

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

Випуск LIII

Херсон – 2009

Зареєстровано у Вищій атестаційній комісії України постановою президії ВАК України від 8 червня 1999 №1-05/7 (бюлетень №4, 1999 р.).

Затверджено вченою радою Херсонського державного університету (протокол № 11 від 31.08.2009 р.).

Редакційна колегія:

- Барбіна Є. С.** – відповідальний редактор, професор кафедри педагогіки та психології ХДУ, доктор педагогічних наук.
- Федяєва В. Л.** – заступник відповідального редактора, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки та психології ХДУ, доцент, кандидат педагогічних наук.
- Кузьменко В. В.** – відповідальний секретар, доцент кафедри педагогіки та психології ХДУ, кандидат педагогічних наук.
- Андрієвський Б. М.** – професор кафедри педагогіки початкової освіти ХДУ, доктор педагогічних наук.
- Бутенко В. Г.** – професор кафедри педагогіки та психології ХДУ, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук.
- Голобородько Є. П.** – професор кафедри менеджменту освіти Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук.
- Гедвілло О. І.** – професор кафедри загальної інженерної підготовки Херсонського державного морського інституту, кандидат педагогічних наук.
- Пентилюк М. І.** – професор кафедри українського мовознавства ХДУ, доктор педагогічних наук.
- Петухова Л. Є.** – декан факультету дошкільної та початкової освіти ХДУ, доцент, кандидат педагогічних наук.

Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 53. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – 437 с.

© ХДУ, 2009

© Видавництво ХДУ

Адреса: Херсонський державний університет,
вул. 40 років Жовтня, 27, м. Херсон, Україна, 73000.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адаменко Оксана Олександрівна – викладач кафедри математики Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Аллагулов Артур Мінехатович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки Оренбурзького державного педагогічного університету.

Антонець Михайло Якович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України, вчений секретар Української асоціації імені Василя Сухомлинського.

Бабіч Людмила Валентинівна – кандидат педагогічних наук, доцент, учений секретар Херсонського державного університету.

Барбіна Єлизавета Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Барнич Оксана Вікторівна – аспірант кафедри слов'янської філології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Березівська Лариса Дмитрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України.

Бслан Ганна Валеріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Білюк Олександр Володимирович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри джерелознавства, етнографії та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Богуш Алла Михайлівна – дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського.

Бондар Людмила Семенівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України.

Бричок Світлана Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки початкового навчання Рівненського державного гуманітарного університету.

Бутенко Володимир Григорович – дійсний член Міжнародної академії проблем людини, член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Бутенко Наталія Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Власюк Жанна Іванівна – аспірант Інституту проблем виховання АПН України.

Власюк Ірина В'ячеславівна – доктор педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки Оренбурзького державного педагогічного університету.

Волошина Оксана Василівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Воскова Ірина Вікторівна – викладач кафедри педагогіки і психології Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Голобородько Євдокія Петрівна – член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор кафедри менеджменту освіти Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Гончаренко Любов Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики викладання гуманітарних дисциплін Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Гончарук Ольга Валеріївна – старший викладач кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Гринько Марина Миколаївна – співробітник Оренбурзького державного педагогічного університету.

Грицай Юрій Олександрович – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки і педагогічної психології Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Деркач Валентина Федорівна – директор Павлиської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 імені В.О.Сухомлинського.

Дічек Наталія Петрівна – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України.

Дячкова Тамара Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Єжова Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету іноземних мов Оренбурзького державного педагогічного університету.

Єлькіна Віра Вікторівна – старший викладач кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Єсьман Ірина Володимирівна – аспірант кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Завгородня Тетяна Костянтинівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Загородня Алла Анатоліївна – викладач Коледжу міжнародної торгівлі (м. Київ).

Заліток Людмила Михайлівна – завідувач кімнатою В.О.Сухомлинського Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О.Сухомлинського.

Запорожець Яна В'ячеславівна – старший викладач кафедри української та англійської мов Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Заячківська Мирослава В'ячеславівна – викладач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка.

Зубалій Микола Дмитрович – член-кореспондент Української академії наук національного прогресу, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії фізичного розвитку Інституту проблем виховання АПН України.

Зубко Анатолій Миколайович – дійсний член АПСН (Росія), кандидат педагогічних наук, професор, ректор Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Калініченко Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки і психології Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

Карпенко Марина Ігорівна – аспірант кафедри фізичної реабілітації та валеології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковнір Олена Іванівна – здобувач кафедри державного управління, педагогіки та психології Херсонського національного технічного університету.

Кожевникова Катерина Володимирівна – аспірант кафедри загальної педагогіки Оренбурзького державного педагогічного університету.

Кондратенко Галина Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Кондрашова Лідія Валентинівна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету.

Корольова Ірина Іванівна – старший викладач кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Кочерга Ольга Миколаївна – викладач вищої категорії, викладач-методист, голова циклової комісії шкільної педагогіки та психології Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу імені І.Я.Франка.

Кравченко Тетяна Володимирівна – старший викладач кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Кузь Володимир Григорович – дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної педагогіки і психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Кузьменко Василь Васильович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Куліш Раїса Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Литвиненко Світлана Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор кафедри вікової і педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Лісовська Тетяна Адамівна – викладач кафедри дошкільної освіти Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Лопухівська Алла Василівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії сільської школи Інституту педагогіки АПН України.

Лопушинський Іван Петрович – доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри державного управління, педагогіки та психології Херсонського національного технічного університету.

Лужкова Оксана Олександрівна – здобувач кафедри державного управління, педагогіки та психології Херсонського національного технічного університету.

Мацевко-Бекерська Лідія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Львівського національного університету імені Івана Франка.

Медведєва Олена Рудольфівна – старший викладач кафедри педагогіки Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Мелешко Віра Василівна – кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії сільської школи Інституту педагогіки АПН України.

Миرونчук Наталія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Мільохіна Зоя Петрівна – викладач кафедри спеціальної педагогіки і методик навчання Оренбурзького державного педагогічного університету.

Моїсєєв Сергій Олександрович – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри теорії та методики виховної роботи Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Москвіна Альфія Валіївна – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальної педагогіки і методик навчання Оренбурзького державного педагогічного університету.

Науменко Наталя Михайлівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри загальної педагогіки Оренбурзького державного педагогічного університету.

Несін Юрій Миколайович – методист науково-методичної лабораторії іноземних мов Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Петренко Оксана Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Побірченко Наталія Семенівна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Полевікова Ольга Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри дошкільної освіти Херсонського державного університету.

Постовий Віктор Григорович – кандидат педагогічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту проблем виховання АПН України.

Примакова Віталія Володимирівна – викладач кафедри теорії та методики виховної роботи Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Риндак Валентина Григорівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки Оренбурзького державного педагогічного університету.

Рідкоус Олеся Володимирівна – викладач кафедри педагогіки і психології Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Романько Тетяна Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Савінова Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Сараєва Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Семеновська Лариса Аполлінаріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Скрипник Неля Іванівна – викладач кафедри дошкільної педагогіки та психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Слюсаренко Ніна Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Сметанський Микола Іванович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Хмельницького інституту соціальних технологій, професор Вищої Школи Педагогічної у Лодзі (Польща).

Соколова Людмила Борисівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки вищої школи Оренбурзького державного педагогічного університету.

Соколовська Олександра Семенівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Стельмах Ніна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки і педагогічної психології Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Стребна Ольга Володимирівна – завідувач науково-методичної лабораторії початкового навчання Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Тавстуха Ольга Григорівна – доктор педагогічних наук, професор Оренбурзького державного педагогічного університету.

Ткаченко Людмила Іванівна – аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Ткачук Лариса Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету соціальної педагогіки та практичної психології, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Тоцька Тетяна Петрівна – завідувач експериментального ДНЗ «Ялинка», м.Бровари, Київська область.

Трегубенко Олена Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Трибулькевич Катерина Георгіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки і педагогічної психології Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Федяєва Валентина Леонідівна – кандидат педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Філімонова Тетяна Віталіївна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України.

Філончук Зоя Володимирівна – завідувач науково-методичної лабораторії географії та економіки Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Харченко Віта Петрівна – аспірант кафедри слов'янської філології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Хоружа Людмила Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.

Цись Валерія Валеріївна – аспірантка кафедри менеджменту освіти Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Челпаченко Тетяна Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент Оренбурзького державного педагогічного університету.

Шевченко Юрій Андрійович – старший викладач кафедри музичного мистецтва Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Юркова Тетяна Федорівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету.

Якименко Світлана Іванівна – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки початкового навчання Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Розділ 1

Методологія та історія педагогіки

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В АСПЕКТІ ПЕДАГОГІЧНОГО ВИМІРУ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розглядається сутність поняття «духовність», трактування означеного феномена вченими; подано аналіз поглядів В.О.Сухомлинського на духовний розвиток і виховання особистості у вимірі сьогодення.

In the article the main idea of 'spirituality' and the definition of this phenomenon by the scientists are considered; analysis of points of view of V.O. Suchomlynsky on the intellectual development and education of the person in the measurement of modern age is represented.

Реформування та модернізація освіти в Україні на зламі століть призвело до руйнування старих ціннісних орієнтирів виховання і пошуку нових. Це насамперед відбилося на пошуку мети навчання і виховання майбутніх громадян країни. Від «радпедівського шаблону – універсалія – комуністичного виховання», «всєбічного і гармонійного розвитку особистості» – до перших обережних поступів духовності. Зауважимо, що вже сьогодні в усіх державних освітянських документах від дошкілля до вищої школи в Україні передбачено кінцевою метою виховання духовних цінностей і формування високодуховної, національно свідомої особистості.

Зазначимо, що поняття «духовність» не є однозначним у своєму змістовому начиненні.

Актуальним і співзвучним сьогоденню є погляди В.О.Сухомлинського щодо сутності духовного розвитку та духовного виховання особистості, які червоною ниткою пройшли через усі педагогічні праці вченого. Зауважимо, що це були 50-ті – 6-ті роки ХХ ст., коли поняття «духовність» ототожнювалось в нашій країні з поняттям «релігійний».

Яку потрібно мати громадську сміливість і водночас педагогічну відповідальність, щоб за таких умов написати книгу «Духовний світ школяра» і низку статей «Духовне життя шкільного колективу», «Духовний світ людини нашого часу», «Духовна культура», «Обмін духовними цінностями», «Здоров'я і духовне життя школярів» і та ін.

Що ж розумів В.О.Сухомлинський під духовністю дитини?

Дозволимо собі здійснити екскурс за змістом педагогічних творів педагога – гуманіста і сфокусувати зернини, що складають поняття духовного розвитку, духовного виховання у розумінні В.О.Сухомлинського.

Цитуємо: «сфера духовного життя особистості – це культура почуттів. Це потреба в іншій людині» [8:307-308]; «це громадська свідомість» [8:587]; «радість творіння добра для інших людей»; «гуманне, людяне ставлення до інших» [8:589]; це «симпатії до своїх близьких, товариськість, дружба, ненависть до ворогів Вітчизни, співчуття до тих кого спіткало горе», «це любов до батьків, повага до людей похилого віку» [7:244]; це «свідома праця на користь людей і насамперед для майбутнього» [7:219]; «духовне життя осягається світлом благородної мрії про подвиг» [7:224]. Ці визначення можна було б продовжити...

Учений розглядав духовне життя людини як двобічний процес. Він писав: «Багатство духовного життя особистості залежить значною мірою від того, як глибоко людина не лише розуміє, а й відчуває благородство ідей, гуманності, людяності» [7:218].

Отже, під духовною вихованою людиною В.О.Сухомлинський розумів високоморальну, гуманістично спрямовану, фізично досконалу і естетично розвинену особистість, віддану своєму народу, своїй Батьківщині, яка не є байдужою до горя і біди інших людей, яка співчуває іншому і в разі потреби надає дієву допомогу.

Відтепер зіставимо погляди В.Сухомлинського зі ставленням до дефініції «духовність» у сьогоденній Україні та її тлумаченням ученими.

У переважній більшості філософської (О.Бердяєв, В.Соловйов, О.Лосєв та ін.) та педагогічної літератури (Г.Бриль, І.Бужина, О.Барабаш, О.Кузнецова та ін.) «духовність» ототожнюється з «духовною культурою», розглядається як поведінковий аспект. Інші вчені і філософи (М.С.Каган, І.В.Силуянова, В.Стрелков, В.Г.Федотов та ін.) розглядають духовність як внутрішню якість особистості, один із чинників свідомої людини, що наближує їх до психологів. Психологічну сутність духовності та духовного розвитку дає Ж.М.Юзвак [10]. Духовність розглядається автором як інтегрована якість особистості, що поєднує всі її риси – інтелектуальні, моральні, вольові, фізичні, естетичні з пріоритетом «самоповаги» (що аналогічно, з погляду релігії, до «Гордошів») [10].

Заслуговує на увагу й така думка, що духовність належить до найбільш загадкових характеристик людини та її життя. Відтак, її не можна визначити за допомогою «звичайної логічної дефініції – через рід і видові ознаки», можна означити лише їх певні контури, а саме: «здатність і потреба орієнтуватися на вищі, універсальні цінності Істини, Добра, краси в єдності» [5:50]. У такому розумінні духовність виступає як ідеал, до якого прагне людина та людство у власному духовному самовдосконаленні.

Чи можна на сьогоденному етапі розвитку людства вести мову про духовність у вихованні? – запитує російський вчений В.Д.Шадриков у статті «Духовність і творчість» і відповідає: «Вочевидь, витоки духовності необхідно шукати у факті соціальної сутності людини, у протиставленні і єдності суспільного та особистісного інтересів. Саме ця боротьба породжує поняття Добра і Зла» [9:17]. Автор упевнений у тому, що перемога морального Добра, яке підпорядковує не лише почуття, а й розум, завжди поєднується з жертівністю, супроводжується глибоким емоційним потрясінням. І це мобілізує всі внутрішні сили організму. Цей стан внутрішньої боротьби морального Добра чи Зла і розуму можна назвати «духовним станом» [9:17].

Отже, вчений пов'язує духовність людини з її розумом, емоційним станом, із здатністю емоційно реагувати на свої вчинки і вчинки інших людей. У його концепції духовності звучать мотиви християнської моралі. Зокрема він вважає, що одна людина використала іншу як засіб для досягнення власної корисної мети, то духовність її буде виявлятися у каятті за скоєне. Вчений знову запитує: «Чи є духовність атрибутом віри?» І відповідає, що духовність тісно пов'язана з релігією, вона підсилює духовність, надає їй нового звучання і значущості. Натомість з прогресом у науці, техніці розвивається мораль світська і мораль віри, кожна з яких породжує свою духовність – «духовність світську і духовність віри, які не відокремлені одна від одної, а перебувають у тісному взаємозв'язку» [9:19]. Засобами формування духовності світської і духовності віри є духовна культура (мистецтво, релігія, література, наука), тобто «квазіреальність», яка переводить мораль у почуттєву духовну форму, створює умови для того, щоб вона стала «особистісно значущою» [9:19].

Не можна погодитися з цими міркуваннями, як і не можна заперечити наявність діалектичного взаємозв'язку між поняттями моральності і духовності. Та все ж я б хотіла висловити і свою думку щодо цього.

Духовність як і всіляке інше поняття є поліаспектним у своїй змістовій характеристиці. Я прихильник того, що це не якась особистісна якість чи риса характеру, а своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки і діяльності людини та характеризує її як цілісну особу. Духовність, як і щастя, є тоді, коли людина сама відчуває її наявність у своєму власному «Я» та й всі оточуючі, хто спілкуються з таким психофізичним «Я», відчувають, що це справді людина високої духовності у всіх проявах її життєдіяльності і життєтворчості.

Тракування духовності як інтегрованого поняття обов'язково повинно обіймати і його світське, і релігійне розуміння.

Програма і методичні рекомендації орієнтованого змісту національного виховання і Україні визначають шляхи утвердження загальнолюдської моралі. З-поміж них – виховання ідеалів Добра, Правди, Свободи, Любові, Дружби, Справедливості, Совісті, людської

Гідності; моральної свідомості і моральних переконань, моральних почуттів, що відбивають ставлення до Батьківщини, людей і самих себе; розуміння загальнолюдської моралі; виховання високоморального ставлення до людей, правдивості і скромності, сміливості і мужності, товариськості і дружби; виховання потреби у формуванні моральних якостей, готовності до морального самовиховання [5:12]. Все це співвідноситься з розумінням поняття «духовне виховання» і «духовний розвиток».

Саме таку мету кінцевого результату виховання громадянина окреслив і Василь Сухомлинський. Отже, ми впевнено можемо сьогодні стверджувати, що педагогічні ідеї В.Сухомлинського щодо виховання людської духовності українського народу вже втілюються у життя на шпальтах державних документів, що проєктують результати виховання своїх громадян на майбутнє.

Високодуховною людиною не народжується. Вона нею стає у результаті цілеспрямованих виховних впливів, у процесі активної діяльності. З цього приводу В.О.Сухомлинський писав: «Ефективність керівництва духовним життям за всіляких умов залежить насамперед від характеру активної діяльності, від того, як вона утверджує у свідомості школяра величні, благородні почуття, і до якої нової, серйозної діяльності вона його спонукає» [7:219].

Одним із шляхів виховання духовності в дітей учений бачив у прищепленні дітям любові до природи, до рідного краю, до рідної домівки. До всього того, що сьогодні вчені йменують «екологією» (нагадуємо етимологію слова «екологія» – це наука про дім, про домівку) – і довкілля (що означає «довкілля», інтегрований образ знань про природу та навколишнє середовище).

Відтак, народились у педагогічній спадщині вчителя-новатора «Школа радості», «Школа під блакитним небом», «Зелений клас», «Подорож у природу», «Книга природи», змістовною лінією яких було прилучення дітей до джерела думки, джерела розуму і мови, джерела духовності, до витоків самої людини як живої, мислячої істоти, і водночас охорона, за словами В.Сухомлинського, «періоду дитинства, нервової системи дитинства, мозку від перевантажень» [7].

Донька В.О.Сухомлинського О.В.Сухомлинська на VIII Всеукраїнських педагогічних читаннях у доповіді «В.О.Сухомлинський і проблеми дитинства» визначає інноваційні підходи вченого до розв'язання проблеми дитинства.

У розумовому розвитку дитини, зазначає вчена, В.Сухомлинський висунув на перше місце ідею створення духовно-інтелектуального тла, де особистість дитини набуває певної автономності й залежності. Основні категорії, які використовує педагог – це «радість пізнання світу», «радість відкриття світу», «олюднення знань», «духовне тло». Вони вписують дитину в природне середовище на основі розвитку її допитливості. «Радість пізнання» у Сухомлинського йде від почуття успіху, заохочення, уваги вчителя, емоційної насиченості, саморозкриття [5:100].

За словами О.В.Сухомлинської, він створив своєрідну «філософію для дітей», спрямовану не лише на розвиток інтелекту, формування творчої думки, а й на формування морально-етичних імперативів і цінностей, які полегшують, допомагають входженню маленької людини у великий світ.

Усі складові формування дитини В.Сухомлинський умістив в естетичну й емоційну атмосферу, де «добро» і «зло» виступають головними оцінювальними й життєвими категоріями [5:112].

Висловлені 40 років тому концептуальні положення Василя Сухомлинського про категорію «Дитинство», екологію дитинства, дитинства в довкіллі, духовний розвиток дітей набули свого подальшого розвитку на сучасному етапі:

1) в інтегрованій освітній програмі «Довкілля» (В.Р.Ільченко, К.Ж.Туз) [4] та серії підручників для кожного класу;

2) у тематичній програмі для дітей дошкільного віку «Моє довкілля» (А.М.Богуш) [3], навчальних посібників для дітей старшого дошкільного віку в 2^x частинах (А.М.Богуш, В.Р.Ільченко).

Освітня концептуальна програма «Довкілля» (В.Р.Ільченко) – це природовідповідна модель неперервної освіти від дошкільня до випускного класу школи, що спрямована, за словами академіка С.У.Гончаренка, на з'ясування умов взаємовідносин між людиною і довкіллям, які приводять до її рівноваги; між людиною і технологією, що обмежують екологічні негаразди; між людиною і культурою, що переносять акценти із задоволення матеріальних потреб на біоцентричну позицію і ставлять у вершину кута зору цінність життя і людини як особистості [4:34].

Це концептуальна природовідповідна модель спрямована на пошук умов рівноваги між Довкіллям, Дитинством і його духовністю, на бік найдорощого, що визначає майбутнє кожної держави, – Дитинства.

Програма «Моє довкілля» розрахована на роботу з дітьми старшого дошкільного віку, натомість це не унеможливує те, що вихователь може працювати водночас і за іншими загальнопедагогічними і тематичними програмами, які відповідають Базовому компоненту дошкільної освіти.

За змістом запропонованої програми підготовлено навчальний посібник для вихователів і батьків дітей старшого дошкільного віку (А.М.Богуш, В.Р.Ільченко. Довкілля. – Полтава, 2001, 2003). Крім того, нами опубліковано підручник для студентів ВНЗ дошкільних факультетів «Методика ознайомлення дітей дошкільного віку з довкіллям».

Вважаємо, що реалізація означених програмно-методичних матеріалів сприятиме реалізації висловлених В.О.Сухомлинським концептуальних положень дитинства, розвитку духовності майбутніх громадян України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуш А.М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2008.
2. Богуш А. Гавриш Н. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі. – К.: Видавничий дім «Слово», 2008.
3. Богуш А.М. Моє довкілля. – К.: Шкільний світ, 2006.
4. Ільченко В.Р., Туз К.Ж. Освітня програма «Довкілля». – К., Полтава, 1999.
5. Орієнтовний зміст виховання в національній школі. – К., 1996.
6. Сухомлинська О.В. Сухомлинський В.О. і проблеми дитинства // Наука і освіта. – 2001. – №5.
7. Сухомлинський В.О. – Т.2. – К.: Радянська школа, 1974.
8. Сухомлинський В.О. – Т.5. – К.: Радянська школа, 1978.
9. Щадриков В.Д. Духовність и творчество // Школа духовности. – 1997. – №2.
10. Юзвак Ж.П. Духовність: психологічні аспекти// Українська психологія: сучасний потенціал. – Т. 3. – К., 1996.

УДК 37.02

Є.П. Голобородько

СЛОВО ЯК КОМПОНЕНТ ПЕДАГОГІЧНОГО ВСЕСВІТУ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу педагогічної спадщини Василя Сухомлинського представлено аналіз використання видатним педагогом слова як джерела творчої сили, як засобу благородного впливу на учнів, батьків, колег, читачів та слухачів.

The article based on an analysis of pedagogical heritage Vasilja Suhomlinskogo analysis presents an outstanding teacher of the word as a source of creative power, as well a means of influence on students, parents, colleagues, readers and listeners.

Ім'я Василя Олександровича Сухомлинського – видатного радянського педагога – здобуло у світі заслужену шану і славу. Свої ідеї виховання і навчання підростаючих поколінь вчений виклав у 36 монографічних працях, у сотнях статей (понад 600), художніх творах для дітей (близько 1200) та блискуче зреалізував їх у педагогічній діяльності, будучи вчителем української мови та літератури, російської мови та літератури, завідувачим районним відділом народної освіти, директором Павлівської середньої школи на Кіровоградщині, членом-кореспондентом АПН РРФСР, академіком АПН України.

Маючи базову освіту учителя-словесника, В.О. Сухомлинський висококваліфіковано володів словом. Він результативно користувався ним і як джерелом творчої снаги, і як засобом благородного впливу на учнів, батьків, колег, читачів та слухачів.

Невичерпним джерелом його різнопланової багатоаспектної науково- та соціально-педагогічної діяльності було друковане слово філософських, екологічних, політичних наук та класичної педагогічної спадщини (Я.-А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Ф. Песталоцці, Ф.-А. Дістервег, Г.С. Сковорода, К.Д. Ушинський, М.І. Пирогов, Л.М. Толстой, Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, Я.Корчак, А.С. Макаренко), а також усне слово народної педагогіки, такі перлини творчості мас, як прислів'я, поговірки, казки та приказки, народні афоризми, думи, притчі, легенди тощо. Активно і предметно Василь Олександрович спілкувався з колегами своєї та інших шкіл, вивчаючи передовий педагогічний досвід у межах дослідження актуальних проблем виховання і навчання.

Зміст і засоби навчально-виховної роботи Сухомлинський розглядав насамперед крізь призму тогочасних ідейних категорій – виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості з науковим світоглядом, високою моральністю, громадянськістю, добротністю. Все це, на переконання вченого, формується найперше *в праці*, з допомогою натхненного *слова*, шляхом розвитку *почуттів* та ін. Однією із заслуг В.О. Сухомлинського є його глибоко обгрунтоване положення про велике виховне і розвивальне значення слова. При цьому важливо, *яким* є слово, – розумним і чуйним, ясним і дохідливим, принциповим і відвертим, щирим і доброзичливим, упевненим і переконливим, чи, навпаки, – пустим, безбарвним, нікчемним, фальшивим, розрахованим не на те, щоб проникнути в душу вихованців і підтримати, збудити гідність, віру в себе, в кращі людські ідеали, а на те, щоб «принизити дитину», «розпекти», «пробрати» і т.ін.

Прикметно, що окремі свої праці вчений-педагог так і називає, наприклад, «Слово про слово», «Слово до батьків», «Слово до учнів», «Слово до спадкоємця» і подібні («Листи до сина», «Лист дочці», «Лист молодому батькові», «Лист про педагогічну етику», «Розмова з молодим директором», «Сто порад учителеві», зокрема «Як добитися, щоб слово вихователя доходило до серця вихованця» та ін.).

У статті «Слово про слово» Сухомлинський розкриває свої концептуальні положення про виховний потенціал слова, який, до речі, недооцінює немало вчителів, вихователів. Цим зумовлюється зневажливе ставлення до виховної бесіди, зокрема, до «живого звернення до розуму і серця людей». Особливо це стосується, підкреслює автор, дитинства, коли спостерігається найглибший вплив слова *вихователя*. «Звичайно, – пише далі майстер педагогічної теорії і практики, – у формуванні духовного обличчя людини велику роль відіграють поведінка, взаємини в колективі, конкретна праця на благо народу. Але ж і поведінка, і взаємини, і праця – все це залежить від складних процесів, що відбуваються в душі, найважливішим засобом впливу на яку є *слово*». В руках вихователя слово, підкреслює класик радянської педагогіки, – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках живописця, як різець і мармур у руках скульптора. І далі продовжує: «Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру і різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки». У *слові* Василь Олександрович вбачає місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність.

Та від себе додамо, що, на жаль, вихователь часто-густо не дбає так про своє знаряддя творення особистості людини, як турбуються інші митці про інструменти та засоби своєї праці.

У статті наводяться неповторні переконливі приклади з життєдіяльності педагога про те, що такі ж гарячі почуття, як картини природи, красиві вчинки людей, твори мистецтва, може пробудити і *слово*. Тому він не лише вмів вплинути словом сам на душу учня, а й його, учня, налаштувати на спостереження, самостійне мислення, породження схвильованого і хвилюючого слова. Це була ціла система колективної літературно-творчої діяльності, особливо з написання казок. Сам Василь Олександрович згадував: «Ми написали тисячі казок. Хто ж їх автор? Це чудова українська ніч, і декілька поколінь маленьких дітей, і я – всі ми творці казок Школи під Голубим Небом». Педагог був переконаний, що всі діти можуть писати казки, вірші, оповідання. Вони й писали, розповідали, особливо казки, учням інших класів, дошкільнятам, батькам. Найчастіше це відбувалося на Святі Казки. На розвиток творчості учнів, їхньої самостійної думки, образного мислення був націлений і весь педагогічний колектив школи, перед яким ставилось завдання вивчати спеціальну проблему «Оточуюче життя – думка – слово». Так з допомогою життєдайної сили *слова* В.О. Сухомлинський прилучав до «краси душі, краси любові – найбільшої на Землі краси» (В. Сосюра) своїх вихованців. Тому й радив відомий педагог учителям, якщо вони прагнуть перетворити виховання у мистецтво, відточувати *слово*. Про що на завершення статті, звертаючись до вчителів, він писав так: «Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. *Слово* – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру... Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса».

Віриш «Слову» Василя Сухомлинського, зверненому до батьків, в якому він веде розмову саме про високу місію чоловіка в сім'ї. Це можна проілюструвати низкою закономірностей, що їх вивів учений, а саме: «Хочеться, щоб усі батьки розуміли: міра синівської дисципліни визначається мірою батьківської відповідальності за своїх дітей», «Служіння батька людям, вірність і відданість рідній країні – це гордість дітей», «У словах, «Ой а що мені тато мій скаже...» – чується не страх, а гордість», «Чим яскравіше світять заслуги батька перед суспільством, тим необхідніше синові *власне* світло», «Пізнання моральних багатств у власному батькові – нічим незамінні уроки громадянськості», «Якщо кожний син стане дивитися на батька закоханими очима, певен, не буде місця неслухняності, неповазі» та ін.

Думається, і сучасний батько відчує заклик до нього В.О. Сухомлинського: «Знайте і пам'ятайте – діти переживають ваше падіння, як своє особисте горе, сприймають вашу радість, як свою. Бережіть же дитячу любов до людини, зміцнюйте віру в людину».

А скільки житейської мудрості і науки у «Слові до учнів», на нашу думку, всіх прийдешніх поколінь. Найперша теза, яку розкриває автор, про ставлення нашого народу до школи. Він часто з цією метою розповідає все новим і новим учням бувальщину, як жителі його села Василівка після війни вирішили, хто може рухатися, повинен зробити з глини і обпалити на вогні (на якому завгодно: із соломи, соняшника) – по три цеглини для шкільної пічки. Цеглу зробили, піч склали і затопили. У шкільній землянці почалися уроки...

Тому *перше* слово до учнів зводиться до того, що якими б відкриттями не збагачувалася наука, які б роздуми і таланти не народжувались, школа з її елементарними знаннями, з її азбукою і першим читанням, з її вчителем і наставником, назавжди залишається в душі людини як перше джерело власного розуму, здібностей, благородства, високої вихованості, науки життя. *Друге* слово поглиблює розуміння учнів їхнього місця в суспільстві: школярі не просто зібралися в одному місці, це «дитяче суспільство, що живе за своїми гармонійними законами, які розвивають і умудряють людину і водночас зміцнюють суспільство дорослих, становлять його гордість». Говорить майстер педагогічної справи і про джерело дитячого щастя – працю дорослих. *Наступне* слово про радість і гордість пізнання. Вченого тривожить, що у зв'язку не тільки з загальнодоступністю, а й обов'язковістю навчання, в очах деяких (а ми сьогодні можемо сказати значної кількості)

молодих людей воно перестало бути благом. Гірше того, для частини школярів навчання є тягарем, а іноді навіть карою і мукою або просто нині непрестижним заняттям. Та учні повинні пам'ятати, що успіх у житті може стати реальним і досяжним тільки тоді, попереджає вчений, коли людині хочеться вчитися, коли в тому, що вона *ходить у школу, читає, пише, пізнає*, – вона відчуває радість і знаходить людську гідність. Бо ж, хто не знає джерела своїх духовних благ, той живе порожнім, беззмстовним життям. І, нарешті, *ще одне* ціннісне слово великого наставника про те, що учіння може сприйматися як щастя, цікава діяльність за умови, якщо учень виховує в собі насамперед *мислителя*. У розвитку інтелекту людини, вчить мислитель Сухомлинський, виняткову роль відіграє співвідношення того, що вкладено в розум у готовому вигляді, і того, що прийшло, утвердилося завдяки самостійним міркуванням. Чим більше треба запам'ятати на уроках (а від цього нікуди не дінешся), тим активніше повинна працювати «лабораторія» думки, де головний творець і трудівник – сам учень.

В *останньому* слові до учнів В.О. Сухомлинський висловив своє побажання і першокласнику, і випускнику, щоб вони шкільні роки згадували протягом усього життя з щасливим почуттям любові і вдячності.

Своє небайдуже, глибоко зацікавлене, по-громадянському відповідальне ставлення до теорії та практики навчання і виховання відобразив наш світоч цієї справи у «Слові до спадкоємця», що буде рости своїх вихованців у ХХІ сторіччі. Після 35 років наполегливої, самовідданої творчої праці в школі Василь Олександрович виборов моральне право залишити молодим колегам на грані століть і тисячоліть свої заповіді. Наведемо їх.

1. Нехай роки дитинства і отроцтва ваших вихованців будуть роками пізнання Вітчизни, її землі, праці багатьох поколінь, героїв ратних та трудових звитяг. Подорожуйте разом зі своїми вихованцями, пізнавайте рідний край, збагачуйте і звеличуйте його!

Можна привести немало прикладів, що колеги В.О.Сухомлинського ХХІ ст. виконують цей цінний заповіт, та працювати в цьому напрямку ще треба немало.

2. Велич і краса стають доступнішими людині, яку ми виховуємо, лише постільки, поскільки вона відчуває себе сином Вітчизни і міряє свої вчинки, свою працю, свою діяльність найвищою міркою – міркою служіння Батьківщині.

Доцільно було б провести диспут чи дискусію сучасних учнів на таку тему.

3. Відкривайте у своїх вихованців очі на світ так, щоб уже в роки дитинства і отроцтва кожного хвилювали громадянські, людські думки і особливо прагнення.

З багаторічного свого досвіду вчений-педагог виніс тверде переконання в тому, що вищим досягненням виховної роботи є моральна серцевина бажань вихованців. Якщо в основі їх лежить благородне прагнення дати щастя близькому співвітчизнику і далекій добрій людині, тоді вихователь – справжній творець нової людини.

За нашими спостереженнями небагато учнівської молоді сьогодення переймаються турботою про щастя для інших.

4. Незмірно важче, ніж навчити читати й писати, розуміти закони електричного струму і таємниці будови мікрочасток, – незмірно важче навчити юного громадянина відчувати поряд себе людину з її багатогранними потребами і станом душі. Учть, мій молодий друже, читати людську душу – це мій четвертий заповіт.

І думається, чи ми, дорослі – батьки і навіть фахівці, уміємо відчувати душу іншого, коли скільки безпритульних дітей у нашому суспільстві сьогодні...

5. Продовжуйте себе в своїх вихованцях радістю творення добра для людей – це мій п'ятий заповіт. Ніколи не забувайте, що ... шкільне навчання – це не безпристрасне перекладання знань з однієї голови в іншу, а щогодинне і щохвилине доторкання сердець. Суть виховання якраз і є турбота про те, щоб маленька людина завжди відчувала свою гідність працівника інтелектуальної праці, гідність громадянина, гідність сина-дочки своїх батьків, гідність особистості, красивої своїми благородними намірами, поривами, успіхами.

Певна, що на виконання цього заповіту великого педагога зі світовим ім'ям, нам, кого він називає своїми спадкоємцями, ще слід докласти немало інтелектуальних і моральних зусиль.

6. І ще один заповіт Вам, мій молодий друже. Це найпростіший, але водночас і найважливіший заповіт: виховуйте знаннями. Адже виховання можливе лише тоді, коли струмок знань ніколи не висихає. Джерело такого струмка – книжки. Неможливо бути педагогом, наставником, якщо у вас немає свого – неповторного, глибоко особистого життя у світі книг.

В. О. Сухомлинський вмів використовувати *слово*, і щедро та талановито продукував його. Достатньо лише назвати його твори для дітей, згодом видані окремими книжками («Гаряча квітка». Оповідання та казки для молодшого шкільного віку. – К. «Веселка», 1978 р.; «Казки Школи під Голубим Небом». – К., Освіта, 1991 р.; «Чиста криниця». Казки, оповідання, етюди. Для сімейного читання. – К. «Веселка», 1993 р.; «Вогнегривий коник». Казки. Притчі. Оповідання. Упорядкування і передмова О.Сухомлинської. – К. «Вікар», 2008 р.), але це тема окремої розмови.

Варто також зазначити, що наш знаменитий педагог володів не тільки рідним словом. Він вільно послуговувався російською мовою; читав і розмовляв німецькою, польською, словацькою; читав і перекладав із словником чеською, болгарською, французькою.

Активно і авторитетно користувався словом учитель-громадський діяч і вчений як депутат Павлівської селищної Ради та Онуфріївської районної Ради депутатів трудящих, як член райкому та обкому Компартії України, як учасник науково-педагогічних семінарів, конференцій різних рівнів, симпозіумів, сесій, з'їздів учителів та ін. Виступав з лекціями перед населенням. Читав лекції з актуальних питань педагогіки в Республіці Куба, Народній Республіці Болгарії, Німецькій Демократичній Республіці.

Таке високомайстерне використання поліфонічності одухотвореного слова в професійно-педагогічній та літературно-художній життєтворчості знаного у всьому світі педагога – заслуженого вчителя УРСР, педагога-академіка не однієї Академії, педагога-земляка, педагога-лауреата першої Премії Педагогічного товариства УРСР; Державної премії Української РСР, нагородженого орденом В.І. Леніна, медаллю А.С. Макаренка та багатьма медалями Союзу РСР, педагога – Героя Соціалістичної Праці, В.О. Сухомлинського надовго залишиться взірцем для подальшого розвою благородства педагогічного всесвіту гідних спадкоємців у віках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Радянська школа, 1976-1977.
2. Василь Сухомлинський. Гаряча квітка. Оповідання та казки для молодшого шкільного віку. – К.: Веселка, 1978.
3. Василь Сухомлинський. Казки Школи під Голубим Небом. – К.: Освіта, 1991.
4. Василь Сухомлинський. Чиста криниця. Казки, оповідання, етюди. Для сімейного читання. – К.: Веселка, 1993.
5. Василь Сухомлинський. Вогнегривий коник. Казки. Притчі. Оповідання. Упорядкування і передмова О.Сухомлинської. – К.: Вікар, 2008.
6. Бондаренко Г. Про формування творчої особистості молодшого школяра засобами слова // Початкова школа. – №9. – 1998.

ДРАМАТИЗМ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу творчого доробку В.О.Сухомлинського висвітлено драматизм аксіологічного виміру його педагогічної спадщини.

The article illustrates dramatic character of axiological dimension of Sukhomlinsky pedagogical heritage on the basis of his works.

Кожній людині і суспільству у цілому притаманна потреба у системі загальноновизнаних світоглядних і духовно-етичних орієнтирів, до яких відносяться ідеали і цінності. Така система покликана пов'язувати індивіда з соціумом, надавати смислу людському буттю. Зміни у спрямуванні ключових ціннісних векторів відбуваються у тісному зв'язку з загальним розвитком соціуму, його культури, а отже визначають ціннісні трансформації в освіті і вихованні. Адекватна вимогам і потребам певного історичного часу соціалізація підростаючого покоління не може здійснюватися поза цілком конкретною системою ціннісних і духовних орієнтирів суспільства.

В останні десятиліття в українській освіті активно провадиться процес “демонополізації системи цінностей як основи демократизації виховання, надання йому цивілізованого, гуманістичного спрямування” [1: 21]. Цей процес можна схарактеризувати як повернення до пріоритету загальнолюдських цінностей. Однак сьогоднішнім освітянам не можна забувати про те, що вже у 60-ті роки минулого століття, у пору, коли безроздільно панували ідеологічні догми, що визначали непорушні ціннісні критерії буття радянського суспільства, український педагог-мислитель Василь Сухомлинський, директор школи зі степового села Павлиш, підняв свій голос проти знеособлення і обездуховнення важливої справи виховання дітей, проти обмеження системи цінностей класово-комуністичними інтересами. Він виступив з обґрунтованим, вистражданим у ході педагогічного пошуку, закликом до зміни освітньо-виховних цінностей і перенесення акцентів з педагогіки колективу на особистісно орієнтовану педагогіку. Хоча його думки стосувалися галузі освіти і виховання юні, у них виразно простежувалася внутрішня незгода з сучасним йому становищем у житті суспільства. Прагнучи, як справжній прихильник створення справедливої комуністичної спільності людей, досягнення комуністичного ідеалу в умовах радянських реалій, він водночас не міг миритися з доведеною до певного абсолюту орієнтацією на деяку усереднену істоту-особистість, головним призначення якої проголошувалася соціальна чеснота – бути достойним членом колективу.

Сучасний український вчений-філософ А.Гордієнко, досліджуючи ретроспективу осмислення ціннісних орієнтацій у західноєвропейській соціально-філософській думці ХХ ст., дійшов висновку, що провідним мотивом філософських роздумів європейських інтелектуалів першої величини – М.Вебера, Ф.Швейцера, О.Шпенглера, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, А. Камю, А.Дж. Тойнбі, К. Ясперс – було визнання аксіологічного драматизму як найхарактернішої ознаки цього століття. Розмаїті роздуми щодо суспільства й особи, життя і культури у зазначений бурхливий історичний період на думку вітчизняного дослідника подібні в одному – “у своїй стривоженості за стан і спрямування духовних зусиль людськості” [3: 9].

Приймаючи зазначену характеризуючу особливість доби, додамо, що до переліку імен видатних мислителів ХХ ст., занепокоєних спрямованістю світоглядних орієнтацій у контексті генерування духовно-освітніх розмислів, необхідно додати й ім'я Василя Олександровича Сухомлинського.

Звертаючись до питання ролі В.Сухомлинського в історії визначення і оновлення вітчизняної виховної парадигми другої половини ХХ ст., надзвичайно корисно

проаналізувати і з сучасних позицій осмислити його новаторську позицію щодо обґрунтування системи освітньо-виховних цінностей, якою він заклав підвалини для запровадження ґрунтовних змін не лише в педагогіці, а й у житті тогочасного радянського соціуму. Суттєвим дороговказом на шляху досягнення глибинних (часом – прихованих за кількома пластами міркувань) ідей педагога та що найголовніше – їх суттєво важливих смислових нюансів, які уточнюють і роблять опуклими проголошені ним виховні істини, вважаємо книжку “Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы.” (2008). У ній закумульовано листування (60-х років) видатного Учителя з колегами, однодумцями та ідейними опонентами, спричинене гострою, ідеологічно забарвленою дискусією з приводу обговорення питань співвідношення у вихованні ролі колективу та особистості, значення емоційно-ціннісного компоненту у педагогічному процесі, а головне – спроби педагога визначити нові ціннісні вектори в тогочасній радянській педагогіці. Листи і публічні відгуки у книзі чергуються з розділами тієї праці Василя Олександровича, яка й викликала болісну для нього полеміку, що не вщухала і по його смерті – йдеться про “Этюды о коммунистическом воспитании” (1967). Доречно сказати, що це фактично перше книжне видання зазначеної праці, яка у 1967р. публікувалася лише окремими розділами у семи номерах радянського часопису “Народное образование”.

У книжці “Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы” також уміщено кілька архівних (архів родини педагога), не редагованих, без цензурних купюр рукописів статей видатного вченого і учителя, які розкривають і уточнюють його суспільно-педагогічну концепцію. Суттєвим доповненням для зрозуміння змісту й історичного контексту згаданої педагогічної дискусії, для усвідомлення величі Людини, яка продемонструвала своє безкомпромісне ставлення до усталених, здавалося б ідеологічно непорушних педагогічних канонів, є й включені до видання статті-міркування з приводу ідей В.Сухомлинського представників різних гуманітарних галузей – письменників, журналістів, учителів, викладачів вишів, опубліковані протягом майже 40 років. Укладачем видання, автором переднього слова, післямови, коментарів і передмов до розділів книжки стала донька видатного педагога, український вчений у галузі історії педагогіки, академік АПН України Ольга Сухомлинська.

Важливо зазначити, що книжка “Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы” відзначається оригінальною, багаторівневою структурою, яка в купі з головною цінністю її змісту – автентичними працями В.Сухомлинського, документальними і архівними матеріалами, численними інформативно-розлогими поясненнями сприяє зануренню у педагогічну лабораторію українського педагога, у світ його думок, допомагає відчутти подих епохи і биття сердець тодішніх і нинішніх учасників обговорення проблеми пріоритетів і цінностей виховання молоді. До того ж у виданні вміщено повні (автентичні) і відредаговані (та з купюрами) варіанти статей педагога, ознайомлення з якими дає точніше уявлення про реальну позицію В.Сухомлинського, про те, що у його творах викреслювалося і доопрацьовувалося “добою”, про те, які політико-ідеологічні причини сприяли обмеженню злету його творчих думок, але все ж не змогли цей злет припинити.

Представлені у відповідності до перебігу подій, пов’язаних з педагогічною дискусією (1967-2000-ті роки), матеріали книжки, на наш погляд, всебічно і неупереджено відображають складну боротьбу ідей, змагання творчості і консервативно-конформістського підходу. Ще одним здобутком видання вважаємо створення панорамної картини трансформації освітньо-виховної парадигми колективного виховання і зародження конфігурації нової парадигми – особистісно орієнтованої педагогіки.

Відомо, що політична система СРСР визнавала і звеличувала Учителя з українського села як непересічного педагога доти, поки він не вийшов на рівень обґрунтування необхідності зміни ціннісних орієнтацій у вихованні, що панували в ту історичну добу. І хоча Василь Олександрович відстоював свою позицію, залишаючись вірним ідеалам комуністичного прийдешнього, йому не вибачили “замах” на основи радянської педагогічної ідеології чи бодай сумніви у її абсолютній доцільності. Саме на захист комуністичних

цінностей підняли свій голос ті коментатори ідей В.Сухомлинського, які не приймали проголошеного ним пріоритету гуманістичних цінностей, тобто загальнолюдських, які опоненти називали “абстрактними”. І хоча Василь Олександрович і теоретично, і прикладами з успішного педагогічного досвіду обґрунтовував необхідність перенести увагу на ширше застосування індивідуальних засоби впливу на конкретну особистість з урахуванням саме її притаманних особливостей, не всі захотіли його почути і зрозуміти. У цьому сенсі наведемо влучний вислів українського філософа С.Кримського, який досліджуючи проблему духовності, зауважив: “... загальнолюдські цінності стають такими не внаслідок звертання до середньоузгоджених предикатів людських спільнот, а через збагачення їх ідеєю особистості” [2: 22].

На наш погляд, у праці “Этюды о коммунистическом воспитании” В.Сухомлинський найбільш повно сформулював своє бачення шляхів переорієнтації радянського виховання у русло дійсно гуманного підходу до соціалізації дитини, оприлюднив своєрідний погляд на систему ціннісних орієнтирів та вимірів. Користуючись зібраними у книжці “Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы” матеріалами, спробуємо лише на їх основі, як квінтесенції задумів видатного педагога, розкрити відстоювану ним систему освітньо-виховних цінностей.

У найзагальнішому вигляді сукупність цінностей поділяємо на головні групи – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) (за В.Ядовим [4]). Зі статей В.Сухомлинського, з його листів і текстів “Этюдів” викристалізовується висновок про те, що для педагога термінальною цінністю або цінністю-метою безперечно була *людина-особистість*, а термінальною якістю особистості проголошувалося широке, інтегроване поняття *людяності*.

Визнаючи практичну доцільність так званої “парної педагогіки”, що у той час офіційно була зведена нанівець, Василь Олександрович прагнув відстояти її право на життя, бо на його думку, саме так побудований виховний вплив на особистість дитини набував все більшої ваги, і у цьому педагог убачав і визначав тенденцію розвитку життя у соціалістичному суспільстві. Так у неопублікованому рукописі “Наша добрая семья (Записки пионервожатого)”, зміст якого перегукується з ідеями, висловленими у В.Сухомлинським у працях “Сердце отдаю детям” і “Этюды о коммунистическом воспитании”, він стверджував: “Мистецтво індивідуального впливу на людину набуває з кожним роком все більшої ролі. ... все ширшим стає той особистий духовний світ людини, в який ніхто не має права втручатися, тим більше колектив” [7: 32]. Продовжуючи свою думку, павлівський Учитель ясно і чітко наголосив, що “першою і найголовнішою метою комуністичного виховання є Людина – її всебічний розвиток, ясний розум, високі ідеали, чисте, благородне серце, золоті руки, її особисте щастя” [Там само, с.32].

У цьому педагогічному кредо, що відображає здавалося б цілком умотивований і конкретизований перелік тих характеристик, які мали б бути притаманними Справжній Людині за В.Сухомлинським, кредо, що повністю узгоджується з канонічними універсальними загальнолюдськими цінностями, фактично всі позиції викликали незгоду і критику захисників засад комуністичного виховання. Людина, виокремлена з контексту колективу, а тим більше розглядувана у позакласовому вимірі, як *особистість*, не сприймалася як суспільна цінність [Там само, с.78].

Гострої інвективи зазнала і визначена В.Сухомлинським термінальна якість особистості – *людяність*, для схарактеризування якої опоненти дібрали епітети “туманне поняття”, “міфічна, безкласова” [Там само, с.77], у той час як Василь Олександрович тлумачив її у значенні “міцного морального стрижня” [Там само, с. 38], що мав становити основу людини комуністичного суспільства.

Серед цінностей-засобів, представлених у працях педагога, найбільш інтегрованими вважаємо поняття *духовність* і *творчість*.

Існують різні підходи до розкриття багатогранного поняття духовності. До сукупності його характеристик належать наступні аспекти:

- родова характеристика людини як специфічна здатність до ціннісно-сислового усвідомлення світу;
- особистісна характеристика окремого індивіда;
- нормативний ідеал духовності (у межах нормативної модальності), який не є сталим, має конкретно-історичний і соціокультурний характер;
- якісна характеристика певного соціуму в цілому.

Аналіз спадщини В.Сухомлинського дає підстави стверджувати, що він розглядав категорію духовності фактично у трьох вимірах: як родову характеристику людини, як особистісну характеристику конкретного індивіда і як нормативний морально-етичний ідеал. Отже учений-педагог відобразив багатовимірність цієї ціннісної категорії, що окреслює специфіку людського способу буття у світі. Він трактує духовність особистості як її ціннісно-сислову форму, що визначає змістову наповненість людини і утворює засади її мотиваційної сфери, тобто духовність виступає уособленим, складним, індивідуальним аналогом реального світу.

Принципово важливим аспектом розуміння В.Сухомлинським системи цінностей є тлумачення її як необхідного засобу життєвої орієнтації людини, тобто здатності особистості розрізняти, засвоювати, виробляти і нарешті інтегрувати цінності. Цим умотивовується “специфічно людська здатність ціннісно-сислового ставлення до світу” [5: 44], відображена у міркуваннях педагога.

Іншим значущим відтінком аксіологічного вибору В.Сухомлинського вважаємо акцентування уваги на тому, що ставлення людини до життя визначається смыслом, який може бути досягнутим не тільки розумом, а й усіма глибинами людського духу, насамперед через почуттєво-емоційну сферу. Не применшуючи значення інтелектуального зростання школярів, важливості їхнього розумового розвитку, Василь Олександрович першим у радянській педагогіці переніс акцент з пріоритету успішності навчання учнів на пріоритет творення їхнього духовного світу: "... мораль, етику взяв за основу духовного життя дитини, інтелектуальний, фізичний розвиток, трудове й естетичне виховання поставив у пряму залежність від ціннісних орієнтацій, ціннісного світосприйняття, як корінь духовності взагалі. Він проголосив найвищою цінністю виховання дитини, її унікальність та неповторність, побудував усю навчально-виховну роботу на емоційно-моральних, естетичних імперативах та цінностях, виступив за авторитет учителя, а не за його авторитарність, увів у педагогічну науку і шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо" [6: 7].

У своїх роздумах про виховання Василь Олександрович зміг вийти з тенет панівної матеріалістичної доктрини і піднятися до вершини більш універсального тлумачення смыслу буття людини – до визнання невичерпності людського світу. Дійшовши висновку, що наука у своїх можливостях не всесильна, і що людське існування значно багатше у реальних виявах, ніж їх раціональна реконструкція, Василь Олександрович писав: “Чим значніше місце у житті людини займає інтелект, ... тим важливіше для його всебічного розвитку *культура почуттів*. ...Емоційне безкультур'я освіченої людини – таке саме зло, як й інтелектуальне невігластво“ [7: 42].

Почуттєво-ціннісний підхід В.Сухомлинського до визначення основ виховання був новаторським і не узгоджувався з генеральним напрямом розвитку радянської педагогіки, де пріоритет надавався інтелектуальній складовій навчально-виховного процесу. У статті “Годы отрочества – второе рождение“ (1966), яку донька вченого О.Сухомлинська характеризує як працю зрілого педагога, є такі міркування: “Найвищим двигуном людської поведінки є переконаність – “цар у голові“, збагачена досвідом і моральними цінностями. Однак все це оволодіває свідомістю вихованця лише тоді, коли крім розуміння добра і зла, крім логічного аналізу – що добре і що погано, у душі живе почуття, переживання добра і зла. “Цар у голові“ стає могутнім керманічем лише у тому випадку, якщо, спілкуючись з людьми, відчуваючи себе активним учасником людських стосунків, людина переживає добро і зло,

хороше і погане поза своєю особою, як хороше і погане у самому собі“ [Там само, с. 26]. Тому, розкриваючи і конкретизуючи прояви духовності, педагог привертав увагу освітян до необхідності "розвитку, ствердження, облагородження голосу совісті" у вихованців, до важливості формування у дитячому віці якості бути чесним на одинці, що стане "моральним зарядом духовної чистоти, душевної тонкості, порядності, моральної чистоти на все життя".

На думку вчених доби постмодерну, у науково-раціоналістичній світоглядній системі координат людського існування, започаткованій Р.Декартом, під поступову руйнацію підпало поняття "величини почуттєвих розмірів", водночас поволі відбувалася абсолютизація інтелектуальної сфери і діяльності. У ХХ ст. стався піковий прояв впливу свідомісно-раціоналізованої цивілізації на устрій внутрішнього світу людини. Згенеровані у дусі принципів такої цивілізації світоглядні категорії "сила" (Р.Декарт), "воля" (А.Шопенгауер), "воля до влади" (Ф.Ніцше) стали у 20-40-х роках ХХ ст. засадничими для соціально-філософських концепцій і політичного досвіду багатьох європейських країн, зокрема Італії, Німеччини, Іспанії, СРСР [3: 33]. Тоді ж склалися умови, за яких науку – одну з найвищих людських цінностей – призвичаїлися підпорядковувати ідеологічно, політично або фінансово. Вже після Другої світової війни західні науковці почали констатувати і обґрунтовувати явища кризового стану людського суспільства – девальвація ціннісних орієнтирів, тотальне відчуження, моральна глухота, крах ідеалів. У той час в СРСР офіційно стверджувалося, що антропологічна криза – це явище, характерне для капіталістичних країн, а держави соціалістичного табору не переживають подібні проблеми. Як показало життя, втрата життєсмишлів, обездуховлення не оминули і їх.

Саме тоді, у період загального захоплення у вихованні молоді колективними впливами і заорганізованими масовими заходами, В.Сухомлинський відчув і усвідомив, що персональна духовність як феномен життя не обов'язково надає людині здатності стверджуватися у колективі через інтеріоризацію лише позитивних цінностей. Залежно від того, у коло тяжіння або впливу яких цінностей потрапляє людина, і формується її особиста духовна структура, тобто духовність у цьому аспекті постає для індивіда у значенні зовнішньої формуючої сили, і "вплив колективу на душу особистості у певних умовах має бути обмеженим, бо його сильне (грубе) доторкання до світу думок і почуттів здатне не лише принизити людську гідність вихованця, а й притупити його емоційну чутливість, зробити грубішою натуру, ... виховати товстошкірість, яка призводить до емоційного невігластва" [7: 43].

Аналізуючи думки В.Сухомлинського щодо багаторівневого за змістом поняття духовності дозволимо собі зробити висновок про те, що педагог фактично ототожнював це поняття з категорією щастя у сенсі розгляду їх як ціннісних вершин особистісного мікрокосму людини. Всупереч усталеному курсу на колективне щастя педагог обстоював своє переконання – щастя колективу не можливе, якщо не буде щасливою кожна людина, "а особисте щастя – це річ виключно складна, створюється не лише у колективі. Багатство індивідуального світу, повнота особистого духовного життя, розкриття, розквіт здібностей, таланту, покликання, особистий успіх у творчій праці, задоволення невичерпної потреби людини в людині, любов, дружба, повторення себе в дітях – ось що таке особисте щастя... " [Там само, с.72]. У порівнянні з проголошуваним у 60-ті роки офіційною педагогікою актуальним питанням всебічного дослідження теорії колективу, Василь Олександрович робив акцент на необхідності вивчати духовний світ особистості і духовне багатство колективу. Враховуючи процеси, що вже зароджувалися у суспільному житті суспільства і сприяли розвитку духовного життя особистості, у неопублікованій статті "Не топтаться на месте!" педагог з десяти висунутих провідних завдань теорії педагогіки шість пов'язав безпосередньо з проблемами особистості і одухотворення колективного життя.

У логічному зв'язку з проблемою одухотворення усіх ланок навчально-виховного процесу у спадщині В.Сухомлинського постає ціннісна категорія *творчості*, яка виступає формою збереження і відтворення "людських смислів, що утворюють матерію культури". Зазначена категорія у міркуваннях педагога тісно переплетена з поняттям *праці* як ключовим

чинником соціогенезу і водночас незамінним засобом самовираження і самоствердження особистості, реалізації її інтелектуального і творчого потенціалу. В одному з висновків до твору "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості", де В.Сухомлинський не лише узагальнив, а й далі розвинув свої погляди на шляхи забезпечення розвитку дитини, говориться: "Гармонія суспільного розвитку немислима без розквіту сил, здібностей, обдарувань кожної людини, неможлива без її щастя. ... людина, яку школа не зуміла виховати, в якій в шкільні роки не сформувалися трудові нахили та інтереси, не розкрилися творчі сили й здібності, яка не знайшла себе, не визначила свого місця в суспільстві, стає особисто нещасливою, а кожний нещасливий – це лихо суспільства".

Широко трактуючи призначення трудового виховання і як практичної підготовки молоді до дорослого життя, і як найважливішого елементу морального, інтелектуального, естетичного, фізичного виховання, В.Сухомлинський наголошував, що праця – це частина духовного життя людини. Всі його роздуми щодо цінності праці зосереджені на прагненні її одухотворення, поцінування як джерела високого морального натхнення, духовного збагачення особистості, як способу розкриття і розвитку її здібностей і талантів. Особливість трактування В.Сухомлинським діяльнісного підходу у вихованні полягала у перенесенні центру ваги на духовно-креативне спрямування праці у контексті особистісного, духовного зростання підростаючої людини, інакше кажучи – на одухотворення трудового процесу. Актуалізуючи одвічні традиції народної педагогіки, яка не боїться того, що праця втомлює, бо знає, що праця неможлива без поту й мозолів, ...знає чарівну силу праці, що робить людське серце чуйним, ніжним, Василь Олександрович стверджував, що саме "завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній світ серцем".

Поділяючи переконання, що суть наукового пошуку полягає у виході за межі існуючого стереотипу або норми міркування й дії, наголосимо, що новаторський внесок В.Сухомлинського у вітчизняну педагогіку полягає у зламі практики слідування педагогічним авторитетам, в оновленні ціннісних векторів розвитку підростаючого покоління, у розробці конкретних шляхів творчої самореалізації кожної особистості, що у сукупності і забезпечило педагогу світове визнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За ред. О.Сухомлинської. – К., 1998. – С.21-24.
2. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. -1992. -№12. –С.21-29.
3. Гордієнко А.Т. Аксиологічна драма ХХ ст. // Ціннісні орієнтації: Аналіз соціально-філософських концепцій заходу 80-90-х років. – К.: Наукова думка, 1995.- С.5-46.
4. Слостенин В.А., Чижаківа Г.И. Введение в педагогическую аксиологию: учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. –М.: Издательский центр « Академия», 2003. -192 с.
5. Степаненко І.В. Методологічна функція поняття «Духовність» // Практична філософія. -2003.- №3. –С.41-47.
6. Сухомлинська О. Цінності в історії розвитку школи в Україні // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За ред. О.Сухомлинської. – К., 1998. – С.3-8.
7. "Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы" / Составление, предисловие, послесловие, комментарии, вступления к частям книги О.В.Сухомлинской: научно-популярное издание. –Харьков: «Акта», 2008. – 432 с.

ЧИТАННЯ ЯК ФАКТОР САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розглядаються проблеми виховання в учнів потреби в читанні, вироблення вмінь і навичок здійснення цього виду діяльності, пошуку шляхів її здійснення з метою формування в школярів потреби самовиховання, створення найбільш сприятливих умов для саморозвитку суспільно і особисто ціннісних якостей.

In the article are examined the problems of education at the students of necessity in reading, making of abilities and skills of realization of this type of activity, search ways of its realization with the purpose of forming at the schoolboys of necessity of self-education, creation of the most favorable terms for selfdevelopment publicly and personally the valued qualities.

У контексті інтеграції України в європейський освітньо-культурний простір пріоритетного значення набувають гуманізація й демократизація освіти, утвердження нових цінностей, зорієнтованих на самоосвіту, самовиховання, самовизначення, самореалізацію особистості; концептуальні ідеї та положення стосовно розвитку освіти не тільки як засобу здобуття інформації, засвоєння певного переліку знань, умінь і навичок, а й як процесу особистісного саморозвитку індивіда.

Проблеми методології і теорії самовиховання, його взаємозв'язку з вихованням розглядали А.Арет, В.Галузинський, І.Донців, О.Ковальов, І.Кон, О.Кочетов, Л.Рувінський та ін. Різним аспектам самовиховання у підлітковому віці присвячено праці А.Колдунова, М.Тайчинова та ін. Особливості самовиховання майбутніх учителів досліджували О.Дубасенюк, С.Єлканов, В.Кисельов, Л.Рувінський, В.Сагарда, С.Сисоєва, М.Тайчинов; аспірантів – Г. Широкова. Актуальність порушеної проблеми підтверджують праці сучасних педагогів – І.Беха, С. Карпенчук, В.Оржеховської, Д. Пенішкевич, В. Поліщук, В. Семиченко, Т. Хілько та ін., створення моделі самовиховних систем “Школа доміанти самовдосконалення особистості” (Г. Селевко) й розробка концепції школи розвитку (О.Калугін, О. Киричук).

В останнє десятиліття значна увага науковцями приділяється проблемам використання у самовихованні народної педагогіки (Г. Васянович, В. Кузь, М. Стельмахович, Є. Сявакко), художньої літератури (Н. Волошина, М. Євтух, С. Золотухіна, Є. Пасічник, Л. Проців, Б. Степанишин).

Аналіз вивчення організації самовиховання старшокласників (407) та студентів перших курсів вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації (245) західного регіону, яким ми запропонували відповісти на запитання: „Чи займаєтесь Ви самовихованням?“, засвідчив, що 84% опитаних розуміють значення самовиховання у формуванні різносторонньої особистості, яка зможе знайти своє місце у сучасному бурхливому світі. Водночас окрема частина респондентів не вважає за необхідне постійно займатися самовихованням або наголошує, що це треба робити пізніше, в старшому віці. Відповіді на запитання: „Які методи, прийоми самовиховання ви частіше використовуєте у житті?“ теж засвідчили, що школярі взагалі погано ознайомлені з ними. Якщо деяка частина опитаних називають самоконтроль, самозобов'язання, самозаохочення, самоаналіз, самопереконавання, то дуже рідко вони застосовують методи самопокарання, самонавіювання, самоосуду, самокритики.

За нашим переконаванням, такий стан пояснюється переважно відсутністю цілеспрямованої роботи педагогічних колективів і батьків організації самовиховання, формування в учнів потреби в ньому. Отже, є всі підстави вважати, що одна з нагальних потреб сучасної школи полягає у постійному пошуку шляхів формування в школярів

потреби самовиховання (а значить і потреби самоосвіти), створення найбільш сприятливих умов для саморозвитку в них суспільно ціннісних якостей.

Розв'язання цієї проблеми В.О.Сухомлинський вбачав у прилученні учнів, починаючи з молодших класів, до читання. За його переконанням, саме „...читання в роки дитинства – це передусім виховання серця, доторкання людського благородства до потаємних куточків дитячої душі. Слово, що розкриває благородні ідеї, назавжди відкладає в дитячому серці зернятка людяності, з яких складається совість” [3: 185].

На сьогодні це твердження педагога може здатися застарілим, не актуальним, тому що рівень читабельності населення щорічно падає, з'являються різні види мультимедійних джерел інформації. Але це тільки на перший погляд. У цілому навіть для ознайомлення з новою інформацією в інтернеті необхідно володіти елементами швидкісного читання, навичками і вміннями самоосвіти.

Найбільш повно розкрита позиція В. О. Сухомлинського щодо проблем виховання в учнів потреби в читанні, вироблення вмінь і навичок здійснення цього виду діяльності, пошуку шляхів її реалізації з метою формування в школярів потреби самовиховання, створення найбільш сприятливих умов для саморозвитку їх особисто ціннісних якостей в працях „Народження громадянина” і „Серце віддаю дітям”. У них педагог обстоював точку зору, що самовиховання не можливо без самоосвіти – цілеспрямованого самостійного поглиблення знань в конкретній галузі. Тому, напевно, він у праці „Народження громадянина” через всю роботу проводить думку, що „без самоосвіти, без напруження розумових і вольових сил для пізнання й самопізнання освіта, навчання не можуть стати виховуючими” [2:422], що „самоосвіта якраз і являє собою єдність оволодіння знаннями на уроках і тієї самостійної інтелектуальної праці дома, над книжкою, в якій виражається тривалий процес становлення нахилів, здібностей, покликання” [2:425]. Показово, що він виокремлює окремо підрозділ “Самоосвіта” [2:423-426]. За переконаннями видатного педагога, в поняття “самоосвіта” включається, зокрема комплектування особистої бібліотеки, а також розумова праця дома, на самоті [2:423].

Ці твердження В.О.Сухомлинського є дуже актуальними сьогодні, коли щоденно фіксується зростання інформаційного потоку, урізноманітнення джерел інформації, необхідність формування індивідуальної траєкторії набуття знань у ВНЗ, згідно вимог Болонського процесу, до якого приєдналася Україна. Все це посилює вимогу до випускників загальноосвітніх навчальних закладів – мати сформований достатньо високий рівень умінь і навичок самостійної роботи. Для цього, наголошував педагог, необхідно, в першу чергу, перейти від колективно зорієнтованих форм і методів роботи до індивідуальних, чітко персоналізованих.

Тому, одним із головних завдань навчальних закладів є необхідність навчити учня і студента самостійно оволодівати новими знаннями та інформацією, виробити потребу навчання впродовж життя, що підніме не тільки якість освіти, а й нашу країну. Тобто стати людиною, для якої, за висловом В. Кременя, „отримання знання стає сутнісною рисою способу життя” [1].

Єдність оволодіння знаннями на уроках і тією самостійною інтелектуальною працею дома над книжкою, в якій виражається тривалий процес становлення нахилів, здібностей, покликання якраз і являє собою самоосвіта [2:425].

А тоді, коли в житті підлітка самоосвіта набере належної ваги, навчання може стати виховуючим. „Без самоосвіти, без напруження розумових і вольових сил для пізнання й самопізнання, – зауважував педагог, – освіта, навчання не можуть стати виховуючими. Життя сучасної людини немислиме без того постійного духовного спілкування з книжкою, яке надихається гордим людським прагненням звеличити самого себе” [2:422].

Великого значення надавав В. О. Сухомлинський формуванню й розвитку в дитини потреби у самоосвіті. Опираючись на теоретичне положення відомого психолога С.Л.Рубінштейна про те, що зовнішнє впливає на особистість тільки через внутрішнє, педагог відстоював такий шлях виховання й самовиховання потреби до самоосвіти: „від

захоплення гуртковою роботою до книжки, від книжки до с в о є ї галузі наукових знань, до творчої праці...” [2: 425].

Проте така увага педагога до проблем самоосвіти не була самоціллю тому, що все це було підпорядковане розв’язанню більш глобальної проблеми – включення дитини в самовиховання без якого не може бути ефективним виховання, тому, що самовиховання, індивідуальне духовне життя починається з книжки. За твердженням В. Сухомлинського, „книжка повинна стати для кожного вихованця другом, наставником і мудрим учителем. Тільки тоді наставник, що весь час дбайливо вів за руку свого вихованця, вважає за можливе випустити його руку й сказати: „Йди сам, учись жити” [3:200].

Виходячи з важливості проблеми, В.О.Сухомлинський не тільки розробив її теоретично, й, враховуючи досвід роботи з учнями, шкільним колективом і батьками, обґрунтував підвищення ефективного використання книжки для самовиховання учнів. Ось деякі з них:

- кожна дитина повинна назавжди полюбити читання, бути готовою „увійти в самостійне плавання по книжковому морю” [3:41];
- книжка повинна ввійти в життя маленької людини як духовна потреба [3:200];
- “найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність слова” [3: 202];
- вивчення художніх творів повинно бути не самоціллю, а через знайомство з життям героїв, впливати на душу дитини. Це стосується як прозових, так і поетичних творів. Краса слова найяскравіше втілена в поезії. І хоча практика роботи загальноосвітньої школи свідчить про те, що учні найбільше не люблять поезію, В. Сухомлинський наполягав, що „учити поетичної творчості треба не для того, щоб виростити юних поетів, а щоб облагородити кожне юне серце. Використовувати будь-яку можливість, щоб пробудити в дитячих серцях поетичне натхнення, щоб слово набуло індивідуального поетичного звучання в душі кожної дитини” [3:211]. І тільки тоді, захоплюючись віршем чи піснею, діти немовби чують музику слова” [3:210];
- кожен підліток повинен знайти свій улюблений предмет, що знаходить вираз у тому, що „людина дізнається більше, ніж вимагає програма, і прагне знати ще більше” [2:425];
- переживання емоційного забарвлення слова повинно йти від сприймання на слух – від виразного читання. Тільки тоді в його звучанні розкривається сила й краса слова [3:196];
- проведення колективного читання в єдності з необхідністю кожної дитини бути наодинці з собою (це підтверджують дані соціологічних досліджень цінностей сучасних школярів, відповідно до чого вони, при наданій можливості вибору, надають перевагу перебуванню наодинці, ніж приймати участь у масових заходах, або йти з батьками в гості). За переконанням В.О. Сухомлинського, „без таких хвилин і годин немає людської особистості, немає благородного пориву юного серця до морального ідеалу. Це не милування самим собою, не егоїстична відособленість від колективу. Це етап індивідуальної духовної діяльності, етап самовиховання, утвердження у власних переконаннях” [2:463];
- спілкування із старшими – батьками, матерями, дідусями та бабусями – що повинно пробудити ще одну цікаву традицію починати читати дома своїм батькам, а потім дорослі повинні приходити до школи, щоб послухати, як читають діти. Одночасно повинні виникати кілька гуртків любителів і шанувальників рідного слова (гуртки можуть складатися з дорослих, дуже шанованих людей). Посилювати інтерес до книжки та читання має те, що діти ніби були організаторами цих гуртків [3:200];
- проведення загальношкільного свята книжки. Напередодні початку занять, 31 серпня, в школу приходять діти і батьки. Цього дня усі дарують книжки: діти один

одному, батьки – дітям. Правління колгоспу дарує книжки в цей день кращим керівникам гуртків любителів і шанувальників рідного слова [3:200].

Крім цього, педагог пропонував список художніх творів, читання яких найбільше впливає в кожному конкретному віці не тільки на „пізнання світу, не тільки вправами, що сприяють виробленню міцних навичок і вмінь, а й школою емоційно-морального виховання” [3:197].

Важливу роль у підвищенні ефективності виховного впливу читання на формування духовного світу особистості учня він надавав рівню сформованості класного колективу, пріоритету в ньому цього виду діяльності. Тому що „якщо немає повнокровного, ідейно багатого життя, праці, благородних моральних відносин у колективі, то не може бути й повноцінної особистої духовної діяльності, спрямованої на самооцінку й самовиховання” [2:463].

Важливим шляхом прилучення школярів до читання В.О. Сухомлинський бачив позаурочне виховання. Саме воно, на його думку, і є головним чином самовихованням. Він писав: „Читання й перечитування захоплюючої книжки, я вважаю одним із найбагатіших процесів духовної діяльності особистості” [2: 463]. Але одночасно він зауважував, що це можливо лише за тієї умови, „коли в шкільні роки людина полюбила книжку, навчилася пізнавати за книжкою не тільки навколишній світ, а й саму себе” [2:422], саме тоді, коли дитина з зацікавленням прочитала книгу і відчула від цього „духовне піднесення, викликаного радісним спілкуванням з книжкою” це стає, за переконанням В. Сухомлинського, могутнім важілем, за допомогою якого в неї „піднімаються брила знань”, потреба постійної самоосвіти, самовдосконалення [2:421]. І цей процес не повинен зупинятися в початкових класах. У роки отрочтва, за твердженням педагога, „підлітка треба вчити ч и т а т и й д у м а т и одночасно”.

Якщо ж цю основу самовиховання не закладено в шкільні роки, „якщо після школи людина або зовсім не знає книжки, або ж читання обмежується детективом, її внутрішній світ грубіє, людина шукає г о с т р и х насолод і знаходить їх там, де втрачається все людське” [2:422].

Отже, аналіз педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського засвідчує, що протягом усього життя відбувається формування особистості, а читання є необхідним і важливим видом діяльності, що сприяє формуванню в неї потреби у самоосвіті та самовихованні, виробленню навичок роботи по самовдосконаленню останніх, створенню найбільш сприятливих умов для саморозвитку суспільно і особисто ціннісних якостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кремень В. Педагогічна освіта в сучасному суспільстві // Освіта України. – 2007. – №36 (11 травня). – С.2.
2. Сухомлинський В.О. Народження громадянина// Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 283 – 582.
3. Сухомлинський В.О.Серце віддаю дітям // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 5 – 281.

УДК 37 (09) (477)

В.Г. Кузь

В.СУХОМЛИНСЬКИЙ: ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті йдеться про лонгитюдне експериментальне дослідження В.О.Сухомлинським виховання дітей з послабленими пам'яттю та розумовими здібностями.

The article considers V.Sukhomlynsky`s longitude experimental research of bringing up the children hading problems with and mental abilities.

Постать В.О.Сухомлинського із відстані часу все виразнішає. Вгамовуються хвилі соціальних та економічних змін, що час від часу, як цунамі, накривають Україну, осідає на дно забуття піна нових педагогічних одкровенень і нововведень, відступає туман буднів, і крізь буревій сьогодення просівається велика істина великого вченого. Його педагогіка – вічна, бо торкається найпотаємніших порухів нашої позасвідомості, стає підпорою душі і розрадою серцю. А людина, як відомо, для подальшого поступу завжди потребує надійного духовного опертя, таким для нас є творча спадщина Василя Олександровича, його педагогіка серця, спрямована у майбутнє, переповнена любов'ю до всіх і кожного зокрема. У полі його педагогічних спостережень і зацікавлень не тільки успішні, розумні, сильні діти, він щиро по-українськи переймався проблемами малоздібних дітей з ослабленою пам'яттю. В історію педагогічної думки навіки увійшов жертвний і самовідданий подвиг мудрого вчителя з Павлиша, який упродовж 35 років працював у одній сільській школі, спостерігав життя не тільки успішних, але й знедолених дітей, аналізував, мислив, робив висновки і залишив нам у спадок свій неоціненний досвід. Відвідуючи уроки своїх колег, В.О.Сухомлинський почав задумуватися, «чому відповіді школярів бувають такі убогі, безбарвні, невиразні?» [2: 75].

Далі він зацікавився мисленням дитини над тим, як слово входить у свідомість школяра, як розвивається його мова? «Я почав досліджувати насамперед свою роботу, свої уроки, відповіді своїх учнів» [2: 75]. Разом з ним у процес дослідження включились учителі, і в колективі загорілась жива ідея пошуку відповіді на питання, які висуває життя. А педагогічна ідея – «Це крила, на яких злітає колективна творчість. Ідея надихає колектив, і починається найцікавіше і найпотрібніше в шкільному житті – колективна дослідницька робота» [2: 74-75].

Час творчості В.О.Сухомлинського належить до періоду розквіту постнекласичної науки, парадигмою якої є ідея становлення і самоорганізації [6: 39]. Основні риси постнекласичного образу науки виражаються синергетикою, яка вивчає загальні принципи процесів самоорганізації, що протікають у системах різної природи. В нашому варіанті – в соціальній системі, котра орієнтується на історичний час, системність (цілісність) і розвиток як особливо важливі характеристики буття [6: 40].

В.О.Сухомлинський – яскрава особистість у становленні і розвитку вітчизняної педагогіки повоєнного періоду. Він своє життя віддав сільській школі, де працював учителем, вихователем, директором і разом з тим був дослідником, ученим, який на основі власних спостережень опублікував ряд книг, наукових статей, рекомендацій, порад.

В основу даної статті ми кладемо наступні вихідні ідеї:

- науково-дослідницька робота – органічне і гармонійне поєднання практики з наукою, що дає можливість ученому заглибитись у конкретні питання навчання і виховання, що поступово ведуть його низкою мисленневих відкриттів, які згодом осмислюються і стають основою до становлення теоретичних закономірностей;
- науково-дослідницька робота, що тісно пов'язана з практикою, виявляє тонку закономірність: і дослідник, і практичний працівник повинні бачити педагогічні явища в їх багаторічному розвитку, бо осмислення минулого дає можливість чітко уявити майбутнє, а розуміння майбутнього визначає культуру педагогічного процесу сьогодення;
- кожна дитина неповторна, кожна обдарована, талановита, а завдання вихователів і батьків – своєчасно знайти і розвинути ці якості;
- глибока віра у можливість успішного виховання кожної дитини;
- осмислення механізму перетворення минулого в сучасне і навпаки через реконструкцію минулого у контексті сьогодення і проектування майбутнього відповідно до його обрисів – «зародків» у змісті сучасності [6: 16-17].

Запропонована стаття виконана на основі наукових праць В.О.Сухомлинського та матеріалах павлиського лонгїтюдного експерименту.

Лонгітюдне дослідження (від англ. Longitude – довгота) – тривале і систематичне спостереження в ході навчально-виховного процесу одних і тих же педагогічних явищ, яке дає змогу їх глибоко вивчити, проаналізувати і на основі цього зробити певні висновки. Цей експеримент ще називають природним: він проводиться приховано за звичайних умов діяльності педагога і його учнів.

Лонгітюдність дослідження окреслюється наступними характеристиками:

- 1) дослідник працював упродовж 35 років у одній (Павлиській) школі, що було сприятливою умовою до розвитку експерименту;
- 2) учений мав можливість досліджувати розумові здібності та інтелектуальну працю дітей, підлітків, батьки котрих тридцять п'ять, тридцять чи двадцять літ тому були його учнями;
- 3) дивовижні умови павлиського експерименту дали змогу В.О.Сухомлинському дослідити спадкове закріплення окремих задатків, які сприяють розвитку здібностей та можливостей функціональної діяльності мозку;
- 4) здійснювана в звичних умовах діяльність дітей і педагога-дослідника дала змогу впродовж багатьох років спостерігати особливості розвитку дітей, роль у цьому спадковості.

Джерельною базою дослідження слугують його власні наукові праці, в організаційно-педагогічному плані – результати лонгітюдного експерименту, здійсненого в Павлиській середній школі; експериментальну базу становили учні школи, їх сім'ї. Зокрема були «вивчені спадковість, побут, умови життя, стан здоров'я, харчування, духовне життя понад двох тисяч сімей, особлива увага при цьому приділялась дітям, котрі приходили до нас до школи. В кожному окремому випадку причини пониженої, ослабленої пам'яті ніби нашаровувались, накладались одна на другу: одна (чи дві, три) з них була первинною, потім включалась в дію вторинна, часто більш сильна і вирішальна. Первинними причинами не рідко були хвороби, перенесені в ранньому дитинстві (ревматизм, рахіт, менінгіт та ін.), неякісне харчування, алкоголізм батьків. Та в багатьох випадках первинна причина не привела б до згубних результатів, якби не появилась вторинна – неправильне виховання в ранньому дитинстві, буквально від того дня, коли дитина вперше відкрила очі на світ і вперше посміхнулась до вступу до школи. Бувало і так, що неправильне виховання в дитинстві – єдина причина пониженої, ослабленої пам'яті, неповноцінної функціональної діяльності мозку. В таких випадках розумові здібності були не кращі, ніж в тих сім'ях, де до неправильного виховання приєднувались хвороби чи неякісне харчування» [4: 249 – 250].

Розпочинаючи дослідження, педагог поставив перед собою наступну мету:

- дослідити особливості дітей, для яких непосильним є нормальне оволодіння знаннями на рівні ровесників;
- з'ясувати причини, що призвели до значного послаблення їхньої пам'яті;
- визначити якою мірою інтелект дитини, котра приходить до школи, пояснюється спадковістю, а якою – умовами життя, побутовими, моральними, інтелектуальними, емоційними, естетичними особливостями середовища?;
- окреслити можливості поліпшення людського мозку і досягти того, щоб ця якість передавалась у спадок, закріпилась у прийдешніх поколіннях.

До проведення цього експерименту та його наукового осмислення Василя Олександровича Сухомлинського спонукало співчуття до людини, пошук шляхів порятунку дітей із послабленою пам'яттю [4: 244].

Причиною організації описаного в цитованій статті лонгітюдного експерименту стали не здатні до навчання розумово відсталі діти, котрі приходили в підготовчу групу (їх було щороку 2-3, чи 3-4). Висновки про рівень функціональної діяльності їх мозку робились на підставі неодноразового дослідження пам'яті та в процесі щоденних спостережень: як вчаться ці учні, яких успіхів вони досягають. Йдеться про дітей, котрі володіють дуже ослабленою пам'яттю. Клінічні дослідження показували, що з десяти слів, які мали запам'ятати ці діти, при багаторазовому повторенні вони запам'ятовували не більше двох,

трьох, як виняток – чотирьох слів. «В той же час, – як писав В.О. Сухомлинський, – цих дітей не можна вважати ні імбеціалами, ні дебілами, – отже, ніяка медико-педагогічна комісія не може направити їх до школи для розумово відсталих. Мислять ці діти нормально, але запам'ятовують погано, мисленнєві операції у них проходять дуже повільно. Невропатологи і психологи вважають їх дітьми із пониженою здатністю до шкільного навчання... Цілком зрозуміло, що немає і не може бути мірила, за допомогою котрого можна було б виміряти ступінь пониження здатності до навчання. Я вважаю, що є повна підстава називати цих дітей малоздібними і розумово відсталими. Окремі з них перебувають на межі повної розумової відсталості» [4: 243-244].

Навчання таких дітей в школі – мука і для дітей, і для їх батьків, і для вчителів. Вони важко навчаються читати, писати, а далі цього зазвичай не йдуть: залишаються повторно на другий рік, а врешті відсіюються зі школи, і їх доля залежить від батьків, суспільства.

Підкреслимо оптимістичне бачення долі цих дітей В.О. Сухомлинським: «І все ж вони не є приреченими людьми. Я переконаний, що вчити і виховувати їх належить саме в нормальній школі. Я б назвав цих дітей тендітними і ніжними квітками в безмежно розмаїтому квітнику людства... Гуманну місію вихователя я бачив і бачу в тім, щоб рятувати цих дітей, вводити їх у світ суспільства, духовного життя, краси цілком повноцінними і щасливими» [4: 244].

Саме таке втілення ідей Василя Олександровича Сухомлинського мені довелося бачити в одній із шкіл американського м. Девіс (штат Каліфорнія), де діти з ДЦП навчаються у звичайній школі зі звичайними дітьми. Ми захоплено спостерігали, як школярі допомагають своїм хворим ровесникам, виявляючи найвищі риси милосердя.

В.О. Сухомлинський вивчав причини пониженої, слабкої пам'яті окремих учнів, аналізував умови їх життя і виховання в багатьох сім'ях, завжди бачив дуже складну картину сплетіння різних причин. Поступово він приходив до думки, що неможливо вивчати причини недостатньої пам'яті і неповноцінної функціональної діяльності мозку без паралельного вивчення того, що робиться в школі, в родині, без проникнення у суть розумової праці дітей на уроках і вдома. До того ж він спостерігав усіх дітей – від обдарованих до розумово відсталих, що дає нам право відповідно екстраполювати висновки. Поза сумнівами було те, що повноцінна функціональна діяльність мозку залежить від пам'яті, тобто її поліпшення спричиняє покращення розумових здібностей. Але чи це так? В.О.Сухомлинський робить наступний висновок: пам'ять можна поліпшити тільки в тому випадку, якщо удосконалити мозкову діяльність.

На думку дослідника, учителям належить бути особливо уважними до духовного світу тих школярів, яким важко вчитися, які ще не виявили яскраво виражених здібностей до творчої праці. Байдужість до них може привести до дуже сумних наслідків, адже вони почуваються себе в класі неповноцінними... Тому і сам Василь Олександрович, і його колеги ставили за мету наповнити життя цих дітей радіщами творчості, прагнули відкрити в кожній дитині «живинку», іскорку натхнення. «Підліток не видумає пороку, не зробить того, що може зробити інженер або вчений, але він може пережити радість творчості в найпростішій, на перший погляд, справі, наприклад, у рослинництві, садівництві, тваринництві. І ми прагнемо дати йому цю радість, добиваємося того, щоб він відчув гордість творця» [4: 296].

Про свої спостереження за навчанням дітей, їх умінням мислити вчений-педагог писав: «Для розвитку цієї здатності ми проводимо з дошкільниками, а потім і з школярами уроки мислення: діти досліджують, осмислюють предмети і явища навколишнього світу... Дитина вчиться думати, спостерігаючи, і спостерігати, думаючи – в цьому й полягає зміст уроків мислення. Перш, ніж почати вчитися, дитина вчиться думати... Кожна дитина про щось думає, щось запитує в учителя, у керівника гуртка, в учня старшого класу. У кожного пробуджується до чогось інтерес; без інтересу немає радості відкриття, немає здібностей, нахилів, немає живої душі, людської індивідуальності» [2: 239-240].

Уже в дошкільному віці, в створеній ним «Школі радості» серед дітей виділяються теоретики, які заглиблюються в деталі явищ, докопуються до їх суті та мрійники, які

захоплюються природою, барвами заходу сонця. Вчений робить висновок про те, що «у кожної дитини думка розвивається своєрідними шляхами, кожна розумна і талановита по своєму. Немає жодної нормальної дитини нездібної, бездарної. Важливо, щоб цей розум, ця талановитість стали основою успіхів у навчанні, щоб жоден учень не вчився нижче від своїх здібностей» [2: 240].

У вперше надрукованій з люб'язної згоди Ольги Василівни в 2008 році праці В.О.Сухомлинського «Чем лечит мозг – мыслью, трудом, творчеством – или лекарствами? (Некоторые итоги 35-летнего исследования)» [4] знаходимо низку особливо актуальних і понині ідей. Василь Олександрович робить несподіваний висновок про залежність, взаємозв'язок інтелектуальної убогості дитини з убогістю, обмеженістю її емоційного життя. «Я з жахом переконувався в тім, що є 5-6-літні діти, котрі ніколи і нічому не дивувались, не зачудовувались, не радувались. Вивчаючи виховання в ранньому дошкільному віці, я бачив, що окремі діти, позбавлені радості відкриття істини, радості і гордості від думки, що вони своїми зусиллями, щось пізнають в чомусь переконуються. 35-літній досвід виховання дітей...твердо переконав мене в тім, що немає сили, яка б в більшій мірі стимулювала пам'ять і думку, ніж дитяча радість і дитяче здивування відкривача істини. Аристотель писав: мислення починається із здивування» [4: 250 – 251].

Думка про те, що поліпшення пам'яті спричиняє поліпшення розуму перевірялась В.О.Сухомлинським постійно і не підтверджувалась: «Тренувати» пам'ять розумово відсталого дитини, яка володіє пониженою пам'яттю, тим, що заставляти її зачувати, запам'ятовувати, зберігати в пам'яті, а потім відтворювати – цього як показало дослідження, не можна робити: нервова система дитини і весь її організм виснажується, а пам'ять погіршується» [4: 245].

Ці діти мають переживати радість відкриття істини через здивування і зачудування. Не можна надмірно навантажувати пам'ять дитини. Навчаючись у школі, дитина змалку повинна бути не споживачем готових знань, а співучасником їх творіння [5: 47]. Ще Мішель Монтень у своїх «Пробах» (1572 р.) зауважив: «Хай вихователь вимагає від учня не лише слів вивченого матеріалу, а також і його сенсу та змісту його і судить про принесену користь за свідченням не його пам'яті, а його життя» [7: 167].

У павлівському експерименті було виявлено, що успішне виховання малоздібних дітей не мислиме без умілого використання багатства слова, поетичного слова, казки, народної пісні, легенди, без творення в кімнаті казки казок. Ще один корінець виховання цих речей – робота рук в лабораторії праці, яка є одночасно і лабораторією мислі.

Виховання дітей у ранньому віці повинно бути інтелектуально наповненим, духовним, взаємини між батьками і дитиною мають бути сердечними, теплими, емоційними.

На час написання В.О.Сухомлинським даної статті [4] ситуація була такою: всі 107 дітей, що прийшли до школи слабоумними, малоздібними, стали здібними, розумними, освіченими людьми. 55 осіб закінчили десятирічку, 25 осіб після семирічки (восьмирічки) закінчили технікуми; 17 осіб закінчили ПТУ і вечірню школу, 8 осіб після семирічки отримали спеціальність на курсах; дві особи через хворобу восьмирічну освіту отримали через декілька років; зі 107 осіб 13 у минулому малоздібних і слабоумних дітей отримали вищу освіту.

Про друге покоління дітей: всього їх прийшло до школи 59 дітей тих, чиї батьки прийшли до школи в свій час малоздібними і слабоумними. Тому, для продовження дослідження проблеми ці діти становлять особливий інтерес. Серед них 14 дітей, котрі за тими ж критеріями визначення пам'яті та розумового розвитку віднесені до малоздібних та слабоумних. Інші 45 – нормально розвинуті, здібні, в багатьох з них гостра, чіпка, міцна пам'ять. Але кінцеві висновки про спадковість робити ще рано. Пройде ще років п'ятнадцять прийде до школи третє покоління – тоді можна буде зробити дуже важливі висновки [4: 262-263].

Для В.О.Сухомлинського слово було тим містком, «через який наука виховання переходить з мистецтва», тому його дуже засмучувало, що внаслідок інтелектуальної та

емоційної убогості духовного життя сім'ї для окремих дітей до 4-5-річного віку залишається невідомим емоційне забарвлення слова, котре можна збагнути тільки із дитячої казки, із народної пісні, із прислів'я, із художнього твору, котрий ввійшов у золотий фонд дитячої літератури. Цілком природно, що однією із несприятливих умов, що визначають становлення пониженої, послабленої пам'яті, слабоумства, неповноцінної функціональної діяльності мозку є відсутність повноцінного материнського виховання бодай в перші два-три роки життя дитини. Педагог упевнений, «якщо емоційне пізнання, осягнення світу не починається для дитини з посмішки матері, з її обіймів, поцілунків, якщо разом з ласкавим, турботливим, тривожним, мудрим виразом материнських очей в дитячу свідомість не входять якнайтонші відтінки – найперше емоційні відтінки – рідного слова – розумове життя, розвиток інтелекту, здібностей маленької людини підуть зовсім не так, як пішли б вони при умові цілком правильного материнського виховання. Материнське виховання, материнський вплив психологічними засобами на розумові здібності дитини – це, по-моєму, непочата цілина педагогіки. Необхідна не тільки батьківська педагогіка, але й педагогіка окремо взята – материнська. Цій педагогіці необхідно вчити наших матерів» [4: 251-252].

Недремний розум педагога-дослідника помітив, що діти з неповноцінною функціональною діяльністю мозку не знають, що таке гумор, іронія, не розуміють і не відчують комічних обставин. Багато літ Сухомлинський думав над тим, чому діти, котрі приходять до школи з інтелектуально та емоційно нужденних, обмежених сімей, не можуть сміятись, хворобливо реагують на дитячий жарт.

Численні спостереження привели до висновку, що сміх (а дитячий сміх – це особливий прояв людського ставлення не тільки до об'єкту, який пізнає дитина, але і до самої себе) є, образно висловлюючись, одним із каналів пізнання, однією з точок зору, з котрих перед людиною відкривається світ у всьому його розмаїтті, і якщо людська думка позбавлена цього каналу та цієї точки зору, вона не може розвиватись повноцінно.

Гуманіст В.О.Сухомлинський бачив смисл свого життя в тім, щоб навчати звичайних школярів, але й рятувати і захищати малоздібних дітей із зниженою і ослабленою пам'яттю. Саме рятувати, бо якщо цих дітей вчити за стандартами для дітей із повноцінною пам'яттю та нормальною функціональною діяльністю мозку, – вони неминуче залишаться недоучками, обездоленими, нещасними людьми, які упродовж усього життя будуть переживати гірку думку: я ні на що не здатний, я ні до чого не здібний. Цих дітей необхідно постійно захищати, бо вони дуже легко ранимі: сфера інтелектуального життя в дитячому віці тісно зливається зі сферою життя морального, і кожна неудача в навчанні сприймається, як гірка образа.

Видатний педагог-дослідник В.О.Сухомлинський на основі поєднання української національної і зарубіжної педагогік, власного живого практичного досвіду та його новаторського осмислення, знайшов оптимальне наукове вирішення кардинальних теоретичних проблем виховання і навчання. Він обґрунтував, апробував та запропонував вітчизняній школі чіткі шляхи виховання дітей у гуманістичній парадигмі індивідуалізації, педагогічного оптимізму – зокрема віри в обдарованість кожної дитини, безмежного сподівання на єдність навчання і виховання, поєднання їх з продуктивною працею на основі таких ідей, як людиноцентризм та кордоцентризм.

Вчення В.О.Сухомлинського логічно вписується у ринкову педагогіку, воно буде завжди сучасним, оскільки опирається на вічні істини – мудрість, помірність, мужність і справедливість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / Вибр. тв.: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. – С. 55-206.
2. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / Вибр. тв.: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.4. – С.7-390.
3. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи: Бесіда друга / Вибр. тв.: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.4. – С.393 – 626.

4. Сухомлинский В. А. «Чем лечить мозг – мыслью, трудом, творчеством – или лекарствами? (Некоторые итоги 35-летнего исследования) / Бережно: дитина! В.О. Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб./ Упоряд. Т.В. Філімонова; за наук. ред. проф. О.В.Сухомлинської. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – С. 263.
5. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить. – М.: Изд. Московского психолого-социального института, 2002. – 112 с.
6. Кохановский В.П., Пржиленский В.И., Сергодеева Е.А. Философия науки. Учебное пособие. – М.: ИКЦ «МарТ», Ростов-н-Д: Изд. Центр «МарТ», 2005. – 496 с.
7. Монтень М. Проби. – Книга перша / Пер. з фр. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. – 365 с.

УДК 37.013

Н.С. Побірченко

***В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ТА О.А. ЗАХАРЕНКО:
ДІАЛОГ ЧЕРЕЗ РОКИ І ВІДСТАНІ***

У статті висвітлено основні положення, що були покладені в основу авторських шкіл В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка, здійснено порівняння їхніх поглядів, ідей, досвіду.

The article illustrates the main theses which became the basis for schools of V.A. Sukhomlinsky and A. A. Zakharenko and the comparison of their views, ideas and experience are made in the article.

Василь Олександрович Сухомлинський та Олександр Антонович Захаренко – видатні постаті вітчизняної педагогіки ХХ століття.

Академік з Павлиша залишив свою унікальну школу, бібліотеку власних творів і цілу плеяду учнів. Головне ж – залишив безцінну ідею, концепцію гуманістичного виховання, центром якої є особистість дитини.

Чотири десятиліття, що минули, принесли глобальні зміни в суспільстві, в соціально-економічній сфері, в ідеології, як наслідок – і в розвитку національної освіти. В Україні виросло кілька авторських шкіл талановитих педагогів. Серед них найперспективнішою і найцікавішою залишається школа О.А. Захаренка в селі Сахнівка на Черкащині. На теренах української та зарубіжної педагогіки її ще називають «школою над Россю». І про цю школу можна сказати, що виросла вона із зерна, посіяного В.О. Сухомлинським.

В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко належать до різних поколінь. Василь Олександрович вже був академіком і автором педагогічного бестселера «Серце віддаю дітям», коли молодий директор О.А. Захаренко тільки починав у Сахнівській школі. Однак у долях двох великих педагогів багато паралельних ліній. Обоє – сини великих українських родин міцного кореня. З ранньої молодості почали вчителювати на селі, згодом стали директорами сільських шкіл. Свої авторські школи вибудували, виплекали з першого камінчика, з першого уроку. І нелегкій, клопіткій посаді, точніше сказати, місії директора на селі, обоє залишились вірними до останнього подиху.

Хоча і В.О. Сухомлинський, і О.А. Захаренко мали не одну нагоду перебраться до столиці – і на вузівські кафедри, і в міністерські кабінети (Олександр Антоновичу Захаренку пропонували на початку 90-х років навіть посаду міністра освіти України). І не тому, що були байдужими до успіху, просто успіх для талановитої людини, захопленої своїм ділом – це в першу чергу розквіт цього діла, а не просто кар'єрне зростання.

Як уже згадувалось, В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко – педагоги різних поколінь. І суть не тільки у віковій різниці. Зрештою, вони тісно пересікалися у часі, хоча не довелось їм, на жаль, зустрітися. Але працювати двом великим учителям випало фактично в різні епохи.

Василь Олександрович Сухомлинський засновував свою «школу радості», створював концепцію гуманістичного виховання у 50–60 роки минулого століття, в час «хрущовської відлиги», коли в суспільстві з'явилися надії на демократичні перетворення. Відлига закінчилась і великого учителя обірвали на півслові.

Олександр Антонович розбудовував «школу над Россю» у 70–80 роки – так званий «період застою» і перше десятиліття незалежної України. Наріжний камінь педагогічної концепції В.О. Сухомлинського – дитиноцентричний принцип. В центрі виховного процесу – дитина, її розвиток, формування внутрішнього світу. Педагог-новатор у радянській, що називається наскрізь заідеологізованій школі, запровадив власну, авторську систему виховання, на яку досі орієнтується учительство в різних кінцях світу. І ґрунтувалась вона на вічних цінностях – добра, справедливості, поваги до батьків, любові до рідного краю, рідної мови. З позицій сьогодення очевидно, що це була спроба, до того ж успішна, врятувати дітей від згубного впливу «подвійної моралі», притаманної тому часу на теренах радянської імперії. Тільки змалку прищеплені дитині принципи порядності, справедливості, уміння цінувати честь пробуджують в людині людину, додають особистості гарту і сил жити по-справжньому, забудь-яких умов не зраджувати своїх переконань.

Гуманізм, обраний талановитим учителем головним принципом власної концепції виховання, відомий у педагогіці багатьох цивілізацій. Але у підпорядкованій ідеології диктатури радянській школі вперше прозвучав на повний голос у маленькому тихому Павлиші. Звичайно, далеко не все із задуманого Василь Олександрович встиг випробувати і здійснити. Короткий вік судився, а головне – надто самостійний, вдумливий і творчий академік з Павлиша відходив від ідеологічних догм у вихованні, створивши власну гуманістичну концепцію. І цим став незручний для керівної верхівки.

О.А. Захаренко – духовний спадкоємець В.О. Сухомлинського перш за все в найголовнішому: як і у Павлиші, кредо всієї педагогічної системи у Сахнівській школі – всебічний розвиток дитини як особистості. Певна річ, послідовників В.О. Сухомлинського і в Україні, і за рубежем немало. Використовують в роботі педагогічні принципи, запроваджують у школах організаційні та методичні знахідки великого учителя. На жаль, часто це зводиться до елементарного наслідування, навіть примітивного копіювання, приміром, популярних шкільних традицій.

Але в тому й унікальність Сахнівської школи, що тут ідеї В.О. Сухомлинського не копіюють, а розвивають – з поправкою на вимоги сучасності [2: 25]. «Гортаючи сторінки безцінних педагогічних роздумів обох Учителів, замислюючись над їхніми мудрими порадами, уважно слідкуючи за ходом думки кожного з них, несподівано розумієш: це – діалог. Діалог однодумців через роки і відстані...» зазначає дослідник О. Крутенко [3: 26].

Скільки разів повертаємось до найвідомішої і найемоційнішої книги В.О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» – і кожного разу, як вперше, захоплюємось багатством педагогічного арсеналу великого учителя. Уміння відкрити для дітей Книгу природи, влаштувати подорож у світ праці, розв'язати тисячу задач із живого задачника, прищепити усвідомлення про силу колективу, навчити шанувати родину – все це стало педагогічними принципами В.О. Сухомлинського; і головне тут – колосальна сила слова, переконання, живого прикладу. До категорії вічних цінностей гідне бути занесеним педагогічне кредо В.О. Сухомлинського: постійне спілкування з учителем має духовно збагачувати дитину.

О.А. Захаренко ці принципи розвиває, втілює в конкретні справи. Так, наприклад, В.О. Сухомлинський був зачинателем створення на базі звичайної сільської середньої школи єдиного виховного середовища, робив перші кроки цієї роботи, то О.А. Захаренко йде далі. Приміром, ідея любові до рідного краю, його минувшини, до свого роду – для цього в школі збудували народний музей «Моя маленька Батьківщина» Дитячі мрії сягають у небо – у школі побудували планетарій та обсерваторію. Музичний фонтан – маленьке диво для цілої округи. Криниця совісті – перший у краї пам'ятник голодомору. Важко переоцінити психоемоційний вплив на дітей таких творінь у просторі сільської школи.

Обидва педагоги часто підкреслювали, що кожен квадратний сантиметр території школи повинен мати певний емоційний фон, відтак і виконувати виховну функцію.

Побіжно торкнемося ще деяких, найважливіших, на наш погляд, положень, спільних для творчості видатних педагогів В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка.

НАВЧАТИ ЧИ ВИХОВУВАТИ? Це запитання завжди носило риторичний, навіть, так би мовити, гамлетівський характер. Свого часу побутувало переконання, що діло вчителя – нести знання. Вихователь-то інша професійна категорія. Можна знайти немало прикладів того, що вітчизняна школа і до сьогодні орієнтована на об'єм знань, які треба дати учню, в кінцевому результаті – на підготовку до вузу. Позиція обох видатних педагогів у співвідношеннях формули «навчання – виховання» чітка і визначена. На думку В.О. Сухомлинського: «...навчання – це лише одна з пелюсток тієї квітки, що називається вихованням у широкому розумінні цього поняття. У вихованні немає головного і другорядного, як немає головної пелюстки серед багатьох, що створюють красу квітки. У вихованні все головне – і урок, і розвиток різнобічних інтересів дітей поза уроком, і взаємовідносини вихованців у колективі» [6: 54].

О.А. Захаренко також пріоритетом школи у роботі з дитиною вважав все ж виховання. І наголошував, що школа зловживає впливом на розум дитини. В результаті з них або ж виростають сухі педанти, або центр інтересів переміщається зі школи у сферу неформального спілкування. Відтак альфою і омегою навчально-виховного процесу в Сахнівській школі було і залишається в першу чергу надбання життєво необхідних навичок – від уміння знайти спільну мову з людьми (друзями, батьками, однокласниками, незнайомими) до навиків трудової і розумової діяльності. Іншими словами – не просто дати випускнику суму академічних знань, а навчити жити, учитися, працювати між людьми чесно, по совісті. По великому рахунку – гарантувати дитині основи соціально-психологічної адаптації у суспільстві. До речі, система моральних «табу», обґрунтована у праці В.О. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» у формі таблиці під заголовком «10 не можна» зажди була на стіні рекреаційної зали у Сахнівській школі – свого роду заповідь, кредо для вихованців від їх першого шкільного дня. Олександр Антонович скептично ставився до виховних годин, різного роду заходів з метою виховання і настанов: «Уроки, виховні години немовби ковзають по свідомості учнів, не зачіпають внутрішнього життя» [2: 17]. Основним принципом системи О.А. Захаренка завжди було: виховувати не настановами і нотаціями, а через ставлення – до родини, до друзів, до школи, до самих себе, до життєвих цінностей, до політики, до праці.

ПРАЦЯ як могутній фактор виховання посідає одне з чільних місць у педагогічній концепції В.О. Сухомлинського. Принцип єдності трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розвиток індивідуальності у праці; суспільно-корисна спрямованість; раннє залучення до продуктивної праці, її різноманітність, наявність конкретного результату. Вихованці Василя Олександровича закладали перші полезахисні лісосмуги на Кіровоградщині, рятуючи земельні масиви від ерозії. У Павлиші при школі був власний плодовий розсадник: це нелегка повсякденна робота протягом всього року. Зате – потребує певної кваліфікації і творчості: комбінації зі щепленням різних сортів, досліди з використанням різних видів добрив. У загальноосвітніх школах того часу почала з'являтися перша техніка – станки у майстернях, електродвигуни. В.О. Сухомлинський був прихильником конструювання спеціальної техніки «дитячих масштабів», яку можна було б використовувати для реальної продуктивної роботи.

Справжню користь дитячій душі і серцю дає творча праця, що поєднує зусилля розуму і рук. А найважча праця буває творчою і натхненою, якщо це праця в ім'я здійснення високої мети. Ця аксіома завжди була в головному арсеналі авторської школи О.А. Захаренка. Виховні принципи Олександра Антоновича називають теоретики «педагогікою конкретної мети». А мета і мрія для Олександра Антоновича були поняттями синонімами. Точніше мета – це мрія, пересаджена на реальний ґрунт. Раніше чи пізніше вона виросте і почне врожайтись. «Школа без мрії – що птах без крил. Треба відшукати таку мрію,

таку ціль, якою б захопились діти, батьки і вчителі. Тоді цікаво жити, навчатися, творити», – стверджував Олександр Антонович. За характером директор Сахнівської школи належав до категорії вічних романтиків – безцінна риса при роботі з дітьми. Це співзвучно словам В.О. Сухомлинського: «Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому – Дитинство, я завжди вважав за конче потрібне стати якоюсь мірою дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за ворота їхнього казкового світу, як на сторожа, що охороняє цей світ» [6: 421]. Романтик з Сахнівки міцно тримався землі, поєднуючи з романтизмом розумі руки дбайливого господаря. Всі об'єкти шкільного містечка у Сахнівці, про які йшла мова вище, – то задуми і творчі знахідки в першу чергу директора і педагогічного колективу. Починалося все з ідеї. А до здійснення директор залучав всю школу і всю сільську громаду. Адже споруджували музей, теплиці, басейн власними зусиллями. Вчителі, школярі, батьки – всі гуртом працювали, допомагало місцеве господарство, шефи. За таку всенародність у кожній великій справі Сахнівську школу ще називають «школою-толокою». Створювалося все це не заради екзотики, зовнішнього ефекту. Колектив проймався незвичайною мрією, приміром, мати у рідній школі планетарій чи плавальний басейн. Для сільської школи 20 років тому така затія – фантастика. А у Сахнівці закачували рукави і йшли до поставленої мети. Школярі завжди у деталях були знайомі з проектом будови, знали що конкретно і для чого вони роблять сьогодні, і що ще треба зробити завтра. Супроводжувалось це атмосферою ентузіазму, впевненістю, що прийде день – і буде у них свій басейн, тир, навіть завод. За таких умов найбуденніша, найчорніша робота – копати землю, носити цеглу, розкидати гній на ділянках – виконується дітьми охоче, навіть набуває рис творчості, оскільки це робота в ім'я здійснення мрії». Наше будівництво було малозрозумілим заходом для багатьох, – зазначав Олександр Антонович. – У період застою брали верх прихильники широкої регламентації у царині освіти. А починали ми його, щоб важковиховувані Васі і Петі, і цілком благополучні відмінники та хорошисти не уникали фізичної праці. І щоб той, хто звик бути споживачем пізнав піт і втому, пізнав справжні людські цінності» [2: 29].

Тримати ритм, досягати цієї високої мети при більш, ніж скромних можливостях сільської школи вдавалося тільки завдяки наполегливості і цілеспрямованості такої непересічної особистості, як сахнівський директор. Хоча для здоров'я Олександра Антоновича це обходилося дуже дорого. За спогадами колег, коли бетонували чашу плавального басейну, О.А. Захаренко особисто брав участь у цій роботі. Оскільки процес був безперервним, бригади будівельників і помічників змінювалися, а директор три доби не залишав майданчик і не склепив очей. Пізніше Олександр Антонович написав не про безкінечні клопоти і важку працю, а про «момент істини» – як вперше купалась у басейні сотня дітей, а матері дивилися на них зі сльозами радості на очах.

У своїй авторській школі О.А. Захаренко з математичною точністю довів і яскраво проілюстрував концепцію В.О. Сухомлинського про творчу силу спільної праці, твердження великого педагога з Павлиша про те, що саме у підлітковому віці людина підводить перші підсумки служіння суспільству, вона має нагоду озирнутися назад і відчутти радість від того, що змогла щось створити власними руками.

Підсумовуючи роздуми про животворну силу ідеї, Олександр Антонович писав: «Повірте, якщо у школі чи ліцеї витає незахмарена мрія, якщо вона захопила дітей, вчителів, вчителів, батьків, тоді легко працюється, а творчість стає домінантною. У колективі народжується те святе і прекрасне, яке називається успіхом – здійсненою мрією» [1: 47]. Але, застерігав О.А. Захаренко, ніколи не слід захоплювати дітей ілюзорними мріями, які ніколи не здійсняться. І за жодних обставин не обманювати дітей. Така нереальна мрія може зіграти роль двосічного меча і обернутися проти педагога, який мав необережність її посіяти. Діти-мрійники – це чудово, але слід виховувати в них реальне бачення дійсності. Кожна мрія, ідея має бути наповнена змістом, а зміст – це в першу чергу шлях до її здійснення.

ШКОЛА І СІМ'Я. Один з наріжних каменів гуманістичної концепції В.О. Сухомлинського – єдність сім'ї і школи у виховному процесі. Більше того, вплив

родини на всі сфери формування і зростання юної особистості – вирішальний. Перші уявлення про добро і зло, честь і сором, правду і кривду дитина отримує з сімейного кола. Позначається на долі дітей і приклад батьків сімейного життя батьків – на рівні підсвідомості дорослі нащадки приймають його за еталон для наслідування. Хороша дружна сім'я – найкраща школа для виховання доброти, щирості, чуйності. Навчити цьому дітей академічними настановами просто неможливо, поняття засвоюються в процесі спілкуванні з дорослим, гри, сприйняття казки. Але чи всі дорослі, чи кожна сім'я в змозі по-справжньому виконати свою виховну роль у становленні особистості? На жаль, далеко не кожна. На заваді дефіцит освіти, педагогічних знань, культури, часу, різного роду драматичні колізії (неповні сім'ї, хвороби, пияцтво, асоціальна поведінка батьків). Ліквідувати ці прогалини допомагала створена В.О. Сухомлинським у Павлиші батьківська школа. Цю форму просвітницької роботи серед батьків можна назвати провісником сучасних клубів психологічної допомоги. Батьків тут вчили вибудовувати гармонійні стосунки з дітьми, вчили розумної вимогливості у вихованні. Для дітей мудрий педагог придумав школу Сердечності – у формі гри школярі тут займалися виготовленням подарунків-сюрпризів для батьків. У програмі цієї школи було свято Троянди, свято Квітів, свято Врожаю, а найулюбленіше – свято Матері. В школі В.О. Сухомлинського панував культ матері – це також одна із складових його концепції гуманізації.

Ідея єдності школи і сім'ї у виховному процесі, «роботи в супрязі», як висловлювався О.А. Захаренко, в школі над Россю набула якісно нових форм, які можливі винятково в умовах села. «Сільська школа дуже тісно пов'язана із соціумом – з життям села, сільської громади і з кожним його мешканцем зокрема. Вчителі, учні, односельці – це як великий рід. – пише академік АПН України О.В. Сухомлинська. – Тому в особистості учні дуже яскраво виявляються риси цього роду. Навколишнє середовище – школа, сільська громада, аж до дитини, за якою стоїть, живе своєю родовою культурою» [5: 17]. Цю обставину врахував О.А. Захаренко у своїй концепції, визначеній теоретиками як «педагогіка конкретної мети». Адже школа за визначенням Олександра Антоновича – це не просто будівля, установа для навчання дітей. Школа – це «постійний самостійний рух вперед, ідея, що повинна неодмінно захопити відразу трьох: вчителя, учня, батьків» [4: 19]. Об'єднання цих об'єктів у міцну тріаду стало першим кроком до створення у Сахнівці єдиного соціокультурного середовища. Масштаби його – фактично все село. До всіх важливих справ у школі залучається громада, при здійсненні всіх шкільних проєктів батьки – перші помічники. Це не відробітки, не батьківське спонсорство, а саме рівноправна повноцінна участь у здійсненні проєктів, які стануть гордістю села. Школа О.А. Захаренка не обмежується двором, парком, ділянками і навіть межами Сахнівки, тому що тут навчаються діти з сусідніх сіл. У музеї «Моя маленька Батьківщина зібрано інформацію про кожну сахнівську родину. Про 40 випусків розповідає «Енциклопедія шкільного роду». Газета «Дівочі гори», радіостанція, телестудія – все це шкільні засоби масової інформації, але можна з певністю сказати, що виконують функції місцевих регіональних – радіолінійки з Сахнівки слухають у кожній хаті, незалежно, чи є в сім'ї школярі, телепрограми з шкільної студії транслюють на 10 довколишніх сіл. Головне ж інформаційні кореспонденти збирають не тільки суто шкільну інформацію, а новини, події, факти з життя громади. Вітають зі святами, з ювілеями, пам'ятними датами шанованих односельців. Розповідати про хороше – не означає гудити погане, вважав Олександр Антонович. Єдність з громадою – можливо, найхарактерніша, найяскравіша риса авторської школи в Сахнівці. О.А. Захаренка односельці шанобливо називали «духовним директором села».

У школі є традиція : фотознімки випускних класів за минулі 40 років висять у вестибюлі головного корпусу. За правилами школи фотографію того, хто зганьбив себе негідним вчинком, злочином, належить перекреслити. Різні люди виростили з сахнівського ужинку за чотири десятиліття. Є знімки з зірочками – уславився випускник, є – у чорних рамках – відійшов за вічну межу. Але – головне – жодного випадку лави підсудних, підлості. Цим фактом особливо дорожив Олександр Антонович.

УЧИТЕЛЬ І УЧНІ. Василь Олександрович Сухомлинський називав учительську професію людинознавством, суть якого – постійне проникнення в складний духовний світ дитини. «Прекрасна риза – повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці». Давно відоме таке явище: якщо в школі працює, приміром, талановитий учитель математики, в кожному класі з'являються талановиті, захоплені математикою учні. Для когось ця обставина стане вирішальною при виборі професії. Таким чином, особистість учителя в значній мірі позначається на долі його вихованців.

У педагогічних системах і В.О. Сухомлинського, і О.А. Захаренка червоною ниткою проходить ідея: характер взаємин між учителем і учнями – вирішальний фактор у шкільному вихованні. Основи гуманістичних стосунків між вчителем і вихованцями були закладені у Павлиші, в Школі радості Василя Олександровича Сухомлинського. Гуманістична концепція може прижитися тільки у школі з сильним, непересічним педагогічним колективом. Як зазначав В.О.Сухомлинський, справжній колектив там, де є творче ядро педагогів, одухотворених великою гуманною ідеєю: в наших руках найбільша з усіх цінностей світу – людина. У книзі «100 порад учителю» В.О. Сухомлинський розробив систему вимог до учителя:

- піклуватися про всебічний розвиток дитини;
- знати дитину (без знання душі – виховання сліпе);
- любити кожну дитину, якою вона є;
- поважати дитину, її гідність, особистість, бо кожна дитина – неповторна;
- вірити в дитину, в її талант;
- розуміти дитину;
- дбайливо ставитись до природи і духовного світу дитини, бо кожна – неповторний світ;
- розвивати почуття власної гідності дитини;
- залучати дитину в життя інших людей, починаючи з рідних, близьких;
- мудра влада вихователя – друга, порадирика;

Цей блок вимог до педагога, розроблений В.О. Сухомлинським, О.А. Захаренко повністю переніс на ґрунт своєї авторської школи. Слід наголосити на одній з ключових обставин: обоє видатних педагогів були директорами сільських шкіл. А роль і становище учителя на селі має свою нелегку специфіку. У містах, крім звичайних загальноосвітніх шкіл є профільні гімназії та ліцеї, де розвивати здібності і таланти, якщо вони є дітям допомагають фахівці. В місті – бібліотеки, музеї, виставкові зали, саме оточення освічених людей – все це допомагає дитині учитися. Тепер ще додалося таке потужне джерело інформації, як Інтернет. В майбутньому, без сумніву, геніальний винахід сучасної техніки вирівняє баланс отримання інформації, але поки що більшості сільських школярів залишається тільки мріяти про комп'ютерний вихід в Інтернет. Відтак головне джерело освіти на селі, як і в часи В.О. Сухомлинського – учитель. Відтак впроваджуючи в Сахнівській школі свою педагогічну знахідку – концепцію самореалізації особистості – О.А. Захаренко головну ставку робив на учителя. Сахнівський директор дуже вміло повернув на користь справі специфіку сільської – малолюдність. Адже у невеличких класах сільський педагог має таку можливість для індивідуальної роботи з дітьми, про яку його міський колега може тільки мріяти. Учитель у школі – старший товариш учня, порадирик, надійна підтримка у складних проблемах життя вихованця. Як зазначає В.Г. Кузь, О.А. Захаренко виводить закон діяльності своєї авторської школи, який цілком може бути формулою діяльності школи ХХІ століття [4: 19]. «У школі учню має бути, як в батьківській хаті. До школи він має бігти, а не йти, знаючи, що в школі він пізнає радість відкриття своєї сутності в цьому мінливому світі. В школі його не образять, на нього не гримнуть, а порадять, підтримають, дадуть можливість розкрити себе, свою творчу обдарованість» [2: 17].

До Сахнівки часто приїздили гості-педагоги – подивитися на унікальне шкільне містечко, поспілкуватися з директором. І, звичайно, допитатися до таємниць його

педагогічної творчості. Олександр Антонович дуже багато працював, та, на жаль, мало писав. Твори О.А. Захаренка дуже своєрідної літературної форми – «Слово», «Порада», «Заповіт». Стиль – лаконічний, його педагогічні мініатюри відзначаються стислістю афоризмів і мудрістю притч. Діалог через роки і відстані двох великих педагогів В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка торкається теми підготовки вчителів для роботи з першокласниками: «Це мають бути особливі люди, знаючі, творчі, з розвинутим почуттям відповідальності. Адже в їхніх руках доля і майбутнє України», вважав О.А. Захаренко [2: 16].

ДИРЕКТОР. «Справжнє керівництво школою починається ... там, де нескінченний потік явищ постає перед директором як взаємозв'язок проблем» – такий висновок народився з бесід і суперечок учасників школи педагогічної культури у Павлиші. Як зазначає В.О. Сухомлинський, колеги дискутували на різні теми – як правильно збалансувати адміністративно-господарські обов'язки з педагогічною роботою, щоб директор нарощував вчительську майстерність, від яких факторів більше залежить якість уроку, інтелектуальний рівень шкільного середовища і родини, як виховувати бажання вчитися – адже ця проблема тисячами ниток пов'язана з усім навчально-виховним процесом. На одному твердженні сходилися всі: щоб стати хорошим директором, треба передусім бути хорошим учителем. «Учителем учителів, – а тільки вчитель учителів і є справжнім керівником, якому вірять і якого поважають, – можна стати лише тоді, коли з кожним днем усе більше заглиблюєшся в деталі, втонкощі педагогічного процесу, коли перед тобою відкриваються все нові й нові грані того, щоможна назвати мистецтвом впливу на душу людини» – зазначає Василь Олександрович на сторінках книги «Розмова з молодим директором» [6: 398]. Основою істинною В.О. Сухомлинський вважав твердження про те, що особистість педагога творить особистість учня. І вимагав від учителів: «Добивайтеся того, щоб дитина була в центрі уваги педагогічного колективу, в центрі вашої уваги» [6: 442]. Тому що «...духовно багата, морально яскрава, інтелектуально самобутня особистість здатна і у вихованцях своїх поважати і виховувати особистість; а безликість знеособлює і вихованців, сіє навколо себе убозтво» [6: 477].

Відтак, у принципі дитиноцентризму, гуманізації стосунків в тандемі «вчитель-учень» між В.О. Сухомлинським та О.А. Захаренком – повна солідарність. А от стосовно місії директора у Захаренка думка суттєво відрізняється. Олександр Антонович фокусує увагу на людських, моральних якостях претендента на директорське крісло: директор за будь-яких умов має залишатись чесною і порядною людиною. Не має права забувати, що школа – це державна установа, а не власна вотчина і державну власність слід берегти, як зіницю ока. І лише після цього доволі різкого коментаря Олександр Антонович додає, що директор зобов'язаний бути на вищому в порівнянні з будь-ким з колег рівні з методичної і фахової підготовки. І що директором може бути тільки той вчитель, який говорить лише правду, а знає більше, ніж вчителі, разом узяті.

У роздумах О.А. Захаренка про місію і становище директора школи багато уваги приділено матеріальним проблемам. Такі акценти – то прикра ознака часу, адже останні роки роботи Олександра Антоновича у Сахнівці – 90-і, період важкої економічної кризи. Як вижити сільській школі, на які компроміси часом доводиться йти директору, щоб забезпечити класи елементарним – теплом, підручниками. Школам рекомендують освоювати так званий антикризовий менеджмент, простіше кажучи – думати, як заробляти гроші. О.А. Захаренко з гіркою іронією зауважує про поділ сучасних шкіл на багатих і бідних: одні можуть собі дозволити євроремонт, інші стягуються на мішок цементу. Але директор з величезним досвідом пропонує і цілком реальні варіанти шкільного заробітку. По-перше, прибуток може дати земля – її можна здати в оренду або обробляти з дітьми і шкільним персоналом. Друга важлива стаття – техніка. З кращих часів в багатьох школах уціліли трактори, сівалки, борони, навіть комбайни. Маючи їх у руках, можна заробляти, здавати в оренду. Третя можливість – шкільні майстерні дитячих поробок, якщо налагодити збут продукції. «Подумай, колего, що ти можеш зробити, щоб школа пережила це лихоліття. – пише

Олександр Антонович. – Головне зрозуміти: ніхто не стане на допомогу.. Покладайся лише на свої сили – це закон сучасного життя» [1: 44].

З гіркотою і засторогою коментує О. Захаренко ще одне явище, притаманне сучасній школі (часи В.О. Сухомлинського його не знали) – так звані шкільні побори. Це давно закріпилося, стало майже звичаєм – батьки збирають гроші на ремонт спочатку класу, де вчиться їхня дитина, потім – школи. І чим престижніша гімназія чи лицей, тим вища «такса» таких поборів. А далі пішло – подарунки для вчителів до свят, потім – конверти в дні екзаменів. «Чи світ провалився, чи я живу не сучасними мірками?» – з гіркотою запитує на сторінках «Порад» Олександр Антонович. І застерігає: не роби цього, колего! Категорично не роби, це небезпечно! Суспільство не схвалить твої дії» [1: 49].

ПЕРЕДБАЧЕННЯ. Дослідники творчості В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка часто підкреслюють, що видатні педагоги випередили свій час, створивши школи ХХІ століття. Можна погоджуватись чи заперечувати ключові положення педагогічних концепцій В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка, але на одному з аспектів, який сьогодні доволі рідко потрапляє в поле зору дослідників, вважаємо за потрібне зупинитися. Йдеться, що моральне виховання, прищеплення порядності у стосунках молоді, цнотливість, бережне ставлення до жінки. Про систему моральних табу, яку сьогодні що називається відправили на смітник історії. Хоча Василь Олександрович працював з дітьми до комп'ютерної, почасти навіть до телевізійної епохи, цій темі він приділяв дуже багато уваги. Можливо, це прогноз, геніального педагога, який передбачав загрозу, що насувалась на суспільство в близькому майбутньому. Сумний прогноз виявився реальним: розмиваються межі між добром і злом, правдою і кривдою, честю і безчестям. Хвиля бруду яка безперервно вихлюпується з телеекранів, викривляє у дітей уявлення про самих себе. (О.А. Захаренко говорив, що, коли, мав змогу – запровадив би на телеканалах педагогічну цензуру).

Отже, завершуючи це коротке дослідження зазначаємо, що порівняння поглядів, ідей, досвіду В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка – то надзвичайно захоплююча справа для дослідника. Але ми торкнулися лише тих тем, які, можна сказати, лежать на поверхні. Перед наступним дослідженням стоїть завдання зануритися глибше, ґрунтовніше в надзвичайно великий пласт неоціненого надбання видатних постатей ХХ століття – Василя Олександровича Сухомлинського та Олександра Антоновича Захаренка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Захаренко О. Поради колезі, народжені в школі над Россю. – Черкаси, 2005.
2. Захаренко О. П оспішаймо робити добро. – Черкаси, 1997.
3. Крутенко О. Життя, присвячене дітям. – Черкаси, 2006.
4. Кузь В. Школа О.А.Захаренка – школа самореалізації. Матеріали Всеукраїнських педагогічних читань. – Черкаси, 2004.
5. Сухомлинська О. Етичні цінності у навчально-виховному процесі сільської школи // Педагогічний вісник. – 2007. – № 1.
6. Сухомлинський В. Вибрані твори у п'яти томах. – К., 1977. – Т. 4.
7. Сухомлинський В. Вибрані твори в п'яти томах. – К., 1997. – Т. 2.

УДК 37.011

М.І. Сметанський

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВИХОВАННЯ

У статті проаналізовано погляди видатних педагогів минулого на організацію процесу виховання та обґрунтовано ціннісні орієнтації сучасних концепцій виховання.

The article analyzes the views of eminent teachers in the past the process of education and reasonable values of the modern concepts of education.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки активно проводяться дискусії стосовно ефективності тієї чи іншої концепції виховання. Нерідко серед науковців під впливом соціальних і політичних змін у суспільстві поширюється думка про відмову від будь-яких впливів на дитину, надавши їй можливість для самовираження і самореалізації. Такі заклики часто супроводжуються прагненням обмежити дії і вчинки особистості (чого варті рейди викладачів вищих навчальних закладів у студентські гуртожитки, кураторство в академічних групах і т.п.), повністю контролювати її дії та вчинки. Це явище частково можна пояснити тим, що в нашій свідомості переплелися різні уявлення про виховання особистості, в основі яких лежать різні концепції уявлення про природу людини, які безпосередньо впливають на зміст і методи виховання дітей.

Наша педагогіка сформувалась на базі європейської культурної традиції у поглядах на природу дитини:

а) з позицій ортодоксального *християнства* немовля несе на собі печать первородного гріха і врятувати його можна тільки нещадним придушенням волі, підпорядкуванням батькам і духовним пастирям;

б) точка зору *соціально-педагогічного детермінізму* полягає в тому, що дитина за своєю природою не схильна ні до добра, ні до зла, а являє собою *tabula rasa*, на якій суспільство чи вихователь можуть написати що завгодно;

в) *природничий детермінізм* вважає характер і можливості дитини визначеними до її народження. Цей погляд типовий не тільки для генетики, але й для середньовічної астрології;

г) *утопічно-гуманістичний погляд* базується на тому, що дитина народжується гарною й доброю і псується тільки під впливом суспільства.

Кожному з цих образів відповідає своя власна концепція виховання.

Ідеї первородного гріха відповідає *репресивна педагогіка*, спрямована на придушення природного начала в дитині.

Ідеї соціалізації – *педагогіка цілеспрямованого* (за певним зразком) *формування* особистості.

Ідеї природного детермінізму – концепція розвитку природних задатків і обмеження негативних проявів дитини.

Ідеї первісної доброти дитини – *педагогіка саморозвитку* і невтручання [2].

У рамках цих концепцій можна виділити такі базові моделі виховного процесу: технократичну (соціально-педагогічного детермінізму або теорію керування, яку нерідко називають авторитарною педагогікою), нативістичну (теорію непрямого впливу та вільного виховання, яка отримала назву гуманістичної педагогіки).

У контексті технократичної педагогіки, основні ідеї якої базуються на позиціях ортодоксального християнства та соціально-педагогічного детермінізму, виховання розглядається як цілеспрямоване керування наставником розвитку дитини відповідно до свого задуму. Вихователь уподібнюється скульптору, який за допомогою певних методів і засобів з необробленої брили творить досконалий образ, заздалегідь сформований у його уяві. Вихованець розглядається як пасивний, аморфний матеріал, з якого можна “ліпити” все, що завгодно.

В історичному аспекті педагогіка керування бере початок у поглядах Дж.Локка. У наш час такий підхід до розуміння сутності виховання найбільш послідовно розробляється представниками біхевіористичної педагогіки (Б.Скіннер).

Парадигма педагогіки керування базується на явному визнанні за вихователем (учителем) як більш зрілою, досвідченою, знаючою людиною права визначати мету виховання, а також педагогічні шляхи, способи і засоби її реалізації. У цій моделі педагогічного процесу вихованці виявляються в ситуації, що вимагає від них виконання вимог педагога, дотримання розпоряджень і вказівок, визнання його ведучої ролі як людини керуючої, організуючої їхній розвиток, покликаної розв’язувати важливу соціальну проблему: виховання інших людей.

Авторитарній педагогіці властива установка, відповідно до якої для того, щоб повноцінно жити в суспільстві, люди повинні засвоїти певні соціальні ролі (громадянина, члена сім'ї, представника професійної, конфесійної групи тощо). А для цього їм необхідно оволодіти певними способами діяльності і комунікації, нормами поведінки, знаковими системами і системами цінностей, що створені попередніми поколіннями і втілюють у собі в тому чи іншому обсязі соціокультурний досвід людства. Тобто мається на увазі, що педагог (держава, суспільство) краще, ніж сама дитина, знає, якою їй треба стати, у якому напрямку розвиватися.

У контексті авторитарної педагогіки наставник не приховує свою позицію ведучого в навчально-виховному процесі. Навпаки, він гранично відверто демонструє це дитині, закликаючи і зобов'язуючи її слідувати за ним, підкоритися його вимогам. Яскравим прикладом цього є педагогічна практика А.Макаренка, який ставив від імені колективу прямі вимоги і послідовно домагався від вихованців їх виконання: «вимога, висловлена в формі, що не допускає будь-яких заперечень, необхідна на перших порах у кожному колективі. Я не уявляю собі, щоб можна було дисциплінувати розхитаний, знервований колектив без такого холодного тону вимоги окремого організатора» [3: 152]. Більшість методичних прийомів А.Макаренка добре вкладається в основну формулу біхевіоризму: «стимул – реакція – підкріплення».

Історичний досвід виховання свідчить, що проаналізована педагогічна модель у повну силу "працює" там і тоді, коли чітко визначається, яким повинен стати вихованець, що для цього він має засвоїти, які способи виховання забезпечать досягнення поставлених цілей. При цьому не має значення, чи прийшла сама дитина в момент її включення в навчально-виховний процес до розуміння необхідності того шляху розвитку, який визначений наставником.

Варто зосередити увагу на тому, що педагогіка керування не обов'язково передбачає застосування примусу до вихованців, придушення їх ініціативи і самостійності. Тільки у своїй крайній, репресивній формі вона виявляється у жорсткому контролі, диктаті і насильстві над особистістю дитини. У своєму ж позитивному, найбільш продуктивному варіанті вона орієнтована на те, щоб вихователь, спираючись на свій авторитет, домагався перетворення вихованця в однодумця, союзника, партнера по реалізації поставлених ним педагогічних цілей. При цьому завдання вихователя полягає не в тому, щоб примусити вихованця до певних дій і вчинків, а в тому, щоб зацікавити кожну дитину, обґрунтувати необхідність того, що їй пропонується, сформувати позитивне емоційно-особистісне ставлення до цілей, способів і засобів навчально-виховного процесу.

До тиску, примусу, насильства педагог починає вдаватися лише тоді, коли не може, не вміє або не хоче організувати взаємодію з учнями на інших засадах, тим більше, що модель педагогіки керування, яка базується на суб'єктно-об'єктних стосунках учасників виховного процесу, не приховує в собі таку можливість. Це призводить до зіткнення волі педагога і волі вихованця, до опору останнього виховним впливам.

За таких умов педагогіка керування, набуваючи негативної, репресивної форми, перетворюється в так звану "авторитарну педагогіку", відчужену від дитини, орієнтовану на насильство над нею, нібито в ім'я досягнення "вищих педагогічних цілей".

Говорячи про негативні риси педагогіки керування, слід звернути увагу й на те, що культурні цінності та норми, які вихованець засвоює в процесі такого виховання, він сприймає найчастіше як "чужі", нав'язані йому ззовні, а не як свої власні. Особливо чітко це виявляється в прилученні дітей до норм і правил поведінки, цінностей, які не виникають з реалій їхнього життя, а догматично в нього привносяться, виявляються зовнішніми стосовно їх внутрішніх інтенцій і в зв'язку з цим у багатьох випадках вимагають зовнішнього підкріплення.

Проте, сама по собі модель виховного процесу, що базується на парадигмі педагогіки формування, не є ні "поганою", ні "гарною". Все залежить від того, в яких ситуаціях, для вирішення яких завдань і за допомогою яких засобів вона застосовується. З одного боку,

педагогіка керування дозволяє чітко планувати, контролювати і коректувати процес розвитку дитини, сприяє оволодінню нею об'єктивно значущими елементами культури незалежно від того, наскільки вона сама прийшла до усвідомлення цієї необхідності. Ця педагогічна модель забезпечує соціалізацію дитини і керує нею. Значною мірою саме цим можна пояснити той факт, що в історії освіти парадигма педагогіки керування була і залишається провідною. З іншого боку, вона породжує опір вихованця педагогічним зусиллям вихователя, який нав'язує йому цілі розвитку насильницьким шляхом.

Усвідомлення проблем і суперечностей педагогіки керування стимулювало пошук такої моделі навчально-виховного процесу, яка б виключала (чи, принаймні, зводила до мінімуму) зіткнення волі вихователя і волі вихованця, долала неузгодженість педагогічних цілей педагога і життєвих цілей учня за допомогою використання особливого механізму міжособистісної взаємодії. Зазначені вимоги знайшли своє втілення в педагогічному підході, який був реалізований у парадигмі вільного виховання. З позицій цієї парадигми виховання – це створення максимально сприятливих умов для внутрішньо детермінованого розвитку особистості. Її основи були закладені в концепції природного і вільного виховання Ж.-Ж.Руссо. Далі вона розвивалася романтиками і реформаторами педагогіки, прихильниками теорії вільного виховання (Л.Толстой, К.Вентцель та ін.), педоцентристами (Дж.Дьюї, С.Френе та ін.), представниками гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс).

Аналіз концептуальних засад різних варіантів вільного виховання дозволяє виділити дві основні моделі його реалізації: *педагогіку маніпуляції* (спрямування) і *педагогіку фасилітації* (сприяння).

Слід зауважити, що поняття маніпуляції у багатьох гуманістично налаштованих педагогів викликає насторожене ставлення і несе негативний емоційний заряд. На наш погляд, причиною цього є однобічне розуміння цього терміну. Насправді, "маніпуляція – це вид психологічного впливу, вправне виконання якого веде до прихованого збудження в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями" [1: 59]. Маніпуляція, у вказаному вище розумінні, – один із основних механізмів людської взаємодії. Це засіб, етична оцінка якого можлива лише в контексті тієї діяльності й тієї міжособистісної взаємодії, в які цей засіб включено. Звичайно, маніпуляції можуть здійснюватися як на користь, так і на шкоду людині.

Сутність педагогічної маніпуляції полягає в тому, що вихователь, переслідуючи свої цілі, приховано намагається викликати в дитини наміри, які не збігаються з її актуальними бажаннями. В результаті здійснюється приховане програмування думок і намірів дитини, а з іншого боку – вона не усвідомлює педагогічного впливу і не знає кінцевої мети вихователя.

З погляду запропонованої типології базових моделей виховання педагогіка спрямування постає як конструктивний спосіб організації взаємин учасників навчально-виховного процесу. Вона аж ніяк не передбачає, що дитиною маніпулюють усупереч її інтересам, хоча, звичайно, може бути й таке. Навпаки, конструктивна маніпуляція у вихованні стає позитивним засобом розвитку особистості, забезпечуючи більш глибоке усвідомлення нею свого "Я".

Дотримуючись спрямовуючої виховної моделі, педагог прагне так організувати виховний процес, щоб не ставити перед вихованцем педагогічної мети в явному вигляді, уникати прямого, нехай і відповідного його інтересам, ненасильницького впливу, не демонструвати свою керівну позицію в ході організації виховання і навчання. Педагогіка спрямування задає вчителю такий спосіб взаємодії з вихованцем, який сприяє виникненню в нього почуття самостійності, відповідальності за те, що відбувається з ним у процесі виховання. Причому сам процес виховання може сприйматися особистістю як вияв власної активності, а не результат організаційних впливів педагога.

Вихованець у контексті маніпулятивної моделі виховання виявляється і об'єктом педагогічного впливу, тому що мета і засоби його розвитку проектуються вихователем, і суб'єктом, тому що суб'єктивно він діє самостійно, не усвідомлюючи, що напрямок і рамки його активності визначає вчитель. Так запобігається неузгодженість цілей учасників

навчально-виховного процесу, зіткнення їхніх інтересів. У дитини цілеспрямовано формується здатність жити в умовах свободи, приймати відповідальні рішення, робити самостійний життєвий вибір, незважаючи на те, що ця свобода і самостійність програмуються і спрямовуються. Яскравим прикладом такої концепції виховання були дії В.Сухомлинського, який показував дітям красу і велич моральної поведінки (чесності, відповідальності, працелюбності...) та огидність, нищість аморальних вчинків і залишав їм право на вибір. Об'єктом педагогічних впливів В.Сухомлинського була тонка сфера переживань, почуттів і думок вихованців. Своє завдання він вбачав у формуванні в учнів здатності до самоаналізу, у тому, щоб спонукати їх задуматись над власними вчинками і самостійно зробити правильний вибір. Виховувати, писав він, означає спонукати дітей думати про себе. «Я розумію майстерність виховання, – писав він, – так, що кожне доторкання вихователя до свого вихованця є в кінцевому підсумку спонуканням до праці душі. Чим тонше й ніжніше воно, це спонукання, тим більше сил, що виходять з глибин душі, тим більшою мірою стає маленька людина вихователем самої себе» [4: 604].

Хоча в історії виховання термін "маніпулятивна педагогіка", як правило, не використовувався і тим більше ніколи не набував концептуального значення, протягом багатьох століть неодноразово здійснювалися більш-менш успішні спроби теоретично обґрунтувати і практично реалізувати модель навчально-виховного процесу, яка за своєю суттю була маніпулятивною. Ці спроби в історії педагогіки можна пов'язати насамперед з іменами Сократа, Ж.-Ж. Руссо і М. Монтессорі.

Педагогіка сприяння порівняно з педагогікою керування створює значно сприятливіші умови для стимулювання активності дитини, розвитку її самостійності, індивідуалізації її виховання і навчання, підвищення ефективності освіти. Однак, будучи педагогікою "добре спрямованої свободи", вона в прихованій формі зберігає за вихователем функцію керівника й організатора педагогічного процесу, який, виходячи з державних і суспільних настанов, зі своїх уявлень про виховний ідеал, визначає більш-менш деталізовані цілі виховання, шляхи і засоби їх досягнення. Маніпулятивне виховання не забезпечує перетворення учня в повноправного партнера вчителя, а їхні взаємини – у справді суб'єктно-суб'єктні.

Учень перетворюється в повноправного партнера вчителя, а їхні взаємини в справді суб'єктно-суб'єктні в рамках іншої моделі: педагогіки вільного виховання – моделі сприяння. Вона значною мірою відрізняється від традиційних підходів до організації виховання і навчання дітей. В її основі лежить віра в конструктивне, активне, творче начало людської природи, в її первісну моральність і доброту, альтруїстичну і колективістичну спрямованість, що виступають як умови спільного існування та виживання людей. Головним у цій доктрині є визнання неповторності й унікальності психічної організації кожної окремої людини, віра в її позитивну і творчу основу, соціальну спрямованість.

Відповідно до установок педагогіки сприяння вихователь повинен не вести дитину за собою і навіть не направляти її розвиток, а слідувати за нею, підтримувати її в самореалізації, допомагати їй у розв'язанні власних проблем. Саме такий погляд на виховання і на роль педагога в ньому визначає загальну логіку конструювання навчально-виховного процесу в рамках педагогіки сприяння.

Перше завдання, яке вирішує вихователь, – знайомство з дитиною, встановлення контакту, налагодження продуктивного спілкування, що ґрунтується на прийнятті один одного, взаємній повазі і довірі, а в ідеалі – і на взаємній любові. Наступне завдання – зрозуміти вихованця. Учитель, спостерігаючи за учнем і спілкуючись з ним, намагається делікатно і ненав'язливо проникнути в його внутрішній світ, виявити потреби і здібності, якими вихованець уже володіє, розкрити його потенційні можливості, зрозуміти актуальні інтереси, мотиви, якими він керується у своїй поведінці, визначити життєві проблеми, які хвилюють дитину.

Тільки успішно вирішивши два зазначені завдання, вихователь робить наступні кроки у своїх педагогічних діях. Визначивши разом з дитиною цілі її виховання, точніше, створивши умови для визначення дитиною цілей власного розвитку, педагог сприяє їх

реалізації. Сприяюча модель виховання практично виключає неузгодженість педагогічних цілей вчителя і життєвих цілей вихованця, тому що педагогічні цілі формулюються на основі життєвих цілей і при особистій участі учня. Відтак вони сприймаються ним не як нав'язані ззовні, а як свої власні. Це запобігає зіткненню цілей і прагнень учасників виховного процесу, підвищує його ефективність. При цьому позиція педагога виявляється позицією старшого товариша, радника і помічника вихованця, не приховується від нього, тому що є продуктом їхньої взаємодії.

У процесі сприяючого виховання педагог і вихованець виявляються рівноправними суб'єктами, співтворцями педагогічного процесу, відносини між ними набувають справді суб'єкт-суб'єктного характеру. Учитель виступає як суб'єкт, тому що саме від нього залежить, чи буде обрана дана модель педагогічної взаємодії. При цьому він налаштований на те, щоб не підганяти дитину під державні, суспільні чи свої власні уявлення про виховний ідеал, а свідомо прагне до того, щоб формувати уявлення про майбутній образ дитини, виходячи з неї самої, стимулюючи її самостійну й усе більш зростаючу участь у цьому процесі. При такому підході дитина стає справжнім суб'єктом власного розвитку. Саме від її внутрішнього світу, її потенціалу, інтересів і проблем залежить мета виховання і засоби її досягнення. Дитина перетворюється з засобу досягнення ззовні заданих навчальних і виховних цілей, як це відбувається в парадигмі педагогіки керування, у суб'єкта і мету власного розвитку. Ключовим для педагогічної підтримки є словосполучення "проблема дитини". Як тільки в дитини при розв'язанні життєвих проблем з'являються труднощі – виникає необхідність допомогти їй в осмисленні цих труднощів і підтримати в їх усуненні.

Історичні корені педагогіки сприяння сягають досить далеко. Її елементи спостерігаються, наприклад, у педагогіці Я. А. Коменського, який вбачав педагогічний ідеал у самій людині, що реалізує свої природні обдарування, і трактував виховання як спосіб розвитку цих обдарувань. Сприяти природному розвитку дітей закликав вихователів і реформатор західної педагогіки Ж.-Ж. Руссо. У творчості швейцарського педагога Й.Г. Песталоцці чітко викладене розуміння виховання як підтримки дитини в її самостійному розвитку. Серйозні спроби теоретично розробити і реалізувати на практиці виховні підходи, типові для педагогіки сприяння, були здійснені низкою педагогів-гуманістів на рубежі XIX – XX ст. в умовах так званої "педоцентричної революції", основним ідеологом якої був Д. Дьюї. У Росії на початку XX ст. найбільш видатним представником вільного виховання був К.М.Вентцель. У другій половині XX ст. ідеї педагогіки сприяння знайшли своє втілення в так званій "гуманістичній педагогіці", біля витоків якої стояли А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей, Е. Фромм та ін.

Історично виникнення і розвиток ідей педагогіки сприяння відображало об'єктивну потребу в пошуках механізмів, які забезпечують індивідуалізацію людини, формування в неї здатності до самовизначення і самореалізації. В історії педагогіки розробка сприяючої моделі виховання була нерозривно пов'язана зі становленням ліберально-демократичних традицій громадського життя, з посиленням уваги до людської індивідуальності. Позиції педагогіки сприяння помітно зміцнюються в міру утвердження такої соціальної ситуації, що акцентує увагу на цінності людини не як дисциплінованого виконавця, а як унікальної, неповторної істоти, справжнього суб'єкта власного життя.

Таким чином, суть кожної розглянутої теорії виховання можна було б схематично представити у таких образах: теорія прямого впливу, авторитарна або педагогіка керування – гончар чи скульптор, які виготовляють певний виріб за своїм задумом. Теорія прихованого впливу, маніпуляційна або педагогіка спрямування – садівник, який формує крону дерева. Теорія вільного виховання або педагогіка сприяння – квітковод, який доглядає за квітами.

Мимоволі може виникнути питання: "Яка з цих концепцій виховання найкраща? І чи не варто, визначивши найкращу, відмовитись від інших?" Вважаємо, що таке співставлення робити недоцільно. Кожна з розглянутих виховних теорій має свої сильні і слабкі сторони.

Краще з'ясувати їх розбіжність і доцільність використання у практиці виховної роботи нам допоможе вчення Л.Колберга про стадії морального розвитку особистості [5]. На

його думку, розвиток моральної свідомості особистості є поступальним процесом, у якому можна виділити три рівні: перший – доморальний, на якому поведінка особистості мотивується страхом перед покараннями і прагненням отримати винагороду; другий – рівень конвенційної моралі, на якому моральність вчинків визначається прагненням підтримувати добрі стосунки з оточуючими або орієнтацією на соціальний порядок; третій – рівень постконвенційної моралі, коли моральні судження ґрунтуються на універсальних моральних принципах і цінностях, незалежних від будь-яких авторитетів чи соціальних систем. На кожному із зазначених рівнів виділяється дві стадії. Кожна стадія розвитку моральної свідомості потребує адекватних їй методів виховання.

Будь-яка із цих моделей виховання на різних етапах розвитку дитини, залежно від рівня сформованості її свідомості може бути успішно використана і дати позитивні результати. Крім того, у процесі розвитку особистості, її соціального дозрівання виховний вплив на неї неоднозначний. Його динаміка простежується від педагогіки керування до спрямування і, нарешті, до педагогіки сприяння. У свою чергу розвиток моральної свідомості особистості значною мірою обумовлюється методикою організації виховного процесу. Якщо на особистість, яка перебуває на другій стадії моральної свідомості, постійно діяти засобами впливу, що розраховані для першої стадії, то розвиток її моральних якостей гальмується. Тому оцінка ефективності будь-якої концепції виховання, її ціннісних орієнтацій поза врахуванням рівня моральної свідомості вихованця є недостатньо коректною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – С.-Пб., 2004. – 304 с.
2. Корнетов Г.Б. Итоги и перспективы парадигмально-педагогической интерпретации моделей образовательного процесса. Гуманитарні науки. – 2001. – № 1. – С.85 – 108.
3. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. – Т.4. – М.: Педагогика, 1984. – 561 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.5. – К., 1977. – 608 с.
5. Хиггинс Э. Шесть колец Лоуренса Кольберга // Народное образование, 1993. – №1. – С. 21-24.

УДК 378

Л.Б. Соколова, Т.В. Ежова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УЧИТЕЛЯ КАК ФЕНОМЕН ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В.А. СУХОМЛИНСКОГО

У публікації зроблено спробу дослідження спадщини В. О. Сухомлинського у контексті поняття «педагогічний дискурс», що активно розробляється у сучасній науці.

The article considers the contribution of V.A. Sukhomlinsky from the point of view of the new pedagogical notion "pedagogical discourse".

Насколько можно судить по архивным материалам, записям, В.А. Сухомлинского всегда волновала практика педагогического дискурса.

Педагогический дискурс, получивший легитимность своего статуса в педагогике лишь в последнее десятилетие, рассматривается большинством ученых как вид институционального общения в заданных рамках статусно-ролевых отношений, имеющего регулятивную направленность, регламентированного как по содержанию, так и по форме (Л. С. Бейлинсон, Г. В. Димова, М. С. Каган, В. И. Карасик, О. А. Каратанова, И. А. Колесникова, Н. А. Комина, О. В. Коротеева, Е. С. Кубрякова, А. К. Михальская).

В работах Л.Б. Соколовой, Т.В. Ежовой педагогический дискурс рассматривается как вид дискурса, который создается субъектами образовательного процесса вуза в

коммуникативно-речевом взаимодействии на основе ценностных установок, целей, знаний, рефлексии, *осуществляется* в мыследеятельности, речи, текстах, *направлен* на поиск и выбор индивидуально-личностных и профессиональных смыслов педагогической деятельности, *выступая* средством формирования дискурсивно-проективной компетентности учителя.

Институциональная специфика педагогического дискурса заключается в институционально обусловленных нормах педагогического общения в заданных рамках статусно-ролевых отношений. Учитель придает деятельности конфигурацию, в которой учащийся может опробовать себя в новых ролях и свободно проявить свой выбор и свою ответственность, поэтому по содержанию мы относим педагогический дискурс к личностно ориентированному типу дискурса, специфика которого состоит в индивидуальных стилевых особенностях его участников. В этом, по нашему мнению, проявляется личностно-развивающий потенциал дискурса. Педагогический дискурс – это одновременно и результат, для которого характерны ценностно-сопоставительная ориентированность, интенциональность, прагматическая направленность и пространственно-временная организованность деятельности субъектов, обусловленная институциональным характером данного вида дискурса.

Свойствами педагогического дискурса выступают:

- социальность (актуализация дискурса как социального явления);
- полисубъектность (участие в проектировании и построении педагогического дискурса многих субъектов, различных в их сущности);
- диалогичность (диалогическое взаимодействие с другими людьми, с самим собой, с текстами культуры по их «распредмечиванию»);
- персонализация (в центре педагогического взаимодействия находятся студент и преподаватель – их мотивы, цели, интересы, потребности, ценностные ориентации);
- ценностная ориентированность («оценивающая ориентация» человека в универсуме ценностей);
- целостность (наличие всех структурных элементов и их скоординированность, придающая системе качественную полноту);
- полиинформативность (профессиональная необходимость передавать и получать самые разные виды информации);
- полифункциональность (выполнение мотивационной, ценностно-ориентационной, информационной, познавательной, культуросозидательной, коммуникативной, прагматической, интерпретативной функций);
- когерентность (структурно-содержательная связность между компонентами дискурса);
- динамичность (изменение дискурса под влиянием воздействующих на него условий и факторов);
- прагматичность (целенаправленное взаимодействие с субъектом дискурса с целью побуждения его к определенным действиям);
- недискретность (неопределенность границ дискурса как открытой динамической системы);
- контекстуальность (учет коммуникативных и лингвистических особенностей дискурса в контексте педагогической реальности);
- ситуативная обусловленность (учет социально, культурно, личностно значимых условий и обстоятельств конкретной коммуникативной ситуации).

Педагогический дискурс включает базовые функции культуры педагогической деятельности: трансляции социального опыта, культуросозидательную, ценностно-ориентационную, информативную, познавательную, креативную, коммуникативную, регулятивную. В проектировании педагогического дискурса они приобретают свою специфику. *Рассогласование функций* педагогического дискурса – явление, опасное для

гармоничного протекания образовательного процесса, приводит к утрате гуманитарного контекста и смысла педагогической деятельности. Именно ценностно-смысловое единство всех функций педагогического дискурса помогает ученику овладевать различными способами дискурсивной деятельности, учит вырабатывать собственное мнение на основе осмысления опыта, идей и представлений, принимать решения о том или ином выборе, заставляет помнить, что у каждого студента в его действиях есть личностный смысл, на который и надо опираться в образовательном процессе.

Остановимся только на одном типе дискурсивных практик В. А. Сухомлинского, организуемой ученым в работе с учителями Павлышской школы.

Дискурсивные ситуации и педагогические задачи проектировались В.А. Сухомлинским на основе художественных, официально-деловых, разговорных, научных, публицистических текстов, на базе любого связного текста: монологического, диалогического, полилогического характера, устной или письменной формы. Выбор текста определялся задачами учебной дисциплины и целями профессионального становления личности учителя. Это были своего рода дискурсивные практики разных типов: воспитательные, дидактические, развивающие. Василий Александрович проводил «встречи» учителей и учащихся с текстами, которые нужно прочесть, понять, дать им интерпретацию в соответствии с решаемой задачей. В этом смысле проблема знакомства с текстами являлась весьма важной; в процессе индивидуального «сближения», диалога с текстом разворачивалась деятельность по «распредмечиванию» текстов культуры путем их осмысления и внутреннего эмоционально-ценностного «проживания».

В ходе дискурсивных практик и учащиеся, и учитель овладевали различными умениями: слухового и зрительного восприятия текста; понимания событийно-сюжетного содержания текста; обнаружения разноуровневых трудностей восприятия, понимания текста и поиска педагогических путей их преодоления; проективного предвосхищения содержания текста на основе его тематической принадлежности; определения информационно-познавательной, социально-культурной, нравственной, художественно-эстетической значимости текста.

Особую значимость дискурсивные практики имели для молодых учителей. Сочинения Я.А. Коменского, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского, К.К. Вентцеля ориентировали их на педагогическую интерпретацию содержания текста, усвоение норм педагогического этикета как совокупности выработанных в профессиональном сообществе специфических правил общения, манеры поведения людей, профессионально занимающихся обучением и воспитанием подрастающего поколения.

В процессе реализации дискурсивных практик осуществлялась рефлексия коммуникативно-речевого взаимодействия участников педагогического дискурса: обоснование успешности или неэффективности интерпретаций, осмысление и оценка использованных дискурсивных тактик, суждение об уровне дискурсивной компетентности участников образовательного процесса, собственного «Я», формулирование путей совершенствования дискурсивного «Я», антиципация собственной дискурсивной деятельности на основе усвоенного опыта.

Педагогическая интерпретация текста осуществлялась в следующей логике, выработанной В.А. Сухомлинским: выявление педагогической актуальности и общего ценностно-смыслового потенциала текста, нахождение в тексте педагогических смыслов и формулирование их; тезисное изложение проблем, затронутых в тексте, выражение личной оценки и эмоционального отношения; педагогическая оценка нравственной позиции автора текста; поиск в тексте ориентиров-стимулов, побуждающих к речевому общению, конструированию проблемных педагогических ситуаций.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ежова Т.В. Проектирование педагогического дискурса в высшем профессиональном образовании будущего учителя. – Оренбург, 2009.

2. Соколова Л.Б. Культурологическое содержание педагогической деятельности. Монография. – Саратов: Изд-во «Саратовская государственная академия права». – 2007. – 172 с.
3. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3т. / Сост. О.С. Богданова. – М.: Педагогика, 1980.

УДК 371.013

О.Г. Тавстуха, М.Н. Гринько

РЕАЛИЗАЦИЯ ИДЕЙ В.А. СУХОМЛИНСКОГО В СОВРЕМЕННОМ ЭКОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Розглянуто ідеї В. О. Сухомлинського з точки зору застосування їх у сучасній екологічній освіті. Автори пропонують засоби розвитку емпатійних якостей підлітків. Визначає роль педагога в сучасній екологічній діяльності з учнями.

Attempt of judgement of ideas of V.A.Suhmlinskogo for modern ecological formation is undertaken. Receptions of development of sensual qualities of teenagers are offered. The role of the teacher in modern ecological activity with pupils is defined.

Формирование умения принимать решения в различных экологических ситуациях является актуальной задачей современного образования в связи с постоянно обостряющейся проблемой экологического состояния нашей планеты. В учебные программы вводятся разделы, предусматривающие формирование экологических знаний уже в начальных классах. Однако в условиях традиционного обучения, основанного на репродуктивных способах усвоения, где процесс получения знаний строится на подражании, имитации, следовании образцам, сложно сформировать умение самостоятельно принимать решения в различных жизненных ситуациях.

В отличие от других специализированных областей знаний экологические знания охватывают как естественнонаучную, так и гуманитарную области и делают возможным понимание взаимосвязи живых существ (в том числе и человека) со средой обитания (как социальной, так и природной). Поэтому для усвоения всей совокупности экологических знаний и умений необходимо в первую очередь изменить систему взаимодействий и взаимоотношений между субъектами обучения – педагогом и учащимися, а также отношений в системе «Я – Мир – Природа – Другой», на основе воспитания эмпатических качеств. В связи с этим нам представляется чрезвычайно важным обращение к педагогическому наследию В. А. Сухомлинского.

Большое внимание уделял В.А. Сухомлинский изучению окружающего мира на основе деятельностного эмоционально-чувственного и эстетического его познания. Природа формирует в детях такие качества как доброту, заботливость, отзывчивость, способность к сопереживанию. Обозначенные подходы значимы для современного экологического образования. Одним из основных положений о развитии сопереживания, сочувствия, действенной, бескорыстной помощи в практике В.А. Сухомлинского стало положение о необходимости воспитания эмпатических качеств в коллективе и через коллектив при организующей роли педагога. Педагог, используя специальную систему приемов и средств, пробуждает у воспитанников чувство тревоги, беспокойности за каждого в коллективе, вызывает коллективное проявление доброты, отзывчивости, чуткости [5].

Ученым были разработаны некоторые приемы воспитания эмоциональной отзывчивости. Среди них необходимо особо выделить приемы организации общения учитель-ученик как общения равноправных личностей, эмоционального потрясения и наблюдения переживания людей в реальных жизненных ситуациях. В совокупности они обогащают эмоциональную сферу ребенка, позволяют воспитанникам понимать другого человека, сопереживать и сочувствовать ему [5]. Значимым для нашего исследования

является теоретически и практически обоснованные В.А. Сухомлинским средства развития доброты, отзывчивости, сопереживания и сочувствия, в качестве которых могут выступать – слово, музыка, красота в жизни и искусстве.

Таким образом, можно говорить о том, что в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского разработаны основные положения организации процесса развития сопереживания, сочувствия и содействия, теоретически и практически обоснованы некоторые приемы и средства, которые могут применяться в современном экологическом образовании.

В процессе обучения учащихся принятию решения в различных экологических ситуациях используются элементы экологического тренинга, основанного на идеологии социально-психологического тренинга [6].

Экологический тренинг способствует решению следующих задач: коррекция, формирование и развитие экологических установок личности, прежде всего – преодоление прагматизма антропоцентристского отношения к природным объектам; конкретизация целей взаимодействия учащихся с природными объектами; обучение умениям и навыкам взаимодействия с природными объектами на основе субъект-субъектных отношений; расширение индивидуального позитивного опыта по взаимодействию с миром природы и людьми [1].

Проблема становления человечности человеческих взаимоотношений рассматривается нами как фактор экологии, изучающий взаимодействие организмов с окружающей средой, включая и отношения в системе «человек – природа – общество». На занятиях уделяется постоянное внимание развитию рефлексивного отношения учащихся к окружающему социоприродному миру исходя из экогуманистической парадигмы.

В экологический тренинг входят: анализ собственного взаимодействия с природой; упражнения на развитие навыков эмпатического общения; решение экологических дилемм; экологические игры, направленные на стимулирование самовоспитания и самосовершенствования учащихся.

Таким образом, экологический тренинг – это форма организации совместной деятельности педагога и учащихся. Предлагаемый подход базируется на том, что учитель активно конструирует учебный процесс, используя приемы моделирования экологических систем разного рода. Обучение ведется на принципах сотрудничества в малых группах [6].

При обучении в малых группах (от двух до пяти человек) развивается взаимопомощь и взаимоподдержка учащихся, что влияет не только на их успеваемость, но и на межличностные взаимоотношения, появление положительной самооценки.

Становление сотрудничества педагога и учащихся рассматривается Е. А. Сорокоумовым как двухфазный процесс, который включает шесть форм учебного сотрудничества, меняющихся в связи с освоением учащимися новой деятельности. На первой фазе (приобщение к деятельности) происходит: разделение действия между учителем и учащимися; имитация действия учителя и учащихся; подражание учащегося действиям учителя. На второй фазе происходит «согласование деятельности» учащихся с учителем. Она включает: саморегулируемые действия; самоорганизуемые действия; самопобуждаемые действия учащихся. Третья фаза сотрудничества – партнерство – развивается в совершенствовании осваиваемой деятельности [4].

Необходимым условием организации учебного сотрудничества в процессе обучения учащихся умению принимать решения в разнообразных жизненных ситуациях взаимодействия с природой и людьми является сознательное изменение учителем своего поведения, умелое сочетание функций инструктора, советника, образца, наблюдателя, фасилитатора и партнера в учебной деятельности [4].

Учитель-инструктор моделирует разнообразные ситуации из жизни животных и человека и объясняет алгоритм решения, организует работу в малых группах. Учитель-советник переводит в учебные задачи сложные или неоднозначные ситуации, но не демонстрирует алгоритм принятия решения и не дает готовых ответов. Учитель-образец в

процессе проведения занятий задает эмоциональный тон всему уроку, показывает образцы поведения, отношений, выбора и принятия решений при выполнении заданий, но не является при этом «подсказчиком». Учитель-наблюдатель, для которого очень важна педагогическая наблюдательность и рефлексия, после выполнения учащимися задания организует обсуждение моделируемой ситуации.

Функция учителя-фасилитатора состоит в том, чтобы способствовать формированию представления ученика о самом себе, дать ему возможность почувствовать себя увереннее, повысить его самооценку. Учитель-партнер понимает личностный смысл высказываний и поведения школьника, готов к принятию его инициативы.

Практика экологического тренинга может быть проиллюстрирована в форме ролевой игры, которая может служить основой для конструирования по аналогии серии соответствующих заданий.

Ролевые экологические игры основаны на моделировании социального содержания экологической деятельности и способствуют освоению различных социальных ролей, системы отношений и т. д. Данный вид образовательных игр приближает участников к условиям реальной жизни. Ролевые экологические игры инсценируют условия возможных экологических ситуаций, в которых участники играют вполне определенные «взрослые» роли. Популярны такие игры как «Экологическая экспертиза», «Судебный процесс», «Город Экоград».

Технология организации экологического тренинга в форме ролевой игры включает следующие этапы: подготовка (определение цели, описание изучаемой проблемы, составление плана проведения, общее описание игры, разработка сценария, регламента и правил, выбор ролей, формирование групп, консультации); проведение (групповая работа над заданием, выступления групп, тренинг, отстаивание личной точки зрения, защита результатов, экспертиза); анализ и обсуждение результатов (анализ, рефлексия, эмпатия, оценка, самооценка, выводы и обобщения, рекомендации).

Экогуманистически ориентированные взаимоотношения участников игры выстраиваются на основе выполнения следующих условий: взаимопонимание в группе и удовлетворенность всех участников сложившимися взаимодействиями; преобладающее позитивное настроение всех участников и ведущего; авторитетность ведущего; вовлеченность всех участников в управление игровым процессом; сплоченность и сознательность всех участников; продуктивность взаимодействий участников в обучающем компоненте игрового процесса [7].

Итоговым показателем соответствия требованиям, предъявляемым к творческой игровой среде, является переживание всеми участниками игрового процесса состояния эмоционального благополучия.

Во время проведения игры необходимо формировать специфическую общность коллектива, команды, семьи, которая становится инструментом личностного развития каждого участника. Такая общность создает среду эмоционального комфорта, ощущения безопасности, доверия и открытости, что стимулирует возникновение и развитие отношений сотрудничества между всеми участниками, позволяет им экспериментировать над своим поведением, не стесняясь ошибок. Таким образом, актуализируется сфера личностного саморазвития каждого участника игры.

Организационные аспекты экологического тренинга в форме ролевой игры заключаются в освоении учащимися и педагогами различных социальных ролей, например, они становятся представителями населения, администрации, экологами, медиками, журналистами, которым предстоит отстаивать свою точку зрения, формулировать единую идею. На этом этапе для педагогов очень важно формировать из участников творческие коллективы (малые группы сотрудничества) по принципу добровольности и самоопределения.

Участники рассаживаются по группам, образуя круг. В круг входит ведущий – педагог или наиболее подготовленный учащийся, пользующийся авторитетом у сверстников.

От ведущего игры зависит, будут ли достигнуты педагогические цели. Проведение тренинга требует от ведущего большого интеллектуального напряжения. Он регулирует процесс игры, контролирует соблюдение правил и становится арбитром в спорных ситуациях. Главная задача ведущего – сделать тренинг интересным для его участников.

Обучение принятию решений и оценки их последствий проходит в три этапа [2].

На первом этапе обсуждаются явления, возникающие в результате антропогенной нагрузки на биосферу Земли, поэтому он получил название глобального. Разбираются взаимосвязи политики, экономики и экологии. Основная задача ведущего – подвести участников к выводу о том, что глобальные экологические проблемы касаются каждого конкретного человека.

Второй этап – региональный. На нем обсуждаются явления в пределах конкретного региона (субъекта Российской Федерации), их природные и антропогенные особенности. На этом этапе закрепляются умения принимать решения, появляется удовлетворение от возможности участвовать в решении экологических проблем своего региона.

Третий этап – локальный. В дискуссии охватываются естественные природные явления и антропогенные воздействия на малых территориях (город, поселок, село и пр.), в пределах проживания учащихся. Этот этап самый важный, он активизирует мотивацию деятельности и затрагивает эмоциональную сторону личности учащихся. Они получают возможность мотивированно участвовать в решении местных экологических проблем.

В конце тренинга каждый желающий может поделиться своими впечатлениями и отношением к обсуждаемым проблемам.

В экологических тренингах могут участвовать родители учащихся и представителей муниципальных органов власти (администрации, санитарно-эпидемиологической службы, здравоохранения, экологических служб). Это позволит усилить работу педагогов с семьей и сделает его социально значимым для всех участников тренинга.

Экологическая игра «лесенка научной карьеры» как метод стимулирования обучения учащихся умению принимать решения широко применяется в экологическом образовании. На первом этапе каждый учащийся получает значок-прямоугольник, на котором написано «стажер» и нарисован мотылек. По мере «научного» продвижения (после защиты экологического реферата) ему присваивается очередное звание и вручается знак с надписью «курсант» и изображением муравья. Треугольник с изображением пчелы и звание «исследователь» приносит проект, написанный на основе опытно-исследовательской работы. За активную опытно-исследовательскую работу, участие в олимпиадах, лекциях участнику присуждается звание «консультант» и вручается знак отличия с изображением совы. На такое «научное продвижение» уходит 3-4 года. Учащиеся также получают зачетные книжки, куда записываются этапы научной карьеры. Ребята с удовольствием принимают условия этой игры и радуются успехам. Решение о присвоении очередного звания принимает научный Совет школы, состоящий из педагогов и учащихся-консультантов.

Каждое занятие начинается с сообщения учащихся о самом интересном событии в области экологии растений и животных, презентации необычных природных явлений. Такое вводное занятие называется «Самое, самое» или «Калейдоскоп интересных фактов из жизни природы», является своеобразной «разминкой» перед основными занятиями, повышает интерес и внимание к изучаемому материалу.

Актуальным при обучении учащихся умению принимать решения является проведение экологического тренинга в форме упражнений.

Выбор комплекса конкретных упражнений обоснован критериями, разработанными В.А. Ясвиным:

- соответствие содержания игр основной цели занятия;
- последовательность перехода от более простых к более сложным упражнениям;
- наличие связей между отдельными упражнениями, обеспечивающих целостность восприятия занятия;
- смена ритма жизнедеятельности участников, чередование разговоров и действий;

- чередование форм групповой, парной и индивидуальной деятельности участников;
- предоставление каждому участнику возможности для самореализации; ограничение захвата инициативы наиболее активными участниками;
- свободное передвижение участников в игровом пространстве;
- получение участниками удовольствия от занятий;
- участие каждого игрока во всех упражнениях и в обсуждении результатов.

Практика экологического тренинга в форме упражнения может быть проиллюстрирована широко используемыми в сфере экологического образования упражнениями «Зоологический балет» и «Внуки Карла Линнея», которые могут служить основой для конструирования по аналогии серии соответствующих заданий.

Упражнение «Зоологический балет».

Основная цель: развитие умений идентификации с животными или растениями.

Ориентировочное время проведения: 30 минут.

Ход проведения: Детям предлагается выбрать себе любимое животное или растение, затем в течение некоторого времени следует стать им, «переняв» его форму, движения, повадки, звуки и т.п. (разрешается ползать, прыгать, «летать», «расти», при этом природоправдиво взаимодействуя с другими «актерами»). О своем выборе не объявляется. Участников игры следует ориентировать на выражение не только внешних черт, но и «внутреннего мира» избранного животного или растения.

При выполнении задания можно шуметь, активно выражая свои чувства (страх, гнев или любовь). В заключение участникам предоставляется возможность поделиться с другими своими ощущениями.

Упражнение «Внуки Карла Линнея».

Основная цель: развитие эмпатии и воображения. Ориентировочное время проведения: 20 минут. Материальное обеспечение: бумага и ручка.

Процедура: Участники придумывают видовые названия животным и растениям, т. е. добавляют такие прилагательные к названию природного объекта, чтобы последнее пробуждало у окружающих положительные эмоции на растение или животное с таким названием «трудно было обидеть». Среди известных примеров – «благородный олень», «плакучая ива», «дрожащая осина», «тонкая рябина» и т. п. Можно использовать и элементы ролевой игры: «Представьте себе, что вы – Карл Линней...» или «Вы были в экспедиции и нашли новые виды животных и растения, доселе неизвестные науке, которых необходимо назвать...».

Тренинг раскрывает творческие и интеллектуальные возможности подростков, позволяет им ощутить ответственность за собственный выбор решения.

Он помогает формировать экологическую компетенцию учащихся в принятии жизненно важных решений в области охраны окружающей среды и здоровьесбережения. Основная цель проведения экологического тренинга – оказать помощь учащимся в развитии гражданской позиции и ответственности за личное благополучие и благополучие семьи, родного края, своей страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология: учеб. пособие / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону, 1996. – 480 с.
2. Ермаков Д. С. Обучение школьников решению экологических проблем / Д. С. Ермаков, Г. Д. Петрова // Экологическое образование. – 2004. – № 1. – С. 12-17.
3. Ермаков Д. С. Ролевые игры: осознание глобальных проблем / Д. С. Ермаков, Г. Д. Петрова // Экологическое образование. – 2004. – № 1. – С. 18 – 30.
4. Сорокоумова Е. А. Изменение функции учителя в процессе формирования экологических знаний учащихся / Е. А. Сорокоумова // Экологическое образование. – 2004. – № 1. – С. 49-51.
5. Сухомлинский, В.А. Хрестоматия по этике /В.А.Сухомлинский; сост. О.В. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 304с

6. Тавстуха О. Г. Становление экологической культуры учащихся в учреждении дополнительного образования: теория и практика: монография / О. Г. Тавстуха. – Оренбург, 2001. – 260 с.
7. Ясвин В. А. Методика проведения эколого-психологического тренинга / В. А. Ясвин, С. Д. Дерябо // Школа здоровья. – 1995. – № 2. – С. 114-121.

УДК 37 (09) (477)

В.Л.Федяєва

ЦІННОСТІ НАРОДНОГО ВИХОВАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття присвячена проблемі цінностей народного виховання у науковій спадщині В. О. Сухомлинського.

The article deals with the problem of national education values in the scientific heritage of V. A. Sukhomlinsky.

Розв'язання сучасних проблем сімейного виховання на основі цінностей народного виховання є першочерговим завданням державної стратегії і політики України, що регламентовано нормативними документами, зокрема Концепцією державної сімейної політики (1999).

Сучасний виховний процес у сім'ї має свої особливості, свої плюси і мінуси, які визначаються функціями, що зазнають певної трансформації в процесі розвитку українських родинних відносин. Функції сучасної сім'ї: демографічно-репродуктивна (самовідтворення), виховна, господарсько-економічна, комунікативна, емоційно-інтимна, відновно-рекреативна, дозвільно-оздоровча, регулятивна, супроводжуються специфічними характерними рисами української сім'ї, тобто певними етнонаціональними особливостями і властивостями (В.Кравець, Б.Ковбас, В.Косенів). Однак, провідною була, є і буде виховна. Її реалізація сприяє підготовці дітей до життя, формує різнопланові аспекти загальної культури людини та її складових: фізичної, інтелектуальної, емоційної, психічної, комунікативної, креативної, статевої, правової. Ці та інші завдання сім'ї, їх реалізацію через функції неможливо реалізувати без урахування історичного виховного досвіду народної педагогіки.

Проблема врахування цінностей народного виховання у роботі сім'ї є ключовою для багатьох наук, її по-різному інтерпретують філософи, соціологи, психологи, демографи й педагоги. Зокрема, визнаємо, що в основу соціологічного підходу до визначення важливості цінностей народного виховання покладено трактування цінностей як найважливішого регулятора суспільної поведінки (Т.Бужківська, А. Здравомислов, В. Ольшанський та ін.).

Психологи розглядають цінності народного виховання як елементи, що формують внутрішню структуру особистості і визначають стратегічну мету її життя (Б.Ананьєв, Л.Виготський, І. Бех, Г.Костюк та ін.). Учені-педагоги П. Ігнатенко, Л. Крицька, О. Сухомлинська ціннісні основи народного виховання визначають як один із провідних механізмів впливу на виховання особистості як загалом так і в сім'ї, зокрема.

Ці та інші підходи до визнання і розуміння природи ціннісних основ народного виховання науковці, педагоги-практики, соціологи вважають провідними у вихованні дітей та молоді в сімейному вихованні в умовах сьогодення.

Аксіологічне поле педагогіки на сьогодні досить широко висвітлює питання формування в різних ракурсах, як історично усталених, так і нових чинників впливу на підрастаюче покоління. Особливо активно вивчаються ці питання з позиції етнопедагогіки, а саме: народознавчі основи виховання (М.Стельмахович, О. Столяренко, В. Струманський), національно-культурні традиції народу (А. Бойко, А. Драгул), виховні ідеали та сімейні цінності української сім'ї (О. Докукіна, В. Постовий, О. Семенов).

Особливе місце цінності народного виховання посідають в історико-педагогічних дослідженнях, зокрема їх важливість розкривається в теорії та практиці сімейного виховання.

Аналіз теорії і практики розвитку сімейного виховання з позиції історизму й актуальності засвідчив, що найбільший теоретичний внесок у дослідження цього процесу зробив відомий вітчизняний педагог Василь Олександрович Сухомлинський.

Учення про сім'ю є невід'ємною складовою розробленої Сухомлинським цілісної системи виховання дітей та молоді. Вражає широта висвітлення та багатоаспектність його підходу до трактування проблеми. У всьому величезному доробку вченого важко знайти праці, в яких би він не торкався питань сімейного виховання, не опікувався ними, не виявляв творчого, новаторського підходу до їх розв'язання.

Про можливість сімейного виховання, вимогу узгодження виховних впливів та дій сім'ї і школи, теоретичні узагальнення результатів практичної роботи В. Сухомлинського з батьками учнів йдеться в основних працях вченого: "Проблеми виховання всебічно розвиненої людини", "Духовний світ школяра", "Етюди про комуністичне виховання", "Гармонія трьох начал", "Павлівська середня школа", "Серце віддаю дітям", "Народження громадянина" та багатьох інших.

Переконливим свідченням того, що науковий інтерес В.Сухомлинського до сімейної проблематики не тільки не згасав, а й постійно посилювався, став очевидний той факт, що вже наприкінці своєї творчої діяльності він розпочав роботу над сімейною енциклопедією, яку назвав "Батьківською педагогікою" [6].

У цьому ракурсі ідею сімейного виховання в творчій спадщині В.Сухомлинського можна розглядати як наскрізну. Призначення її видатний педагог убачав у тому, щоб допомогти батькам у їх нелегкій справі формування підростаючої людини, навчити їх знаходити вихід із тих складних ситуацій, які з усією очевидністю постають перед ними у різні періоди дитячого розвитку.

"Батьківська педагогіка", за переконанням Сухомлинського, – це книга про сім'ю, про моральну підготовку до вступу в шлюб, про любов і щастя, про виховання дітей

Погляди В.О.Сухомлинського на сім'ю і систему виховання в ній – це цілісна антрополого-гуманістична концепція, у якій усі складові взаємопов'язані. Розглядати їх окремо доцільно лише з тією метою, щоб краще оцінити кожен з них, виходячи з того, що аналіз і характеристика поглядів вченого на проблеми сімейного виховання дозволить більш глибоко проникнути в їх сутність, оцінити новаторство ідей, співзвучність їх вимогам сучасності.

Доцільність і плідність дослідження окремих аспектів спадщини В.Сухомлинського в галузі сімейного виховання заслуговує спеціальної уваги і ґрунтовного аналізу і поцінування. Як окремий – ми виділяємо обґрунтовані ним положення важливості врахування цінностей народного виховання у виховному процесі як школи, так і сім'ї. В своїх працях Василь Олександрович довів, що цінності народного виховання є провідними у реалізації завдань формування особистості на засадах гуманізму і демократизму; на всіх історичних етапах розвитку українського суспільства сім'я завжди була фундатором, берегинею національних, культурних, духовних, державних інтересів і спрямовувала роботу в родині на виховання майбутнього громадянина країни.

В. Сухомлинський переконливо показав, що в українській родині завжди існували ідеали сім'ї, на них із покоління в покоління передавалися звичаї і традиції сім'ї щодо виховання дітей і молоді. Діти в сім'ї виховувалися на необхідності відчуття особистої належності до рідної землі, держави, сім'ї, роду, способів життя, традицій і звичаїв, відповідальності, захисту і збереження їх, розвитку й примноження, добробуту країни [6].

Через принцип народності В.Сухомлинський конкретизував своє розуміння суспільної і національної обумовленості процесу виховання дітей у сім'ї. Як прерогативу сім'ї він розглядав той факт, що в ході історичного розвитку суспільства вона була основною хранителькою виховних норм і традицій, педагогічного досвіду народу, стійкою інституцією

збереження, примноження і передачі з покоління в покоління виховних народних цінностей, традицій, форм і методів. А в цьому, як відомо, – основна суть виховання.

З принципом народності видатний педагог тісно пов'язував ідеали морального виховання і визнання великої ролі народних традицій у їх здійсненні.

Моральні цінності народу він розглядав як надійний вічний ґрунт, на якому мають виховуватися цілі покоління людей, цінності є основою виховання: “На мою думку, дуже важливо, щоб з дитинства в людини було духовне життя в світі моральних цінностей – святинь нашої ідеології, нашої Батьківщини, нашої історії, нашого народу. Суть духовного життя маленького громадянина повинна бути в захопленні, одухотворенні красою людини й красою ідеї, у прагненні стати справжнім патріотом, справжнім борцем. Той, хто живе в світі моральних цінностей, з малих років почуває себе сином Батьківщини” [5: 159].

В.Сухомлинський вважав сім'ю безумовною складовою соціальної структури суспільства і віддавав належну роль сім'ї у вихованні громадянина країни. Стабільність, демократизм, гуманізм і моральний клімат суспільства, на його думку, багато в чому залежить саме від сім'ї, етичних норм і правил поведінки, які панують у родині. Він наголошував, що сім'я – першооснова, де “... шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання, тут, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають і гілки, і квіти, і плоди. Сім'я – джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави” [5: 368].

Виховні традиції

В. Сухомлинський вважав народними святинями, якими має керуватися людина у своїй життєдіяльності. Він називав їх “живим вічним джерелом педагогічної мудрості, зосередженням духовного життя народу” [5: 201].

Традиції, що живуть у казках, піснях, билинах, звичаях, обрядах, правилах поведінки, складають основу формування у дітей таких якостей, які цінує народ. Вони закладаються з дитинства в сім'ї і ніколи не втрачають влади над серцем людини. Отже, суть принципу народності В.Сухомлинський убачав у тому, щоб, починаючи з перших днів життя, у сімейному середовищі необхідно формувати у дітей кращі загальнолюдські і національні риси і цінності і, зрештою, все те, що ми називаємо менталітетом народу, нації. Ця пройнята виховною мудрістю народу позиція у наш час повною мірою відповідає потребам національного відродження України.

Народні традиції, були, є і будуть провідними серед засобів виховання в українській родині. Вони інтегрують у собі звичаї, обряди, ритуали, свята, трудові та естетичні цінності, моральні ідеали, що, як дорогоцінний скарб, передаються з покоління в покоління і становлять одну з головних основ буття народу. “Через те, – зазначав Г. Ващенко, – молодим поколінням не треба започатковувати культурний рух, їм залишається продовжувати і удосконалювати те, що вже здобули предки” [2: 23].

Серед великого розмаїття виховних традицій основними В.Сухомлинський вважав ті, в яких знайшли відображення здобутки духовної культури, народні цінності та ідеали, корені яких криються в народній моралі. Провідними засобами і чинниками виховання дітей у сім'ї він визначав рідну мову, родинно-побутову культуру сім'ї, фольклор, народну міфологію, виховні традиції, народну символіку тощо.

Шляхи реалізації принципу народності в навчально-виховному процесі Павліської школи спільно з сім'єю Василь Олександрович убачав через успішне розв'язання таких завдань, як соціалізація процесу виховання дитини в сім'ї, розвиток любові до Батьківщини, усвідомлення духовної єдності поколінь; гуманізація процесу сімейного виховання, становлення і розвиток культури взаємин; формування розумних потреб тощо. Зазначимо, що реалізація цих завдань за В. Сухомлинським, передбачала конкретні шляхи, форми, методи і прийоми роботи з дітьми як школи, так і сім'ї [5].

Вивчення спадщини В. Сухомлинського засвідчило, що ефективність і результативність виховання дітей у сім'ї в умовах сьогодення залежить як від використання цінностей народного виховання, так і від належної взаємодії та створення доброзичливої

атмосфери в сім'ї, школі, дитячих дошкільних та позашкільних навчальних закладах на засадах гуманізму та демократизму; відмова від будь-яких форм фізичного та психічного тиску на дитину, насилля над її гідністю створення умов для повноцінного фізичного, інтелектуального, морального, естетичного й соціокультурного розвитку дитини; підвищення рівня загальної та педагогічної культури батьків і педагогів. На особливу увагу заслуговують питання формування у дітей цінностей сімейного життя, вивчення і засвоєння дітьми уміння орієнтуватися у різноманітних життєвих сферах, у культурній спадщині роду і народу при цьому толерантно ставитися до культури, традицій, звичаїв усіх народів світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // Педагогіка та психологія. – 1997. – № 1. – С.144.
2. Ващенко Григорій. Виховний ідеал. Підручник для педагогів, психологів, молоді і батьків. У 2-х т. – Полтава, 1994 – Т.1 (вид. 3-є) – 191 с..
3. Постовий В.Г. Ціннісні орієнтації української сім'ї (історико-педагогічний аспект)// Педагогіка та психологія. – 1997. – № 1. – С. 185.
4. Сухомлинська О.В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи// Шлях освіти. – К., 1996. – С.24-25.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Радянська школа, 1976. – 670 с.
6. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.

УДК 37.034

Л.Л. Хоружа

ЕТИЧНІ ДОМІНАНТИ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ХРЕСТОМАТІЇ З ЕТИКИ» В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО)

У статті йдеться про поліфункціональний зміст «Хрестоматії з етики» В.О.Сухомлинського: культурологічний, педагогічний, соціальний, також дидактичні, структурно-логічні особливості художніх мініатюр, які за своїм змістом визначають етичні орієнтири виховання особистості.

The cultural, pedagogical and social multi-functional traces of “The Reader of Ethics” of W.A. Sukhomlinskij are the main subject of the current article. The current publication also provides a brief analysis of the didactical, structural and logical specifics of the short stories, which’ contents are mainly designed to reach the young audience and to form its ethical behavior.

«Хрестоматія з етики» В.О.Сухомлинського є джерелом ціннісних смислів етичного виховання школярів. Цінності – це предмет етики як «науки про моральне життя людини» (А.Швейцер), тому провідним завданням виховного процесу стає осмислення етики та етичних категорій, які визначають орієнтири моральних вчинків особистості. Саме ці завдання реалізовані В.О.Сухомлинським у «Хрестоматії з етики».

Художні мініатюри, створені Василем Олександровичем, знайшли чільне місце у змісті шкільної освіти. Останнім часом з'явилося чимало підручників, читанок для школярів у зміст яких автори включають ті чи інші твори з хрестоматії. Вибірковість підходу до текстів хрестоматії позбавляє читачів цілісності розуміння авторського задуму великого педагога-гуманіста України, який він вкладав у свій літературний доробок. Адже, навіть перше знайомство із змістом хрестоматії, засвідчує той факт, що В.О.Сухомлинський писав свої літературні мініатюри, спираючись на принцип цілісності, логічного і взаємопов'язаного доповнення одного матеріалу іншим, акцентуючи увагу читачів на основних етичних сферах людського життя: природі, людських стосунках, внутрішньому особистісному світу, праці людини тощо. Як зазначає у передмові до хрестоматії О.В.Сухомлинська, автору хрестоматії

вдалося «розглянути проблеми формування у підростаючого покоління моральної свідомості, моральних взаємин, моральної діяльності, моральних цінностей, отже усі сторони морально зрілої особистості»[2: 3].

Які ж основні моральні орієнтири у хрестоматії визначає автор? Він виокремлює їх як інтегративні поняття та характеристики – ідеальні взірці, до яких слід прагнути людині у своєму соціальному та особистісному розвитку.

У цьому контексті детальний аналіз «Хрестоматії з етики», на нашу думку, доцільно здійснити, визначивши такі питання:

- культурологічна основа мініатюр як методологія побудови науково-художнього доробку;
- педагогічна спрямованість циклів мініатюр;
- структурно-логічні особливості конструкції творів;
- цільова аудиторія, на яку розраховані твори;
- моральні висновки як виховні домінанти особистості.

Культурологічна основа мініатюр як методологія побудови науково-художнього доробку.

У культурологічному вимірі за своєю сутністю хрестоматійні художні мініатюри чітко віддзеркалюють основний предмет науки культурології, а саме: розкривають співвідношення природи і культури, спосіб мислення, життя, діяльність культурно-історичних суб'єктів тощо. За справедливим визначенням О.В.Сухомлинської «культурна, культурологічна складова художніх мініатюр є власно їх основою. І в кожній із них та в їх сукупності розкривається культурна (реальна чи уявна) цілісність, картина, що відображає різні аспекти, ситуації моралі, звичаїв, віри, мистецтва, природи в опрідеченому, конкретному, художньо-естетичному, емоційному вимірі...» [1: 3].

Являючись соціальною домінантою виховання особистості, культура є змістоутворюючою, інтегруючою його основою. Центром культурних проявів виступає дитина в розмаїтті її інтересів, ціннісних орієнтацій, переваг, усвідомлених мотивів вибору, здатності емоційно відгукуватись у різних ситуаціях. Аналізуючи зміст літературно-художніх мініатюр, можна дістати висновку, що всі вони на доступному для дитини рівні, розкривають глибокі культурологічні підвалини розвитку людини й суспільства. Цим культурологічним аспектам у різні часи дослідники приділяли чимало уваги. Наприклад, «метою культури є людина» – вважав Ф.Шиллер; «до культури належить те, що привнесла у природу людина» – стверджував А.Дистервег; «культура – це засіб людської діяльності» – знаходимо у Е.Маркаряна; «сутність культури виявляється у процесі саморозвитку людини, реалізації її творчого потенціалу» – доводять Н.Злобін, В.Межуєв [4] та інше.

Аналізуючи літературний доробок батька, О.В.Сухомлинська, виділяє у мініатюрах такі форми долучення дитини до культури:

- народна культура;
- природа як частина культури;
- шкільна культура;
- сім'я як культура;
- гендерна культура [1: 3-4].

Саме під впливом та за активної участі дитини у цих формах відбувається її сходження до моральних висот, визначаються конкретні етичні орієнтири, які виступають рушійною силою розвитку особистості. До них відносимо:

- життя (природу, саму людину);
- волю та права людини (забезпечення відповідної волі у досягненні культурно-освітніх цілей);
- Батьківщину (Україна як цінність, духовне життя людини будь-якої національності);
- спілкування та співробітництво як обмін цінностями національно-етнічних культур;

- красу (гармонія, спрямованість до поєднання людини, природи, продуктів праці, при якому виникає високе почуття краси діяльності);
- пізнання (культура мислення, культура творчості, самопізнання).

Усе це зазначено у восьми розділах хрестоматії: «Краса – радість життя», «Людина – це сила духу», «Людина – найвища цінність», «Повага й шанування старших», «Подорож до витоків думки», «Людина залишає себе в людині», «Гармонія праці, щастя й обов'язку», «Розвивай у себе співчуття». Більш чітко етичні орієнтири виховання прослідковуються у конкретних художніх мініатюрах, адже тільки їх назви вже акцентують на певних моральних якостях та цінностях. А саме: «Любов і жорстокість», «Легенда про любов», «Який слід повинна залишити на землі людина?», «Щастя та праця» та інші.

Таким чином, культурологічні основи виховання є підґрунтям визначення його етичних орієнтирів, які дозволяють у цьому процесі субординувати соціокультурні цінності, усвідомити людиною їх сутність та значущість.

Педагогічна спрямованість циклів мініатюр.

Безсумнівно, «Хрестоматія з етики» має практико-орієнтовну педагогічну спрямованість. Крізь кожну мініатюру, казку, оповідання проглядається глибока педагогічна сутність, особистість їх автора – Людини з великої літери, педагога від Бога, який сам є зразком етики, толерантного ставлення до людини.

Сюжетні лінії більшості творів є відображенням об'єкту і предмета педагогіки. Об'єктом називають реальну педагогічну дійсність, тобто те, що описує педагогіка. Її предметом є дослідження сутності, розкриття причин, умов розвитку й формування людської свідомості, визначення на цій основі особливостей навчання і виховання як спеціально організованого процесу. У цьому контексті визначити об'єкт і предмет кожного літературного твору хрестоматії видається зовсім нескладно, що підтверджує глибокі педагогічну, соціально-виховну задачі, які ставив перед собою В.О.Сухомлинський. Саме це прослідковується, наприклад, у таких творах: «Одні і ті ж слова», «Важко бути людиною», «Яблуко на верхівці», «Чому в людини болить серце» та інші.

Педагогічну спрямованість циклу мініатюр також підтверджує задум педагога-вченого: перетворити суспільні вимоги і норми до людини і її щоденну поведінку, внутрішні позиції, надати цим нормам особистісного змісту.

У хрестоматії В.О.Сухомлинському вдалося у художньо-образному вимірі показати шкільне життя і його особливості, соціально-педагогічну взаємодію вчителя з учнями і конкретною дитиною. Мініатюри такого спрямування корисні і для майбутнього вчителя, який може використати ситуації з творів для аналізу й самоаналізу, виявлення певних педагогічних помилок, формування власного педагогічного досвіду, професійної етики. О.В.Сухомлинська також звертає увагу на етичний дискурс, який може відбутися після опрацювання хрестоматії. У ній містяться оповідання «з елементами педагогічного дисонансу, коли педагогічно правильні, задекларовані школою і освітою коди, правила й приписи не спрацьовують у навчально-виховному процесі» [1: 4] і потребують від учителя пошуку творчих, нестандартних рішень. Це оповідання «Які ж ви щасливі», «Красиві слова і красиві діла», «Цікава наука арифметика», «Найкраща лінійка» та інші.

Таким чином, «Хрестоматія з етики» у професійно-педагогічному вимірі з позицій загальнолюдської моралі, норм етики, може допомогти педагогу розібратися у природі моральних цінностей, гармонізувати стосунки людини з навколишнім середовищем і з самим собою, спрямувати її до виявлення вищих вчинків: любові, добра, поваги, милосердя тощо.

Структурно-логічні особливості конструкції твору.

«Хрестоматія з етики» складена із творів різного жанру: казки, легенди, оповідання, притчі. За своїм змістом усі вони наповнені персонажами й подіями, які є зрозумілими й прийнятними дитиною. Читаючи твори, вона часто потрапляє не у вигадані ситуації, а реальні, в яких відбувається її щоденне життя, виникають проблеми й суперечності. За своєю внутрішньою структурою багато художніх мініатюр включають в себе ситуації морального вибору, моральні дилеми, передбачають самостійність висновків читача. У творах

представлено достатньо широке соціальне суб'єкт-суб'єктне оточення дитини: бабуся, мама, тато, вчитель, друзі, а також суб'єкт-об'єктне – Батьківщина, природа, результати праці людини тощо. Саме такий підхід дозволяє розширити зовнішні та внутрішні зв'язки дитини у класі, школі, соціумі, які спрямовані на становлення особистісних позицій.

У моральному виборі особистості задіяні такі етичні категорії як добро і зло, прекрасне і потворне, милосердя та байдужість, щирість і лицемірство, обов'язок та безвідповідальність. В.О. Сухомлинський дуже тонко ввів у контекст своїх художніх творів ідею щодо пошуку дитиною логічного зв'язка між існуючими моральними оцінками і власними судженнями, які дозволять їй зорієнтуватися у виборі способу своєї поведінки і вчинків. Чимало оповідань не мають чіткого завершення, а спонукають читача зробити необхідний висновок за того чи іншого героя. Наприклад, оповідання «Туга за батьківським словом» закінчується фразою: «...Олексій мовчав. На душі у нього було дуже сумно», або повчальна історія під назвою « Чому мати хвалить Миколоя?», яка закінчується тим самим запитанням і вимагає від читача самостійної відповіді та інші.

Отже, рефлексивно-пошуковий підхід Василя Олександровича до структурно-логічної побудови творів хрестоматії слугує основою не тільки для формування у дитини моральних поглядів і понять, а й спонукає її до моральних суджень і оцінок, пошуку власної траєкторії вибору етичних рішень. Саме такі структурно-логічні особливості побудови автором творів розширили для вчителя методичні можливості їх використання у навчально-виховному процесі у різних дидактичних методах і формах: бесід, дискусій, обговореннях, моделюванні аналогічних або близьких за змістом ситуацій тощо.

Цільова аудиторія, на яку розраховані твори.

Читацька аудиторія хрестоматії – достатньо широка. Слухачами оповідань і казок можуть бути старші дошкільники, читачами – учні початкових класів та підлітки. В.О.Сухомлинський у змісті своїх творів чітко врахував психологічні особливості дітей саме цього вікового діапазону: особливості мислення, життєвого досвіду, розвитку моральних почуттів, актуальність проблем, які пов'язані з новотвореннями і соціальною ситуацією дитини цього віку.

Чому саме ці вікові межі розвитку дитини були цікаві великому педагогу? Думається, що він добре усвідомлював унікальність цього життєвого періоду для становлення особистості, коли закладаються основи її інтелектуального і духовного розвитку, активно відбувається процес соціалізації.

У цьому інтервалі життя людини моральний розвиток школярів розглядається як поступове досягнення гармонії та психолого-педагогічної єдності емоційно-почуттєвої та інтелектуально-раціональної сфер особистості, які забезпечують накопичення, усвідомлення та розвиток дитиною емоційно пережитих та особистісно прийнятих норм поведінки. Тому, так дбав Василь Олександрович про емоційне забарвлення своїх творів, що посилює у читача інтерес, позитивно впливає на сприйняття матеріалу, створює оптимальні умови для співучасті у подіях, про які йдеться. Адже, автор був переконаний, гуманізація виховання не можлива без емоційної складової як важливого психолого-педагогічного параметру особистісного становлення дитини у багатовимірному життєвому світі, формування в неї моральних орієнтирів життя. «Дитина, яка зазнала потреби в людині, стає дуже проникливою, сприйнятливою, чутливою до навколишнього світу, до людей, до вчинків, подій, стосунків між людьми» [3: 147].

У подачі матеріалу для різних вікових груп дітей прослідковується поєднання наступності та поступового ускладнення змісту. За таким принципом побудована і сама хрестоматія: від спілкування людини з природою до проблеми самоаналізу й самовдосконалення – у останніх її розділах.

Отже, дотримання В.О.Сухомлинським одного з найважливіших дидактичних принципів – врахування вікових особливостей дітей, дозволило досягти поставленої мети – з позицій цілісності та системності поетапно формувати у школярів провідні етичні цінності та норми поведінки.

Моральні висновки як виховні доміанти особистості.

Етичні виховні орієнтири сформульовані вченим у контексті єдності суспільних і особистісних інтересів особистості. У широкому соціальному контексті у хрестоматії вони визначаються в різних сферах взаємодії людини: із суспільством, природою, іншими людьми, батьками, самим собою тощо. Багато своїх художніх мініатюр автор саме закінчує моральними висновками.

Спробуємо виокремити етичні доміанти виховання особистості саме із творів хрестоматії, представивши їх, як моральні постулати, правила.

- «Найдорожче – рідна земля» («Найдорожче»);
- «Пташки не люблять тих, хто до них байдужий» («Що посієш, те й збереш»);
- «Головне, щоб ви були людиною» («Ваня старший і Ваня молодший»);
- «Людині потрібні не тільки праця та хліб, а й пісня» («Хліб, праця та пісня»);
- «Коли на материнському полі горе, слід забути про сперечання, гнів, образи, ненависть» («Материнська нива»);
- «Рана від слова загоюється, однак глибокий слід залишає» («Образливе слово»);
- «Вмілим рукам відкрив свої таємниці золотий папір» («Чотири аркуші золотого паперу»).

Можна навести чимало таких цитат з хрестоматії, вони у своїй сукупності визначають виховне ядро особистості, основу якого складають загальнолюдські цінності, норми і правила поведінки.

Процес усвідомлення особистістю моральних засад життя достатньо складний й довготривалий. Він потребує перевірених і особистісно зорієнтованих підходів, логіки та послідовності педагогічного супроводу: від ознайомлення дитини з етичними поняттями, знаннями, занурення у світ етичних норм буття до накопичення у свідомості оцінних суджень і практичних дій, які потребують морального вибору. Цю формулу морального розвитку особистості на конкретних прикладах життя вдалося В.О.Сухомлинському у стислому інтегрованому вигляді реалізувати у своїх літературних мініатюрах.

Цінний у широкому значенні літературний доробок В.О.Сухомлинського – «Хрестоматія з етики» ще мало досліджуваний науковцями-педагогами об'єкт, роздуми ж автора статті є лише незначним кроком щодо оцінки виховного, етичного потенціалу праці великого педагога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинська О.В. Художня спадщина В. Сухомлинського в культурологічному вимірі //Рідна школа, 2007. – № 1. – С.3-7.
2. Сухомлинський В.А. Хрестоматія по етике / Сост. О.В.Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 304 с.
3. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978.
4. Шевнюк О.Л. Культурологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання – Прес, 2005.

УДК 378. 013

О.О. Адаменко

ВАСИЛЬ ЗАХАРОВИЧ СМАЛЬ – ДОСЛІДНИК І ПРОДОВЖУВАЧ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті аналізуються і узагальнюються основні педагогічні погляди В.О. Сухомлинського. Розглянуто внесок В.З. Смалья в дослідження і розповсюдження провідних педагогічних ідей науковця, письменника і педагога В.О. Сухомлинського.

In this article analyse and generalize the main pedagogical views of V.O. Sukhomlynski. It considered a V.Z. Smal's contribution into research and spreading the main pedagogical ideas of scientist, writer and teacher V.O. Sykhomlynski.

Реформуючи систему освіти, Україна прагне зберегти культурно-історичні традиції, виховати шанобливе ставлення до українських національних цінностей: мови, історії, культури. У повній мірі цьому сприяє фундаментальне вивчення, творче осмислення та використання найкращих традицій історії української освіти і педагогічної думки; глибоке та всебічне вивчення педагогічних персоналій з метою поєднання класичної спадщини минулого з сучасними досягненнями. Все більше уваги привертають маловідомі постаті, що зробили значний внесок у розвиток національної школи та педагогічної думки.

Серед визначних, але напівзабутих педагогів II половини XX століття виступає постать Василя Захаровича Смаля (1930–1987) – педагога, науковця, пропагандиста провідних педагогічних ідей, високо інтелектуальна особистість, яскравий представник демократичного руху, прихильник гуманістичних ідей в освіті. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті нашої країни. Був членом комітету по освіті республіканської комісії ЮНЕСКО, науково методичних рад з педагогіки Міністерства освіти СРСР і УРСР, членом редколегії журналу «Радянська школа», науково методичного збірника «Вища школа», головою комісії по присудженню премій Педагогічного товариства УРСР. 1967 – 1987 роки період активної освітньої і громадської діяльності, В.З. Смаль займає посаду завідуючого кафедрою загальної педагогіки і проректора з навчальної роботи Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького.

Актуальні проблеми педагогіки, історії педагогіки, школи і педагогіки зарубіжних країн знайшли відображення у більше, ніж 100 друкованих роботах Василя Захаровича Смаля: «Школа і освіта в країнах народної демократії» (1958 р.); «Досвід політехнічного навчання і трудового виховання учнів у школах Чехословацької Соціалістичної Республіки, Польської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки (1950-1960)» (1961 р.); «Два світи – дві системи освіти» (1964 р.); «Педагогічні ідеї Івана Франка» (1966 р.); «Народна освіта в Українській РСР» (англійською мовою у співавторстві із О.Г. Дзевєрїним) (1970 р.); «Педагогічна практика студентів» (разом з А.Д. Бондарем) (1972); брав участь у створенні підручника з історії педагогіки за ред. М.С. Гриценка, підготував три розділи; брав участь у створенні нарисів «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)» та статті у відомих на той час журналах «Радянська школа», «Початкова школа» і газетах: «Радянська освіта», «Радянська культура», «Робітнича газета» та інші.

Але дана стаття ставить метою не тільки висвітлити вклад В.З. Смаля в розвиток педагогічної думки, а й показати його як дослідника і продовжувача ідей В.О. Сухомлинського.

В.З. Смаль зробив вагомий внесок у пропагування спадщини В.О. Сухомлинського. Входив до складу творчої групи і був заступником голови редколегії вибраних педагогічних творів В.О. Сухомлинського, виданих у Києві (5 томів) відповідно з постановою Ради Міністрів УРСР про увічнення пам'яті педагога (1976 – 1977 рр.) та укладач, разом з О.С. Богдановою збірки творів (3 томи), виданих у Москві відповідно до постанови президіума АПН СРСР у 1979 році. В.З. Смаль опублікував деякі твори В.О.Сухомлинського на болгарській, словацькій, англійській та німецькій мовах [1: 11]. У 1983 році виходить книга „Воспоминания о В.А. Сухомлинском” укладачем збірки виступає В.З. Смаль.

Під керівництвом В.З. Смаля підготовлено і захищено кандидатські дисертації присвячені вивченню і впровадженню педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського в досвід роботи загальноосвітніх шкіл країни. Аспірантка В.А. Василенко досліджувала проблему вдосконалення уроку в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського, Н.Г. Базілевич – проблеми патріотичного виховання молодших школярів в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського. В протоколах засідань кафедри педагогіки на яких виносились на обговорення кандидатські дисертації, В.З. Смаль зосереджував увагу на використанні

дослідниками в своїх роботах досвіду та педагогічних ідей В.О. Сухомлинського, внесення в список літератури праць В.О. Сухомлинського [2: 14].

В.З. Смаль разом з Л.П. Вовк підготували збірку слайдів про життя і педагогічну діяльність В.О. Сухомлинського, яка використовувалась як наочний матеріал для спеціалістів, учителів, студентів, які вивчали спадщину В.О. Сухомлинського.

В.З. Смаль як автор передмови до книги „Як виховати справжню людину” зазначав, що поради В.О. Сухомлинського щодо морального виховання учнів не є сухими методичними інструкціями, а беруть свій початок з багатой педагогічної практики і досвіду Павлівської школи, вони ілюструються яскравими прикладами з життя людей, казками, легендами, новелами, складеними самим автором [4: 3].

Свою книгу „Як виховати справжню людину” він розглядав як книгу про виховання словом. Він не відмовлявся від інших виховних засобів, але не уявляв справжнього виховання без праці, яка відіграє важливу роль у формуванні особистості [4: 4].

В.З. Смаль у статті, присвяченій 60-й річниці від дня народження В.О. Сухомлинського „Серце, віддане дітям” писав, що в цій назві дуже точно виражено зміст його яскравого життя, присвяченого вихованню підростаючого покоління [3: 35].

Окрім висвітлення біографії педагога, стаття привертає увагу детальною характеристикою творчої спадщини В.О. Сухомлинського.

Завдання і шляхи виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості розглядаються в таких книгах В.О. Сухомлинського: „Духовний світ школяра”, „Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості”, „Праця і моральне виховання”, „Павлівська середня школа, „Розмова з молодим директором школи”, „Як виховати справжню людину”, „Серце віддаю дітям”, „Народження громадянина” і „Листи до сина” [3: 37].

Завдання виховання всебічно і гармонійно розвинутої особистості реалізуються в таких напрямках:

- у патріотичному вихованні відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини. Процес патріотичного виховання, за словами В.О. Сухомлинського, – це шлях від почуття причетності до рідного куточка, до розуміння історичних доль народів, які з’єднались у велику братню сім’ю [3: 38];
- багато уваги приділяв вихованню дітей і молоді в душі гуманізму. Він закликав пробуджувати в учнів „бажання вкласти свої духовні сили в творення щастя для іншої людини”, розвивати в них здатність „бачити поруч себе людину, брати близько до серця її радощі, горе, тривоги і хвилювання” [5: 146];
- першим середовищем, в якому людина повинна вчитися творити добро, вчений-педагог вважав сім’ю. В книзі „Як виховати справжню людину” він присвятив ставленню дітей до батьків і рідних багато уваги, закликаючи дітей берегти здоров’я і спокій батьків, не задавати їм болю і прикрощів, поважати і полегшувати їх працю, приносити в дім радість, мир, спокій і щастя;
- у творах В.О. Сухомлинського багато уваги приділяється і питанням трудового виховання учнів. Він підкреслював, що діти повинні виховуватись так, щоб праця стала для них органічною потребою, виховною силою, яка стимулює їх інтелектуальний і моральний розвиток. Він закликав і втілював на практиці ідею раннього залучення дітей до продуктивної праці в Павлівській середній школі. У книзі „Сто порад вчителів” він підкреслював: „Ми переконались, що тільки завдяки праці, в якій є піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, ніжним. Завдяки праці людина стає здатною пізнавати навколишній світ серцем. Дитина-трудівник, підліток-трудівник бачить людей зовсім не так, як той, хто не знає справжньої праці”;
- у книгах „Павлівська середня школа”, „Методика виховання колективу” широко розкрито і проблеми виховання колективу. Як і А.С. Макаренко, він стверджував, що колектив є могутнім засобом виховання, ідейним об’єднанням з певної

організаційною структурою, системою взаємозалежностей і співробітництва. Обґрунтував діяльність різновікових колективів, поєднання впливу колективу і вихователя. Разом з тим вказував на багатогранність взаємовпливів в колективі та їх роль у розвитку окремих індивідуальностей;

- особливе місце у розвитку дитини В.О. Сухомлинський відводив книзі. І не випадково: книгу вчений-педагог вважав джерелом духовної культури, закликав до культури книги в кожній школі, радив щоб учні систематично читали і художню і наукову літературу. Прикладом є величезна власна бібліотека В.О. Сухомлинського, яка зберігається в музеї Павлівської школи.

Твори і виховні ідеї В.О. Сухомлинського наповнюють новим змістом і сучасні підходи до виховання підростаючого покоління [3: 42].

У 1978 році виходить бібліографічний покажчик „В.О. Сухомлинський. Бібліографія творів”. Автором вступної статті „Творча спадщина В.О. Сухомлинського” виступив В.З. Смаль. У цій статті автор дає не лише аналіз основних педагогічних ідей і літературної спадщини письменника і педагога, а привертає увагу вчителів, вихователів, працівників освіти та широкої громадськості до проблем виховання і навчання дітей.

У творах В.О. Сухомлинського знаходяться науково обґрунтовані і перевірені багаторічною практикою поради з питань виховання всебічно розвинутої особистості, організації навчально-виховної роботи школи, взаємодії школи, сім'ї і громадськості у вихованні юних громадян [6: 4].

Усе це свідчить про те, що творча спадщина В.О. Сухомлинського становить значний інтерес і має велике практичне значення як для сучасників, яким був В.З. Смаль, що досліджував і продовжував ідеї визначного вченого-педагога, так і для майбутніх дослідників, педагогів, вихователів і батьків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів м. Києва. – Ф. р. – 346. – О. 9. – Сп. 306.
2. Державний архів м. Києва. – Ф. р. – 346. – О. 10. – Сп. 607.
3. Смаль В.З. Серце, віддане дітям // Радянська школа. – № 9. – 1978.
4. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. – К.: Радянська школа, 1976.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Радянська школа, 1976.
6. Сухомлинський В.О. Бібліограф творів. – К.: Рад. школа, 1979.

УДК 37.034

М.Я. Антоненць

КНИГА В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО “ЯК ВИХОВАТИ СПРАВЖНЮ ЛЮДИНУ” В КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглядаються в контексті духовно-моральних цінностей виділені В.О.Сухомлинським у книзі “Як виховати справжню людину” найважливіші риси ідеального образу справжньої людини. Показується актуальність цієї праці вченого для сучасної педагогічної теорії і практики.

The article in the context of spiritual and moral values highlighted VO Suhomlinskogo in the book “How to bring this man the most important features of the ideal image of a real person”. Show the relevance of the work of modern scholars for educational theory and practice.

У Законі України “Про освіту” головною її метою визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток талантів, індивідуальних розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, становлення громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі

інтелектуального, творчого й культурного потенціалу держави. Подібні завдання передбачає і Закон України “Про загальну середню освіту”, а саме: інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості як основа для освіти і трудової діяльності протягом усього подальшого життя людини.

У Національній доктрині розвитку освіти серед пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти названо такі, як особистісна орієнтація освіти, пропагування здорового способу життя, формування національних і загальнолюдських цінностей. Не буде перебільшенням стверджувати, що споріднені цілі й завдання загальної середньої освіти формулював, відстоював і практично реалізовував В.О.Сухомлинський ще у 50-60-х роках минулого століття.

Про ціннісно-гуманістичну, духовну, морально-етичну спрямованість, орієнтованість педагогічної спадщини Василя Сухомлинського свідчать вже самі назви його праць: “Серце віддаю дітям”, “Шлях до серця дитини”, “Духовний світ школяра”, “Людна – найвища цінність”, “Моральні цінності сім’ї”, “Людина неповторна”, “На нашій совісті людина”, “Як виховати справжню людину”, “Моральні заповіді дитинства і юності”, “Обережно: дитина!”, “Щоб душа не була пустою” та ін.

Зокрема над книгою “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський працював протягом 1967–1970 років. Її рукопис дістав високу оцінку під час обговорення (вже після смерті Василя Олександровича) в лабораторії морального виховання молодших школярів Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук колишнього Радянського Союзу.

У вступі до книги серед найважливіших рис ідеального образу справжньої людини В.О.Сухомлинський виділяє такі:

- уміння дорожити святинями Батьківщини як особистими цінностями і святинями своєї свідомості й свого серця. Цю рису Василь Олександрович визначає як розуміння і переживання мети і сенсу життя, як уміння поставити перед собою запитання: в ім’я чого людина живе? – і відповісти на нього – в ім’я високої мети;
- гармонійну єдність суспільного й особистого, *великого* і *малого* в духовному житті людини;
- уміння користуватися духовними цінностями й дорожити ними, бачити, знаходити їх, *олюднювати* в особистому світі;
- потребу людини в людині як у носіїві духовних цінностей; виникнення, розвиток цієї потреби на основі духовної спільності людей, їхнього прагнення до оволодіння духовними цінностями;
- активне ставлення до добра і зла;
- почуття людської гідності;
- інтелектуальне багатство, творчий розум, прагнення жити в світі думки; постійне бажання збагачувати й розвивати свій розум;
- естетичне багатство, тонку розвинену потребу в прекрасному;
- любов до праці; прагнення до вдосконалення трудової майстерності;
- фізичну досконалість [15: 149-150].

Духовність В.О.Сухомлинський розглядає як єдність чуттєво-емоційної, моральної, естетичної й інтелектуальної сфер. У книзі “Духовний світ школяра” вчений пише: “Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів у процесі активної діяльності” [12: 212]. А у статті “Щоб душа не була пустою” Василь Олександрович наголошує: “Моральні цінності – це плоть і кров живих людей, це трепетне биття гарячого серця, це щастя життя людини в ім’я щастя людства, це радощі і страждання” [14: 260].

Зміст книги “Як виховати справжню людину” становлять конкретні етичні бесіди, настанови, присвячені ідеалам, цінностям і святиням, що стосуються любові до Батьківщини, громадянськості; ставлення до людей і обов’язку перед ними; ставлення до батьків, рідних та близьких; розуміння життя, добра і зла в ньому; виховання високих моральних якостей і

норм поведінки; любові до знань, школи, учителя; дружби, любові, сім'ї; ставлення до краси у природі та суспільстві. Уміщені в книзі етичні настанови поділяються, як правило, на дві частини: на адресовані учням бесіди й методично-ілюстративний матеріал, що включає притчі, новели, казки і легенди. Деякі повчання суголосні з настановами автора, викладеними у книзі “Моральні заповіді дитинства і юності”. Художньо-ілюстративний матеріал до повчань, поданих ним у книзі “Як виховати справжню людину”, вчений наводить також у створеній ним “Хрестоматії з етики для читання учням Павлиської середньої школи”. Це п'ятитомний рукописний посібник, що й нині зберігається в Державному педагогічно-меморіальному музеї В.О.Сухомлинського у селищі Павлиш Онуфрієвського району Кіровоградської області. У хрестоматії вміщено художні твори-мініатюри Василя Олександровича – казки, легенди, притчі, новели, нариси, оповідання тощо – відповідно до віку, світоуявлень та інтересів дітей – дошкільнят, учнів 1-2, 3-4, 5-7, 8-10 класів. Василь Олександрович уклав також спеціальну Хрестоматію моральних цінностей, яка увібрала моральні цінності, створені людством з найдавніших часів. Це, зокрема, подвиги, що здійснили люди, вірні своїй Батьківщині, ідеалам рідного народу, власним переконанням. На прикладах життя і подвигів кращих синів і дочок Вітчизни у Павлиській середній школі вчили учнів бути справжніми громадянами, патріотами своєї Батьківщини.

У книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський називає школу духовною колискою, найважливішим вогнищем мудрості народу. Духовною колискою народу школа є в тому розумінні, підкреслює Василь Олександрович, що вона – головний скульптор душі народу, в ній учень усвідомлює себе як громадянина, хранителя духу народу, його багатства й цінностей. Василь Олександрович так охарактеризовує винятково важливе соціальне значення школи: “...суспільство створило спеціальний заклад, в якому дітей, підлітків, юнаків і дівчат навчають і виховують, – школу. Від того, як побудована школа, наскільки яскраво втілені в ній духовні цінності суспільства, залежить майбутнє нашого народу, нашої країни [...]. Від побудови школи, від того, як бачать життя її вихованці, куди спрямовані їхні духовні пориви, що вони вважають своїм ідеалом, залежить доля ... суспільства. У школі твориться людина. Школа – святиня і надія народу [15: 336–337].

У книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський часто вживає поняття “святиня”, “святині” на означення того, що він вважає особливо дорогим, значущим, до чого ставиться з особливою любов'ю, шанобливістю і поцінуванням. Наприклад, Василь Олександрович звертається до школяра з такою настановою: “Соромся порожнечі душі. Найбільше соромся того, що в тебе немає своїх святинь, свої непохитних, незаперечних істин, правил, принципів” [Там само, с. 262]. До вічних і непохитних святинь Василь Олександрович відносить Вітчизну, почуття любові до рідної землі.

В.О.Сухомлинський наголошує, що є святині, які ні з чим не можна порівнювати, зіставляти. Це Батьківщина, Вітчизна, синівська вірність, відданість тій землі, де кожний народився і осмислив себе як невід'ємну частинку свого народу. Отже, дуже важливим Василь Олександрович вважає те, щоб з дитинства в людини було духовне життя в світі моральних цінностей – святинь Батьківщини, рідного народу та його історії.

Найстрашнішим, що трапляється в середовищі підлітків, юнаків і дівчат, В.О.Сухомлинський називає порожнечу душі, відсутність святого й непорушного, єдино істинного і правильного, відсутність тієї духовної сутності, без якої немає людської особистості, почуття честі й гідності. “Роби так, як повинно бути, не для годиться, не тому, що хтось побачить твої хороші вчинки і похвалить тебе, а за велінням власної совісті. Бути справжньою людиною на одинці зі своєю совістю значно важче, ніж на очах людей, що оцінюють твої вчинки, схвалюють добро і засуджують зло. Звітувати перед своєю совістю значно важче, ніж перед іншою людиною [...] Будь гранично чесним наодинці з собою”, – радить вчений-гуманіст [Там само, с. 251]. Тому особливою сферою навчально-виховної роботи В.О.Сухомлинський вважає захист і оберігання дітей, підлітків і юнацтва від одного з найбільших лих – бездумності, порожнечі душі. “Віра в святині, віра в ідеали, – наголошує Василь Олександрович, – один із найглибших коренів духовної стійкості, мужності,

непохитності, повноти життя, справжнього щастя. Справжня людина починається там, де є святині душі” [Там само, с. 227].

Говорячи про ставлення до батьків, дідусів і бабусь, В.О.Сухомлинський висловлює дітям такі настанови:

“Будьте добрими дітьми своїх батьків і матерів. Три нещастя є в людини: смерть, старість і погані діти – говорить українська народна мудрість. Старість – невідворотна, смерть – неблаганна...”;

“Хороші діти – спокійна старість, погані діти – старість стає пеклом, – говорить українська народна мудрість. Пам’ятайте: як ви, діти, шануете своїх батьків, так і ваші діти шануватимуть вас, коли ви станете батьками і матерями” [Там само, с. 212];

“Старість не може бути щастям. Старість може бути спокоєм або бідом. Спокоєм вона стає тоді, коли її поважають. Бідом її роблять забуття і самотність. Не роби старість своїх дідуся й бабусі, батька й матері бідом” [Там само, с. 216].

У книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський звертається до учнів і з такою настановою-повчанням: “Моральною особою ти станеш лише тоді, коли в твоїй душі назавжди оселяться совість, соромливість, відповідальність і обов’язок. Це чотири найважливіші джерела, що живлять твою моральну доблесть і культуру. Вони взаємно пов’язані, тісно переплітаються. У совісті гармонійно поєднуються знання й відчуття нашого обов’язку перед суспільством, перед людьми, а звідси – перед самим собою” [Там само, с. 261]. Головним у тому, щоб найсильнішим і неблаганним суддею людських вчинків стала совість, має бути оберігання дитини від лицемірства й підлості, виховання, за формулюванням Василя Олександровича, чистої совісті.

В.О.Сухомлинський прагнув того, щоб утвердити в свідомості дітей, підлітків і юнацтва ставлення до школи як до творіння і найважливішої цінності народу, оскільки вважав, що школа – це колиска моральності, культури, слави і величі народу. Однак, зокрема, моральність, на переконання вченого, стає етичною практикою лише коли поняття про повинність, про добро і зло, про моральні цінності одухотворюються живою людською пристрасною вчителя і учнів – відданістю і любов’ю, непримиренністю і ненавистю, прагненням до ідеалу, взаємостосунками однодумців. Для цього “учителеві треба мати величезний талант любові до людини і безмежну любов до своєї праці і насамперед до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливості почуттів – а без цих якостей праця педагога перетворюється в муку. [...] у школі не повинно бути жодного педагога, для якого праця вчителя була б тягарем” [15: 342].

У книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський сформулював *десять “не можна”*, які реалізовувалися у навчально-виховному процесі очолюваної ним Павлиської середньої школи; перелік *негідних речей*; того, що вважалось мерзотним і гидким; *закони дружби*; *закони мужності*; *внутрішні закони особистості*, за якими вона буде своє життя, розпоряджається своєю долею; *правила правового виховання*; правила здійснення виховного процесу.

Людину, яка і до добра, і до зла ставиться байдуже, В.О.Сухомлинський називає людиною з порожньою душею. У цьому контексті Василь Олександрович пише: “Ідея добра – це мірка, з якої ти підходиш до пояснення й оцінки людських відносин. Слід прагнути, щоб вона була нормальним охоронцем твоєї совісті, спонукачем твоєї моральної, непохитної духовної стійкості, ідейної мужності” [Там само, с. 229];

“Те, що повинно стати моральною серцевиною твоєї особистості, – моральна чистота, благородство, непримиренність до зла – залежить від того, як ідея добра стає твоїм переконанням, суттю твоєї душі...” [Там само, с. 230];

“Зло починається з елементарного морального невігластва, з етичної неграмотності, з того, що людина на певному етапі свого розвитку не осягла азбуки людської культури і тому почала опускатися в болото дрімучого морального невігластва. Ось чому етичне виховання набуває в нашому суспільстві соціального, політичного змісту” [Там само, с. 231].

В умовах тоталітарної колективності В.О.Сухомлинський наполегливо відстоював ідею про самоцінність дитячої індивідуальності, що має ґрунтуватися на любові, повазі і довірі до неї. “Я вважаю, що школа лише тоді школа, коли головний предмет у ній – людинознавство, коли пізнання світу починається з пізнання людської душі...”, – стверджує вчений-гуманіст [Там само, с. 156].

Педагогіка у поглядах В.О.Сухомлинського – це передусім наука про духовні цінності: моральні, естетичні, пізнавальні тощо. Тому вчений рекомендує вчити учнів умінню бачити в кожній людині найвищу цінність. Цьому має передувати тривалий, багаторічний процес виховання з метою підготовки маленької людини до усвідомлення означеної гуманістичної істини.

Якщо дитина втратила віру в людину або зовсім її не знала, в її душі відбувається надлом, а нерідко й трагедія, дитина стає морально товстошкірою, для неї не існують моральні цінності: “Треба помітити людину, яка падає, і не дати їй упасти”, – підкреслює Василь Олександрович [Там само, с. 155].

У книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський дає настанови не лише школярам, а й висловлює мудрі рекомендації педагогам. Ось деякі з них:

“Відчуття і розуміння того, що тобою дорожать, – величезна людська цінність. Наша місія полягає в тому, щоб кожна дитина пізнала цю цінність і дорожила нею” [Там само, с. 189];

“... освітлити свідомість дитини думкою про те, що вона завтрашня доросла людина, що їй треба готуватися до місії творця матеріальних і духовних цінностей” [Там само, с. 161–162];

“... треба виховати ... спрямованість всього ... духовного життя – прагнення до людини. Всі інші цінності дитина повинна розглядати в світлі людського блага” [Там само, с. 195];

“Вчити так, щоб ідеал моральності, який ми відкриваємо перед дитиною був співзвучний з найтоншими сердечними порухами дитини, з її уявленнями про добро, справедливість, красу” [Там само, с. 344];

“Шкільна етика, по суті, – це гармонія особистості педагога і його морального ідеалу, в правдивість, істинність, мудрість якого ми закликаємо дитину вірити” [Там само, с. 342–343];

“Скільки є спокус, щоб робити не те, що треба, а те, що хочеться. Якщо маленьку людину пустити цією спокусливою доріжкою, матеріальний достаток приведе до духовної убогості [Там само, с. 232].

Однією з найнебезпечніших хвороб багатьох шкіл В.О.Сухомлинський вважав безкнижність: “...книжка не увійшла в життя учнів, не стала їхньою щоденною духовною потребою. Книжок на бібліотечних полицях може й багато, але вони як сплячі велетні” [13: 253]. Тому у книзі “Як виховати справжню людину” В.О.Сухомлинський підкреслює: “Незамінним джерелом знань і невичерпним джерелом твого духовного життя є книжка. Створи свою бібліотеку. Умій не тільки читати, а й перечитувати. Читання – це праця, творчість, самовиховання твоїх духовних сил, волі” [15: 358].

Наголошуючи, що кожна школа повинна мати своє обличчя (свої звичаї, традиції, своє свято), В.О.Сухомлинський зазначає: “Свято нашої школи – це Свято Книги. Його проводимо перед початком навчального року. Кожний батько, кожна мати в цей день купує своїм дітям пам’ятний подарунок – книжку. Цією книжкою поповнюється сімейна бібліотека. Але найзначнішим, символічним актом цього свята є урочиста передача у Вічну Бібліотеку однієї або кількох книжок, що вийшли за останній рік. На полицю ставимо книжки, які стоятимуть вічно [Там само, с. 338–339].

Вважаючи надзвичайно важливим виховання в дітей і юнацтва погляду на школу як найважливіший осередок духовного життя народу, Василь Олександрович стверджує: “Школа як колиска народу, колиска духу і культури народної живе насамперед у книзі” [Там само, с. 338]; “Тільки книжка створює школу. Тільки ставлення до книжки як до

найважливішої і вічної, неперехідної духовної цінності створює ставлення до школи як до колиски народу” [Там само, с. 340].

У книзі “Як виховати справжню людину” наявна фрагментарна данина тогочасній панівній комуністичній ідеології. Так, Василь Олександрович вірив у привабливі у пропагандистсько-агітаційному плані комуністичні ідеали. Водночас вчений глибинно поєднав, особливо в останній період його короткотривалого життя, навчально-виховний процес очолюваної ним Павлиської середньої школи з духовною мудрістю української народної педагогіки й української національної культури. Тому цілком справедливим є твердження, що коли б В.О.Сухомлинський зробив лише єдине – повернувшись за умов радянської доби увагу до народної педагогіки, то вже тільки за це його ім’я було б навечно укарбоване у світову педагогічну науку [11].

Книга В.О.Сухомлинського “Як виховати справжню людину” є надзвичайно актуальною й нині. Вона може бути програмною для духовної, морально-етичної освіти і виховання підростаючих громадян Української держави.

Про історичну значущість постаті самого В.О.Сухомлинського і цінність його вкладу в розвиток педагогічної науки й освітньо-виховної практики свідчать уже самі назви статей про Василя Олександровича: “Гідний довічної шани” (В.Каюков), “Із когорти безсмертних” (В.Постовий), “В педагогическом строю навечно” (Г.Аржаная), “Бесстрашный рыцарь педагогики” (З.Равкин), “Выдающийся мастер педагогического труда” (І.Зязюн), “Выдающийся педагогический талант” (Г.Филонов), “...провісник педагогіки людяності” (В.Іфферт), “Педагогічна зірка Василя Сухомлинського...” (Н.Ничкало), “Хай сяє молоді зірка Сухомлинського” (С.Скалько). Тож нехай неперервним буде творчий діалог сучасних і майбутніх поколінь педагогів з неперебутніми філософсько-педагогічними ідеалами Василя Олександровича Сухомлинського.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аржаная Г. В педагогическом строю навечно // Детская литература. – 1972. – № 8. – С. 2-6.
2. Законодавство України про освіту: Збірник законів. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 159 с.
3. Зязюн І.А. Выдающийся мастер педагогического труда В.А.Сухомлинский // Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А.Зязюн, И.Ф.Кривонос, Н.Н.Тарасевич и др.; Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С. 40-43.
4. Іфферт В. Гуманізм індивіда у спадщині В.Сухомлинського: Сухомлинський як провісник педагогіки людяності //Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю від дня народження видатного українського педагога /Упоряд. О.Я.Савченко, М.Я.Антонець; Відп. ред. О.В.Сухомлинська. – К.: АПН України, 1993. – С. 14-17.
5. Каюков В. Гідний довічної шани //Педагогічна газета. – 1999. – № 9 (вересень).
6. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – 24 квітня-1 травня.
7. Ничкало Н.Г. Педагогічна зірка Василя Сухомлинського: сучасні виміри педагогічної спадщини видатного педагога // Освіта. – 1999. – № 55-56.
8. Постовий В.Г. Ім’я із когорти безсмертних // Журнал для батьків. – 1999. – № 1. – С. 22-23.
9. Равкин З.И. Бесстрашный рыцарь педагогики – В.А.Сухомлинский // Равкин З.И. Творцы и новаторы школы, рожденной Октябрем: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – С. 195-204.
10. Скалько С. Хай сяє молоді зірка Сухомлинського: Традиції, започатковані Добротворцем //Освітнянське слово: Науково-методичний додаток до газети “Кіровоградська правда”. – 2003. – Березень.
11. Сновський Ф. Сухомлинський – у Китаї // Пед. газета. – 1996. – № 11, листопад.
12. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра //Вибрані твори: У 5 т. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 207-400.
13. Сухомлинський В.О. Народний учитель // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 239-255.

14. Сухомлинський В.О. Щоб душа не була пустою // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 255-269.
15. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори У 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 147-416.
16. Филонов Г.Н. Выдающийся педагогический талант: 60 лет со дня рождения В.А.Сухомлинского // Сов. педагогика. – 1978. – № 9. – С. 36-44.

УДК 371.4

М.І. Карпенко

ПЕДАГОГІЧНА СВІДОМІСТЬ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО: НОВАТОРСЬКА ПАРАДИГМА

Стаття розкриває сутність та головні риси педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського.

The article deals with the problem of essence and main features of pedagogical consciousness of V.A. Sukhomlinsky.

Майже сорок років пройшло з того дня, як перестало битися серце видатного українського педагога – новатора В.О. Сухомлинського. Як це не дивно звучить, але педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського потребує ґрунтовного аналізу з нових теоретичних позицій, з урахуванням сучасних соціокультурних реалій та історичного виховного досвіду українського народу.

Серед останніх досліджень і публікацій з проблеми назвемо такі: І.Д Бех у своїй роботі розкрив духовно-екзистенційні аспекти педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського [1: 247 – 262]; філософсько-культурологічний підхід до аналізу педагогічного мислення Василя Сухомлинського здійснили Є.Г. Родчанін та І.А. Зязюн [2]; науково-методичне використання педагогічних ідей В.О. Сухомлинського у сучасній практиці навчання та виховання подано в колективному посібнику «В.О. Сухомлинський – майбутньому педагогу» [3].

Виходячи зі сказаного, ми формулюємо мету статті: здійснити науково-теоретичний аналіз феномену педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського та розкрити її сутнісні ознаки.

Педагогічна свідомість – це система особистісно засвоєних, ціннісно орієнтованих ідей та поглядів на педагогічні об'єкти, явища і процеси, що забезпечують теоретичне мислення та практичну діяльність вчителя і вихователя.

При збереженні загальних рис, притаманних свідомості усіх вчителів і вихователів, існують специфічні особливості, характерні лише для конкретного педагога. Аналіз теоретичної спадщини та виховної практики В.О. Сухомлинського дозволяє виділити головні ознаки його педагогічної свідомості – національність, катарсичність, гуманізм, ноосферність, образність. У своїй сукупності вони, на наш погляд, складають особливу якісну характеристику особистості вченого-педагога, яка відрізняє його від багатьох сучасників і наступників.

В особі В.О. Сухомлинського українська педагогіка отримала свого першого справжнього класика. Він був саме класиком, бо створив оригінальну, цілісну, завершену систему виховання, яка багато в чому випереджала свій час, знаходилася в теоретико-методологічній опозиції до існуючої виховної доктрини. Методологічні підходи В.О. Сухомлинського творчо розвивали та поглиблювали теорію народності у суспільному вихованні К.Д. Ушинського. Педагогічна новизна та своєрідність поглядів першого українського класика полягала в тому, що він теоретично обґрунтував і практично втілював принцип національності виховання з позицій саме українського народу. Національність виховання виражає його етнокультурну концентрованість та спрямованість на народний

історичний досвід, матеріальні та духовні здобутки, світогляд, мову і традиції. Завдяки такій цільовій та змістовній спрямованості відтворюється національний тип особистості з неповторними рисами свідомості, моралі та поведінки. У руслі вказаного підходу навіть традиційні для доби В.О. Сухомлинського домінанти «соціалістичної державності», «радянської громадянськості», «комуністичної моральності» набули у нього народно-національного підтексту. Показово, що близький до нього за масштабами творчого обдарування А.С. Макаренко не мав у своїй педагогічній свідомості українського національного виміру, бо повністю орієнтувався на «загальнорадянські» класово-партійні стандарти, які, в свою чергу, будувалися на моделі виховання, культури, історії та мови російського народу. Радянська виховна система цинічно узурпувала – і в певному сенсі дискредитувала в очах багатонаціональної країни – виховну модель російського народу, бо не припускала не тільки політичного, ідеологічного, але й культурного плюралізму, в тому числі у педагогічній сфері.

Духовну основу народно-національної школи складають, на переконання В.О. Сухомлинського, чотири педагогічних культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книги та культ рідного слова [4].

Для характеристики глибинного змісту виховної системи та педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського необхідно також звернутися до поняття духовного катарсису у його сучасному значенні. Наскільки нам відомо, Василь Олександрович пропонував використовувати механізм духовного катарсису для характеристики найвищої форми виховного впливу на особистість. На його думку, ефективно, правильно організоване у педагогічному та психологічному плані виховання повинно обов'язково моделювати ефект духовного катарсису, який притаманний впливові релігії на людину. «У арсеналі релігійного виховання цій формі впливу на людину надається дуже великого значення. Питається: чому не повинні використовувати цю форму у своїх цілях ми?» [5: 113].

Цю думку про педагогічний катарсис В.О. Сухомлинський з якихось причин не зумів теоретично розгорнути і дати його завершену форму. Але вся педагогічна система Василя Олександровича має яскраво виражений катарсичний характер.

Відповідно до теоретичного підходу, який розвивали Л. Виготський, В. Біблер, В. Франкл, А. Швейцер, Н. Берхін, О. Арсен'єв, Т. Флоренська та інші вчені, виховання у соціокультурному плані можна розглядати як процес катарсичного перетворення особистості. «Катарсис, – вважає І. Карпенко, – це цілісний, насичений, динамічний стан особистості, який виражає найвищий ступінь її духовної організації і виникає у результаті очищення, ускладнення і піднесення її цінностей та ідеалів до рівня соціально значущих, національних, загальнолюдських» [6: 63].

Духовне очищення полягає в активному усвідомленні людиною неадекватного, неактуального або шкідливого досвіду діяльності та спілкування, в усуненні його елементів зі змісту і способів розуміння, оцінки, ставлення до об'єктів і явищ дійсності, до інших людей.

Духовне ускладнення передбачає внутрішню структурну перебудову свідомості, почуттів і поведінки особистості шляхом введення нових елементів і зв'язків у її соціокультурний досвід.

Духовне піднесення означає свідоме прийняття індивідом нових для нього соціально значущих цінностей та ідеалів, орієнтацію на їх реалізацію в особистісному житті, у діяльності і спілкуванні з іншими людьми.

Оскільки катарсис включає до своєї структури інтелектуальні, моральні, емоційні, поведінкові компоненти, то цілком зрозуміла і закономірна його здатність здійснювати цілісний вплив на цілісну особистість.

Усі види людської практики без винятку мають катарсичну якість, бо ефект духовного очищення, ускладнення та піднесення органічно входить до змісту процесів праці, пізнання, спілкування, творчості, гри тощо. Відповідно до того, хто виступає суб'єктом катарсичного

переживання, виділяються загальнолюдський, суспільний, національний, груповий, особистісний види духовного катарсису.

Катарсичне виховання вимагає постановки перед вихованцями системи великих, значущих цілей, широких перспектив, у яких суспільне та громадянське зливається з особистим і інтимним.

Значущі цілі, цінності та ідеали повинні поступово ускладнюватись і відливатися у практичну поведінку, у готовність дитини до серйозного духовного вчинку, у майбутньому – до Подвигу. «Багатство духовного життя починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воедино, проявляються у високоморальному вчинкові» [7: 218].

Духовний розвиток відбувається за умови, якщо дитина зважається на духовно та фізично важку діяльність, яка перевершує її сьогоденні сили та можливості. «Певне невдоволення самим собою і своєю працею, критичне ставлення до власних зусиль і до їх наслідків – дуже важливий, необхідний елемент духовного розвитку» [7: 219].

Участь вихованців у катарсичних подіях різко прискорює їх духовний розвиток, формує психологію Переможця, людини, здатної до корисної дії в умовах будь-якої складності, готової до соціальної самопожертви (цей тип особистості Л.М. Гумільов назвав «пасіонарним»).

«Школа радості» В.О. Сухомлинського була такою саме тому, що духовний катарсис особистості завжди складав для педагогічного колективу постійну стратегічну мету, обумовлював принципи, зміст, форми, методи і засоби навчально-виховного процесу.

Сутність гуманізму педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського можна зрозуміти лише у зв'язку з категоріями «цілісність» і «розвиток» стосовно людської особистості.

Людина є цілісною біосоціальною, духовно-фізичною істотою, у якій усі системні виміри підкорюються духовному початку, а розвиток виступає формою існування і умовою виховання гармонійної особистості. Найвищий прояв гуманізму вихователя – усебічний розвиток особистості дитини, який не має меж та заздальгідь встановленого масштабу і полягає у приведенні її в «абсолютний рух становлення» (К. Маркс). Досконала людина – головна мета культурно-історичної творчості будь-якого суспільства і її закономірний кінцевий результат.

Гуманістичний підхід вимагає, щоб у навчально-виховному процесі створювалися передумови для самореалізації, саморозвитку кожної дитини. У всебічному саморозвитку предметом творчості для особи стає вона сама, її єдина духовно-фізична природа.

Величезною заслугою В.О. Сухомлинського було те, що він вперше поєднав ідеї всебічного розвитку особистості і соціального захисту дитинства. На думку педагога, гуманістична мета – «виховання людини щасливої» може бути реалізована лише за умови формування і збереження її здоров'я у всіх його аспектах – фізичному, психічному, духовному, соціальному.

Любов і повага до дитячої особистості виявляється у педагогічному оптимізмі, вірі в безмежні можливості кожного учня, глибокому розумінні його духовного світу, вмінні стати йому старшим товаришем і другом. При цьому дитина повинна зберігати особистісний суверенітет і моральну автономію, а педагог зобов'язаний ставати у певній мірі дитиною, входячи у палац під назвою «Дитинство».

Гуманістична сутність виховання полягає також у ретельній розробці «педагогічної мелодії» кожного уроку, усього шкільного життя. Відповідно до логіки В.О. Сухомлинського, над кожною школою повинна висіти «емоційна веселка», у якій є усі чуттєві кольори – любов і ненависть, радість і печаль, щастя й горе. Тільки одному кольору немає в ній місця – байдужості. Вчителеві треба постійно пам'ятати про небезпеку появи «людини з риб'ячими очима», «людини з крижинкою в серці», «морально й емоційно товстошкірої», бо саме байдужість руйнує гуманістичну атмосферу і школи, і сім'ї, і суспільства у цілому.

Загалом правильна організація навчально-виховного процесу з морально-психологічної точки зору забезпечує його й методичну ефективність. Для вчителя, як

«композитора музики дитинства», кожен урок виступає аналогом твору мистецтва, художньо-педагогічною дією, колективною співтворчістю з дітьми. Таким чином, «практична педагогіка – це знання і вміння, доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва» [4: 422].

Розквіт педагогічного таланту В.О. Сухомлинського припав на початок космічної ери, що не могло не вплинути на формування у нього нового, ноосферного підходу до виховання людини як космопланетарної істоти. Ноосферний світогляд і відповідну йому етику дуже точно характеризував свого часу В.І. Вернадський: «Людина вперше реально зрозуміла, що вона – житель планети й може – повинна – мислити й діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держави чи їх союзів, але й у планетному аспекті» [8: 137].

Згідно з В.І. Вернадським, поняття ноосфери характеризує, по-перше, область планети, охоплену розумною, творчою діяльністю людини, по-друге, ідеальний стан розвитку загальнолюдської цивілізації з високим рівнем духовної культури, матеріального виробництва, наукового пізнання і гуманістичної етики. Ноосферна цивілізація виникла на основі поєднання законів науки і суспільства, соціального і природного світу. Вона гармонізує зв'язки і стосунки між людиною, природою і космосом.

Із ноосферної світоглядної парадигми до педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського увійшли наступні методологічні ідеї:

- формування гуманістичної свідомості, культурної толерантності, поваги до представників інших народів і рас, розуміння людства як сім'ї братських народів;
- визнання цінності усього живого на планеті, боротьба за збереження здорового природного середовища, екологічної рівноваги;
- активне відновлення зруйнованих зв'язків між людиною і природою, творча праця відповідно із знанням законів природи;
- дотримання прав людини і громадянина, захист демократичних норм у стосунках на суспільному і міжнародному рівнях;
- виховання здорового способу життя, боротьба з хворобами та шкідливими звичками, зниження міжособистісної та соціальної агресії;
- використання природи як дієвого засобу виховання, навчання цивілізованої поведінки у природі, вміння сприймати її красу тощо.

Ноосферна педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського могла скластися і самостійно, незалежно від того, був він знайомий з ідеями В.І.Вернадського чи ні. До формування ноосферної свідомості великий педагог прийшов унаслідок діалектичного розвитку його духовної культури, глибокого засвоєння знань різних галузей науки, творчого аналізу соціально-політичних, економічних, культурних явищ та процесів. У будь-якому випадку, В.О. Сухомлинському вдалося органічно поєднати та реалізувати завдання виховання «громадянина-патріота» і «громадянина світу».

Дослідник педагогічної творчості В.О. Сухомлинського Є. Андрєєва наголошує на його діалектичному русі від екологічного до ноосферного виховання особистості. За її словами, ноосферне виховання – основа усієї педагогічної системи В.О. Сухомлинського: «Без такого світовідчуття неможливо побудувати ноосферу як гармонічну єдність людини і природи, як сполучену еволюцію біосфери із включенням до неї свідомості людства, що очолює цю еволюцію» [9: 24].

Заключною типовою рисою педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського є специфічна образність його мислення. Загалом, коли це потрібно, він блискуче вмів висловлювати свої педагогічні ідеї у чіткій абстрактно-логічній формі, засобами строгих наукових понять і категорій. Але найбільш органічним для педагога є образно-емоційний спосіб виявлення його свідомості. Усі базові поняття, категорії, якими користується автор, можна назвати «педагогічними образами». Цим образам притаманні риси художності, афористичності, індивідуальності, узагальненості, типізованості. Науковою основою педагогічних образів виступають філософські категорії цілісності, єдності, гармонії,

організованості, протиріччя, життя, розвитку, хаосу, деградації, смерті та інші. Позитивний педагогічний тезаурус домінує у В.О. Сухомлинського, відбиваючи його оптимістичне, життєрадісне світовідчуття і світосприймання. Для нього характерними є такі поняття-образи, як «дерево», «рослина», «квітка», «плід», «сад», «сонце», «зірка», «море», «ріка», «струмок», «світанок», «зоря», «повітря», «росинка», «стежина» та ін. Наприклад, «думка – це квітка, яка поступово накопичує життєвий сік»; «наочність – стежина пізнання»; «вогник радості творчої праці»; «ракова пухлина недовіри»; «чудесний човник дитинства»; «зелений клас під блакитним небом» та ін. Педагогічні образи можуть бути як простими, конкретними, так і складними, розгорнутими. У якості прикладу останніх вкажемо на таке судження педагога: час педагогічної праці – це «ріка, а поповнюється вона живими, дзюркотливими струмками педагогічного мислення».

Таким чином, педагогічні образи В.О. Сухомлинського – це індивідуально-неповторний, притаманний саме йому спосіб відображення та розуміння педагогічної дійсності, узагальнення її об'єктів, процесів і явищ з позицій діалектичного розвитку, цілісних взаємозв'язків і впливів, виражений у конкретно-чуттєвій формі.

У матерії та формі педагогічного образу відбиваються особливості усієї особистості педагога: його духовна, моральна, естетична культура, життєвий і професійний досвід, психічний склад, характер, типові риси мислення, почуттів тощо.

Особливості та риси образно-понятійної свідомості В.О. Сухомлинського багато в чому близькі українській народно-поетичній, фольклорній традиції, заснованій на використанні аналогій зі світом природи, мистецтва, людських стосунків, на перенесенні природних чи соціальних законів та закономірностей на сферу виховання і навчання дитини. В.О. Сухомлинський також достойно продовжив і розвинув традиції образно-емоційного педагогічного мислення своїх великих попередників: Я.А. Коменського, М. Монтеня, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервега, Г.С. Сковороди, К.Д. Ушинського та ін.

Матеріали з даного дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

- педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського, її характерні риси, форми науково-теоретичного виявлення до цього часу не ставали предметом спеціального дослідження;
- педагогічній свідомості В.О. Сухомлинського органічно притаманні ознаки новаторства і наукової оригінальності;
- педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського може слугувати еталоном для сучасного українського вчителства;
- подальший розвиток національної педагогічної науки та практики виховання неможливий без творчого наслідування педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського;
- збереження українською системою навчання та виховання молодого покоління історичних народних традицій повинно відбуватися у контексті педагогічної свідомості видатного павлівського Вчителя.

Подальшого дослідження вимагають такі аспекти проблеми: складові частини педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського, фактори та умови її формування, вплив поглядів та переконань педагога на сучасну українську науку і практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
2. Родчанин Е.Г. Гуманист. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В.А. Сухомлинского / Е.Г. Родчанин, И.А. Зязюн. – М.: Педагогика, 1991. – 112 с.
3. В.О. Сухомлинський – майбутньому педагогу: Наук.-метод. посібник / В.Д. Будак, О.М. Пехота, Я.І. Журецький та ін. – Миколаїв: Іліон, 2004. – 259 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад.школа, 1976. – Т. 2: Сто порад учителів. – 1976. – 670 с.

5. «Обережно дитина!»: В.О. Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб. / Упоряд. Т.В. Філімонова; за наук. ред. проф. О.В. Сухомлинської. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 264 с.
6. Карпенко И.М. Катарсисная педагогика / И.М. Карпенко // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Вып. 2. Ч. 2: Социальные науки; Отв. ред. Л.Н. Синельникова и др. – Луганск: Знание, 2001. – С. 63 – 66.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. –Т. 1: Духовний світ школяра. – 1976. – 654 с.
8. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.
9. Андреева Е.К. От экологического воспитания к пониманию ноосферы / Е.К. Андреева // Советская педагогика. – 1988. – №9. – С. 23 – 28.

УДК 37.035.6

О.Р. Медведєва

ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ТА ЙОГО КНИГА «ДУХОВНИЙ СВІТ ШКОЛЯРА»

Стаття присвячена видатному українському педагогу В.О. Сухомлинському та його книзі «Духовний світ школяра».

This article is devoted to the famous Ukrainian pedagogue V.A. Suhomlinskiy and his book «The spiritual world of the pupil»

Ім'я Василя Олександровича Сухомлинського набуло велику повагу та силу. Ідеї соціалістичного гуманізму у формуванні та вихованні високих громадянських якостей особистості, які педагог пристрасно відстоював та творчо розвивав, увійшли до свідомості багатьох людей – працівників просвітництва, вчителів, батьків, усіх, хто був зв'язаний із великою справою виховання підростаючого покоління.

В.О. Сухомлинський – автор 41 монографії та брошури, більше 600 статей, біля 1200 художніх творів – розповідей та казок для дітей. Загальний тираж його книг, які побачили світ тільки в нашій державі, складає більше трьох мільйонів екземплярів. Педагог видавав також мільйони статей з актуальних питань виховання, освіти та навчання. Найважливіші монографічні праці В.О. Сухомлинського давно вже стали настільними книгами тисяч і тисяч вихователів, дійсними помічниками педагогів-практиків у рішенні багатьох складних питань навчально-виховної діяльності.

Він був вірним учнем Н.К. Крупської, А.В. Луначарського, М.І. Калініна, С.Т. Шацького, П.П. Блонського, А.С. Макаренка та інших найвидатніших педагогів та просвітників. Але разом з тим – він педагог, який має самобутній, оригінальний, власний творчий почерк. У змістовних, майстерно, емоційно написаних творах В.О. Сухомлинського підіймаються і вирішуються надзвичайно важливі проблеми виховання та навчання молодих учнів соціалістичного суспільства, у цих працях він глибоко мотивував, перевірені багатолітнім досвідом, відповіді на хвилюючі питання щодо того, як саме потрібно виховувати дітей, підлітків, юнаків, дівчат, щоб вони насправді стали гідними громадянами своєї держави, всебічно розвинутими особистостями [1: 14].

Мета статті – розповісти про життя видатного педагога В.О. Сухомлинського та його книгу «Духовний світ школяра», естетичне виховання молодших школярів, методи формування духовного світу школярів, виховання колективу, закони та закономірності педагогічного процесу та зумовлені ними правила і принципи діяльності вчителя та учнів, висвітлені Василем Олександровичем Сухомлинським у його книзі.

Газета «Правда» написала у 1969 р.: «Педагогічний труд В.О. Сухомлинського знайшов визнання у праці, він відмічений вищою урядовою нагородою і найважливіше, що поруч з ним працюють вчителі-ентузіасти, які охоплені колективним натхненням» [2].

В.О. Сухомлинський тісно пов'язаний з учнями різного віку, для них він – старший товариш, який від усієї душі розділяє поривання дитинства та юності: «Поважайте учня!», така перша заповідь В.О. Сухомлинського. І через це нескладно помітити, наскільки сучасні та актуальні думки, ідеї, досвід педагога».

Численні представники влади, просто люди, які захоплювалися працями педагога, казали, що він – видатний педагог, майстер педагогічної публіцистики, високообдарований вихователь, органічно поєднавши у своїй діяльності теорію з практикою, науковець, твори якого назавжди увійшли до скарбниці передової науково-педагогічної думки.

Педагогічний наслідок В.О. Сухомлинського має різноплановий, багатоаспектний характер. При цьому ми маємо пам'ятати, що творча думка педагога пройшла крізь певну еволюцію, вона постійно збагачувалася, поглиблювалася, відточувалася.

Основою основ педагогічних переконань В.О. Сухомлинського є марксистсько-ленинська теорія комуністичного виховання, освіти представників Комуністичної Партії, вони направляли думку педагога, були для нього нескінченним джерелом знань. У своїх працях педагог використовував ті передові ідеї минулого, які не втратили своєї актуальності і у наш час. Це відноситься до питань як мисленнєвого та фізичного виховання, так і до питань виховання духовного, трудового, естетичного. Він стверджував, що без всебічного знання створеного протягом багатьох століть, без пізнання та використання теоретичного досвіду неможлива висока культура педагогічної праці сьогодні. Саме цьому він часто звертався до праць Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, І.Г. Песталоцці, Ф. А. Дистерверга, Г.С. Сковороди, К.Д. Ушинського, М.І. Пирогова, В.Г. Белінського, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, до творів Я.Корчака та, звичайно ж, до праць найкрупніших радянських теоретиків виховання, психологів та фізіологів, а також до класиків художньої літератури. Сухомлинський писав, що в ідеях цих великих педагогів, які направили школу, учня, вчителів на вивчення навколишнього середовища, які закликали досліджувати, описувати все, що бачили, вбачаються зовсім по-іншому що до сучасних задач виховання. Ці думки казали про підняття всіх педагогічних знань на якісно новий рівень. Так, дійшовши і переосмисливши старе, Сухомлинський боровся за утвердження та розвиток нового [5: 15].

Багатим джерелом творчості педагога була народна педагогічна мудрість, кращі виховні традиції трудящих мас: «Ми несемо в народ світло знань та науки. Народ – жваве, вічне джерело педагогічної мудрості. Якщо б у нас не було цього постійного духовного спілкування з дітьми, ми б успішно могли б навчати та виховувати молоде покоління». Прогресивна етнопедагогіка російського, українського та інших народів весь час надихала думку й труд В.О. Сухомлинського, орієнтувала його на пропаганду ідей виховання у дітей і молоді щирої любові до своєї держави, глибокої любові до матері, рідних, поваги до старших, серцевої чуйності до трудящої людини, готовності надати їй допомогу у біді, поважного відношення до праці, старанності, кмітливості, трудової майстерності, обережного ставлення до природи, її багатств, патріотичних почуттів до щоденної діяльності та поведінки.

Дуже високо В.О. Сухомлинський цінував у народній педагогіці традиції мудрої любові батьків до дітей, гуманного, яке поєднується із розумною вимогливістю, підходу до них, використання в навчанні та вихованні багатств рідної мови, підкорення книжкових знань реальним потребам трудового життя, дотримання прийнятих у народі природних шляхів та засобів фізичного виховання. У своїх творах педагог часто використовував такі перлини літературної творчості, як прислів'я, приказки, народні афоризми, яскраво відтворював створені народом казки, думи, легенди.

«Враховуючи повагу до старших, потрібно частіше звертатися до тієї книжки, яка, якщо коли-небудь була б видана, то називалася б «Народна педагогіка». Збірка законів тут дуже проста, але в них відобразився багатовіковий досвід поколінь. У цій скарбниці народної

мудрості багато повчального можуть знайти вчені-педагоги, які займаються проблемами виховання, й шкільні наставники, й батьки».

Переповнений потужною силою, джерелом педагогічних знань для В.О. Сухомлинського його передовий досвід навчально-виховної діяльності – його власна професійна практика, діяльність його колективу Павлиської середньої школи, де він працював директором, а також вчителем, вихователем, класних керівників, директорів багатьох шкіл, яких він поважав, думкою яких цікавився та аналізував її. В.О. Сухомлинський вважав, що педагогічна теорія розвивається до того часу, доки вона існує, збагачується та вдосконалюється у досвіді, у новаторській праці тисяч людей, педагогів. Ось чому він наполегливо бажав, щоб кожен вчитель, викладач, вихователь був не просто «губкою» педагогічних знань, а дослідником та раціоналізатором. Справжній вчитель, казав В.О. Сухомлинський, не може існувати без творчості; педагогічний труд по своїй природі, по внутрішній його логіці не може мислитися без елементу наукового досліду, він завжди має бути освітлений промінцем теорії та виступати як джерело нової думки, нових теоретичних знань. «Якщо ви бажаєте, щоб педагогічний труд давав вчителю радість, щоб щоденне проведення уроків не перетворилося у сумну картину монотонності, ведіть кожного вчителя на шлях, щасливий шлях дослідження», саме такий підхід до справи дав можливість вчителю та директору школи В.О. Сухомлинському написати чарівні педагогічні твори, які наповнені багатством живих прикладів, фактів, ілюстрацій, твори, у яких науково обмірковується та узагальнюється передовий досвід радянської школи, досвід самого педагога, який він намагається передати іншим, подарувати частину себе дітям та носіям чудової професії – вчителю» [2: 5-9].

Книга «Духовний світ школяра» – справжня книга, висновок багатолітнього вивчення життя й діяльності учнів загальноосвітньої школи. Працюючи вчителем, класним керівником, директором школи, автор протягом багатьох років вивчав життя та досвід учнівських колективів різного віку, а також досвід виховної роботи вчителів й класних керівників інших шкіл. При цьому ставилася задача – виявити роль найрізноманітніших факторів, які допомагають становленню духовного обміну учнів.

Серед фактів та явищ, покладених в основу справжньої книги, цієї книги, найбільшу цінність, за думкою автора, є факти з життя та діяльності одних і тих самих колективів. Щоб написати цю книгу, В.О. Сухомлинському знадобилося дослідити і проаналізувати 29 учнівських колективів. Спостереження та дослідження життя й діяльності учнів відбувалося одночасно та послідовно. Це дозволило не тільки отримати об'єктивні висновки та узагальнення, але й довершити практику виховної роботи, виділити найбільш ефективні шляхи формування ідейно багатого, насиченого високими інтересами духовного світу школярів.

Формування духовного світу молодого покоління, одне з найважливіших питань теорії та практики виховання. Протягом багатьох років багато вчителів вивчали місце та роль інтелектуальних питань та інтересів школярів середнього та старшого віків. Практика виховної роботи переконала, що ця сторона духовного розвитку підростаючого покоління дуже тісно пов'язана з життям – з розвитком нашого суспільства, з укріпленням відносин.

Задача кожного вчителя, на думку В.О. Сухомлинського, – розкрити перед кожним учнем благородність пізнання та світу, величність та силу мислення. Не меркантильний підхід, не вузько практичний розрахунок повинен керувати думками молодої людини при виборі нею життєвого шляху, а палке бажання вчитися, пізнавати, збагачувати свій розум незалежно від праці, яка є основним внеском у скарбницю суспільних багатств. Там, де знання розглядаються тільки з точки зору їх практичного застосування у майбутньому, з'являється холодний, не чуттєвий розрахунок, вольові зусилля надихаються низькими пробудженнями.

Надаючи велике значення духовному світу особистості в підготовці її до праці в ім'я Батьківщини, автор цієї книги в поняття «духовний світ», «духовне життя» вкладає наступний зміст. Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування та задоволення

його моральних, інтелектуальних та естетичних потреб та інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна реальність та особливо такі важливі її сфери, як суспільне життя людини та його соціальний й моральний досвід.

Отож, ця книга розповідає нам про особливості та якості, які характерні для певного віку – від дитинства до ранньої юності, розповідає нам про численні шляхи та методи формування духовного світу школярів, виховання колективу, закони й закономірності педагогічного процесу, показує нам всі етапи формування та розвитку дитячого колективу, звертає увагу на те, якою повинна бути особистість вчителя, педагогічний колектив. Книга є дуже цікавою для вчителя – практиканта. Але найцікавішим для нас є розділ «від дитинства до отрочства» [6: 45].

У житті дитини молодшого шкільного віку значну роль відіграють естетичні почуття, вони займають особливе місце у духовній оболонці, впливають на укріплення його власних поглядів. Як сприйняття, так і активна діяльність дітей у віці 7-11 років, пов'язані зі сферою естетичних емоцій, залишають глибокий слід в емоційній пам'яті людини на все життя.

Сприймаючи гарне, гармонійне в природі, в навколишньому середовищі, в праці, і в творчості, дитина 7-11-річного віку з кожним роком все глибше переживає почуття насолоди красою.

У ході різних досліджень було виявлено, що при сприйнятті краси картин природи, праці, творчості, які зустрічались у дитинстві, люди пам'ятають дуже добре і ці спогади відіграли досить важливу роль в їхньому житті, тому що нагадували про Батьківщину, рідний край, рідні місця. А що може бути для людини кращим, ніж рідний край! Так само, впродовж всього свого життя вони пронесли спогади, які відносилися до сприйняття класичних образів рідної поезії, образотворчого мистецтва. Люди зрілого віку стверджують, що краса рідного слова, прийнята та пережита в 10-11 річному віці, накладає слід на характер естетичних запитів у подальшому житті. Враховуючи це, вчитель повинен прагнути до того, щоб природа, навколишнє середовище, поезія, образотворче мистецтво, музика – все це було б зрозумілим дитині й займало в її пам'яті глибокий слід.

Бесіди про природу в момент споглядання картин, використання під час цих бесід поетичного слова, пробудження дитини до створення естетичних картин та умов щоденного життя, піклування про збереження та примноження багатств природи, споглядання мистецтва, слухання музики – це не тільки прийоми розвитку естетичних почуттів, але й важливі засоби загального духовного розвитку дитини. Характерним є те, що в молодшому шкільному віці естетичні почуття чітко проявляються зовнішньо, виражаються в колективі, у той час як пізніше учні прагнуть до індивідуалізації цієї сторони духовного життя.

До того ж дитину, яка насолоджується красою природи та навколишнього середовища, дуже легко зацікавити активною працею. А праця, яка пронизана естетичними пробудженнями та почуттями, поступово розвиває та укріплює почуття краси трудової діяльності, прагнення не тільки до високовиробничої, але й до красивої роботи. Тому виховну роботу потрібно організовувати так, щоб у молодшому шкільному віці трудова діяльність вихованців була в той самий час діяльністю естетичного. Треба зазначити, що релігійна мораль також впливає на формування багатьох естетичних якостей у дитині. Але не завжди церква є для дитини місцем, де вона може звернутися до Бога. Для маленьких дітей це, перш за все, щось яскраве, незвичайне, фантастичне. Вони йдуть до церкви, щоб побачити виставу і тільки [3: 8].

В.О. Сухомлинський широко використовував принципи пріоритету загальнолюдських цінностей, поваги до особистості дитини, принцип педагогічного оптимізму, принцип природовідповідності, принцип індивідуального підходу до особистості учня, принцип єдності навчання, в якому вказував на нерозривний зв'язок та співіснування виховного процесу та розвитку дитини; широко використовував принцип всебічного і гармонійного розвитку особистості, принципи цілеспрямованості, результативності, принципи зв'язку педагогічного процесу з життям та продуктивною працею. Найважливішими принципами

для нього були принципи соціалізації виховання дитини в колективі та за допомогою колективу, наочності та творчої активності. За твердженням педагога, тільки в колективі може вирости вдячна, врівноважена, шаноблива людина, яка щиро любить працю та Батьківщину, тільки збагативши виховний процес прикладами з власного життя, застосувавши естетичні методи впливу на дитину (музичне, образотворче мистецтво) можна виростити творчо-активну особистість.

Висновки. Таким чином, ми спробували розповісти про життя видатного педагога В.О.Сухомлинського, естетичне виховання молодших школярів, методи формування духовного світу школярів, виховання колективу, закони та закономірності педагогічного процесу та зумовлені ними правила і принципи діяльності вчителя та учнів висвітлені Василем Олександровичем Сухомлинським у його книзі, енциклопедії для вчителів, «Духовний світ школяра». Є перспективи подальшого дослідження у цієї галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Награда за добро // Правда. – 1967. – 20 февраля. – С.14.
2. Святыня сердца // Правда. – 1967. – 8 октября. – С.5-9.
3. Сухомлинский В.А. Воспитание и самовоспитание/ В.А.Сухомлинский // Советская педагогика. – 1965. – №12. – С.8.
4. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.1/ В.О.Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1976. – С.209-396.
5. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа / В.А. Сухомлинский. – М.: Просвещение, 1969. – С.15.
6. Сухомлинский В.А. Педагогический коллектив средней школы / В.А. Сухомлинский. – М.: Учпедгиз, 1958.-168с.

Розділ 2

Теорія і практика навчання

ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО ПРО ЕМОЦІЙНІСТЬ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються проблеми підвищення якості шкільного навчання, аналізується педагогічний спадок В.О.Сухомлинського, який вперше серйозно акцентував увагу вчителя-практика на емоційному факторі як засобі перетворення знань учнів у цінності.

The article deals with the problems of rising of school education quality, pedagogic heritage by V.Sukhomlynskyiy, who seriously attracted attention of school teacher to the emotional aspect as a means of transforming of pupils' knowledge into a value, is analyzed.

Проблема школи, шкільного навчання в усі часи була і є актуальною. Із підвищенням ролі освіти в житті суспільства ускладнювалися і функції школи в підготовці підростаючого покоління до життя, активної участі в творенні і розвитку науки, культури, соціального прогресу, економіки.

Результат шкільного навчання, успішність оволодіння знаннями залежить від того, наскільки учні є залученими у навчальний процес, зацікавленими у їх набутті. Нерідко у шкільній практиці можна зустріти професійну неспроможність учителя. Висока активність учня та його міцні знання-цінності не можна забезпечити методами залякування, аморальними засобами, ціною приниження його самодостатності. Високий професіоналізм учителя виявляється в умінні помітити та усунути причини тривожної поведінки учня, знайти ефективні засоби залучення його до активної діяльності, розкрити перед ним перспективу морального й інтелектуального росту, розвитку всіх внутрішніх сил його особистості.

Ще Я.Коменський був упевнений у тому, що шкільна освіта успішно виконуватиме свою соціальну і духовно-етичну місію, якщо школу перетворити на майстерню гуманності, майстерню людяності. Аналізуючи стан шкіл свого часу, він вважав, що «до цього часу не було шкіл, які відповідають своєму призначенню». Цілком відповідною своєму призначенню Я.Коменський вважав таку школу, «яка була б дійсною майстернею людей, в якій, отже, розуми осяялися б блиском мудрості для того, щоб швидко проникнути у все явне і сокровенне душі, і рухи їх прямували б до загальної гармонії і чесноти» [3: 151]. Мету школи він вбачав у тому, щоб людина відповідала своєму призначенню, щоб освіта удосконалювала її людську природу. На думку американського вченого У. Глассера, школа не повинна залишатися для дитини «холодним будинком», де у відносинах вчителя й учнів відсутній емоційний контакт, доброзичливість і особиста зацікавленість. Нерідко в шкільній практиці існує ситуація, коли педагог не «схожий в очах дитини на людину, з якою можна себе ідентифікувати» [2: 36]. Піднімаючи проблему шкільних невдач, У.Глассер основну причину бачить у системі шкільного навчання, яка породжує невдач. Коріння зла, на його думку, міститься у філософії відчуженості, відірваності від життя і обмеженості педагогічного мислення тільки навчальними проблемами, інтелектуальною діяльністю і інтелектуальним розвитком особистості. Рішення проблеми шкільних невдач пов'язане із зміною формальної, догматичної парадигми освіти на філософію взаємної захопленості, чуйності до вимог навколишньої дійсності, розкнутості думки учасників освітнього процесу.

Ще В.Вернадський говорив про прагнення особистості до гармонії. Саме школа повинна створювати умови для задоволення потреби особистості в гармонійному її розвитку, відволікати думки від хвилиничних «дрібних справ, коли навколо стоять густою стіною великі ідеали, коли навколо стільки поля для думки гармонійного, широкого, красивого, – коли навколо йде боротьба за те, що свідомо визнала своїм і дорогим наша особистість» [1: 256]. У зв'язку з цим, освітні стандарти важливо доповнювати знаннями, що орієнтують навчання

на шанування особистості вихованця, формування його самостійності, встановлення довірливих відносин між вчителем і учнями, розвиток їхньої здатності до емоційної саморегуляції поведінки і спілкування учасників педагогічного процесу. Освіченість і емоційність, їхня гармонія в особистому розвитку – важливі складові шкільного навчання.

Аналізуючи досягнення педагогів минулого, В.О.Сухомлинський вперше обґрунтував необхідність використання емоційного фактора у навчальному процесі загальноосвітньої школи. Його ідеї про гармонію інтелектуального та емоціонального факторів у навчанні становлять інтерес і сьогодні не лише для педагогічної теорії, але й для шкільної практики.

Мета даної статті полягає у тому, щоб обґрунтувати необхідність гармонізації інтелектуального й емоційного факторів у підвищенні ефективності шкільного навчання, показати значущість сформульованих їм положень відносно емоційного фактора у гармонізації особистісного потенціалу школяра та перетворенні знань, набутих учнями, у цінності, особистісному смислі.

Гармонізація інтелектуального й емоційного не приваблює методистів і розробників шкільних програм належним чином. Традиційна система навчання орієнтована в основному на засвоєння учнями певного обсягу знань і умінь в соціальних сферах діяльності. Час вимагає врахування при розробці нових стандартів більш цілісної структури досвіду, який повинен набути в школі кожен учень, отримуючи реальну стратегію поведінки та здатність орієнтуватися в навколишній дійсності. Шкільний досвід повинен об'єднувати в собі різні аспекти: соціальний, творчий, емоційно-ціннісний, компетентний, комунікативний тощо. Усі ці сторони досвіду присутні в освітньому процесі, навіть, якщо вчитель спеціально не має на меті їх засвоїти.

В.О.Сухомлинський вважав, що в процесі навчання важливо звертатися не тільки до розуму, але й до серця учнів. На його думку, кожен з них повинен навчитися дорожити святинями Вітчизни і суспільства як особистими цінностями і святинями своєї свідомості і свого серця. З жalem педагог-гуманіст відзначав, що навіть у вчителів, які досконало володіють своїм предметом, виховання іноді перетворюється на запеклу війну тільки тому, що педагог і учні не пов'язані духовними нитками, а душа дитини – застєбнута на всі гудзики сорочка. Головна причина потворних, неприпустимих стосунків між наставником і вихованцем, що мають місце в окремих школах, – на думку В.О.Сухомлинського, – це взаємна недовіра і підозрілість: інколи вчитель не відчуває сокровенних рухів дитячої душі, не переживає дитячих радощів і жалю, не прагне в думках поставити себе на місце дитини» [5: 7]. Важливою якістю вчителя він вважав уміння проникати в духовний світ дитини. Біду багатьох учителів бачив у тому, що вони не враховують того, що учень – це, перш за все, жива людина, яка вступає в світ пізнання, творчості, людських взаємин. А особливістю дитячого пізнання, слідом за Я.Корчаком, він вважав пізнання розумом і серцем. В.Сухоминський виступав проти того, щоб вимірювати духовний світ дитини тільки оцінками і балами, ділити учнів на тих, хто вчить або не вчить уроки. Без взаємного проникнення в світ думок, відчуттів, переживань вчителя і дітей не може бути успішного освітнього процесу. Істина стає особистим переконанням школяра за умови, якщо вона одухотворяється яскравими образами, що впливають на їхні емоції і відчуття.

Особистісне зростання визначається не тільки змістом предметів, що вивчаються, але і способами їх вивчення і тими відносинами, які мають місце в навчальному процесі. Зміст навчання не слід обмежувати лише програмним матеріалом, а брати до уваги при його реалізації інтелектуальну та емоційну сторону навчального процесу.

Акцент тільки на навчанні, учбових досягненнях і недооцінка стилю життя учнів, їх настрою і емоційного сприйняття того, що відбувається навколо, теж важливий чинник, що знижує результативність шкільної освіти. Вчитель повинен бути обізнаний про стиль життя кожного учня. В основі стилю життя лежить певна система життєдіяльності. Кожен вид діяльності має в ній визначений особливий функціональний сенс. Це залежить від того, які життєво важливі учнівські проблеми вирішує або не вирішує та або інша діяльність. Навчальна діяльність може бути для одного учня засобом підвищення його авторитету в

колективі класу, для іншого – засобом пізнавальних потреб, для третіх – може бути нудним обов'язком. При цьому особливо важливо, яке особистісне, функціональне значення містить навчальна діяльність для школярів. Якщо навчальна діяльність не пов'язана зі всією системою життєдіяльності учня і заважає особистісно значущим заняттям, то це призводить до недооцінки навчальної діяльності і виникнення негативних емоцій, установок учнів на навчальну працю, що стимулює їх небажання вчитися.

Вивчення й аналіз шкільної практики та наукової літератури свідчить про те, що досвід найчастіше розуміють як «сукупність знань, навичок, умінь, винесених з життя, практичної діяльності. Те, що вже мало місце, що вже було випробуване на практиці, в житті, з чим доводилося зустрічатися» [4: 634-635]. Нерідко випускається з поля педагогічного зору той факт, що окрім знань, умінь і навичок у цьому досвіді значне місце займає ставлення до світу, людей, самого себе. Важливо прищепити дітям здатність не бути байдужими і допомагати один одному в розв'язанні шкільних проблем. Школа повинна відкрити кожному учню шлях до реалізації головної людської потреби – усвідомлення себе повноцінною особистістю.

У практиці склалася думка, що потреба в любові повинна задовольнятися в сім'ї, а не в школі. Але така точка зору помилкова. Вчителів приголомшують ті діти, які відчують нестачу душевного тепла і ласки. Проте багато педагогів не підготовлені до того, щоб задовольняти потребу в любові не тільки з боку дорослих, але й однолітків. Школярам, що мають цю потребу, рідко вдається знайти тепле до себе ставлення і безкорисливу прихильність до школи.

Спілкування з іншими учасниками освітнього процесу виступає джерелом переживань, вражень, що забезпечує «самовідтворення» юної особистості. Спілкування, ставлення до світу виражається через емоції, емоційні стани і настрої особистості. Саме емоційно-ціннісний досвід не можна недооцінювати в навчанні, оскільки він виступає основою результативності інтелектуальної діяльності.

Усіх творчо працюючих учителів хвилює пошук відповіді на питання, на яке в своїх роботах і повсякденних шкільних справах намагався відповісти В.Сухомлинський: «Чому ж часто буває, що через декілька місяців, а то й тижнів згасає вогник в їхніх очах, чому для деяких хлопців навчання перетворюється на муку? Адже всі вчителі щиро хочуть зберегти дитячу безпосередність, радісне сприйняття і відкриття світу, хочуть, щоб навчання було для дітей натхненним, захоплюючим трудом» [5: 13]. Не обмежити перебування учнів в школі тільки навчанням, не регламентувати їхні дії дзвінками, підганяючи їх під одну мірку, допомагати розкритися багатству індивідуального світу кожної дитини, урізноманітнювати духовне життя і забезпечити емоційно-етичну атмосферу навчальної роботи і спілкування – одна з основних задач педагогічного колективу сучасної школи.

Відсутність теплих, довірливих відносин в системі «учитель – учень», «учень – колектив класу» служить серйозним гальмом шкільних успіхів. Більшість учнів не переживають почуття радості від перебування в школі, у них відсутня віра в свої можливості, задоволення потреби в пошані, бажання йти на контакт, більшою мірою їм властиве відчуття провини, незадоволеності, в їх стані переважають негативні емоції. Вихід потрібно шукати в оздоровленні емоційно-психологічного клімату. Створення умов, де немає місця людській байдужості, а все стимулює турботу один про одного, допоможе учню усвідомити себе повноцінною особистістю, здатною добитися успіху, повірити у власні сили і можливості.

В.Сухомлинський вважав важливими складовими успішної роботи школи пробудження у дитини «почуття здивування та радості відкриття», виховання у неї емоційної сприйнятливості не тільки матеріалу, що вивчається, але і навчання в цілому. Мистецтвом учителя він вважав уміння розбудити в серцях і розумі дітей інтелектуальне відчуття радості пізнання. Суть навчання полягає, на його думку, в пробудженні радісного підйому дитини, пов'язаного з відкриттям істини, з дослідженням, пізнанням. Дитина повинна працювати не для отримання оцінки, а для бажання пережити хвилююче інтелектуальне відчуття. «Навчання може стати для дітей цікавою, захоплюючою справою, якщо воно осягається

яскравим світлом думки, почуттів, творчості, краси, гри» [5: 108]. Невміння осмислити те, що відбувається в навчальній роботі, негативні особливості мислення учнів В.Сухомлинський пояснював бідністю їхніх емоційних реакцій на явища навколишнього світу, ослабленням емоційних імпульсів з підкірки, невмінням встановити зв'язки між думкою і емоціями.

«Розумова праця учня, успіхи і невдачі в навчанні – це його духовне життя, його внутрішній світ, ігнорування якого може привести до сумних результатів. Дитина не лише пізнає щось, засвоює матеріал, але і переживає свою працю, висловлює глибоко особисте ставлення до того, що йому вдається і не вдається» [5: 140]. Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, збудити в їхніх серцях відчуття власної гідності, самоповаги – одна з основних турбот учителя. Успіх у навчанні є важливим стимулом внутрішніх сил учня, що народжує енергію для подолання труднощів і закріплення бажання осягати нові знання. «Інтерес до навчання з'являється лише тоді, – вважав В.Сухомлинський, – коли є натхнення, що народжується від успіху в опануванні знань; без натхнення навчання перетворюється для дітей на тягар. Посидючість я б назвав натхненням, помноженим на упевненість дитини в тому, що вона досягне успіху» [5: 142-143].

Успіх навчальної роботи пов'язаний з використанням емоційного чинника на уроці, активізацією пізнавального інтересу і пізнавальної активності, емоційної сприйнятливості і створення позитивного емоційного клімату в шкільному педагогічному середовищі.

Для навчання дітей необхідні творчі сили, які визначаються не тільки навчальними планами і програмами, їх змістом, але і відносинами, які складаються в навчальному процесі між педагогом і учнями. Бажання вчитися не викликається тільки словами вчителя, який передає навчальну інформацію, велике значення має та турбота, ті відчуття й емоції, які підкреслюють істинність і щирість педагогічної турботи. Природна здатність сприймати справедливість є можливістю учня знаходити їжу для розуму в поглядах, прагненнях, відчуттях і емоціях. Тому оволодіння знаннями, формування поглядів і переконань можливе в процесі доброзичливого і сприйнятливого емоційного стану. Якщо наукові поняття, програмні знання закладаються в людині, що росте, психологічно грамотно, тобто з любов'ю і спокійною свідомістю сили, то завдяки гармонізації інтелектуальних зусиль і емоційного настрою досягається їх міцність і ґрунтовність.

Навчання, що відрізняється багатослів'ям і не відповідає ні емоційному стану, ні інтелектуальним і духовним якостям учнів, вносить хаос в їхнє мислення, створює штучні емоційні й інтелектуальні труднощі. Істина стає для учнів просто грою, що втомлює і не відповідає їхнім можливостям. Навчальна інформація повинна будити емоції і відчуття учнів, у процесі засвоєння навчального матеріалу, пожвавити їхню душу. Основу навчання повинні складати враження, досвід і активна інтелектуальна діяльність. Сплав знань і емоцій забезпечують якість знань. Перед розумним поглядом кожної людини з дитячих років повинна стояти яскрава перспектива його життя. Привабливі особливості навчальної роботи повинні впливати на емоційну сферу дитини, будити увагу і викликати живий інтерес.

У природі дитини закладений природний імпульс до емоційної та інтелектуальної напруги його сил. Опора в процесі навчання лише на сили розуму, без залучення емоцій і відчуттів може спричинити загибель всієї сукупності людських здібностей, бо сила людської природи полягає в гармонії інтелекту і емоцій. Вільні дії розуму і емоцій завжди виходять з інстинктивних дій, нерозривно пов'язані між собою, будучи основою якісної освіти, розвитку розумових і емоційних сил школяра.

Таким чином, використання емоційного чинника як засобу оптимізації навчального процесу, важливої умови забезпечення якості шкільної освіти, підвищення його ефективності в розв'язанні пізнавальних задач пов'язане з використанням досвіду В.О.Сухомлинського, його праць про гармонізацію інтелекту та емоцій у навчальному процесі.

Факти говорять про те, що шкільний вчитель не завжди готовий методично грамотно використовувати емоційний фактор у навчанні, розглядати його як засіб перетворення знань,

що вивчаються, у цінності, активізації пізнавальних зусиль школярів, надання мотивації навчання позитивної спрямованості.

Ідеї В.О.Сухомлинського про роль емоційного фактора у навчанні, формуванні емоційної культури учителя та учнів, необхідності гармонізації інтелекту й емоцій у навчальному процесі не втратили своєї практичної значущості у наші дні. Їх розумне використання з урахуванням усіх змін, що відбуваються у суспільстві, дозволить підвищити методичну грамотність учителя та удосконалити якість підготовки тих, хто готується до самостійної професійної праці вчителя в умовах університетської освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернадский В.И. Pro et contra /В.И.Вернадский. – С.-Пб., 2000.
2. Глассер У. Школы без неудачников / Уильям Глассер. – М.: Прогресс, 1991.
3. Коменский Я.А. Избр. пед. соч. / Ян Амос Коменский: В 2 т. – Т. 2. – М., 1982.
4. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям /Василий Александрович Сухомлинский. – К., 1973.
5. Сухомлинский В.А. Разговор с молодым директором школы / Василий Александрович Сухомлинский. – К., 1973.

УДК 37.03

А.В. Москвина

В.А.СУХОМЛИНСКИЙ: ОТ ОБУЧЕНИЯ К НАУЧНОМУ ТВОРЧЕСТВУ

У статті зроблено дидактичний аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в контексті розвитку наукової творчості школярів.

In clause the didactic analysis of a pedagogical heritage of V.A.Sukhomlinskogo in a context of development of scientific creativity of schoolboys is lead.

«От человека образованного – к человеку творческому» (В.С.Библер).

Педагогическое наследие Василия Александровича Сухомлинского содержит в себе богатейший источник творческой научной мысли. Как воспитать у ребенка потребность узнавать новое, пробудить свойственные природе каждого ребенка склонность к исследованию, творчеству, как – от познания перейти к творчеству, от ограниченности учебного предмета – к бесконечности научной теории и практики?

Поиск ответов на эти вопросы заставляет нас сегодня по-новому взглянуть на сущностные, столь привычные для учителя-практика реалии педагогической профессии: знание – запоминание и знание – повторение школьного учебника, всегда правильный или неправильный ((третьего не дано!)) ответ, однозначность толкований понятий, законов и определений. Между тем, не здесь ли кроется вдруг возникающий у детей и подростков скепсис в отношении школьного преподавания, постепенно перерастающий в нежелание учиться? Ежедневно ребенок сталкивается с бесконечно разнообразным, трудным, подчас непостижимым для него миром людей, вещей, отношений – насколько способен он разрешить эти многообразные жизненные проблемы, опираясь на багаж своих школьных знаний?

Публицистически яркая, образная, живая мысль В.А. Сухомлинского потому и так отлична от многих других источников педагогической теории, *что в ней есть жизнь*, тот самый неиссякаемый источник творчества, первоосновой которого является *реальное бытие*, содержащее в себе саму истину, в отличие от различных её толкований и интерпретаций.

Анализ работ ученого в контексте данной проблемы дает нам возможность сформулировать методические рекомендации учителю по развитию научного творчества через приобщение учащихся к наблюдению и изучению реалий окружающего мира.

1. *Открытие природы. Природа как источник научно-творческого развития личности.* Первоисточником подлинно научного знания в педагогической системе Сухомлинского является природа. Ребенок, сам впервые увидевший её краски, услышавший её звуки, ощутивший её запахи – становится подлинным Наблюдателем, который не просто сравнивает, сопоставляет, измеряет, а умеет проверять свои мысли – чувствами, логику – интуицией. Концептуальной основой этой методики является идея обучения через открытие, через собственное проникновение ученика в глубины природы: «Перед нами *открылась* новая удивительная красота окружающего мира – красота пространства. Мы начали наблюдать, присматриваться и заметили, что в утреннюю и вечернюю пору оттенки красок изменяются именно потому, что другим становится пространство. ... «Нас зачаровала неповторимая красота полей, бескрайняя лазурь неба. «Если бы не пришли сегодня в поле, мы бы и не знали, что есть в мире такая красота», – сказала Люда во время нашего первого путешествия» (6). Особенностью этого обучения является его целостность, в нем происходит интеграция как объектов, так и способов познания.

Открывая для себя мир природы, ребенок учится *наблюдать* разнообразные состояния окружающего мира, *чувствовать*, воспринимать тончайшие оттенки цвета, запаха, звука, пытаясь это логически осмыслить, т.е. передать через слово. Природа становится важнейшим инструментом *развития мышления*: «Взволнованным, захваченным красотой окружающего мира подросткам захотелось видеть тонкости, оттенки, переливы этой красоты. В такие минуты человеку хочется выразить свое чувство, найти слово для общения с другим человеком, чтобы передать свое удивление, восхищение. *Только тогда, когда я вижу, что в душе подростков это желание вызрело, я открываю им красоту слова*» [6].

Так традиционное понятие обучения трансформируется у Сухомлинского в подлинное научное познание мира, когда ученик постигает понятие целостно, через его глубокое, эмоциональное осмысление. Получение учеником личных познавательных результатов позволяет расширить границы познаваемого, сформировать свой собственный пространственный стиль эмоционально-образного восприятия окружающего мира.

2. *Исследование реальных объектов, а не изучение информации о них.* По мнению великого ученого, подготовка к школе должна начинаться не с традиционного букваря и обучения чтению и письму, а с практической предметной деятельности ребенка. В Павлышской средней школе В.А.Сухомлинского дети, только собирающиеся пойти в первый класс, *«исследуют, осмысливают предметы окружающего мира»*... «Уже в 5-6-летнем возрасте, – пишет Сухомлинский, – выделяется группа детей, которых мы называем исследователями. Они исследуют растительный мир в саду, в огороде... Сажают семена зерновых культур (пшеницы, гречихи, ячменя, проса) и плодовых деревьев (яблони, груши, персика, вишни, черешни), черенки винограда и роз. Поливают почву с помощью насосов, специально сделанных для них, малышом. Вскоре появляются первые всходы зерновых культур, потом плодовых деревьев, появляются листья на черенках.

Чем значительные результаты этого труда, тем больше у детей вопросов: почему одно растение дает урожай уже в первый год, а другое лишь через несколько лет? Почему персик за лето вырастает на метр, а на дубке вырастает только четыре листика? Почему колос пшеницы не похож на колос проса? Почему у арбуза семена в «сладкой кладовой», а у пшеницы никакой «кладовой» нет? В минуту напряженного мышления над каждым из этих вопросов мысль ребенка тысячи раз мгновенно переключается, предмет исследуется со всех сторон. Ребенок учится думать наблюдая и наблюдать думая – в этом и заключается смысл уроков мышления» [6].

3. *Опережающее, выходящее за пределы школьного предмета, обучение основам наук.* Одним их эффективных способов развития творческого мышления учащихся, способности мыслить категориями, сравнивать, делать выводы, строить гипотезы, и, в конечном итоге, создавать собственные образовательные продукты, является создание таких ситуаций в

обучении, когда ученики выходят за рамки обычных учебных предметов и переходят на метапредметный уровень познания (греч. Meta –стоящее за).

Современные исследователи считают, что метапредмет позволяет ученику и учителю реализовать свои возможности и устремления в большей мере, чем обычный учебный предмет, поскольку обеспечивает возможность субъективного разнонаправленного подхода к изучению фундаментальных объектов, открывает выход в смежные темы других учебных курсов [9].

По мнению В.А. Сухомлинского, это путь не только к развитию сильных, способных учащихся, но и та благоприятная среда, которая позволяет и слабым тянуться за сильными: «если ученик, который должен быть исследователем природы, юным опытным, будущим ученым, скатывается до уровня посредственного зубрилы, то не в полную меру раскрываются способности и тех, у кого нет ярко выраженных задатков талантливости, одаренности.

Предупреждение неуспеваемости слабых учеников мы видим в том, чтобы талантливые, одаренные выходили за пределы программы по тем предметам, тем сферам творческой деятельности, к которым у них есть большие способности, задатки... *Мы убедились, что неуспевающих по физике никогда нет в том классе, где несколько учеников изучают не программный материал (они им давно овладели!), а сегодняшние проблемы науки: полупроводники, квантовые генераторы, электронные приборы»* [6].

4. Научное творчество как способ предупреждения учебных перегрузок.

Результаты наших исследований показали, что среди причин, препятствующих научному творчеству в образовательном процессе, учителя называют:

- боязнь вовлечь детей в «несвойственную им научную деятельность»;
- наукообразие в образовательном процессе, т.е. оторванное от жизни, схоластическое знание.

Однако общеизвестен тот факт, что творчество является величайшей потребностью человека, приносит ему величайшее наслаждение, радость, прибавляет ему силы. Ребенок устает от рутинной, однообразной работы гораздо больше, чем от обучения, в котором он может проявить себя, сделать хоть маленькое открытие. Об этом писал Василий Александрович: «Мы добиваемся, чтобы наш ученик читал журналы, научно-популярную литературу: чем больше он читает в силу своего интереса к книге, к науке, тем легче он овладевает основами наук, тем меньше времени идет у него на подготовку домашних заданий.... Перегрузка же получается там, где умственный труд имеет односторонний характер: ученик только заучивает. *Устранение перегрузки зависит не от механического уменьшения круга знаний, предусмотренных программой, а от содержания, характера интеллектуальной жизни ученика»* (6).

5. Научное творчество как важнейший механизм самореализации личности.

Способен ли ребенок (при соответствующих социальных и педагогических условиях) в определенной, детерминированной учебным предметом, области науки создать объективно ценный продукт познания мира, человека, общества ?

Анализ современных исследований приводит к получению следующих выводов:

- Проблема открытия – это прежде всего проблема получения *новых результатов в науке* [2; 3].
- «Учащиеся в подавляющем большинстве случаев не создают новых ценностей для общества. Они воспроизводят ценности уже обществу известные и только в отдельных случаях, на известном уровне своего развития и в зависимости от организующей деятельности учителя, могут создать новые ценности и для общества» [1].
- «..Применительно к процессу обучения, творчество следует определить как форму деятельности человека, направленную на создание *качественно новых для него ценностей*, имеющих общественное значение, т.е. важных для формирования личности как общественного субъекта» [1].

Различие подходов к данной проблеме раскрывает возможности создания объективно ценного научного продукта:

- только в самой науке;
- в процессе обучения – но только как редкое исключение из правил;
- как «открытие самого себя», когда в качестве творческого продукта выступает сам процесс прогрессивного качественного изменения, развития личности ученика.

Эти и многие другие проблемы научного творчества личности в образовательном процессе побудили нас вновь обратиться к трудам В.А.Сухомлинского, педагогическое наследие которого содержит удивительные открытия педагогической теории и опыта, своеобразные зерна, требующие внимательного изучения и бережного взращивания, и могущие дать зрелые плоды при умелом подходе современного исследователя.

«Мы должны воспитывать так, чтобы ребенок чувствовал себя искателем и открывателем знаний. Только при этом условии однообразная, напряженная, утомительная работа школьника окрашивается радостными чувствами и приносит маленьким людям переживания т о р ц а. Повседневная учеба, радость познания может стать желанной деятельностью лишь при условии, что *мысль направлена на открытия, поиски*, а не на запоминание готового, данного учителем [8: 75].

По мнению великого педагога, открытие ребенка есть не столько желаемый, но редкий феномен, сколько *важнейшее («необходимейшее») условие* эффективности учебно-воспитательного процесса: «...Тут мы переходим к характеристике одного из главных эмоциональных состояний, без которого немислимы ни коллектив, ни вообще духовная жизнь учителей и учеников. Это состояние можно назвать: *поиски и находки, открытия и удивления*». «Напряжение усилий, переживание радости открытия – необходимейшие предпосылки того, чтобы желание знать с каждым новым периодом умственного развития ребенка не угасало, не ослабевало, а нарастало, углублялось» [8: 74 – 93].

Глубокое изучение личности ребенка, пролонгированный и системный характер психолого-педагогических наблюдений различных сторон образовательного процесса, желание понять и прогрессивно изменить результативность обучения и воспитания приводят Сухомлинского к одному из важнейших выводов:

«В своей практической работе лучшие учителя добиваются того, чтобы *важнейшие истины познавались ребенком как личное открытие*. Например, ребенок наблюдает самые разнообразные явления природы: течет река, образуются тучи, идет дождь, растут деревья... Сравнивая, сопоставляя, обобщая, он приходит к выводу: источником всей сложной и разнообразной жизни на земле является солнечное тепло, солнечная энергия. Солнце – источник всего живого. Эта мысль молнией озаряет сознание ученика. Он переживает чувство гордости от того, что к этой мысли пришел собственным путем. Тот день, когда пережита эта мысль, запомнится ему на всю жизнь. А если это открытие сделал ученик, который пришел в школу с ограниченными умственными способностями, – он в эту минуту поднимется на ступеньку не только в умственном, но и моральном развитии... *он словно открывает себя*» [8: 78].

Разве состояние ребенка, пронизанного «мыслью, молнией озаряющей сознание» не сродни «инсайту», «озарению», «креативной вспышке» и т.д., так многообразно описанных в истории науки и характеризующих состояния ученого, делающего открытие? И где найти тот критерий, согласно которому ценность научного открытия может быть измерена величиной «общественно значимого продукта» или состоянием ребенка, который впервые открыл в себе, в окружающем мире, в людях новые для себя (быть может, вечные, давно открытые для всех) законы, принципы и правила? Ведь каждый раз *это открытие совершается заново, в контексте уникальной, неповторимой личности, сродни которой нет больше никого в целом мире?*

Глубинное, исследовательское прочтение работ Василия Александровича дает нам возможность и для некоторых собственных выводов в понимании *специфики открытия в образовательном процессе*: это его удивительный механизм: *через открытие себя – к*

открытию мира, общества, природы. Следовательно, важнейшая миссия в воспитании будущего ученого, в подготовке тех самых «общественно ценных продуктов» – будущих великих открытий – принадлежит школе. Вот где её, на первый взгляд, кажущаяся отдаленной от науки, но в действительности – основополагающая, корневая, определяющая роль!

У ребенка, поверившего в свои возможности, вдруг словно открываются глаза: он *по-настоящему глубоко, как бы заново* видит красоту окружающего мира, природы, человеческих чувств. Сегодня, в эпоху возврата к духовным ценностям, эти мысли ассоциируются в современном сознании с понятием «духовного зрения». Не об этом ли пишет Василий Александрович:

«Перед нами *открылась* новая удивительная красота окружающего мира – красота пространства. Мы начали наблюдать, присматриваться и заметили, что в утреннюю и вечернюю пору оттенки красок изменяются именно потому, что другим становится пространство. ... Мы *видели*, как пространство налагает десятки оттенков на нивы и луга, раскинувшиеся в долинах и словно дремлющие под ласковым осенним солнцем, на темно-зеленые вишневые сады, на застывшие в обрамлении зеленых верб синие пруды. Перед нами *открывались* цвета и оттенки пространства» [8: 248-249].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лернер И.Я. Ознакомление учащихся с методами науки как форма связи обучения с жизнью / Советская педагогика, 1963. – № 10.
2. Майданов А.С. Процесс научного творчества // Философско-методологический анализ. – М, Наука, 1983.
3. Научное творчество /Под ред. С.Р. Микулинского и М.Г.Ярошевского. – М., Наука, 1969.
4. Пономарев Я.А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976.
5. Рындак В.Г. Уроки Сухомлинского. – М., Педагогический вестник, 1998.
6. Сухомлинский В.А Павлышская средняя школа. – М., Просвещение, 1979.
7. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. – М., Молодая гвардия, 1975.
8. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. –М., Молодая гвардия, 1979.
9. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников: Методика продуктивного обучения: Пособие для учителя. – М., 2000.

УДК 373.3.016:81'35–028.31

Л. М. Заліток

ЧИТАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПРОЦЕС ПРИЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ ДО КНИЖКИ В СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу наукового доробку В. О. Сухомлинського розкрито роботу педагогічного колективу Павлівської школи над навчанням читання молодших школярів. Читання розглядається як процес прилучення дитини до книжки.

The article based on an analysis of scientific development V. O. Suhomlinskogo series work teaching staff of training reading younger schoolchildren of the Pavlys schools. Reading is seen as a process of participation child to the book.

Пріоритетним завданням сучасної початкової школи є розвиток дитини як неповторної особистості, реалізація її творчого потенціалу, формування критичного мислення, прагнення до самостійної пізнавальної діяльності. Ефективне вирішення цього завдання можливе лише за умови залучення молодших школярів до книжки, розвитку та виховання учнів її засобами.

Об'єктивна потреба нашого суспільства в постійному оновленні змісту освіти і виховання час від часу дає поштовх для чергового визначення ролі і місця книжки в процесі

формування особистості. Сьогодні ця проблема потребує особливої уваги. Для її вирішення стає актуальним звернення до історії вітчизняної педагогічної науки, зокрема науково-педагогічних положень щодо виховної ролі книжки таких учених, педагогів, як Х. Алчевська, Г. Ващенко, Б. Грінченко, Я. Коменський, Т. Лубенець, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, Н. Светловська, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Л. Толстой, С. Черкасенко та ін.

Метою нашого дослідження є аналіз процесу навчання читанню молодших школярів у спадщині В. О. Сухомлинського, яка, розкриваючи найважливіші проблеми навчання і виховання, є нині надійним підґрунтям розбудови національної освіти України.

У В. О. Сухомлинського немає окремих праць, присвячених означеному питанню. Але в різноманітних статтях і книгах, у рукописних документах міститься матеріал, який уможлиблює дослідження підходів педагога до вирішення проблеми прилучення молодших школярів до книжки.

Читання педагог визначав як процес активної творчої діяльності: від сприйняття окремих букв до сприйняття всього твору, його осмислення, аналіз, подальше самовираження дитини у формах літературно-художньої творчості. Уся діяльність юного читача вимагає високої напруги розуму, відчуттів, уяви в їх єдності і неподільності. На основі цього і здійснюється вплив читання на всі сфери духовного життя людини, на формування її особистості. Цьому завданню підпорядкована вся система керівництва читанням, розроблена і перевірена на практиці В. О. Сухомлинським.

В. О. Сухомлинський, спираючись на ідеї О. М. Леонтєва, Г. С. Костюка, П. І. Зінченка, висловлював думку про те, що процес навчання читанню повинен здійснюватись поступово, адже «ретельне відшліфовування уміння читати» означає для дитини долання постійних рубежів (від читання по складах до осмислення цілого речення). До кожного з цих рубежів дитину необхідно «підготувати й підвести» [6: 607].

Аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського дозволяє нам виділити основні етапи навчання читанню в молодшому шкільному віці, на яких педагог акцентував увагу. Серед них:

- емоційно-естетична підготовка до читання;
- розвиток дитячої творчості;
- першопочаткове елементарне вміння читати;
- удосконалення техніки читання;
- навички усвідомленого читання;
- формування усталеного інтересу до читання;
- керівництво читанням.

Кожен із цих етапів конкретизувався у практичній діяльності педагога залежно від особливостей віку дитини і пов'язаних з ним особливостей педагогічного керівництва читанням.

В. О. Сухомлинський був прихильником раннього залучення дитини до книжки: «чим раніше дитина почала читати, чим органічніше пов'язане читання з усім її духовним життям, тим складніші процеси мислення, що відбуваються під час читання, тим більше дає читання для розумового розвитку» [7: 85].

У 1951 році у своїй відомій “Школі радості” педагог розпочав навчання читанню й письму дошкільнят. Заняття в цій школі духовно збагачували дітей, сприяли їх всебічному розвитку. В. О. Сухомлинський вважав, що «до того, як прочитати перше слово, дитина повинна почути читання вчителя, матері, батька, відчути красу художніх образів» [7: 194], педагог наголошував на необхідності емоційно-естетичної насиченості процесу виховання, що має і сьогодні практичну цінність для вчителя початкових класів.

В. О. Сухомлинський, спираючись на глибокі історичні традиції української та світової педагогічної думки, пов'язані з іменами Я. Коменського, Я. Корчака, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, Г. Сковороди, обґрунтував положення про природу як джерело

мислення, пізнання, відкриття істин. Природа органічно близька й зрозуміла дитині, вона пробуджує яскраві і живі думки, серед природи «дитина мислить образами».

У процесі роботи з дошкільниками Павлиської школи педагог застосовував «подорожі до джерел думки і слова»: по шкільному саду, на колгоспну пасіку, у поле, на скіфський курган. Під час таких подорожей перед дітьми відкривалися найрізноманітніші відтінки й грані предметів, явищ, відношень, залежностей. Внаслідок цього такі поняття, як «перший сніг», «вечірня зоря», «журавлиний ключ», «глибина синього неба» наповнювалися конкретним змістом. Зустрівши пізніше в книжці ці поняття, діти знаходили зримий образ, кольори, звуки, що допомагало їм в усвідомленому розумінні прочитаного.

Оригінальною формою організації навчально-виховної роботи з дітьми в Павлиській школі були «уроки мислення» серед природи. В. Сухомлинський визначив такі уроки як спеціально організовані спостереження за об'єктами та явищами природи, які сприяють формуванню пізнавального інтересу, творчого оригінального мислення, розвитку комунікативних та практичних навичок, навчали аналізувати побачене, самостійно робити висновки. Педагог був переконаний, що для гармонії думки й пам'яті необхідна ціла система уроків мислення серед природи. «Система уроків мислення, – зауважував В. Сухомлинський, – це наша школа думки, без якої ми не уявляємо повноцінної, ефективної розумової праці на всіх уроках не тільки в початковій школі, а й у наступні періоди навчання й розумового розвитку» [4: 429].

У Павлиській школі такі заняття проводилися протягом п'яти років – від підготовчої групи до закінчення четвертого класу. Двічі на тиждень В. Сухомлинський водив своїх вихованців «в природу – вчитися думати» [7: 129]. Уроки мислення серед природи були розраховані на пробудження, активізацію, яскраве емоційне забарвлення розумових сил. Метою цих уроків В. О. Сухомлинський вважав залучення дітей до спостереження за конкретними явищами природи. Одним із найважливіших виховних завдань школи педагог вважав навчання дітей спостережливості. На думку В. О. Сухомлинського, від уміння спостерігати, бачити залежить розумовий поступ людини, духовне багатство, всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Звертання на наступному, після спостережень, етапі до книжки допомагало розвивати в учнях здатність бачити і чути знайоме ніби іншими очима. Тому, «подорожі» в світ природи в Павлиській початковій школі не можливо уявити як щось відірване від книжки. «Я прагнув, щоб перш, ніж розгорнути книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи» [7: 33].

Обов'язковою передумовою навчання читанню, на думку В. О. Сухомлинського, є виховання у дітей відчуття рідної мови, «аромату слів», «тонких відтінків звучання», які доступні їм уже на ранніх етапах розвитку. Навчання читанню в Павлиській середній школі починалося з формування словесної, мовної культури, з виховання відчуття змістовних та емоційних відтінків слова. «Поки дитина не відчула аромату слова, не побачила його найтонших відтінків, – стверджував педагог, – не можна взагалі починати навчання грамоти» [7: 79].

Емоційно-естетична підготовка до читання, на думку В. О. Сухомлинського, полягає в тому, що поряд з читанням, одночасно з ним і навіть раніше, як вперше відкрита книжка, повинна починатися копітка робота над словом. Серед прийомів посилення емоційного впливу окремих елементів творів, особливо тих, в яких узагальнювалися важливі суспільні явища, людські взаємини, Василь Олександрович виділяв драматизацію казок, оповідань. Так, читець розповідав дітям народну казку, і в той час, коли йшлося про події, що найяскравіше висвітлювали ідею казки, перед дітьми виступали у відповідних костюмах її герої. Таким чином, відійшовши від традиційних уроків у класі, В. О. Сухомлинський і його колеги розробили систему емоційно-естетичної підготовки до навчання дитини читанню, яка становила собою процес активної розумової праці через живе, безпосереднє сприймання образів, явищ, предметів навколишнього світу. Емоційно-естетична підготовка молодших

школярів пробуджувала дитячу думку, стимулювала мовленнєву активність. У ній педагог вбачав дієвий засіб розвитку мислення й мовлення школярів, становлення їх духовного світу.

Одним із важливих прийомів знайомства дитини з буквою в школі Сухомлинського було малювання. Педагог стверджував: «те, що дитина зобов'язана запам'ятати, перш за все повинне бути цікавим. Навчання грамоти треба тісно пов'язувати з малюванням» [7: 79]. На думку Василя Олександровича, для більшості дітей літери – це малюнки. І кожен малюнок щось нагадує. Вивчаючи зображення літери, діти повинні були придумувати та вкладати у малюнок реальний зміст – при цьому літера усвідомлюється і швидше запам'ятовується. Учні Павлівської школи «подорожували» до джерел рідного слова з альбомами і олівцями. Ось вони побачили жука, почали розглядати, послушали, як він дзижчить, намалювали жука і підписали малюнок. А тепер можна і прочитати: сама буква *ж* нагадує жука і легко запам'ятовується. В. О. Сухомлинський звертав увагу на те, що чутливість до музики природи допомагає дітям відчувати звучання слова, «живе звучання» і малюнок слова сприймаються як одне ціле.

Наведемо один із багатьох прикладів знайомства дітей зі словом та буквами, за допомогою яких воно позначається. Метою однієї з перших «подорожей» до джерел слова був показ дітям краси і найтонших відтінків слова *роса*. Знайомство проходило в декілька етапів. Спочатку споглядання: «Трава на галявині, листя не деревах, грона винограду, жовті груші й сизі сливи, – все це обсіпано краплинами роси... Потім ми дивимося на крапельки роси, що виблискують на квітах айстр, настурції, канн, троянд» [7: 79]. Наступний етап – малювання: «Я малюю стеблинку трави, квітку настурції, сонце і крапельки роси з палаючими іскорками. Діти теж малюють» [7: 80]. Під картинками діти разом з учителем ставлять підпис: «Роса». Кожна дитина по-своєму малює літери, передаючи свої уявлення про навколишній світ:

- 1) літера *Р* – крапелька роси висить на стеблині трави;
- 2) літера *О* – скоро краплинка скотиться на землю. Ця крапелька чекає сонця;
- 3) літера *С* – в крапельці вже горить сонячна іскра [7: 80].

Отже, робить висновок педагог, кожна літера в свідомості дитини пов'язується з наочними образами, тому легко запам'ятовується і все слово, і кожна літера [7: 80].

Таке навчання читанню, на думку В. О. Сухомлинського, не було результатом тривалих вправ за звуковим аналізом і синтезом. Це читання було «свідомим відтворенням звукового музичного образу, що відповідає зоровому образу слова, щойно намальованому дітьми. За такої єдності зорового і слухового сприймання... одночасно запам'ятовується і літера, і маленьке слово» [7: 80]. Підкреслимо, що після восьми місяців «подорожей до джерел живого слова» з альбомами та олівцями, учні Павлівської початкової школи знали всі букви, писали слова й читали.

Одним із основних етапів навчання читанню в процесі прилучення молодших школярів до книжки Василь Олександрович вважав творчість. Виховувати творчого читача з перших його кроків на шляху до оволодіння словом – так можна виразити позицію педагога. Він був переконаний, що для творчості в школі є безмежні можливості і шкільна творчість починається насамперед зі слова. Саме тому вчений приділяв велику увагу «словотворчості»: «Треба особливо наголосити на тому, що в житті дітей чільне місце має посідати творчість словом. Завдяки їй діти стають чутливими до найтонших засобів впливу – до слова і до краси...» [4: 507]. В. О. Сухомлинський вважав дитячу літературну творчість важливим засобом народження думки, образного мислення.

Аналіз праць педагога показав, що у своїй практичній діяльності вчений розробив систему творчих робіт. У початкових класах це – казки, твори-мініатюри, книжки-картинки про природу, життя школи та ін. В. О. Сухомлинський сам блискуче володів мистецтвом творення казки і так пояснював механізми її впливу на дитячу особистість: «Дітей, які щойно переступили поріг школи, тягне до товаришів, до школи, тому що їм хочеться колективно переживати незрівнянні почуття, які навіюються казкою. Їх тягне і до вчителя тому, що від нього вони чують казку, слухають її, затамувавши подих. Учитель на все життя

запам'ятовується, входить у духовний світ дитини, передусім, як казкар. Хвилюючі спогади про дитячий колектив відкладаються в емоційній пам'яті дитини з того часу, як вони, прийшовши до школи, в тиху вечірню годину сидять, притулившись одне до одного, і слухають казку, а за вікном – січневі сутінки або тиха червнева ніч... Казка – це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій...» [4: 514].

Своєрідний підхід до початкових етапів навчання читанню у В. О. Сухомлинського пов'язаний із грою. Дуже важливо, на думку педагога, щоб перед дітьми не ставилося обов'язкове завдання вивчити літери, навчитися читати. У Павлиській школі «на першу сходинку пізнання діти піднімалися в процесі гри; їхнє розумове життя одухотворялося красою, казкою, музикою, фантазією, творчістю, грою уяви» [7: 82]. Спостерігаючи не один рік за початковим навчанням дітей грамоти, педагог звертав увагу на втомлюваність, інертність дітей, «і все від того, – констатує педагог, – що навчання перетворюється на суто книжну справу. Я бачив, як на уроці дитина напружує зусилля, щоб розпізнати літери, як ці літери скачуть у неї перед очима, зливаються у візерунок, у якому неможливо розібратись. І водночас я бачив, як легко запам'ятовують діти літери, складають з них слова, коли це заняття осяяне певним інтересом, пов'язане з грою, що особливо важливе, коли від дитини ніхто не вимагає: обов'язково запам'ятай, не знатимеш – погано тобі буде» [7: 76–77].

За твердженням педагога, перехід від дошкільного дитинства, де домінує гра, до шкільного життя, де основне – навчання, пов'язане з книжкою, повинно бути педагогічно продуманим. Першокласники мають низький рівень вольової регуляції, сприймання, пам'яті, уваги, у них не сформовані навички навчальної діяльності. Усе це пов'язане з їхніми віковими особливостями і веде до необхідності застосування гри при організації навчальної роботи. Так, можна сказати, що «Школа радості» стала своєрідною сполучною ланкою між світом гри і знань.

В. О. Сухомлинський відводив важливе місце у процесі прилучення дітей до книжки через читання виробленню техніки читання учнів та вчителів. За його переконанням: «мало знати літери, вміти читати й складати слова. Читання – це віконце в світ, найважливіший інструмент навчання, воно має бути вільним, швидким – лише тоді цей інструмент буде готовий до дії» [7: 114–115]. Педагог використовував різноманітні види активної діяльності, щоб уже в 2 класі багатоскладові слова сприймалися зором дитини як єдине ціле.

Важливою складовою вироблення навички швидкого читання в Павлиській початковій школі була систематична перевірка техніки читання. Учителі і бібліотекар уважно стежили за тим, як удосконалюються у дітей вміння швидко і виразно читати. Перевірялась техніка читання наприкінці кожного місяця, діти любили такі перевірки, сприймали їх, як свято, порівнювали зі своїм попереднім результатом, захоплювались тими учнями, які читали найшвидше.

Методика перевірки швидкості та усвідомленості читання в школі Сухомлинського була особливою: учню давалася для читання незнайома казка чи оповідання, перед його очима розміщувалася яскрава картина, на якій зображено події, що розгортаються в творі. Якщо учень, читаючи вголос, не міг відірвати очей від книжки, для того, щоб роздивитися картину, запам'ятати деталі, яких немає у творі, – він не вмів читати, – робить висновок В. О. Сухомлинський [8: 476]. Отже, учень, який у процесі читання не міг сприймати одночасно інформацію поза джерелом книги, за словами вченого, не вмів одночасно читати та мислити, не володіє «усвідомленим читанням». Василь Олександрович був переконаний, що техніку читання необхідно доводити до такого ступеня автоматизму, коли сприймання зором й свідомістю значно випереджає вимовляння вголос. Чим значніше це випередження, тим тоншою буде здатність думати під час читання [8: 443].

До серйозних недоліків навчання читанню молодших школярів В. О. Сухомлинський відносив невміння самого вчителя досконало володіти цим умінням. Директора хвилювала проблема вчителів, які не відчували поетичної грані слова, не могли вловлювати найтонші відтінки усвідомленості й емоційності читання. Тому в Павлиській школі було організовано

семінар з питань читання для вчителів початкових класів. На заняттях семінару вчителі відшліфовували уміння вільно, свідомо, виразно та емоційно читати [9: 410–411].

Вироблення напівавтоматичного вміння читати В. О. Сухомлинський називав однією з важливих умов навчання усвідомленому читанню. Дитина, у якої низький темп читання, під час роботи з текстом напружується, не сприймає групу слів як єдине ціле і, в результаті, не може зрозуміти змісту прочитаного. Хоча, на перший погляд, таке читання здається задовільним [6: 409]. Василь Олександрович розглядав швидке, напівавтоматичне читання не як особливе, доступне тільки найбільш здібним учням, а як нормальне – таке, яким обов'язково повинен оволодіти кожний учень. Розраховане воно на учня середніх здібностей. Швидке читання – це читання від 150 до 300 слів за хвилину [6: 410].

Найголовніше для вчителя, на думку В. О. Сухомлинського, – навчити дітей не лише навичкам читання, а й умінню вдумливого та свідомого сприйняття тексту, тобто «читати так, щоб очі схоплювали, а свідомість фіксувала цілі речення, щоб учень міг відірвати погляд від книжки і закінчити фразу за допомогою зорової пам'яті» [3: 332]. Читаючи, дитина не прикута до слова, вона має можливість на якусь частку секунди відірвати свій погляд від книжки й продумати, осмислити, що буде сказано вголос. Отже, дитина одночасно читає і думає, осмислює, міркує. Таке вільне читання, за визначенням В. Сухомлинського, є однією з найважливіших умов свідомого навчання [7: 85].

Цілеспрямовано працюючи над означеними питаннями, Василь Олександрович ставив за мету навчити молодших школярів до закінчення 2 класу так вільно, виразно й свідомо читати, щоб сприймати очима як єдине ціле невеличкі речення й закінчені частини великих речень [7: 102]. Якщо розвинені навички правильного читання – це вміння безпомилково читати, не перекручувати слова, не пропускати і не вставляти зайвих звуків, складів, не повторювати прочитаних слів кілька разів, правильно їх наголошувати, дотримуватися літературної вимови, то навички усвідомленого читання, за В. О. Сухомлинським, характеризуються такими умовами:

- 1) розуміння значення всіх слів, речень у тексті;
- 2) усвідомлення зв'язку окремих речень;
- 3) засвоєння головної думки, тематичного змісту прочитаного тексту та взаємозв'язку його логічних частин.

Усвідомлення ідейно-тематичного, естетичного багатства прочитаного твору забезпечувалося в Павлівській школі завдяки застосуванню найрізноманітніших прийомів роботи з текстом:

- 1) словникова робота;
- 2) підготовка до читання;
- 3) первинне виразне читання;
- 4) бесіди про безпосередні враження від прочитаного;
- 5) грамотний літературний аналіз твору.

Актуальним у наш час є погляд педагога на навчання усвідомленого читання: «думка тільки тоді стає для маленької людини бажаною працею, коли вона вміє читати думаючи і думати читаючи. Без високої культури читання немає ні школи, ні справжньої розумової праці. Погане читання – як брудне вікно, крізь яке нічого не видно» [2: 574]. Читання, під час якого дитина мислить, – візитна картка педагогічної системи В. О. Сухомлинського. Уміння читати швидко та усвідомлено означає «сприйняти очима і в думці частину речення чи невелике речення цілком, відірвати свій погляд від книжки, вимовити те, що запам'яталося, і водночас думати – не тільки про те, що читається, а й про якість картини, образи, уявлення, факти, явища, пов'язані з матеріалом, що читається» [8: 476]. До такого ступеня досконалості, за В. О. Сухомлинським, слід доводити читання вже в початковій школі.

Пояснюючи переваги швидкого й свідомого читання, педагог вказував і на негативні наслідки, які підстерігають учня, якщо він не навчений швидко й свідомо читати. Такому учневі важко думати, осмислювати те, що він читає. Недосконале читання не розвиває інтелекту, а навпаки, гальмує розумовий розвиток. У школяра не формуються образи

уявлень, якими живиться думка, він не усвідомлює прочитаного матеріалу, зрештою, не засвоює його.

Інтерес до книжки як джерела знань, за переконаннями педагога, уможлиблює удосконалення навичок читання, усвідомлене сприйняття прочитаного, вміння орієнтуватися в художній, науково-пізнавальній та довідковій літературі, дитячій періодиці. В. О. Сухомлинський наголошував, що «якщо є інтерес до читання того, що необов'язкове для вивчення, то учень з інтересом читає й підручник. Читаючи, він відволікається від процесу читання і живе думками про те, що читає» [5: 243].

Уміти донести до дитини емоційне осереддя художнього твору чи життєвої історії, на думку В. О. Сухомлинського, означає відкрити перед очима вихованця вікно в багатий, безмежний світ високих ідей: «покажіть дітям красу, мудрість, глибину думки однієї книжки, але покажіть так, щоб кожна дитина назавжди полюбила читання, була готова вийти в самостійне плавання по книжковому морю» [7: 41]. Підбір текстів для формування інтересу до читання на початкових етапах надзвичайно хвилював Василя Олександровича. Крім книжок-картинок діти починали читати невеличкі друковані дитячі книжки: народні казки в обробці Л. Толстого, оповідання з «Рідного слова» К. Ушинського, вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, Т. Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка [7: 84]. Вчителя надзвичайно непокоїло питання, чому так мало видається книжок для дітей про природу, людину, навколишній світ, які промовляли б до них високохудожнім словом. Педагог наводить з цього приводу приклад: «Якось прочитавши з «Рідного слова» К. Ушинського вірш «Дети, в школу собирайтесь», малюки тут же запам'ятали його. Радіючи цьому, я з тривогою думав про неоковирні вірші, яких так багато в книжках для читання. Сухі, написані канцелярською мовою вірші скоріше вбивають поетичне почуття, ніж виховують любов до слова» [7: 84].

Великого значення виробленню інтересу до читання педагог надавав творам про природу. Для читання цих творів вибиралося оточення, яке нагадувало описані автором картини природи. Василь Олександрович стверджував, що „слово допомагає глибше відчуті найтонші відтінки краси природи, а краса природи ніби закріплює в свідомості дітей... емоційне забарвлення слова, доносить до свідомості й серця його музику, аромат” [5: 373]. Для кожного року навчання в Павлівській школі було відібрано твори (або уривки з творів), які учні читали на лоні природи.

Залежно від того, як діти оволодівали грамотою, в їхнє духовне життя все більше входила книжка. Василь Олександрович створив маленьку бібліотечку книжок-картинок, які малював і писав сам. У книжкових магазинах не було нічого подібного.

Для вироблення потреби в постійному читанні в Павлівській школі використовувались різні форми читань. Аналіз першоджерел дав змогу виділити з них:

- читання художніх творів вголос;
- виразне читання; колективні читання;
- читання творів з продовженням;
- вечори та ранки виразного читання;
- читання дітей вдома для батьків.

Осягнути силу й красу слова, зрозуміти його значення, на думку В. О. Сухомлинського, можна під час читання вголос. Ця форма роботи застосовувалася упродовж усього початкового навчання в Павлівській початковій школі. Читання вголос активізувало роботу всього класу, допомагало тим, хто відчував труднощі у набутті навичок читання, сприяло кращому усвідомленню прочитаного, посилювало виховний та естетичний вплив на слухачів. При цьому використовувались різні види учнівського читання: індивідуальне, хорове, вибіркове, читання в особах тощо.

При читанні твору вголос діти прагнули відшукати у собі схожість з позитивним героєм і намагалися уникнути співставлення із негативним. В. О. Сухомлинський стверджував, що ”твори входять у духовний світ лише тоді, коли дитині хочеться прочитати товаришам те, що схвилювало її серце, хочеться передати в слові свої почуття і

переживання» [7: 198]. Багаторічний досвід педагога дав підставу зробити висновок: щоб навчитися виразно, вільно, свідомо читати, учневі в початкових класах треба читати вголос не менше як двісті годин у класі й дома (10 хвилин щодня в I-II класах і 15 хвилин у III-IV класах). Усю цю роботу вчитель повинен розподіляти в часі, а директор – перевіряти, як учитель керує індивідуальним читанням кожного учня» [6: 410].

Виняткове значення в навчальному процесі Павлівської початкової школи мали заняття з виразного читання. Оволодіння навичками виразного читання в школі Сухомлинського починалося з усвідомлення його найважливіших складових: техніки мовлення – роботи над голосом, дикцією, диханням, орфоепією; логіки мовлення – усвідомленням логічного наголосу, пауз, темпу, інтонації, емоційно образної виразності. Таке читання сприяло поглибленому розумінню змісту твору, розвитку емоцій, уяви і вихованню естетичних почуттів. При проведенні вечорів та ранків виразного читання діти Павлівської школи читали свої улюблені оповідання чи вірші, які при читанні самостійно найбільш сподобались, схвилювали серце.

Із середини першого року навчання Василь Олександрович почав проводити колективні читання. Підготовкою до колективного читання було читання однієї книжки всіма дітьми вдома. Після прочитання книжки вдома, діти йшли читати її в Кімнату казки.

Особливе місце на уроках колективного читання у школі Сухомлинського приділялося читанню віршів. Учитель читав дітям напам'ять кращі зразки поетичних творів – вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Жуковського, М. Некрасова, О. Фета, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Шіллера, А. Міцкевича, Г. Гейне, П. Беранже та інших поетів [7: 199].

Під час уроків колективного читання діти переживали чарівне звучання поетичного слова, і тому після таких уроків в учнів виникало бажання вивчити напам'ять улюблені вірші. За чотири роки початкової школи діти знали напам'ять багато творів без будь-якого обов'язкового заучування (О. Пушкін «Пісня про віщого Олега», поему Т. Шевченка «Наймичка») [7: 199].

Поширеною формою роботи з книжкою в Павлівській початковій школі було читання творів з продовженням. Так у Куточку мрії кілька тижнів Василь Олександрович з учнями читали «Пригоди Тома Соєра». Враження від книжки посилювала обстановка, що оточувала дітей. З продовженням читались «Дитинство» М. Горького, «Біліє паруси» В. Катаєва, «Малахітова шкатулка» П. Бажова.

Сприяли читанню різноманітні організаційно-виховні заходи. У школі проводилися вечори та ранки виразного читання, на яких усі бажаючі могли прочитати своє улюблене оповідання чи вірш. На Святі рідного слова, яке проводилося двічі – в кінці першого півріччя та в кінці навчального року, стали традиційними деякі звичаї:

- на свято запрошували найстаріших людей села;
- гості визначали найкращого читця;
- старші колгоспники розповідали казки, читали напам'ять вірші;
- переможців змагання нагороджували книжками;
- нагороди вручали старші шанувальники і цінителі рідного слова [7: 199].

Цікавою традицією було читання дітей вдома для батьків, матерів, дідусів та бабусь. Щоб послухати, як читають діти, батьки почали приходити в школу, так виникло кілька гуртків любителів і шанувальників рідного слова (гуртки склалися з дорослих, дуже шанованих людей). Інтерес до читання посилювало те, що діти були ніби організаторами цих гуртків [7: 200].

Усі ці заходи проводилися для того, щоб твори входили в духовний світ дитини, адже це відбувається лише тоді, коли дитина передає в слові свої почуття й емоції, читаючи його батькам, друзям, обговорюючи їх.

Таким чином, через навчання читанню В. О. Сухомлинський та педагогічний колектив Павлівської середньої школи поступово прищеплювали своїм вихованцям любов до книжки, вводили її як джерело знань у духовний світ дітей. За сучасних умов інформатизації суспільства досвід В. О. Сухомлинського є потужним джерелом знань, використання якого

значною мірою розширює можливості розв'язання проблеми читання в житті сучасної дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В. О. Вчити вчитися / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 426–436.
2. Сухомлинський В. О. Гармонія трьох начал / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 569–578.
3. Сухомлинський В. О. І ліс, і кожне дерево / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 5. – С. 330–334.
4. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 403–637.
5. Сухомлинський В. О. Павлицька середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 4. – С. 7–390.
6. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 4. – С. 393–626.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 3. – С. 9–279.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 419–653.
9. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 149–416.

УДК 373.1: 140.8

В.В. Кузьменко

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ЦІЛІСНИХ ЗНАНЬ

У статті на основі аналізу творів В.О. Сухомлинського про досвід роботи Павлицької середньої школи доведено, що розвиток у школярів світобачення та їхня взаємодія з оточуючим середовищем можливі лише за умов успішного оволодіння цілісними знаннями.

The article, based on the analysis of works of VO Suhomlinskogo of experience Pavlyskoyi high school proved that the development in the world and their students interact with the environment is possible only if the successful acquisition integrated knowledge.

Процес реформування національної системи освіти відкриває можливості для виховання особистості на нових засадах, формування у неї відповідального ставлення до людини, до організації суспільного життя, до свідомих і відповідальних взаємовідносин із оточуючим середовищем. Це можливе в тому випадку, коли людина оволодіє науковими знаннями. Наукові погляди будь-якої людини формуються здебільшого під впливом знань, отриманих під час навчання. Вони супроводжуються позитивним ставленням, що характеризується переконаністю особистості в їх істинності, невідворотності та ефективності застосування, а також ціннісним сприйманням. Цей процес активно відбувається у навчальному процесі загальноосвітньої школи на основі отримання учнями цілісних знань, що, в свою чергу, вимагає певних змін у відношенні особистості до оточуючої дійсності, в її світосприйнятті та світобаченні, її світогляді.

Формування цілісних знань в учнів – складний і багатогранний процес, який ґрунтується на набутті школярами знань у процесі викладання навчальних дисциплін, розвитку пізнавальних та творчих здібностей, засвоєнні культури праці, застосуванні знань і вмінь. У спадщині видатного вітчизняного педагога В.О. Сухомлинського шляхами

формування в учнів цілісних знань виступають: самостійне вивчення життєвих явищ, народних та літературних джерел, різноманітні дослідження, експерименти, перші літературно-творчі спроби, творча діяльність, продуктивна праця тощо. Запропонована стаття є спробою проаналізувати та знайти в ній рекомендації, які можуть бути використані в процесі формування цілісних знань у сучасних школярів.

У дослідженнях вітчизняних науковців В.І.Бондаря, В.Г.Кузя, Д.І.Пащенко, А.Б.Рацула, О.Я.Савченко, М.Д.Ярмаченка та ін. зверталася увага на організацію в Павлівській середній школі процесу оволодіння учнями знаннями. Однак вчені не ставили за мету з'ясувати, якими шляхами В.О.Сухомлинський розв'язував проблему формування в учнів цілісних знань.

Метою статті є аналіз спадщини В.О.Сухомлинського та пошук в ній рекомендацій, які можуть бути використані в процесі формування у сучасних школярів цілісних знань.

Погляди будь-якої людини формуються здебільшого під впливом знань, отриманих у школі. Вони також мають виняткову значущість для формування у школярів світоглядних уявлень. Саме тому в усі історичні періоди питання цілісності знань особистості були в центрі уваги закладів освіти. Не виняток і навчально-виховний процес сучасної школи, з метою вдосконалення якого науковці традиційно звертають свою увагу на багату педагогічну спадщину нашого народу, оскільки, як писав В.О. Сухомлинський, „без глибокого аналізу того, що зроблено й досягнуто в минулому, без постійного осмислення теоретичної спадщини немислима науково-дослідна робота взагалі, у дослідженні проблем виховання всебічно розвиненої особистості забуття історичного аспекту призвело б до дилетантства і кустарщини” [2: 58].

Формування в учнів цілісних знань – складний і багатогранний процес, який відбувався у навчально-виховному процесі Павлівської школи під час оволодіння знаннями, уміннями і навичками, розвитку пізнавальних та творчих здібностей, засвоєння соціального досвіду школярами.

Важливо, що у школярів формували відносно знань особисту життєву позицію, яка полягала, в першу чергу, в активному ставленні до набутих знань. Педагогічний колектив школи прагнув, щоб „дитину хвилювало все: і перші уявлення про те, що в навколишньому світі відбувається вічна взаємодія живого і неживого, і узагальнення про людство, народ і особистість, й ідея обов'язку перед Вітчизною, перед народом” [2: 94].

Педагоги школи враховували те, що підлітки завжди прагнуть багато досягнути, зрозуміти і узагальнити і тому намагались не допустити бездумного заучування та механічного запам'ятовування навчального матеріалу. Вони не лише створювали в свідомості підлітків „картину навколишнього світу”, а й допомагали їм утвердитись у власних поглядах і переконаннях, прагнули, щоб основи наукових знань про природу стали для школярів своєрідним полем для пізнання [1].

Значну увагу видатний педагог надавав формуванню в учнів мислення, а тому завжди відповідав на їхні запитання, намагався своїми поясненнями заповнити прогалини у дитячих знаннях. Це підтверджують такі його слова: „Я добивався піднесення великої інтенсивності мислення дітей. Вони буквально засипали мене запитаннями: Що? Як? Чому? Серед усіх поставлених запитань приблизно 80% становили ті, що починалися словом чому? У дітей було багато незрозумілого. І чим більше в навколишньому світі було для них незрозумілого, тим яскравіше виявлялось бажання знати, тим гостріше виявлялась сприйнятливність до знань. Діти буквально „схоплювали на льоту” все, що я розповідав їм. Коли прийшов час дати перше наукове поняття про електричний струм як потік електронів, виявилось, що в підлітків – безліч запитань саме про це складне фізичне явище. Відповіді на них були, немов цеглинки для пустот у картині світу, що вже склалася в уявленні школярів на основі читання, а також на основі іншої інформації, одержаної раніше [3].

В.Сухомлинський вважав, що необхідно не лише навчити дітей правильно мислити, а й висловлювати свої думки, ясно і точно відображати у словах істини, роздуми, логіку мислення тощо, і, що дуже важливо, мислити про свої думки. Саме тому, починаючи з

дошкільного віку і до закінчення восьмого класу, в Павлівській школі проводилися спеціальні уроки мислення. На них діти досліджували, осмислювали, пізнавали природу і працю. З цього приводу педагог писав: „Діти стають дослідниками, думка постійно зв'язана з найтоншими операціями рук, і цей зв'язок (рука розвиває мозок), відіграє справді рятівну роль для тих, кому дуже важко вчитися, і хто був би приречений, якби не спеціальна скерованість навчання” [2: 98].

Добре коли дитина приводить у рух свої знання, думає про них, аналізує, застосовує у практиці життя, використовує для пояснення невідомого і проникнення в незрозуміле. Для того, щоб це було можливим, потрібно залучати її до творчого використання знань. У Павлівській школі з цією метою використовували творчі письмові роботи, задачі з народної мудрості, казки, пісні.

У школярів у процесі навчання повинно вироблятися певне ставлення до знань, на основі якого виникатиме певне відношення до навколишньої дійсності. З огляду на це, В.О. Сухомлинський застерігав, що кожна відкрита школярами істина повинна відкриватися їм як світоглядна позиція, як певна об'єктивна частина життєдіяльності людини та пробуджувати думку дитини до аналізу, співставлення, роздумів.

І дійсно навчання не може бути простим нагромадженням знань, які діти зможуть використати тільки у дорослому житті. Треба, щоб учні бачили їх життєву необхідність та можливість використання на практиці. Школярі повинні ставати трудівниками на ниві повсякденної освітньої праці, в результаті якої вони осягають знання, бо останні є підґрунтям для формування наукових поглядів, переконань, особистої оцінки і самооцінки, об'єктивного бачення світу.

В.О. Сухомлинський надавав великого значення всім шкільним дисциплінам, оскільки був переконаний, що кожен навчальний предмет окремо і всі разом необхідні дитині для всебічного гармонійного становлення її особистості, розвитку індивідуальних нахилів, здібностей, покликань тощо. Кожен школяр, на його думку, повинен бути в певній мірі і математиком, і фізиком, і хіміком, і літератором, і біологом, і істориком, а шкільні знання з цих предметів необхідні для формування у дитини об'єктивного сприйняття оточуючої дійсності та внутрішнього світу, на основі якого і буде сприйматися зовнішній світ.

Педагог підкреслював, що однією з причин виникнення труднощів у навчанні є те, що отримані знання не використовуються школярами взагалі і, головне, не застосовуються для здобуття нових знань. Він підкреслював, що знати – це в першу чергу вміти застосувати знання. Отже, чим більшими знаннями оволодіють школярі, тим легше їм буде вчитись. Активність використання отриманих знань, на думку педагога, виступає основною умовою їх розширення і поглиблення.

Вся отримана інформація у свідомості школяра об'єднуються в певну частину картини світу, але цей процес вимагає часу, а його успіх залежить від того, наскільки знання, вміння й навички доступні віковій і розвитку учнів та від організації навчання. Описуючи досвід роботи своєї школи, В.О.Сухомлинський писав так: „У V класі почалось вивчення систематичного курсу основ наук про природу, суспільство, людину. Ми прагнули, щоб ці три елементи освіти, органічно поєднуючись, не тільки створювали в свідомості підлітків картину навколишнього світу, а й допомагали їм утвердитись у власних поглядах на світ, на минуле, сучасне й майбутнє людства, на самих себе. Підкреслюю виняткове значення гармонійного поєднання трьох елементів освіти. Без знань про людину освіта не була б повною...” [1: 387].

Усвідомлення школярами необхідності свідомого використання знань у практичній діяльності, а набутого досвіду при вивченні наук, створює у них цілісну картину світу, допомагає зрозуміти значення праці в житті людини. У дітей виникає бажання вдосконалювати свою працю, працювати творчо, отримувати задоволення від роботи. Тут велика увага приділялася чіткій організації навчальної роботи учнів, а одним із правил стало, щоб усі самотійні, лабораторні та практичні роботи, передбачені програмою, кожен учень виконував індивідуально. Значну увагу самотійній роботі учнів приділяли вчителі

математики, які прагнули, щоб діти самостійно розглядали умови задачі, пояснювали отримані результати. Так, знання, набуті на їхніх уроках, школярі вмело використовували під час проведення на місцевості практичних робіт з географії. При цьому, що дуже важливо, математичні знання в свідомості школярів інтегрувалися зі знаннями, отриманими на уроках географії, біології та інших навчальних дисциплін. Цінним є також те, що у Павлівській школі „викладачі фізики, хімії і природознавства, виходячи з власного досвіду, склали певний мінімум таких практичних умінь і навичок, якими повинні оволодіти учні в процесі вивчення теоретичного курсу того чи іншого предмета” [6: 8]

Одним із головних елементів знань є слово, у якому виражається весь навколишній світ. Особливо це помітно у початкових класах, коли дитина за допомогою слова вчителя робить „найширші кроки по сходах знань”. Через усне та писемне слово дитина в школі активно пізнає світ. Він „відкривається перед дитиною новими, зовсім невідомими їй до вступу в школу, гранями”. Тому дуже важливо, на думку педагога, щоб слово стало для дитини „інструментом, за допомогою якого вона опановує знання”. Разом із тим словесна подача навчального матеріалу в усі часи була злом освіти. Це визнавав і В.О.Сухомлинський. Він був переконаний, що знання виявляються, в першу чергу, в умінні застосувати їх у практичній роботі. Тому запам'ятовування матеріалу потрібно проводити через його розуміння, усвідомлення, осмислення, а через них до розуміння абстрактних істин. Так, наприклад, учні в ході багаторазового повторення переконуються, що кожне правило дає істину узагальнюючого характеру, і запам'ятовують його завдяки багаторазовому осмисленню [3: 453].

Василь Олександрович писав, що для дитини цікаві лише ті уроки, на яких проходить процес об'єднання отриманих знань в ході певного дослідження. Такий підхід до навчання був наявний в Павлівській школі на уроках природничо-математичного циклу, де постійно відбувався перехід від конкретних речей до абстрактних істин, загальних закономірностей. Кожен учитель давав учням завдання щодо проведення певних досліджень. Одні з них були направлені на спостереження, інші – на активні дії і перетворення. Це робило учнів активними здобувачами знань, дослідниками явищ, фактів, речей як у процесі занять, так і в позаурочний час. Вони постійно щось відстоювали і доводили. Домашні завдання були спрямовані на нагромадження фактів для пізнання, запитань, роздумів.

Педагоги відомої школи прагнули до того, щоб у процесі пізнання учні підходили до явищ і фактів без заздальгідь сформованих висновків, а тому широко використовували дослідницький підхід до навчання. Дослідницькі роботи учні проводили не лише на уроках, а й у майстернях, на навчально-дослідній ділянці, в лабораторіях тощо. У результаті цього дослідницький підхід ставав рисою мислення школярів. Вони намагалися перевірити правильність висновків, закономірностей навіть тоді, коли ці явища не могли бути об'єктом безпосереднього спостереження [5]. Як наслідок, явища оточуючого світу ставали для учнів більш зрозумілишими, а картина світу, що виникала в їх свідомості, інтегрованою.

Для спрощення запам'ятовування навчального матеріалу педагог пропонував на заняттях, коли вивчалися перші наукові поняття (наприклад: життя, жива речовина, спадковість, обмін речовин, організм та ін.), використовувати матеріал, спеціально підібраний у наукових та науково-популярних журналах, книжках, брошурах.

Він підкреслював, що, на жаль, значна частина вчителів розуміє термін „знати”, як уміння школярів відповідати на поставлені запитання. Разом із тим „знати – це значить уміти застосувати знання”. Будь-яке заучування в школі повинно ґрунтуватися на розумінні, на осмисленні фактів, явищ, речей тощо. Це шлях до розуміння абстрактних істин і практичного використання знань. Тому видатний педагог підкреслював, що „чим більшими знаннями володіє учень, тим легше йому вчитися”, тобто чим більша наукова картина світу дитини, тим легше її розширювати [3].

Учений звертає увагу на те, що практичні роботи, які виконують школярі, вимагають узагальнення знань з різних предметів. У ході виконання учнями таких робіт відбувається трансформація набутих знань, а закони, явища, предмети, істини узагальнюються і

переосмислюються у різнобічних їх взаємозв'язках і взаємозалежностях. Як наслідок, школяр усвідомлює певну інформацію з нового невідомого йому боку. Розумова праця в такому випадку проходить більш інтенсивно, а діти ставляться до неї більш відповідально. Вони повторюють навчальний матеріал, але уже на значно вищому рівні.

Багаторічний досвід практичної роботи В.О.Сухомлинського дозволив йому стверджувати, що в ході розумової праці школярів „одне теоретичне узагальнення стикається, пов'язується, „зчіплюється” з іншим, відбувається немовби стрибок у трансформації знань: обидві істини глибше осмислюються, учень бачить у теоретичних узагальненнях те, чого він раніше не бачив, ясність одного немовби робить яснішим інше” [3: 467].

Педагог роз'яснює, що школярі повинні самостійно здобувати знання, спираючись на ті, які вони вже мають. Таке добування знань про світ ґрунтується на відкриванні істин, причинно-наслідкових та інших зв'язків. Тобто, коли перед дітьми чітко постає незрозуміле питання, вони повинні „відчути, побачити незрозуміле” та з усього запасу знань, набутих раніше, відділити ті, що необхідні для відповіді на дане запитання. Саме це відділення та використання знань для з'ясування незрозумілого, неясного і є, на думку В.О. Сухомлинського, добуванням знань [4: 370]. У процесі вивчення навчального матеріалу в учнів, як правило, виникають певні утруднення. Тому важливо передбачити їх, допомогти школяреві ліквідувати прогалини у знаннях та встановити взаємозв'язки з раніше отриманими. З цією метою вчитель повинен чітко визначити, яка частина матеріалу може бути незрозумілою учневі і що саме йому необхідно обов'язково засвоїти для подальшого навчання.

Таким чином, проведений розгляд педагогічної спадщини видатного вченого дозволяє констатувати, що він зробив значний внесок у розв'язання проблеми формування у школярів цілісних знань. Аналіз його наукового доробку дозволяє зробити висновки: усвідомлене і якісне засвоєння учнями знань – багатовимірний і складний процес, який успішно розвивається лише за умов відповідального ставлення школярів до результатів своєї діяльності; викладання шкільних дисциплін повинно проводитися у тісному зв'язку з оточуючим учнів довкіллям, що допоможе встановленню зв'язків між фактами, явищами повсякденного життя, діяльності, взаємодії тощо; формування в учнів цілісних знань неможливе без зв'язку навчання з життям, усвідомленого і якісного засвоєння учнями знань; для формування у школярів цілісних знань слід навчати їх спостерігати за оточуючим життям, проводити необхідні дослідження, пояснювати отримані результати, залучати до самостійного виконання практичних завдань.

До перспективних напрямів подальших досліджень належать проблеми формування цілісних знань в історії розвитку шкіл України та в сучасній загальноосвітній чи вищій школі, оптимального співвідношення між наукою та змістом навчальної дисципліни в контексті забезпечення цілісності знань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. / В. О. Сухомлинський – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 283-582.
2. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Там само. – Т. 1. – С. 55-208.
3. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю // Там само. – Т. 2. – С. 419-654.
4. Сухомлинський В.О. Урок і знання // Там само. – Т. 5. – С. 366-371.
5. Сухомлинський В.О. Формування комуністичних переконань молодого покоління // Там само. – Т.2. – С. 7-146.
6. Сухомлинський В.О. Підготовка учнів до трудової діяльності / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1957. – 22 с.

РІДНА МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: РОЗДУМИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО І РЕАЛЬНІСТЬ

У статті на основі широкої наукової спадщини видатного українця В.О.Сухомлинського досліджено роль рідної (української) мови в українській національній школі, показано її визначальний вплив на формування національно-мовної особистості сучасного школяра.

In the article the role of native (Ukrainian) language in the Ukrainian National School is examined on the basis of scientific heritage of the outstanding Ukrainian V. Sukhomlynsky. It's determining influence upon the formation of nationally linguistic personality of modern schoolchildren is shown.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Для відродження України, національної свідомості й ментальності нашого народу в сучасних умовах великого значення набуває краща творча спадщина видатних українських педагогів і методистів. До їхньої когорти по праву відносимо В.О.Сухомлинського, який зробив вагомий внесок у розвиток методики навчання української мови. Становлення В. О. Сухомлинського як науковця, педагога й методиста відбувалося впродовж усього його життя в складних умовах радянської тоталітарної системи. Він пройшов шлях від учителя української мови і літератури до видатного вченого, творчий доробок якого воістину величезний і потребує передусім його сучасного вивчення й переосмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом до проблеми використання творчої спадщини видатного українського педагога і насамперед учителя української мови і літератури В.О.Сухомлинського щодо ролі рідної мови у формуванні національно-мовної особистості школяра зверталися Є.Голобородько, І.Лопушинський, Л.Мамчур, Г.Михайловська, М.Пентилюк та ін. вітчизняні та зарубіжні мовознавці та педагоги, у чиїх працях проаналізовано лінгводидактичні основи методики навчання рідної (української) мови, запропоновані свого часу В.О.Сухомлинським, та зроблено відповідні наукові висновки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак системний виклад проблеми ролі рідної мови в українській школі, особливо в сучасних умовах демократичного державотворення в сучасній Україні, не дістав належної систематизації й висвітлення в науковій літературі.

Формування цілей статті. Саме тому увагу автора й привернуло питання цілісного висвітлення проблеми щодо ролі рідного (українського) слова в сучасній національній школі через дослідження й активне використання творчого доробку видатного педагога світового рівня В.О.Сухомлинського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Видатний український педагог В.О.Сухомлинський є автором численних монографій, методичних посібників і статей, у яких викладено принципово нові (навіть в непростих умовах сучасності) погляди на зміст, форми й методи навчання рідної мови в школі [1: 63]. Праці “Духовний світ школяра” (1961), “Слово про слово” (1964), “На нашій совісті – людина” (1964), “Слово рідної мови” (1965), “Моя педагогічна віра” (1968), “На трьох китах” (1968), “Урок і знання” (1968), “Павлиська середня школа” (1969), “Серце віддаю дітям” (1969), “Джерело невмирущої криниці” (1970), “Сто порад учителів” (1976) та ін. тим чи іншим чином присвячено питанню мовної підготовки учнів.

Займаючись проблемою мовної освіти, учений виявив свою напрочуд раціональну в умовах тоталітаризму позицію щодо місця і значущості рідної мови в навчанні молодого покоління та у формуванні й становленні національно-мовної особистості школяра, попри те,

що 60-і роки ХХ століття “ознаменувалися” для України “політикою” радянської держави, спрямованою на відмову від рідної (української) мови, утвердження українсько-російської двомовності, “творення нової історичної спільноти” – радянського народу. На глибоке переконання В. Сухомлинського, марно думати, що учень, не знаючи рідної мови, зможе вправно використовувати іншу. Звертаючись до учнів та молоді, видатний педагог говорив: “Знай, бережи, збагачай велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури” [2: 34]. У своєму записнику В.Сухомлинський у той страшний період занотував: “Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху” [3: 56]. Цими словами видатний український педагог висловив своє педагогічне кредо. Він довів, що навчання мови – найважча і найнеобхідніша справа, це передусім процес виховання розуму, формування думки, копіткє різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини.

Головне завдання словесника, за переконанням В. Сухомлинського, – виховати в дитини любов до рідної мови. Учитель повинен зробити рідне слово основою духовного світу дитини.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція вченого щодо особистості вчителя рідної мови. “Викладати цей предмет повинні найздібніші й найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Викладання мови – це майстерність творення людської душі, бо вона є найтоншим, найніжнішим диткненням до серця людини. Викладання мови – людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу” [3: 58].

Методична спадщина В. Сухомлинського досить багатогранна і глибока: він торкається проблем формування мовної культури як учнів, так і вчителів-словесників, конкретних методичних питань щодо різних мовленнєвих рівнів. Уся педагогічна діяльність вченого спрямовувалася на те, щоб “життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього життя” [4: 120]. У багатьох його працях знаходимо відповіді на актуальні питання: як навчити дитину сприймати, розуміти слово і вдало використовувати його в усному й писемному мовленні [3: 56].

Виховна сила рідної мови, стверджував В.О.Сухомлинський, у формуванні, в утвердженні чутливості до слова, до найтонших порухів душі, виражених у ньому... Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури [5: 53].

Виховання такої національно-мовної особистості школяра без наявності справжнього Вчителя мови видатний і педагог навіть не уявляв. У своїй праці “Слово про слово” В. Сухомлинський з цього приводу писав: “...Хочеться порадити вчителям: якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відточуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу. Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!” [6: 167].

Видатного педагога хвилювало питання, що потрібно зробити, аби наші вихованці любили рідне слово, були духовно багатими, культурними, розумними людьми. Завдання вчителя-словесника полягає в тому, щоб увести дітей у квітучий сад, ім'я якому рідна мова, показати рідне слово в усій його принадності.

З цього приводу В. Сухомлинський писав: “Недавно в одному підручнику педагогіки я прочитав буквально таке: слово вчителя відіграє другорядну роль серед методів впливу на дитину, на першому місці стоїть активна діяльність, праця. Тож не дивно, що в останні роки серед учителів поширилася думка, що “словесне виховання” дає малий результат. ...Але ж і поведінка, і взаємини, і праця – все це залежить від складних процесів, що відбуваються в

душі, найважливішим засобом впливу на яку є слово. В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність” [6: 160].

В. О. Сухомлинський пропонує своїм колегам-учителям двісті занять-бесід про найвитонченішу й найбагатшу у світі красу – красу рідної мови. Педагог стверджує, що любов до такого духовного багатства, як мова, – це сама суть духовного життя людини. Любячи прекрасне, переживаючи повагу і шану до краси, людина вчиться поважати саму себе. Внутрішня духовна культура стає сильним стимулом самовиховання.

Завдання вчителя – допомогти дітям досягнути неповторну красу рідної мови. Якщо йому вдасться донести до розуму й серця своїх вихованців внутрішнє багатство, красу, велич рідного слова, то учні навіки полюблять рідну мову, дорожитимуть нею, нестимуть її неспотвореною й чистою. Людина, вихована на красі слова, усе життя буде непримиренна до примітивів й вульгарності.

“Захоплення красою слова – одне з тих найтонших і найглибших почуттів, які треба поступово, але неухильно, докладаючи немалих зусиль, утверджувати в юній душі”, – пише В. О. Сухомлинський. Тільки там, де почуття виховується, де людина переживає його не один раз, можна говорити про любов до рідного слова [5: 57].

Як засіб виховання чуття слова й почуття любові до нього В.О.Сухомлинський виділяє Скарбницю рідної мови. Він радить із словесного моря української мови вибрати тисячу слів, які вирізняються серед інших особливо поетичним, емоційним забарвленням, несуть у собі багатогранні відтінки думок і почуттів. Скарбниця рідної мови – це посібник для вчителя, який має полегшити копітку проникнення в рідну мову.

В. Сухомлинський вимагав від учнів копіткої роботи над словом, його значенням та емоційним забарвленням. Він наголошував на тому, що чутливість до змісту і краси мови “виробляється тоді, коли людина розуміє і відчуває гру слова, його внутрішнє змістове багатство, емоційне забарвлення” [3: 56].

Особливу увагу вчитель звертав на виразність, правильність мови. Безграмотність, невиразність мови, недорікуватість педагог прирівнював до невігластва: “Кожне слово має свій зміст, невміння вибрати потрібне слово – те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися цвяхом” [3: 56-57]. В. Сухомлинський учив дітей замислюватися над словом: що воно означає і коли його краще вжити. Для цього вже в початкових класах учні мали записну книжечку – “Словесну скриньку”. До неї занотовували слова, які здавалися цікавими чи незрозумілими. Учитель потім пояснював дітям значення або емоційне забарвлення слова.

“Я не уявляю викладання мови, – переконував В. Сухомлинський, – без походів і екскурсій по рідному краю, без споглядання картин природи, без вияву почуттів у словах” [3: 57].

Великого значення визначний педагог надавав учнівським творам, оскільки “складання творів – це загальнопедагогічна проблема, від розв’язання якої залежить розумовий розвиток дітей, багатство їхнього духовного розвитку” [3: 57].

Особливе місце Сухомлинський відводив збагаченню словникового запасу учнів. Для “Школи радості” він склав список слів рідної мови, які діти повинні запам’ятати.

Оскільки володіння рідною мовою визначає багатство, широту інтелектуальних та естетичних поглядів особистості, учений також вимагав, щоб учителі всіх предметів збагачували активний словниковий запас дітей, учили їх думати, користуватися внутрішнім мовленням, правильно передавати свої думки усно й на письмі.

Сухомлинський уважав, що зацікавлення учнів рідною мовою сховане насамперед у самій мові. Він рішуче не погоджувався з думкою, ніби мова належить до “сухих” навчальних предметів. “Засушують” її бездарні вчителі своїми примітивними уроками,

байдужістю до рідного слова і дітей. У таких горе-вчителів рівень грамотності й мовної культури їхніх учнів, як правило, низький, учні зневажливо ставляться до рідної мови, не знають жодного вченого-мовознавця, жодного вірша про рідну мову [3: 58].

Учений переконливо доводив, що школа невіддільна від національного ґрунту і повинна формувати й берегти національну культуру, органічно поєднувати й утверджувати загальнолюдські та національні цінності.

Великого значення у творчому доробку В. Сухомлинського надається і різним видам позакласної роботи з рідної мови (мовні гуртки, екскурсії, свята Казки, Книги), що розвивають мовлення й мислення учнів, збагачують їх духовно. Крім того, від уміння вчителя навчати й виховувати, поєднувати теорію та практику залежить розвиток моральних рис, естетичного смаку.

Багато уваги вчений надавав проблемі модернізації методів навчання мови, що згодом набули особливої актуальності: проведення доказової розповіді, пояснення, евристичної бесіди, спостережень над фактами і явищами живої мови, застосування пізнавальних та проблемних завдань і запитань, конструктивних і творчих вправ, удосконалення самостійної роботи учнів з підручником, книжкою [1: 64].

Сухомлинський також активно досліджував метод спостереження над мовою. На думку педагога, вивчення матеріалу методом спостереження з використанням індивідуальної самостійної роботи забезпечує високий рівень самостійності, напружену розумову діяльність і участь у “відкритті правила, визначення” [1: 64].

За Сухомлинським, чільне місце серед засобів навчання посідає слово вчителя, використання словників та інших джерел, наочності (статичної і динамічної), технічних засобів навчання.

Започаткована Сухомлинським робота з техніки читання, що відіграє виняткову роль у розвитку мовлення та підвищенні грамотності учнів, у сучасних умовах потребує систематичного й ширшого застосування не лише в початкових, а й у середніх та старших класах.

Не втратили свого значення положення і рекомендації педагога щодо підвищення грамотності учнів. Нині педагогічні колективи, окремі вчителі творчо поєднують власний досвід з досвідом В.Сухомлинського в навчанні рідної мови. Сучасна українська лінгводидактика, спираючись на новітні досягнення мовознавства, педагогіки й психології та результати експериментальних досліджень, робить певний крок уперед в оновленні змісту та вдосконаленні форм і методів навчання. Цьому значною мірою сприяє вагома спадщина вітчизняного науковця.

Висновки з даного дослідження. Отже, творче осмислення спадщини видатного українського педагога й методиста збагачує досвід роботи над словом на уроках мови. Заглиблюючись у його поради, побажання, переконуєшся, що кращої методики навчання рідної мови, як у В.О.Сухомлинського, нині немає. Варто лише вчителям опанувати її й уміло використовувати в своїй повсякденній мовній практиці. Саме тому завдання вчителя-словесника і полягає в тому, щоб віднайти в рідній мові слова, у яких би зазвучав увесь діапазон людських думок і почуттів, донести їх до вихованців, перетворити слова в могутній засіб виховання національно-мовної особистості школярів – майбутніх громадян суверенної Української держави.

Перспективи подальших розвідок. Подальші дослідження порушеної в статті проблеми вбачаються нам у вивченні творчої спадщини В.О.Сухомлинського на предмет впливу краси рідного слова у зв'язку з формуванням національно-мовної особистості сучасного школяра.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мамчур Л. Внесок В. Сухомлинського в теорію і практику навчання рідної мови // Дивослово. – 1998. – № 9. – С. 63-64.
2. Сухомлинський В. Моральні заповіді дитинства і юності. – К., 1966.
3. Мамчур Л. Сухомлинський про роботу над словом // Дивослово. – 1998. – № 3. – С. 56-58.

4. Сухомлинський В. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.
5. Сухомлинський В. Слово рідної мови //УМЛШ. – 1987. – № 7. – С. 52-61.
6. Сухомлинський В. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – 639 с.

УДК 37(477)«19»(092):37.02

Л.В. Мацевко-Бекерська

ГОРИЗОНТИ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Сучасний навчально-виховний процес перебуває у пошуку оптимальних умов організації, планування, формування умов своєї успішної реалізації. Одним із шляхів удосконалення педагогічної майстерності є розвиток інтерактивного навчання. Серед предметів, що мають перспективи методичного оновлення, є література (від рівня читання у початковій школі до академічного формату).

Modern educational process is in search of optimal conditions of organization, planning, creating conditions for its successful realization. One of the ways to improve teaching skills is the development of interactive studying. Among the subjects that have prospects of methodological updates is literature (from the level of reading in primary school up to the academic format).

Цілком очевидним для кожного є один із феноменів людської психіки – спосіб формулювання запитань. Лише дитина може запитати „чому вода мокра?“, „чому сніг холодний?“, „чому сонце світить?“ тощо. Елементарні за формою, наївні за змістом, ці питання викликають розгубленість дорослого своєю глибиною, онтологічною універсальністю і складністю. Можливо, саме тому більшість дитячих запитань так і залишаються без відповіді. Одне із подібних належить студентці: будучи до смішного простим, воно змусило пильно придивитися до предмета, який пропонується опанувати майбутнім учителям. На першому занятті з курсу „Дитяча література і практикум виразного читання” прозвучало наступне: „Невже ми цілих два роки будемо читати казочки?” Звісно, студентам було розтлумачено, що казочки вони читатимуть не два роки (стільки триває вивчення курсу за програмою), а все своє професійне життя. Адже зроблений ними свідомий вибір фаху самозрозуміло передбачає постійний контакт з досить специфічною літературою. Однак це запитання спричинило ряд міркувань загально-методологічного, методичного, психологічного, а також суто літературного спрямування.

Передусім повернуло до спадщини В.Сухомлинського, до його переконливого твердження: «Творчість – це незримі ниточки, які об'єднують серця. Можливості для творчості безмежні. Шкільна творчість починається зі слова» [3: 507]. Сучасна школа перебуває сьогодні у досить специфічній, складній, проте надзвичайно цікавій атмосфері творчого пошуку на всіх без винятку рівнях її функціонування: від визначення стратегічного, перспективного бачення освіти як базового суспільствотворчого чинника до вибору конкретних форм та методів роботи з огляду на їх предметну доцільність. Одночасно слід мати на увазі і те, що трансформація шкільної системи не є атрибутом лише нашого часу, оскільки саме школа завжди була, є, і, очевидно, буде найбільш чутливою до актуальних проблем людини незалежно від епохи, в яку вона має себе зреалізувати.

Особливої активності сьогодні набувають розробки з проблем інтерактивного навчання як способу максимально активізувати інтелектуально-пізнавальну діяльність учнів і студентів. Саме вдосконалення форм міжособистісної комунікації дає простір для розвитку новітньої методики, адже мав цілковиту рацію В.Сухомлинський, стверджуючи, що «одухотворення й натхнення однієї особистості породжує одухотворення й натхнення в душах інших людей» [3: 507]. На сучасному рівні суспільно-технологічного розвитку світ оперує надзвичайно об'ємною інформаційною базою, тому головним завданням школи

перестало бути – «дати знання», натомість набуло важливості – «розвинути метавміння вчитися, тобто самостійно здобувати і застосовувати нові знання». Впродовж кількох століть педагоги-теоретики й практики намагаються вносити оптимальні корективи до наявних форм навчання: ідеї Ж.-Ж.Руссо, Й.Песталоцці, Дж.Дьюї склали основу для впровадження групових форм навчання; бел-ланкастерська система із врахуванням ідей Я.Коменського щодо взаємонавчання стала розвитком групової форми; на початку ХХ століття виник Дальтон-план; у Східній Україні в 30-их – 40-их роках здобула популярності ідея бригадно-лабораторного методу; з 60-их років у межах класно-урочної системи починає активізуватися інтерес до групових форм навчання, що було пов'язано із вивченням пізнавальних здібностей учнів.

Питання результативної організації групового навчання опрацьовувалися Л.П.Аристовою, М.О.Даниловим, Б.П.Осиповим, І.М.Передовим, А.М.Алексюк, Ю.К.Бабанського, І.Я.Лернера та інших. Розробкою елементів інтерактивного навчання варто вважати праці В.О.Сухомлинського, новаторський педагогічний досвід Ш.Амонашвілі, В.Шаталова, Є.Ільїна, С.Лисенкової. Сучасний науковий, навчальний і методичний матеріалу з проблем розвитку пізнавальних здібностей дитини у великій кількості представлені у фаховій педагогічній пресі.

У контексті формування нових методологічних засад викликає зацікавлення центральний, фундаментальний навчальний предмет у початковій школі – читання, що згодом трансформується у шкільний курс літератури і виростає в академічні дисципліни, пов'язані зі словом. Надметою цього навчального комплексу можна вважати формування особистості, розвиток інтелекту, цементування тих основ, які дозволять дитині (а згодом – і дорослій людині) реалізувати себе якомога гармонійніше та комфортніше. Поза сумнівом є важливість і необхідність всіх дисциплін у комплексі, однак також поза сумнівом є той факт, що все стає доступним саме через слово: «Без переживання краси слова розум дитини не може збагнути потаємних граней його змісту. А переживання краси неможливе без фантазії» [4: 184]. Вчитель чи викладач не лише дає певну суму знань, деякий масив інформації. Його завдання є значно складнішим: він повинен навчити цю інформацію здобувати самостійно, тобто місія педагога – не навчити якогось конкретного предмета, не заповнити пам'ять «навчальним матеріалом», а навчити вчитися.

Для новітньої української педагогіки, методики викладання окремих навчальних дисциплін першочергово важливими є праці В.Сухомлинського. Вітчизняна педагогічна думка останнього часу дедалі активніше послуговується авторитетами західноєвропейського світу, досягненнями США, і це, безперечно, має перспективу. Однак не менш важливим є вивчення спадщини тих теоретиків та практиків шкільництва, які ментально, психологічно та історично більш зрозумілі та доступні нам. Скажімо, два висновки авторитетних педагогів стосовно перспектив освіти:

- «Кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через дуже тривалий час. Те, що ви зробили, сказали, зуміли прищепити дитині, інколи виявляється через п'ять – десять років» [5: 5].
- «Протягом останнього півстоліття спостерігаємо в цілому світі зростання ролі освіти, яку, все частіше, трактують як значний чинник впливу на добробут, розвиток і якість життя громадян [...] Освітяни всюди думають про те, яка освіта буде найбільш придатна молодим людям в майбутньому» [6: 3].

Як бачимо, відповідальність як ключова передумова плекання доброго вчителя наскрізною лінією єднає педагогічну думку різних поколінь. У передмові до «Ста порад учителю» читаємо: «Я знаю працівників багатьох спеціальностей, але немає – я в цьому переконаний – людей більш допитливих, невагомних, більш одержимих думками про творчість, як учителі» [5: 3]. Власне під кутом зору допитливості учителя, його прагнення зробити навчання якомога більш комфортним та гармонійним пропонуємо зупинитися на деяких аспектах інтерактивного навчання.

Суть цієї форми полягає у тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх його учасників. Це «співнавчання, взаємонавчання, де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють» [2: 9]. Для того, щоб усі зацікавлені в успішній пізнавальній діяльності працювали активно, творчо, натхненно, передусім вчитель має піклуватися про створення відповідної атмосфери під час уроку, про закорінення у дитячій свідомості думки про власну значимість кожного, його бодай найменшого прагнення зробити крок на шляху до пізнання чогось нового. Вибір конкретної методичної парадигми уроку чи серії уроків мав би спиратися на розуміння «специфічних властивостей та якостей», якими Сухомлинський наділяє «особливу професію» вчителя: «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною; на дитину впливає багато людей і явищ, [...] місія школи – боротися за людину, переборювати негативні впливи і давати простір позитивним; об'єкт нашої праці – найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується; дитина повсякчас змінюється, завжди нова, сьогодні не та, що була вчора» [5: 5–6]. Отже, систематизації підходів до власного вчителювання має передувати чітке усвідомлення призначення, ролі та функцій вчителя, якому довірено «найособливіший матеріал».

Розподіл часу на вивчення певної теми, формулювання мети навчального заняття, вибір форм та методів роботи, очікування результату учіння повинні бути максимально наближеними до потреб та вікових можливостей учнів і студентів. Доцільно користуватися досить простою формулою для програмування своєї роботи з кожною віковою групою, оскільки мисленні процеси, ускладнюючись, обертаються довкола аналогічних центрів: чи мав я подібну інформацію раніше? – навіщо мені ця інформація? – чи можна нову інформацію вважати продовженням того, що я робив минулого тижня чи місяця? Заздалегідь спланована робота, зорієнтована на максимальну адаптацію до сприймання зробить навчальний процес дійовим, результативним, лояльним до його адресата. Поза пізнавальним конфліктом на зразок «я цього не знаю, бо не розумію і не можу зрозуміти» вся запланована вчителем і викладачем інформація для сприймання, запам'ятовування та осмислення буде успішно засвоєна. Власне сучасна школа, на жаль, на всіх її рівнях демонструє цілком протилежний підхід, починаючи від програмового навантаження і до системи так званого толерантного оцінювання досягнень навчальної діяльності учнів.

На думку В.Сухомлинського, «почуття власної гідності дитини залежить від її успіхів у навчанні, а успіхи в навчанні – від доброзичливості педагога і, звичайно, від того, наскільки підготовлена душа дитини до приймання доброзичливості педагога» [5: 25]. Основним завданням інтерактивних технологій властиво і є пошук та впровадження таких форм і методів роботи, які мають визначену кінцеву мету – створити комфортні умови для навчання, за яких кожен учень і студент здатний відчути власну успішність, свою особисту спроможність до інтелектуальної праці. Власне техніки інтерактивного навчання дозволяють максимально наблизити поради В.Сухомлинського до реалій педагогічної дійсності, особливо в часі неоднорідних можливостей школи як суспільної моделі. Різні способи групування навчальних завдань, різні критерії оцінювання для неоднакових за рівнем успішності учнів, об'єднання школярів у мінімальні за кількістю групи – ці та багато інших чинників здатні згладити численні об'єктивні невідповідності у навчальному процесі.

Надзвичайно важливий момент – самосвідомість учителя. Якщо за традиційною схемою проведення навчальних занять кожне наступне є або продовженням попереднього за темою, або новим кроком у навчальному процесі, і, відповідно, потребує різних підходів до його продумування та підготовки, то саме інтерактивні технології є сприятливими для діяльності вчителя (викладача). Маючи загальну схему структурування матеріалу, добре володіючи фактичними знаннями з певного предмета, педагог стає професійним менеджером процесу учіння, з позиції домінуючої він переходить у позицію співпраці та діалогу, що, у свою чергу, сприяє встановленню результативного порозуміння задля визначеної самим учителем конкретної навчальної, розвивальної чи виховної мети. В такому разі педагог

щодня зможе твердити, що «до цього уроку я готувався все життя» [5: 32]. Оскільки кожне навчальне заняття справді стане певною квінтесенцією всього життєвого досвіду педагога без жодного насильства над потребами чи можливостями свого вихованця.

Інтерактивні техніки відповідають також означеним В.Сухомлинським вимогам до засвоєння елементарних знань, до проведення усіх типів уроків – від першого уроку, де засвоюється цілком новий матеріал до остаточного повторення та закріплення вивченого. Власне у праці В.Сухомлинського висловлено основний принцип успішного вчителювання: «учити так, щоб знання добувалися за допомогою наявних уже знань [...] добувати знання – це означає відкривати істину, відповідати на запитання. Добивайтесь того, щоб учні ваші побачили, відчули незрозуміле – щоб перед ними постало запитання. Якщо вам удалося цього досягти, – маєте половину успіху» [5: 48–49].

Згідно з нормами нейролінгвістики, кожна людина має природні здібності до засвоєння нового певним домінуючим каналом сприйняття. Інтерактивні методики дозволяють вивчити індивідуальні здібності учнів, скомпонувати навчальний матеріал таким чином, щоб він був однаково доступним для вивчення поза категорією «невстигання» чи «неуспішності». На сьогоднішній день методика проведення інтерактивних навчальних занять опрацьована достатньо, тому кожен учитель чи викладач, якому небайдужий результат його праці, може зупинитися на певних прийомах, запровадити їх у власну практику, тим паче, що слугування цією методикою не є ноу-хау української дидактики ХХІ століття чи копією далеко не завжди виважених запозичень зарубіжного педагогічного досвіду.

На думку авторитетного вченого, проректора Вищої суспільно-економічної школи, директора вчительського колегіуму в Варшаві, члена Ради освітньої політики м. Львова, професора Анджея Яновскі, «у світі часто звучить незадоволення підготовкою вчителя до професії» [6: 12]. Насамперед незадоволення провокується досить низькою загальною культурою вчителя, його бідним інтелектом, вузькою, суто практичною мотивацією своєї праці. Справді, якщо правдивий лікар «зростає» біля ліжка хворого, то подібно і правдивий вчитель мусить знати середовище, яке його чекає, мусить розуміти виклики цього середовища, а також вміти адекватно їх задовольняти. Місія курсу літератури полягає у розширенні загальної культури, розвиткові ерудиції, збагаченні словникового запасу. Спілкування з книгою – це величезний інтелектуальний досвід, причому підготовка вчителя завжди відбувається як залучення до потяга, котрий рухається. Не лише рівень знань нашого випускника впливатиме на спільноту, її спосіб мислення та сприйняття світу. Вчитель і викладач отримає те середовище, з якого сам походить, але яке в його розумінні потребує змін. Для цього варто дати вчителю до активного користування всі можливі засоби – від академічних знань до специфіки їхньої інтерпретації та застосування. Невипадково зроблений висновок про те, що «теперішній час стимулює в людині відчуття індивідуальності, окремішності, тобто перетворення її із суспільної істоти в особистість» [1: 4]. У цьому контексті вияскравлюється значення окремих навчальних дисциплін, саме тут увагу знову привертає суть викладання літератури.

Нинішня педагогічна громадськість перебуває у постійному фокусі уваги учнів, студентів, батьків, колег тощо. Зокрема, активно дискутується питання про моральні принципи в сучасному світі та участь школи в їх розвиткові. Критики доводять неспроможність вчителя чи викладача впливати і позитивно змінювати своїх учнів, оскільки відсутні матеріальні вияви такої праці: уроки виховання, позакласна та позашкільна робота тощо. Проте з поля зору якось мимоволі випадає суть проблеми: постать вчителя, який зустрічає дитину щоранку, проводить з нею досить тривалий відтинок часу впродовж дня, згодом відправляє її додому – ось зовнішні ознаки морального виховання. Його складовими є абсолютно все, що пов'язане з особистістю вчителя. І знову-таки повертаємося до предмета читання. Перші слова, сказані в дитячому середовищі, дають стимул для формування гармонійної особистості, і рівно так само – вибудовують бар'єр між психікою, світовідчуттям дитини та її всебічним розвитком. Тому зміст, стандарти навчального

предмета виходять далеко за межі свого буквального призначення. Завдання літературної освіти в тому, щоби дати максимум фактичних знань про літературу загалом і дитячу літературу зокрема, прищепити відчуття і розуміння специфіки та естетичного значення писаного слова, створити у свідомості стереотип класичного вчителя: мудрого, компетентного, толерантного, милосердного.

На помежів'ї педагогіки та політології з'явилася дуже цікава формула, що має підстави стати засадничою для вироблення сучасної методології освіти. Зміст її можна передати коротко: «Якщо метою епохи Модерну було «думати і знати», то мета Постмодерну полягає в тому, щоб «жити і діяти». У цьому проявляється один із стрижневих моментів кризи сучасної культури, який можна сформулювати як конфлікт між «знати» і «бути» [1: 5.] Такий висновок є досить категоричним, має деякі вразливі місця, проте загалом дає уніфіковану картину спільноти і школи для її потреб. Попередня суспільна формація мала на меті виростити ідеальний механізм для побудови певного ладу. Сьогодні відбувається переорієнтація цінностей, і ми маємо на меті допомогти людині розвинути такою, якою вона народилася, отримавши природні та генетичні здібності. Тому сьогодні до класу повинен прийти вчитель, який знає дуже багато, хоче ці знання передати іншим і вміє це робити.

Таким чином, педагогічна, методична, світоглядна спадщина В.Сухомлинського дає підстави зацікавитися пропонованими можливостями інтерактивного навчання, шукати оптимальних шляхів навчити вчитися, самостійно давати раду з невпинним потоком інформації, зробити сучасного учня і студента адаптивним до мінливих реалій життя – сформувати мікромодель світу, в якій кожен незалежно від його природних здібностей і можливостей міг би почуватися комфортно у різних середовищах, вмів би підтвердити власну інтелектуальну цінність не як «схоплювача» певних фактів та знань, а як особистості, котра здатна самотужки забезпечити свої потреби в певній інформації, а також адекватно застосувати її у необхідній ситуації. Отож, класик української педагогіки може одночасно вважатися одним із теоретиків інтерактивного навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбатенко В. Цінності епохи Постмодерну // Доба. – 2002. – №4.
2. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання. – К.: АСК, 2003.
3. Сухомлинський В. Методика виховання колективу // Сухомлинський В. Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 507–520.
4. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям // Сухомлинський В. Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 76–85.
5. Сухомлинський В. Сто порад учителеві. – К.: Рад. школа, 1988.
6. Яновські А. До чого схиляє нас світ. – Львів: Літопис, 2000.

УДК 37.03

О.Б. Полєвікова

ЛЕКСИЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ ДИТИНИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ СУХОМЛИНІСТИКИ

Автором статті здійснено аналіз шляхів формування лексичної компетенції дитини старшого дошкільного віку відповідно до нової програми «Я у Світі» в контексті лінгводидактичної концепції В.О.Сухомлинського.

The author of the article was analyzed the ways of forming of lexical jurisdiction of the child of senior preschool age is carried out according to a new program «I'm in the World» in the context of lingvodidactichnoi conception V.O.Souhomlinsky.

Постановка проблеми. Виокремлення у 80-х роках ХХ століття сухомліністики в окремий напрям історії педагогіки; дослідження творчої спадщини В.О.Сухомлінського в Греції (Х. Франчос і М. Ціанозі); Німеччині (В. Іфферт, Р. Штайник, Е. Гартман); Польщі (М. Библюк, С. Лашин); Болгарії (Л.Мілков); Китаї (Бі Шуджі, Ван Гао); Австралії (А. Кокеріль) тощо засвідчують надзвичайну актуальність педагогічних ідей нашого видатного земляка, спонукають науковців до нових пошуків.

Образ рідного слова, яким пронизані всі педагогічні праці вченого, з огляду на сьогодні є, за висловом академіка А.М.Богущ, катехізисом відродження і повсюдного функціонування української мови в оновленій самостійній Україні [3: 71].

Потреба подальшого вивчення шляхів реалізації лінгводидактичних принципів В.О.Сухомлінського в аспекті роботи над словом пов'язана з модернізацією змісту дошкільної освіти в нашій державі та гуманізацією її цілей та завдань, апробацією базової програми «Я у Світі» – першої державної програми нового типу, у якій відображено вимоги до оновленого змісту освіти дитини від народження до шести (семи) років життя, уніфіковано вимоги до розвиненості, вихованості й навченості дитини раннього та дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У 40-річчя видання таких творів В.О.Сухомлінського як «Павлышская средняя школа» (1969); «Сердце отдаю детям» (1969), 10-річчя створення Міжнародної асоціації прихильників Сухомлінського у Марбурзі, педагогічні знахідки вченого є об'єктом наукового дослідження докторських і кандидатських дисертацій, виконаних у різних країнах. Дисертаційні роботи Л.І.Мамчур «Лінгводидактична спадщина В.О.Сухомлінського» (1998); Г.М.Ткаченко «Виховання школярів засобами слова у творчій спадщині В.О.Сухомлінського» (2000) містять історико-педагогічний аналіз спадщини видатного українського педагога, вченого і дитячого письменника В.О. Сухомлінського з проблеми виховання школярів засобами слова; практичного досвіду педагога; форм, методів, засобів виховання словом, а також приклади словесної творчості учнів та узагальнення досвіду застосування творчого доробку видатного педагога в сучасній освітньо-виховній практиці.

Важливим внеском у сухомліністику є монографія А.М.Богущ «Педагогічні виміри Василя Сухомлінського в сучасному освітньому просторі» (2008), де зібрано статті автора, виголошені на щорічних всеукраїнських педагогічних читаннях, конференціях, семінарах і опубліковані в різних часописах, та матеріали, у яких висвітлено подальший розвиток ідей В.Сухомлінського на етапі дошкільного дитинства [3].

Розкриваючи зміст дефініцій «дитинство», «духовність» і «довкілля» у педагогічній спадщині В.О.Сухомлінського, сутність поглядів видатного педагога на дитинство і його сучасні виміри; здійснюючи аналіз наукових принципів, якими керувався Василь Олександрович у своїй як педагогічній, так і науковій діяльності, А.М.Богущ обґрунтовує завдання і шляхи розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови; розкриває сутність компетентнісного підходу до мовленнєвого розвитку дошкільника, мовленнєвої готовності дітей до школи, шляхи формування професійно-комунікативної компетенції майбутнього вихователя дошкільного закладу, а також зосереджує увагу на таких аспектах: батьківська педагогіка Василя Сухомлінського: від материнського порогу до Людини; культурологічний підхід до організації навчально-виховної роботи з дітьми у спадщині В.О.Сухомлінського; взаємозалежність свободи і відповідальності: погляд В.О.Сухомлінського; азбука громадянськості В.О.Сухомлінського. Окрему значущість мають і презентовані до монографії додатки: конспекти занять з розвитку мовлення за творами В.О.Сухомлінського, фрагмент програми «Мое довілля».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Останні дослідження і публікації засвідчують необхідність подальших наукових розвідок щодо здійснення роботи над словом у дошкільному навчальному закладі з опорою на лінгводидактичні ідеї видатного педагога.

Мета статті: аналіз шляхів формування лексичної компетенції дитини старшого дошкільного віку відповідно до нової програми «Я у Світі» в контексті лінгводидактичної концепції В.О.Сухомлинського.

Вклад основного матеріалу дослідження. Компетентнісний підхід як до розвитку особистості, так і до процесу її навчання і виховання, за дослідженнями дійсного члена АПН України, фундатора галузі дошкільної лінгводидактики А.М.Богуш, на сучасному етапі розвитку науки і освіти виокремився у структурі полікритеріального підходу (Н. Бібік, Є. Божович, В. Болотова, І. Зимня, Д. Ізаренкова, Н. Кузьміна, В. Лозова, О. Локшина, А. Маркова, О. Пометун, О. Савченко та ін.). Як і будь-яке нове явище (термін, поняття, підхід, методика і т. ін.), що з'являється у науковому обігу, компетентнісний підхід викликав гостру дискусію. Полеміці підлягали такі поняття, як компетентність і компетенція, ключові компетенції, мовна, мовленнєва і комунікативна компетенції та методика їх формування [2: 119].

У вітчизняній педагогіці останнім часом терміни компетенція, ключові компетенції використовуються також досить широко, особливо в контексті проблем, пов'язаних з концепцією модернізації освіти, а також у контексті оцінки якості дошкільної освіти. Дефініція “компетенція” сьогодні широко застосовується там, де йдеться про розвиток, навчання та виховання. Компетенція, на думку доктора педагогічних наук, професора К.Л.Крутій, не може зводитися до знань, до навичок; бути компетентним не означає бути вченим або освіченим; її можна також розглядати як можливість запровадження зв'язків між знаннями та ситуацією або, в більш ширшому значенні, як здатність віднайти процедуру (знання та дію), що підходить до проблеми. Про компетенцію йдеться тоді, коли вона виявляється у будь-якій ситуації; невиявлена компетенція є тільки потенційною, і вона вже не є компетенцією, а якнайбільше – прихована можливість. Компетенція не зводиться ні до знань, ні до вмінь, вона може формуватися, розвиватися, збагачуватися, розширюватися, лише ґрунтуючись на початковому рівні [5: 16].

Отже, про компетенцію йдеться, коли слід визначити освітній результат, що виявляється в підготовленості до певної діяльності, або такої форми сполучення знань, умінь і навичок, які дозволяють висувати і досягати мети з перетворення довкілля. Визнання компетенції як результату якісної дошкільної освіти висуває проблему обґрунтування переліку об'єктивно необхідних ключових видів компетенції [5: 17].

«Лексична компетенція – це запас слів у межах певного вікового періоду, здатність до адекватного використання лексем, правильне вживання образних виразів, приказок, прислів'їв, фразеологічних зворотів [4: 186]».

Лексична компетенція ґрунтується на словниковій роботі з дітьми.

Проблему словникової роботи з дітьми на етапі дошкільного дитинства досліджувало чимало вчених. Зокрема, збагачення словника дітей раннього (Аркін Ю.А., Гербова В.В., Ляміна Г.М., Розенгарт-Пупко Г.Л. та ін.) і дошкільного віку (Бавикіна Г.Н., Богуш А.М., Непомняща І.М., Ляховська Ю.С. та ін.); особливості становлення і розвитку словника дітей впродовж дошкільного дитинства (Іваненко А.П., Коніна М.М., Коник В.І., Кудикіна Н.В., Луцан Н.І, Ляховська Ю.С., Савельєва Н.П. та ін.).

Стрижневим моментом низки досліджень (Арушанова А.Г., Бірюк Л.Я., Гавриш Н.В., Ількова А.П., Кирста Н.Р., Колунова Л.І., Куршева Г.О., Максаков О.І., Лаврентьєва А.І., Савушкіна Є.В., Смага А.А., Сомкова О.Н., Сохін Ф.О., Струніна Є.М., Ушакова О.С., Юртайкіна Т.М. та ін.) стали особливості засвоєння дошкільниками семантики слів, уточнення і розширення значень уже відомих у певному контексті тощо, використання тематичного принципу введення лексики, асоціативного поєднання слів.

Серед завдань словникової роботи в дошкільному закладі виокремлено такі:

- 1) збагачення словника дітей новою лексикою;
- 2) активізація словника;
- 3) уточнення значення окремих слів і словосполучень;
- 4) заміна діалектизмів, говірок словами літературної мови;

- 5) розвиток образного мовлення – збагачення активного словника дітей образними виразами (з текстів художніх творів, казок), приказками, прислів'ями, скоромовками, загадками; епітетами; метафорами;
- 6) ознайомлення дітей зі значеннями слова, навчання розуміння багатозначності, синонімічності та переносного значення слів;
- 7) засвоєння узагальнюючих понять, переведення «життєвих понять» у наукові [3: 138-139].

Базова програма «Я у Світі», спираючись на принцип природовідповідності, який пропонував В.О.Сухомлинський, у збагаченні словникового запасу старшого дошкільника орієнтує педагогів на створення сприятливих умов для опанування дитиною лексичним багатством української мови (у межах вікових можливостей) через розвиток у неї вмінь розуміти та вживати слова для позначення назв, особливостей та дій, пов'язаних зі сферами життєдіяльності «Природа», «Культура», «Люди», «Я Сам», зі змістовими лініями кожної з них [1: 216-217].

Висновки. Таким чином, у сучасній дошкільній лінгводидактиці особливої ваги набуває особистісне спрямування завдань розвитку мовлення, орієнтація на активну позицію дитини у процесі опанування мови. Цілеспрямована робота із засвоєння мовних явищ підводить дошкільника до формування елементарних мовних узагальнень, що на лексичному рівні виявляється у поглибленому розумінні семантики слів, на граматичному – у сфері словотвору та словотворчості, на рівні розгорнутого зв'язного висловлювання (тексту) – в умінні складати самостійне зв'язне висловлювання послідовно, логічно, виразно, граматично правильно. У дошкільному віці традиційно центральним завданням лексичного розвитку визначалося розширення словникового запасу в процесі ознайомлення з довкіллям, тобто кількісне накопичення лексики, насамперед в активному словнику.

Проте лексичні одиниці утворюють навколо себе безліч різноманітних пересічених структурно-системних зв'язків – семантичні поля. Тому людина в мовленнєвому акті оперує не окремими словами, а семантичними полями, з яких вона вибирає слово, щоб висловити свою думку. Окрім кількісного накопичення, головною умовою свідомої будови мовлення є формування у дитини дошкільного віку розуміння семантичного значення, смислової структури слів, тобто якісне освоєння лексики. Змістом цієї роботи є формування уміння добирати найдодільніші для конкретного висловлювання слова, ознайомлення дітей з поняттями полісемії, антонімами і синонімами, переносними значеннями слів та словосполучень (метафора, фразеологізми, образні прислів'я). Отже, у змісті лексичної роботи виокремлюють:

- кількісне накопичення лексики, тобто збагачення лексичного запасу дитини;
- усвідомлення семантичного значення слів, доречне застосування їх відповідно до контексту висловлювання, тобто уточнення значення слів;
- активізацію лексичного запасу [3: 111-112].

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці лінгводидактичної моделі формування лексичної компетенції дитини старшого дошкільного віку в контексті педагогічних ідей В.О.Сухомлинського та перевірки її ефективності шляхом здійснення педагогічного експерименту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / Наук.ред. та упоряд. О.Л.Кононко. – 2-ге вид., випр. – К.: Світич, 2008. – 430 с.
2. Богуш А.М. Компетентнісний підхід до мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. 51. – С. 119 – 122.
3. Богуш А.М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. Монографія. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. – 272 с.
4. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: Підручник / За ред. А.М.Богуш. – К.: Вища шк., 2007. – 542 с.

5. Кругій К.Л. Ключові компетенції дітей дошкільного віку як результат якісної освіти // Формування професійної компетентності вихователя дошкільного навчального закладу в умовах глобалізації: Зб. наук. праць. Матеріали V Міжнародних педагогічних читань. – Херсон, 2009. – С.16-18.

УДК 371.14:373.3

В.В. Примакова

ПОГЛЯДИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО НА ПРОБЛЕМУ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті досліджено погляди Василя Сухомлинського на проблему формування наукової картини світу молодших школярів, проаналізовано його педагогічні праці, що містять поради та рекомендації вчителям з питань спрямування їх діяльності на розвиток у дітей адекватних світоглядних уявлень.

The article researched the views of Vasily Sukhomlinskiy on the problem of formation of scientific outlook of the world of junior schoolchildren, analyzed his pedagogical works which contained advices and recommendations for teachers on the problems of direction of their activity to the development of adequate outlook notions among children.

Постановка проблеми. У сучасному освітньому просторі існують певні напрямки педагогічної діяльності, що сприяють розвиткові нагальних проблем сьогодення. Одним із актуальних освітніх завдань є забезпечення формування у дітей і молоді цілісної наукової картини світу та сучасного світогляду. У зв'язку з цим, надзвичайно важливим і корисним залишається досвід видатних педагогів, науковців, перевірений часом, що допомагає вирішувати актуальні питання, котрі виникають у навчанні та вихованні. Серед цих педагогів-мислителів окреме місце посідає особистість Василя Сухомлинського, педагогічними ідеями якого керуються сучасні вчителі. Використання здобутків його творчої праці допомагає їм досягти високого рівня професійної майстерності, зберігаючи та примножуючи безцінний скарб педагогічної мудрості науковця. Важливість кола проблем, що розглядає видатний педагог-гуманіст разом зі своїми однодумцями-вчителями Павлиської школи, важко переоцінити. Однією з них є розвиток адекватних уявлень молодших школярів про навколишній світ.

Аналіз актуальних досліджень. Проблемі формування наукової картини світу та світоглядних уявлень особистості в усі часи надавалося особливого значення. Вона привертала увагу видатних філософів давнини Аристотеля, І. Канта, Платона, педагогів-класиків Я. Коменського, К. Ушинського та ін. Ці питання розглядали також сучасні дослідники Г. Бабуріна, С. Гончаренко, І. Омеляновський, В. Кузьменко, І. Лучків, Л. Максимова та інші. Умови формування наукової картини світу у школярів визначали С. Гончаренко, В. Кузьменко, Н. Нетребко; проблему створення світоглядних уявлень розв'язували Л.Корміна, Н.Шахирева та ін. Велика увага приділяється висвітленню різних аспектів морально-естетичного світогляду (І.Бех, О.Опалюк, А.Фасоля); світоглядної культури та ціннісних моральних орієнтацій (В.Дряпіка, С.Лапаєнко, О.Шаповал); уявлень про загальнолюдські цінності (Г.Фрейман). Отже, аналіз досліджень свідчить про посилену увагу науковців до проблеми формування наукової картини світу школярів, зокрема учнів початкових класів. Роздуми про ефективність її розв'язання посідає вагоме місце у педагогічній спадщині В.Сухомлинського. Багато науковців, дослідників, педагогів, розглядаючи певні аспекти даної теми, знаходять відповіді на найскладніші питання у працях педагога-вченого. На його думку, вирішення даних питань потребує спеціальної підготовки педагогічних кадрів. Відтак, серед багатьох напрямів досліджень його творчості актуальним сьогодні залишаються поради та рекомендації педагогам щодо оптимізації

навчально-виховного процесу, який дозволяє розв'язати пріоритетні освітні завдання, одним з яких є формування глибоких цілісних системних знань у молодших школярів, їх наукової картини світу.

Отже, **мета статті:** на основі аналізу праць В.Сухомлинського дослідити погляди педагога на проблему формування наукової картини світу молодших школярів, його поради та рекомендації вчителям з питань спрямування їх діяльності на розвиток у дітей адекватних світоглядних уявлень.

Виклад основного матеріалу. Сучасні науковці та дослідники трактують поняття «наукова картина світу» неоднозначно. Філософський словник під редакцією І.Фролова дає таке визначення поняттю: «Картина світу – цілісний образ світу, що має історично обумовлений характер; формується в суспільстві у рамках вихідних світоглядних положень. Під науковою картиною світу розуміють систему загальних принципів, понять, законів та наочних уявлень, що формується на основі синтезу наукових знань. Наукова картина світу – ланцюг, що зв'язує між собою світогляд та фундаментальні спеціальні форми теоретичного усвідомлення дійсності» [1: 183]. На думку Г.Бабуріної, наукова картина світу є сукупністю знань про загальні закономірності об'єктивного світу, що об'єднує окремі картини світу (фізичну, хімічну та інші) та виступає засобом пояснення світу з точки зору її фундаментальних закономірностей [2]. За визначенням В.Кузьменка, наукова картина світу – це компонент світогляду, який відображає цілісну систему уявлень про загальні властивості та закономірності природи, яка формується в результаті філософського узагальнення, синтезу раціонально-теоретичного і чуттєво-емпіричного знання [3]. Погоджуючись з думками науковців, зазначимо, що важливими для нашого дослідження є, перш за все, розуміння наукової картини світу як вищої форми інтеграції або узагальнення і систематизації наукових знань людини про об'єктивну реальність (С.Гончаренко, В.Кузьменко, В.Степанюк). Відтак, формування наукової картини світу людини передбачає організацію процесу здобуття та усвідомлення інтегрованих (системних та узагальнених) знань про навколишнє середовище та закономірності його розвитку, що сприятиме створенню цілісного образу (картини) світу особистості. У зв'язку з цим, надзвичайно цікавими для нас є рекомендації В.Сухомлинського щодо організації дослідницької, ігрової, трудової, творчої діяльності в початковій школі, що сприяють оптимізації навчально-виховного процесу та є важливими умовами формування наукової картини світу дітей. Працюючи директором Павлиської школи, педагог створив атмосферу творчого пошуку для вчителів та учнів, відзначаючи пріоритетним напрямом розумову працю молодших школярів. Великою помилкою в освіті він вважав ситуацію, коли заздалегідь програмують фрагментарне вивчення живої природи, а потім намагаються об'єднати роздрібнені знання учнів в наукову картину світу. Замість того, щоб інтегрувати розрізнені знання, він пропонував проектувати цілісне засвоєння знань про природу з самого початку вивчення її в школі.

Обов'язковою умовою активного розумового розвитку, постійного розширення картини світу кожного учня В.Сухомлинський вважав прагнення до пізнання. Педагог зазначав: «Чим більше діяльності, пов'язаної з активним пізнанням природи, тим більш глибоким і усвідомленим стає бачення навколишнього світу» [4: 121]. До того ж, науковець наголошував, що сильне прагнення до пізнання є передумовою ефективної організації дослідницького характеру навчальної праці.

Дослідницькому підходу до сприйняття і розуміння явищ навколишнього світу В.Сухомлинський надавав великого значення. Під час проведення «уроків під відкритим небом» він реалізовував цей підхід, називаючи уроки-спостереження, уроки-дослідження – читанням «Книги природи». З цього приводу педагог зазначав: «Дуже важливо, щоб спосіб мислення учнів ґрунтувався на дослідженнях, пошуках, щоб усвідомленню наукової істинності передувало накопичення, аналіз, зіставлення і порівняння фактів. Спостерігаючи за явищами і картинами природи, дитина оволодіває формами і процесами мислення, збагачується поняттями, кожне з яких наповнюється реальним розумінням причинно-

наслідкових зв'язків, що підмічені пильним оком допитливого спостерігача» [4: 124]. На сторінках педагогічних творів науковця неодноразово зустрічаються його роздуми про значення спостережень за навколишнім світом у формуванні об'єктивних світоглядних уявлень дітей. Наголошуючи на необхідності формування в учнів інтегрованої картини світу, він надавав важливого значення саме умінню спостерігати. В.Сухомлинський зазначав, що цілісні світоглядні уявлення можна створити не лише на основі засвоєних знань, а й спостерігаючи за навколишнім світом. Це уміння він називав «найважливішим джерелом енергії розуму» [5: 504]. Вбачаючи у природі невичерпне джерело розвитку дитячого розуму, педагог говорив: «Як важливо, щоб перші наукові істини дитина пізнавала в навколишньому світі, щоб джерелом думки були краса і невичерпна складність природних явищ, щоб дитину поступово вводили у світ громадських відносин, праці» [4: 24].

Неодноразово звертався В.Сухомлинський і до питань організації трудової діяльності молодших школярів з метою розширення адекватних уявлень учнів про світ. Проте він зауважував, що «справжнім мислителем стає дитина, яка стала трудівником, але не за примусом, а за щирим бажанням». Тоді, на думку педагога, «мислити допомагають руки, дитина прагне знайти відповідь на питання, що її хвилюють, відкрити загадку, впевнитися в істинності того, що поки що осмислюється як припущення» [4: 122]. Відтак, у процесі трудової діяльності створюються сприятливі умови для формування у молодших школярів наукової картини світу. Це доводить багаторічний педагогічний досвід видатного теоретика і практика.

Визначаючи найважливішим завданням початкової школи надання учням певного кола міцних знань і умінь, науковець називав вік молодших школярів найбільш інтенсивним періодом життя людини, періодом активного морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку. Навчання в цей час має «сприяти розвитку дитини, збагаченню його розуму» [4: 92]. В.Сухомлинський стверджував, що не механічне запам'ятовування та накопичення знань учнями, а насичене інтелектуальне життя, сповнене гри, казки, краси, фантазії, уяви, творчості, здатне забезпечити не тільки розширення світоглядних уявлень учнів, але й перетворення буденної картини світу в наукову. Педагог поділяв думку науковців минулого про те, що навчання – це праця, яку не можна перетворювати на гру. Проте він зауважував, що саме у грі перед дитиною розкривається світ, розквітають творчі здібності особистості. Гра, сповнена навчальним, виховним, розвивальним змістом, є «величезним світлим віконечком, через яке у духовний світ дитини вливається животворящий потік уявлень, понять про навколишній світ», вона є «іскрою, що запалює вогник цікавості та допитливості» [4: 87]. Розуміючи, що кожен бачить і сприймає речі, явища, події по-своєму, педагог радив використовувати у навчально-виховному процесі початкової школи гру як універсальний засіб пізнання навколишнього світу та розуміння свого місця в ньому.

Невичерпною темою для роздумів науковця була проблема розвитку творчого мислення особистості. Організація творчої діяльності молодших школярів є важливою умовою розширення їх світоглядних уявлень, формування наукової картини світу дітей. Розмірковуючи над тим, як вчитель початкових класів має залучати дітей до творчості, В.Сухомлинський нагадує, що дитина мислить образами. Пропонуючи їй ознайомитись з навчальним матеріалом, вчителю важливо пам'ятати про цю здатність та використовувати її. Науковець пояснював, що яскравість картин в уявленнях учня сприяє глибокому усвідомленню ним закономірностей природи, навколишнього світу. Відсутність живих образів та перенасиченість пояснення абстракціями, узагальненнями викликає у дітей стомленість. Тому педагог закликав до організації творчої діяльності в початковій школі серед природи, що дасть змогу слухати, дивитись, відчувати, а отже, пізнавати, усвідомлювати, творити. Розповідаючи про такі уроки пізнання і творчості, В.Сухомлинський зазначав, що «кожен день приносив нове відкриття в навколишньому світі; кожне відкриття перетворювалося на казку, творцем якої були діти» [4: 40]. Казкові образи, створені учнями самостійно, допомагали їм не тільки пізнавати оточуюче середовище, а ще й

сприймати світ цілісно, розуміючи взаємозв'язки у ньому, осмислюючи й усвідомлюючи повноту, системність та узагальненість певного образу, поняття, об'єкту, явища, відчуваючи себе дослідником і творцем.

Наукова картина світу, на думку Ю.Лапіної, є результатом синтезу знань з різних наук, що містить у собі загальні уявлення про світ, які змінюються відповідно до змін протягом історичного розвитку [6]. Відтак, для створення таких уявлень у дітей педагогу, на думку В.Сухомлинського, важливо зосередитися на організації навчально-виховного процесу, який би забезпечував потребу в систематизації, узагальненні та практичному застосуванні інформації школярами про світ, що постійно змінюється. Серед порад майстра педагогічної діяльності корисними для нас є ті, що стосуються питань виховання у молодших школярів інформаційної культури, яка передбачає вміння орієнтуватися у швидкозмінному інформаційному просторі, аналізувати, систематизувати, узагальнювати матеріал, критично ставитись до почутого чи побаченого. Це питання і зараз є надзвичайно актуальним. Велика кількість інформації, яку дитина може отримати сьогодні з різних джерел, дозволяє розширити коло знань про навколишній світ та зміни, що відбуваються в ньому. Проте допомогти дитині не розгубитися в інформаційному вирі, зробити правильні висновки зі сприйнятого матеріалу має допомогти саме педагог. Навчаючи молодшого школяра аналізувати інформацію, розмірковувати над нею, аргументовано доводити чи спростовувати її, учитель початкових класів здатен запобігати утворенню хибних уявлень учнів про навколишній світ. Крім того, він формує їх науковий стиль мислення, адаптує дітей до сучасного життя, сприяє формуванню у них наукової картини світу.

Висновки. Творчий внесок одного з найвидатніших педагогів ХХ століття В.Сухомлинського в освітню справу важко переоцінити. Його твори є натхненням, орієнтиром для кожного педагога до плідної педагогічної діяльності, професійного самовдосконалення, постійного творчого пошуку. Кожне слово автора великої кількості наукових праць буде осмислюватися ще не одним поколінням освітян, допомагаючи їм у розв'язанні непростих педагогічних завдань. У нашій розвідці ми розглянули окремі аспекти формування наукової картини світу молодших школярів, що висвітлювались у роботах педагога. Серед них найбільш важливими вважаємо – оптимізацію навчально-виховного процесу в початковій школі шляхом організації ігрової, трудової, дослідницької, творчої діяльності молодших школярів; необхідність врахування вікових психологічних особливостей учнів під час навчання.

Перспективи подальших розвідок. Василь Олександрович у своїх творах розглядав ще низку питань, пов'язаних з проблемою формування наукової картини світу молодших школярів, які і на даний час представляють науковий та практичний інтерес. Працюючи більше тридцяти років у школі, ставши автором цілісної гуманістичної педагогічної системи навчально-виховного процесу, висвітливши свій творчий досвід у багатьох наукових працях, В.Сухомлинський залишив нащадкам справжній скарб педагогічної мудрості, професійної майстерності, визнаний світовою науковою спільнотою. Безперечно, цей безцінний досвід потребує подальшого дослідження, бо дає відповіді на безліч питань, що виникають у сучасній освіті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560с.
2. Формирование научного мировоззрения учащихся / Под ред. Э. И. Монозона. – М.: Педагогика, 1985. – 232с.
3. Кузьменко В.В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення: Монографія / Василь Кузьменко. – Херсон: РПО, 2007. – 600с.
4. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / Василий Александрович Сухомлинский – 2-е изд. – К.: Рад.шк., 1987. – 554с.
5. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю. – Избр. произв. в 5-ти т. / В.А.Сухомлинский. – К., 1979. – Т. 2. – 639 с.

6. Лапина Ю.В. Представления о научной картине мира как методологическая основа совершенствования профессиональной культуры учителя химии / Ю.В.Лапина // Наука и школа. – 2008. – №5. – С.42-44.

УДК 37.03

Н.В. Савінова

В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО СВІТОГЛЯДУ ДИТИНИ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ДО НАВЧАННЯ В ШКОЛІ

У статті автор висвітлює погляди видатного педагога В.О. Сухомлинського на проблему формування духовного світогляду дитини в процесі підготовки до навчання в школі, що здійснюється шляхом формування педагогічної культури батьків, гуманістичної виховної позиції, тісного взаємозв'язку школи з родинами

In the article the author lights up the looks of prominent teacher V.O. Sukhomlinskiy to the problem of forming of child's spiritual world view in the process of preparation to the studies at school, which is carried out by forming of pedagogical culture of parents, close connection between school and families.

Активна розбудова системи національної освіти України, відродження та подальший розвиток духовно-моральної культури, інтелектуального потенціалу українського народу спонукає до пошуку ефективних шляхів виховання й навчання підростаючого покоління, підготовки майбутніх школярів до включення в активний процес здобуття нових знань і подальшого їх використання на практиці.

У сучасних умовах практикуються різні форми підготовки дітей до школи. В одних випадках вона здійснюється в дитячому садку, в інших – у підготовчих класах або групах при школі, центрах розвитку дитини і т. ін. А нерідко цю функцію беруть на себе батьки. Виховання починається в сім'ї з того часу, як дитина осмислено подивилася на світ і усвідомила сама себе як живу, активну істоту.

Василь Сухомлинський вважав, що в період від народження до 7-8 років, ніжна матерія дитячого мозку дуже чутливо сприймає невпинний потік інформації з навколишнього світу і все, що дитина бачить, чує запам'ятовується, відбивається в нейронах її мозку, і вона починає мислити. Якщо в цей період немає належного виховання, якщо дитина позбавлена необхідного для її повноцінного розумового розвитку, вона не буде добре підготовленою до навчання.

Видатний педагог зазначає, що готуючи дитину до навчання в школі, треба дбати передусім про багатство й багатогранність її духовного життя, про виховання і розвиток розуму. Треба всіляко розвивати, стимулювати й задовольняти дитячу цікавість і допитливість.

Педагог був упевнений, що саме батько й мати – перші вчителі і вихователі. Без батьківського слова, вдумливого погляду на розумовий світ дитини, без атмосфери багатого, цікавого, повноцінного духовного життя сім'ї – цього першого вогнища думки, почуття, рідного слова – немислимий повноцінний розумовий розвиток дитини, необхідний для успішного навчання в школі.

Формуючи педагогічний процес, В.Сухомлинський заохочував і залучав батьків до шкільного виховання своїх дітей. Видатний педагог у книзі «Батьківська педагогіка» звертається до духовних джерел сімейної педагогіки, надаючи їй ключову роль у формуванні та розвитку виховної позиції. «Сім'я в нашому суспільстві, – пише він, – це первинний осередок багатогранних людських відносин господарських, моральних, духовних, культурних, естетичних. І, звичайно, виховних. Однак могутньою та облагороджуючою

силою для дітей вона стає тільки тоді, коли батько і мати бачать високу мету свого життя, живуть в ім'я високих цілей, що звеличують їх в очах дитини» [10].

В.О.Сухомлинський вважав, що гармонійний, всебічний розвиток можливий лише за умови, коли школа і сім'я будуть діяти одночасно і стають одностайними у спільній роботі. У багатьох своїх творах педагог показав, як розвиток особистості залежить від культури батька й матері, як пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

Спираючись на засади родинної народної педагогіки та власний досвід, В.Сухомлинський у книзі «Батьківська педагогіка» наголошував, що позитивні результати є тоді, коли батько і мати виступають у єдності, коли материнська і батьківська любов є мудрою, коли є рівновага і гармонія доброти, і суворості, ласки і вимогливості. Видатний педагог рішуче відкидав у родинному вихованні «вольові засоби».

В.О. Сухомлинський створив чітку систему формування гуманістичної виховної позиції батьків, визначив шляхи впровадження її у практику.

У зв'язку з тим, що не всі батьки готові виконувати свої батьківські обов'язки, педагог пропонує створити «батьківські школи». У практиці такої школи, створеній при Павлівській середній школі на Кіровоградщині, діяло сім груп, до яких входили батьки дітей дошкільнят, батьки учнів I-II класів, III-VI класів, V-VII класів, VIII-XI класів та батьки, діти яких мали відхилення в розумовому і фізичному розвитку. Заняття в «Батьківській школі» проводилися регулярно, двічі на місяць. До роботи з батьками залучалися керівники школи, вчителі, лікарі, практикувалися виступи батьків з досвіду сімейного виховання [4].

На основі багаторічного практичного досвіду В.Сухомлинський дійшов висновку, що без турбот про педагогічну культуру батьків неможливо вирішити жодного завдання стосовно навчання і виховання.

У Павлівській середній школі разом з батьками В.Сухомлинський завжди прагнув, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою сердечності.

У книзі «Розмова з молодим директором школи» [5] Василь Олександрович розробляє зміст роботи школи для батьків, орієнтовну тематику лекцій для різних груп батьків. Зміст педагогічної роботи з батьками розкривається у програмах, методичних матеріалах для батьків та вчителів і побудований з рахуванням таких педагогічних принципів: інтерес батьків до педагогічних знань, рівень педагогічної освіти і культури батьків, чітка організація системи педагогічної освіти, диференціація змісту освіти, використання різноманітних індивідуальних і групових форм роботи, практична спрямованість занять. Педагог показав залежність рівня розвитку особистості від культури батька й матері, як на прикладі батьків діти пізнають суспільне оточення, людські відносини.

З метою збереження кращих традицій В.О.Сухомлинський пропонує школам налагоджувати тісний зв'язок з батьками через бесіди, шкільно-сімейні свята (першокласник саджає і вирощує вдома на присадибній ділянці саджанець троянди, щоб дарувати квіти найдорожчим людям), звертає увагу на поступове (з допомогою школи) впровадження сімейної традиції – дарування квітів удень народження матері, батька, бабусі, дідуся. Іншим традиційним заходом є закладання дітьми саду вдячності з яблунь, виноградних кущів для близьких людей, збирання врожаю і радість пригощання їх вирощеними плодами [4]. На першому ж занятті батьківської школи Василь Олександрович розповідав народну бувальщину про дівчат і жінок з одного українського села, які вирішили продемонструвати свою майстерність на сільському майдані – виставили власноруч виготовлені вишиті рушники, мереживо, полотно, скатертини.

Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського є цілісною виховною системою, спрямованою на керування гармонійним розвитком особистості та звеличення Людини, якою повинні користуватися батьки, виховуючи свою дитину.

Л. Бондар зазначає, що фундаментом своєї педагогічної системи Василь Олександрович вважав організацію інтелектуального життя дитини, яка складає основу духовного світу людини. Важливо, щоб з раннього віку перші істини дитина пізнавала у

довкіллі, тому що процес пізнання навколишньої дійсності – найкращий емоційний стимул думки [2].

М. Дубінка в статті «В.Сухомлинський про розвиток інтересу дітей до знань» розглядає сутність мотивів цілеспрямованої підготовки дітей до навчання в школі, визначених В.О.Сухомлинським [3].

Перший мотив – це подальший процес розвитку позитивних якостей, яких набувають діти ще до навчання в школі.

Другий мотив – оптимізація процесу навчання і виховання в школі шляхом забезпечення якісної дошкільної підготовки дітей [3].

Теоретик і практик виховання твердо відстоював свою позицію: щоб надавати практичну допомогу батькам і здійснювати педагогічне керівництво вихованням у сім'ї, треба насамперед глибоко і всебічно знати її. Спираючись на власний досвід, Василь Олександрович пропонував за півтора роки до початку занять у першому класі майбутньому вчителеві першокласників зібрати батьків і матерів і поговорити з ними про взаємини в сім'ї, які сприяють формуванню здорової нервової системи, а в зв'язку з цим і позитивних морально-психологічних якостей.

Педагог упевнено твердив, що рік, який передує навчанню за партою, потрібний для того, щоб добре пізнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці.

Вивчення вікових та індивідуальних особливостей дітей, умов життя в сім'ї, стану їхнього здоров'я, духовного світу – це, на думку В.О. Сухомлинського, – лише початок шкільно-сімейного виховання, а вчителі і вихователі повинні постійно звертатися до сім'ї як до того сприятливого ґрунту, на якому росте, розвивається, виховується дитина

Він роз'яснював, що жити серед дітей – все одно, що ходити в казковому саду, де навколо тебе найтонші пелюстки квітів з тремтячими краплями роси, і треба так іти і так доторкуватися до квітів, щоб не впала жодна крапля.

Педагоги повинні знати душу вихованця, бачити і відчувати його внутрішній світ, вірити в можливість його успішного розвитку. Вони зобов'язані не лише вміти «розуміти серцем» те, чим живуть діти, що думають, але й «вживатися в світ дитинства» і вчити цього батьків. В.Сухомлинський вважав, що дуже важливо в шкільному середовищі згладжувати ті біди, прикрощі, конфлікти, які трапляються в дітей у сім'ї; важливо прагнути знати, що відбувається в душі кожної дитини, з чим вона прийшла до школи, – щоб не допустити жодного болючого дотику до вразливого дитячого серця.

В. О. Сухомлинський визначає складові гуманістичної виховної позиції батьків, серед яких основними мають бути:

1. Довіра і повага до дитячої особистості, глибоке проникнення у світ дітей, що викликає в них довіру і відвертість. Гуманне ставлення до дитини є першоосновою усієї виховної роботи.

2. Любов до дітей. Батьки повинні по-справжньому любити дітей. За В.О. Сухомлинським, гуманізм утверджується великим почуттям любові.

3. Дотримання педагогіки співдружності, тактики співробітництва. Діалог спілкування неможливий без бажання і вміння слухати і чути дитину. Спілкування дорослого з дитиною має відбуватись з позиції рівності, порозуміння.

4. Глибоке знання психології дитини з притаманними їй розмаїттям і неповторністю, суперечливістю і протиріччям, вродженими і набутими, сильними і слабкими, позитивними і негативними властивостями. "Знати дитину, – визначав В.О. Сухомлинський, – це найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки".

5. Створення умов педагогічного і психологічного характеру, коли виховні впливи дорослого і самоактивність дитини зливаються воєдино.

6. Уміння критично оцінювати свою поведінку відносно до інших людей і самого себе особисто. У праці «Як виховувати справжню Людину» видатний педагог, звертаючись до дітей, пише: «Уміє відчувати поряд із тобою людину, уміє розуміти її душу, бачити в її очах

складний духовний світ, радість, горе, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини» [6: 235].

7. Рівноправність стосунків, створюються умови спільної діяльності дорослого і дитини.

8. Особистісний вплив дорослого на дитину та його роль у спілкуванні. Гуманізм дорослого передбачає терпимість, педагогічний такт, віру в дитину.

Одним із аспектів підготовки дитини до школи є готовність батьків і дитини сприймати оцінку, а вчителя – правильно оцінити здобутки першокласника. У Павлівській середній школі виховання без покарань було педагогічним принципом усього педагогічного колективу. Покарання В.О. Сухомлинський на відміну від його попередників розумів більш глибоко. Найголовніше заохочення і найсильніше покарання в педагогічній праці – це оцінка».

По-перше, В.О. Сухомлинський вважав, що правом користуватися гострим інструментом оцінки має тільки той педагог, який любить дітей. Вчитель повинен бути для дитини такою ж дорогою людиною, як мати. Віра школяра у вчителя, довіра між ними, людяність і доброта – ось те, що необхідно вихователю, те що хочуть бачити діти у своєму наставникові. Одне з найцінніших його якостей – людяність, в якій поєднується сердечна доброта з мудрою суворістю батьків.

По-друге, говорячи про оцінку, як інструмент покарання, В.О. Сухомлинський вважав допустимим її використання тільки для школярів старших класів; у початкових класах покарання незадовільною оцінкою дуже ранив, ображає і пригнічує дитину. Не можна допускати, щоб дитина на самому початку свого шляху завдяки вчителю, який поставив двійку, втратила віру в себе. Діти приходять до школи різні: зібрані й незібрані, уважні й неухайні, неохайні й охайні, але всі діти без виключення приходять до першого класу зі щирим бажанням добре вчитися.

Оцінка у Василя Олександровича завжди оптимістична. Це – винагорода за працю, а не покарання за лінь. Він поважав «дитяче незнання». Місяць, півроку, рік у дитини «може щось не виходити, але прийде час – навчитися». Свідомість дитини – могутня, але повільна річка, і у кожного вона має свою швидкість.

В.О. Сухомлинський наполегливо рекомендував батькам не вимагати від дітей лише відмінних оцінок з тим, щоб відмінники «не відчували себе щасливчиками, а встигаючих на трійки, не пригнічувало відчуття неповноцінності».

В.О. Сухомлинський рекомендує педагогам викликати до школи батьків не з приводу поганої успішності або поведінки дитини, а тоді, коли вона робить щось гарне. У присутності дитини потрібно похвалити, підтримати і безперечно написати в щоденнику. Виховання без покарання – це одна з найважливіших проблем перебудови суспільства, його найтонших і складних сфер – людської свідомості, поведінки, взаємовідносин.

Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського має різноплановий і багатоаспектний характер, зазначає академік А.М.Богущ. Його творчість поза вимірами часу...на будь-яке актуальне питання сьогоденної науки ми знаходимо відповідь у науково-педагогічній спадщині вченого [1: 8].

Педагогічним заповітом для вчителів, які працюють із першокласниками, є поради В.О.Сухомлинського:

- «Хорошим вихователем може стати тільки той, хто вірить, що його учні по суті прекрасні діти, що хороше в них обов'язково перемаже, треба тільки допомогти їм у цьому».
- «З вчителя починається, по суті, пізнання дитиною миру людини. Скільки б хороших слів не вимовляв учитель, вони залишаться для вихованців пустим звуком, якщо в житті свого наставника вони не побачать втілення всіх цих слів і закликів».
- «Якщо ви хочете бути справжнім вихователем, розкрийте перед юним серцем красу людського перш за все в самому собі».

- «Якщо ви хочете бути улюбленим учителем, поклопочіться про те, щоб вихованцеві вашому було що у вас відкривати».
- «Виховувати – означає перш за все думати один про одного добре: вчитель добре думає про свого вихованця, а вихованець добре думає про свого вихователя».
- «Діти тягнуться до того, хто сам тягнеться до них, не може жити без них, знаходить щастя і насолоду в спілкуванні з ними».
- «Тільки той стане справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що він сам був дитиною» [8].
- «Завдання вчителя полягає в тому, щоб постійно розвивати в дітей позитивне почуття задоволення учінням, щоб з цього почуття виник і утвердився емоційний стан – пристрасне бажання вчитися» [9: 7].
- «Щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце» [7].

Отже, в роботах видатного педагога знаходимо багато корисних рекомендацій щодо формування духовного світогляду дитини в процесі підготовки до навчання в школі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуш А.М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. Монографія. – К.: Видавничий дім «Слово», 2008. – 272 с.
2. Бондар Л. Методологічна основа гуманістичних ідей духовності в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського// Рідна школа. – 2006. – № 9. – С.11-13.
3. Дубінка М. В.Сухомлинський про розвиток інтересу дітей до знань// Початкова школа. – 1998. – № 2. – С.38-40.
4. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа// Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.4. – С.7-391.
5. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – С. 393-626.
6. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину// Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2 – С. 149-416.
7. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.3 – С. 7-279.
8. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві// Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – С. 419-656.
9. Сухомлинський В.О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.5 – С. 13
10. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1976. – 263 с.

УДК 371. 4 Сухомлинський: 372.890.8

О.М. Трегубенко

ВПЛИВ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО НА РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧОГО КРАЄЗНАВСТВА В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського про можливості і шляхи використання в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи педагогічного потенціалу природи рідного краю. Визначається вплив творчого доробку педагога на розвиток природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти.

The article deals with the pedagogical ideas of V.A. Sukhomlinskiy about the possibilities and ways of use of the pedagogical potential of native land's nature in the educational process of a secondary school. The influence of the pedagogue's creative groundwork on development of the natural local history in the system of school education in our country is determined.

Перехід сучасного суспільства до нового етапу свого розвитку висуває, як одне з основних завдань, що стоять перед системою освіти, завдання формування духовного світу особистості, важливою складовою якої є образ рідного краю. Однією з можливостей рішення цієї задачі є пошук шляхів підвищення ефективності краєзнавства, яке дозволяє активізувати індивідуальну пізнавальну діяльність учня, розкриває абсолютно нові можливості для виховання і самовиховання, розвитку і саморозвитку особистості.

Образ рідного краю, насичений модальними та емоційними подробицями, інтегрується в життя дитини, стає пріоритетною складовою її духовного світу. Особливе значення у формуванні образу Батьківщини має пізнання природи. Вивчення своєрідності природних компонентів своєї місцевості, розуміння сутнісних характеристик і причинно-наслідкових зв'язків природи, їх емоційне та естетичне сприйняття поступово формують багатогранне відчуття «рідної батьківської землі».

Декларування значущості пізнання природи рідного краю в становленні особистості дитини, розуміння необхідності конструктивно-критичного вивчення і урахування вітчизняного педагогічного досвіду, дає підставу для дослідження педагогічних концепцій, в основі яких лежать гуманістичні ідеї народної педагогіки, що відображають необхідність пізнання рідного краю, формування відчуття Батьківщини як важливого елементу національної самосвідомості.

Особливе значення в розумінні необхідності організації пізнання дітьми природи в процесі навчання і пошуку конкретних методів, прийомів і способів залучення учнів до дослідження природних компонентів своєї місцевості має педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського, який одним із шляхів формування цілісної системи знань і розвитку творчих сил особистості учня вважав вивчення «книги природи» рідного краю.

Аналізу педагогічних ідей В. О. Сухомлинського з позицій сучасного стану педагогічної науки присвячені різнопланові історико-педагогічні дослідження Н. В. Безлюдної, Г. Л. Бондаренко, М. М. Дубінки, Г. В. Калмикова, В. К. Кіндрата, В. О. Кравцова, Т. П. Остапівської, І. Є. Остапівського, Г. М. Ткаченко та інших. Вивчення літератури з проблеми дослідження дає підстави стверджувати, що до цього часу не проаналізовано педагогічний доробок вченого на предмет з'ясування впливу новаторських ідей В. О. Сухомлинського на розвиток природничого краєзнавства в системі середньої освіти.

Метою цієї статті є розгляд педагогічних ідей В. О. Сухомлинського про можливості і шляхи використання в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи педагогічного потенціалу природи рідного краю та визначення впливу творчого доробку педагога на розвиток природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти.

Визначаючи природниче краєзнавство як всебічне, комплексне вивчення компонентів природи рідного краю, слід зазначити, що генезис цієї спеціалізованої підсистеми вітчизняної шкільної освіти обумовлений ідеологічними і соціальними еволюціями, цілями і завданнями освіти, вимогами шкільної практики.

Активізація процесу розвитку природничого краєзнавства характерна для 60-х років ХХ століття, що пов'язано із зміною структури середньої освіти, частковою демократизацією педагогічної думки, внесенням національного компоненту до навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Ці зміни в системі вітчизняної освіти були обумовлені загальнодемократичними суспільними процесами цього часу і ухваленням «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» у 1958 році.

Цей етап розвитку вітчизняної школи характеризується виникненням новаторських педагогічних концепцій гуманізації процесу навчання і всестороннього розвитку особистості дитини, серед яких провідне місце займають ідеї В. О. Сухомлинського про формування особистості учня на основі комплексу етико-естетичних цінностей, складовою частиною якого є природа рідного краю.

Ролі природи у навчанні, розвитку і вихованні підростаючого покоління присвячено чимало праць В. О. Сухомлинського, в них педагог розкриває конкретні шляхи використання її потенціалу для підвищення ефективності цілісного педагогічного процесу. Визначаючи основним завданням школи формування гармонійно розвинутої, духовно багатой, суспільно активної особистості з науковим світоглядом і з високим моральним потенціалом, В. О. Сухомлинський розглядає можливості використання природи рідного краю для досягнення поставленої мети.

Великого значення педагог надає природі як джерелу знань, оскільки: «У природі закладені в доступній для дитини формі прості і в той же час складні речі, факти, явища, залежності, закономірності, інформація про які нічим не замінима, тому що вона відповідає саме світу дитячої природи» [8: 37].

Відзначаючи необхідність надання процесові навчання наукового характеру, наступальності, конкретності та гуманності, В. О. Сухомлинський підкреслював значущість пізнання природи для накопичення дитиною багатства чуттєвих вражень, всіляких образів об'єктів та явищ навколишньої дійсності, які виступають основою формування цілісної системи знань учнів: «Я прагнув до того, аби всі роки дитинства навколишній світ, природа постійно жили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями і уявленнями, аби закони мислення діти усвідомлювали як струнку споруду, архітектуру якої підказала природа» [7: 124].

Широко використовуючи в своїй педагогічній практиці метод спостереження за природними об'єктами та явищами, В. О. Сухомлинський ставив акцент на накопичення дітьми всіляких відчуттів, які дають дитині матеріал, що дозволяє судити про якесь явище чи об'єкт. Читання «книги природи», на думку педагога, забезпечує зв'язок інтелектуальної і емоційної сфер, сприяючи виникненню образів навколишньої дійсності, які супроводяться сильними враженнями в емоційній пам'яті людини. Чуттєва природа цих емоційних вражень виявляється в тому, що людина зберігає їх у свідомості все життя і пов'язує їх з певними уявленнями про об'єкти та явища рідної природи. У цих уявленнях представлені не тільки перцептивні ознаки об'єкта, але й емоційно-особистісне ставлення до нього. У процесі емоційного впливу з максимальною віддачею „працюють” найбільш рельєфні зображально-виражальні сторони дійсності: фарби, звуки, запахи, а також пов'язані з ними асоціації.

У процесі формування уявлень про природні об'єкти та явища результати безпосереднього чуттєвого сприйняття навколишньої дійсності піддаються уявному перетворенню під впливом цілей навчальної діяльності, іншими словами, постійно відбувається перехід сприйняття в мислення й навпаки. В. О. Сухомлинський, визначаючи природу як «колиску дитячої думки», «першоджерело уявлень, понять, думок, узагальнень», відзначав, що «треба прагнути, аби кожна дитина пройшла школу дитячого мислення» [8: 38]. У першу чергу, це пов'язано з тим, що процес формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності відбувається шляхом розвитку провідних когнітивних процесів, які становлять основу навчальної діяльності учнів.

На думку вченого, найважливішими формами організації навчальної діяльності, «уроками мислення» є спостереження за природними компонентами своєї місцевості, бесіди про природу в момент її споглядання, зображення об'єктів і явищ навколишньої дійсності, в процесі яких максимально активізується спостережливість і розумова діяльність школярів: процеси порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу. У ході спостереження, зображення дитина постійно порівнює різні об'єкти, їхні частини, властивості, помічаючи те спільне, що їх об'єднує і те індивідуальне, притаманне тільки цьому об'єкту, що слугує відмінними ознаками спостережуваного об'єкта, вчиться виділяти головне в тому, що сприймається, що сприяє формуванню цілісного наочного образу об'єкта.

Процес формування знань і розвитку мислення нерозривно пов'язаний з емоційною сферою особистості, що при правильній організації сприяє стимулюванню емоційно-ціннісного ставлення учнів до навколишньої дійсності. У численних враженнях, які отримують діти, сприймаючи природу рідного краю, насолоджуючись її красою,

гармонійністю і досконалістю, створюється основа для розширення кола об'єктів та явищ, які стають об'єктом почуттів дитини, а також основою для збагачення її переживань.

Почуття дитини є не тільки живим відгуком на все те, що відбувається навколо неї, вони не тільки проявляють різні сторони її внутрішнього світу, але й формують важливі риси її особистості, її бачення світу: «...те, що відкривається перед людиною з перших же кроків її свідомого життя – з тієї миті, як вона подумала і пережила, вона повинна не лише бачити і розуміти, але і любити, дорожити, вважати своїм, відчувати себе часткою світу, в якому вона народилася» [3: 239 – 240]. На думку В. О. Сухомлинського, саме краса природи є «середовищем, фоном для переживання цих важливих світоглядних істин» [5: 246].

Важливим завданням батьків і педагогів є формування в душі дитини відчуття, яке В. О. Сухомлинський називав «пам'ять серця», – «...в свідомості, в емоційній пам'яті дітей відображалися, назавжди залишалися найменші деталі рідної природи, ті незабутні куточки, з яких поступово складається світ, дорогий для людини» [3: 240]. Саме це відчуття, сформоване шляхом емоційного сприйняття краси природи рідного краю, є одним із джерел формування патріотичної свідомості учнів.

Емоційно-ціннісне відношення дітей до природи, за В. О. Сухомлинським, є серцевиною патріотичного виховання: «Картини рідної природи, що уразили дитину своєю красою і привабливістю, не лише ніколи не стираються в пам'яті пізнішими сприйняттями, але і протягом всього життя відіграють значну роль в емоційному забарвленні таких понять, як Батьківщина, рідний край, рідні місця» [2: 69].

Найважливішою заповіддю людини, яка покликана утвердити почуття моральної відповідальності за власні дії на рідній землі, В. О. Сухомлинський називає любов до Батьківщини – «Батьківщина – це твоя колиска, твій дім, джерело твого щастя» [4: 17] – саме це відчуття стає основою формування духовного світу особистості, її національної самосвідомості, ідейної спрямованості, суспільної активності. У своїх роботах педагог відзначав, що важливе значення в здійсненні завдань патріотичного виховання мають екскурсії і походи, в процесі яких «...здійснюються важливі завдання виховання учнів: любов до Батьківщини отримує велику конкретність, свідомість, посилюється допитливість, зміцнюються колективістські риси» [1: 164].

В умовах гуманізації педагогічного процесу В. О. Сухомлинський по-новому осмислював значущість краси навколишнього світу в житті дитини. Вирішальною умовою її дії на особистість педагог вважав пробудження в учнів відчуття краси, відзначаючи, що «уроки серед природи – це ті хвилини, коли вчитель торкається до дитячого серця красою рідного краю, рідного слова» [4: 36]. Бачення і розуміння краси природи, з точки зору В. О. Сухомлинського, є потужним поштовхом до дитячої творчості, яка дозволяє вчителю розкрити самобутність кожного учня, сприяє самоствердженню і самовираженню учнів. «Милування, насолода прекрасним, природно переростає в бажання жити за законами краси – творити прекрасне, насолоджуватися прекрасним, створеним своїми руками» [6: 154].

Надаючи великого значення красі як одному із засобів впливу на духовний світ школяра, педагог підкреслював, що естетична дія природи може служити потужним поштовхом до активного залучення дитини до суспільно корисної діяльності. Використовуючи в своїй педагогічній практиці різноманітні форми трудової діяльності з охорони і примноження природних компонентів своєї місцевості: індивідуальні і колективні спостереження за зеленими насадженнями, знищення бур'янів, турбота про бджіл, висадження плодкових дерев і рослин-медоносів, закладка лісосмуг, боротьба з ярами, В. О. Сухомлинський відзначав, що діяльність дитини, спрямована на перетворення світу, створення і охорону матеріальних багатств Батьківщини, максимально активізує інтелектуальну та емоційну сфери особистості, формує її моральні якості. Безмежна любов до Батьківщини і працьовитість, на думку вченого, є основними етичними якостями людини [2: 188].

Підводячи підсумки, можна зробити висновок про значний внесок ученого в розвиток педагогічних уявлень про можливість використання потенціалу природи рідного краю при

організації цілісного педагогічного процесу. Пізнання природи рідного краю, як одна з найважливіших ланок педагогічної системи В. О. Сухомлинського, передбачає використання різноманітних оригінальних методів, прийомів і форм навчання та виховання, спрямованих на розвиток інтелектуальної і емоційної сфер особистості.

Новаторські, за часів авторитарної педагогіки, ідеї В. О. Сухомлинського про реалізацію в процесі пізнання природи рідного краю функцій формування цілісних і наочних уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності на основі їх безпосереднього сприйняття, розвиток сприйнятливості, спостережливості, образної пам'яті, уяви, основ теоретичного мислення учнів, стимуляції емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності, виховання позитивного ставлення до навколишнього середовища, любові до рідної землі, сприяли розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти.

Започаткована педагогом методична система використання педагогічного потенціалу природи рідного краю в процесі навчання, виховання і розвитку школярів, що ґрунтується на підпорядкуванні всієї педагогічної роботи гармонійному формуванню й всебічному розвитку особистості вихованця, розширила цільові установки і методичні можливості природничого краєзнавства; збагатила новими методами, прийомами і формами навчальної діяльності; розкрила значення пізнання природи рідного краю у формуванні наукового світогляду, етичних переконань учнів, розвитку їх пізнавальних і творчих здібностей, виробленні навичок інтелектуальної, трудової, моральної, естетичної діяльності, залученні до багатств духовної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинский В. А. Воспитание коллективизма у школьников / В. А. Сухомлинский. – М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1956. – 272 с.
2. Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника (подросткового и юношеского возраста) / В. А. Сухомлинский – М.: Учпедгиз, 1961. – 223 с.
3. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания). Пед. наследие / В. А. Сухомлинский / [Сост. О. В. Сухомлинская]. – М.: Педагогика, 1990. – 288 с. – (Б-ка учителя).
4. Сухомлинский В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1966. – 232 с.
5. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1970. – 288 с.
6. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский / [Сост. и авт. вступ. очерков С. Соловейчик]. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – 270 с.
7. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский – К.: Рад. шк., 1988. – 272 с.
8. Сухомлинский В. А. Школа и природа / В. А. Сухомлинский // Советская педагогика. – 1970. – № 5. – С. 36 – 45.

УДК 375. 01 (075)

Т.В. Челпаченко

УМСТВЕННЫЙ ТРУД ПОДРОСТКА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ В. А. СУХОМЛИНСКОГО

У статті розглянуто розумову працю школяра як провідний тип навчальної та позаурочної творчої діяльності; подано характеристику розумового виховання; проаналізовано методи, засоби та форми розумової праці у педагогічній спадщині та досвіді В. О. Сухомлинського.

In clause brainwork of the schoolboy as leading type of educational and after-hour creative activity is considered; characteristics of intellectual education are given; methods, receptions and forms of brainwork in a pedagogical heritage and V.A.Sukhomlinskogo's experience are analyzed.

Умственный труд – основа развития и нравственного становления человека. Поэтому в любом обществе, независимо от его социального и политического устройства, очень важно воспитание привычки к умственному труду.

Борьба за душу ребёнка, за его умственное воспитание в современных условиях становится особенно острой. Для него умственный труд – слишком большая психологическая нагрузка, он не готов к преодолению трудностей, не приучен к этому. Желание напрягать ум само не приходит. Для этого необходимо приложить максимум усилий. А не лучше ли воспитывать привычку к труду мысли с первых дней жизни?

В педагогическом наследии В.А. Сухомлинского главным, на наш взгляд, можно считать то, что он первым из отечественных педагогов заговорил об умственном труде как основе стратегии всей жизни.

В.А. Сухомлинский неоднократно отмечал плодотворное влияние физического и умственного труда: умный, образованный, культурный человек любой труд делает творческим, радостным. Поэтому очень важным условием, обеспечивающим здоровую основу развития личности, в коллективе и самого коллектива, В.А. Сухомлинский считал любой труд. Очень важным моментом в системе воспитания В.А. Сухомлинского является и положение о том, что труд мысли и души позволяет наиболее полно и ярко раскрыть природные задатки и склонности ребенка. Анализируя готовность ребенка к будущей жизни, нужно думать не только о том, что он может дать обществу, но и о том, что умственный труд дает лично ему.

Система интеллектуального воспитания, созданная В.А. Сухомлинским в Павлышской средней школе, включала идею: умственный труд – основа всестороннего гармонического развития [2: 145]. В практической деятельности коллектив педагогов под руководством В.А. Сухомлинского осуществлял взаимосвязь между трудом и интеллектуальным, моральным, эстетическим, эмоциональным, физическим развитием ребёнка.

Создавая систему работы школы, В.А. Сухомлинский задумывался о том, почему молодые люди не хотят по-настоящему трудиться, почему ученики убегают с уроков, бездельничают. Для себя педагог находил объяснение в улучшении благосостояния советских людей, которым нет необходимости выбираться из нужды, отправлять своих малолетних детей в подмастерья, няньки. Конечно же, по мнению педагога, общество не может создавать искусственные условия для осознания молодыми людьми значимости труда. Этому может способствовать только правильно организованное воспитание в семье и школе. «Моральное обеспечение всеобщего среднего образования, предотвращение всех зол и бед нашего нынешнего школьного бытия – прежде всего в умственном воспитании», – писал В.А. Сухомлинский [3: 243]. Очень важно, что в Павлышской средней школе умственное воспитание явилось не элементом всей системы работы, а её основой.

В теоретических положениях, разрабатываемых В.А. Сухомлинским, появляется понятие **умственный труд мысли**. Гораздо труднее научить ребёнка не спать за партой, не бездельничать во время объяснения учителя, чем убирать за собой, работать на пришкольном участке или в мастерской. Главной бедой, по мнению Сухомлинского, в существующей в его время системе образования была подача ученикам готовых знаний, без старания научить их думать, размышлять. Как педагог и директор, он с болью замечает, что педагогическая пресса слишком увлеклась описанием разнообразных форм и приёмов работы учителя, а ведь именно умственный труд учащихся должен быть положен в основу деятельности любого педагога. В системе умственного труда В.А. Сухомлинский большое внимание уделяет чтению, причём не только обязательной учебной литературы, но и чтение необязательное, дополнительное. «Если ученик читает только учебник, если всё делается для того, чтобы всё время он расходовал на подготовку обязательных уроков, учение становится ненавистным бременем – от этого и множество бед», – пишет В.А. Сухомлинский [2: 144]. Решающую роль в искоренении подобных и многих других бед школы В.А. Сухомлинский видит в

личности учителя, работе его мысли: «Порох любопытства, пытливости, жажды знаний заложен в каждой юной душе: зажечь же его может только мысль наставника» [3: 230]. В Павлышской средней школе педагоги начального звена заботились о том, чтобы научить ребёнка читать, постепенно, по маленьким шагам формируя высокую культуру чтения. «Плохое чтение – как грязное окно, через которое ничего не видно», – говорил В.А. Сухомлинский [2: 130].

Развитию умственного труда школьника предшествует, по мнению В.А. Сухомлинского, воспитание *привычки трудиться умственно*. Древнегреческий философ Демокрит писал, что постоянный труд даётся легче благодаря привычке. Привычка к труду держит человека в тонусе до конца жизни. Он становится уверенным в себе, лишённым инфантильности, умеет ценить свой и чужой труд, обладает чувством ответственности. Ребёнок постепенно осознаёт не только важность и необходимость умственного труда в жизни человека, он начинает воспринимать его как духовную потребность. «Большим злом во многих школах является то, что труд не становится духовной потребностью. Это обедняет духовную жизнь человека в годы становления его взглядов, убеждений. Лень часто расцветает как тяжкая беда и порок не потому, что человек ничего не делает, а потому, что работа его не вдохновляет, не одухотворяет его, не оставляет положительного следа в эмоциональной памяти», – писал В.А. Сухомлинский [3: 226]. Умственное воспитание в Павлышской школе было организовано так, что наряду с дисциплиной, соблюдением режима дня, у каждого ребёнка было достаточно свободного времени для самовыражения, познания мира. Чем ближе будет для школьника труд, которым он занимается, тем больше свободного времени он ему посвятит.

Одним из важнейших элементов воспитания в Павлышской школе стала тесная *взаимосвязь труда и интеллектуального развития*. В.А. Сухомлинский видел важную воспитательную задачу не только в формировании научного мировоззрения школьников, но и в практической деятельности, в труде [3: 228]. В системе умственного воспитания школы были трудовые задания, которые формировали мировоззрение. От познания истины учащиеся делали первый шаг к самостоятельной деятельности, к исследованию. «Мы придаём исключительное значение исследовательскому характеру умственного труда, – писал В.А. Сухомлинский. – Наблюдая, думая, изучая, сопоставляя, дети находят истину или же видят, что для открытия истины необходимы новые наблюдения, необходимо чтение, экспериментирование» [3: 229]. Это прослеживалось не только в учебном труде, но и в кружковой работе школы. Задания, которые давались детям на заседаниях кружков, часто носили проблемный, поисковый характер, что способствовало развитию творческих способностей. Сухомлинский и его педагогический коллектив очень ценили этот вид деятельности, так как дети могли здесь проявить свои склонности, найти работу по душе. По школьной программе подростки работали и в мастерских, и на пришкольном участке, но эти часы не могли удовлетворить потребности в интеллектуальном труде. Для этого в школе и была создана система кружковой работы: кружки садовников, селекционеров, пасечников, механизаторов, животноводов, цветоводов и т.д.

Уже в начальной школе дети вовлекались в кружковую работу. В силу возрастных особенностей младшим школьникам не всегда удавалось сделать сознательный выбор. Тогда ребята с помощью педагогов искали своё увлечение, впоследствии способное стать любимым делом на всю жизнь. В течение учебного года ученик мог попробовать свои силы в разных видах деятельности, найти то, что отвечает его задаткам, склонностям, потребностям. Постепенно происходит самоутверждение в труде. «Мы стремились, чтобы каждый подросток был тружеником, мыслителем и искателем, чтобы познание мира и самого себя совершалось в интересном, вдохновенном творчестве», – писал В.А. Сухомлинский.

В основу целостной системы трудового воспитания Павлышской средней школы В.А. Сухомлинским было положено воспитание *чувства гражданственности, собственного достоинства*. «Один из тончайших секретов воспитания – суметь увидеть, найти, открыть гражданское, идейное начало умственного труда, – писал педагог. – Это

становится основой гармонического развития личности также и потому, что в умственной деятельности человек утверждает себя как гражданин, переживает чувство гражданского достоинства. Он чувствует, что способен добывать не только хлеб насущный, но и материализовать свой ум, своё творчество, Гражданское должно быть не в звонкой фразе, а в душе – это одно из важнейших правил трудового воспитания» [2: 127].

Особое значение в жизни школы имели традиционные ежегодные праздники, символизирующие этапы нравственного взросления детей: Праздник первого хлеба, Праздник первой борозды, Праздник возрождения плодородия, Праздник цветов и т.д. И это были не официальные мероприятия, а особые события в жизни маленького человека.

В.А. Сухомлинский всегда подчёркивал, что чувство радости, которое переживает ребёнок в процессе и в результате умственного труда не всегда может быть лёгким, радостным. Он сравнивал этот путь с подъёмом на тернистую гору. Пусть подъём тяжёл, но как высока и благородна цель – утверждение чувства собственного достоинства. Здесь можно говорить об **умственном труде и воспитании воли**.

Содержание умственного труда школьников требовало применения специфических методов обучения и воспитания. В педагогическом наследии В. А. Сухомлинского мы находим классификации методов умственного труда:

1. Методы приложения ранее приобретённых знаний и умений для «добывания» новых знаний (репродуктивный и самостоятельный анализ фактов, предметов, явлений).
2. Методы самостоятельной выработки умения применять знания, полученные на уроке (выполнение практических заданий – упражнений, расчётов, задач, монтирование действующих моделей машин и механизмов).
3. Методы исследования явлений, процессов (организация наблюдений, экспериментов как в естественной обстановке, так и в лаборатории).
4. Метод примера включает в себя создание ситуаций для подражания учителю или старшему школьнику, которые в глазах подростка являются непререкаемым авторитетом. Особую роль приобретает совместная увлечённость умственным трудом, творческим замыслом.
5. Метод упражнения используется как с обучающими, так и с воспитательными целями. Применение метода заключается в выработке привычки выполнять одно и то же действие (будь-то мыслительная операция или трудовой процесс), но всякий раз на более высоком качественном уровне. Широкая возможность применения данного метода заключается в том, что задания для упражнений берутся не только из учебной практики, но и из окружающей жизни подростка, тем самым, подтверждается принцип связи обучения и воспитания с окружающей действительностью.
6. На использовании проблемно-поискового метода строилась система «уроков мышления», которые проводились с первых дней учёбы в школе и до её окончания.
7. Исследовательский метод выступал как один из самых востребованных в педагогической системе В. А. Сухомлинского. Начиная от небольших исследований, проводимых во время урока, до серьёзной научно-исследовательской работы под руководством педагогов на занятиях кружков, на пришкольном участке, в школьной мастерской, на опытных участках колхоза. Исследовательский метод включает в себя *организацию экспериментальной деятельности* подростков. «Эксперимент в школе – незаменимое средство интеллектуального обогащения труда, сочетания труда с мышлением, анализом», – пишет В. А. Сухомлинский.
8. Практический метод реализовывался в деятельности учащихся по созданию индивидуальных творческих проектов, изготовлению действующих механизмов, моделей машин, написанию сочинений, рефератов, изготовлению рукописных

книг, стендов, наглядных пособий, выведению опытных сортов семян, усовершенствованных удобрений.

Общими признаками методов В. А. Сухомлинского выступают: естественность, с помощью которой педагог может привести в соответствие педагогические законы с законами природы ребёнка; увлечённость оптимистической деятельностью, в которой подросток многое умел делать; организацию радостной жизни и труда (З. Г. Сафонова. Гуманистические методы педагогики В. А. Сухомлинского).

Таким образом, ценность аспектов умственного воспитания в целостной педагогической системе В.А. Сухомлинского проявляется в следующих гуманистических постулатах педагога: во-первых, будущее ребёнка зависит от того, какое он сумеет принять участие в умственном труде на благо других людей, от этого зависит его благополучие; во-вторых, принудительный умственный труд не приносит радости, недопустимо наказывать учением, ребёнок испытывает удовлетворение, если интеллектуальный труд является жизненной необходимостью; в-третьих, любой труд требует напряжения физических и духовных сил, поэтому человек закаляется как физически, умственно, так и нравственно; в-четвёртых, неопределимо личное значение трудолюбия – это тонкая, эмоциональная сфера.

Чем глубже радость ребёнка от проделанного умственного труда, тем больше он осознаёт себя как личность, дорожит собой как человеком. И это заслуга не только самого ребёнка, но и педагога.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аксёнов Д.Е. О трудовом воспитании: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1982. – С. 113 – 134.
2. Сухомлинский В. А. Антология гуманной педагогики; сост. Г. Д. Глейзер. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 360 с.
3. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. – М.: Просвещение, 1979. – 393 с.

Розділ 3

Теорія і практика виховання

**ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ В УМОВАХ
ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ШКОЛИ
(З ДОСВІДУ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО)**

У статті проаналізовано ряд питань, що пов'язані з формуванням у молоді естетичного світогляду, наголошено на необхідності звернення до педагогічного досвіду В.О. Сухомлинського.

The article analyzes a number of matters associated with the formation of the youth arts world, stressed the need to appeal to the educational experience of V.O. Suhomlinskiego.

Сучасний етап розвитку теорії та методики виховання в Україні характеризується пошуком відповіді на ряд важливих питань, пов'язаних з проблемою особистості, розвитку її потенційних сил і можливостей, формування системи духовних цінностей, на які б вона могла спиратися у повсякденному житті, навчанні, праці, спілкуванні, творчості. У науково-практичній літературі можна спостерігати спробу вчених, а також педагогів-практиків запропонувати нову модель навчально-виховного процесу, комплекс форм, методів, засобів впливу на свідомість та поведінку дітей та молоді, систему педагогічних рішень та дій, які б дозволяли отримувати бажані результати виховання.

Водночас, складна ситуація у вихованні молоді вимагає більше орієнтовних і консолідованих дій з боку суспільства, сім'ї і школи, налагодження конструктивного діалогу, який би дозволив вийти на якісно вищий рівень організації виховного впливу. Усвідомлення цього спонукає до постановки питань, від вирішення яких суттєво може бути покращена ситуація в системі виховання. Вони пов'язані з формуванням естетичного світогляду молоді.

Прагнення актуалізувати суспільну увагу до цих питань зумовило нас послідовно розглянути наступне:

- що являє собою естетичний світогляд і яким є його місце в житті людини?
- чому сучасній людині потрібен естетичний світогляд і якими є його функції?
- якою є роль освітньо-культурного середовища школи у формуванні естетичного світогляду молоді?

Розмірковуючи над цими питаннями, ми посилаємося на досвід відомого українського педагога В.О. Сухомлинського, який у своїй науково-педагогічній творчості прагнув знайти місце категоріям, які мають назву «краса», «природа», «піднесене» та ін. Саме в естетичному ставленні до навколишньої дійсності вчений прагнув знайти ті резерви виховного впливу, які раніше не використовувалися належним чином на практиці і що може отримати особистість саме у процесі активної взаємодії зі світом прекрасного та піднесеного.

Що являє собою естетичний світогляд? Відповідь на це питання ми знаходимо в літературі в тій мірі, в якій це потрібно. Адже про естетичний світогляд сьогодні пишуть вчені дуже рідко, посилаючись на те, що є інші не менше важливі проблеми. Можливо, це так, але чому ставлення до питання естетичного світогляду не знаходить належного розуміння і відповідної підтримки? З нашого погляду є декілька причин.

Одна із причин недостатньої суспільної уваги до проблеми естетичного світогляду знаходиться в площині тих традицій, які склалися в суспільному житті і які надають перевагу таким різновидам світогляду, як прагматичний, релігійний, науково-філософський та ін. Кожний із них зорієнтований на досягнення певної мети: адаптувати людину до складних соціально-економічних умов, спонукати до вияву духовної активності у площині певних релігійних цінностей, забезпечити умови для реалізації творчого потенціалу людини на ґрунті пізнання та перетворення навколишньої дійсності.

Немає сумніву в тому, що кожний із названих різновидів світогляду є таким, що може впливати на життя людини, вносити певні зміни у сферу практичної діяльності,

забезпечувати вирішення питань. Разом з тим виникає запитання: а чи спроможні названі різновиди світогляду консолідувати людські сили, ресурси, можливості, щоб особистість відчула, зрозуміла себе не лише з погляду активного споживання матеріальних і духовних цінностей? Йдеться про якісно інший рівень взаємовідносин людини і дійсності, коли будь-який предмет чи явище сприймається і усвідомлюється з урахуванням того, що характеризує естетичне ставлення.

Естетичний світогляд, з нашого погляду являє собою систему знань, понять, уявлень людини, які дозволяють сприймати і оцінювати навколишню дійсність з урахуванням міри краси, прекрасного, гармонії, цілісності, симетрії, співвіднесеності частин та ін. Існуючі різновиди світогляду не можуть забезпечити формування та вияв такого ставлення людини до дійсності, коли вона виявляє здатність знаходити гармонію та співвіднесення цілого і часткового, соціального і особистісного, колективного та індивідуального, репродуктивного та творчого, зовнішнього та внутрішнього, змісту і форми, емоційного і раціонального, практичного та теоретичного. Ці та інші прояви дійсності вимагають від людини відповідного сприймання, розуміння, осмислення. А це є можливим лише за умови формування естетичного світогляду людини, її можливостей дивитися на дійсність з урахуванням міри краси.

Про необхідність естетичного ставлення до життя та його формування писав В.О. Сухомлинський. На його думку, краса має бути зрозумілою дітям. Адже вона існує у всьому: праці, навчанні, побуті, спілкуванні, творчості, мистецтві. Завдання школи полягає в тому, щоб якомога активніше вводити дітей в світ прекрасного, вміти сприймати і правильно оцінювати естетичні прояви в дійсності і мистецтві. Відомий педагог наголошував на необхідності формування ціннісних уявлень і понять про прекрасне, спонукав учнів до естетичного освоєння світу краси.

Естетичний світогляд є духовно-функціональним утворенням особистості, яке дозволяє активно освоювати прекрасне у природі, побуті, суспільних відносинах, а також у мистецтві. В цих сферах морального життя естетичний світогляд дозволяє вносити особливе відчуття гармонії, виразності цілісності, краси. Це стосується ставлення до природи рідного краю, шкільного та сімейного побуту, системи міжособистісних та колективних відносин, світу мистецтва і літератури. Завдяки привнесенню у повсякденне життя відчуття краси, людина починає сприймати і оцінювати навколишнє середовище з погляду витонченого, виразного, емоційно забарвленого, здатного викликати високі почуття, стимулювати прагнення творити красу у різних її проявах.

Чи потрібен сучасній людині естетичний світогляд і якою є його функція? Відповідь на це запитання ми можемо дати, виходячи з того, що естетичний світогляд потрібен сучасній людині не лише як засіб вирішення окремих питань, але й як першооснова її ставлення до навколишньої дійсності, власного життя, цінностей культури і мистецтва. Адже естетичний світогляд у порівнянні з іншими різновидами світогляду виник як об'єктивна потреба суспільства і людини у знаходженні такого рівня освоєння дійсності, коли окремі її предмети, прояви, процеси сприймаються не лише як самоцінності, але й як такі, що мають гармонійно співвідноситися з іншими об'єктами і суб'єктами суспільних, культурних, виховних та ін. відносин. У цьому є особлива відмінність і перевага естетичного світогляду у порівнянні з прагматичним ставленням до життя, коли абсолютизуються одні цінності і водночас нехтуються інші. У порівнянні з релігійним світоглядом системне освоєння прекрасного дозволяє відносити категорію краси не лише до складних процесів, які відбуваються поза людиною, але й до тих якостей і проявів, які властиві самій людині. Естетичний світогляд має суттєві переваги над науково-філософським світосприйняттям, дозволяє людині гармонійно поєднувати абстрагування і образне мислення, бачити предмети і явища у поєднанні зі знаннями об'єктивних закономірностей розвитку і суб'єктивним сприйманням, сповненим емоційно-чуттєвого забарвлення.

Ураховуючи виховний потенціал естетичного, відомий педагог В.О. Сухомлинський наголошував на необхідності перетворення краси з формального поняття у дієвий засіб

впливу на почуття, думки, переконання, ідеали, смаки особистості. Він писав про школу радості, оновлену відчуттям краси у всьому: житті дитячого колективу, спілкуванні з природою, організації навчально-пізнавальної діяльності, заняттях технічною та художньою творчістю. У всьому цьому на думку педагога, закладено глибинні резерви навчання і виховання не шляхом примусу, авторитетної вимоги, а через милування красою, її пізнання і творення.

Педагогічні спостереження дозволяють зазначити, що в системі виховання дітей та молоді особлива роль належить освітньо-культурному середовищу школи. На цьому наголошував В.О. Сухомлинський, підкреслюючи, що в школі все має виховне значення. Це стосується зовнішніх і внутрішніх проявів шкільного життя, його організації і упорядкування, діяльності вчителів і всього колективу. Педагог наголошував на тому, що в педагогічному процесі не повинно бути дрібниць. Все, що відбувається в школі, повинно бути спрямоване на виховання дітей, формування у них необхідних духовних, психологічних, комунікативних та інших якостей.

Освітньо-культурне середовище школи є важливою умовою формування естетичного світогляду молоді. Це стосується, передусім, навчального процесу, в межах якого учні повинні освоювати не лише потрібні їм знання, але й методи і способи їх отримання шляхом самоосвіти. Освітньо-культурне середовище школи передбачає широкий спектр позааудиторної роботи, у процесі якої учні можуть реалізувати свої власні пізнавальні творчі потреби. Це створює необхідну умову для гармонізації загального і конкретного, програмного та вибіркового, колективного та індивідуального.

Безперечно, освітньо-культурне середовище школи пов'язане з такими поняттями, як естетична праця, навчання, спілкування, творчість. Ці та інші складові навчально-виховного процесу покликані нести високий зміст естетичного ставлення, яке виявляється у поведінці вчителів та учнів, манерах і способах спілкування, естетичному оформленні різних форм навчальної та позанавчальної роботи.

Школа має бути не лише основою пізнавальної діяльності, але й виразником і пропагандистом високих естетичних смаків, уподобань, творчих пошуків, прийняття та реалізації перспективних художньо-творчих рішень. За таких обставин вона перетворюється для учнів у майстерню творчого натхнення, пошуку, самореалізації за законами краси.

Підсумовуючи, зазначимо, що формування естетичного світогляду молоді сьогодні набуває пріоритетного значення в силу того, що сучасність вимагає підготовки людини, здатної активно освоювати дійсність не за принципами прагматичного, абстрагованого чи відірваного від реальностей ставлення до життя, а на основі його сприймання і розуміння з урахуванням законів краси, гармонії, цілісності. Створюючи відповідно цим вимогам освітньо-культурне середовище, школа спроможна буде досягти головної мети – сформувати людину, здатну організовувати свою життєдіяльність з урахуванням естетичних вимог.

УДК 37(09)

Н.А. Калініченко

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

У статті доведено, що трудове виховання учнів є провідною проблемою теоретичних досліджень і практичної діяльності Василя Олександровича Сухомлинського.

The article proved that labor education students is the problem of theoretical research and practical activities V.O. Suhomlinskogo.

Широкий спектр актуальних проблем, висвітлених у педагогічних працях та втілених у практичну діяльність Василем Олександровичем Сухомлинським, вивчався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Проблеми гуманістичної педагогіки В. О. Сухомлинського присвячені дослідження О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинської, М. Я. Антонця, Л. С. Бондар, М. В. Богуславського (Росія), А. М. Богуш, Мар'яна Библиюка (Польща), М. С. Вашуленка, Н. П. Дічек, О. Г. Дзевєріна, М. А. Дмитрієва (Білорусія), Л. І. Дехтяренко, В. Ф. Деркач, І. А. Зязюна, Т. К. Завгородньої, В. Г. Риндак (Росія), А. Кокеріля (Австралія), О. М. Пехоти, В. Л. Федяєвої, Н. С. Побірченко, А. І. Постельняк, Еріки Гартман (Німеччина), В. Г. Кузя, Дугласа Ларша (США), Бі Шуджі (Китай), С. Л. Скалько, М. І. Сметанського, З. Ю. Ткаченко, С. Лашина (Польща), С. Г. Мельничука, М. І. Мухіна (Росія), Лі Цзихуа (Китай), Ван Ігао (Китай), В. Іфферта (Німеччина), Христоса Франгоса (Греція), В. М. Хайруліної, Б. П. Хижняка, М. Д. Ярмаченка. Відповідно до проблеми нашого дослідження, ми проаналізували у контексті ціннісних вимірів вплив трудової підготовки на загальний розвиток особистості в педагогіці В. О. Сухомлинського.

З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), що панувала у ті роки, від спрямованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, де основним засобом виховання виступала педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця. Ці ідеї найвиразніше звучать у працях: «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1959), «Формування комуністичних переконань молодого покоління» (1961), – зазначає донька педагога О. В. Сухомлинська [1: 382].

Трудове виховання учнів – провідна проблема теоретичних досліджень і практичної діяльності Василя Олександровича.

Цій проблемі він присвятив численні книги і статті, у яких генеруюча ідея – створення оптимальних умов для розвитку природних індивідуальних здібностей кожної дитини. Педагогічний зміст системи трудового виховання педагог-новатор розкрив через принципи трудового виховання, які у вітчизняній педагогіці вперше були визначені саме ним. Він пропагував принципи єдності трудового виховання і загального розвитку; раннього залучення дітей до продуктивної праці; різноманітності видів праці; творчий характер праці; посиленість трудової діяльності. Ці принципи розглядались у єдності і взаємозв'язку, збагачувались і розвивались під впливом багатокомпонентної практики трудового виховання учнів.

Як ідеї, так і технології трудового виховання школярів вчать наступні покоління бути мудрими і виховувати дітей з раннього віку працьовитими і відповідальними.

В. О. Сухомлинський зазначав: «Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не тільки людські відносини, не тільки приклад і слово старших, не стільки традиції, що дбайливо зберігаються в колективі, а й речі – матеріальні і духовні цінності.

Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими учнями, речами, що збагачують духовне життя колективу, – це, на наш погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу» [2: 89].

Крім принципів, В. О. Сухомлинський розробив і вимоги, на яких ґрунтувалася успішна робота колективу школи з трудового навчання і виховання. Він класифікував працю учнів за такими ознаками: суспільною значимістю, поєднанням навчальної і виховної мети, за роллю і місцем у здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти, за співвідношенням розумових і фізичних зусиль; за характером праці, за результатами трудової діяльності та за оплатою праці. Одні види праці учні виконували насамперед для того, щоб оволодіти знаннями, вміннями, навичками, інші мали переважно виховну мету – сформуванню моральні поняття, переконання, звички, збагатити моральний досвід, загартувати силу духу.

У Павлівській середній школі ще у 60-і роки було запроваджено вивчення кількох спеціальностей з виробничого навчання: механізатор сільського господарства широкого

профілю, механізатор-тваринник, слюсар-ремонтник, водій. Обрані спеціальності відповідали потребам місцевих виробництв: автомобільному заводу, «Сільгосптехніці», місцевому колгоспу, Крюківському вагонобудівному заводу [3 – 7].

Учителі повністю забезпечували науковий та методичний рівень викладання предметів спеціального циклу. На уроках автосправи вчитель І. В. Компанієць (мав педагогічну спеціальність вчителя математики та спеціальну технічну підготовку) систематично використовував плакати, вузли та деталі. Теоретичні заняття велися в автокласі, практичні – на полігоні, де учні вчилися практичному водінню на легковому та вантажному автомобілях. Учні XI класу повністю засвоювали програмовий матеріал і успішно склали екзамен з автосправи. Вони були «інструкторами» для учнів IX класу.

Тракторну справу викладав учитель А. Ф. Барвінський – математик, що мав і спеціальну технічну підготовку. Він вдало реалізував принцип політехнічності при вивченні учнями трактора та сільськогосподарських машин, змістовно проводив як теоретичні, так і практичні заняття.

Агротехніку читав учений-агроном А. А. Самков – завуч із виробничого навчання. Він впроваджував у навчальний процес досягнення агробіологічної науки, підтримував постійні зв'язки з вченими Науково-дослідного інституту овочівництва і картоплі.

Учнівська виробнича бригада на закріпленій земельній ділянці площею у 32 гектари вирощувала такі культури: озима пшениця – 10 га, кукурудза – 10 га, соняшник – 5 га, картопля – 2 га, просо – 2 га, цукровий буряк – 1 га, овочі – 2 га. Значна робота за програмою виробничого навчання здійснювалася також у теплиці, агролабораторії, шкільному саду. З усіх предметів виробничого навчання в IX–XI класах навчальні плани і програми виконувалися якісно і в повному обсязі.

Про позитивний вплив виробничого навчання на загальне формування учнівської молоді свідчили такі факти: дирекція та відповідальні працівники Крюківського вагонобудівного заводу, Павлівського відділення «Сільгосптехніка» неодноразово відзначали, що випускники Павлівської школи, працюючи на цих підприємствах токарями, слюсарями, лаборантами, водіями, добре застосовують набуті в школі знання та практичні вміння у виробничій діяльності, володіють навичками культури праці й спілкування, мають інтерес до вищої освіти. Вступаючи у вузи, добре навчаються; як спеціалісти ініціативні, вносять раціоналізаторські пропозиції [7, арк. 1–2].

Такі успіхи у підготовці випускників школи до практичної виробничої діяльності забезпечувалися завдяки психологізації навчального процесу, старанному виконанню трудових завдань, кваліфікованій профорієнтаційній роботі, належній навчально-технічній базі; а також участі учнів у різноманітних гуртках, наукових товариствах, конкурсах.

У дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук (1952 рік, 738 сторінок. Науковий керівник Г. М. Боришполець) В. О. Сухомлинський писав: «Режим школи должен быть режимом труда и уважения к труду [8: 413]. Но нельзя пройти мимо фактов, которые свидетельствуют о неподготовленности многих учеников к трудовой жизни. Речь идет не о том, что школа не дала учащимся практических навыков, необходимых для работы на фабрике, заводе или в колхозе. Речь идет о формировании характера наших учеников, о воспитании страстного желания трудиться. Это в значительной мере важнее, чем приобретение конкретных практических навыков в стенах школы. Директора средних школ могут привести много примеров того, как ученик, хорошо овладевший знаниями и практическими навыками в пределах программы, в жизни оказывается неспособным к труду человеком» [8: 470].

Тому, на думку В. О. Сухомлинського, для успішного вирішення цих складних проблем директор школи повинен керувати всім шкільним життям: плануванням, організацією режиму, створенням традицій, навчально-виховною роботою на уроках, позакласною роботою, методичною роботою, роботою з батьками [там само, с. 481].

Педагог підкреслював, що не можна задовольнятися кількісними показниками роботи, виконаної учнями. Важливі самі по собі не стільки результати учнівської праці, скільки

виховуюча роль праці. У житті школяра фізична праця повинна стати щоденною, тільки за такої умови дитина відчує її привабливість, красу. Відчуття краси фізичної праці необхідно виховувати так, як відчуття краси творів мистецтва і явищ природи. Тільки відчувши красу фізичної праці, учень буде поважати цю працю і людей фізичної праці, буде розуміти цінну працю [там само, с. 470].

Важливим засобом підготовки учнів до практичної діяльності В. О. Сухомлинський вважав виробничі екскурсії, які дають можливість побачити різноманітні машини, поспостерігати за їх роботою, дізнатися, як вони полегшують працю людини. Він розробляє рекомендації щодо підготовки і проведення виробничих екскурсій до об'єктів з новою технікою, прогресивними технологіями, належною організацією праці [там само, с. 483].

Наскільки значну роль відіграла праця у педагогічній системі В. О. Сухомлинського свідчать його думки, викладені у статті «Разум и руки» (1969 р.): «В процессе трудовой деятельности школьники постепенно приобретают такие качества ума, как широта мысли, умение охватывать сложную взаимообусловленность явлений, найти главное, решающее звено, подчинить усилия разума и рук определенному замыслу. Большое воспитательное значение имеет объединение в одном лице и конструктора – творца замысла, и исполнителя работы» [9: 21].

У статті «Романтика сільськогосподарської праці» (1954 р.) В.О. Сухомлинський наводить приклади зі шкільного життя, які підтверджують: у Павлівській школі трудова підготовка дітей здійснювалася з раннього шкільного віку. Діти п'ятого класу, працюючи з вчителькою біології О. І. Степановою на пришкільній ділянці, вперше одержували наочні уроки про правильний і неправильний обробіток ґрунту.

«При вирощуванні кукурудзи вся робота, – а вона була нелегкою і не завжди приємною – набувала забарвлення доброї, цікавої, захоплюючої справи. Це була справжня романтика праці», – зазначає педагог [10].

У цей період він розробляє і перевіряє на практиці наукові й організаційно-методичні засади суспільно корисної праці учнів в умовах сільської школи (1954 р.), підготовки школярів до трудової діяльності (1955 р., 1957 р.), виховної ролі продуктивної праці (1956 р.), виховання в учнів любові і готовності до праці (1959 р.), змісту і форм трудового виховання (1960 р.), взаємозв'язку праці і морального виховання (1962 р.), покликання і радості праці (1959 р.).

У статті «Радість праці» (1975 р.) педагог розглядає радість як компонент інтегральної якості особистості – потреби у праці. «У юнаків і дівчат виховується багато потреб, та, на жаль, дуже погано виховується найважливіша з них – комуністична потреба в праці. Так, саме комуністична потреба. Я вважаю, що це – глибоко особистий, душевний потяг до праці для людей» [11]. Педагог-гуманіст у численних публікаціях приводить аргументовані, науково обґрунтовані і перевірені практикою докази педагогічної доцільності ручної праці як засобу формування розуму, нахилів, здібностей школярів.

Василь Олександрович Сухомлинський наполегливо працює над забезпеченням системного підходу у розвитку особистості дитини, де провідним чинником виступає праця: «Зусилля всього педагогічного колективу були спрямовані на те, щоб праця зайняла важливе місце в духовному житті дитини». Для цього використовувалися найрізноманітніші трудові завдання: збір насіння плодових і декоративних рослин, висівання їх на схилах ярів і балок; відновлення родючості ґрунту; вирощування зернових і технічних культур; робота на шкільній кролефермі. У колективі реалізувалися принципи раннього включення школярів в продуктивну працю при її суспільно корисній спрямованості, систематичності та безкорисливості і безоплатності.

Вчитель закликав молодь не боятись земних перевантажень: «Молодому поколінню порой злишком легко достаються блага радости жизни. Настолько легко, что ребята не успевают почувствовать сердцем своим: что, откуда и с каким трудом достается.

Высшее образование не наполнит ваш труд творчеством, если вы собственными усилиями не откроете свое призвание» [12].

У системі роботи Павлівської школи діяло правило: кожен класний колектив юнаків і дівчат за роки перебування у школі повертає родючість гектару землі. В. О. Сухомлинський говорив: «Не використаєш років золотого дитинства – потім ніколи не наздоженеш упущеного, бо кожна краплина поту, пролитого у дитинстві, варта багатьох днів трудового напруження зрілості». Він постійно дбав про те, щоб молоде покоління одержувало лицарське виховання, пізнаючи на власному досвіді, що таке «важко», що таке «трудова зусилля» [13].

Звертаючись до молоді у статті «Тревога моя и любовь» (1970 р.), педагог визначає головну умову подолання споживацького ставлення до того, що надбано працею покоління: «Самое главное условие преодоления иждивенства, потребительского отношения к материальным и духовным благам... чтобы важнейшие убеждения постигались в поте лица, добывались мозолями.

Есть человеческие способности, благодаря которым труд становится могучим воспитателем. Это способность удивляться, способность возмущаться, способность увлекаться, одухотворяться» [14].

У шкільному колективі цьому сприяла система трудових завдань, яка реалізувалася, починаючи з піонерських загонів. Успішних наслідків учні досягали завдяки конкретності трудових завдань, колективним зобов'язанням ланок, духу змагальності, колективній та індивідуальній відповідальності. А також завдяки допомозі учителів і колгоспників. Піонери працювали впродовж 3–4 годин, а потім купалися, ловили рибу, каталися на човнах. Праця школярів оплачувалася. Її наслідки були досить суттєвими. Ефективною формою організації дитячої праці педагог вважав ланку, котра об'єднувала невелику кількість дітей (7–10 осіб), у яких були спільними колективні й індивідуальні інтереси, нахили, симпатії один до одного. Саме в ланці піонери набували досвіду колективної діяльності (1957 р.). Колектив Павлівської школи раціонально використовував можливості виробничого оточення для ознайомлення учнів з механізацією сільськогосподарського виробництва. За роки навчання у старших класах кожен учень міг оволодіти робітничою спеціальністю.

«Ми глибоко переконані в тому, – зазначає вчений у праці «Машини і люди» (1956 р.), – що оволодіння робітничою спеціальністю у процесі праці, в умовах виробничого оточення нинішнього села, стало найбільш доцільною системою трудового виховання і політехнічної творчості» [15].

Роль організатора і вихователя у процесі продуктивної праці учнів покладалася на класного керівника, який мав бути обізнаним з основами агротехніки і забезпечувати якість агротехнологій. Наприклад, класний керівник О. І. Степанова вміло використовувала сільськогосподарську працю з виховною метою. Вчителька захоплювала учнів працею, розкриваючи її значимість і послідовність виконання операцій при вирощуванні рослин. Слово вчителя і показ операційно-технологічного процесу створювали учням умови для пошуку. Вони одержували практичні знання про правильний обробіток ґрунту, дізнавалися про догляд за рослинами, методи запобігання пошкодження рослин засухою і шкідниками. При вмільому педагогічному керівництві, професіоналізмі вчительки учні пізнавали нелегку сільськогосподарську працю, проявляли старанність та ініціативу [16]. Підводячи підсумок, ми відзначаємо, що Василь Олександрович Сухомлинський своєю новаторською педагогічною діяльністю, рівнем інтелекту, загальною і педагогічною культурою, громадянською позицією, духовністю, дивовижною працьовитістю, організованістю та відповідальністю, а також відкритістю, доступністю, мав великий вплив на розвиток творчого педагогічного потенціалу колективу учнів і вчителів, теорію і педагогічну практику.

Сьогодні школа і педагогіка шукає ефективних шляхів для розв'язання своїх нагальних, які залишаються традиційними, проблем, відповідно до потреб сьогодення. Наукові ж основи педагогічних процесів залишилися майже незмінними, бо за останні десятиліття, крім новітніх інформаційних технологій, не зроблено суттєвих змін у теоретико-методологічному потенціалі про закони навчання і виховання.

“І якщо школа ще не загинула, – зазначає А. Підласий, – якщо здатна жити, розвиватися і навчати дітей, то лише через консервативність своєї природи” [17: 18].

В умовах сучасного соціуму особливо актуально використати традиційність і інноваційність педагогічних ідей В. О. Сухомлинського для збереження духовності і традицій української національної школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: навч. посіб. / за ред. О. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. Кн. 2: XX століття. – 2005. – 549 с.
2. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 7–390. – (Вибрані твори: в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський; т. 4).
3. Про виробниче навчання учнів. Протокол № 12 педагогічної ради Павлівської середньої школи від 26. 04. 54 р. Тези доповіді Філіппова О. О. // Архів 13006. – Арк. 8–10.
4. Про організацію плодоовочівницької учнівської бригади та учнівської молодіжної ланки на тваринницькій фермі. Протокол № 15 педагогічної ради Павлівської середньої школи від 22. 03. 57 р. // Архів 13014. – Арк. 38–39.
5. Про самообслуговування учнів. Протокол № 11 педагогічної ради Павлівської середньої школи від 4. 12 58 р. Доповідь Аввакумової Є.Г.//Архів 13013. – Арк. 1–17.
6. Про трудове виховання учнів. Протокол № 15 педагогічної ради Павлівської середньої школи від 9. 03. 56 р. // Архів 13009. – Арк. 56–58.
7. Інформація про роботу навчально-виробничої бригади Павлівської середньої школи від 10.10.65 р. // Архів ЛВ. 16757. – 2 арк.
8. Сухомлинский В. А. Директор школы-руководитель учебно-воспитательной работы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сухомлинский Василий Александрович. – Павлыш, 1952. – 738 с.
9. Сухомлинский В. А. Разум и руки / В. А. Сухомлинский // Сов. педагогика. – 1969. – № 7. – С. 13–21.
10. Сухомлинский В. А. Романтика сельскохозяйственного труда / В. А. Сухомлинский // Учит. газ. – 1954. – 7 августа.
11. Сухомлинський В. О. Радість праці / В. О. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1975. – 11 жовт.
12. Сухомлинський В. О. Радість подолання труднощів / В. О. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1978. – 16 верес.
13. Сухомлинский В. А. Воспитывайте рыцарей / В. А. Сухомлинский // Молодой коммунист. – 1968. – № 9. – С. 48–55.
14. Сухомлинский В. А. Тревога моя и любовь / В. А. Сухомлинский // Смена. – 1970. – 17 июля.
15. Сухомлинский В. А. Машины и люди / В. А. Сухомлинский // Учит. газ. – 1956. – 29 авг.
16. Сухомлинский В. А. Классный руководитель – организатор производственного труда комсомольцев / В. А. Сухомлинский // Классные руководители о своей работе с пионерами и комсомольцами. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. – С. 81–123.
17. Підласий А. Оптимізація освітнього процесу: педагогічні інновації / А. Підласий // Відкритий урок. Плеяди. – 2009. – № 1 – С. 2.

УДК 371.011

С.А. Литвиненко

СІМ'Я ЯК ЦІННІСТЬ У ВИХОВНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття присвячена розгляду проблем сім'ї та сімейного виховання на засадах використання новаторського досвіду науково-педагогічної діяльності В.Сухомлинського, спрямованого на об'єднання зусиль школи, сім'ї і громадськості у створенні оптимальних умов для успішного виховання і розвитку дітей.

The article is devoted to consideration of family problems and domestic education on the basis of the use of innovative experience of scientifically-pedagogical activity of V.Sychomlinsky. This experience is directed on combining efforts of school, family and public on creation of optimum terms for successful education and development of children.

Сім'я завжди посідала важливе місце як особливий, значимий мікросоціум функціонування кожного, персональне середовище життя та розвитку, інститут соціалізації підростаючих поколінь. У ній виробляються норми, санкції, зразки поведінки, що регламентують взаємодію, складається неповторна психологічна структура сімейних стосунків, специфічна система впливів. Набутий дитиною досвід рольової поведінки та спілкування, підтримка, схвалення або засудження сім'ї відбивається в соціальних очікуваннях дитини, допомагає або заважає адаптації до мінливих соціальних умов. Сім'я як унікальний соціальний інститут виступає посередником між індивідом і державою, суспільством. Численні фактори середовища, в яке включений сучасний школяр, не мають між собою чіткої та злагодженої системи зв'язку, тому на кожную дитину спрямовується потік впливів, які не тільки не узгоджуються, але й виявляються суперечливими. В таких умовах спілкування батьків та педагогів з дітьми тією або іншою мірою інтегрує всі впливи, коригує суперечливі елементи. У зв'язку з цим завданнями статті виступили: аналіз педагогічного досвіду роботи Павлиської середньої школи щодо розв'язання проблем сімейного виховання, інтеграції взаємодії сім'ї і школи у вирішенні завдань особистісного розвитку дитини; вивчення шляхів творчого використання здобутків В.Сухомлинського у професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів початкових класів.

Виразною ознакою сучасності виступають процеси еволюції сім'ї та її місця й ролі в суспільстві, об'єктивні зміни шлюбно-сімейних стосунків, характер відтворення населення. Спостерігається скорочення кількості шлюбів, зменшення середньої тривалості шлюбу, зростання позашлюбного народження дітей і неповних сімей, широкий діапазон індивідуальних моделей сім'ї. Сучасна сім'я відрізняється від сім'ї минулого зміною провідних функцій, зокрема економічної та емоційно-психологічної. У зв'язку із зростанням частки нуклеарних сімей утрачається досвід спілкування й взаємодії великої родини, авторитет батьківської влади поступово витісняється авторитетом особистості батьків. Звичними явищем стала неповна сім'я – сім'я, в якій немає одного з батьків, переважно батька, а також дистантна сім'я, у якій батьки (один із батьків) перебувають на роботі за кордоном. Сімейна нестабільність зумовлює емоційне напруження, тривожність, агресію, депривацію провідних потреб дитини. Актуальними проблемами сучасної сім'ї можна вважати: житлову фінансово-економічну, безробіття, роботу за кордоном, подвійного навантаження жінки (на роботі та в домашньому господарстві), насильства в сім'ї. На тлі несприятливих тенденцій суспільного розвитку багато сімей не змогли адаптуватися до нових умов життя, що викликає їхню дезорганізацію (алкоголізація, наркоманія, насильство), конфліктність у подружніх стосунках і стосунках між батьками і дітьми, руйнування складених морально-етичних норм і традицій, порушення соціалізації, штовхає дітей до пошуку спілкування поза сім'єю як компенсації дефіциту емоційних контактів із батьками. Зростає кількість дітей, які постраждали від жорстокості батьків, що штовхає їх до втечі з дому, жебрацтва, породжує соціальне сирітство.

У таких умовах звертаємося до перевірених часом педагогічних скарбів, виховних взірців, до яких належить творчість В.Сухомлинського. Павлиський педагог усім своїм життям та плідною працею довів, що найбільш повноцінне суспільне виховання – шкільно-сімейне, яке забезпечує не тільки виховання молодого покоління, але й морально-духовне вдосконалення сім'ї. У теоретичних надбаннях і педагогічній практиці В.Сухомлинського розгортається ідея цінності й неповторності індивідуального буття дитини, цінності сприятливого впливу найближчого оточення на початкових етапах людського становлення, визнання гуманізму не лише як філософсько-світоглядного виміру, але й як вагомого педагогічного засобу й мети сімейного та шкільного виховання. Педагог був глибоко

переконалим, що завдання школи та батьків – дати кожній дитині щастя, а досягти цього під силу лише спільними зусиллями. Творча діяльність В.Сухомлинського сприяла філософському осмисленню педагогіки, утвердженню гуманістичних та демократичних традицій школи. Витоки становлення і розвитку особистості як суб'єкта різноманітних діяльностей (людини трудівника, людини-громадянина, моральної особистості) педагог віднайшов в сімейному оточенні, які пізніше шліфуються в широкій соціально-культурній ситуації.

У проблемі “вчитель початкових класів – сім'я молодшого школяра” можна виділити багато різних аспектів. Школа та сім'я повинні об'єднувати зусилля для створення умов, які сприятимуть гармонійному розвитку та соціалізації дитини, збереженню її здоров'я. Метою спільної взаємодії та виховання було та залишається створення щасливого, повноцінного, емоційно насиченого, змістовного життя дітей, плекання особистості, індивідуальності. Вчитель і батьки, як партнери у вихованні молодших школярів, реалізують у такій взаємодії цілісний підхід до дитини, який створює умови для індивідуалізації виховного впливу. Стосунки партнерства передбачають діалогічність, рівність позицій, взаємоповагу та доброзичливість. Співпраця батьків та педагога створює сприятливе середовище для розвитку та соціалізації дитини, а їхні спільні зусилля об'єднує глибока оптимістична віра в можливість успішного виховання кожної дитини: “...від нас залежить зробити так, щоб ніщо не пригнітило, не знівечило, не вбило в маленькій людині гарного, доброго, людського” [2, т.2., с. 423].

Василь Олександрович запевняв, що “... без активної участі батька і матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сама сім'я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий моральний прогрес суспільства” [2, т.4, с. 14].

Водночас школа та сім'я по-різному включені в дитяче життя, володіють різними способами впливу на дитину. Педагог спостерігає учнів у спілкуванні з однолітками та іншими вчителями, у процесі навчання, тобто в ситуаціях, недоступних для спостереження батьків. У вчителя є важлива перевага перед батьками – його професійні знання та педагогічний досвід, однак він не знає домашнього життя дітей, не бачить спілкування з близькими. Запорукою успішного здійснення виховання є всебічне і глибоке знання дітей, через постійне вивчення індивідуальних особливостей кожної дитини та її найближчого оточення, щоб процес виховання не перетворювався на сліпий, беззмістовний. Цілеспрямована робота з сім'єю гальмується через відсутність в учителів інформації про сім'ю. Всебічне вивчення сім'ї – складне соціально-педагогічне завдання, яке ускладнюється замкненістю цієї соціальної структури, що вибудовується на численних суб'єктивних зв'язках та стосунках. У формуванні цих стосунків, у їх розвитку та функціонуванні, крім особистісних особливостей кожного члена, залучене соціальне оточення, сімейні, регіональні та національні традиції, соціально-економічні умови. Вивчення сім'ї ускладнено ще й тим, що кожна доросла людина володіє власним сімейним досвідом та справедливо вважає його унікальним. Крім того, кожна сім'я чутливо реагує на будь-які спроби втручання в глибину її стосунків та взаємодії.

Особливу увагу В.Сухомлинський приділяв тому емоційному тлу сімейного середовища, в якому зростала дитина. Він вважав, якщо між дорослими не склалися стосунки, засновані на довірі, взаємній повазі та любові, то не може бути щасливим життя дитини в ній. В особистості дитини яскраво проявляється віра в добро, справедливість, красу людських взаємин, довіря до оточення, якщо батьки по-справжньому кохають один одного. Адже дитина є своєрідним дзеркалом, що відображає моральне життя сім'ї. Педагог постійно наголошував, що головна школа виховання дітей – це стосунки чоловіка та жінки, батька й матері. Сучасно і мудро звучать його слова сьогодні: “Людину ми створюємо любов'ю – любов'ю батька до матері і матері до батька, глибокою вірою в гідність та красу людини. Прекрасні діти виростають в тих сім'ях, в яких мати і батько по-справжньому люблять один

одного і разом з тим люблять та поважають людей. Я відразу бачу дитину, в якій батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять один одного. У такої дитини мир і спокій в душі, стійке моральне здоров'я, щиросердна віра в добро, віра в красу людську” [3: 192].

Перевантаження вчителів та зайнятість батьків зумовлюють скорочення частоти відвідування сімей, перетворення відвідувань в екстраординарний засіб впливу, пов'язаний, передусім, з негативними проявами в учінні або поведінці учнів.

Василь Олександрович знайомився з кожною сім'єю: батьками, матерями, братами, сестрами та іншими членами родини своїх майбутніх учнів за кілька тижнів до відкриття “Школи радості”. Це допомагало йому вивчити особливості сімейного життя, характер стосунків між членами родини, пізнати виховний потенціал сім'ї. Зацікавлене ставлення вчителя до “домашніх” інтересів дітей сприяє їхньому зближенню, позитивній трансформації їхніх стосунків. Доброю традицією у Павлівській школі стало відвідування хворих дітей.

Проблем охорони здоров'я стосуються і проблеми збереження та захисту психічного здоров'я дітей. Багато сучасних дітей проживає в атмосфері емоційної нестабільності, напруги в сім'ї, що перешкоджає переживанню почуття захищеності, надійності сімейного оточення. Дитинство є періодом життя, коли людина найменше захищена від насильства, наслідками якого є стійкі невротичні стани, депресії, психосоматичні захворювання, порушення соціальної адаптації, відхилені поведінка. Страхи та тривожність батьків “віддзеркалюються” у дітей. На думку спеціалістів (А.Воронова, Н.Гуткіна, Є.Данилова, І.В.Дубровіна та ін.), головними сферами, в яких, з одного боку, відбувається соціалізація дітей, а з іншого, дитина підлягає ризику емоційного, психологічного та фізичного насильства, виступають сім'я, освітні установи, мікросоціум. Насильницькі дії набувають різних форм, виявляються у вигляді фізичного, вербального, психічного та соціального насильства.

В.Сухомлинський завжди дбав про психічне здоров'я вихованців, їхню емоційну стабільність, захищеність. Він помічав, що до школи приходять багато дітей, скалічених різними обставинами родинного виховання, особливо тоді, коли батьки не відгукуються на індивідуальні запити і порухи дитячого серця. Емоційне невігластво батьків, обмеженість матеріальними проблемами калічать дитячі душі. Травмованими приходять діти, виховані в сім'ях у дусі брехні, егоїзму, зневаги до людей. Знівечене життя тих дітей, які з перших кроків зазнають фізичних покарань, зазнають насильства не тільки над тілом, але й травмуючих емоційних ударів. З цього приводу зауважував: “Любити дитину – це означає захищати її від того зла, яке ще оточує багатьох дітей у житті (маємо на увазі насамперед сім'ю). Щороку, коли шкільний поріг переступають першокласники, з тривогою дивишся в очі дітям, які несуть у своєму серці відкриту рану. Я добре знаю цих дітей, знаю їхніх батьків, знаю долі й тривоги дитячої душі, знаю, що окремих дітей треба вже не виховувати, а перевиховувати. Ці діти в мене на особливому обліку, їх виховання я називаю захисним вихованням – воно становить важливу складову моєї педагогічної системи” [2, т.5, с.302].

Головною умовою щасливого дитинства Василь Олександрович вважав батьківську любов. Молодші школярі чутливо реагують на любов та ласку, гостро переживають їх дефіцит. Живучи в сім'ї дитина, на думку В.Сухомлинського, повинна бути впевненою, що її люблять і, водночас, сама безмежно любити. Істинна батьківська любов навчає культури почуттів, розумінню добра, формує почуття обов'язку, чуйності. Любов, ласка, ніжність, які дитина сприймає в дитинстві допомагають їй розв'язувати складні життєві проблеми, відображеним теплом зігріває оточуючих.

Між тим у практиці сімейного виховання досить часто зустрічаються випадки, коли батьки дуже люблять дітей, оберігають від усіляких негараздів, піклуються про здоров'я, харчування, навчання, а діти виростають жорстокими та егоїстичними, що виявляється передусім у стосунках з батьками. Причиною таких ситуацій є не любов, а безрозсудність любові. Своєрідної уваги потребують діти, яких надмірно пестять батьки, розбещені необмеженою свободою самовияву в сім'ї. З гіркотою згадував В.Сухомлинський тих дітей, які зазнали у своєму житті ілюзорність щастя споживацького задоволення й радості. Василь

Олександрович різко засуджував і протестував проти батьківського свавілля, проти нерозумної батьківської любові, яка глибоко ранить душу дитини. Деспотизм батьківської любові вбачав у “порційній любові”, залежній від настрою. Якщо у батька гарний настрій, то дитині все дозволяється та прощається; якщо настрої погані, то над дитиною знущуються.

Взірцем педагогічного просвітництва слугує створена В.Сухомлинськими система роботи з батьками, яка успішно функціонувала в Павлиші. Батьки запрошувалися до школи за два роки до початку навчання їхніх дітей. Сім’ї залучалися до участі в конференціях, на яких обговорювали передовий педагогічний досвід, налаштовували на самостійне читання педагогічної та психологічної літератури. Педагогіка виступала науковою основою взаємодії школи та сім’ї у вихованні дітей, що дозволяло зробити сім’ю середовищем, в якому дитина вчилася жити, творити добро, взаємодіяти з оточенням. Створюючи програми курсу педагогіки і психології для батьківської школи, В.Сухомлинський враховував вікові та індивідуальні особливості дітей, намагався співвідносити теоретичні знання з духовним життям конкретних дітей. У “Школі радості” педагог розробив правила співпраці вчителя з батьками із неповних сімей.

Успішність виконання сім’єю виховних функцій залежить від багатьох факторів, провідним з яких виступає педагогічна культура батьків, рівень якої в сучасних умовах у більшості – невисокий. Саме вчителі початкових класів найбільше у повсякденній діяльності стикаються з потребами кожної сім’ї, досвідом сімейного виховання та його недоліками. Будь-яка робота з батьками набуває ефективності, якщо вона зорієнтована на потреби і запити конкретних батьків у тій або іншій інформації, допомозі. Поєднання теоретичних знань, їх закріплення в досвіді сімейного виховання, дискусії та практиками, звернені до реальних ситуацій та труднощів сімейного виховання створюють гарну основу батьківської компетентності. В сучасних умовах взаємодії сім’ї та початкової школи окреслилися такі напрямки діяльності, що сприяють підвищенню педагогічної культури батьків: диференційований підхід на основі глибокого вивчення особистості дитини, особливостей міжособистісних стосунків у конкретній сім’ї, ознайомлення з рівнем педагогічної культури батьків; індивідуалізація впливу на кожну дитину з урахуванням особливостей її особистості, умов найближчого оточення; взаємодія школи та сім’ї як рівноправних партнерів, що працюють на досягнення єдиних цілей в результаті розв’язання взаємопов’язаних завдань; організація педагогічного просвітництва батьків (батьківські збори, лекції, бесіди, відкриті уроки, консультації, педагогічні конференції, тренінги, диспути, педагогічні дебати та ін.), що сприяють активізації педагогічної самоосвіти, формуванню знань та педагогічних умінь.

Змінюються наукові парадигми, практичні підходи й методи, а ідеї педагога-гуманіста В.Сухомлинського, який виступив продовжувачем найкращих традицій світової та вітчизняної педагогіки, залишаються актуальними завжди. Провідні ідеї В.Сухомлинського лягли в основу спецкурсу “Основи соціально-педагогічної діяльності”, розробленого нами для майбутніх учителів початкових класів. Нові соціокультурні реалії потребують нових форм і технологій роботи, особистісно-розвивальна спрямованість яких може бути збагачена здобутками, знахідками і педагогічними відкриттями В.Сухомлинського. Продуктивна робота вчителя початкових класів з сім’єю, спрямована на підтримку розвитку та соціалізації молодших школярів, можлива в ситуації взаємоприйняття, діалогу, рівності позицій. Головний смисл об’єднання школи з сім’єю, громадськістю, об’єктами культурного та виховного оточення полягає у повноцінному використанні виховного потенціалу мікросоціуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник. – К.:Либідь, 2008. – 848 с.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори.: В 5-ти т. – К., 1976-1977.
3. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978.-262 с.

ТВОРЧЕСКОЕ САМОРАЗВИТИЕ СТАРШЕКЛАСНИКА КАК ЦЕННОСТНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КРЕАТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена разгляду проблеми творчого саморозвитку старшокласника як ціннісної складової креативної освіти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

The article is devoted to the problem of creative self-development of senior students as a value-component of creative education in the pedagogical legacy of V.A. Sukhomlinsky.

«Чтобы заинтересованность чем-то оказалась не скоротечной и случайной, пусть в годы отрочества человек много читает, думает, ищет; пусть интеллектуальная жизнь тесно связывается с творческими, трудовыми интересами».

В. А. Сухомлинский

Присвоение ценностей общества личностью, отмечает В. А. Сухомлинский, характерно для ребенка с первых шагов его сознательной жизни. Такие нравственные понятия, как «добро и зло, справедливость и несправедливость, правдивость и ложь, откровенность и лицемерие, верность и вероломство, красота и пошлость, осмысливаемые в младшем школьном возрасте в образе ярких картин и представлений, запечатлеваются в эмоциональной памяти на всю жизнь» [7: 177].

В педагогической науке начала XXI века важное место занимает креативное образование. Именно креативное образование непосредственно несет ответственность за раскрытие потенциальных возможностей каждого ученика и направлено на творческое и социальное взаимодействие преподавателя и учащегося при решении проблем образовательного процесса, в ходе которого интересы и ценность личности являются доминирующей компонентой организации и смысла учебной деятельности. Основной задачей креативного образования является формирование высокодуховной творческой личности учащегося, готового не только глубоко осознанно и системно воспринимать учебную информацию, самостоятельно вести поиск нового знания, генерировать новые идеи, но и иметь потребность в творчестве, в непрерывном творческом саморазвитии, потребность в творческом образе жизни, который позволит максимально эффективно, творчески самореализоваться в будущем [4; 5: 188 – 190].

Начало этой проблемы мы находим в работах С. Т. Шацкого, М. М. Пистрака, но более глубокое исследование и реализацию в практику сделано В. А. Сухомлинским. В Павлышской средней школе, директором которой был В. А. Сухомлинский, образовательный процесс носил креативный характер, поскольку был направлен на формирование потребности личности старшеклассника в творческом саморазвитии; каждый старшеклассник усваивал ценности творчества, развивая свой исходный творческий потенциал. Совместно с учителем старшеклассники определяли учебные цели, планировали деятельность, анализировали результаты ее, то есть ученик выступал в роли субъекта образовательного процесса.

Старшему школьному возрасту в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского отведено одно из центральных мест, так как этот возраст имеет непосредственное значение в творческом саморазвитии. У старшеклассников происходит бурное развитие самосознания. Для них характерны углубленный самоанализ, самооценка своих качеств, способностей. Они ищут ответы на самые сокровенные вопросы: для чего я живу?, в чем смысл жизни?, каково мое место в жизни?, что я могу?... В. А. Сухомлинский обращает наше внимание на то, что в

этот период «юноши и девушки стремятся как можно глубже и правильно оценить нравственную сторону своего внутреннего мира, определить на этом основании свое место в настоящем и особенно в будущей общественной жизни, избрать жизненный путь... Происходящие в этом возрасте качественные изменения в развитии самосознания личности выражаются и в том, что учащиеся стремятся уже не только правильно оценивать в себе хорошее и плохое, но сознательно развивать хорошее» [7: 253].

Старший возраст – это возраст умственного и нравственного самоутверждения. Для юношей и девушек характерно стремление к глубокому анализу фактов, к обобщению их. Проявлением этого стремления является, между прочим, недоверие и склонность к возражениям. По внешнему виду, по выражению лиц юношей и девушек не так легко узнать, что у них делается на душе. Эта особенность старшего возраста повышает требования к содержанию воспитательных рассказов. Необходимо подбирать материал, который давал бы больше возможностей для анализа, размышлений, выводов, споров... Юноши и девушки не восторгаются и не увлекаются героическими подвигами так непосредственно, как дети и подростки. Они мысленно пытаются поставить себя на место героя, о котором рассказывает учитель... Воспитательный рассказ в старших классах должен учитывать то, что воспитанник думает не только о герое... но и о самом себе [7: 253].

«Свои сочинения-миниатюры и стихотворения я читаю иногда ученикам. Мне доставляет радость делиться с ними мыслями, впечатлениями от окружающего мира – природы, людей. Я вижу, что детей особенно волнуют те сочинения и стихотворения, в которых они находят что-то пережитое ими самими. Когда до сердца, до души ребят доходит мое сочинение или стихотворение, они сами берутся за перо, стремятся излить свои чувства» [8: 105].

Приведем пример одного из таких сочинений-миниатюр Василия Александровича Сухомлинского.

Осень.

Пришла осень. Стоят теплые золотые дни. Воздух стал чистым, прозрачным. Открылись степные дали, далекие скифские курганы в неярком сиянии ласкового солнца кажутся пепельно-серыми. У дороги – яркий цветок ромашки. По утрам на чистых лепестках блестят изумрудные капельки – это растаяла первая изморозь. А цветок живет, не роняет своих лепестков на землю. Вечером небо становится серовато-розовым. На фоне оранжево-пепельной зари черные силуэты летящих на ночлег ворон с распростертыми крыльями кажутся какими-то фантастическими существами. Лес стоит задумчивый, тихий, только листья кое-где трепещут от тревожного дуновения холодного осеннего ветерка. Поле с каждой минутой все больше темнеет: кажется, будто сумрак, растекаясь волнами из балок и оврагов, покрывает землю, застилает лес. На сером небе покатила, упала звездочка» [8: 105 – 106].

Именно в старшем школьном возрасте, сталкиваясь с множеством новых, противоречивых жизненных ситуаций, личность стимулирует и актуализирует свои творческие потенции. Уже в том, что старшеклассник ориентируется на творческую деятельность, актуализируется его творческая самореализация [3].

Старший школьный возраст наиболее сензитивен для формирования потребностной сферы личности, когда познание внутреннего мира и собственного "Я" вступает в противоречие с реальным миром, когда диапазон имеющихся социальных ролей не совпадает с желаемым. Это период становления мировоззрения, творческого самоопределения и формирования жизненной позиции; это время становления личности, активного поиска жизненного и самоутверждения [1: 568].

Одной из ценностных составляющих креативного образования является творческое саморазвитие. В статье мы рассматриваем творческое саморазвитие старшеклассника, так как этот возраст наиболее сензитивен для раскрытия своих творческих потенций, для творческой самореализации.

Творческое саморазвитие старшеклассника выражается в постоянно растущей потребности познать самого себя и самореализоваться в креативном образовании. Следовательно, одной из основных задач школы, по мнению В. А. Сухомлинского, по отношению к старшеклассникам в связи с этим становится вовлечение их в процесс самовоспитания.

Проблема творчества и творческого саморазвития личности в процессе познания – одна из самых ярких страниц педагогического наследия В. А. Сухомлинского. «Как сочетать процесс познания, учение с созиданием, творчеством? Каковы закономерности развития многогранных творческих способностей? Как в общеобразовательной школе построить воспитательную работу, чтобы творческий труд приближался к самодеятельности?»

Ребенок будет чувствовать себя творческой личностью только при условии, когда умственный труд в процессе учения захватит его эмоциональную сферу, когда постижение истины будет представляться ему результатом его личных усилий» [8: 66 – 67].

Над проблемами развития творчества и самосознания личности размышляли философы Н.А. Бердяев, П.И. Дышлевый, А.Г. Здравомыслов, Л.В. Яценко. Николай Бердяев под творчеством понимал не создание культурных продуктов, а потрясение и подъем всего человеческого существа, направленного к иной, высшей жизни, к новому бытию. Вместе с тем он отмечал, что творчество противоположно эгоцентризму. Действительно, для школьника, когда он начинает творить, зачастую важен не конкретный результат, а сам процесс.

Психологи рассматривают творчество как один из важнейших механизмов развития личности, поскольку продукт творческой деятельности отличается именно неповторимостью, уникальностью. Исследователи также определяют творчество и как деятельность, порождающую нечто новое, никогда ранее не имевшее места. На такой позиции стоит большинство ученых (А.В. Выготский, Н.М. Яковлева и др.).

В. А. Сухомлинский не представлял воспитания школьников вне творчества. «Творчество, – писал В. А. Сухомлинский, – это деятельность, в которой раскрывается духовный мир личности, это своеобразный магнит, который притягивает человека к человеку» [9: 83]. «Нет человека, в котором при умелой воспитательной работе не раскрылся бы самобытный талант, нет сферы деятельности, в которой человеческая индивидуальность не достигла бы расцвета, если только мы, воспитатели, сумеем увлечь человека самым благородным творчеством – созданием радости для людей» [8: 195].

Вывод В. А. Сухомлинского, сделанный им на основе многих лет размышлений и практического опыта, очень близок идеям педагогики последних лет – активизировать обучение, придав ему творческий характер, передать инициативу учащимся в познавательной деятельности.

Изучая педагогический опыт В. А. Сухомлинского и сообразуя его с реалиями современной школы, мы понимаем, что развитие личности старшеклассника, ее познавательной сферы невозможно без практических умений и навыков творческой мыслительной деятельности.

«Передо мной открылась удивительно богатая, неисчерпаемая по красоте грань педагогического мастерства – умение учить детей думать. Это открытие вдохновляло меня, я переживал необыкновенное счастье творчества» [8: 106].

«С юных лет готовься к творческому труду. Готовься внести свою крупицу в решение этих проблем. Наука становится в наши дни производительной силой общества. Труд и разум идут рядом, и, чем лучше ты будешь уметь работать руками, тем шире откроется перед тобой дверь в науку», – писал В. А. Сухомлинский, пробуждая у своих учеников интерес к загадкам творческого мышления [8: 152].

Важно помнить, что главное в творческой деятельности – не «внешний результат», а проявление и совершенствование самой способности личности к духовному самосовершенствованию, к творческому саморазвитию. Творческая, поисковая деятельность

учащихся в условиях обучения в школе служит реализацией творческих потенций личности, вхождению в мир ценностей общества.

Именно творческая образовательная деятельность позволяет старшекласснику выжить в непрестанно изменяющемся мире. Способность старшеклассника самоутверждаться в контексте творческой самореализации личностных достижений помогает ему освободиться от вредных привычек, безнравственных поступков. То есть творческая образовательная деятельность является нормой, так как выполняет кроме известных познавательных, также гармонизирующие, стабилизирующие функции, то есть выступает нравственным механизмом образовательной жизнедеятельности старшеклассника.

Творческое саморазвитие старшеклассника как ценностная составляющая креативного образования обеспечивает самостоятельное приобретение знаний, умений, навыков и способности к самовоспитанию творческих качеств; готовность к творческой самореализации.

Термин «саморазвитие» активно изучался в психологии (К.А. Абульхановой-Славской, Л.И. Анциферовой, В.П. Зинченко) и в педагогике (В.И. Андреевым, В.А. Сластениным, В.Г. Рындак). Сущность саморазвития в наследии В. А. Сухомлинского нам видится в следующем: изменения в личностной сфере под целенаправленным воздействием личности на самое себя; они происходят не только в мотивационной, интеллектуальной, эмоциональной сферах, но и в процессах самопознания, самоопределения, самосовершенствования, самоуправления, самореализации. Саморазвитие способствует раскрытию творческого потенциала учащихся.

Саморазвитие выступает, с одной стороны, тем процессом, который сопровождает и обеспечивает развитие личности со стороны родителей, педагогов, сверстников. С другой стороны, саморазвитие является более высокой степенью совершенствования человека, когда он умеет самостоятельно ставить перед собой цели направленного изменения, стремясь максимально реализовать индивидуальные способности [2: 66 – 67].

Понятие «творческое саморазвитие» не является простой суммой слагающих его терминов, а представляет собой качественно новую категорию. В. И. Андреев определяет *творческое саморазвитие* личности как особый вид творческой деятельности субъект-субъектной ориентации, направленный на интенсификацию и повышение эффективности процессов «самости», среди которых системообразующими являются самопознание, творческая самореализация и самосовершенствование личности [1: 236].

В рамках педагогических идей В. А. Сухомлинского, а также нашего исследования мы рассматриваем творческое саморазвитие старшеклассника как опыт быть личностью, как процесс непрерывного творческого самоизменения, как механизм и способ личностного становления в креативном образовательном процессе. И в этом контексте процесс совершенствования учебного процесса в школе направлен на создание условий для самопроектирования учащимся своего субъективно значимого и отвечающего культуре образа «Я», обеспечивает движение старшеклассника к этому образу посредством развертывания в процессе обучения сущностных сил и жизненных планов его личности.

Высокий уровень творческого саморазвития как ценностной составляющей креативного образования позволяет старшекласснику создавать качественно новые продукты, принимать неординарные решения в образовательном процессе, занимать социально значимую позицию в обществе, ориентироваться в мире ценностей.

В заключении отметим, что образовательный процесс в Павлышской средней школе носил креативный характер, так как способствовал развитию творческих способностей старшеклассника; помогал по-новому интерпретировать, оценивать информацию; приобретению веры в себя; формированию самоконтроля, самости мышления, механизмов творческого саморазвития, самореализации. Творческое саморазвитие старшеклассника, в связи с этим, мы правомерно рассматривать как ценностную составляющую креативного образования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В. И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития / В. И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.
2. Маралов, В.Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 256с.
3. Мудрик А.В. Психология и воспитание / А.В. Мудрик. – М.: Моск. психол. – соц. ин-т, 1977. – 472 с.
4. Образование. Наука. Творчество. Теория и опыт взаимодействия: Монография. Науч. школа В. Г. Рындак / Под общ. ред. В. Г. Рындак. – Екатеринбург: УрО РАО, 2003. – 394 с.
5. Рындак В. Г. Учитель Сухомлинский: уроки на завтра / В. Г. Рындак; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, Федер.агентство по образованию, Оренбург. гос. пед. ун-т. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2008. – 512 с.
6. Рындак В. Г. Уроки Сухомлинского. – М.:Педагогический вестник, 2003. – 340 с.
7. Сухомлинский В. А. О воспитании / Сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1988. – 270 с.
8. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. – М.: Просвещение, 1979.
9. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. – М.: Молодая гвардия, 1975.

УДК 37.034

А.М. Аллагулов

ОРГАНИЗАЦИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ПАВЛЫШСКОГО НОВАТОРА

У статті проаналізовано проблему організації духовно-морального виховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського з позиції аксіологічного підходу.

In clause the problem of the organization of spiritually-moral education of schoolboys in V.A.Sukhomlinskogo's pedagogical heritage from a position аксіологіческого the approach is analyzed.

В.А. Сухомлинский – автор оригинальной педагогической системы, основанной на принципах гуманизма, признаний ребенка высшей ценностью процессов воспитания и образования, творческой деятельности сплоченного коллектива педагогов-единомышленников и учащихся [2].

В его теоретической и практической деятельности выделяются несколько периодов.

Первый период (30-е гг.) характеризуется тем, что павлышский новатор был убежденным сторонником «школы учебы» с ее установкой на твердый базовый компонент знаний и умений.

Второй период (40-е – начало 50-х гг.) обозначен поиском новых подходов к повышению грамотности и успеваемости учеников. Начинает разработку концепции радости познания.

На третьем периоде (1948-1949 гг.) разрабатывает один из ведущих принципов воспитания: труд школьника – интеграция физической, умственной и учебной деятельности.

Четвертый период (50-е гг.) характеризуется рассмотрением воспитания как ведущего фактора формирования целостной личности.

На пятом периоде (60-е гг.) в философии образования В.А. Сухомлинского интенсивно развиваются общечеловеческие духовно-нравственные ценности (счастье, радость, любовь). Тема ценностей присутствует практически во всех его работах. Разрабатываются идеи педагогики сотрудничества. Выдвигаются идеи иерархичности воспитания ребенка, педагогической этики. Духовность становится ведущей. В качестве

главной цели воспитания выдвигает свободное развитие ребенка как активной личности, раскрытие его индивидуальности.

Категория духовности рассматривается В.А. Сухомлинским как высшее начало в человеке, ориентированное относительно высших ценностей человеческого бытия, как творческая сила и источник созидания ценностей совместной жизни людей, их самосозидание, стремление к духовному идеалу.

Сущность развития духовно-нравственной сферы выражается идеалом и духовными ценностями личности, составляющими ее ядро. Нравственные ценности выступают производными по отношению к духовным.

Рассматривая духовно-нравственное становление личности в контексте идей В.А. Сухомлинского, мы представляем его как системный и интегративный процесс развития и саморазвития, включающий освоение личностью духовных и нравственных ценностей, как целенаправленный процесс самореализации, стремления к духовно-нравственному самосовершенствованию.

Цель духовно-нравственного воспитания по Сухомлинскому: слияние воедино благородной мысли и морального чувства в высоконравственных делах и поступках личности. Воспитанник не только понимает и чувствует благородство идей гуманизма и человечности, но и поступает соразмерно этим высшим ценностям. И как следствие, осознает себя как личность, видит свои нравственные достоинства [1].

Основная задача школы, по мнению В.А. Сухомлинского, – «на основе нравственных ценностей, созданных, добытых, завоеванных старшими поколениями, создавать реальные нравственные отношения в коллективе» [3]. Необходимо добиться, чтобы нравственные ценности стали личным духовным богатством воспитанника. «Вот почему для бесед, имеющих своей целью донести нравственные ценности нашего общества и всего человечества до сознания и сердца учеников, мы выбираем такие факты, ситуации, взаимоотношения между людьми, которые удивляют, изумляют детей величиим, красотой того, что совершил человек во имя общего блага».

Павлышский педагог-новатор вернул в теорию воспитания такие исчезнувшие из советской педагогики категории, как совесть, стыд, честность и порядочность, щедрость души, моральные эмоции.

Педагогическое творчество В.А. Сухомлинского в области духовно-нравственного воспитания в 50-60-е гг. XX века представляет собой глубокий прорыв. Хотя бы уже тем, что в нем эта сфера предстает во всей полноте, без каких-либо ограничений и табу. При этом доминирует гуманистическая струя, которая трактовалась не в русле «воинствующего гуманизма», а в духе подлинного человеколюбия.

Раскрытию методики воспитательной работы, направленной на усвоение духовно-нравственных ценностей, способствует своеобразная, специально созданная хрестоматия нравственных ценностей – описание тысячи подвигов, совершенных людьми, верными своей Родине, своим убеждениям. Непосредственное обращение к сердцу каждого школьника, его чувствам, внутреннему миру ребенка используется как средство раскрытия нравственной доблести.

Яркие страницы хрестоматии нравственных ценностей – это итог многолетнего труда В.А. Сухомлинского и всего учительского и ученического коллективов Павлышской школы по формированию целостной личности.

Основной сутью процесса духовно-нравственного воспитания состоит в том, что он возможен только при многогранной духовной деятельности.

Главная идея, которую развивает В.А. Сухомлинский – это идея величия Человека. По его мнению, воспитанники, познавая величие человека, углубляются мыслями и чувствами в идею – Человек – высшая ценность. Проводя эту ключевую мысль, педагог отмечает, что человек не одинок, он член семьи, коллектива, частичка народа, всего человечества. А отсюда выстраивается еще ряд духовно-нравственных ценностей: человек, семья, коллектив, народ, человечество.

В центре педагогики В.А. Сухомлинского – Человек как высшая ценность. Тема ценностей присутствует практически во всех его работах. В структуре ценностей просматривается несколько уровней: первый – это жизнь, вселенная, земля, природа, вода; второй – человек, семья, коллектив, народ, человечество; третий – человечность и благородство, чуткость и сердечность, любовь и доброта, совесть и стыд, честность и порядочность, честь и достоинство, чистосердечность и щедрость души многие другие.

В.А. Сухомлинский смело провозгласил задачу духовно-нравственного воспитания своих воспитанников на непреходящих общечеловеческих нравственных ценностях. Что было поистине прогрессивным шагом в отечественной педагогике. Нравственное начало, по мнению педагога-новатора, должно пронизывать и цементировать все аспекты воспитательного процесса, все формы его деятельности.

Огромная роль отводилась этическому просвещению в духовно-нравственном воспитании. Анализ его многочисленных работ, где освящается эта проблема, и его практического опыта подтверждает, что в представлении В.А. Сухомлинского этическое просвещение не заключается в передаче воспитаннику определенных знаний о нормах морали. Одной из главных заслуг павлышского педагога-новатора в том, что осуществляя поиск путей актуализации эмоциональной сферы школьников в нравственном воспитании, им была разработана программа этического просвещения, которая была ориентирована прежде всего на эмоционально-потребностную сферу ребенка.

Этическое просвещение, по мнению В.А. Сухомлинского, – это создание у детей первичных представлений о добре и зле, справедливости и несправедливости, усвоение общечеловеческих нравственных ценностей, ведущее к формированию устойчивых моральных убеждений личности школьника.

Функции этического просвещения павлышский педагог видел в том, что оно должно способствовать усвоению, уточнению, дополнению и коррекции знаний о нравственности, которые имеются у детей. «Нравственные понятия должны быть настолько ясными для сознания детей, – писал он, – чтобы закономерным следствием их осознания явились благородные возвышенные чувства» [4].

Гуманизм педагогики В.А. Сухомлинского заключается в том, что уже в те годы он рассматривал процесс нравственного воспитания как «...активный процесс, в котором воспитываемый является не пассивным объектом воспитания, а активным борцом за то, что утверждается в его душе» [4: 190]. Это то, что мы сегодня называем одним из основных принципов личностно – ориентированного подхода в педагогике.

В.А. Сухомлинский ставил задачу развития эмоциональной восприимчивости воспитанников к слову (художественному; словесным воздействиям педагога). «Истины нравственности, – отмечал он, – становятся убеждениями лишь тогда, когда человек, постигая факты умом, переживает идеи сердцем» [5]. «Поэтому в усвоении основных понятий нравственности, по его убеждению, «исключительно большую роль играет эмоциональная окраска воспринимаемых образов» [6].

Содержание этических бесед воплотились им в книге «Как воспитать настоящего человека» [7], которая была написана в своеобразной художественно-публицистической форме.

Нравственно-ценное поведение и поступки, ставшие привычкой, он рассматривает как этап формирования нравственной культуры личности. Нравственная культура – это не сумма знаний, которые надо хранить в памяти, а то, что отложилось в человеческой душе от знаний – глубоко осмысленных, пережитых. Закрепление нравственных привычек и формирование эмоциональной самооценки, по мнению В.А. Сухомлинского, наиболее эффективно осуществляется в условиях коллективной деятельности, где коллектив выступает как эмоционально-ценностная среда, способствующая нравственному развитию личности.

Опыт павлышского новатора убеждает нас в том, что голос внутреннего «Я» в человеке более всего слышен тогда, когда с детства он приучается чувствовать: мои действия, мои поступки на виду у людей. И если ребенку наедине с собой становится

стыдно, стыдно самому перед собой за свой неблагоприятный поступок, если он жаждет стать лучше, значит, сдвиг в его нравственном сознании произошел, что непременно положительно отразится на развитии его самосознания в целом.

Воспитывать совесть – это значит утверждать в человеке мысль о том, как оценят его поступок люди, добиваться того, чтобы человек боялся осуждения людей и видел бы себя всегда как бы освещенным ярким светом людской молвы, того, что в народе нашем называют слух, слава. Как практически добиться этого?

Одна из важнейших и сложнейших сфер духовно-нравственного воспитания – это воспитание у человека обязанности перед другим человеком, это верность человеку. Невоспитанность и невежество в этой сфере приносят большое горе людям (некрепкие браки, родители оставляют детей, а дети – родителей). Воспитывать совесть – это значит учить человека с детства отдавать себя другим людям, переживать потребность в человеке.

Нравственное развитие ребенка, считал Сухомлинский, должно представлять собой непрерывный процесс, моральные понятия ребенка обогащаются, углубляются, детализируются, превращаясь постепенно в глубокие и сознательные убеждения, выполняющие функцию реальных регуляторов нравственного поведения.

Главная суть в том, что каждый воспитательный замысел учителя предусматривал активную деятельность самих учащихся.

Многолетний педагогический опыт утвердил Сухомлинского в мысли о том, что творение добра для людей становится незаменимой нравственной силой, способной облагородить детей. При этом замечал педагог, добро это должно делаться из бескорыстных побуждения.

В последнее время стала тривиальной истина, что влияние личности учителя на воспитанника ни с чем не сравнимо и ничем не заменимо, но повторяющие эту истину редко отдают себе отчет в том, что личность учителя раскрывается перед учеником в единстве слова и поведения. Педагог в слове выражает себя – свою культуру, свою нравственность, свое отношение к воспитаннику.

Главное, что определяет эффективность слова учителя, – честность. Ученики очень тонко чувствуют правдивое слово, чутко откликаются на него. Еще тоньше чувствуют дети неправдивость, лицемерие.

Эффективный прием нравственного воспитания учащихся – введение их в мир борьбы нравственных идей, сократический, мы бы сказали, прием активизации мышления подростков путем выявления противоположных идей, тенденций. Приемом побуждения воспитателю необходимо поверить в свое педагогическое мастерство, самого себя. Он побуждает питомцев к творческому выполнению той или иной работы, к преодолению трудностей, к длительному сосредоточению волевых и умственных сил на достижение цели, товарищескую взаимопомощь и т. д. В основе побуждения почти всегда лежит непосредственное обращение к чувству собственного достоинства, к здоровому самолюбию школьника. Но это обращение не должно превращаться в захваливание, – надо очень тонко, незаметно пробудить у воспитанника желание утвердить свое достоинство. Ни в коем случае не должны быть предметом похвалы проявления элементарной моральной культуры; большую ошибку допускают отдельные воспитатели, представляя как доблесть готовность прийти на помощь человеку и т. п. Хвалить надо лишь в том случае, если ученик поднялся над требованиями азбуки моральной культуры.

Похвала, поощрение ученика, коллектива – очень большая воспитательная сила: возрастает чувство собственного достоинства поощряемых, у них возникает желание поступить еще лучше. Совершенно недопустимо поощрять коллективы и отдельных учащихся, которые являются «лучшими среди плохих».

У настоящего воспитателя главной силой, объединяющей коллектив, является постоянный обмен духовными богатствами – знаниями, умениями. Первое условие этого: учитель не только дает знания, но и воспитывает жажду знаний. Второе условие – постоянное интеллектуальное общение учителя со своими питомцами.

Для воспитателя, который стремится совершенствовать свое мастерство, длительность, непрерывность наблюдений над одним воспитанником, над классным коллективом имеет большое значение. И снова мы возвратимся к условию действенности слова, да и любого приема педагога, о котором говорили вначале: каждое слово, каждый поступок педагога должны отражать его личность, его нравственность, человечность, доброту, правдивость... С учителя начинается, по сути, познание ребенком мира человека; легко понять, что значит при этом пример учителя. Большое духовное богатство надо иметь воспитателю, чтобы постоянное самовыражение его личности действовало на ученика как стимул к самоусовершенствованию. Сколько бы хороших слов ни произносил учитель, они останутся для воспитанников пустым звуком, если в жизни своего наставника они не увидят воплощения всех этих слов и призывов. Быть личным примером для своих учеников – значит прежде всего повседневно общаться с ними вне уроков. У настоящего учителя-воспитателя тянутся десятки тончайших ниточек от урока к товарищеской беседе, к спору, к разговору о книге.

Особое значение В.А. Сухомлинский придавал традициям, как важнейшему методу воспитания:

1. Традиция чтить память предков. Данная традиция предполагает изучение родословной семьи, ее истории, традиций и обычаев.
2. Почитать старших в доме. В соответствии с этой традицией, необходимо соблюдать правила поведения в общении со старшими, заботиться о них, помогать, уважительно относиться к их опыту и знаниям. Проведение семейных советов, оказание внимания старикам через именные поздравления, изготовление подарков, сюрпризов – все это составляет содержание данной традиции.
3. Уважать родителей. Эта традиция предполагает проявление послушания, заботы по отношению к родителям; соблюдение правил поведения в общении с ними.
4. Заботиться о младших. Сообразно данной традиции, необходимо знать особенности малышей, заботиться о них, оказывать помощь.
5. Проведение традиционных семейных праздников (дни рождения, юбилеи и т.д.).
6. Традиционные занятия членов семьи.

Важная особенность духовно-нравственного воспитания заключается в его взаимосвязи и взаимодействии с остальными компонентами воспитания: интеллектуальным, трудовым, гражданским, эстетическим, физическим, экономическим, правовым, экологическим. Каждый из перечисленных компонентов является одновременно и средством, и целью нравственного воспитания. В.А. Сухомлинский одним из ведущих средств нравственного воспитания считал эстетику. «Красота – могучий источник нравственной чистоты, духовного богатства ... Важнейшая задача ребенка видеть в красоте окружающего мира духовное благородство, доброту, сердечность и на основе этого утверждать прекрасное в самом себе».

Восхищение нравственной красотой, размышления о ней развивают эмоциональную сферу ребенка. Открывая вокруг себя прекрасное, восторгаясь им, воспитанник учится открывать и видеть прекрасное в людях.

Подводя итог, отметим, что система духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения разработанная и апробированная В.А. Сухомлинским в Павлышской средней школе представляет собой этап в развитии гуманистической традиций XX века. Она вобрала в себя лучшие достижения отечественной и зарубежной педагогики, обогатила идеи А.С. Макаренко, но по духу была близка концептуальным идеям С.Т. Шацкого, для которого в коллективных отношениях главным была личность ребенка, а не коллектив.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мухин М.И. Педагогическая система В.А. Сухомлинского: традиции и новаторство. – Соликамск. – 1997. – С. 144.
2. Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 410.

3. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа: Обобщение опыта учеб.-воспит. работы – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1979. – С. 178.
4. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1974. – С. 61.
5. Сухомлинский В.А. Воспитание долга // Коммунист Украины. – 1969. – №9. – С. 75.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1974. – С. 79.

УДК 37.036+37(09)

О.В. Барнич

ПОТЕНЦІАЛ ХУДОЖНЬОЇ СПАДЩИНИ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО У РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Статтю присвячено дослідженню проблеми значення художньої спадщини В.О. Сухомлинського для розвитку особистості молодшого школяра.

The article devoted to research of the problem of V.A. Sukhomlinsky belles-lettres heritage importance's for the primary school's pupil personality development.

Постановка проблеми. Проблема розвитку творчих здібностей особистості молодшого шкільного віку має першочергове значення в умовах функціонування сучасного суспільства, яке є орієнтованим на креативну, багатогранну особистість. Проте, не менш важливою є проблема організації необхідного впливу на процес формування особистості, оскільки психолого-педагогічна думка констатує факт прямої залежності рівня розвитку творчих здібностей учнів молодшого шкільного віку від якості наповнення педагогічного процесу матеріалом відповідного змісту та спрямування. Не менш важливого значення, за нашим переконанням, має морально ціннісний компонент, який є вектором розвитку творчих здібностей. Ми вважаємо, що необхідні характеристики мають далеко не всі художні твори, які можуть потрапити до рук дитини, тому педагог повинен допомагати дитині з вибором відповідної літератури. Ми переконані, що необхідними характеристиками володіє художня спадщина В. О. Сухомлинського, у цьому зв'язку ми вважаємо за потрібне звернути увагу на аналіз доробку педагога, з метою вияву морально-творчого наповнення художніх творів спадщини вченого, їх значення для процесу розвитку творчих здібностей особистості молодшого шкільного віку. У цьому і полягає актуальність дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. У процесі власного наукового дослідження ми мали можливість переконатися у тому, що історико-педагогічна спадщина є оптимальною альтернативою доповнення та переорієнтації сучасних інноваційних методик. Зважаючи на вищезазначене, маємо акцентувати увагу на креативному підході до аналізу художньої спадщини В.О. Сухомлинського. Орієнтуючись на дослідження постаті та творчості педагога, що його представлено у доробках таких науковців, як М.Я. Антоненко, Л.С. Бондар, Т.Г. Буцняк, В.А. Василенко, М.М. Дубінка, І.А. Зязюн, В.П. Корнєєв, В.Г. Кузь, А.М. Луцюк, В.М. Мадзігон, Л.М. Масол, В.Г. Редько, Є.Г. Родчанін, Я.А. Розенберг, О.Я. Савченко, Г.М. Сагач, О.В. Сухомлинська, Г.В. Сухорукова, З.М. Шевців, М.Д. Ярмаченко тощо, маємо внести певні корективи з метою поглибленого осмислення значення художньої спадщини В.О. Сухомлинського у контексті проблеми розвитку творчих здібностей молодших школярів. Відповідно маємо визначити мету дослідження.

Мета дослідження – аналіз художньої спадщини В.О. Сухомлинського за авторською системою розроблених критеріїв із метою виявлення рівня морально-творчого потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи творчу спадщину В. Сухомлинського, з метою виявлення рівня творчого потенціалу текстового матеріалу, маємо зазначити, що казки та оповідання видатного педагога є полікомпонентним, багатовекторним явищем, здатним до різностороннього впливу на внутрішній світ особистості молодшого шкільного віку. Для більш детального з'ясування значення художньої спадщини В. Сухомлинського у

контексті розв'язання проблеми розвитку творчих здібностей учня початкової школи, маємо вдатися до більш детального аналізу, послуговуючись системою розроблених нами раніше критеріїв:

- *емоційно-експресивна насиченість;*
- *образність, чіткість та актуальність сюжетної проблематики;*
- *морально-етичне наповнення змісту.*

Емоційно-експресивна насиченість є яскраво вираженою у художній спадщині В. Сухомлинського. Значення емоційного насичення різноманітне, але сумарний загальний вплив безпосередньо чи опосередковано є направленим на розвиток творчих здібностей молодших школярів засобами художнього слова, яскравих образів. Можемо розглянути конкретні випадки на прикладі фрагментів оповідань автора. Так, у творі "Хай вірить" ми спостерігаємо характерне для художньої творчості педагога загалом емоційне наповнення, яке спрямоване на емпатійну реакцію читача. Власне організований на означеному рівні емоційно-експресивний вплив має найбільше шансів на подальше творче вираження, співтворчість автора і читача, оскільки актуалізує попередній чуттєвий досвід дитини. Глибоким є емоційно-експресивне наповнення оповідання "Хай я буду вашою, бабусю...", що підтверджує не випадковість наших суджень стосовно творчості В. Сухомлинського загалом. Проаналізувавши епізод оповідання, маємо підтвердити нашу думку.

Вплив на емоційну сферу особистості молодшого школяра оповідань В. Сухомлинського є обумовленим постійною та близькою інтеракцією педагога з учнями. Глибоке знання індивідуальних психологічних особливостей дітей позитивно сприяло оптимізації та організації процесу розвитку творчого потенціалу особистості учня. Проблема розвитку творчих здібностей учнів початкової школи опосередковано, засобами впливу на індивідуальний моральний досвід, моральний потенціал дитини реалізується і в оповіданні "Горбатенька дівчинка". Автор з певною мірою порушує тему фасилітації інтеракції системи "здорова дитина-дитина з особливими потребами". Оповідання сприяє проектуванню ситуації, що розглядається та прогнозує діях дитини, відповідно до актуальності проблеми. Тобто учень має змогу уявити себе як на місці дівчинки, так і на місці інших дітей класу. Також має можливість створити уявну зворотну ситуацію, залежно від рівня власного емпатійного потенціалу, оцінити увесь її трагізм та невинність. Отже, маємо стверджувати, що творча спадщина В. Сухомлинського є емоційно навантаженою та збагаченою експресією, а це є важливим рушієм, вектором розвитку творчих сил та здібностей учнів початкової школи.

Образність, чіткість та актуальність сюжетної проблематики. Відповідно до означеного критерію, маємо зауважити, що в процесі створення власних оповідань, казок видатний педагог послуговувався високообразним словом, добирав максимально чіткі та влучні звороти, вдало komponуючи їх у змістовні, цікаві сюжети, близькі за змістом для розуміння дитиною молодшого шкільного віку, а це свідчить про те, що автор був не лише неперевершеним знавцем дитячої психології, а й близьким другом, радником дитини. Утілював свій же заклик не опускатися до рівня дитини, а підійматися до її рівня. Можемо розглянути наочно свідчення висловленого на прикладі творів В. Сухомлинського. Наприклад, фрагмент оповідання "Хай вірить" характеризується незначною образністю, що зумовлено прагненням автора відобразити картину більш точно, конкретно. Проте, в результаті цілісного аналізу оповідання маємо спостерігати значно вищий рівень образності, ніж унаслідок фрагментарного аналізу художнього твору. Стосовно актуальності, то незаперечним є той факт, що проблема та специфіка інтеракції систем "людина-природа" та "людина-людина" є актуальною для дитини молодшого шкільного віку, оскільки власне віковий період, про який ідеться, є пов'язаним із складними процесами соціалізації – адаптації до нових умов взаємодії із соціумом, формування світоглядних орієнтирів. Повертаючись до проблеми розвитку творчих здібностей особистості молодшого шкільного віку, маємо зацентувати увагу на емпатійному компоненті текстового матеріалу, який певним чином апелює до індивідуального морального досвіду дитини, стимулюючи процеси

оптимального функціонування уяви та спрямовуючи її в конструктивне русло, а це є запорукою стимулюванню процесу розвитку творчих здібностей учнів початкової школи. Також і оповідання "Хай я буду вашою, бабусю..." має подібне емпатійне спрямування.

Фрагмент оповідання дає можливість переконатися у тому, що художня спадщина В. Сухомлинського має значний рівень образності, а це позитивно впливає на процес розвитку творчих здібностей, творчого потенціалу, творчих сил дитини. Безперечно, оповідання абсолютно відповідає критерію, в контексті якого є проаналізованим, оскільки не викликає сумнівів рівень актуальності літературного твору, зумовлений специфікою комунікативних внутрішньосоціальних процесів на основі принципів гуманності, співучасті. Високою образністю та значною глибиною відзначається оповідання "Блакитні журавлі". Незаперечно наявність прийому, що його застосовує у своїй художній творчості педагог, – єдність внутрішнього стану героя зі станом, настроєм навколишньої дійсності – природи. Дієвість прийому в контексті проблеми розвитку творчих здібностей молодших школярів ми розглядали та підтверджували раніше. Актуальність сюжетної проблематики не викликає сумнівів, адже йдеться про внутрішньосімейні стосунки, але не стільки у вимірі "батьки-діти", скільки в межах рівнів взаємодії всіх членів сім'ї, особливо за умов аномального функціонування сім'ї, пов'язаного з конфліктними процесами. Оповідання вдало ілюструє результати такого впливу на психіку, внутрішній світ дитини. Проблема, яку описано в художньому творі є актуальною для нашого дослідження ще і в тому контексті, що вдало демонструє наслідки негативного впливу мікроклімату сім'ї опосередковано на процес розвитку творчих здібностей дитини на рівні функціонування уяви та створення нею образів різної складності, контекстуально приземлених, конкретних, що є мотивованими ситуацією, про яку йдеться в оповіданні "Голубі журавлі". Отже, маємо підсумувати, що оповідання В. Сухомлинського характеризуються високим рівнем образності чіткості, є актуальними для розуміння дитиною вказаної вікової категорії.

Морально-етичне наповнення змісту. Відповідність наповнення творчості В. Сухомлинського не викликає сумнівів, оскільки базується на засадах гуманізму та високоморальних категоріях. Оповідання "Навіщо кажуть "Спасибі", як і кожне оповідання, переконує у тому, що педагог використовує найбільш сенситивний для формування морально-етичних переконань особистості віковий період, на основі порівняльного методу, з метою допомогти дитині самостійно зробити вибір на користь високоморальної поведінки, гуманних вчинків та суджень. Не менш важливою, особливо у контексті розвитку та функціонування сучасного суспільства, є проблема байдужості, яскраво проілюстрована в іншому оповіданні.

Досить важливою для процесу формування морально-етичної сфери молодшого школяра є проблема турботливого ставлення до природи. Специфічною рисою педагогічної парадигми В. Сухомлинського загалом і художньої творчості зокрема є інтегративний підхід, що його побудовано на основі єдності уяви, її прогностичної функції та емпатії, або, як означає її педагог, – співучасті.

Загалом, маємо зробити висновок, що художні твори, видатного педагога В. Сухомлинського всебічно впливають на процес розвитку та формування особистості молодшого шкільного віку за допомогою, зокрема, емпатійного вектора. Отже, в процесі аналізу художньої спадщини вченого, з метою визначення наявності та рівня креативного потенціалу, ми з'ясували, що оповідання В. Сухомлинського мають високий рівень творчого потенціалу, відповідають виділеним критеріям та позитивно впливають на розвиток творчих здібностей молодших школярів, що є вкрай необхідним у контексті дослідження нашої проблематики.

Висновки. Маємо зробити такі висновки:

1. Проблема розвитку творчих здібностей є полікомпонентною, для її вирішення необхідно звернути увагу на оптимальну організацію педагогічного процесу.

2. Морально-творчий потенціал художнього твору має важливе значення для оптимального формування особистості молодшого шкільного віку на засадах калокагатії.
3. Художня спадщина В. О. Сухомлинського вміщує необхідні характеристики для позитивного впливу на процес розвитку творчих здібностей молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.– К.: Право, 2001. – 47 с.
2. Державна національна програма „Освіта”. Україна ХХІ століття. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
3. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 28 – 43.
4. Закон України „Про освіту”. – Х.: КСИЛОН, 2002. – 35 с.
5. Національна Доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Освіта України. – 2001. – 18 липня. – С. 4–6.
6. Сухомлинський В.О. Казки школи під блакитним небом. – К.: Радянська школа, 1989. – 191 с.
7. Сухомлинський В. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1984. – 288 с.
8. Сухомлинський В.О. Слово вчителя у моральному вихованні // Вибрані твори в 5 томах. – К.: Радянська школа – 1977. – Т.5. – С. 321-330.
9. Сухомлинський В.О. Слово до учнів// Вибрані твори в 5 томах. – К.: Радянська школа – 1977. – С. 609-615.
10. Ornstein A.C. Strategies for Effective Teaching – Brown Benchmark, Chicago. – 1995.

УДК 37.018.2

Г.В. Бєлан

ОСОБИСТІТЬ ДИТИНИ ЯК ЦІННІСНИЙ ОРІЄНТИР НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розглядаються погляди В.О.Сухомлинського на основні проблеми організації навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі з урахуванням здібностей та інтересів дитини. Розглянуто ідеї педагога-гуманіста щодо оптимізації змісту освіти, а також доцільного розподілу навчального навантаження учнів.

The article is devoted to the analysis of the main ideas of V.O.Suhomlinsky about organization and optimization of studying process according to children's abilities and interests.

Розвиток українського суспільства на засадах гуманізації та демократизації, звернення до європейських політичних і культурних традицій, як наслідок процесу євроінтеграції, зумовили суттєві зміни пріоритетів і цінностей у сучасній освіті, характерною ознакою якої є поєднання набутого педагогічного досвіду з інноваціями. Ґрунтовне, науково-об'єктивне вивчення вітчизняного науково-педагогічного досвіду, глибоке розуміння загальних ідей, принципів, розроблених видатними ученими минулого з метою їх творчого застосування є характерною ознакою сьогоденного розвитку педагогічної науки, а також обов'язковою умовою вдосконалення і підвищення рівня якості системи освіти України.

Чільне місце в історії світової та національної педагогічної думки посідає видатний педагог, гуманіст і мислитель – Василь Олександрович Сухомлинський, наукова спадщина якого залишається невичерпним джерелом розвитку сучасної науки про освіту і виховання підростаючого покоління.

Різноманітним проблемам педагогічної системи В.О.Сухомлинського присвячені праці багатьох сучасних учених – М. Антонця, І. Бєха, В.Бондаря, Л. Бондар, М. Вашуленка, І. Зязюна, В. Кузя, Н. Ничкало, В. Паламарчук, О. Савченко, М. Сметанського, О.Сухомлинської та багатьох інших.

Сьогодні, коли перед педагогічною наукою і всіма ланками освіти стоять складні відповідальні завдання, у науково-практичному доробку В.О.Сухомлинського можна знайти поради і шляхи для їх успішного розв'язання, оскільки творча спадщина педагога відзначається, передусім, педоцентричністю і яскраво вираженим новаторським характером.

Педагогічна система видатного вченого охоплює майже усі сторони такого складного і багатогранного поняття як навчально-виховний процес у закладі освіти, його організацію з максимальним урахуванням інтересів дитини і пов'язані із цим проблеми фізичного і розумового перевантаження учнів, які, безумовно, є актуальними і для сучасних освітян.

Великий педагог розробляв конкретні питання розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання, досліджував питання теорії навчання, виховання дітей у сім'ї, самовиховання і самоосвіти, професійної майстерності вчителя тощо.

Вирішуючи будь-яку проблему педагогічної теорії і практики, В.О.Сухомлинський ставив у центрі своєї уваги постать дитини, цінність її особистості, адже саме від неї, від сформованості її моральних якостей, від її світоглядних позицій залежатиме майбутнє усього людства.

Відтак, метою цієї статті є висвітлити окремі аспекти спадщини В.О.Сухомлинського стосовно пріоритетних напрямів організації навчально-виховного процесу з урахуванням інтересів дитини як найвищої цінності людства (зокрема проблему доцільного розподілу інтелектуального навантаження учнів), показати значення поглядів видатного педагога для сучасної освітньо-виховної практики.

Перед українською педагогічною школою на сучасному етапі її розвитку стоїть завдання виховати всебічно розвинену особистість, яка є передусім кваліфікованим фахівцем, здатним творчо підходити до виконання професійних обов'язків. Із цим пов'язана необхідність підвищення рівня знань, отриманих у загальноосвітній школі, реформування змісту освіти, а також збільшення часу, відведеного на навчальну діяльність сучасної дитини, і, як наслідок цих процесів, гостро постає питання хронічного перевантаження підростаючого покоління.

Проблема перевантаження учнів у творчій спадщині В.О.Сухомлинського посідає одне з визначних місць і не втрачає своєї актуальності і на сучасному етапі розвитку педагогічної науки. Адже серед шкідливих наслідків цього негативного явища є такі гострі для дітей XXI століття проблеми як скорочення часу перебування на свіжому повітрі, обмеження можливостей регулярно займатися спортом, наукою, мистецтвом, технічною творчістю, фізичною працею. Сьогодні лікарі засвідчують збільшення серед школярів різних функціональних відхилень, особливо у серцево-судинних системах, порушення нормального сну тощо.

Досліджуючи цей аспект, педагог стверджував, що перевантаження негативно впливає на розумовий, особистісний розвиток школярів, призводить до обмеження часу для ґрунтовного засвоєння основ наук і на позакласне читання. Частина учнів перестає регулярно виконувати домашнє завдання, внаслідок чого у них виникають серйозні прогалини у навчальних досягненнях. Заважаючи успішному просуванню вперед, зокрема оволодінню новим змістом освіти, перевантаження позбавляє школярів елементарно необхідного для кожного – вільного часу, підриває у них віру у власні сили, руйнує бажання вчитися.

Павлівський педагог-гуманіст приділяв чималу увагу проблемі перевантаження учнів. Її спеціальному науково-практичному розгляду В.О.Сухомлинський присвятив статті: «Тайники перевантаження», «Проти перевантаження», «І ліс і кожне дерево», «Почему детям трудно учиться», «Парадоксы обучения», «Всемогущая радость познания», «Без сказки нельзя представить детство». Цю тему Василь Олександрович продовжує і в таких відомих книгах, як «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителям», «Павлівська середня школа», «Розмова з молодим директором школи» та ін.

Аналізуючи навчально-виховний процес, розумову працю школярів, В.О.Сухомлинський рекомендує вчителям постійно турбуватись і приділяти серйозну увагу дотриманню дидактичних принципів доступності, посильності навчання. У 60-х роках

минулого століття у дидактичних дослідженнях значне місце посідала проблема співвідношення навчання і розвитку. Досліджуючи її, вчені-дидакти спиралися на висновки, зроблені психологами, і, насамперед, на положення Л.С.Виготського про те, що навчання має йти попереду розвитку учня. Так, наприкінці 50-х років у колишньому Радянському Союзі проводилось експериментальне дослідження під керівництвом відомого психолога і педагога Л.В.Занкова (1901 – 1977), спрямоване на розробку дидактичної системи навчання молодших школярів. Вона передбачала навчання на високому рівні труднощів, швидкий темп у вивченні програмового матеріалу, провідну роль теоретичних знань, усвідомлення учнями процесу учіння, цілеспрямовану і систематичну роботу над розвитком усіх учнів. У центрі наукових інтересів Л.В.Занкова стояли проблеми співвідношення навчання і розвитку учнів молодших класів. Він був одним із активних педагогів-експериментаторів, здійснив широкий експеримент у багатьох школах.

Потрібно зазначити, що у зв'язку з цим експериментом Василь Олександрович застерігав педагогів від захоплення й упровадження, зокрема високого рівня труднощі і швидкого темпу навчання всіх без винятку учнів.

Про те, на скільки серйозно хвилювала ця проблема директора Павлиської середньої школи, засвідчує і його листування. Ось, наприклад, що з цього приводу він писав (1960р.): «Нові програми початкових класів побудовані за принципом «навчання на високому рівні труднощі», – висунутим тов. Занковим. Швидкий, «прискорений темп навчання, запропонований тов. Занковим, перевірений неодноразово у Павлиській середній школі. Ця перевірка приводить до висновку, що розраховувати процес навчання на найздібнішого учня, – означає йти на авантюру. Досвід показує: якщо працювати за методикою, запропонованою тов. Занковим (а тільки за цією методикою і можна виконати програму за 3 роки), учні протягом 3 – 4 годин шкільних занять дуже втомлюються, їхня нервова система виснажується. Не можна йти на цю авантюру, не можна здоров'я дітей приносити в жертву умоглядним побудовам» [4: 5-6].

Дослідження Л.В.Занкова були широко використані для удосконалення змісту і методів навчання у початковій школі у другій половині ХХ століття. Однак варто зазначити, що розроблена під його керівництвом дидактична система навчання учнів молодших класів залишилася нереалізованою у масову шкільну практику, оскільки до цього не були належним чином підготовлені вчителі.

У неопублікованій статті «Про управління процесом навчання» В.О.Сухомлинський наголошує: «Я глибоко переконаний, що якби в усіх школах вдалося побудувати на науковій основі управління процесом навчання, були б ліквідовані ті труднощі, що здаються непереборними, які так хвилюють наше суспільство: перевантаження школярів навчальними завданнями, поверховість знань, другорічництво» [4: 6].

Перевантаження В.О.Сухомлинський називає поняттям відносним. Матеріал є непосильним для учнів лише в тому випадку, коли вони не можуть осмислити його через свої вікові особливості. У всіх інших випадках матеріал посильний, а його кількість може бути найрізноманітнішою, залежно від ряду дуже важливих умов, передусім від того, яким є процес навчання, який смисл вкладається у поняття «засвоїти матеріал», «оволодіти знаннями»

Отже, причиною того, чому вже навіть у початкових, середніх і особливо у старших класах важко вчитися, В.О.Сухомлинський називає недоліки організації навчального процесу, розумової праці школярів. Замість думання, осмислювання – заучування. Це відбувається тоді, коли у старші класи механічно переносяться із молодших не тільки методи навчання, а й підхід до мислення учнів. Старшокласники розуміють свою працю лише як запам'ятовування, збереження у пам'яті і відтворення – для відповіді вчителю, для одержання оцінок. Завдання вчителя полягає в тому, щоб, уважно аналізуючи програму, визначити, що учні мають запам'ятати і зберігати у пам'яті.

З метою запобігання перевантаженню В.О.Сухомлинський рекомендує вчителям дотримуватися винятково важливої закономірності процесу навчання, яка, на його думку, ще

не стала предметом дослідження педагогічної науки, а саме: чим більшим обсягом знань учень оволодіває, тим більше повинні застосовуватися раніше здобуті знання. Без постійного застосування знань взагалі неможливе навчання в середніх і особливо у старших класах. Якщо знання тільки «засвоюються»..., наголошував педагог, то настає момент, коли вже більше нічого учень не може «засвоїти». Природа дитячого мислення потребує, щоб знання були не лише метою, а й засобом, інструментом, за допомогою якого здобуваються нові знання.

У статті «Чому дітям важко вчитися» В.О.Сухомлинський стверджує, що тільки тоді, коли знання, які викладаються вчителем, не відриватимуться від першоджерела знань – від чуттєвого досвіду дітей (відчуттів, сприймань, уявлень), вони стануть справжніми знаннями. Тому Василь Олександрович робить висновок, що у цьому плані, полегшення розумової праці учнів залежить від самого вчителя. А в статті «Лист про педагогічну етику» В.О.Сухомлинський підкреслює: «... не можна зводити духовний світ маленької дитини до навчання. Якщо ми намагатимемося, щоб усі сили душі були зайняті уроками, життя її стане нестерпним. Вона повинна бути не тільки учнем, а насамперед людиною з багатогранними інтересами, запитам, прагненнями» [4: 12].

У цьому зв'язку В.О.Сухомлинський розглядає і проблему ставлення школярів до навчання. Великий обсяг щорічної одноманітної діяльності із заучування породжує в учнів тяжкі переживання, нудьгу. Тому Василь Олександрович рекомендує вчителям уважніше придивлятися до того, що являє собою розумове життя учня середніх здібностей, який прагне добросовісно навчатись з усіх предметів, не допускати, аби всі його зусилля були спрямовані на заучування, збереження матеріалу у пам'яті для того, щоб зуміти відповісти на будь-якому уроці.

У бесіді з марійськими педагогами В.О.Сухомлинський, обговорюючи актуальні проблеми навчання малюків, звернув увагу на те, що: «Не всі діти однаково вчать. Одні діти вчать гірше, інші краще, одні більш розвинені, інші – менше. Їх потрібно розвивати. І якщо до всіх підійти з однаковою міркою, стригти всіх під одну гребінку, як кажуть, то можна у деякої частини дітей утвердити почуття ненависті до школи, до навчання, до книги...» [7: 2].

До важливих умов і шляхів запобігання перевантаженню В.О.Сухомлинський відносить забезпечення інтелектуального життя і вільного часу школяра. «Щоб не було перевантаження, – підкреслює вчений, – потрібен вільний час».

До найважливіших умов полегшення навчання й учіння В.О.Сухомлинський відносить багате інтелектуальне життя, напружену розумову працю, широке коло інтересів, захоплень якою-небудь певною галуззю, вихід за рамки програми.

У статті «Невідкладні проблеми теорії і практики виховання» педагог стверджує: «Потрібно розробити основи нового розділу дидактики, центральною, провідною ідеєю якого були б різні ступені оволодіння знаннями у межах одного віку – відповідно до різних здібностей учнів. Постановка питання про індивідуальний підхід у нинішній дидактиці полягає в тому, щоб не допустити відставання і неуспішності. ... індивідуальний підхід повинен мати метою, щоб кожна дитина досягла ... найвищого ступеня інтелектуального розвитку, на який дозволяє їй піднятися повний розквіт її здібностей» [6: 55]. На думку Василя Олександровича, потрібно відмовитися від пережитку, який полягає в тому, що критерієм і стимулом розумового розвитку учнів є нібито коло знань, передбачених обов'язковою для всіх програмою. Саме тому, наголошує вчений, що безмежну різноманітність здібностей і талантів ми намагаємося втиснути в рамки програми, і виникло протиріччя, яке з кожним днем дедалі більше дає про себе знати. Це необхідність підвищення інтелектуального рівня нової людини – і необхідність скорочення програми з метою ліквідації перевантаження.

Аби покращити здоров'я учнів початкових класів, переконаний педагог, необхідно, щоб вони навчалися не більше 4 годин на добу. У кожного учня, окрім уроків, домашніх завдань, мають бути свої цікаві захоплення, книги тощо.

Визначити психологічні особливості мислення під час вивчення окремих предметів, розкрити всю багатогранність поняття знання, охарактеризувати найрізноманітніші шляхи розвитку знань є тими найважливішими питаннями, від вирішення яких залежить успіх практичної роботи у загальноосвітній школі.

В.О.Сухомлинський вважав, що з окремих розділів, враховуючи специфіку предмета і характер розумової праці учнів, необхідно визначати коло найважливіших питань чи проблем, з яких учні залежно від своїх інтересів, нахилів, здібностей можуть виходити за межі програми. З огляду на це слід глибоко продумати специфіку підручників з окремих предметів, ширше використовувати додаткову літературу. Безсумнівною є доцільність створення з окремих предметів кількох підручників, кожен з яких має по-різному розширювати рамки програмового матеріалу. Такі підручники сприяли б вихованню індивідуальних нахилів і здібностей.

В.О.Сухомлинський був переконаний, що педагогічна наука у боргу перед школою і батьками, яких глибоко турбує проблема полегшення розумової праці учнів і, як наслідок, стан їх фізичного здоров'я.

Для деяких дітей зовсім непосильним є курс учителя на те, щоб не пропадала жодна хвилина уроку, адже прискорений темп непосильний навіть для цілком здорових дітей. «Надмірна розумова напруга, – пише далі Василь Олександрович, – призводить до того, що у дитини тьмяніють очі, затуманюється погляд, рухи стають уповільненими. І ось дитина вже ні на що не спроможна, їй би тільки на свіже повітря, а вчитель тримає її «в упряжі» й спонукає: швидше, швидше...» [6: 54].

За такого підходу для вчителя основною метою навчального процесу є не дитина, не розвиток її інтелектуальних здібностей та пізнавальної активності, не виховання творчої мислячої й самостійної особистості, а виконання навчального плану, досягнення якомога вищого коефіцієнта успішності.

Водночас хочемо зауважити, що пропаговані В. О. Сухомлинським ідеї зовсім не означали створення умов, коли дитині все дається легко, коли навчальний матеріал не викликає в неї жодного напруження. «Діти, – писав Василь Олександрович, – повинні зрозуміти саму сутність інтелектуальної праці, яка полягає в напруженні розумових зусиль, у проникненні в різні складності та тонкощі, деталі й суперечності речей, фактів та явищ» [9: 37]. Нізащо, пише далі педагог, не можна допускати, щоб усе давалося легко, щоб дитина не знала, що таке труднощі, адже в процесі пізнання в маленької людини «виховується культура і самодисципліна розумової праці. Інтелектуальне виховання – одна із сфер духовного життя, де вплив вихователя органічно зливається із самовихованням» [9: 37].

Отже, рекомендації ученого щодо запобігання перевантаженню учнів є такими:

- 1) турбота про багатство інтелектуального тла розвитку дитини у сім'ї;
- 2) підвищення педагогічної культури батьків;
- 3) уникнення диспропорції між знаннями й уміннями;
- 4) постійний розвиток і поглиблення знань учнів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ми розглянули у не повному обсязі лише один із аспектів багатогранної наукової спадщини Василя Олександровича Сухомлинського в центрі якої є ДИТИНА, становлення і розвиток її особистості, а саме: питання організації навчально-виховного процесу у закладі освіти і пов'язані із цим проблеми розумового навантаження учнів, які, поза сумнівом, є гостро актуальними і для сучасних педагогічних працівників. Проте навіть невелике за обсягом дослідження дозволяє зробити висновок про необхідність і важливість використання здобутків величезного науково-практичного доробку визначного педагога, який залишається невичерпним джерелом розвитку сучасної педагогічної думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти т. Т.2. – М., 1982; Т.3. – М.,1983; – Т.6. – М., 1985.
2. Горбань В. Перевантаження учнів – недолік середньої школи // Освіта. – 2003. – 28 травня – 4 червня.

3. Педагогіка: Навчальний посібник / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов. – 2-е вид., випр. і доп. – Вінниця: „Книга-Вега”, 2003. – 416 с.
4. Письма В.А.Сухомлинского Н.П.Кузину, заведующему сектором школ отдела науки и учебных заведений ЦК КПСС. 1960. – ЦДАВО України. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 944. – 13 арк.
5. Сахаров В.А. В.А.Сухомлинский и современность// Начальная школа. – 2002 – № 9. – С.20-21.
6. Сухомлинский В. Неотложные проблемы теории и практики воспитания // Нар.образование. – 1961. – № 10. – С. 54 – 61.
7. Сухомлинский В.А. Без сказки нельзя представить детство (текст беседы с марийскими педагогами) // Комс. правда. – 1976. – 3 окт.
8. Сухомлинский В.А. В расчете на абстрактного ученика // Нар.образование. – 1991. – № 4. – С.11-12.
9. Сухомлинский В.А. Устранение перегрузки учащихся домашними заданиями // Сов.пед. – 1952. – № 10. – С.36-42.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад.шк., 1976 – 1977.

УДК 37 (09)

Л.Д. Березівська

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ЯК ЦІННОСТІ У ШКОЛЯРІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО І О.А. ЗАХАРЕНКА

У статті висвітлено ідеї В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка щодо проблеми формування патріотизму як цінності у школярів.

The article covers V. O. Sukhomlyns'yi and O. A. Zakharenko's ideas regarding the problem of patriotism formation as a value among schoolchildren.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства з особливою гостротою актуалізується проблема виховання в учнів патріотизму, тобто любові до Батьківщини, глибокої поваги до своєї держави, її історії, звичаїв і традицій, культури українського народу. Про це йдеться в Законі України “Про позашкільну освіту” (2000), Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001), Національній доктрині розвитку освіти (2002). Зокрема, громадянське і патріотичне виховання розглядаються складовими національного виховання [7: 182].

Нині поняття “патріотизм” тлумачиться як “прагнення культивувати в собі почуття, волю й життєві настанови в руслі патріотичної самосвідомості, творчо стверджувати в собі духовне життя свого народу – сприйняти українську мову й історію, українську державність і правосвідомість, українське світосприймання, пісню, літературу й соціонормативну культуру тощо як свої власні” [6: 633].

Українські дослідники виокремлюють три різновиди патріотизму: етнічний (ґрунтується на почутті власної причетності до свого етносу, його мови, культури й історії), територіальний (ідентифікує себе з певною місцевістю), державний патріотизм (його головна мета – виховання в дітей державницького, громадянського світогляду) [6: 634].

Звісно, патріотичне виховання учнів у школі завжди було і є провідним. Проте в Імперську добу в українських дітей формувалися патріотичні почуття щодо Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, у радянські часи – щодо Радянського Союзу. Склалося так, що В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко працювали в радянську добу, коли школа мала виховувати в учнів радянський патріотизм, тобто усвідомлене ставлення до держави СРСР як до Вітчизни. Водночас О.А. Захаренко працював і в період зародження національної демократичної реформи школи у другій половині 80-х років і в незалежній Україні.

Зазначимо, що творчу спадщину В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка вивчали і вивчають багато українських учених (М.Я. Антоненко, Н.М. Бібік, Л.С. Бондар, Н.П. Дічек, С.О. Захаренко, Н.А. Калініченко, О.В. Крутенко, Ю.І. Мальований, Н.С. Побірченко, Л.І. Прокопенко, О.Я. Савченко, О.В. Сухомлинська, Т.В. Філімонова та ін.). Ми ставимо за мету з'ясувати, якого значення В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко надавали вихованню в учнів патріотизму, які були шляхи і джерела його формування в очолюваних ними школах.

Обидва педагоги у своїх працях розмірковували над *суттю поняття “патріотизм”* чи похідними від нього. Так, В.О. Сухомлинський акцентував увагу на тому, що патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів значною мірою пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною та емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею, “з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості”. Він доводив, що “патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується” [8: 131].

Патріотичне виховання, на думку педагога, – це “пізнання, осягнення людиною своєї Батьківщини, становлення в нашій душі в роки дитинства і ранньої юності патріотичної серцевини”, “це найтонші, найскладніші процеси в тому безмежно складному сплетінні ідей, вчинків, переконань, думок, прагнень”, це “загартування душі й тіла для можливих грізних випробувань” [10: 167].

Василь Олександрович пов'язував слова “патріотизм”, “Батьківщина”, “громадянин” з трьома іншими поняттями – “народ”, “труд”, “хліб” і називав їх могутніми коренями громадянськості [17: 313].

Надзвичайно глибокою є думка О.А. Захаренка про те, що “патріотами не народжуються”, а “ними стають у процесі становлення особистості, в процесі виховання і впливу засобів масової інформації” [2: 77]. На переконання педагога, “патріотизм – це святе почуття, яке не піддається осміюванню, яке кличе на подвиг і навіть приводить до самопожертви в ім'я Батьківщини, в ім'я дітей, яким належить майбуття, в ім'я людини (коханої дівчини, дружини, власних, а то й чужих дітей)” [2: 78].

Олександр Антонович Захаренко визначив поняття “національний” патріотизм. Це поняття він тлумачив як “любов до патріотів країни, до її народу, гордість за своє, за досягнення в науці, спорті, медицині і т.д.”. Водночас він увів поняття “практичний або дієвий патріотизм”, що “розпочинається від батьківської садиби, хати, села, міста України”, і поняття “реальний патріотизм”, “який розпочинається з лелечинового гнізда, що примостилося на телефонному стовпі або на батьківській хаті” [2: 213].

У статті “Гордієві вузли сучасної школи. Як їх розв'язати?” (1999) педагог, узагальнивши зроблене щодо формування в учнів Сахнівської середньої школи патріотизму, ще раз тлумачить його суть: “В одного Батьківщина починається з лелечого гнізда на хаті, в другого – з річки, луків, пшеничного поля, в третього – з яблуневого чи вишневого садка, в якому промайнуло дитинство. Всіх нас об'єднує родина, яку шануємо, пам'ятаємо” [2: 65].

Видатні педагоги-практики, директори авторських шкіл порушували проблему щодо *провідної ролі школи* у формуванні патріотизму в учнів як цінності. Так, В.О. Сухомлинський переконував, що школа має виховувати почуття любові до Батьківщини, обов'язку перед Вітчизною і народом. Зокрема, він писав: “Чим більше конкретних вчинків в ім'я процвітання Батьківщини здійснює людина, тим більше оволодівають інтереси народу особистими інтересами; турбота про благо суспільства стає особистою справою” [10: 132].

У праці “Розмова з молодим директором” (1973) Василь Олександрович повідомляв про те, що він як директор Павлиської середньої школи щороку в підсумковій доповіді аналізував проблему патріотичного виховання, намагався узагальнено показати, “як педагогічний колектив виховує в дітей, підлітків, юнаків і дівчат патріотичне бачення світу”, як від патріотичного бачення через глибоко індивідуальні почуття ми ведемо людину до виконання обов'язку перед Вітчизною. Що зроблено конкретно для того, щоб кожний клаптик рідної землі, кожний пагорбок стали рідними, дорогими для дитини?” [15: 624].

На думку педагога, школа має проводити серйозну роботу для виховання в дітей і молоді патріотичних почуттів. На шкільних зборах у Павлівській школі батькам розповідали про те, “як багато батьків і матерів своєю повсякденною, буденною працею, своїм побутом виховують у дітей дійову любов до Батьківщини” [16: 31].

О.А. Захаренко у книзі “Школа над Россю” (1979) також наголошував, що саме з любові до школи починається Батьківщина [16: 66]. Таким чином, школа має бути осередком патріотичного виховання учнів.

Стрижневу роль у формуванні в учнів патріотичних почуттів відіграє *вчитель*. У цьому руслі надзвичайно глибокою є думка В.О. Сухомлинського про те, що “у патріотичному вихованні найяскравіше виявляється проектування людини”, а, “формуючи патріотичні почуття і переконання, далекоглядний вихователь орієнтується на майбутнє” [8: 133]. Педагог підкреслював, що вихователь має “творити патріотичний стрижень людини”, а саме допомагати дитині побачити світ навколо себе, “почути музику рідної природи” [8: 133–134]. “Патріотичне бачення світу починається з того, що доросла людина, пригадуючи своє дитинство, бачить то струнку тополлю біля дороги, то зелений луг із жовтими вогниками – квіточками кульбаби, то ніжні пелюстки вишневого цвіту; чує, заплющивши очі, далеку пісню, яка доноситься з луку, пісню про те, як доспіває жито, пісню про вітер у широкому полі”, – писав Василь Олександрович у праці “Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості” (1970) [8: 135–136].

Аналізуючи праці обох педагогів, бачимо, що вони ґрунтовно і глибоко осмислювали проблему стосовно *джерел* патріотичного виховання. До таких джерел В.О. Сухомлинський відносив: природу рідного краю, матір і батька, рідне село чи місто, колгоспи, підприємства, де працюють батьки, минуле Вітчизни і її героїчну історію. “Світ дитини – це насамперед природа, яка оточує її в дитинстві, піклування матері й батька, казка, пісня”, – наголошував педагог [8: 133–134].

Василь Олександрович називав *мову народу* “повноводною річкою”, “поезією”. Завдання вихователя, на його думку, полягає в тому, щоб відкрити її поетичну грань перед дітьми. І це найважче і найтяжче в патріотичному вихованні. Педагог підводить до думки про життя слова: “Слово рідної мови повинно жити в дитячій творчості». За допомогою *уроків життя слова* вихователь має назавжди зберегти в душах вихованців яскраві картини дитинства, “провести нитки – тонкі й міцні – від кожного серця до великого й безсмертного – до народу, до його невичерпної духовної культури” [8: 136–137].

Провідною думкою педагога є та, що “вічно живим і незмінним джерелом патріотичних почуттів і переконань є любов сина і дочки до матері й батька, матері й батька до дітей”. На його думку, у школі і сім’ї має панувати *культ Матері й Батька, культ Дідуся й Бабусі* [8: 138]. “Від почуття любові й поваги до матері, до священної готовності віддати своє життя боротьбі за Вітчизну – це стежинка, йдучи по якій, людина піднімається на вершину патріотичного бачення світу, патріотичної праці, патріотичного життя”, – зазначав Василь Олександрович [8: 138].

В.О. Сухомлинський вважав, що для кожної людини Батьківщина починається з чогось маленького, ніби незначного і непомітного, “як груди матері, як її ласкавий дотик, як рідне слово”, “рідний куточок, що втілює в собі живий образ Вітчизни”. На його думку, патріотичне становлення полягає в тому, щоб цей куточок на все життя увійшов у душу кожної людини як перше животворне джерело, з якого вона починається. Педагог писав: “Ніколи не забувай про свою теплу, затишну колиску, з якої ти вилетів, як пташеня, що якби не вона – ти був би ніщо, перед тобою не відчинилися б двері у величезний світ Батьківщини” [11: 167].

Василь Олександрович наголошував, що патріотичне виховання має багато граней і одна з них – це *бачення світу*. Він радив педагогам і батькам дбати про те, щоб дитина любила світ, у якому народилася; щоб “у свідомості, в емоційній пам’яті дітей назавжди зберігалися найменші деталі природи, ті незабутні куточки, з яких поступово складається світ, дорогий для людини. Ідеться про те, що називається пам’яттю серця” [11: 168].

У праці “Як виховати справжню людину” (1970) Василь Олександрович наводить роздуми випускників школи про Вітчизну через двадцять п’ять – тридцять років після її закінчення. Одна вихованка асоціювала з Вітчизною ластівчине гніздо над її ліжком, що нагадувало їй батька й матір, материну пісню, струнку тополю, блакитне небо. Другий випускник з Батьківщиною пов’язував стару Дідову Вишню; третьому – слово “Батьківщина” нагадало той день, коли мама вперше дала йому в руки “Кобзар” тощо. І це було найкращим для педагога результатом копіткої і тривалої, “тонкої й складної” роботи – формування в учнів любові до Вітчизни. А сам він так оцінив висловлювання своїх учнів: “...в усіх наведених висловлюваннях червоною ниткою проходить думка про те, що краса рідної землі, захоплення усім дорогим, незрівняним, найтонші рисочки навколишнього світу, що запам’яталися на все життя і стали першим джерелом патріотичної свідомості” [11: 169]. “Батьківщина починається для дитини з шматка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою”, – зазначав В.О. Сухомлинський у праці “Серце віддаю дітям” (1969) [13: 219]. На думку педагога, і *казка* є джерелом любові до Батьківщини, бо казкові образи допомагають малюкам відчувати красу рідної землі [13: 38].

Зміст освіти також має бути джерелом виховання в учнів патріотичних почуттів. “Навіть навчальний матеріал, що має, здавалося б, суто пізнавальний характер, можна успішно використати для пробудження й розвитку високих моральних почуттів – любові до Батьківщини, почуття обов’язку перед нею”, – наголошував Василь Олександрович у праці “Духовний світ школяра” (1960) [9: 253].

Джерелом виховання патріотизму, безперечно, є *історія Батьківщини* “як вічно жива сила, яка створює громадянина” [8: 149]. “Юнаки і дівчата, ви повинні знати історію свого народу; у ваші душі мають ввійти кращі народні традиції, стати для вас святим законом”, – писав В.О. Сухомлинський у праці “Як виховати справжню людину” [8: 171].

Проблему джерел формування в учнів патріотизму розглядав і О.А. Захаренко: “Високі почуття патріотизму мають свої корені в національних традиціях, у рідній мові та національній культурі, у стінах батьківського дому і на стежці серед живої, не скаліченої природи, біля рідного будинку. Навчити розуміти – це значить виховати громадянина планети з ідеалами миру, дружби, взаємодопомоги, співчуття до чужої біди. Це так само важливо, як змалку навчати радіти успіхам друзів, сусідів, рідних” [1: 86]. Він був упевнений, що витоки патріотичних почуттів криються в батьківському домі, рідній мові, природі рідного краю, в національній історії.

Олександр Антонович, як і Василь Олександрович, пріоритетним джерелом патріотичного виховання вважав *рідну мову*. Він писав: “Серед скарбів України є наша рідна колискова мова. Можливо, точніше – Шевченкова мова. Це він – володар скарбу – примножив його, збагатив, передав нинішньому поколінню величаву красу, голубину ніжність, кохану щедрість, солов’їну музикальність” [3: 77]. О.А. Захаренко зазначав, що “мова – це національна святиня, її треба берегти” [2: 131].

Безперечно, обидва педагоги відводили велику роль *сім’ї*, зокрема тісному зв’язку школи і сім’ї в ході формування в учнів патріотизму. “Та коли вікно у світ розчинятимуть не тільки вчитель, а й найближчі люди, то почуття патріотизму формуватиметься в дитини на особливо міцній основі”, – писав В.О. Сухомлинський у статті “Про деякі сторони виховання радянського патріотизму” (1955) [16: 31].

В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко радили батькам свято зберігати пам’ять про загиблих на фронті родичів, показувати дітям, що радісні і щасливі події сім’ї дає їм Батьківщина. “Духовний зв’язок висхідного і нисхідного поколінь, пройнятий любов’ю, відданістю, пам’яттю серця”, Василь Олександрович вважав одним із найглибших коренів патріотизму [11: 246].

У школах, очолюваних видатними педагогами, патріотичне виховання здійснювалося через *систему виховних заходів*. Так, Павліський директор серед важливих заходів патріотичного виховання називав: подорожі учнів рідним селом, районом, областю,

Україною; у світ подвигів людей в ім'я Батьківщини, прадідів і дідів, своїх співвітчизників, учасників Великої Вітчизняної війни; створення в кожному класі Куточків бойової слави земляків [8: 139, 147].

В.О. Сухомлинський закликав особливо трепетно ставитися до ветеранів Великої Вітчизняної війни: “Ти зустрів людину на милицях і з медаллю на грудях. Вклонися інвалідові Вітчизняної війни. Він грудьми захистив твоїх батьків. Завдяки йому ти живеш на світі – щасливий і вільний. ... Бережи сімейні реліквії Великої Вітчизняної війни – листи твого діда і прадіда, медалі і ордени, фотографії. Це честь і гордість твого роду. Передавай онукам і правнукам розповіді про подвиги й заслуги своїх предків” [11: 306–307].

У Павлиській школі піонери проводили велику пошукову роботу. Було створено Кімнату Вічної Слави, де представлені портрети земляків, котрі полягли підчас Великої Вітчизняної війни [12: 573], рукописний журнал “Наші земляки в роки Великої Вітчизняної війни” [13: 255]. Свято пісні, Свято квітів, Свято птахів, День пам'яті Зої Космодем'янської, День невідомого героя та інші сприяли формуванню в учнів патріотизму [14: 82].

В.О. Сухомлинський вважав, що присвятити своє життя захисту Вітчизни – честь юнака. Школа має морально готувати юнаків до військового обов'язку [11: 307]. Ефективними в цьому є заходи, що стали традиційними для Павлиської школи: розповіді солдатів і офіцерів, учасників боїв з фашистами, розповіді про героїзм дідів і прадідів. Саме такі заходи допомагають, як вважав Василь Олександрович, виховувати “в юних душах моральні якості, яким ми надаємо виняткового значення в становленні єдності патріотичних почуттів і патріотичної свідомості, – співпереживання і усвідомлення причетності до героїчного минулого, величного теперішнього і славного майбутнього Вітчизни” [11: 320].

Досвід Павлиської середньої школи з формування у школярів та молоді патріотичних почуттів творчо використав колектив Сахнівської середньої школи. Зокрема, тут споруджено й обладнано протягом двох років (1968–1969) музейно-навчальний комплекс. У створенні комплексу активну участь брали учні, учителі, батьки. Назви й експозиції створених експозиційних зал говорять самі за себе: “Історія рідного краю”, де зібрано старовинні знаряддя праці; “В полум'ї революції”, експозиції якого розповідають про створення колгоспу; “Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистських загарбників”, де зібрано матеріал про героїв-сахнівчан. Четвертий зал розповідає про сучасних трударів Сахнівки [2: 23].

У праці “Становлення громадянина” (1976) О.А. Захаренко, описуючи діяльність музею, зазначає, що в третьому залі експонуються рушники, передані матерями синів, які не повернулися з фронту Великої Вітчизняної війни; розповідає про велику пошукову роботу учнів і вчителів, збирання ними інформації про воїнів-односельчан, про організацію екскурсій, почесної вахти тощо [4: 8].

Спираючись на ідеї В.О.Сухомлинського, колектив Сахнівської школи, зокрема активісти музейної ради налагодили листування з випускниками школи і підготували одну залу з матеріалів усіх двадцяти випусків школи та систематично ознайомлювали учнів з листами випускників. “Відповіді на те, яким бути, що шанувати, як любити Вітчизну, народ, чому присвятити життя, подають у найпереконливішій формі розповіді випускників. Рядки листів – не офіційний звіт. Це одержана можливість сказати відверто, щиро, чим ти живеш, що складає твою сутність, що піднімає і звеличує тебе як людину, громадянина України”, – наголошував ще в 1977 р. О.А. Захаренко у праці “Щаслива доля покоління” [2: 50].

Серед заходів, що сприяли формуванню в учнів Сахнівської школи патріотизму слід назвати такі: створення Дошки пам'яті випускникам, де викарбовано прізвища всіх випускників школи, зокрема учнів, які одержали медалі – золотими літерами; галереї Слави в коридорі школи, галереї Слави відмінників навчання та праці; опис історії школи, що розпочинається ще 1890 р.; вирощування дітьми в теплиці квітів для своїх мам і бабусь на 8 Березня, для покладання на могили загиблих сахнівчан у шкільному музеї, для учасників Великої Вітчизняної війни; створення і випуск 4-томної “Енциклопедії шкільного роду” та ін. [2: 33; 1: 69, 70]. На переконання педагога, саме “історія школи, історія доль людських,

історія трудових звершень та ратних подвигів односельчан” сприяє формуванню гордості за своїх односельчан, а отже, патріотизму [2: 50–51]. Ніхто не забутий, ніщо не забуто – цей девіз був провідним у виховній роботі обох шкіл. З проголошенням незалежності України ранкова лінійка в Сахнівській школі розпочинається козацьким маршем, а завершує її – гімн “Ще не вмерла Україна” [3: 103].

Згадаємо і про шкільну газету “Дівочі гори”, назва якої походить від однойменної назви картини Т.Г. Шевченка. На її шпальтах традиційно друкувалися картини Т.Г. Шевченка, різноманітна інформація. А творили цю газету, яка адресувалася кожній сім’ї, вчителі та учні [2: 94]. Наведемо інший приклад – на шкільному подвір’ї споруджено і музичний фонтан, робота якого супроводилася мелодією “Рече та стогне Дніпр широкий” [2: 95].

Вражаючий задум сахнівських учителів – це три криниці: “Криниця совісті”, “Криниця пам’яті”, “Господарська”. “Криниця совісті” – перша пам’ятка голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині із п’яти скульптур реальних сахнівчан, на якій викарбовано 1100 прізвищ односельчан, майже 400 дітей [2: 147].

Унікальним явищем Сахнівської школи є Поляна Пам’яті. Цікаво, що сахнівські школярі починають свій робочий день біля цієї Поляни, де висаджено 216 кущів троянд на пам’ять односельчанам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. Хвилюючою є історія її створення. Діти і солдатські вдови, коли садили троянди, брали під кущик землю від порогу дому, з якого пішов на фронт солдат, а поливали водою з колодязя, з якого він пив [1: 75]. Щорічне святкування Дев’ятого травня (Дня Перемоги) у Павлівській і Сахнівській школах було надзвичайно емоційним, хвилюючим, пам’ятним днем, організованим не формально, а так, щоб діти запам’ятали його назавжди та ще й розповіли своїм онукам.

Обидва педагоги виділили ще один важливий аспект проблеми – *патріотизм і праця*. Так, Василь Олександрович наголошував, що коли учень знатиме історію своєї сім’ї, своїх співвітчизників, тоді він зрозуміє, “що бути справжнім патріотом – значить виростити колос на ниві, відчутти мозолі на долонях від праці для багатства рідної землі” [11: 171]. Педагог вважав, що серед найважливіших патріотичних почуттів є почуття господаря рідної землі. На його глибоке переконання, “справжнім патріотом стане той, для кого в роки дитинства, отрочства і ранньої юності доля кожного колоска на суспільному лану, кожне деревце в суспільному саду, кожна жменька зерна на колгоспному току так само дорогі, як усе глибоко особисте, що приносить радість: іграшка, подарована матір’ю чи батьком, улюблена книжка з картинками, ковзани і лижі...” [13: 270].

Вихованню шани і любові до праці, розвитку хліборобських традицій, гордості за своє село великого значення надавав і О.А. Захаренко. Він вважав, що хлібороба треба виховувати з народження, а “отчий дім має бути святиною, гніздом, де живуть батьки, діти й онуки”. У селі мають “буяти джерела вірної любові до свого краю, а відтак і до великої нашої матері-Вітчизни”, – зазначав педагог у статті “Школа: з неї все починається” (1987). Педагог розглядав школу як майбутнє села. Саме тому, на його переконання, нею має опікуватися все суспільство. Цьому сприяли і щорічні виставки “Дума про хліб” – спільна творчість батьків і дітей, бо вони готували хлібні вироби і несли їх на рушниках до школи. О.А. Захаренко так оцінював цей захід: “На цій основі зріють вдячність і гордість особистості за свою країну, народ, формується захоплення рідним краєм, національними звичаями” [5: 80].

В.О. Сухомлинський акцентував увагу на ще одному аспекті проблеми *взаємозалежності знань учнів і виховання їхнього патріотизму*, використовуючи висловлювання О.М. Горького про те, що “патріотом бути не погано, зовсім не погано, але бути тупим і дурним патріотом – це біда”. Зокрема, він наголошував, що “міцні знання з математики, фізики, хімії – це в наш час гостра зброя патріота”, якою можна утверджувати честь і гідність Вітчизни [11: 359].

Спираючись на величезний практичний досвід, власне бачення проблеми виховання патріотизму в учнів як цінності, В.О.Сухомлинський і О.А. Захаренко залишили нам свої

заповіти. Актуалізується заповіт Василя Олександровича до сучасних учителів: “Нехай роки дитинства і отрочтва ваших вихованців будуть роками пізнання Вітчизни” [18: 402]. Далі він радить, щоб у вихованні дітей і підлітків на першому місці серед усього, що відкривається перед ними в навколишньому світі, “були святині Вітчизни – земля, густо полита кров’ю героїв; праця нових поколінь, одухотворені ідеї служіння народу; образи героїв, які віддали життя за те, щоб Вітчизна наша завжди сяjala в ореолі слави і величі” [18: 402–403].

Хвилюючим є звернення О.А. Захаренка до випускників: “Не втрачайте пам’ять як втратили її ми. Безпам’ятство – це голодомор, це зневага до праці батьків і дідів, що створили шедеври української культури, освіти, науки, техніки, зневага до тих, хто поклав голову ради цілі, ідеї, ради життя своїх дітей” [3: 221]. А серед пропозицій щодо державної програми “Освіта в XXI столітті” О.А. Захаренко запропонував Першому з’їздові педагогічних працівників України налагодити обмін досвідом діяльності різних структур освіти з виховання патріотизму, “притаманної нашим предкам доброти, взаємоповаги і порядності, культури” [2: 59]. У “Десяти заповідях синам” О.А. Захаренко писав: 1. “Любіть Україну – вашу власну державу. Не на словах, а на ділі, роблячи все, аби вона була процвітаючою, міцною, багатого, незалежною, розумною і щасливою”; 2. “Україна має залишатися нащадкам такою ж прекрасною, якою вона зараз є. Намагайтеся кожне узлісся, кожне водоймище, луки чи поле зробити красивими. Не допускайте до влади невігласів, яким байдуже, що буде після вас. Допоможіть суспільству зберегти генофонд нації”; 3. “Менталітет – слово, яке міцно ввійшло в українську мову. Це щось схоже на характер і темперамент нації. Його треба частково підправити, щоб не виглядати серед інших народів дикунами або звіроподібними людьми”; 4. Любіть своїх дітей..., любіть своїх дружин...; 5. “До кінця своїх днів поважайте батьків”; 6. “Батько й мати залишаються для вас святими все життя до останніх днів” [2: 213].

Вочевидь ми лише торкнулися проблеми виховання в учнів патріотизму як цінності у спадщині видатних українських педагогів В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка, які творили в умовах радянської ідеології. Проте створені ними авторські школи були і за відсутності української державності осередками формування не лише загальнодержавницького патріотизму, а й передусім етнічного і територіального. О.А. Захаренко після розпаду СРСР і проголошення незалежності України зміг підняти цю проблему на державний рівень, розвинути погляди В.О. Сухомлинського. Багато спільного в міркуваннях обох педагогів, а саме: питання патріотизму має узгоджуватися з генотипом української дитини, з її навколишнім середовищем; велику роль у формуванні патріотизму повинна відігравати школа як осередок культури й духовності в тісній взаємодії із сім’єю; формування патріотизму має стати стратегічним завданням держави. Джерелами патріотичного виховання є батьківський дім, праця батьків, дідів, родичів, рідна природа, мова, історія рідного краю і Вітчизни, народні традиції, пісня, казка. Патріотизм має бути серцевиною навчально-виховного процесу, а любов до людей, любов до праці, здобуті міцні знання – основою реалізації патріотичних почуттів щодо Батьківщини. Ідеї видатних педагогів стосовно формування у школярів патріотизму як цінності актуалізуються на сучасному етапі розвитку України в умовах політичної та економічної кризи, бо патріотизм є потужним фактором об’єднання та розвитку суспільства. На нашу думку, подальшого вивчення заслуговує питання трансформування ідей українських педагогів щодо формування в учнів патріотизму в контексті зміни парадигми суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академік із Сахнівки / Під ред. професора Кузьмінського А.І. – Черкаси: Вид. від ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 448 с.
2. Захаренко О.А. Слово до нащадків / О.А. Захаренко. – К.: СПД Богданова А.М., 2006. – 216 с.
3. Захаренко О.А., Захаренко С.О. 210 шкільних лінійок. Загальношкільні лінійки, проведені в сільській школі протягом 1998-2000 років / О.А. Захаренко, С.О. Захаренко. – Сахнівка, 2002. – 295 с.

4. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Становлення громадянина / О.А. Захаренко, С.М. Мазурик. – К.: Тов. “Знання” УРСР. – 1976. – 30 с.
5. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Школа над Россю / О.А. Захаренко, С.М. Мазурик. – К.: Рад. шк., 1979. – 154 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти // В. Г. Кремень. Освіта і наука України: шляхи модернізації: (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – С. 178–201.
8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.1. – С.55–208.
9. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.1. – С.209–400.
10. Сухомлинський В.О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2.– С.7–146.
11. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2. – С.149–416.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2. – С.417–654.
13. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.3. – С.7–279.
14. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.4. – С.7–390.
15. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.4. – С.391–626.
16. Сухомлинський В.О. Про деякі сторони виховання радянського патріотизму / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.5. – С.29–35.
17. Сухомлинський В.О. Як любити дітей / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.5. – С.292–308.
18. Сухомлинський В.О. Слово до спадкоємця / В.О. Сухомлинський // Вибр. тв.: в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.5. – С.401–410.

УДК 37.013

Л.С. Бондар

ПЕДАГОГІКА ДОБРА І ДУХОВНОСТІ У ВИХОВНІЙ СИСТЕМІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті доведено, що виховна система В.О.Сухомлинського була пронизана педагогікою добра і духовності.

The article proved that the educational system VO Suhomlinskogo was riddled with good education and spirituality.

У сучасних умовах глобалізації українського суспільства гуманістична педагогіка В.О.Сухомлинського впевнено крокує по планеті. Його теоретична спадщина і сьогодні – це гуманістичне творче розв’язання найскладніших проблем освітньої практики. Тільки така людина, як Василь Олександрович, людина сильної волі могла проявити в суспільстві, де панували ідеї примусового авторитарного навчання, рішучість і твердість духу, провести гуманістично спрямовані експерименти, проголосити і підтвердити «принципи добропрекрасної педагогіки».

Важливо зазначити, що у працях В.О.Сухомлинського сформована і обґрунтована цілісна система виховання, яка ґрунтується на гуманістичних ідеях добра і краси. Адже дитина пізнає навколишній світ здебільшого серцем. Тому в неї потрібно зберегти й

розвинути чутливість до всього людського, насамперед чутливість у самій собі. Учень має пройти довготривалу школу відчуттів і сприймань, яка виробить у нього широкий діапазон почуттів, співчуття, милосердя, любов і повагу до людини, особливо – знедоленої. Видатний педагог був переконаний у тому, що треба цілеспрямовано розвивати загальнолюдські якості і властивості особистості за допомогою педагогічно обґрунтованих шляхів та засобів.

У сфері теоретичних і практичних пошуків В.О.Сухомлинського було створення програми виховної роботи. На його думку, така програма мала дати педагогові загальне уявлення про те, як досягти єдності свідомості, переконаності, почуття і волі. Програма морального виховання – це конкретний перелік усього, що потрібно утвердити в кожній людині, зробити її духовним надбанням. Це програма творення добра в людському серці.

Зазначимо, що виховання учнів на духовній основі загальнолюдських цінностей у педагогічній практиці В.О.Сухомлинського – важлива ланка розробленої ним концепції гуманного виховання, під якою він розумів складну цілеспрямовану діяльність, що забезпечує становлення й розвиток свідомості, почуттів, волі, а також умінь, навичок і звичок моральної поведінки людини. Досвід Павлівської середньої школи цінний тим, що Василь Олександрович науково обґрунтував чимало порад і рекомендацій з удосконалення змісту, форм і методів виховання в учнів загальнолюдських духовних цінностей. Закономірно, що ці питання в період відродження національної освіти в незалежній Україні з великим інтересом вивчають учителі й вихователі, працівники органів народної освіти та вищих навчальних закладів – усі причетні до розв'язання складних завдань виховання молодого покоління. Гуманна педагогіка, про яку чимало написано в працях В.О.Сухомлинського, має стати не лише експериментальною практикою, практикою вчителів-новаторів і творчих учителів, а й масовою, повсюдною і повсякденною.

Водночас багаторічний досвід власної педагогічної діяльності та вивчення праць видатних педагогів-гуманістів утвердили В.О.Сухомлинського в переконанні, що зміст, форми й методи виховання в учнів моральних цінностей змінюються залежно від їхніх вікових та індивідуальних особливостей. У роки дитинства духовне життя людини формується на основі пізнання «світу речей», а в роки отрочтва перед нею відкривається «світ ідей». Підліток «філософує», починає мислити «широкими суспільно-політичними, моральними поняттями». Тому у вихованні молодших школярів привчання займає набагато більше місця порівняно з переконанням. Звичайно, діти 5-7 років не завжди здатні усвідомити важливість і необхідність дотримання визнаних у суспільстві норм та правил поведінки.

Зауважимо, що, узагальнюючи погляди В.О.Сухомлинського в молодших класах, педагоги виступають у ролі безпосередніх організаторів, і саме вони в процесі повсякденного життя й діяльності підводять дітей до розуміння норм і правил поведінки. Адже чим молодший вік дитини, тим безпосереднішим має бути її моральне виховання. Дитину потрібно не навчати, а привчати до хороших почуттів, нахилів, манер, навичок і звичок культурної поведінки. У своїх педагогічних творах «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Народження громадянина», «Павлівська середня школа», «Моральні заповіді дитинства і юності», «Як виховати справжню людину», «Листи до сина» та ін., а також у практичній навчально-виховній роботі В.О.Сухомлинський прагнув розв'язати проблему морального виховання дітей. Під моральним вихованням він розумів цілісний процес розвитку особистості, спрямований на формування моральності, зокрема громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, єдності слова і діла. Моральне виховання – двосторонній процес, що передбачає не лише цілеспрямований суспільний вплив на особистість, а й активне ставлення особистості до зовнішніх впливів. В.О.Сухомлинський розумом і серцем відчував, що роль морального виховання полягає в наданні суспільній діяльності особистісного змісту, виробленні позитивно-ціннісного ставлення до неї.

Гуманістичні переконання В.О.Сухомлинського є невідривними від його віри в могутню силу виховання. До основних структурних компонентів моралі, за

В.Сухомлинським, належать моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини. Моральна свідомість охоплює великий спектр моральних почуттів (честь, обов'язок, відповідальність), емоцій та уявлень про моральне та аморальне, моральні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації тощо. Основними структурними елементами моральної свідомості є етичні знання, ідеали, погляди, переконання, норми та ін. Стрижнем індивідуальної моральної свідомості є переконання, у формуванні яких беруть участь усі компоненти людської психіки: розум, знання, почуття.

Трансформуючи теоретичні виховні положення у практику, продовжуючи торкатися сердець своїх вихованців, В.О.Сухомлинський переконався, що між почуттям обов'язку та ідейними переконаннями, поглядами людини, її особистою позицією існує дуже тісний зв'язок. Створюючи в колективі відносини взаємної відповідальності й обов'язку, він добивався, щоб у багатогранних відносинах з людьми людина виражала себе в обов'язку й цим свідомо утверджувала свою людську гідність і багатство. З кожним роком дедалі зрозумілішою ставала відповідь на питання про здатність маленької людини бути вихованою, кимось і чимось дорожити: «спочатку – людиною, колективом, потім – моральними принципами»; про «здатність ставитися певним чином до самого себе, ставити перед собою вимоги, панувати над своїм сумлінням» [3: 478-481].

Першочергового виховного значення в Павлівській середній школі надавали прагненню до морального ідеалу. Саме практика виховної роботи переконала В.О.Сухомлинського в тому, що кожна людська особистість є неповторною, що виховання нової людини полягає насамперед у розкритті цієї неповторності. Важливим законом виховання, писав В.О.Сухомлинський у статті «Труд душі» (1971), є те, щоб «уже в роки дитинства і особливо на рубежі дитинства і отрочства кожна, буквально кожна людина вийшла переможцем у боротьбі зі злом, відчула красу благородства» [9: 602].

Найважливішою силою, покликаною виховувати людину, є сама людина. Добиватися того, щоб у нашому суспільстві не було морально нестійких, непорядних людей, – це означає розвивати чутливість до прекрасного, привабливого, з одного боку, і до мерзенного, неприпустимого, нетерпимого – з другого. Моральне обличчя нової людини – це те, чим людина дорожить як власною честю і гідністю. Серцевиною моральності є обов'язок. Червоною ниткою через весь процес виховання проходить ідея морального розвитку. «Обов'язок – це свобода в дії», «обов'язок – це моральна свобода, моральна серцевина», «суворе додержання твого обов'язку перед людьми – це твоя справжня свобода», «моральна свобода – це велике людське багатство», «виховання моральної свободи – пов'язане з культурою бажань», «свобода в руках божевільного перетворюється в джерело горя», «сумління підкоряться закону дисципліни, порядку... – найвищий вияв свободи та ін.». Людина, на думку Василя Олександровича, має бути «господарем своєї волі», але це можливо за умови, коли в душах вихованців панує «гармонія праці, щастя і обов'язку». Це необхідна умова «тяжіння до добра і нетерпимості до зла» [10: 232-233].

Духовне оновлення суспільства відбувається тоді, коли оновлюються людські душі, коли кожна окрема людина готова до подолання в самій собі поганих якостей, безчестя, брехні, рабської покори, марнолюбства, споживацтва, жорстокості. На долю нинішнього покоління випало багато труднощів: на фоні економічної розрухи занепадає мораль, зростають безкультур'я, безвідповідальність, жорстокість, а інколи абсолютна нетерпимість та озлоблення у стосунках між людьми.

Надзвичайно важливі завдання в питаннях духовного оздоровлення суспільства покладаються на виховання підростаючого покоління моральних звичок: правдивості, чуйності, доброти, доброзичливості, чесності, вірності, щедрості, гідності, людяності, милосердя та інших моральних чеснот. «Моральною особою, – наголошував В.О.Сухомлинський, – ти станеш лише тоді, коли у твоїй душі назавжди оселяться совість, соромливість, відповідальність і обов'язок» [10: 261].

Аналізуючи виховні ситуації, видатний педагог намагався проникнути в найтонші, часом приховані людські відносини, прагнув зрозуміти, якою має бути гармонія бажань і

обов'язків, борюся з «глухотою серця». «Закритість серця», його «глухота» не давали спокою Василю Олександровичу й викликали тяжкі роздуми. Поведінка, моральні відносини й пов'язані з ними моральні норми домінують у тій чи іншій соціальній сфері. Природа моралі впливає із потреби регулювати стосунки між людьми, потреби формувати особистість і виявляється у взаємодії моральних дій та моральних стосунків, з одного боку, і моральної свідомості – з другого.

В.О.Сухомлинський справедливо стверджував, що моральна відповідальність покладається на людину не тільки тому, що особистість може діяти інакше, ніж цього вимагають право і мораль, а й тому, що вчинки й дії людини ґрунтуються на певних цінностях і нормах, причому добровільне їх виконання є її обов'язком. Покладаючи на людину відповідальність, суспільство розраховує, що цим самим воно виховує її в потрібному напрямі. У цьому розумінні моральна відповідальність особистості – це важливий регулятор поведінки людей у суспільстві, який орієнтує їхню діяльність в ім'я суспільних цілей. Спираючись на досвід багаторічних спостережень за духовним розвитком дітей від молодшого віку до зрілого, Василь Олександрович підкреслював, що свідомість відповідальності контролює поведінку людини, приводить у відповідність особисті й громадські інтереси, якщо між ними виникають суперечності. Моральна відповідальність ґрунтується на внутрішньому переконанні самої особистості, на її самосвідомості, почуттях і волі. Це робить моральну відповідальність найефективнішим засобом у регулюванні не лише моральної, а й інших галузей громадського життя.

Слід також зазначити, що моральна норма завжди містить певну ідеальну «модель» того чи іншого аспекту моральних стосунків. Норма моделює тип взаємовідносин між суспільством і особистістю, переносячи його на стосунки між людьми. Моральні норми перебувають у такому ж співвідношенні з моральною дійсністю, як і ідеал з дійсністю. Будь-яка норма не зможе виконати свою регулюючу роль, якщо не спиратиметься на систему інших елементів моральної свідомості (оцінка, громадська думка, почуття, переконання тощо) як засобів її забезпечення. Оцінка, як і всі інші елементи моральної свідомості, характерна й для інших форм суспільної свідомості. Моральні норми відіграють істотну роль у встановленні природи моральної оцінки.

Висуваючи на перший план світ особистості, В.О.Сухомлинський вивів важливу закономірність, що оцінна діяльність моральної свідомості безпосередньо пов'язана з громадською думкою. Саме з позицій схвалених громадською думкою моральних норм індивідуальна свідомість звертається до оцінки поодиноких учинків та моральних якостей. Не лише об'єкт моральної свідомості (поведінка, моральні стосунки) виділяється із різноманітних форм соціальної діяльності людей, сукупності соціальних стосунків, а й моральна свідомість має інтегральний характер, що органічно поєднує її з усіма сферами суспільної свідомості. Через моральні принципи, а також через опосередковані ними уявлення про добро, зло, обов'язок, щастя та сенс життя проявляється світоглядний бік моральної свідомості.

Протягом усієї історії люди прагнули до добра і ненавиділи зло. Це завжди було характерною рисою особистості. Тому бути Людиною означає прагнути до добра. Моральне добро – це гармонія інтересів суспільства й особистості, єдність прагнень усіх людей і кожної людини давати суспільству справжню користь, тобто користь, що відповідає суспільному прогресу. Але такої єдності в історії людства не існувало. І все-таки люди, усвідомлюючи важливість і цінність ідеалу добра, прагнуть утілити його в життя. В.О.Сухомлинський наголошував, що недостатньо навчитися відрізняти добро від зла, стримуватися, щоб не робити зла. Треба активно боротися проти нього, боротися за утвердження свого морального обов'язку, який повинен стати внутрішньою потребою. Добро має стати переконанням особистості. Тому потрібні переоцінка школярами моральних цінностей, пошуки шляхів до дієвого добра. Рішучість відстоювати свої переконання в боротьбі з байдужістю, пасивністю – це і є проявом активного добра.

Ідеї гуманізму проймають усю творчість В.О.Сухомлинського. Він настійно підкреслював: нема й не може бути виховання в душі гуманізму без людської любові й поваги до вихованців. Творення добра для людей має стати звичайною нормою поведінки, адже усі моральні принципи передбачають людське, співчутливе, дбайливе ставлення людини до людини. Обґрунтовуючи це положення, посилаючись на свої багаторічні спостереження, В.О.Сухомлинський твердив: «... не можна бути добрим і чуйним *взагалі*; доброта і чуйність становлять моральне багатство, якщо ці якості ідейно загострені – виражають непримиренність до зла, пороків, несправедливості в усіх і всіляких їх проявах» [7: 121].

Знання ідей педагогіки добра є основою для формування особистості гуманістичної цивілізації. Необхідність утілення гуманістичних ідей В.О.Сухомлинського у виховну практику очевидна. Творче використання теоретичних знахідок і педагогічно-цінного досвіду видатного педагога сприятиме становленню Людини, її духовної суті, моральності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинська О.В. Цінності в історії розвитку школи в Україні // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської і ред. П.Р.Ігнатенка, Р.П.Скульського; упор. О.М.Павліченко. – К., 1997.
2. Сухомлинская О.В. Из педагогического наследия В.А.Сухомлинского. Что такое добро и зло // Свободное воспитание. – ВЛАДИ, 1993. – Вып. 3. – С.2-8.
3. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку / Вибр. тв.: В 5 т. – Т.5. – К.: Рад.шк., 1977. – С.472-488.
4. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність // Вибр. тв.: В 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 446-472.
5. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності. – К.: Рад.шк., 1966.
6. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибр. тв.: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.3. – С. 283 – 582.
7. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / Вибр. тв.: В 5 т. – Т.1. – К.: Рад.шк., 1976. – С.5 – 206.
8. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибр. тв.: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2. – С. 419-654.
9. Сухомлинський В.О. Труд душі / Вибр. тв.: В 5 т. – Т.5. – К.: Рад.шк., 1977. – С.600 – 605.
10. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2. – С. 149-416.
11. Этюды о В.А.Сухомлинском. Педагогические апокрифы. Составление, предисловие, послесловие, комментарии, вступление к частям книг О.В.Сухомлинской. – Акта, 2008.

УДК 37.034

Н.І. Бутенко

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються питання розвитку духовно-моральних основ розвитку особистості в сучасній школі в діалозі з В.О.Сухомлинським.

This article examines the development of spiritual and moral foundations of personal development in the modern school in dialogue with VO Suhomlinskogo.

Постановка проблеми. Національна школа України знаходиться на відповідальному етапі свого розвитку, оновлення змісту, принципів, форм і методів навчально-виховної роботи. Все це вимагає від працівників середньої загальноосвітньої школи зміни ціннісних орієнтацій, поліпшення стану справ у сфері навчання і виховання учнів, виявлення ініціативи, організованості, конструктивного підходу до розв'язання проблем формування духовної культури молоді.

Педагогічний пошук не обмежується осмисленням загальновідомих і традиційних атрибутів навчально-виховного процесу. Думка майстрів педагогічної праці, науковців все частіше зосереджується на вирішенні проблем, що мають глибинний характер і стосуються умов формування особистості, розвитку свідомості, утвердження активних форм ставлення до навколишньої дійсності, цінностей культури, природи, побуту тощо.

Сучасна шкільна практика переконує, що саме такий напрям в осмисленні педагогічних проблем є найбільш продуктивним. Успіх у навчанні і вихованні в значній мірі визначає рівень розвитку в учнів моральних, естетичних почуттів, ціннісних орієнтацій, духовних потреб. Наскільки вони будуть охоплені педагогічною увагою залежатиме ефективність не лише навчальної праці, але й виховного процесу. Саме тому перед національною школою досить принципово постає вимога – на будь-якій ділянці навчально-виховної роботи не випускати з уваги питання формування особистості, виховання в учнів духовної культури, її моральних та естетичних якостей. Чуйне серце... А чому далеко не завжди молоді серця чутливі до того, що відбувається навколо? [1: 139].

Можна бачити, що в сучасній шкільній практиці ще виявляє себе позиція окремих вчителів щодо виняткової ролі пізнавальної діяльності у формуванні особистості. А втім, життєва активність людини, її вміння сприймати і насолоджуватися красою рідної природи, творів мистецтва, співпереживання іншій людині визначається не лише наявністю набутих знань, теоретичним та практичним досвідом, а, насамперед, рівнем відношення, яке виявляється у формі почуттів, позицій, орієнтацій, потреб, творчої активності особистості. Справжнє виховання полягає в тому, щоб постійно відбувалася внутрішня робота думки і серця, щоб моральні цінності, які розкриває перед вихованцем учитель, ставали його особистим надбанням, відбивалися в його взаєминах з товаришами, у ставленні до людей [2: 258].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд цієї проблеми ми знаходимо в творчій спадщині В.О.Сухомлинського адже його творчий доробок носить різноплановий, багатоаспектний характер. Це відображено в публікаціях про нього і в дослідженнях його науково-педагогічної діяльності, зокрема у дослідженнях таких науковців: Є.Андреєва, М.Антонець, Р.Атоян, Л.Бондар, А.Борисовський, М.Любицина, Л.Петрук, О.Савченко, О.Солодухова, О.Сухомлинська, В.Хайруліна, М.Ярмаченко.

І.Д.Бех у своїх публікаціях відмічає що, у багатогранній педагогічній творчості В.О.Сухомлинського особливе місце належить виховній проблематиці з її надзвичайно складною структурою внутрішніх утворень, які однозначно репрезентують дійсний морально-духовний розвиток особистості [3: 18].

Т.І.Поніманська видатну заслугу В.О. Сухомлинського вбачає у тому, що в основу виховання він поклав визнання особистості людини, що розвивається; а весь педагогічний процес насичував проблемами людини, її духовного світу [4: 51].

Результати дослідження. Як переконує педагогічний досвід, успіх у вирішенні проблем формування морально-духовних основ особистості, її емоційного відношення до матеріальних і духовних цінностей може бути забезпечений завдяки гуманітаризації діяльності школи і створення для цього відповідних умов. Про те, яке значення надавав В.О.Сухомлинський гуманізації свідчать майже всі сторінки його відомої книги «Серце віддаю дітям».

Великий педагог вважав, що принципи гуманітаризації освіти передбачають виявлення глибокої поваги до формуючої особистості, врахування її природних можливостей і обдарувань, використання таких форм і методів навчально-виховної роботи, які б сприяли утвердженню і збагаченню істотних людських сил.

Шлях гуманітаризації шкільної справи передбачає широку програму духовного розквіту особистості, охоплює як процес навчання, так і систему позакласної та позашкільної виховної роботи. В цьому плані особлива відповідальність полягає на вчителя, вихователя учнівського колективу. В роботі «Сто порад вчителю» В.О.Сухомлинський вказує на найбільш важливу особливість вчителя, яка визначається тим, що ми маємо справу з

найскладнішим, неоцінним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас від педагогів, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадське і інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя».

Гуманітаризація освіти – це не просто заклик сьогодення, а передусім усвідомлена об'єктивна реальність і необхідність. Ми все більше переконуємося, що процес становлення особистості не може обмежуватися, як це було раніше, в основному, формами інтелектуальної активності учнів. Потрібні серйозні зміни в системі освіти, пов'язані з посиленням ролі емоційно-естетичного розвитку учнів.

Суть справи полягає не лише в тому, щоб забезпечити краще проведення занять з музики, образотворчого мистецтва, літератури. Це безумовно необхідно зробити. Хвилює інше – слід домагатися того, щоб кожне навчальне заняття, виховний захід несли крім пізнавального навантаження, також заряд емоційно-естетичного збагачення особистості, формували у дітей емоційно-образне мислення, усвідомлену потребу у спілкуванні з прекрасним, націлювали на примноження естетичних цінностей у сфері суспільних відносин, продуктивної праці, природоохоронної роботи, творчої діяльності. У вирішенні цих проблем повинні брати участь всі без виключення предмети. У статті «Залежить тільки від вас. Лист завтрашньому вчителю» Василь Олександрович писав, вступаючи на ниву педагогічної творчості, пам'ятайте, що Вам треба навчити дитину розумово працювати, навчити думати, спостерігати, розуміти, відчувати в наслідках розумової праці свої духовні сили.

Сьогодні серед педагогічних працівників, вчених все помітніше виявляється глибока стурбованість за стан морального виховання дітей. Хвилює зниження рівня художньої освіченості молоді, емоційної сприйнятливості, вміння самостійно оцінювати естетичні явища. Однією з причин того, що естетичні та моральні цінності ще не стали ефективним засобом виховання неухважно ставлення до цього питання. В свій час В.О. Сухомлинський писав «Духовна діяльність – це дуже складна річ, її не можна уявляти так спрощено, як уявляють собі часом окремі вчителі. Дуже вже спрощене уявлення в них про моральне виховання: вважають, що коли підліток своїми руками робить щось добре-потрібне, корисне, то вже само собою формуються добрі почуття та добрі прагнення в його серці. А насправді все відбувається не так просто. Підлітки-шестикласники йшли робити добре діло, і вони ніби й зробили його, але яка ціна добру, коли воно не надихається внутрішніми спонуканнями, коли спонукання до нього не є голос совісті? [2: 258].

Відступає в минуле той час, коли одним вчителям доручалося формувати інтелект дитини, а іншим – її почуття. Сучасний досвід переконує, що ефективність навчання і виховання значно підвищується саме там, де процес пізнання, освоєння теоретичного чи практичного досвіду має не абстрактний, відірваний від живого сприймання і співпереживання характер, а навпаки – націлений на підвищення емоційної культури учнів, розвиток їх моральних почуттів. Підтвердженням цього є такий вислів видатного педагога «Навчання – це насамперед живі людські відносини...»

Резерви посилення духовно-морального фактору слід шукати не в збільшенні кількості навчальних годин, відведених для занять з мистецтва, а скоріше в іншому – у творчому використанні можливостей навчального матеріалу, який пропонується учням на заняттях. Особливо це стосується освітніх галузей – мова та література, естетична культура, природознавства.

Не викликає сумніву, що школа сьогодні стоїть на порозі серйозного переосмислення ролі мистецтва в навчанні і формуванні молоді, системного використання художніх творів з метою формування найважливіших духовно-моральних якостей особистості.

Висновки. Слід зауважити, що успіх в цій справі в значній мірі буде залежати не лише від майстерності вчителя, але й від самих учнів, рівня виявлення ними певного ставлення до дійсності, природи, мистецтва тощо. Це означає, що сучасній школі належить серйозно підійти до розвитку в учнів духовно-моральних основ, творчо використовуючи спадщину видатного педагога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Щоб душі не ржавіли // Вибрані твори в 5 т. – Т.5. – К., 1980. – С. 139.
2. Сухомлинський В.О. Щоб душа не була пустою // Вибрані твори в 5 т. – Т.5. – К., 1980. – С.258-259.
3. Бех І.Д. Педагогіка сердечності В.О.Сухомлинського // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Зб. наук. пр. Випуск 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 18.
4. Поніманська Т.І. Педагог як співавтор духовного простору дитини у системі гуманістичного виховання В.О.Сухомлинського.

УДК 37. 034

Ж.І. Власюк

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА: ДІАЛОГ З В. О. СУХОМЛИНСЬКИМ

У статті розглядається питання про виховання почуття справедливості молодших школярів, як невід'ємної складової морального виховання. Така актуальність продиктована не тільки реаліями сьогодення, справедливість була і залишається непорушною основою морального переконання особистості, яка закладається в ранньому дитинстві, про що писав у своїх працях В. О. Сухомлинський.

The article deals with the education of younger students a sense of justice as an integral component of moral education. Such urgency dictated not only the realities of today, justice has been and remains a firm foundation of moral conviction personality that foundation in early childhood, which wrote in its work V.A. Suhomlinskogo.

Питання духовно-морального виховання дітей завжди було і залишається одним із ключових проблем педагогіки, що стоять перед суспільством. З огляду на це, йдеться про необхідність формування в особистості загальнолюдських моральних якостей. Свого часу, пріоритет у своїй педагогічній системі В. О. Сухомлинський приділяв проблемі формування загальнолюдських цінностей особистості, які повинні базуватися на почутті справедливості. Метою даної статті є розгляд почуття справедливості молодших школярів як складової морального виховання особистості в сучасних умовах розвитку суспільства.

Слід зазначити, що моральні почуття належать до вищих почуттів, виходячи від категорії моралі, вони виникають в наслідок усвідомлення й соціальних явищ та подій. Моральні почуття дитини відображаються у ставленні як до інших людей, так до самої себе. Це почуття гуманності, любові, справедливості, доброзичливості, співчуття, чуйності. Моральні почуття пов'язані з певними нормами поведінки, визначеними в оточенні дитини. Між почуттями і діяльністю молодшого школяра існує певний зв'язок, різні види діяльності дитини стають джерелом її почуттів.

Василь Олександрович Сухомлинський одним із перших у педагогіці свого часу розробив гуманістичні традиції вітчизняної та світової педагогічної думки. У своїй роботі “Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості” він пише про те, що “кожна людина вже в роки дитинства й особливо в отрочество та ранній юності повинна осягти щастя повноти свого духовного життя, радість праці та творчості” [6: 373]. Вихідною позицією педагогічного світогляду В. О. Сухомлинського було завдання виховання у дитини особистого ставлення до навколишньої дійсності, розуміння своєї справи і відповідальності перед рідними, товаришами й суспільством і, що головне, перед власною совістю.

Проблемі формування загальнолюдських норм моральності велику увагу В. О. Сухомлинський приділяв у молодшому шкільному віці: “Саме в молодшому віці, коли

душа дуже піддатлива до емоційних впливів, ми розкриваємо перед дітьми загальнолюдські норми моральності, вчимо їх азбуки моралі...” [12: 93]. “У молодшому шкільному віці, продовжує вчений, вже закладаються основи моральних почуттів. Такі поняття, як добро й зло, справедливість і несправедливість, правда й брехня, щирість і лицемірство, вірність і зрадливість, що усвідомлюються в цьому віці, в образі яскравих картин та уявлень, лишаються в емоційній пам’яті на все життя...” [14: 146]. Головною здатністю для молодшого шкільного віку, на його погляд, є здатність до співпереживання, чутливості до чужого болю, милосердя та доброти.

Пріоритет у своїй педагогічній системі Василь Олександрович приділяв моральному вихованню, яке повинно базуватися на почутті справедливості. У свою чергу, спираючись на теоретичне дослідження даної категорії, почуття справедливості молодших школярів ми розуміємо як об’єктивне, неупереджене ставлення до себе та оточуючих, що відображається у здатності поважати та зберігати свободу інших людей, це особливе новоутворення, що регулює високоморальні уявлення людини та її дії. Це почуття виявляється тоді, коли дитина поважає права інших, активно і вільно виконує свої зобов’язання, правильно визначає те, в чому одна людина відчуває потребу, більше, ніж інші. Справедливість стимулює особисту активність, рішучість, самостійність, тісно пов’язується з чесністю, правдивістю, принциповістю, вимогливістю, добросовісністю і щирою відкритістю.

Справедливість ушляхетнює серце дитини, несправедливість робить його грубим, породжує жорстокість. З переживання радості справедливості починається гармонія між внутрішнім світом людини та світом, який оточує її. Справедливість має чудову властивість – відкривати дитині очі і серце на красу. Несправедливість – немов охоплює юне серце льодяним панциром, і воно стає глухим до краси. Від того, що панує в сім’ї та школі – справедливість або несправедливість, залежить душевний стан дитини, взаємодії його внутрішнього світу з людьми, які живуть поруч і входять в його життя. Душевний стан – це глибоко особиста емоційна оцінка вчинків, які в тій чи іншій мірі зачіпають особистість дитини. Справедливість народжує внутрішній духовний світ, який можна охарактеризувати словами: людина з відкритим, чуйним серцем, здатна відгукнутися на найтонші рухи духовного життя іншої людини. Краса навколишнього світу є для такого серця могутнім джерелом віри в добро. Несправедливість породжує емоційну та естетичну товстошкірість.... [11: 164].

Аналіз багатогранної педагогічної творчості великого вченого свідчить про те, що процес розвитку почуття справедливості здійснюється переважно шляхом безпосереднього впливу на емоційну сферу дитини через її актуалізацію. Під актуалізацією емоційної сфери розуміється процес, у результаті якого норми справедливої поведінки стають актуальними, особистісно-значимими для індивіда не лише на раціональному, але й на емоційно-ціннісному рівнях. Актуалізувати емоційну сферу – значить створити обставини, за яких загострюється сприйняття справедливої ідеї або вчинку.

На думку В. О. Сухомлинського процес формування почуття справедливості будується на внутрішніх властивостях людини, коли вона свідомо приймає рішення відносно своїх дій та оцінювання дій інших людей з позиції совісті та істини. Як домагатися того, щоб діти, побачивши горе іншої людини, подумки ставили себе на її місце, щоб яскрава думка пробуджувала яскраві почуття? Щоб особистість маленької дитини як би зливалася з особистістю людини, в житті якої – страждання, щоб у людини, яка переживає горе, дитина бачила і відчувала саму себе? [8: 10, 203]. Василь Олександрович навчав: “Ти побачив, що на твоїх очах відбувається несправедливість, обман, приниження людської гідності і т. п., в твоєму серці зайнялися обурення, тобі хочеться втрутитися, довести чи відновити правду..., а глузд підказує тобі: не втручатися, це не твоя справа. Знай, що це голос боягузтва. Роби так, як тобі підказує перше спонукання – почуття, голос совісті, воно, зазвичай, буває самим благородним. Холодне, розсудливе ставлення до зла, несправедливості, безчестя може зробити з тебе байдужу, безсердечну людину. Не виступай з критикою недоліків товариша перед колективом, якщо перед цим ти не сказав товаришу про його недоліки наодинці, не

намагався переконати його, що він неправий. Якщо тобі вдалося його переконати, критика теж не потрібна, вона перетвориться в порожні балачки. Якщо ти почув які-небудь слова про людину, вчинок, події, не повторюй ці слова, як папуга, подумай про те, що ти почув. Про все май свою думку, на все – свій погляд. Але якщо ти переконався, що інші говорять правильно, підтримуй їх думку, відстоюй її” [8: 6, 14].

У свій час Василь Олександрович розмірковував і про “специфіку методичних заходів виховної роботи з молодшим дітьми: донести до їх свідомості важливу суспільну, моральну ідею, активізувати їхню думку і моральні почуття насамперед через вплив на почуття, продовжуючи свою думку, вчений зазначив, що: “справжнє виховання в тому, що, пізнаючи моральну красу, добро, справедливість, людина починає бачити себе, починає міряти себе найвищою міркою моральності...” [12: 188].

Одним із значних методів формування почуття справедливості у молодших школярів В.О. Сухомлинський вважав виховання за допомогою казки, він розумів велику перевагу жанру казки в початковій школі: “З казки бере дитина перші уявлення про справедливість і несправедливість... Казка для маленьких дітей – це не просто розповідь про фантастичні події; це – цілий світ, в якому дитина живе, бореться, протиставляє злу свою добру волю” [13: 178 – 179].

Роль вчителя у вихованні справедливості є неперевершеною, бо саме вчителю належить робота навчити своїх вихованців бути справедливими та правдивими, на власному прикладі вчитель через слова і дії пояснює ці поняття, а якщо слова вчителя розходяться з ділом – це приводить до недовіри учня до вчителя і говорити про виховні засоби вже не доречно. Справедливість – це основа довіри дитини до вихователя. Так свого часу В.О. Сухомлинський писав: “Манія несправедливих образ та переслідувань – дуже небезпечне захворювання – зустрічається значно рідше, ніж імпульсивність. Глибоко переживши один раз потрясіння від несправедливої образи, дитина починає бачити несправедливість у всьому... Чим довше страждає дитина цією хворобою, тим більш ослаблюється її воля. Готуючись до уроків, дитина більш думає не про зміст матеріалу, а про те, як її викличе учитель, як він стане придиратися до її відповіді. У дитини, підданого манії несправедливої образи та переслідувань, народжується и поступово розвивається почуття ненависті не тільки до вчителя, а й взагалі до всього, що пов’язано із школою. Вона придумує різні причини, щоб залишитися вдома” [9: 153]. Автор продовжує: “Вихователь тільки тоді є сіячем розумного, доброго, вічного, коли він правильно оцінює найтонші пориви душі, думки, наміри, прагнення. Правильне бачення добра і зла – основа справедливості, а виховання саме тоді перестає бути вихованням, коли дитина відчуває, що з нею поведися несправедливо. Несправедливість породжує образу і обурення, підлість і лицемірство” [12: 206].

Таким чином, можна зробити висновок, що виховання почуття справедливості як невід’ємної складової морального розвитку молодших школярів є пріоритетним завданням сучасних педагогів, яке було і на сьогодні залишається актуальним. Про це свідчать геніальні праці великого педагога-новатора Василя Олександровича Сухомлинського.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Наумов Н. Д. Философско-педагогические идеи В. А. Сухомлинского и их развитие во второй половине XX столетия //София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. – 2002. – № 5.
2. Сахаров В.А. В.А.Сухомлинский и современность: К 85-летию со дня рождения педагога-гуманиста // Начальная школа. – 2002. – № 9. – С.20-22.
3. Соловейчик С.Л. Вечная радость: Очерки жизни и школы. – М.: Педагогика, 1986. – 370с.
4. Соловков И.А. Выдающийся педагог В.А.Сухомлинский: К 80-летию со дня рождения // Начальная школа. – 1998. – № 9. – С. 3-8.
5. Сухомлинский В.А. Дума о человеке. – М.: Госполитиздат, 1963.
6. Сухомлинский В. А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности // История педагогики в России. – М., 1999. – С. 373.

7. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – М.: Педагогика, 1989.
8. Сухомлинский В.А. О воспитании. – М.: Политиздат, 1973.
9. Сухомлинский В.А. О воспитании / Сост. и авт. вступ. очерков С. Соловейчик. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.
10. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа. – М., 1979.
11. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1974 г. – 288 с.
12. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. Т. 1. К., “Рад школа”, 1976.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. Т. 3. К., “Рад школа”, 1977.
14. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. Т.4. К., “Рад школа”, 1977.

УДК 37.034

О.В. Волошина

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розкриті особливості підліткового віку; аналізуються цінності морального виховання підлітків у сучасних умовах.

The article opened especially adolescence; analyzed values of moral education of adolescents in modern conditions.

В епоху кардинальних змін, що відбуваються в суспільстві, в умовах загальної економічної й соціальної кризи, коли здійснюється переоцінка цінностей, як ніколи потрібна високоморальна особистість.

Найбільш відповідальним періодом для морального становлення особистості є підлітковий вік. Саме в цей час відбувається формування моральної свідомості, почуттів, поведінки, власного світогляду, нагромадження життєвого й інтелектуального досвіду. Це час самопізнання й самовизначення, виявлення моральних цінностей, ідеалів. У цей період необхідно допомогти підліткам знайти моральні пріоритети, сприяти формуванню власних моральних переконань. Складність рішення цієї проблеми пов'язана з відсутністю ідеологічних настанов, з швидкою зміною моральних орієнтирів, неясними ідеалами, без яких виховання, як цілеспрямований процес, існувати не може.

Мета статті полягає у визначенні особливостей морального виховання підлітків у сучасних умовах.

Питаннями морального виховання підлітків у різні періоди займалися вчені: В. Сухомлинський, І. Бех, О. Богданова, З. Васильєва, Д. Грішин, Г.Коджаспірова, І. Кон, Б. Лихачов, І. Варламова, К. Чорна, М. Яновська.

В «Енциклопедії освіти» поняття «моральне виховання» розглядається як цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки [2: 523].

Моральне виховання підлітків – складний і багатогранний процес. Підлітковий період характеризується фізіологічними змінами, пов'язаними із статевим дозріванням і входженням у доросле життя. Для оптимізації процесу морального виховання необхідне знання їхніх вікових особливостей.

У традиційній психології існують різні варіанти визначення провідної діяльності в підлітковому віці. Д.Ельконін виділяв інтимно-особистісне спілкування, Д.Фельдштейн – суспільно-корисну діяльність в усіх її формах (трудова, суспільно-організаційна, художня, спортивна, навчальна), В.Давидов – суспільно-значущу діяльність. М.Каган наголошує, що для цього періоду провідною є ціннісно-орієнтаційна діяльність свідомості, пошук сенсу життя, самостійне визначення моральних, політичних і естетичних ідеалів тощо. Зауважимо,

що в усіх цих підходах акцентуються різні суперечності, проте всі вони, без сумніву, є джерелом особистісного розвитку.

Ст. Холл говорив про дванадцять протиріч підліткового віку. Л.Виготський підкреслював, що таких протиріч можна було б віднайти у підлітків ще у двадцять разів більше. Сучасні дослідники підліткового віку зійшлися у важливості визначення одного протиріччя. З одного боку, підлітковість – це вік соціалізації, вродування у світ людської культури та суспільних цінностей, а з іншого – це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і неповторного Я.

На характеристиці суперечливого характеру підлітків докладно зупиняється В.Сухомлинський у своїй книзі «Народження громадянина». Він пише, що з однієї сторони у підлітків

- проявляється непримиримість до зла, неправди, готовність вступити у боротьбу з найменшим відхиленням від істини, і невміння розібратися в складних явищах життя – з іншої;
- бажання бути гарним, прагнення до ідеалу й, у той же час, ворожість до повчань, моральних настанов;
- бажання самоствердитися й невміння це зробити;
- глибока необхідність у пораді, допомозі й, у той же час, небажання звернутися до старшого;
- велика кількість бажань й обмеженість сил, досвіду, можливостей для їхнього здійснення;
- показне заперечення авторитетів, захоплення ідеальним і сумнів у тому, що ідеальне може існувати в нашому буденному житті;
- презирство до егоїзму, індивідуалізму й чутливе самолюбство;
- подив перед невичерпністю науки, бажання багато знати, переживання натхнення, радості інтелектуальної праці й, у той же час, поверхнєве ставлення до навчання, до своїх повсякденних занять;
- романтична захопленість й грубі витівки, моральне неучтво;
- милування красою й іронічне ставлення до краси [7].

Мало хто так розумів духовний світ підлітка, як В.Сухомлинський. Він невпинно піклувався про те, щоб його вихованці переживали багатогранні відтінки таких шляхетних почуттів, як каяття совісті, жалість, співчуття, тривога й занепокоєння про добро, благо й радість інших людей. В.Сухомлинського завжди турбувало: чи зможе його вихованець, зустрічаючись з людиною, відчувати, що в неї неспокійно на серці, що вона глибоко переживає потайне горе? Чи зуміє підліток прочитати в людських очах горе, розпач? Великий педагог вважав, що абетка емоційної культури є разом з тим абеткою моральної шляхетності, без якої неможливо щире братерство людей, непримиримість до зла, дружба, щастя, відданість ідеалам [6: 129].

На жаль, система виховання дітей, яка склалася в сучасному суспільстві, вимоги, що висуваються до них, ставлення дорослих до підростаючого покоління не враховують особливостей особистісного становлення, що призводить до конфлікту з підлітками, у яких розвивається потреба в самостійності, самореалізації, звільненні від опіки. На нашу думку, причини цього явища такі:

1. Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом та тенденціями соціалізації. Це пов'язано з темпом та ритмом технічно-технологічних перетворень, які висувають до підростаючого покоління нові вимоги.

2. Насичений характер інформації, що глибинно впливає на підлітка, у якого ще не вироблені чіткі життєві позиції. Так, наприклад, відбувається потужне засилля одноманітних, агресивних, зовні привабливих, розрахованих на задоволення примітивних потреб телевізійних передач, літературних підробок.

Доступ до системи Інтернет, поряд з позитивними тенденціями, також впливає на особистість. Можливості одержання різноманітної, різнопланової, безсистемної,

безконтрольної інформації настільки великі, що поряд з необхідною підлітки одержують непотрібну, що розсіює увагу, інформацію. Крім того, за допомогою Інтернет підлітки нерідко витрачають час на безглузді ігри, привчаються користуватися чужими ідеями, що сприяє вихованню споживчого ставлення до життя. Підлітки нерідко губляться у віртуальному світі, заснованому на зброї, грошах, що також впливає на їхнє моральне виховання.

3. Екологічні та економічні кризи, що вразили наше суспільство, викликають у дітей почуття безнадії та роздратованості (при відсутності почуття особистої відповідальності). При цьому у молодих людей бурхливо розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, і водночас росте їх індивідуалізація, яка в результаті втрати загальносоціальної зацікавленості призводить до егоїзму. Річ у тому, що підлітки більше, ніж інші вікові групи, страждають від нестабільності соціального, економічного та морального оточення у країні, втрати сьогодні необхідної орієнтації у цінностях та ідеалах: старі зруйновані, а нові лише творяться. Діти тепер не знають, у що вірити.

4. Підліток жадає не просто уваги, але й розуміння, довіри дорослих. Він намагається відігравати певну соціальну роль не тільки серед ровесників, але й серед старших. У дорослому товаристві типовою є позиція, яка перешкоджає розвитку соціальної активності підлітка: він дитина і повинен слухатися. У результаті між старшим та підростаючим поколінням зростає психологічний бар'єр, намагаючись перебороти який, багато підлітків використовують агресивні форми поведінки.

5. Загалом сьогодні у нашому суспільстві є серйозний дефіцит позитивного впливу на дітей. Тим більше, що якісні зміни макросередовища супроводжуються і деформацією сім'ї, яка не виконує таких важливих функцій, як формування у дітей почуття психологічного комфорту, захищеності. Тут нерідко має місце жорстоке ставлення до підлітків, яке пов'язане з різними видами покарань, у тому числі й фізичними. Одні батьки примушують дітей до слухняності, інші не цікавляться їх потребами або переоцінюють та недостатньо контролюють.

У результаті для багатьох підлітків характерні нерозвинутість моральних уявлень, споживацька орієнтація, емоційна черствість, агресивний спосіб самоствердження, які пов'язані, зокрема, з підвищеним навіюванням, наслідуванням.

С. Кривцова відзначає, що соціальні умови, в яких живуть сучасні підлітки, значно відрізняються від тих, які довгі роки визначали особливості становлення їхніх вихователів. Школярі менш орієнтовані на професійне становлення, а більше на щасливе й забезпечене сімейне життя, не люблять "активного життя", не розуміють змісту слів "творчість", "пізнання". Спроби міркувати про майбутнє після школи викликають сплеск особистісної тривожності. Щасливе сімейне життя, матеріальна забезпеченість, дружба, упевненість у собі й любов – це те, "про що не говорять, чого не навчають у школі" [1].

І. Буллах підкреслює, що головна відмінність сучасних підлітків від тих, хто був у такому віці років десять назад, – це прагматичність. Тому при необхідності зробити моральний вибір найчастіше вибирають нейтральну позицію, але якщо бачать будь-яку користь, то, залежно від неї, вибирають добро або зло. Основна мета – добре оплачувана професія, кар'єра й родина [1].

В. Собкін приходиться до висновку, що соціалізація сучасного підлітка протікає не просто в ситуації соціально-економічної нестабільності, а в ситуації ціннісно-нормативної невизначеності, коли істотно деформовані характерні для стабільних суспільств механізми передачі цінностей від старшого покоління до молодшого. Цінності, якими керувалися підлітки 40–70-х років ХХ століття, відмінні від тих, які декларовані сучасними підлітками. Якщо першим були властиві цінності колективістичного характеру, то сьогодні домінують індивідуалістичні цінності [5: 81].

Г. Шемшуріна вважає, що підлітки часто страждають від почуття самотності, недостатнього розуміння з боку навколишнього середовища і навіть однолітків, що обумовлено як психологічними процесами росту, розвитку особистості, так і соціальними

процесами. Вони нерідко підлаштовуються під імідж «крутого», який перевершує інших у силі, зовнішній привабливості або матеріальному статусу, що дозволяє із зневагою ставитися до інших [4; 6].

Проте було б неправильно бачити в нинішніх соціальних умовах лише негатив. Загалом позитивним у плані можливостей для розвитку особистості слід вважати констатований О.Генісаретським процес соціальної диверсифікації, „тобто наростаючого розмаїття... соціальних суб'єктів” [3: 66]. Саме поява таких об'єднань дає змогу створити „екологічні ніші” для різноманітних прошарків суспільства і, зокрема, молодих людей. Такі спільноти дозволяють підростаючій людині набувати позитивної практики включення в суспільне життя, досвіду рольового плюралізму. Будучи носієм різноманітних соціальних ролей, постійно беручи участь у різних видах діяльності, налаштовуючись до співпраці з партнерами, які мають інші інтереси, індивід збагачує свій соціальний досвід. Там, де має місце сегментація соціальних стосунків, люди стають гнучкішими у зміні видів діяльності й відповідно своїх ролей та типу поведінки.

Ми вважаємо, що сучасне моральне виховання має відігравати випереджальну роль у розбудові демократичного процесу. Воно має базуватися на кращих здобутках національної культури і педагогіки, сприяти припиненню соціальної деградації, стимулювати самоорганізацію та особисту відповідальність людей, бути гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві, вчити підростаюче покоління розбудовувати демократичну державу.

Ефективність процесу морального виховання значною мірою залежить від педагогічно-доцільної організації його керування. Останнє передбачає сприяння, допомогу моральному розвитку особистості, співдію, тобто спільну дію дорослого і дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галковская Т. Нежный возраст <http://www.8ya.ru/news/art32.shtml>
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Красновський В.М. Особливості соціальної ситуації розвитку сучасного підлітка// Педагогіка толерантності. – 1999. – № 2. – С.64-72.
4. Психология подростка. Полное руководство/ Под ред. А.А. Реана.–СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432с.
5. Селиванова Н.Л. Современные представления о воспитательном пространстве // Педагогика. – 2000. – №6. – С. 35-39.
6. Сухомлинский В.А. – выдающийся педагог XX столетия: материалы международной научно-практической конференции. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2003. – 194 с.
7. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. Избр. пед. соч. / В.А. Сухомлинский. – М., 1979, Т.1. – С.303-319.

УДК 371.14

І.В. Воскова

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО РОЛЬ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

У статті представлені погляди видатного українського педагога щодо ролі почуття власної гідності дитини в її вихованні й навчанні, а також шляхів виховання цього почуття.

The article presents the sights by outstanding Ukrainian teacher V.Suchomlinsky about the influence of sense of own dignity on the formation of individuality, ways of upbringing this sense.

Спадщина видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського є невичерпним джерелом безцінних педагогічних знахідок, глибоких думок, точних висновків, дієвих порад з усіх можливих питань навчання й виховання дітей. Над якою

проблемою не працював би сучасний педагог, він обов'язково знайде в роботах великого знавця дитячих душ цінні спостереження й поради, ідеї. Практично кожне сучасне наукове дослідження з педагогіки містить посилання, цитати з книг та статей Василя Олександровича.

Джерелом багатства унікального досвіду його виховної і навчальної роботи було ставлення педагога до кожної дитини як до безумовної, найвищої цінності, проникнення у світ її тонких душевних переживань.

Наші переживання – почуття, емоції – найсуттєвіші явища нашого життя. За одних і тих самих обставин одна людина відчуває себе щасливою, інша – глибоко нещасною. Наше сприйняття дійсності глибоко суб'єктивне. І саме наші переживання є найбільш значущими для кожного з нас.

В.О.Сухомлинський велику увагу приділяв саме переживанням – почуттям, емоціям дитини, вважав створення комфортної атмосфери в школі, родині обов'язковою умовою успішного виховання й навчання, докладав багато зусиль для збагачення духовного життя своїх вихованців, розвитку їх почуттів.

Саме в багатстві й благополуччі духовного життя дитини педагог вбачав запоруку формування гармонійної особистості.

Особливу увагу приділяв Василь Олександрович почуттю власної гідності людини, оскільки вважав його основою становлення особистості, потужнішим інструментом впливу на поведінку, вчинки, бажання дитини ставати кращою з кожним днем, досягати все нових успіхів.

На думку В.О.Сухомлинського, розвинене почуття власної гідності свідчить про високу моральність особистості.

З огляду на занепад моральності сучасного українського суспільства, масові прояви цинізму, насильства, нетерпимості в молодіжному середовищі, розповсюдження дитячої жорстокості, вкрай **актуальними** є досвід видатного педагога-практика, його ідеї та погляди, узагальнені у статтях, літературно-педагогічних творах, методичних порадах.

Ідеї В.О.Сухомлинського щодо почуття власної гідності, його ролі у становленні особистості дитини, в успішності її навчання й подальшого життя знайшли підтвердження й розвиток у численних дослідженнях педагогів та психологів (Н.М.Дятленко, Н.Г.Ємузова, Ю.Є.Зайцева, Т.І.Зарубіна, Т.И.Коротовских та багато ін. [1–5]).

Так, основними положеннями дисертаційної роботи Ю.Є.Зайцевої є:

1. Психологічний феномен, відомий повсякденній свідомості як «почуття власної гідності», властивий кожній людині як феномен самосвідомості й характеризує деяких людей як особистісна диспозиція, що передбачає певний рівень особистісного розвитку.

«Почуття власної гідності» як особистісна диспозиція відбиває стійку схильність людини у своєму поведженні реалізовувати ставлення до себе й до іншої людини як до безумовної цінності.

«Почуття власної гідності» як феномен самосвідомості здійснює саморегуляцію поведження людини відповідно до рівня усвідомлення й переживання безумовності цінності людини.

2. Особистість людини з «почуттям власної гідності» відрізняється:

- стійким позитивним емоційно-ціннісним ставленням до себе;
- упевненістю в можливості досягнення власних цілей і відповідальністю;
- осмисленістю життя й прагненням до самоактуалізації;
- розвиненою здатністю до саморегуляції.

Самооцінка «почуття власної гідності» пов'язана з позитивною динамікою морального розвитку.

3. Структура «почуття власної гідності» як психологічного феномена містить у собі когнітивний, емоційний і конативний компоненти. Когнітивний компонент відбиває усвідомлення безумовності цінності кожної людини. Емоційний – переживання власної

цінності як безумовної. Конативний – регуляцію поведінки відповідно до ставлення до себе й іншої людини як до безумовної цінності [2: 15]».

Т.І.Зарубіна вважає, що «...у суспільно-історичних обставинах, що склалися, зростає значення суб'єктності школяра в навчально-виховному процесі, яка практично неможлива без формування в нього людської гідності як провідної людської якості [3: 155]». Схожу думку висловлює й Н.Г.Ємузова: «Почуття честі й власної гідності як особистості, у силу своїх інтегративних особливостей у цілісному процесі виховання ... можуть стати тими якостями, які були б покладені в основу концепції моральної особистості сучасного підлітка [4: 132]». Вона також зазначає, що почуття честі та власної гідності формується, укріплюється й розвивається тільки через утвердження у діяльності або спілкуванні, де підліток досягає певного успіху і в результаті отримує схвалення оточуючих та емоційне задоволення.

Мета статті – проаналізувати погляди В.О.Сухомлинського щодо ролі почуття власної гідності дитини у становленні її особистості, успішності навчання, а також шляхів формування й розвитку почуття власної гідності у дітей.

У роботі «Як виховати справжню людину» Василь Олександрович наводить перелік найважливіших якостей «ідеальної людини», які має виховувати школа. Серед них він виокремлює й «...почуття людської гідності – повагу до самого себе, вміння дорожити своєю особистою честю, своїм ім'ям, чутливість до оцінки власної поведінки, власного духовного світу колективом, товаришами; постійне прагнення до моральної досконалості, до ідеального, високоморального бажання стати сьогодні кращим ніж був учора...» [8: 150].

І тут же визначає шлях до бажаної мети: «Щоб моральний ідеал став реальністю, треба вчити людину правильно жити, правильно ставитися до людей і до самої себе. Учителю стає вихователем лише тоді, коли оволодіє найтоншим інструментом виховання – наукою про моральність, етикою. Етика в школі – це «практична філософія виховання» [8: 150].

Зауважимо, що гідність, совість, честь, відповідальність є основними, найважливішими категоріями етики.

У роботі «Слово до спадкоємця» Василь Олександрович підкреслює виховну силу почуття власної гідності: «Секрет (виховання) полягає от у чому: навчання стає вихованням там, де є турбота наставника про людську гідність школяра. Серцевина виховання, по суті, і є турбота про те, щоб маленька людина завжди почувала свою гідність працівника інтелектуальної праці, гідність громадянина, гідність сина – дочки своїх батьків, гідність особистості, красивої своїми шляхетними намірами, поривами, успіхами» [10: 407].

У своїх працях педагог розкриває й засоби, що сприяють формуванню, розвитку цього почуття. Так, у книзі «Серце віддаю дітям» він підкреслює важливість розвитку емоційної сфери дитини, емоційного сприйняття навколишнього світу.

Велику увагу в емоційному розвитку В.О.Сухомлинський приділяє емоційному сприйняттю природи, музики та поезії рідного слова. «Дитяча душа, – пише він, – однаковою мірою чутлива і до рідного слова, і до краси природи, і до музичної мелодії. Якщо в ранньому дитинстві донести до серця красу музичного твору, якщо у звуках дитина відчує багатогранні відтінки людських почуттів, вона підніметься на таку сходинку культури, що не може бути досягнута ніякими іншими засобами. Почуття краси музичної мелодії відкриває перед дитиною власну красу – маленька людина усвідомлює свою гідність. Музичне виховання – це не виховання музиканта, а насамперед виховання людини [9: 63]».

І далі: «Завдання полягає в тім, щоб музична мелодія відкрила в кожному серці життєдайне джерело людських почуттів. Як у живому, трепетному слові рідної мови, так і в музичній мелодії перед дитиною розкривається краса навколишнього світу. Але мелодія – ця мова людських почуттів – доносить до дитячої душі не тільки красу миру. Вона відкриває перед людьми людську велич і гідність. У хвилини насолоди музикою дитина відчуває, що вона справжня людина. Душа дитини – це душа чуйного музиканта [9: 72]».

Дуже важливо розвинути емоційну сферу дитини якомога раніше. Сухомлинський неодноразово підкреслював у своїх працях, що неможливо надолужити те, що не розвинуто в

дитинстві. Дошкільний вік – сенситивний період розвитку відчуттів і почуттів дитини. Емоційна сфера дитини потребує особливої уваги в цей період.

Емоційне спілкування з дорослим – це перший вид діяльності дитини в ранньому віці. Саме з емоційного спілкування починається соціалізація дитини в родині. І саме від того, якими емоціями, почуттями наповнена атмосфера в родині, визначною мірою залежить формування особистості дитини, її ставлення до світу, людей, усе подальше життя. «Всі ми добре знаємо, – зазначає педагог, – що пізнання людини починається в родині – починається з того моменту, коли, заколисана материнською пісню, дитина уперше посміхається мамі. Як важливо, щоб перші думки про добро, сердечне, найпрекрасніше, що є у світі, – про любов людини до людини – пробуджувалися на особистому досвіді, щоб найдорожчими для дитини стали мати й батько... Адже духовна серцевина справжньої материнської і батьківської любові у тому, щоб син, дочка, відчувши повагу до самих себе, переживали прагнення бути хорошими людьми [9: 92-93]».

У тих же випадках, на жаль, непоодиноких, коли дитина позбавлена таких умов у родині, або відчуває недостатню любов, турботу, повагу рідних, особливу роль відіграє школа, класний колектив, атмосфера, яка панує в ньому, ставлення до дитини вчителя та однолітків. Василь Олександрович пише: «... дитячий колектив лише тоді стає силою, яка виховує, коли він піднімає кожну людину, утверджує в кожному почуття власної гідності, поваги до самої себе. У досвідчених педагогів я знаходив найцінніші крупиці творчості, зміст якої зводився до того, щоб дитина пишалася собою, своїми вчинками, оберігала свою честь, гідність [9: 93]».

Наступним суттєвим аспектом виховання почуття власної гідності є те, що відбуватися цей процес може лише в діяльності – ігровій, навчальній, трудовій. Дитина охоче вчиться, виконує доручення, грає лише тоді, коли це дає їй позитивні емоції – радість успіху, подолання перешкод та труднощів, перемоги над собою, гордість. «Одне з найважливіших виховних завдань, – зазначає педагог, – полягає в тому, щоб у процесі оволодіння знаннями кожна дитина переживала людську гідність, почуття гордості. Учитель не тільки відкриває світ перед учнем, але й утверджує дитину в навколишньому світі як активного творця – творця, який переживає почуття гордості за свої успіхи [9: 99]».

Саме таким чином прищеплюються й розвиваються любов до пізнання, любов до праці. Сухомлинський вважає, що те, що у практиці виховної роботи називають любов'ю до праці, є сплавом цікавості, допитливості й почуття власної гідності дитини [9].

Зовсім іншим шляхом іде формування особистості, коли дитина позбавлена цих переживань. «Якщо дитина не бачить успіхів у своїй праці, – говорить педагог, – вогник спраги знань гасне, у дитячому серці утвориться крижинка, що не розтопити ніякими стараннями доти, поки вогник знову не займеться (а запалити його вдруге – ой як важко!); дитина зневіряється у своїх силах, застібається, образно говорячи, на всі гудзики, стає настороженою, найжачується, відповідає зухвалістю на поради й зауваження вчителя. Або ще гірше: почуття власної гідності в неї притупляється, вона звикається з думкою, що ні до чого не має здібностей. Що може бути аморальнішим, чим придушити в людині його почуття власної гідності! Від того, як учень ставиться в роки дитинства й отрочтва до самого себе, яким він бачить себе у світі праці, величезною мірою залежить його моральний вигляд [9: 162]».

Цікавими є погляди Сухомлинського на таку поширену проблему як лінощі. Дуже образні і влучні його слова: «Лінощі – дитя неробства й пустого проведення часу. ... Ледар народжується там, де все легко дається і людина не знає, що таке важко... Лінощі – піна на хвилі безтурботності. Це явище глибоко духовного порядку, його корені ховаються в бездіяльності душі. Лінивим стає той, хто нічого не бере близько до серця. Лінощі часто-густо споріднені з відсутністю почуття власної гідності: людині байдуже, що про неї думають інші [8: 110]».

На думку педагога, вилікувати лінощі нелегко, як і запобігти їм, але результат вартий того: відвернуті лінощі – це найцінніша працьовитість. Шляхом запобігання лінощам є й

усвідомлення дитиною позитивних наслідків подолання труднощів – радість перемоги, гордість за результат власного труда, схвалення дорослих і однолітків. Педагоги і батьки мають створювати такі ситуації, щоб дитина обов'язково переживала ці почуття, які дають радість життя, почуття власної самоцінності.

Згадуючи слова К.Ушинського про те, що дитина від природи не має щиросердечних лінощів, вона любить самостійну діяльність, хоче все робити сама, педагог розвиває цю думку, й зазначає, що треба навчити дітей трудитися, навчити думати, спостерігати, розуміти, що таке розумова праця, що значить добре трудитися. «Дитина, яка ніколи не пізнала радості праці в навчанні, не пережила гордості від того, що труднощі переборено, – це нещасна людина. Нещасна людина – велике лихо для нашого суспільства, нещасна дитина – у сто разів більше лихо. Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, розбудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності – це перша заповідь виховання. У цій радості й народжується почуття гордості, власної гідності. Дитина, багато разів переживши це почуття, не шукає легкого шляху, не користується результатами чужої праці [9: 164]».

Пробуджуючи почуття гордості, честі, власної гідності, учитель домагався того, що діти прагнули працювати самостійно.

«Радість праці – це краса буття; пізнаючи цю красу, дитина переживає почуття власної гідності, гордість від усвідомлення того, що труднощі переборені. Важливе виховне завдання в тім, щоб почуття особистої гідності, особистої гордості кожного вихованця ґрунтувалося на трудовому успіху [9]».

І, безумовно, великого значення у справі виховання почуття власної гідності надавав В.О.Сухомлинський власне моральному вихованню. Він читав своїм вихованцям книги й розповідав життєві історії, «у яких звучить заклик до боротьби за людську гідність, яскраво виражена ідея непримиренності до гноблення людини людиною». Він прагнув до того, щоб вихованці захоплювалися стійкістю, мужністю, героїзмом, вірністю переконанням кращих синів людства, які боролися й віддавали життя за свободу й незалежність своєї батьківщини, за звільнення від експлуатації, за утвердження людської гідності.

В.О.Сухомлинський вважав, що утвердити здатність відстоювати свої переконання як власне достоїнство – одне з важливих завдань виховання, здійснити яке можливо лише за умови, що з дитинства в людини починають вироблятися уявлення про добро й зло, втілені в яскраві образи. Причому визначальну роль відіграє власна емоційна оцінка цих образів та уявлень.

Варто наголосити й на певних умовах, без яких виховання почуття власної гідності неможливе. Це повага до дитини, її прав, певна незалежність, свобода, насамперед, свобода вибору і відповідальність за його наслідки. Педагог вважав: «Виховати почуття власної гідності, честі, поваги до самого себе можна лише тоді, коли людина відчуває, відчуває себе господарем у власному духовному світі, коли в ньому є певна межа, яку ніхто не має права переступити [9: 178]».

Неможливо в межах однієї статті висвітлити всі аспекти виховання почуття власної гідності та його ролі у вихованні та навчанні дитини, які розглядав у своїх працях Василь Олександрович. Так, окремого дослідження заслуговують погляди педагога на використання оцінки як найтоншого педагогічного інструмента у навчально-виховному процесі; вплив почуттів, емоцій на розумову діяльність дитини; роль почуття власної гідності у статевому вихованні підлітків тощо.

Одне з положень програми морального самовиховання, розробленої педагогами Павлівської школи: «У людському світі безліч чеснот, але одна чеснота є вершиною людяності, – це почуття власної гідності [8: 113]».

Гідність як категорія соціальної психології означає ставлення людини до самої себе (на ґрунті адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей, у психологічному плані гідність є формою вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе [8].

Не можна не погодитися з видатним педагогом, що гідність дитини є найпотужнішим і водночас найчутливішим, найтоншим інструментом у її вихованні. Почуття власної гідності дитини – інтегральне утворення у структурі особистості – є її засобом і результатом виховання. Отже, воно потребує особливої уваги й бережного ставлення з боку батьків, педагогів. Розвивати це почуття можна, створюючи ситуації, коли дитина переживає радість творення, подолання перешкод, гордості за власні досягнення, добро, створене для інших. А це, у свою чергу, потребує розвитку емоційної сфери дитини. В.О.Сухомлинський вбачав можливості розвитку чуттєвої сфери через навчання дітей емоційному сприйманню музики (як звуків природи, так і музичних творів), природи, рідного слова. Він наголошував на визначній ролі особистого досвіду переживання дитиною почуття любові рідних і до рідних у становленні її особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський міський педагогічний ун-т ім. Б.Д.Грінченка. – К., 2002. – 205 арк.
2. Зайцева Ю.Е. Чувство собственного достоинства как психологический феномен: Дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2003. – 180 с.
3. Зарубіна Т.И. Формирование основ человеческого достоинства у школьников-подростков средствами психологии: Дис. ... канд. пед. наук. – Нижневартовск, 2001. – 218 с.
4. Емузова Нина Гузеровна. Воспитание чувства чести и собственного достоинства у подростков: Дис. ... канд.пед.наук. – Майкоп, 1995. – 156 с.
5. Коротовских Т.В. Формирование основы чувства собственного достоинства у старшего дошкольника в самопроцессах: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 Казань, 2004. – 201 с.
6. Психологічний словник / За ред. В.І.Войтка. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1982. – С.34.
7. Словарь по этике / Под ред. И.С.Кона: изд.3-е. – М.: Политиздат, 1975. – С.78.
8. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1976. – 670 с.
9. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – 670 с.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – 639 с.

УДК 37. 046. 16

Л.А. Гончаренко

ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті подано погляди В.Сухомлинського на проблему виховання толерантної особистості школяра. Розкрито роль вчителя у розвитку толерантної особистості дитини.

The article outlines the views of V.Sukhomlinskiy on the problem of upbringing of tolerant individuality of a schoolchild. The article reveals the role of teacher in the development of tolerant individuality of a child.

Постановка проблеми. Проблема розвитку гуманної особистості на даний час не втрачає своєї актуальності. Вона є особливо важливою для сучасних загальноосвітніх навчальних закладів, які мають спрямовувати свою роботу на пробудження в дитині всіх її духовних сил, формування гуманних почуттів шляхом впливу не лише на свідомість, а й на емоційну сферу школяра. Це дасть можливість виховати всесторонньо та гармонійно розвинуту особистість. Одним з чинників розвитку такої особистості є толерантність. У сфері виховання й розвитку толерантність означає культивування взаємин відкритості, реальну зацікавленість у культурних відмінностях, визнання багатоманітності, розвиток здатності розпізнавати несправедливість й здійснювати кроки щодо її подолання, а також

здатність конструктивно вирішувати суперечки й забезпечувати рух від конфліктних ситуацій до примирення й вирішення суперечностей.

«Толерантність» – це одне із понять, яке останнім часом стало загальноживаним. І це не випадково, адже різноманітність сучасного світу вимагає від особистостей пошуку нових форм взаємодії, яка б базувалася на сприйнятті та порозумінні між людьми, котрі мають власний спосіб життя, мислення, переконання, уявлення. Сьогодні толерантність має стати однією з моделей побудови позитивних взаємин між людьми, які відрізняються один від одного за певними ознаками. Тож, виховання дітей у дусі терпимості до індивідуальних, культурних та національних відмінностей інших людей, уміння жити в мирі та злагоді є досить актуальним.

Проблема толерантності нині є однією з найскладніших, а подекуди й суперечливих, тому на сучасному етапі розвитку толерантної свідомості школярів дуже важливими є ідеї В.Сухомлинського, адже видатний педагог терпимість вважав найважливішим елементом духовної культури учня, що відображає моральну вихованість й дозволяє йому вільно орієнтуватися у складному світі людських взаємин.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема толерантності у науковій літературі не нова. У своїх дослідженнях до неї зверталися зарубіжні та вітчизняні педагоги-класики: А.Дистервег, Я.Коменський, А.Макаренко І.Песталоцці, К.Ушинський та інші. На сучасному етапі її розглядають такі науковці: Е. Аджиєва, М. Баяновська, І. Бех, С. Бондирева, О. Грибова, А. Садохін, Г.Солдатова, О.Сухомлинська та інші. Особливий вклад у педагогіку толерантності вніс відомий учений В.Сухомлинський. У його працях особливе місце приділено вихованню дітей у дусі дружби народів. Саме Василь Олександрович виділив два взаємопов'язаних напрямки: встановлення духовного спілкування вихованців з дітьми інших національностей та прояв емоційно-ціннісного ставлення до людей іншої національності в конкретній діяльності. Це свідчить про особливу увагу педагога до питань виховання толерантної особистості. Зважаючи на це, **метою статті** є розкриття поглядів В.Сухомлинського на проблему виховання толерантної особистості.

Виклад основного матеріалу. Для педагогіки Василя Олександровича характерним є виховання духовно багатой особистості, яка з повагою ставиться і до себе, і до інших людей. На його думку, для того, щоб учень став справжньою людиною йому, передусім, треба поважати самого себе, бо без поваги, без любові до краси у самому собі неможлива людська культура і позитивне ставлення до інших.

Особливого значення у розвитку толерантної особистості дитини В.Сухомлинський надавав учителю, який має бути завжди активною, творчою особистістю. Роль педагога у цьому процесі дійсно важлива, адже складно уявити, що нетолерантний учитель зможе виховати толерантне ставлення у школярів до інших людей, етносів, культур.

Педагог для дітей є взірцем, який спонукає їх йти за собою, рівнятися на себе. Він повинен уміти будувати свої стосунки з вихованцями на основі професійного такту, серцевиною якого є повага до особистості дитини. Розуміння учителем школярів, підказує йому вибір оптимальних засобів взаємодії в конкретній ситуації. У загальноосвітньому навчальному закладі педагог і учень постійно взаємодіють і від того, який складається клімат в їхніх міжособистісних стосунках, буде залежати конструктивність процесу комунікації. Учитель має знати, що під час спілкування важливо знайти точки дотику, загальне поле інтересів, бажання взаємодіяти з опонентом і лише за цих умов переходити до обговорення позицій, що відрізняються. Така діяльність призведе до плідного пошуку істини, зробить процес навчання й виховання ефективним. В.Сухомлинський висував високі вимоги до особистості педагога, до його особистісних рис, знань й життєвого досвіту. Учитель має бути для дитини авторитетом, переконаний видатний педагог. Під авторитетом він розумів постійне духовне спілкування вчителя й дитини, взаємопроникнення у світ думок, почуттів, переживань один одного. З цього приводу він писав: «Найважливіше джерело виховання почуттів педагога – це багатогранні емоційні стосунки з дітьми в дружньому колективі, де учитель не лише наставник, а й друг, товариш [6: 22]».

Важливим у розвитку толерантної особистості є описане педагогом інтернаціональне виховання, основою якого є формування в учнів почуття дружби до інших народів. Василь Олександрович наголошував, що таке почуття має народжуватися ще задовго до школи. Тому вагомого значення в цьому процесі надавав сім'ї, стверджуючи, що першооснови інтернаціональних почуттів закладаються саме в ній. На його переконання, у родині, де батьки спілкуючись з дітьми, розповідають багато хорошого про представників інших народностей, зароджується почуття поваги і дружби до них.

В.Сухомлинський активно запроваджував виховання почуття дружби до народів у Павлівській школі. У ній, формуючи дане почуття, педагоги використовували розповіді, бесіди, що чергувалися з читанням книг про дружні стосунки між етносами, про випробування, які спіткали їх долю, про спільну діяльність тощо. Окрім такої роботи в цій школі були поширені так звані “мандрівки Батьківщиною”, що запроваджувалися з другого класу. Вони ґрунтувалися на уявній подорожі, за допомогою глобуса або географічної карти, колишніми республіками Радянської держави. Ці подорожі супроводжувалися розповіддю про народи, їх мови, звичаї, традиції, обряди тощо. Цей процес обов'язково передбачав демонстрацію діафільмів, фото, ілюстрацій. За допомогою уявної подорожі діти змогли побувати в багатьох куточках, познайомитися зі способом життя й працею низки народів. Така робота давала можливість створити цілісне уявлення про ціннісні орієнтації, культуру, побут представників різних національностей, сформувані толерантне до них ставлення. Головною метою такої роботи, як зазначав педагог, є домагання того, щоб школярі не тільки знали про ідеї дружби народів, а й набували власного досвіду високоморальної поведінки. Окрім цього кожна дитина має усвідомити значення дружби народів для долі країни і для власної долі, бо сила будь-якої держави полягає саме в дружбі, взаєморозумінні, повазі, згуртованості всіх народів, що їх населяють.

Василь Олександрович звертає увагу й на виховання дітей на загальнолюдських цінностях, бо, як зазначав педагог, вироблена система цінностей кожного народу гармонізує і забезпечує скарбницю загальнолюдських, від яких збагачується й сама. Ці ідеї особливо цінні, бо сьогодні актуальними стали питання полікультурного виховання, яке хоч і ґрунтується на пізнанні культур різних народів, що живуть на одній території, але воно не заперечує національного, а розглядається як органічні складові єдиного процесу, який забезпечує більш глибоке засвоєння і розуміння як національних, так і загальнолюдських моральних цінностей [1]. Полікультурне виховання допомагає дитині поважати як цінності свого народу, так і толерантно ставитися до ціннісних орієнтацій представників інших етнічних груп.

Толерантна особистість має з повагою ставитися до міжнаціональних відмінностей, бути відкритою у спілкуванні, терпимо ставитися до ціннісних орієнтацій представників інших культурних груп. В основі міжнаціональних стосунків, на думку В.Сухомлинського, мають лежати такі заповіді: 1) бережи недоторканість, уразливість іншої людини; 2) знай, що твоє нерозумне, холодне слово може образити, вразити, засмутити, потрясти; 3) не можна змішувати людські слабкості й зло. Проти зла треба боротися. Зло нетерпиме; 4) велике зло – принижує достоїнство іншої людини; 5) дорогим для тебе має стати не «моє», а наше, тобто цінності, що належать суспільству, створені суспільством для щастя й радості всіх, кожної особистості [4]. Отже, цими заповідями педагог-гуманіст закликає особистість до толерантності, поваги, розуміння у стосунках з людьми іншої національності.

Проблема виховання у школярів терпимого ставлення до окремих людських слабкостей та вміння це ставлення проявляти розглядається також у працях В.Сухомлинського. Педагог вважав терпимість важливою складовою духовної культури особистості школяра, що відображає моральну вихованість й дозволяє йому орієнтуватися у складному світі людських характерів. На його думку, дітям необхідно навчитися проявляти терпимість, чуйність, такт, в першу чергу, у ставленні до людей похилого віку, самотніх та хворих людей [3].

Цікавими є думки всесвітньовідомого педагога стосовно кордонів толерантності. Він зазначав про те, що безмежна доброта й терпимість може переродитися у всепрощення, яке він вважав недопустимим. Василь Олександрович з цього приводу писав: «... терпимість, душевна м'якість повинні поєднуватися в людині з твердою непримиренністю, безкомпромісністю... Зі слабкістю можна миритися, бути до неї поблажливим й уміти піднятися вище за неї, зі злом треба бути безпощадним [5: 161-162]». Ці думки будуть цінними для сучасників, адже терпиме ставлення до того, що не може бути терпимим є досить часто результатом помилковості, неадекватного сприйняття та оцінки тієї чи іншої ситуації, воно може бути пов'язаним з бездумною, некритично відтвореною традицією або продуктом ідеологічного зомбування, і нарешті, воно може бути продиктоване просто страхом опинитися у ролі «еретика», відступити від тієї чи іншої «генеральної лінії», або безпринципним пристосуванням, лицемірством та конформістською позицією. Часто вищевикладена поведінка людиною ототожнюється з толерантністю, компрометуючи її як один із демократичних інститутів у політично незрілій суспільній свідомості, коли в результаті негативно оцінюється не той чи інший спосіб дій, а принцип толерантності як такий [2]. В.Сухомлинський відзначав, що людина, яка не знає меж своїм бажанням й не вміє співвідносити їх з інтересами інших людей, ніколи не стане хорошим громадянином [3]. Отже, педагог звертав увагу на важливу проблему, пов'язану з кордонами толерантності, адже безмежна толерантність призводить до її знищення.

Працюючи вчителем і директором школи, Василь Олександрович довів, що людина ще з дитинства має жити в гармонії сама з собою і зі світом в цілому. Таку гармонію повинні створювати у навчальному закладі стосунки між учнями, між учнями та вчителями, які мають бути тонкими і базуватися на ніжності. Таку ж гармонію В. Сухомлинський намагався створити і в стосунках між дитиною та її батьками, а також між дитиною та її оточенням. Про це свідчать розділи книги «Як виховати справжню людину», зокрема такі: «Як вчити дітей любити своїх батьків», «Як виховати гармонійні стосунки між батьками й дітьми», «Як виховати в свого підопічного здатність до співучасті та співпереживання», «Як виховати у дітей доброзичливість», «Як спонукати дітей до благородних вчинків?» «Як вчити чуйній та тактовній поведінці» тощо. Все це говорить про те, що великий педагог надавав важливого значення духовному збагаченню особистості, що є джерелом її повноти й багатогранності.

Особливу роль він також надавав вихованню в родині, де на його переконання формувалися тонкощі відчуття іншого, емоційне сприйняття, вразливість, чуйність, співпереживання, проникнення в душевний світ іншої людини, розвивалася культура поведінки. Також він зазначав, що культурна людина є терпимою до людей інших національностей, до інакомислення, не є агресивним, задля цього повною мірою задовольняти її матеріальні потреби, щоб людська натура ставала тоншою, гостріше сприймала світ та душевний стан інших людей.

В.Сухомлинський є прихильником постійного, безперервного виховного впливу на дитину, але через сили, що активізують її бажання, волю у потрібному напрямку. Таким напрямком є і виховання толерантної особистості. Цей процес має бути постійним, адже дитина перебуваючи в соціумі, постійно стикається з людьми, які від неї багато чим відрізняються.

Висновки. Зазначене вище дає можливість зробити висновок про те, що погляди Василя Олександровича Сухомлинського на виховання толерантної особистості є досить актуальними й на даний час. У цьому процесі він важливу роль відводив виховному аспекту педагогів, адже толерантні стосунки вчителя складаються з інтересу до особистості учня, зі співчуття учню, допомоги йому, поваги його думки, із високої вимогливості до його навчальної діяльності й стурбованості розвитком її особистості. Все це спонукає учня до спочатку несвідомого, а згодом і свідомого толерантного ставлення до людей.

Подальші дослідження. Незважаючи на численні дослідження педагогічної спадщини В.Сухомлинського, на даний час ще залишаються деякі аспекти, які потребують детальнішого аналізу, тому подальші дослідження варто проводити з розгляду питань,

пов'язаних із поглядами педагога на полікультурну освіту й виховання дітей у загальноосвітньому навчальному закладі; роллю гуманістичної педагогіки В.Сухомлинського у побудові позитивних міжетнічних стосунків у шкільному колективі; розкритті необхідності взаємодії батьків та педагогів у напрямку виховання толерантної поведінки дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голік Л.О. Полікультурна освіта в Україні / Л.О.Голік, Т.В.Клинченко, М.Ю.Красовицький, Г.І.Левченко // Завуч. – 1999. – № 29/35 (жовтень). – С.3-4.
2. Гараджа В.И. Толерантность как социальный феномен. / В.И.Гараджа. – Доступний з <http://www.sgu.ru/>.
3. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – М.: Просвещение, 1990.
4. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. – М.: Просвещение, 1981. – 192 с.
5. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 387 с.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 3. – 335 с.

УДК 37.032

О.В. Гончарук

ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подається теоретичний аналіз сутності та структури самосвідомості особистості та розкриваються особливості її формування в молодшому шкільному віці.

The article presented a theoretical analysis of the nature and structure of self-identity and reveal features of its formation in younger school age.

Особливості та мета формування самосвідомості молодшого школяра обумовлюються загальними цілями національного виховання в сучасному українському суспільстві. Це, передусім, формування комплексу якостей особистості вихованця, необхідних для самоусвідомлення, самореалізації, самоствердження і самоактуалізації. З огляду на це, проблема формування самосвідомості молодших школярів є надзвичайно актуальною і складною.

Аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми свідчить, що специфікою значної кількості наукових праць є їх зосередження на двох вікових категоріях. У першу чергу, це численні дослідження процесу становлення самосвідомості у дітей дошкільного віку, а, по-друге, це дослідження свідомості і самосвідомості в юнацькому віці... Водночас розвиток свідомості і самосвідомості в молодшому шкільному віці майже не вивчався [4; 6]. Окрім того треба відзначити також, що і серед малочисельних досліджень, присвячених розвитку самосвідомості молодших школярів, переважають психологічні.

Саме тому *метою* нашої статті є аналіз теоретичних засад формування самосвідомості учнів початкової школи.

На основі аналізу наукової педагогічної літератури можна, на нашу думку, стверджувати, що найповніше й найглибше педагогічний аспект формування самосвідомості дітей молодшого шкільного віку був розроблений у працях В. О. Сухомлинського, який розглядав формування самосвідомості як серцевину або стрижень духовного розвитку молодших школярів. Саме тому аналіз проблеми формування самосвідомості в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського повинен здійснюватися в контексті загальної концепції духовного розвитку дітей цього віку. Так, на думку педагога, саме в роки навчання в I-IV

класах – від 7 до 11 років – відбувається становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. „Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж знань і вмінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям. Роки навчання в початкових класах – цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра” [6: 100]. Школа, підкреслював В.Сухомлинський, – це насамперед вогнище духовного життя. Тому місія педагога – наставника юних душ – „полягає в тому, щоб у школі в усій повноті розкривалося багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості. І лише за умови повноцінного духовного життя колективу й особистості в усьому його багатстві й різноманітності навчання стає справою бажаною, привабливою” [9: 78].

Кожна дитина, на думку педагога, – це дуже складний, неосяжний і неповторний світ, без знання і пізнання якого неможливе свідоме творення людини. „...Кожна, буквально кожна без винятку дитина – це цілий світ. Нам, педагогам, його відкривати. Нам підняти цей світ до самопізнання і самовдосконалення” [7: 423]. Разом з тим він підкреслював, що дитячий світ – це світ особливий. „Діти живуть своїми дитячими уявленнями про добро і зло, про хороше й погане; у них свої дитячі критерії краси, у них навіть свій вимір часу: в дитинстві день здається роком, а рік – вічністю” [6: 620].

Важливою для нашого дослідження є думка Василя Сухомлинського про те, що дитяче сприйняття світу, яке відрізняється від сприйняття його дорослими, це – „своєрідна художня творчість”. Тобто дитина не просто пізнає світ, а й наділяє його такими властивостями, які викликають у неї різноманітні почуття й емоції. „Образ, сприйнятий і в той же час створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. Діти переживають бурхливу радість, сприймаючи образи навколишнього світу і додаючи до них щось від фантазії. Емоційна насиченість сприйняття – духовний заряд дитячої творчості” [8: 45].

Особливо цінною для досліджуваної проблеми, на нашу думку, є розроблена Сухомлинським концепція дитячої самосвідомості, хоча саме поняття „самосвідомість” зустрічається в його працях порівняно рідко. Як практик, він більше уваги приділяв не теоретичній розробці змісту цього поняття, а його операціоналізації, тобто виділенню таких його аспектів, які мають більш конкретний характер, піддаються спостереженню, очевидним змінам і можуть бути перевірені в педагогічній практиці. В якості таких аспектів самосвідомості він виділяв наступні. По-перше, – пізнавальний аспект самосвідомості, через який відбувається пізнання людиною самої себе або її самопізнання. У цьому контексті суттєвим є виділення вченим двох складових самопізнання: людина пізнає себе, відповідаючи не тільки на запитання „хто я”, а й на запитання „яка я?”. Якщо в першому випадку людина пізнає себе через розкриття свого співвідношення з різними предметами та істотами, то в другому – вона розкривається через визначення своїх суто людських (моральних, естетичних та інших) вимірів.

По-друге, проєктивний або ідеалізуючий аспект самосвідомості (самопроєктування, самоідеалізація), в якому людина самовизначається з точки зору того, ким або якою вона хотіла б, може або повинна бути.

По-третє, це ставлення людини до самої себе, її самоставлення, яке не зводиться лише до самооцінки, а включає в себе й інші, зокрема, вольові моменти.

І нарешті, останнє, це розуміння того, що і як може чи повинна людина робити для того, щоб стати кращою, досконалішою, ніж вона є. Цей аспект становить безпосередньо духовну основу самовиховання, самовдосконалення, самотворення людини.

Усі ці аспекти можуть бути виокремлені лише теоретично, тому що, як постійно підкреслював сам педагог, в житті дитини, її становленні й вихованні вони нерозривно зв'язані між собою.

„...Цікавішого, ніж людина, нічого на світі немає” [8: 381] – відзначав Сухомлинський, зауважуючи при цьому, що ми, вихователі, часто „забуваємо про те, що пізнання світу починається для маленьких дітей з пізнання людини [6: 24]. Разом з тим він підкреслював, що „людина, її життя, боротьба, радощі – це найскладніший предмет пізнання...” [6: 481].

В.О.Сухомлинський наголошував, що „самовиховання починається із самопізнання”, яке є одним із найскладніших і найважчих завдань у житті дитини [8: 610] і що „виховувати саму себе людина зможе тільки тоді, коли вона знає саму себе” [7: 495]. Пізнання дитиною самої себе не може зводитися до усвідомлення нею себе лише як природної істоти, бо, пізнаючи світ, вона виділяє себе і як суспільну істоту [6: 506], як громадянина. Тому необхідно, щоб громадянське світосприймання вже з дитячих років стало немовби тим дзеркалом, в якому людина бачить себе, оцінює свою поведінку, виявляє ставлення до себе в думках, переживаннях, учинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження.

Важливими для нашого дослідження є також праці відомого українського вченого П. Р. Чамати, який, за словами Л. С. Бондар, «увійшов в історію вітчизняної психології як засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості» [10: 377]. Так, у 40-х – 60-х роках минулого століття ним були надруковані такі роботи, як «Про генезу самосвідомості дитини», «Особливості розвитку самосвідомості у дітей дошкільного віку», «Про природу і сутність самосвідомості особистості», «Питання самосвідомості особистості», «Роль мови в формуванні самосвідомості у дитини», «Особливості розвитку самосвідомості у дітей», «Про самосвідомість учнів та шляхи педагогічного керівництва цим процесом» та інші. Підсумковою працею П. Р. Чамати стала його праця «Самосвідомість та її розвиток у дітей», в якій окремий розділ був присвячений особливостям розвитку самосвідомості у молодших школярів.

Спираючись на дослідження Б. Г. Ананьєва, автор відзначав, що розвиток самосвідомості дітей молодшого шкільного віку характеризується насамперед переходом дітей від уявлень до думок про себе, який розпочинається вже у старшому дошкільному віці. Вирішальну роль при цьому, згідно А. Потебні та К. Д. Ушинського, відіграє вивчення рідної мови, особливо її граматики. Важливий вплив на формування особистості молодшого школяра та його самосвідомості має також читання художньої літератури.

Учений також зазначає, що дослідження, які тривалий час проводилися в Інституті психології України „показали, що молодші школярі починають співставляти себе з літературним героєм найчастіше під впливом дорослих, особливо педагогів”. Перенесення на себе вчинків літературних героїв у молодших школярів з віком зазнає значних змін. Спочатку вони виділяють і переносять на себе лише зовнішньо схожі вчинки, потім вони переносять більш характерні для них вчинки, а далі перенесення набуває більш узагальненого вигляду: переносять вже не тільки окремі вчинки, але й риси характеру. В результаті самооцінка школярів значно збагачується, уточнюються її критерії, вона стає більш об’єктивною, критичною і самостійною [11: 34].

Розвиток самооцінки молодших школярів насамперед здійснюється в напрямі поступового розширення її обсягу. Оцінюючи спочатку тільки свої зовнішні вчинки та дії, діти поступово включають у сферу самооцінки різні внутрішні моральні якості своєї особистості: правдивість, чесність, скромність, ввічливість, справедливість, колективізм [11: 35].

Автор відзначає також, що з розвитком самосвідомості молодших школярів зростають також критичність і самостійність їхньої самооцінки. Так, в учнів перших класів самооцінка майже завжди залежить від їхньої оцінки вчителями та батьками, в той час, як учні других і третіх класів уже виявляють певну самостійність у самооцінці, порівнюючи при цьому себе з іншими школярами, а також свою сучасну діяльність з минулою. Разом з тим, діти легше оцінюють інших, зокрема своїх однокласників, аніж самих себе. Оцінюючи себе спочатку лише на вимогу дорослих, вони з часом починають робити це і з власної ініціативи. Свою самооцінку діти навчаються узгоджувати з оцінкою себе з боку дорослих, зокрема вчителів, і

товаришів по класу, завдяки чому їхня самооцінка стає більш правильною та об'єктивною [11: 36].

У процесі розвитку самосвідомості молодших школярів зростає також їх здатність до самоконтролю. Цей процес проходить у декілька етапів. Спочатку самоконтроль у них виступає як діяльність, якої вимагають дорослі. Пізніше такий самоконтроль починає здійснюватися ними цілком свідомо. Нарешті, в них виробляється розуміння значення самоконтролю і розширюється сфера його застосування.

Особливе значення у формуванні самосвідомості молодших школярів має праця. Оволодіваючи простими інструментами, набуваючи певних умінь і навичок, діти дістають велике задоволення, виростають у власних очах, особливо коли трудові зусилля дітей закінчуються виготовленням якихось предметів або продуктів [11: 37].

Ще одна особливість, на яку звертає увагу у своїй праці П. Р. Чамата, це те, що в молодшому шкільному віці самосвідомість дітей розвивається як процес мимовільний. Вони ще не виявляють особливого інтересу до себе і мало цікавляться своїм психічним життям. Це є однією з причин деякого відставання самопізнання в дітей від розвитку їх предметного знання, самооцінки від оцінки інших. Другою причиною є те, що в об'єкті самопізнання злиті суб'єкт і об'єкт. «...Пізнаючи себе, діти завжди змушені діяти опосередковано, порівнювати себе з іншими людьми, привчатися до того, щоб дивитися на себе „очима інших”. І доки дитина не навчиться дивитися на себе „очима інших”, доти їй важче відрізнити себе від іншого” [11: 44].

Для більш глибокого розкриття проблеми формування самосвідомості особистості в молодшому шкільному віці важливу роль відіграють також дослідження таких відомих учених, як Л. І. Божович, І. С. Кона, І. І. Чеснокової, Г. С. Костюка, В. А. Роменець та ін. Так, І. С. Кон виходив з того, що вирішальним чинником становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування й праці є поступове ускладнення форм діяльності і спілкування з іншими людьми, результати якого фіксуються у відповідних стадіях розвитку індивідуальної самосвідомості. Немовля ще не має ніякої самосвідомості, навіть уявлення про своє фізичне Я. Першою стадією формування самосвідомості є перехід від випадкових дій до предметних, цілеспрямованих вчинків, який здійснюється з допомогою дорослих [1: 132-140].

Наступним етапом формування самосвідомості є відділення себе як діяча від своїх дій і самого процесу діяльності, яке закріплюється у засвоєнні дитиною власного ім'я. Але лише в три роки, а то й пізніше дитина оволодіває займенником „я” і починає говорити про себе у першій особі.

Пізніше – на наступному етапі – здійснюється перехід від усвідомлення своїх дій до усвідомлення своїх особистих якостей. У дитини на цьому етапі існує багато Я, але вони різні, і вона сама не знає, які з них „справжні”. Розширення уявлень про власне Я відбувається за рахунок того, що дитина усвідомлює свою належність до більшої кількості груп.

Однак, у дошкільників головним механізмом соціалізації залишається все таки сім'я. Ситуація суттєво змінюється із вступом дитини в школу. І це пов'язано не тільки з віковими особливостями, а насамперед із суттєвою зміною суспільного становища дитини. По-перше, у молодшого школяра змінюється провідний вид діяльності: місце гри поступово займає навчання. По-друге, авторитет батьків повинен узгоджуватися з авторитетом вчителя. По-третє, в дитини з'являються нові референтні групи з числа однолітків. Усе це суттєво ускладнює характер і зміст індивідуальної самосвідомості.

І.Кон також стверджує, що збагачення сфери діяльності й поглиблення розуміння інших людей супроводжується й поглибленням самооцінки, яка є більш складним процесом, ніж оцінка іншої людини, й розвивається з певним запізненням. Розвиток дитячої самосвідомості характеризується також тим, що по мірі розвитку особистості дитини зовнішнє регулювання її поведінки все більше уступає місце внутрішньому [1: 132-140].

Суттєвим для нашої роботи є зауваження вченого про те, що, по-перше, до підліткового віку свої відмінності від інших привертають увагу дитини лише у виключних,

конфліктних ситуаціях, оскільки його „я” практично зводиться до суми його ідентифікацій з різними значимими людьми, а по-друге, що для дитини з усіх вимірів часу найважливішим, а то й єдиним, є сучасне – „зараз”. Дитина слабо відчуває плин часу, оскільки її перспектива у минуле невелика, а майбутнє також уявляється їй тільки у загальному вигляді [2: 58-59].

На основі аналізу різних наукових джерел ми стверджуємо, що за часів незалежності в Україні активізувалися дослідження психолого-педагогічних закономірностей і особливостей формування самосвідомості у дітей молодшого шкільного віку (в працях В. Г. Кременя, І. Д. Беха, С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського, Р. А. Арцишевського, Х. М. Василькевич, О. К. Дусавицького та деяких інших авторів).

Так, констатуємо, що в різних соціальних спільнотах і групах можуть складатися різні уявлення про бажаний і належний спосіб поведінки людини, В. Г. Кремень зазначає, що в багатьох сім'ях у дітей вже до моменту вступу в школу формуються стійкі тенденції поведінки, засновані на нормах, які не відповідають правилам і вимогам, прийнятим у самій школі, що може спричинити конфліктний тип розвитку дитини і глибокі кризи в її шкільному житті. Тому це явище вимагає відповідної педагогічної чи психологічної корекції вже в початковій школі, оскільки «вона закладає фундамент того типу соціальних відносин і взаємодій, які визначатимуть особливості процесів соціалізації та персоналізації в підлітковому і юнацькому віці» [3: 111].

Серед параметрів, за якими може оцінюватися соціальний розвиток дитини, на першому місці знаходяться соціальні знання, які “ показують міру орієнтованості дитини в навколишньому світі (соціальне оточення, середовище мешкання, часове орієнтування, географічна, політична, економічна орієнтація та ін.). У дітей молодшого шкільного віку ці знання, набуті ними при зіткненні з різноманітними явищами дійсності, ще не систематизовані, досить уривчасті, оскільки дитина стикається з ними не в логіці науки, а в логіці життя” [3: 113 – 114].

У цьому випадку ми акцентуємо увагу на два важливі моменти, які, здебільшого, не враховуються іншими авторами. Це, по-перше, те, що у процесі формування самосвідомості дітей відбувається усвідомлення ними своєї «включеності» або належності не тільки до певних людських спільнот, але й до певних часових і просторових реальних чи уявних меж свого існування. Бо, наприклад, діти нерідко ідентифікують себе не із сучасністю, а з якимсь «героїчним» минулим. По-друге, уривчастість отриманих з різних джерел відомостей молодших школярів потребує їх певної інтеграції та систематизації з метою вироблення у них на цій основі цілісного розуміння свого соціального й природного середовища і в ньому – самих себе.

В.Г.Кремень визначає велику роль самооцінки в самосвідомості молодшого школяра, оскільки саме в самооцінці інтегрується те, чого досягла дитина, і те, до чого вона прагне, тобто проект майбутнього. «Для безболісного входження в шкільне життя дитині потрібна нова самооцінка і нова самосвідомість. Тільки якщо дитина вміє порівнювати себе з іншими дітьми в аналогічних ситуаціях, вона може дати собі правильну оцінку. Становлення адекватності оцінних і самооцінних відносин є найважливішою складовою особистісного зростання». Поява адекватнішої й об'єктивнішої самооцінки свідчить про серйозні зміни у самосвідомості дитини і може бути показником готовності не тільки до шкільного навчання, а й до шкільного способу життя загалом [3: 115 – 116].

Підсумовуючи викладене, приходимо до висновку, що формування самосвідомості молодших школярів є складним процесом, який поєднує в собі, з одного боку, траєкторію індивідуального психічного розвитку дитини, а з іншого, конкретну предметно-перетворюючу діяльність суб'єкта світогляду як вищої форми самосвідомості та соціально-історичних особливостей часу і умов, за яких здійснюється життєвий шлях конкретної людини.

З огляду на це, труднощі у формуванні самосвідомості особистості дитини зумовлюються, на нашу думку, дією наступних чинників.

1. Випереджаючим формуванням системи цінностей особистості. Йдеться про те, що базовими світоглядними утвореннями є першообрази буденної свідомості, індивідуальний життєвий досвід та сформована система цінностей індивіда, які закладаються у більш ранньому віці, аніж той, коли розвиток самосвідомості стає об'єктом свідомого інституалізованого формуючого впливу. Це означає, що хоча молодший школяр і здатний логічно сприймати певні нові світоглядні ідеї, нові ідеали і навіть відчувати внутрішню неспроможність своїх попередніх поглядів, однак, не дивлячись на це, він може не відчувати потреби замінити їх іншими, якщо вони пов'язані з цінностями, які мають для нього важливе значення.

2. Нерівномірністю розвитку інтелектуальної, спонукально-мотиваційної та дієво-практичної сфер особистості.

3. Суперечностями становлення особистості, які охоплюють, на нашу думку, такі системи:

- систему "особистість – світ";
- систему "особистість – внутрішнє "Я";
- систему "особистість – особистість".

Кожна система характеризується наявністю певних суперечностей, подолання яких у тій чи іншій мірі здійснює негативний або позитивний вплив на формування самосвідомості особистості.

Таким чином, можна зробити висновок, що становлення особистості молодшого школяра, формування його самосвідомості є невід'ємним від соціального самовизначення. Особистість народжується перший раз як володар особливого власного світу вже в трьохрічному віці, але лише усвідомлення себе і власного світу як свого роду культурної "монади" означає справжнє народження особистості. І яким буде це народження, залежить, насамперед, від протікання процесу формування самосвідомості саме в молодшому шкільному віці. Оскільки саме усвідомлення себе, свого місця та ролі в суспільстві, в цілому в світі, на ранніх етапах соціалізації призводить до вироблення активної життєвої позиції, яка визначається і скеровується розумінням особистістю світоглядного питання про сутність світовідношення взагалі.

А тому, ставлячи перед собою завдання формування самосвідомості особистості, необхідно чітко усвідомлювати: умовою успішного формування самосвідомості є співпадання завдань, які висуваються перед людиною з реальними можливостями їх здійснення. Самосвідомості неможливо навчити. Її потрібно формувати, виховувати, використовуючи вікові можливості дитини, особливості її духовного саморозвитку [5].

З огляду на сказане вище, очевидним є, що проблема формування самосвідомості особистості учня початкової школи потребує подальшого науково-педагогічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кон И. С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
2. Кон И. С. Открытие „Я”. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
3. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
4. Островська О. К. Взаємозалежність оцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 15. – Київ-Запоріжжя-Одеса, 2002. – С. 117-123.
5. Струманський В. Роль і місце ідеї та ідеології у процесах становлення українського громадянства // Початкова школа. – 2000. – № 8. – С. 3-5.
6. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 207-400.
7. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 53-206.
8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1976. – К., 1977. – С. 5-279.

9. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 551-562.
10. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. – Кн. 2.: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 552 с.
11. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К.: Знання, 1965. – 48 с.

УДК 371.64

Т.В. Дячкова

ПРО РОЛЬ СЛОВА В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті висвітлюється роль слова вчителя у науково-педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського. З'ясовується роль слова у спілкуванні учителя з учнями, характеризуються види спілкування. Доводиться роль слова у вихованні толерантної особистості школяра на уроках в сучасній школі.

It is described in the article the role of teacher's word in scientific-pedagogic heritage of V.A. Sukhomlinsky. Becomes clear the role of the word in conversation between teacher and pupils, characterizes kinds of this conversation. It is argued the role of the word in development of tolerant person of pupil at classes in school nowadays.

Надзвичайну силу слова відмічав В.О. Сухомлинський у спілкуванні.

«Слово – найтонший дотик до серця: він може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Слово обертається найнесподіванішими вчинками навіть тоді, коли його немає, а є мовчання. Там, де потрібне гостре, пряме, чесне слово, іноді ми бачимо ганебне мовчання. Це найогидніший вчинок – зрада. Буває і навпаки: зрадою стає слово, яке повинно берегти таємницю. Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити і оживити, поранити і вилікувати, посіяти тривогу і безнадію і одухотворити, розсіяти сумніви і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і зародити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі ...».

Не можна без захоплення читати ці прекрасні вирази і порівняння про роль слова у людському спілкуванні, що залишив у спадщину видатний педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Адже життя суспільства налаштоване так, що члени суспільства можуть існувати лише спілкуючись один з одним. Взаємодія в процесі спілкування відбувається переважно у словесній формі. У спілкуванні **слово** за формою і змістом спрямоване на іншу людину і має діалоговий (бесіди, диспути) і монологічний (розповідь, лекція, коментар, оціночні судження) характер.

Нагадаємо, що у широкому розумінні – **спілкування** – це процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, вміннями і навичками, а також результатами діяльності.

В педагогічній науці є поняття «педагогічного спілкування як системи соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнями, спрямованої на створення оптимальних соціально-психологічних умов для обопільної діяльності».

За своїм змістом і сферою функціонування воно може бути професійним і непрофесійним.

Професійне педагогічне спілкування забезпечує передання через учителя учням людської культури, допомагає у засвоєнні знань, сприяє формуванню ціннісних орієнтацій під час обміну думками. Воно передбачає високу культуру вчителя, засвідчує його вміння реалізувати свої можливості у спілкуванні з іншими людьми (колегами, батьками та ін.),

здатність сприймати, розуміти, засвоювати, передавати зміст думок, почуттів, прагнень у процесі навчання і виховання.

Непрофесійне педагогічне спілкування породжує у учнів страх, невпевненість, спричиняє зниження працездатності, порушення динаміки мовлення, небажання думати і діяти самостійно, мовчання, відчуженість, стійке негативне ставлення до навчання і до вчителя. Почуття пригніченості від вивчення певного предмета, а іноді від спілкування з учителем у деяких учнів триває впродовж багатьох років.

Ставлення до учня обумовлює успіх організаторської діяльності вчителя, визначає загальний стиль його спілкування, який може бути: 1) авторитарним;

2) ліберальним; 3) демократичним.

Авторитарному стилю спілкування притаманні диктат, завдяки якому один із учасників взаємодії перетворюється на пасивного виконавця, пригнічується його самостійність і ініціатива. Головні форми взаємодії авторитарного вчителя з учнями – наказ, вказівка, інструкція, догана. Вчитель нетерпимий до заперечень. Реакцією на помилки учня бувають негативні висловлювання, різкі слова. Іноді вчитель поєднує негативне ставлення до учнів з залякуванням.

Це породжує несприятливий психологічний клімат, пригнічує ініціативу і відповідальність, розвиває у дітей невпевненість.

Ліберальний стиль спілкування виявляється у низькому рівні вимог до виховання. Ліберальний вчитель не має стійкої педагогічної позиції, легко підкорюється суперечливим впливам окремих учнів і колективу. Педагог прагне завоювати авторитет, хоче подобатись дітям, але не може відшукати доцільних способів організації взаємодії, не гребує дешевими прийомами загравання. Форми роботи такого вчителя начебто демократичні, але через пасивність і незацікавленість, нечіткість програми і брак відповідальності виховний процес, при такому стилі спілкування, стає некерованим.

Демократичний стиль спілкування ґрунтується на глибокій повазі, довірі до особистості і колективу. Основними способами взаємодії є заохочення, порада, інформування, координація, що розвиває в учнів упевненість в собі, ініціативність. Спілкування відбувається на підставі захоплення спільною, творчою діяльністю, де головним є активне і позитивне ставлення до учнів, любов до справи, співроздуми та співпереживання щодо сумісної діяльності, що наповнює життя учнів радістю, гордістю за досягнуті успіхи. При цьому дружні стосунки з учителем, який виявляє приязнь і повагу до дітей не повинні перетворюватися на панібратські, що негативно впливає на весь навчально-виховний процес.

Спілкування як етичний феномен вимагає від людини спеціальної підготовки щодо технології взаємодії, морального досвіду, мудрості в організації взаємин в різних сферах суспільства, з різними учасниками взаємодії, праці.

І знову ми звертаємось до В.О. Сухомлинського, який писав: «Азбучною істиною є те, що праця – могутня виховна сила. Але й ця сила буде сплячим велетнем, якщо найчутливіших куточків людської душі не торкається найтонший інструмент людського виховання – **слово**. Неповага до слова, невіра в слово породжує педагогічне безкультур'я і примітивізм...».

Всім відомо що педагогічний такт учителя – велика сила! І навпаки, безтактність, необачне грубе слово, різке зауваження, нехай лише на адресу одного учня в класі, руйнує увагу, дисципліну всього класу, відволікає всіх учнів від наукових проблем навіть за умови, коли вчитель володіє хорошими знаннями пояснюваного матеріалу.

Педагоги повинні знати і дотримуватись правил спілкування, щоб застерегти себе від помилок, які підстерігають їх майже кожної хвилини.

Тому втілити всі інноваційні технології навчання і досягти успіху можливо лише за умов удосконалення спілкування педагогів з тими, кого вони намагаються навчити і виховати.

Повага до слова і досконале володіння ним породжує таку якість особистості у спілкуванні як **толерантність**.

Це слово останнім часом набуло широкої популярності, стало міжнародним терміном, найважливішим ключовим словом у проблематиці миру. Воно наповнене своїм особливим змістом, який відображає інтуїтивне сприйняття єдності людства, взаємозалежності всіх від кожного і кожного від усіх, і полягає у повазі прав іншого (в тому числі права бути іншим), а також утримання від заподіяння шкоди, тому що шкода, заподіяна іншому, означає шкоду для всіх і для самого себе.

Основними рисами толерантної особистості є: прихильність до інших; поблажливість; терпіння; гумор; чуйність; довіра; альтруїзм; терпимість до відмінностей; вміння володіти собою; доброзичливість; вміння не осуджувати інших; гуманізм; вміння слухати інших; допитливість; співчуття.

Толерантність виявляється важливим компонентом життєвої позиції зрілої особистості, яка має свої цінності і інтереси та готова, якщо треба, їх захищати, але одночасно з повагою ставитися до позицій та цінностей інших людей.

Толерантна особистість – це людина, котра знає себе і визнає інших. Виявлення співчуття – найважливіша цінність толерантного суспільства і якість толерантної людини.

Для того, щоб досягти успіхів у власному житті, не витратити сил на конфлікти, не ображати і пригнічувати образами один одного, потрібно сформувати в собі толерантність як рису характеру.

В нелегких економічних умовах, в яких перебуває і суспільство, і школа, вчителі докладають багато зусиль, щоб задовольнити освітні (дидактичні) вимоги до уроку:

- впроваджують новітні технології пізнавальної діяльності;
- раціонально поєднують різноманітні форми і методи навчання;
- здійснюють творчий підхід до побудови структури уроку;
- поєднують різні форми колективної і самостійної діяльності учнів;
- забезпечують дієвий контроль знань і ін.

А от виховні вимоги до уроку здійснюються не в повній мірі, тому слабо формуються в учнів такі якості, як старанність, відповідальність, охайність, самостійність, працездатність, уважність, чесність тощо.

А ще гірше формуються світоглядні, моральні, правові, художньо-естетичні, економічні, екологічні навички; іноді дуже слабо позначається доброзичливість, довіра, чуйність, терпимість, здатність до співчуття тощо.

Багато фахівців вважають, що ці якості мають виховуватись у позакласній роботі. Але ж уроки учні відвідують кожного дня по 5-6, а позакласні заходи 4-5 на місяць.

Тому слід використовувати виховні можливості уроку, щоб сформувати у школярів зокрема і риси толерантної людини. Для прикладу ми обрали урок.

Розглянемо елементи уроку та їх можливості щодо формування толерантності (із досвіду роботи студентської проблемної групи на кафедрі педагогіки і психології Херсонського державного університету).

Організаційна частина. До неї належить привітання, перевірка підготовленості учнів до уроку, виявлення відсутніх, повідомлення плану роботи.

Загальновідомо, коли вчитель дисциплінований сам, ніколи не запізнюється, то й учні поведуть себе відповідно. Але ж буває, що учні запізнюються, неухажні, не налаштовані на організований початок уроку, то вихований, доброзичливий учитель, який приходить до учнів на урок "з сонячним зайчиком в душі", учням, які запізнилися, він скаже тихо, без роздратування: "Сідайте швиденько, бо ви нам заважаєте". Він не стане забирати дорогі хвилини на "розноси" учнів і тим самим псувати настрій усім останнім. А зауваження, своє невдоволення він скаже учням, які запізнилися, після уроку. Зробить це чемно, і культурно, не принижуючи гідності учнів. Учитель також не повинен виказувати роздратування, що якийсь учень ще не приготувався до уроку – не має зошита або ручки. Всі зауваження можна робити спокійно, не нагнітаючи негативної атмосфери в класі. Учні звикають до такого доброго відношення, вони комфортно почуваються в класі.

Мотивація навчальної діяльності передбачає формування в учнів потреби вивчення конкретного матеріалу. Неуважність учнів на уроці можна подолати не авторитарними зауваженнями типу: "Сидіть тихо" (зауваження до всіх), або ж довгі нотації до окремих учнів: "Ти неуважний, тому й успіхи у тебе такі скромні".

Потребу у навчанні викликає чітке, зацікавлене повідомлення теми, мети і завдань уроку. Для цього треба підготувати історичні випадки, приклади з життя, дуже корисними в цьому плані є повідомлення з журналів, науково-популярної літератури. Вчитель має бути цікавим для учнів зі своєю програмою дій. Закликами і погрозами тут нічого не вдієш.

Необхідно без зайвих розмов і зауважень викликати мотиви навчання, а цьому сприяє усвідомлення учнями кінцевого, запланованого результату спільної діяльності вчителя й учнів.

Перевірка знань учнів складається з перевірки письмового домашнього завдання або письмової чи усної перевірки знань учнів на уроці.

Конфлікт на цьому етапі уроку виникає, коли деякі учні не виконали домашнє завдання. У будь-якому випадку уважний і чуйний учитель обов'язково має спитати причину невиконання домашнього завдання.

Деякі учні переобтяжені шкільними дорученнями (самодіяльність, спортивні змагання і ін.). Вчитель мусить у своєму зошиті відмітити невиконання, щоб учень знав, що вдруге вже буде "покараний" чи оцінкою, чи гуморним зауваженням, чи записом у щоденнику. Чуйність – це не поблажливість. Чуйність – це теж дисципліна, але без роздратування, образи учня.

Великим "злом" при опитуванні учнів є підказки. Вчителі по-різному борються з ними. Одні підказувачам ставлять незадовільні оцінки, інші – відправляють їх із класу.

Є різні приклади "подолання" підказок. Можна ставити відповідаючим учням додаткові запитання та за зіпсовану підказкою відповідь знижувати оцінку, мотивуючи це зниження поведінкою підказувачів, пояснюючи, що вчитель додатковими запитаннями намагався підвищити якість відповіді, а "товариші-підказувачі" цього зробити "не дозволили". Нехай ця низька оцінка буде на їх совісті.

Така система має успіх в залежності від того, який колектив. Якщо вони згуртовані і вболівають за кожного учня в класі, то через деякий час підказки припиняються. Якщо немає згуртованості, якщо підказувачі -егоїсти, які люблять тільки себе і думають, що підказка дає їм змогу якимось себе показати, то тут потрібна індивідуальна робота з підказувачем, виховувати в них уміння слухати інших, володіти собою, чуйність до товариша, який відповідає біля дошки і, звісно, хвилюється.

Важливе виховне значення має відношення вчителя до учнів під час їх усних відповідей. Варіантів тут багато, все залежить від індивідуальності учня, його знань, уміння реагувати на зауваження. Але дуже багато залежить від якостей учителя: вміння слухати, доброзичливість, чуйність, терплячість, розуміння того, що це – учень і він не може ще стільки знати і так говорити, як учитель. Він ще багато чого не знає і не вміє, і його не слід засуджувати за ці недоліки, а терпляче вчити і логічно мислити, і правильно говорити. Співчуття, милосердя і гуманність повинні керувати вчинками вчителя.

При відповідях можна дати змогу учню висловити все, що він знає, а потім спокійно сказати: "Давай уточнимо деякі питання, на які ти загалом правильно відповів".

Якщо в ході доповіді учень помилявся, зупинявся, то безумовно потрібна розумна допомога без зауважень: "Знову не довчив, це все твої лінощі". Вчителю треба вміти задавати розумні, доречні запитання, віднайти у відповіді не "слабое звено", а "сильное" (те, що він знає), похвалити і підбадьорити за кмітливість.

Слабкі, невпевнені у собі учні завжди потребують уваги до себе, їх треба підбадьорювати, хвалити іноді за дрібні успіхи і досягнення. А як ще на уроці нічого не виходить, то без докорів запросити на консультацію, додаткове заняття і пообіцяти, що все буде гаразд.

Високу принциповість і вимогливість учителю слід демонструвати по відношенню до відмінників і сильних учнів: ці "витримають" усі претензії, бо звикли багато і наполегливо працювати. Знову ж таки без приниження людської гідності відміннику можна поставити і низьку оцінку, зауваживши: "Не довчив, сьогодні тут попрацюй над цим матеріалом, я тебе ще спитаю". І всі учні будуть бачити, що вчитель справедливий, а це головне.

Стимулювання навчальної діяльності необхідне для розвитку в учнів зацікавленості до вивчення нової теми. Може здійснюватися за допомогою введення додаткової навчальної інформації перед основною, а також завдяки створенню проблемних ситуацій.

Звісно, що і основна, і додаткова інформація мають бути викладені чітко, цікаво, гарною, правильною мовою. При вирішенні задач проблемної ситуації не слід дуже негативно і критично ставитися до неправильних міркувань учнів. Якщо учень дав неправильну відповідь або висловив неправильне припущення, тож учитель хай зачекає, коли буде правильна відповідь, а йому зауважить: "Ти зрозумів, у чому була твоя помилка?". Недоречно грубими зауваженнями "відбивати" бажання учнів приймати участь у обговоренні.

Актуалізація опорних знань покликана забезпечити узгодження між викладеною вчителем інформацією та сприйняттям, засвоєнням, осмисленням її учнями. Щоб пояснення було зрозумілим, учням необхідно нагадати попередній вивчений матеріал, на базі якого засвоюватимуться нові знання.

Якщо це робить учитель самостійно, то нагадування повинно бути чітким і коротким, щоб не перевантажувати учнів і не втомлювати їх перед відповідальною роботою – процесом засвоєння знань.

Якщо до актуалізації опорних знань залучаються учні, то їх участь має бути короткою і точною, щоб не втрачати багато часу. Слово треба надавати в першу чергу сильним учням, які теж можуть припустити помилки, але кількість їх буде мінімальною.

Атмосфера в класі повинна бути спокійною, всі сили треба сконцентрувати на сприйманні нового матеріалу. Не слід робити ніяких дріб'язкових зауважень типу: "Чого ти дивишся у вікно?", "Що ти там загубив під партою?" і т. ін.

Пояснення нового матеріалу полягає не тільки у викладанні, а й у керуванні процесом засвоєння учнями нових знань. Для успішного засвоєння учнями нових знань викладачеві необхідно подбати про їх сприйняття, розуміння, закріплення і застосування. Бажано, щоб під час пояснення нового матеріалу, між учнями та вчителем існував зворотній зв'язок для з'ясування незрозумілих моментів. Іноді цей зв'язок зникає, і учень втрачає інтерес до матеріалу і починає займатися сторонніми справами. Ось тоді це й помічає вчитель і починає робити зауваження неуважному учневі. А в цей час інші учні, які розуміли пояснювальний матеріал, теж втратили зв'язок, тобто логіку змісту пояснювального матеріалу. І починається хаос, для ліквідації якого потрібен час. Тому будь-яке відхилення від пояснювання, навіть і в корисних цілях (щоб усі уважно слухали), заважає більшості учнів сприймати матеріал. В цьому випадку треба уважно слідкувати, хто слухає і не відволікається, а хто вже давно "спить" з відкритими очима. Треба наголосом, жестом або мімікою привернути їхню увагу і ні в якому разі не створювати конфлікт з приводу неуважності окремих учнів.

Оця педагогічна чуйність, знання можливостей кожного учня – важлива риса вчителя-фахівця. Головне при поясненні володіти собою, терпимість до учнів, слабких і неуважних. Неуважного учня можна "розбудити" проханням повторити, про що йшла щойно мова. Так можна привчити деяких учнів бути уважними. Але ж великий недолік класно-урочної системи, що всі учні різні і дуже важко здійснювати індивідуальний підхід до кожного учня. Але роздратуванням, голосом, образами і зневагою до окремих учнів справи не допоможеш. Тому консультації, додаткова робота вчителя у післяурочний час може вивести учнів на рівень розуміння предмета і тільки тоді він зможе стати уважним. Найголовніше, чим можна зацікавити учнів на уроці – якістю викладання матеріалу. Як цього досягти? Треба знати, що:

Вступ розповіді має бути коротким, яскравим, емоційним, цікавим. Вступ готує учнів до сприйняття нового навчального матеріалу. В доступній формі повідомляється учням завдання їх діяльності на даному уроці.

Під час розповіді-викладу вчитель розкриває зміст нової теми, здійснення викладення за логічно складеним планом в чіткій послідовності з виділенням головного, суттєвого, з застосуванням ілюстрацій і переконливих прикладів.

Розповідь-завершення проводиться наприкінці уроку. Вчитель підкреслює головні думки, робить висновки й узагальнення, дає завдання для подальшої самостійної роботи учнів над цією темою.

Умовами ефективності пояснення є ретельне обмірковування плану розповіді, вибір найбільш раціональної послідовності розкриття теми, вдалих вибір прикладів і ілюстрацій, дотримання певного емоційного тону викладання, толерантне ставлення до учнів.

Закріплення нового матеріалу здійснюється за допомогою вибіркового фронтального опитування учнів або за допомогою невеликої самостійної роботи. Для цього вчитель повинен підібрати питання, завдання, приклади, які сприятимуть приєднанню нових знань до раніше засвоєних знань.

При закріпленні матеріалу звісно що кращі й уважні учні демонструють кращі знання і навички.

А як же бути з іншими, з тими, хто потребує ще домашніх вправ, роботи з підручником? Нам здається, що всіх учнів (може в меншій мірі) необхідно запросити до закріплення, ставити прості запитання, щоб вони давали коротенькі відповіді, але обов'язково прийняли участь. Ніяких нарікань: "От не слухав, відволікався, а тепер мовчиш". З уроку повинні всі піти з хорошим настроєм.

На кожному елементі уроку, на кожному уроці учні повинні поступово повірити у свої можливості у навчанні, у те, що вони теж можуть досягти успіхів, нехай не зараз, а згодом. І добрий, знаючий учитель допоможе їм обов'язково. Адже віра учня в себе – це найважливіший виховний акт на уроці.

Повідомлення домашнього завдання – важливий елемент уроку і ні в якому разі його не слід виконувати після дзвоника. Треба певний час, щоб пояснити зміст завдання, що і як треба виконувати, записати домашнє завдання на дошці, а учні повинні його записати у щоденник. Коли ця важлива робота виконується після дзвоника, учні налаштовані на перерву, часто створюється гамір, учні неухажні, вчитель невдоволений, знову ж таки робить зауваження, учні не розуміють, що і як треба робити вдома, а тому частіше і не виконують домашніх завдань, якщо хтось із дорослих не допоможе. Не на такій сумній ноті повинен закінчуватися урок. Ще до дзвоника, коли учні все уяснили та записали, вчитель має завершити урок підсумками.

Підбиття підсумків уроку – останній елемент уроку передбачає коротке повідомлення вчителем про виконання запланованої мети та завдань уроку. Вчитель аналізує, якими знаннями учні оволоділи, яке значення мають ці знання для наступного вивчення предмета. На нашу думку, в першу чергу слід похвалити слабких учнів, які вперше показали хороші знання, побажати їм "так тримати".

При такому толерантному підході до учнів на протязі всього уроку учні звикають до гуманного ставлення до них, вони поводять себе достойно і вчать з задоволенням.

Доречно нагадати звернення до вчителів В.О. Сухомлинського: «Якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, відгострюйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці вашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на різнокольоровій палітрі народної мудрості, говорить дітям красиво про красу оточуючого світу. Слово це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Уміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна знівечити її. Тож опануємо цей різець, щоб з наших рук виходила лише краса...»

І на сам кінець додаємо: щоб в цьому світі ми почували себе впевнено і комфортно, ми повинні завжди бути відповідальними за те «как слово наше отзовется» в душі дитини і дорослої людини, і допоможе виховати толерантне суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В.О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 томах.: К. – 1979., т. 3 – с. 176, с.546; т. 5 – с. 169.

УДК 37.013.77

В.В.Елькина

ПСИХОЛОГИЯ ВОСПИТАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПОТРЕБНОСТЕЙ У В.А. СУХОМЛИНСКОГО

У статті розглядається проблема виховання в аспекті психічного розвитку і формування всесторонньо розвинутої особистості.

The article is dedicated to the problem of upbringing. The upbringing of an all-round developed person is examined in the aspect of his mental development and forming.

С точки зрения понимания потребностей человека в психологии, потребности получают возможность к развитию, т.е. вовлекаются в историю, становятся ее элементом. Поэтому потребности – это и предпосылки и результат не только собственно трудовой деятельности людей, но и познавательных процессов.

Следовательно, потребности выступают, как такие состояния личности, благодаря которым осуществляется регулирование поведения, определяется направленность мышления, чувств, воли человека. Потребности человека обусловлены процессом его воспитания, т.е. приобщение к миру человеческой культуры, представлены, как предметно (материально), так и функционально (духовно) [1: 287].

Разрабатывая проблему активности личности, отечественные психологи опираются на идею об активном характере отражения, происхождении сознания из трудовой деятельности, ее ведущей роли в поведении и деятельности, таким образом источником активности личности, являются потребности [1: 69].

Потребности характеризуются следующими признаками:

Во-первых, любая потребность имеет свой предмет – она всегда есть осознание нужды в чем-то.

Во-вторых, всякая потребность приобретает конкретное содержание в зависимости от того, в каких условиях и каким способом она удовлетворяется.

В-третьих, потребность обладает способностью воспроизводиться.

И, что еще достаточно важно, потребности выражаются в мотивах, т.е. непосредственных побуждениях к деятельности. Поэтому в системе направленности личности принадлежит мировоззрению, убеждениям и идеалам личности.

Исследуя научный потенциал В.А. Сухомлинского, необходимо отметить, что выдающийся педагог рассматривал потребности в зависимости от конкретно-исторической эпохи, уровня и характера притязаний человека, особенностей его эмоционального отношения к различным явлениям окружающей жизни самих особенностей его личности [3: 35].

Об первичных, материальных потребностях Василий Александрович помнил всегда. Будучи директором Павлышской школы, он оказывал посильную материальную поддержку молодым педагогам, полагая, что противопоставлять моральные стимулы материальным – ошибочно [4, т.3, с. 632].

В.А. Сухомлинский акцентировал «меня тревожит вопрос: как соединить растущие потребности материальных благ с формированием морального облика гражданина?»

Трудность совсем ни в том, что растущее потребление материальных благ само по себе таит какую-то опасность. Трудность вот в чем: чем больше радостей жизни дается молодому поколению, тем с большей заботой должны мы вкладывать в юные сердца те моральные ценности и богатства, те наши святыни, без которых жизнь может превратиться в бездумное проедание созданного старшим поколением» [4, т.5, с.329].

Воспитание культуры потребностей – очень важная проблема всестороннего развития личности. Задача заключается не только в том, чтобы воспитать разносторонние материальные и духовные потребности. Значительно сложнее добиться гармонического развития материальных и духовных потребностей, и особенно того, чтобы в жизни человека была деятельность, направленная на становление и удовлетворение потребностей высшего порядка – потребностей духовных. «Воспитание культуры желаний в большей мере определяется тем, насколько мудрая гармония устанавливается в жизни человека между удовлетворением материальных потребностей и становлением, развитием, удовлетворением потребностей духовных» [4, т.1, с. 37].

Таким образом, В.А. Сухомлинский, не отрицая важности материальных потребностей, приоритет отдавал потребностям качественно иного порядка, понимая, что не хлебом единым жив человек. Первая из таких потребностей – потребность познания. «Человек по самой природе своей не только потребитель, и удовлетворение насущных потребностей – лишь предпосылка... счастья» [4, т.5, с.114]. Жизнь человека была бы мрачной и ограниченной, если бы у него не было неугасимой жажды познания, желания сегодня знать больше, чем знал вчера. Познание само по себе – уникальный процесс, пробуждающий активный интерес к жизни и человеку. В природе вещей, в их отношениях и взаимосвязях, в движении и изменении, в человеческих мыслях, во всем, что создано человеком и природой, – неисчерпаемый источник этого интереса. В одних случаях этот источник находится на поверхности – подходи, смотри, думай, и перед тобой откроется картина тайн природы. В других – источник интереса скрыт в глубине, к нему надо добираться, и часто бывает так, что сам поиск подхода к сущности природы вещей и их причинно-следственных связей – главный стимул мысли.

В самой глубине человеческого существа есть неискоренимая потребность чувствовать себя открывателем, исследователем природы и самого себя. В раннем возрасте эта потребность особенно сильна. Но если для нее нет пищи – живого общения с фактами и явлениями, радости познания, эта потребность гложет, а вместе с ней угасает и интерес к знаниям. В.А. Сухомлинский видел важную воспитательную задачу в том, чтобы постоянно поддерживать, углублять желание детей быть открывателями, реализуя и развивая это природное начало специальными приемами и методами. Эти приемы и методы должны воодушевлять человека, делать мысль более пылкой, раскрепощать внутренние силы. Чувствование силы знаний, возвышающей человека, – очень сильный стимул интереса к знанию [3: 38].

Однако стремление человека к поиску истины, жажду открытий, «информационный голод» В.А. Сухомлинский никогда не абсолютизировал. Многочисленные направления в психологии конца прошлого – начала нынешнего столетия пытались объяснить потребности человека, в том числе и потребность в познании, неосознанными стремлениями, бессознательными влечениями, источники которых коренятся в самой природе человека. При таком подходе стремление человека к расширению знаний об окружающей его действительности выступает физиологической потребностью, результатом некоего инстинкта, ощущаемого человеком так же властно, как, скажем, желание птицы петь или стремление рыбы перед нерестом плыть против течения реки. Теории, сводящие всю жизнедеятельность человека к проявлению лишь «естественного» (биологического), не учитывают влияния законов общественного развития на процесс становления личности. Они не дают возможности понять исторические условия становления личности, пути и реальные условия развития ее задатков, силы желаний. Потребность в познании не дана человеку в качестве «дара природы». Человек с унаследованной предрасположенностью к познанию в

результате впливання соціального оточення може не тільки не заботитися пошуками істини, але і бути гонителем думки, руйнівником створених мистецтва, культури. Направленість особистості людини, його устремлень залежить во багатьох від оточуючої дійсності, духовності суспільства, характеру, цілей і засобів виховання і освіти.

В.А. Сухомлинський добре це розумів. І він не обмежувався аналізом тільки матеріальних потреб і потребою знання. Вищою потребою людини він вважав «потребу людини в людині як носителя духовних цінностей; виникнення, розвиток цієї потреби на основі духовної спільноти людей, їх прагнення до володіння духовними цінностями» [4, т.2, с.159]. Тому головна задача народної освіти, на думку В. А. Сухомлинського, зробити так, щоб найважливішою потребою кожного вихованця була його потреба в іншій людині [3: 39].

Таким чином, матеріальні потреби, потреба в знанні і, нарешті, потреба в іншій людині, в спілкуванні з іншими людьми – така ієрархія потреб, яку добре відслідковується в працях В.А. Сухомлинського по мірі розвитку його психолого-педагогічних поглядів.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гомезо М.В. Атлас по психології. – М., 1986. – 272 с.
2. Петровский А.В. Словарь. Психология. – М., 1990. – 494 с.
3. Родчанин Е.Г., Зязюн И.А. Гуманист. Мыслитель. Педагог. Об идеалах В.А. Сухомлинского. – М., 1991. – 112 с.
4. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5 т. – К., 1979.

УДК 371.4

І.В. Єсьман

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ СІМ'Ї У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу філософської та педагогічної спадщини В. Сухомлинського розглядаються проблеми формування моральних цінностей у сім'ї. Визначається поняття цінності у сучасній психолого-педагогічній літературі, важливість категорії цінності у формуванні дитини як особистості. В розвитку історико-педагогічного процесу проглядається певна логіка виникнення і зміни педагогічних парадигм, що передбачає розвиток нової системи моральних цінностей сім'ї.

In the article on the basis of the analysis of the philosophical and pedagogical inheritance V. Suhomlinskiy, are examined the problems of the formation of moral values in family. The concept of value in the contemporary psychological and pedagogical literature is determined; the importance of the category of value in molding of child as personalities. In the development of historico-pedagogical process the specific logic of appearance and change in the pedagogical paradigms, which provides for the development of the new system of the moral values of family, is examined.

У «Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті» одним із пріоритетних напрямків державної політики в розвитку освіти є формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється [6: 5]. Отже, і людина, щоб жити у такому суспільстві, має прагнути до повної самореалізації.

Поняття цінності є багатограним і охоплює всі сфери буття людини. Відповідно до внутрішніх цінностей людини здійснюється побудова її власного життя. Створення і використання матеріальних цінностей визначає добробут життя людини. Передача і збереження цінностей культури виражає національний колорит тієї чи іншої нації. Однак, перш за все, найвищою і найголовнішою цінністю, без якої все зазначене втрачає сенс, є самоцінність людини, неповторність її життя.

Мета статті – аналіз філософської та педагогічної спадщини В. Сухомлинського з питань виховання моральних цінностей у дітей у межах сучасної сім'ї.

Цінності є надбанням світової цивілізації. Вони здобуті поступальним розвитком людства. Історично вони виступали в релігійній формі. Процес їх творення знайшов відображення в Біблії, Євангелії.

У галузі педагогіки гуманісти XIV – XVI століть на противагу середньовічній схоластичній системі виховання відстоювали необхідність виховання в дитині загальнолюдських цінностей: гуманності, гідності, милосердя, жалості, співпереживання до ближнього, миролюбства (М. Монтень, Ф. Рабле, Е. Роттердамський).

Гуманістичними ідеями і цінностями було насичене виховання та навчання у братських школах України, які відіграли велику роль у розвитку української педагогічної думки в XVI – XVII ст. (П. Беринда, І. Борецький, А. Елласонський, С. Полоцький, Ф. Прокопович, М. Смотрицький та ін.)

Ідея про необхідність гуманізації виховання досить чітко виражена у працях чеського педагога Я. Коменського, а починаючи з епохи Просвітництва (XVIII ст.) вона здобуває все більше поширення в роботах педагогів різних країн (А. Дістервег, О. Корф, І. Песталоцці, М. Пирогов, Г. Сковорода). Найбільш послідовно ця ідея відображається в теоріях вільного виховання французького мислителя XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо й Л. Толстого.

Спроби розвивати загальнолюдські цінності були характерними для традицій української демократичної думки (П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко). Видатні гуманісти вважали моральні цінності основними критеріями людського життя, його призначення взагалі.

Основоположники сучасної педагогічної та психологічної науки відстоювали необхідність формування у дитини моральних цінностей (П. Блонський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький).

Отже, цінності є невід'ємними і визначальними складовими людського життя. Для вітчизняної педагогіки поняття «цінність» як категорія педагогічного дослідження є достатньо новим і невивченим. Довгий час ця проблематика не входила в коло центральних питань. У радянській педагогіці поняття «цінність» у своєму традиційному тлумаченні фактично не існувало, оскільки на перший план виходили ідеали комуністичного виховання. «Специфіка такого підходу полягає в тому, що, по-перше, загальнолюдські та інтернаціональні цінності ототожнювалися, по-друге, інтернаціональні і національні цінності протиставлялися, по-третє, загальнолюдські та інтернаціональні цінності трактувалися з жорстких партійних і класових позицій» [7: 100-101.]

Поняття «цінність», що склалося у даний час, досить широке. І. Бех відзначає, що поняття «цінність» включає в себе все, що має цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим [1: 7].

У соціальній психології більш уживаним є термін «ціннісні орієнтації», під яким розуміють: ідеологічні, політичні, моральні, естетичні й інші основи оцінок суб'єктом навколишньої дійсності та орієнтації в ній [4: 383.].

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка категорія «ціннісні орієнтації» розглядається, як вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей [3: 357].

Як відзначає Н. Щуркова, надання особистості вільного вибору в організації власного життя зумовлює її постійне духовне зростання з питань вирішення життєвих проблем; оскільки вихователь не залишає її без допомоги і підтримки, без опори на людський досвід.

Концентрований у найвищих цінностях життєвий досвід передається за допомогою цих цінностей: у категорії Добра сфокусувалося відношення до людей; у категорії Істини – пізнання закономірностей світового розвитку; категорія Краси позначилася в прагненні гармонії світу; цінності Воля, Совість, Щастя характеризують підсумкові уявлення людини про гідне життя; цінності Праця, Пізнання, Спілкування, Гра вказують на відкриті людством дієві способи творення гідного життя [2].

Однією з найвеличніших цінностей, які були створені людством за всю свою історію, є сім'я. У всьому світі немає жодної нації, культурної спільноти, яка би обійшлася без сім'ї. Українське суспільство зацікавлено в позитивному розвитку, збереженні та зміцненні сім'ї. Для реалізації цих завдань у сучасній родині мають сповна використовуватися культурно-історичні цінності українського народу. Особливо актуальними у процесі впровадження моральних цінностей у виховну практику сім'ї є педагогічні ідеї Василя Олександровича Сухомлинського. Видатний педагог характеризував сім'ю як первинний осередок, де «шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, культурної особистості. Із сім'ї починається суспільне виховання, тут, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають гілки, і квіти, плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться підводна річка нашої держави» [11: 22].

В умовах розбудови національної системи освіти підвищуються вимоги до особистості, до її моральних якостей, освіченості, культури. Людська особистість багатогранна, і виховати її всебічно розвиненою – першочергове завдання сім'ї і школи. Саме тому В. Сухомлинський створив чітку систему морального виховання в сім'ї, визначивши шляхи її впровадження у практику.

В основу морального виховання особистості видатний педагог поклав загальнолюдські цінності, які він характеризує через такі норми поведінки:

1. «Ти живеш серед людей; не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, які тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.
2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.
3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть, назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.
4. Будь чуйним і добрим до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Допмагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай матір та батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.
5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство». [10: 146-151].

Отже, оволодіваючи цією «Азбукою моралі», діти осягають суть добра і зла, честі і безчестя, справедливості і несправедливості.

Свою найважливішу виховну місію В. Сухомлинський вбачав у тому, щоб кожна дитина пізнала щастя творення радості для інших людей: батьків, дідуся та бабусі, для молодшого товариша, і була сама споживачем цього щастя.

Батькам необхідно піклуватися про те, щоб у серце їхньої дитини ввійшли радощі й печалі інших людей, бо саме з цього починається справжня людина. «Як тільки людина стала на ноги і зробила свої перші кроки, нехай вона дбає про того, хто ще не стоїть на ногах. Якщо вона дбає про іншу людину, значить, вона виховується сама; без віддачі душевної

теплоти, без душевної тривоги за долю іншої людини немає виховання», – зазначав В. Сухомлинський [10: 59].

Добрі стосунки між членами сім'ї – запорука успіху у вихованні дітей чуйними, у яких «перші думки про добре, сердечне, найпрекрасніше, що є в світі, – про любов людини до людини – пробуджувались на особистому досвіді, щоб найдорожчим для дитини стали батько й мати» [9: 93].

Однією з головних цінностей у сучасній родині є образ матері. Василь Олександрович відводив значне місце у власній творчості саме її образу. Він пропонував утвердити у сім'ї «культ Матері». «Саме святе і прекрасне в житті людини – це мати. Дуже важливо, щоб діти відчували моральну красу праці, яка приносить радість матері» [13: 209].

Серед моральних цінностей виділяють чесність і правдивість, найефективнішим методом виховання яких у дітей В. Сухомлинський вважав довіру. Для того, щоб діти були правдивими, необхідно формувати у них звичку постійно говорити правду. Зразком для них повинні стати дорослі. Коли дитина втрачає віру у правду, вона, за переконанням В. Сухомлинського, стає «або озлобленою, жорстокою, або ж безвільною і лицемірною...дитина стає морально товстошкірою, для неї не існують етичні цінності» [8: 155].

Педагог приділяв особливу увагу вихованню такої цінності, як радість і любов до праці у сім'ї: «Де ж сила, здатна внести в життя сім'ї культуру бажання? Як не допустити, щоб дитина жила за принципом: що хочу, те й роблю? Цією могутньою виховною силою є праця» [12: 442]. У праці формується особистість людини, її воля, характер. В. Сухомлинський створював спільно з дітьми Куточки Краси, у яких росли фруктові дерева, виноград, троянди, трави. Він вважав, що це не просто школа набуття вмінь і навичок, а насамперед, школа виховання почуття прекрасного. Дуже важливо, щоб дитина відчула радість і гордість за те, що зроблено власними руками.

В. Сухомлинський вважав, що від того, як батьки дбають про духовне багатство родинного вогнища культури, залежить щастя їх дітей. Книга – це джерело, яке живить родинний струмок культури. Для повноцінного виховання людини в кожній сім'ї повинна бути сімейна бібліотека, яку автор називає «Золотою бібліотекою Дитинства і Юності» [11: 170].

Отже, моральні цінності сім'ї, за В. Сухомлинським, – це злагода в родині, бажання все робити своїми силами, праця, і не тільки для себе, а й для людей; взаємовідносини турботи, поваги, чутлива совість, уміння дорожити добром у самому собі, бути вимогливим до самого себе.

Одним із важливих аспектів виховання моральних цінностей у межах родини є позитивні взаємини між її членами. Від сімейного психологічного мікроклімату значною мірою залежить, як саме дитина пройде школу самовиховання. Адже «сім'я з її взаєминами між дітьми і батьками – перша школа інтелектуального, морального, естетичного і фізичного виховання», стверджував В. Сухомлинський [10: 12]. Саме дружні стосунки між членами сім'ї, доброзичлива атмосфера, злагода, взаємоповага, любов батьків у ставленні одне до одного – головна сила виховного впливу на дитину.

У визначенні теоретичних засад розбудови національної школи слід використовувати спадщину В. Сухомлинського на рівні повного і послідовного запровадження ідей його системи моральних цінностей у сучасній сім'ї. Для того, щоб виховати справжню людину, необхідно виховувати у дітей любов до батьківщини, любов до праці, бережливе ставлення до суспільних та особистих речей. Необхідно навчати дитину піклуватися про людей, які її оточують, надавати допомогу тим, хто потребує, навчати дитину чистоті та красі помислів майбутнього батьківства.

Подальше дослідження планується у вивченні таких аспектів взаємозв'язку педагогічного доробку В. Сухомлинського та сучасної педагогічної практики, як ставлення до сім'ї як соціокультурної цінності, наступність педагогічних вимог до дитини з боку сім'ї та школи, питання морального виховання дитини в єдності сімейних та шкільних традицій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Воспитание детей в школе: Новые подходы и новые технологии / Под ред. Н.Е. Щурковой. – М.: Новая школа, 1998. – 208 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Краткий психологический словарь / Ред. А. В.Петровский; Ред. М. Г.Ярошевский; Сост. Л. А. Карпенко. – М.: Политиздат, 1985. – 421с.
5. Лебідь І. Цінності як категорія педагогічного дослідження // Рідна школа. – 2006. – №2. – С. 15-17.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К.: Шкільний світ, 2001.– 24 с.
7. Равкин З.И. Конструктивно-генетическое исследование ценностей образования – одно из направлений развития современной отечественной педагогической теории // Образование: идеалы и ценности (историко-теоретический аспект) – М.: Ин-т теории образования и педагогики РАО, 1995.– С.8-21.
8. Сухомлинський В.О. Вибр. твори: У 5-ти томах. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – 670 с.
9. Сухомлинський В.О. Вибр. твори: У 5-ти томах. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – 670 с.
10. Сухомлинський В.О. Вибр. твори: У 5-ти томах. – Т.4. – К.: Рад. школа, 1976. – 640 с.
11. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
12. Сухомлинський В.О. Статті // Вибр.твори: У 5-ти томах. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977.– 639 с.
13. Сухомлинський. В.О.Серце віддаю дітям. – К.: Рад. школа, 1972. – 272 с.

УДК 37.034(091)

Я.В.Запорожець

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМВІДНОСИН ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Проаналізовано різнобічні аспекти формування культури морально-ділових відносин особистості у концептуальних підходах видатного українського педагога В.О. Сухомлинського.

Different aspects of formation of culture of moral-business relations of personality in basic approaches of a famous Ukrainian pedagogue V.O. Sukhomlynsky are analyzed.

Актуальність дослідження. Проблема формування культури морально-ділових відносин завжди була предметом уваги вчених, дослідників (А.Єськов, Л.Бурдейна, С.Болотов, Ю.Красовський, Ю.Палеха). Але сьогодні зазначена проблема набуває особливого змісту.

На сучасному етапі становлення Української держави за умови складного політичного і соціально-економічного її стану особливо відчутний негативний вплив на сучасну вищу школу таких суспільних явищ, як посилення аморальності, злочинності, що призводить до знецінення освіти, росту агресивності, жорстокості студентів. Аналіз цих деструктивних процесів у сучасному суспільстві дозволяє зробити висновок, що є небезпека виростити бездуховне покоління, не "обтяжене" інтелігентністю, порядністю, яке зневажливо ставиться до культурних цінностей. Моральні цінності і відповідні їм норми є тим культурним кодом, який визначає повсякденну поведінку і регулює взаємини людей, забезпечує раціональність і людяність їхнього способу життя, а отже, життєздатність суспільства. Саме моральне виховання особистості сприяє олюдненню суспільних відносин.

Сьогодні спостерігається протиріччя між потребами суспільства та реальністю нашого повсякденного життя: дефіциту людяності, милосердя, співчуття, доброти. Все це посилюється прискоренням темпів життя, бурхливим розвитком засобів масових

комунікацій. Закономірно, що для людини важливо, на якому рівні здійснюється її взаємодія та контакти з іншими людьми, як це впливає на її емоційний стан, самопочуття, життєвий тонус.

На думку вчених-гуманітаріїв, сучасна ситуація характеризується відсутністю високоморальної «ідеї», яка б скріплювала суспільство. Адже його культура залежить від якості основоположних ідей, ментальностей, що існують і функціонують у ньому. Місце ідеї, здатної «об'єднати» суспільство, зайняте сьогодні ідеологією потреби. Це призвело до того, що культ грошей і пересічностей затьмарює загальнолюдські, моральні цінності культури. Криза гуманності охопила не тільки соціальні, політичні, економічні, естетичні та інші сфери суспільства, але й саму людину – її свідомість, почуття, поведінку. Деіндивідуалізація, дегуманізація особистості, граничний раціоналізм мислення, втрата моральних орієнтирів, розповсюдження технократичних і асоціальних моделей поведінки – ось далеко не повний перелік негативних явищ, що вказують на зниження рівня культури людини, рівня її вихованості.

Доцільність формування культури морально-ділових відносин особистості обґрунтовується як загальним значенням будь-якої професії для суспільства, так і конкретними потребами країни у висококваліфікованих фахівцях. Ефективність процесу формування культури морально-ділових відносин полягає у створенні умов, які забезпечать відповідний рівень готовності особистості до узгодження своїх дій з довкіллям, розв'язуючи питання щодо досягнення успіху як у своїй професійній діяльності так і в приватному житті.

Зазначена проблема – винятково актуальна і розв'язання її є одним із фундаментальних напрямків психології, педагогіки та соціології.

Мета дослідження полягає у аналізі культурних, моральних аспектів у поглядах та діяльності видатного педагога В.О. Сухомлинського і визначенні ролі цих положень для вирішення проблеми формування культури морально-ділових відносин особистості у сучасних умовах професійної підготовки.

З метою аналізу необхідності вирішення зазначеного питання цікавими та доцільними ми вважаємо погляди відомого педагога-гуманіста Василя Олександровича Сухомлинського.

Взагалі, слово «культура» (оброблення, вирощування) – латинського походження, але в німецькій філософії минулого століття сутність цього слова була максимально наближена до слова «освіта» (Building). Культура є суспільним явищем, яке виражає досягнутий на даному історичному етапі розвитку суспільства рівень технічного і технологічного прогресу, виробничого досвіду та навичок людей до праці, освіти, науки, мистецтва [10].

Культура людських відносин, за визначенням словника з культурології, представляє сферу культури людської діяльності, що охоплює суспільні відносини, у сукупності яких здійснюється розпізнавання індивідом явищ і процесів, що відносяться до світу матеріальної і духовної культури, а також освоєння людиною матеріальних і духовних цінностей [10].

Культура морально-ділових відносин особистості, за нашим визначенням, представляє собою сукупність якостей особистості, які дозволяють організувати професійну діяльність з урахуванням етико-ділових вимог.

В.О. Сухомлинський, підкреслюючи культурологічну спрямованість виховання, писав: «Чим менше у людини культури, чим бідніші її розумові, естетичні інтереси, тим частіше проявляються інстинкти і дають про себе знати грубістю» [5: 48].

Без перебільшення можна стверджувати, що ні один твір В.О.Сухомлинського не обминає питань морального розвитку особистості. Насамперед це стосується таких його праць, як "Духовний світ школяра підліткового та юнацького віку", "Дума про людину", "Моральний ідеал молодого покоління" та багато інших.

Аналіз цих праць дозволяє стверджувати, що він вважав основним у людині людяність. До цього морального стрижня має прив'язуватись все, що набувається дітьми в житті. Усі виховні впливи на дитину повинні ніби переломлюватись крізь призму

моральності. Без моральної чистоти, на думку Василя Олександровича, втрачає смисл усе – освіта, духовне багатство, трудова майстерність, фізична досконалість.

На думку В.О.Сухомлинського, в праці розкриваються здібності, моральні та інтелектуальні сили молодої людини, формується її особистість. Тільки в процесі трудової діяльності виникає потреба в спілкуванні, у становленні соціальних і психологічних відносин, ділових взаємин між людьми, взаємодопомоги, взаєморозуміння, дисциплінованості, погодженості дій і вчинків тощо. Потреба в праці, звичка і відповідальне ставлення до праці можуть сформуватися лише при наявності посильних і постійних трудових доручень, у праці радісній, без примусу і покарань, самостійній і творчій, корисній як для особистості, так і для суспільства [5].

Становлення особистості – процес складний, багатофакторний. Формуються якості особистості, її спрямованість, засоби спілкування, мотиви поведінки; в боротьбі мотивів формується моральний вибір, визначається рівень моральної свідомості й самосвідомості. Виховання особистості – це не лише формування способів і звичок поведінки, що відповідають моральним нормам. В особистості необхідно виховувати свідоме ставлення до норм і правил моралі, їх розуміння – від цього залежить самостійність людини в моральному виборі, в оцінці вчинку або якості особистості, в засобах розв'язання конфліктних ситуацій. Усвідомленість морального вибору забезпечує становлення вміння протистояти негативним впливам, тобто формує моральну стійкість особистості.

Будуючи в Україні правову державу, ми повинні керуватися тим, що людина – найвища цінність суспільства. Система цінностей відображає культуру і світогляд людини. Ціннісні орієнтації особистості є результатом цілеспрямованого виховання сім'ї, школи, інших закладів освіти, а також стихійного впливу соціуму.

Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим надійним каменем педагогічної системи В.О. Сухомлинського є виховання у кожного вихованця поваги до самого себе. Він вважав, що до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе, немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько. На його думку, повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості і великого інтелекту педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовувані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи. Педагог з боєм зауважує, що "на жаль, у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих помилок" [9].

Моральні риси повинні перетворитися в "узи, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця" [5]. Важливим елементом формування моральних рис особистості є засвоєння загальнолюдських норм моральності, азбуки моралі (термін Сухомлинського). Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опанувати духовними цінностями свого народу, розуміти мету і сенс життя. Головне у процесі морального виховання – це формування громадської активності й самодіяльності.

В.Сухомлинський підкреслював, що шлях від морального поняття до морального переконання "проходить через єдність моральної звички і моральної свідомості. Далі йде тривалий, складний процес формування особистих моральних переконань. Особисті моральні переконання – це кінцевий результат морального виховання, головний показник, який характеризує духовне обличчя людини, єдність думки і вчинку, слова і діла в її поведінці. "...Моральні переконання, – підкреслює В.Сухомлинський, – це діяльнісні сили особистості, палке прагнення відстояти правильність, довести істинність свого погляду, готовність піти в ім'я цього на будь-які втрати. Переконання – це не тільки те, що людина знає, а й, перш за все те, як вона це знання втілює у своїй діяльності" [7: 172].

Аналіз творчої педагогічної діяльності В.О. Сухомлинського багатьма відомими вченими свідчить про те, що видатний педагог приділяв пильну увагу питанням моральної відповідальності особистості [1: 97-103; 4: 91-96].

Головним для нього є знаходження найбільш оптимальних принципів, форм, методів і засобів виховання моральної відповідальності на рівні моральної свідомості й самосвідомості; моральної діяльності і моральних відносин суб'єктів навчального процесу.

Провідним *принципом виховання* моральної відповідальності В.О. Сухомлинський вважав взаємну відповідальність старших перед молодшими і молодших перед старшими.

Рівень моральної свідомості, на його думку, мав реалізуватися через почуттєву, раціональну і вольову сфери. Почуття відповідальності повинно формуватися з дитинства. "...Однією з визначальних умов морального виховання, – писав В.О.Сухомлинський, – є прагнення до того, щоб кожний наш вихованець уже в роки дитинства і раннього отроцтва умів брати на себе *труд відповідальності, тягар обов'язку* за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей; щоб ухиляння від труда відповідальності і обов'язку мислилось і переживалось людиною як мерзентність" [8: 87].

Почуття моральної відповідальності, зазначив В.О. Сухомлинський, повинно формуватися у взаємозв'язку із почуттями громадянськості, патріотизму, обов'язку, а також почуттям прекрасного й піднесеного. У захопленні красою й доблестю громадянства народжується бажання стати морально красивим. Ці прагнення породжують почуття глибокої відповідальності, вони впливають на розум, примушують людину шукати шляхів утвердження своєї громадянської гідності.

Громадянськість – *"це насамперед відповідальність, обов'язок* – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові" [6: 429].

Рівень моральних відносин в аспекті відповідальності характеризується, передусім, їх гуманістичною спрямованістю й функціонуванням. Моральні відносини як вид суспільних відносин становлять таку сукупність соціальних зв'язків і залежностей, у яких визначальним є взаємодія людей і соціальних спільнот, що базується на загальноприйнятих моральних цінностях і спрямована на дотримання суспільного й індивідуального блага і користі, на гармонізацію умов морального прогресу. Особливість моральних відносин полягає в тому, що вони мають ціннісно-регулятивний і безпосередньо оцінювальний характер, тобто в них усе базується на моральній оцінці, яка виконує певні функції регуляції, контролю. Всі види моральних відносин визначаються з погляду на те, дотримуються чи не дотримуються суб'єкти взаємодії моральних принципів, норм, вимог, традицій у своїй поведінці та діяльності. З огляду на це, вважав В.О. Сухомлинський, усі учасники моральних відносин мають бути взаємно відповідальними.

Здійснюючи навчально-виховний процес, його суб'єкти повинні постійно враховувати багатство відносин між учнями і педагогами, між учнями, між педагогами та ін. "Спільність, багатогранне переплетення інтересів вихователів і вихованців, спільне задоволення духовних потреб, взаємне забезпечення і постійна передача духовних багатств – ось неодмінні риси шкільного колективу. Не забуваймо, що в школі дитина не тільки вчиться. В школі вона живе. Там, де вихователі забувають цю істинну, навчання стає для школяра важким тягарем. Там, де навчання виступає як невід'ємна частина багатогранного духовного життя, – воно для дитини бажане й захоплює" [6: 407].

У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях [2; 3; 4] наголошується на тому, що наявність моральних цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя. Засвоєні особистістю соціальні норми і вимоги, які становлять зміст її ціннісних уявлень, зумовлюють спрямованість її активності, вибір сфер і засобів реалізації нею своєї внутрішньої позиції, ставлення до тих чи інших явищ навколишнього життя. При цьому особистість починає будувати й узгоджувати свої взаємини з оточуючими, спрямовувати свої зусилля на самовдосконалення відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, власних переконань і поглядів. Цінності, що характеризують моральне обличчя людини, не мають особливої форми реалізації, вони пронизують усю поведінку людини, всю її діяльність.

У світлі сказаного пропонується доцільним аналіз вказаної проблеми та її вирішення в сучасних умовах. З метою отримання даних нами було проведено анкетування викладачів

вищого навчального закладу, які готують майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності.

Незважаючи на те, що більшість викладачів (57%) оцінюють позитивно стан та ефективність навчально-виховної роботи, пов'язаної з формуванням у студентів культури морально-ділових відносин, існує багато проблемних питань, які заважають ефективному вирішенню зазначеної проблеми. Серед них можна виділити наступні: батьківське виховання та недостатній контроль за навчанням з боку батьків (14%), спад моральності в суспільстві, сім'ї (14%), низький авторитет викладача (7%), вседозволеність та безкарність студентів (14%), відсутність заохочень за морально-етичні вчинки (7%), відсутність у студентів бажання сприймати інформацію щодо культури морально-ділових відносин (7%), особиста культура спілкування викладача зі студентами (7%), неефективний контроль знань студентів з боку викладачів (7%), середній рівень викладання (14%), факти хабарництва (7%), вплив засобів масової інформації (7%), низький рівень шкільної освіти (7%), недоліки в організації навчально-виховного процесу (14%), відсутність відповідних спецкурсів, скорочення навантаження викладачів (14%).

З нашого погляду, недостатніми є форми роботи, які використовують викладачі з метою формування культури морально-ділових відносин, а саме: обговорення (дискусії) різноманітних ситуацій з точки зору моралі, права, совісті на заняттях (лекції, семінари) (71%), організація та проведення круглого столу, колоквиумів (14%). Деякі викладачі (7%) надають перевагу використанню власного досвіду. Індивідуальні співбесіди (7%) та кураторські години (7%) відіграють певну роль у процесі навчання. Такі показники свідчать про необхідність впровадження різноманітних ефективних форм роботи для формування високого рівня культури майбутніх фахівців.

Вивчення існуючого стану ознайомлення викладачів з комплексною цільовою програмою з формування культури морально-ділових відносин дозволяє констатувати, що 77% опитаних взагалі незнайомі з нею, що свідчить про неефективну систему підготовки.

Потрібно підкреслити, що 93% викладачів вважають необхідним вносити зміни та доповнення до змісту підготовки студентів з питань культури морально-ділових відносин. Їх пропозиції відображені, по перше, у впровадженні відповідних предметів, спецкурсів (36%). Чимало респондентів підтримують позакласні форми роботи, такі, як: організація гуртків, команди КВК, відвідування театрів, музеїв (21%). Запровадження тематичних конференцій (7%), написання творчих робіт (7%) може мати значний вплив на формування культури студентів. Певна кількість опитаних наголошують на високому професіоналізмі викладачів (7%) та високому рівні мотивації викладачів у роботі (7%).

Тому респонденти запропонували включити наступні питання до програми спецкурсу: культура спілкування, проведення переговорів, підписання угод (21%), психологія спілкування і бізнесу (14%), міжнародний етикет (7%), поглиблений курс ділової української та іноземної мов (7%).

Як засвідчують результати проведеного дослідження, питання формування культури морально-ділових відносин ще не отримують у вищій школі належного осмислення і потребують перегляду принципів забезпечення підготовки майбутніх фахівців.

Отже, наявні недоліки та низькі одержані дані не є незворотними, а можуть бути усунені шляхом спеціально організованого навчання, яке б забезпечувало системне засвоєння студентами морально-етичних норм у майбутній управлінській діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей особистості та її професійної підготовки.

Висновки. У контексті досліджуваної проблеми зазначені погляди у працях В.О.Сухомлинського є доцільними в силу наступних причин:

1. На основі отриманих даних та проведеного аналізу ми можемо констатувати, що з боку викладачів ця проблема не отримала адекватної оцінки і тому потребує більш глибокого осмислення.

2. Залишається актуальність цілеспрямованого вирішення даної проблеми та використання існуючих резервів.

3. На основі ідей В.О.Сухомлинського набуває доцільність використання певних форм роботи для вирішення проблеми, а саме введення спецкурсів, в яких необхідно визначити комплекс питань, за допомогою яких можна сформувавши високу морально-ділову культуру особистості у майбутній професійній діяльності.

Ідеї В.О.Сухомлинського допомагають сьогодні свідомо підійти до оцінки ситуації і вирішенню зазначеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоненко М.Л. Полеміка навколо А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського // Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С. 97-103.
2. Зязюн І.А., Родчанин Е.Г. Гуманіст. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В.А.Сухомлинского // М., 1991.
3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1976. – 416 с.
4. Савченко О.Я. Грані дидактичної системи В.О. Сухомлинського // Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С. 91-96.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 4. – 640 с.
6. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. – Т. 1. – К.: "Рад. школа", 1976. –С. 403-637.
7. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. – К., 1970. – 289 с.
8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. – Т.1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 55-206.
9. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Твори: У 5-ти т.т. – Т.2 – К., 1977.
10. Хоруженко К.М. Культурологія: Енцикл.словарь: 2550 слов.статей. – Ростов н-Д: Фенікс, 1997. – 640 с.

УДК 371: 372.3

М.В.Заячківська

МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В КОЛЕКТИВІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття присвячена розгляду проблем морально-ціннісних основ виховання особистості дитини в колективі на засадах педагогічної організації та доцільного керівництва у створенні оптимальних умов для успішного розвитку системи різноманітних стосунків дітей та підтримки індивідуальності кожної дитини.

Article is devoted to consideration of problems of the morally-valued bases of education of child personality in a collective. The education based on pedagogical organization and expedient guidance in creation of optimum terms for successful development of the system of the various relations of children and support of individuality.

Протиріччя періоду, який переживає сучасне підростаюче покоління, виявляються у змінах традиційного способу життя та структури суспільства, усталених засад освітньої підготовки дітей і молоді. Очевидно, що бурхливі зміни та кризові моменти виявляють істотний вплив на розвиток і соціалізацію дітей, адже демонструють суперечливі життєві сценарії та орієнтири. Оскільки саме дошкільний вік є етапом первісного становлення морально-духовних основ людської особистості, особливої значущості набуває вивчення витоків цього процесу на початкових етапах онтогенезу. Сучасна педагогічна наука (Л.Артемова, І.Бех, А.Богуш, А.Виноградова, С.Карпова, О.Кононко, Т.Маркова, Т.Поніманська, І.Харламов, К.Чорна та ін..) актуалізує проблему подальшої розробки теоретичних положень та одержання нових емпіричних фактів щодо особливостей морального виховання та розвитку дітей, створення в сім'ї та дошкільному навчальному закладі розвивальних умов для формування моральної вихованості дошкільників.

Особистість дитини розвивається в результаті послідовного включення в різноманітні за складом та рівнем розвитку соціальні групи, в яких відбувається засвоєння різноманітних норм групового життя, становлення взаємодії та розгортання процесу індивідуалізації в кожному новому середовищі. Діалектика людських взаємин така, що, виявляючи вплив на іншого, людина змінюється сама. Першою групою, в яку включається дитина після виходу з сімейного оточення, є група дитячого садка, яку можна вважати першою сходинкою соціальної організації дітей. Зважаючи на актуальність означеної проблеми, завданням статті виступило висвітлення морально-ціннісних основ виховання дітей старшого дошкільного віку в колективі; вивчення шляхів творчого використання педагогічних знахідок В.Сухомлинського в умовах впровадження у практику ДНЗ особистісно орієнтованої моделі виховання.

Моральне виховання виступає як цілеспрямований процес формування у зростаючого покоління моральної свідомості та поведінки, розвиток моральних почуттів згідно з ідеалами і принципами моралі. Суб'єктивною рушійною силою розвитку моральної свідомості є моральне мислення як процес постійного накопичення та осмислення моральних фактів, стосунків, ситуацій, їх аналіз та оцінка, прийняття рішень та здійснення вибору. Первинні моральні уявлення ускладнюються та збагачуються протягом життя, інтегруючись у моральні поняття. Однак серцевиною людської моральності вважаються моральні почуття та переживання, які нерозривно пов'язані з моральним ідеалом, ідеальними уявленнями про поведінку людини, її ставленням до життя. Результатом морального виховання слід розглядати моральну вихованість, що виявляється у моральних властивостях та якостях, стосунках, діяльності та культурній поведінці особистості. Про моральну вихованість засвідчує глибина моральних почуттів як постійне емоційне відчуття та переживання реальних моральних відносин та взаємодії; зрілість моральної свідомості (моральна освіченість, здатність до аналізу життєвих явищ з позиції морального ідеалу та самоаналізу власної поведінки). Крім того, моральна вихованість – це стійкість позитивних звичок та звичних форм поведінки, культура стосунків та спілкування в умовах міжособистісної взаємодії в дитячих колективах. Розвинена моральна свідомість передбачає знання моральних принципів, норм і, водночас, постійне усвідомлення та осмислення своєї моральної позиції в суспільстві. У процесі долаття життєвих труднощів і суперечностей, глибоких емоційних переживань дитина розвиває в собі основи моральності, потребу в доброму діянні і моральному задоволенні.

Науково обгрунтоване керівництво моральним вихованням як органічної складової цілісного процесу виховання дітей полягає в умінні бачити і ефективно використовувати моральний аспект будь-якого виду дитячої діяльності, будь-яких життєвих стосунків. Педагогічні пошуки В.Сухомлинського засвідчують, що ефективність морального виховання залежить від правильної організації колективної діяльності дітей, від умілого поєднання її з методами переконання, збагаченням та зміцненням позитивного морального досвіду.

Педагогічна теорія виховання у групах і колективах створювалася багатьма вітчизняними та зарубіжними педагогами і психологами (Л.Божович, Л.Виготський, В.Караковський, Т.Коннікова, Г.Костюк, А.Куракіна, Я.Коломінський, М.Монтессорі, Я.Морено, Л.Новикова, Б.Паригін, А.Петровський, С.Русова, Н.Селиванова, А.Симонович, В.Ситаров, В.Сухомлинський, К.Ушинський, Л.Уманський та ін.). Погляди на проблеми колективу відображають сутність суспільних культурно-історичних процесів розвитку нашої країни, тому теорія і методика колективного виховання вивчається з позицій історичної перспективи.

Подальший творчий розвиток ідеї А.Макаренка віднайшли в доробках В.Сухомлинського. Дослідники виявили подвійну природу дитячого колективу, який, з одного боку, виступає об'єктом педагогічного керівництва, а з іншого, – спонтанно розвивається через вільне спілкування та взаємодію дітей. Запорукою ефективного управління розвитком колективу та предметом педагогічної уваги виступає вся система різноманітних стосунків дітей та положення кожного в колективі. У своїх педагогічних

пошуках шляхів удосконалення виховного процесу В.Сухомлинський виходив за межі уявлень та постулатів радянської науки про закономірності особистісного розвитку і виховання дитини. Творчість педагога сповнена осмислення значення людської індивідуальності, її буття в оточенні, оскільки творення людини розглядалося ним не тільки як провідне педагогічне завдання, але й як суспільна місія. Проблема колективу набула у творчості В.Сухомлинського широкого світоглядного звучання як формування моральної, громадсько-політичної свідомості особистості зростаючої людини.

У дитячому віці соціальний простір стосунків як системи вибіркових суб'єктивних зв'язків починає формування з діади «дорослий-дитина», а пізніше продовжується в діаді «дитина-дитина». Дорослий виступає еталоном наслідування для дитини, що утворює вертикаль стосунків і певну несиметричність їхніх соціальних позицій. Відповідно до загальносоціальних та групових програм поведінки у дітей формуються автономні особистісні регулятори поведінки, що дозволяють їм визначати та вибирати саме ті її способи, які позитивно «вписуються» у суспільну динаміку соціальних зв'язків і взаємодій. Тут варто згадати В.Сухомлинського, який у розв'язанні проблеми «колектив та особистість» виходив з того, що головною метою виховання виступає людина, а колектив залишається лише дієвим інструментом, засобом досягнення мети. Наполягав на необхідності зв'язку виховання з життям, введення дітей у світ людських стосунків. Вибудовував педагогічну діяльність з опорою на потреби та інтереси кожної дитини, гармонізуючи зовнішні фактори та внутрішні спонуки школярів. Світ людських почуттів розглядався педагогом-дослідником як потужний чинник розвитку зростаючої особистості. Він обстоював культуру почуттів, надаючи цьому поняттю нового і глибинного звучання. Емоційна чутливість та уважність вихованців до почуттів інших сприяє подоланню егоцентризму, формуванню цінності іншої людини. Учений вважав, що там де відсутня відповідальність перед іншими, колективом, людина не дослухається голосу власної совісті. Сформованість відповідальності перед собою дозволяє розуміти й переживати колективні норми і правила.

У низці сучасних досліджень (В.Абраменкова, В.Котирло, В.Кузьменко, М.Лісіна, В.Мухіна та ін.) виявлено потребу дитини у спілкуванні з однолітками. Стосунки дошкільників у групах однолітків відзначаються ситуативністю й імпульсивністю. Дошкільники починають краще розуміти себе та своє місце у найближчому соціальному оточенні. Іншими словами, діти поступово засвоюють норми та правила, культурні смисли своєї спільноти, проявляють активне прагнення до спілкування з однолітками в різних видах діяльності, в результаті чого формується «дитяче суспільство». Змістовне спілкування з однолітками стає важливим чинником повноцінного формування особистості старшого дошкільника. У спільній діяльності (грі, праці, спілкуванні) діти 5 – 7 років освоюють уміння планування, узгодження спільних дій та досягнення спільних результатів, справедливого розв'язання суперечок. Усе це сприяє накопиченню морального досвіду.

У молодших школярів з'являються перші ознаки стосунків за інтересами, що є основою формування неформальних груп. Для підлітків найбільш значимим у міжособистісних стосунках стає відповідність очікуванням, а спілкування з однолітками перетворюється на самостійну значиму сферу життєдіяльності. На популярність серед однолітків впливають ентузіазм та активна участь у спільних справах, здатність до пристосування, а також успіхи у навчанні та спортивні досягнення.

Процес морального виховання набуває ефективності, коли педагог одержує зворотну інформацію про дієвість виховних впливів і враховує цю інформацію на кожному новому етапі своєї педагогічної діяльності. Таку інформацію вихователь отримує з повсякденного вивчення практики стосунків і діяльності в середовищі вихованців. Оскільки витоки морального реалізму пов'язані з віковими особливостями дошкільників, зокрема особливостями мислення, тому досить обережно слід використовувати в роботі з дітьми такий педагогічний прийом, як обговорення поведінки дитини однолітками. До чого закликав і В.Сухомлинський, який уважав, що при цьому може морально травмуватися той, хто припустився помилки, а також і дитячий колектив.

У дитячих і підліткових групах психологи виокремлюють функціонально-рольові, емоційно-оцінні та особистісно-сміслові стосунки (В.Абраменкова, А.Донцов, А.Петровський, Є.Суботський та ін.), що об'єктивно виявляються в характері та способах взаємодії членів групи, а також у розподілі ролей у групі. Функціонально-рольові стосунки складаються в ході оволодіння дітьми і підлітками нормами та способами дій в навчальній, трудовій діяльності й інших специфічних для даної культури сферах соціальної життєдіяльності, розгортаються під безпосереднім керівництвом дорослого і виступають основою контрольованої соціалізації. Функціонально-рольові стосунки в ігровій діяльності здебільшого самодіяльні, складаються без прямого втручання дорослих. У дитячій і підлітковій групах емоційно-оцінні стосунки виступають регуляторами поведінки однолітків відповідно норм спільної діяльності, коли на передній план виступають симпатії, антипатії, дружня прихильність. Особистісно-сміслові стосунки у групах встановлюються, коли мотив однієї дитини набуває для однолітків особистісного смислу, а її інтереси і цінності переживаються як власні.

У педагогічній теорії та практиці виховання В.Сухомлинського відображено підхід до організації та розвитку дитячої групи як творчого співтовариства у процесі різних видів спільної діяльності дітей. Водночас, проектування кожного виду спільної діяльності є проектуванням процесу розв'язання дитячою групою конкретних завдань щодо досягнення індивідуального та колективно значимого результату. Тим самим, життя та розвиток дитячої групи розгортається як послідовне розв'язання завдань, що потребують групової взаємодії, співробітництва та співтворчості. У здійсненні виховного керівництва дитячою групою враховувалися такі тенденції, як: з одного боку, прагнення дитини до самоствердження, визнання та поваги з боку інших, виокремлення власного «Я» як автономного суб'єкта у групі; а з іншого, – прагнення дітей до досягнення психологічного єднання з іншими, до спільної діяльності та спільних досягнень. Урахування означених чинників дозволило розв'язувати двоєдине завдання – сприяти розвитку мотивів єднання та спільності дітей у групі та створювати умови для індивідуалізації розвитку кожного вихованця.

Значна увага в організації повсякденного життя дитини приділялася Василем Олександровичем урахуванню впливів усієї сукупності факторів середовища, предметно-просторового облаштування приміщень та прилеглої території. Емоційний комфорт і затишок у повсякденній роботі досягався завдяки виваженій та осмисленій підготовці щодо обладнання та облаштування приміщень із урахуванням потреб та інтересів, вікових та індивідуальних особливостей дітей.

Отже, гарно організований і правильно керований дитячий колектив перетворюється на ефективний засіб виховання. У зв'язку з чим питання морального виховання дітей нами розглядаються разом з питаннями розвитку дитячого колективу, колективної взаємодії і згуртованості дітей. Педагог допомагає дитині, з одного боку, увійти в дитяче співтовариство, а з іншого, зберегти та розвинути свої найкращі індивідуально-неповторні особистісні риси. Сучасна стратегія у розв'язанні проблем особистості і групи передбачає поряд із якісним оновленням можливість збереження позитивних здобутків, підтверджених багатолітньою практикою, до яких належить і виховна система В.Сухомлинського. Створюються та розвиваються нові гуманістичні концепції виховання у дитячих групах, самореалізації в умовах спільної діяльності та стосунків, розвитку самоуправління та творчості. Педагогічна організація повноцінного розвивального предметно-просторового середовища та відповідна позиція вихователя в організації діяльності дітей забезпечують повноцінну реалізацію виховних та освітніх завдань, сприяють створенню сприятливої культурної атмосфери для взаємовпливу дітей у групі та формування групової згуртованості. У таких умовах кожна дитина повною мірою розкриває свої найкращі якості та здібності і тим самим виявляє позитивний вплив на інших.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире / В.В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 3-16.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник. – К.:Либідь, 2008. – 848 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори.: В 5-ти т. – К., 1976-1977.
4. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников. – М., 1983.

УДК 37.035.6

М.Д. Зубалій

ФОРМИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Розкриваються форми військово-патріотичного виховання учнівської молоді.

The forms of schoolchildren's military and patriotic upbringing are lighted out.

Постановка проблеми. Вивчення автобіографічних даних В.О. Сухомлинського засвідчує, що в липні 1941 р. він був призваний до лав Червоної Армії. Спочатку вчився на військово-політичних курсах у Москві, де одержав військове звання молодшого політрука, а з вересня 1941 р. він – політрук роти у діючій армії. 9 лютого 1942 р. в бою за село Клепінине під Ржевом Калінінської області був тяжко поранений і понад чотири місяці лікувався в евакогоспіталях. З червня 1942 р. до березня 1944 р. працював директором середньої школи і вчителем російської мови та літератури в селищі Ува Удмуртської АРСР. З весни 1944 р. до 1948 р. очолював відділ народної освіти Онуфріївського району Кіровоградської області й за сумісництвом викладав у школі. Працюючи на цих посадах, він – активний учасник Великої Вітчизняної війни – багато уваги приділяв військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління. Різні форми цього виховання він упроваджував і у виховний процес Павлівської середньої школи, якою керував 23 роки. Цей період, як відомо, був найпліднішим у його практичній, науковій та літературно-публіцистичній діяльності.

Метою статті є вивчення і аналіз класифікації форм військово-патріотичного виховання учнів у творчості В.О.Сухомлинського.

Результати дослідження. Вивчення і аналіз педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського показують, що ним була створена і впроваджена в практику роботи педагогічного колективу Павлівської середньої школи ефективна для того часу система форм військово-патріотичного виховання учнів різних класів, яка ґрунтувалась на передовій педагогічній думці й узагальненому досвіді роботи загальноосвітніх шкіл. Ця система включала: виховання учнівської молоді на образах людей, які віддали життя за торжество праці, істини й щастя майбутніх поколінь; виховання в учнів поваги до матерів, які виростили героїв, що пожертвували своїм життям в ім'я свободи й незалежності Вітчизни; уявні подорожі учнів до місць тих святинь, де героїчне минуле переплітається з трагічним; розповіді учням про героїчні подвиги учасників бойових дій у грізні роки Великої Вітчизняної війни; проведення в класах обрядів, заснованих на високій патріотичній ідеї, у якій через красу розкривається велич героїзму і подвигу в ім'я Вітчизни; створення в кожному класі куточка бойової слави земляків; створення кожним учнем своєї історичної бібліотеки з набором книг про героїчне минуле Вітчизни та її вірних синів і дочок; догляд за могилами і пам'ятниками загиблих воїнів у роки Великої Вітчизняної війни; проведення біля місць захоронення загиблих воїнів урочистих зібрань та виховних заходів; встановлення дружніх стосунків з рідними загиблих на фронті воїнів; створення у виховній діяльності з учнями підліткового віку умов, у яких би вони могли проявити і утвердити в собі фізичну і духовну стійкість; читання школярами творів про полководців, подвиги героїв, самовідданість і безстрашність, сміливість і мужність людей, їх героїчну боротьбу за свободу

і незалежність Батьківщини; проведення походів місцями бойової слави українського народу; створення програм проведення бесід про героїчні подвиги воїнів, які пробуджують в учнів захоплення громадською красою, доблестю, величчю і самопожертвуванням в ім'я Батьківщини; проведення зустрічей з учасниками Великої Вітчизняної війни; організація і проведення з учнями зимових і літніх військових ігор з тривалими переходами й спорудженням різноманітних укріплень; ведення рукописного журналу “Наші земляки в роки Великої Вітчизняної війни”; посадка учнями дерев у “Саду Героїв”, закладеного на території колишнього табору для військовополонених, створеного фашистами на місці вирубаного колгоспного саду; створення сільського пантеону – галереї портретів героїв-односельчан, що полягли за свободу і незалежність Батьківщини; створення в школі “Кімнати слави і скорботи”; відвідування учнями сімей загиблих воїнів у роки Великої Вітчизняної війни; відзначення в школі днів пам'яті загиблих воїнів; покладання квітів на могилу Невідомого героя та до братської могили в день визволення с. Павлиш від фашистських окупантів; створення в Павлишській середній школі хрестоматії моральних цінностей – описів подвигів, що їх здійснили люди, вірні своїй Батьківщині; проведення в класах диспутів на патріотичні теми; проведення з учнями екскурсій на місця бойових подій; збереження в сім'ях фронтних листів, фотокарток, орденів і медалей тих членів родини, які героїчно загинули на фронті; проведення в сім'ях розповідей про бойові подвиги батька, брата або сестри, які становлять славу і честь сім'ї і є одним з глибоких джерел виховання патріотизму; створення в школі “Кімнати думки” для зібрання найрозумніших і найкращих книжок, у тому числі й про видатних борців за свободу і щастя українського народу, про мужність і непохитність людей, які прийняли муки і смерть, але не зреклися істини; проведення виховних уроків у школі про святині Вітчизни та ін. [7].

Як бачимо, система військово-патріотичного виховання учнів, створена В.О. Сухомлинським, включала одиночні, групові й колективні форми, які згруповані в оригінальну класифікацію форм військово-патріотичного виховання (див. схему 1).

Провідне місце у своїй системі військово-патріотичного виховання учнів В.О. Сухомлинський відводив військовим іграм, які починали проводити у Павлишській середній школі з IV класу. Вони організовувалися щорічно і влітку, і взимку. Їх мета – розвивати в учнів витривалість, вміння долати труднощі й зневажати розслабленість. Для VI – VII і VIII – IX класів військові ігри розроблялися так, щоб під час їх проведення учні протягом цілого дня перебували на свіжому повітрі, здійснювали далекі переходи, готували в польових умовах їжу, грали у військові ігри й активно відпочивали. Згідно умов цих військових ігор розмічали місцевість, споруджували різноманітні укріплення й спостережні пункти, з яких вели спостереження за гравцями іншої команди.

Велику виховну силу військових ігор В.О. Сухомлинський вбачав у тому, що учасники проявляли активність не заради похвали й нагород, а з внутрішньої потреби бути сильним, мужнім, витривалим і благородним. Умовність обставин, за яких спеціально створюються труднощі й перешкоди, в уяві учнів під час проведення військової гри вона зникає і сприймається як реальність. Він рекомендував, щоб в усіх загальноосвітніх школах обов'язково проводили на природі під час канікул різноманітні військові ігри, які потребують від учнів великого напруження духовних і фізичних сил. “Ніде так не розкривається моральна суть особистості, ніде так людина не заявляє голосно перед товаришами про своє душевне єство, як у військовій грі” [3: 559], – відмічав великий педагог. “Ніде з такою виразністю не переживаються почуття честі, як в умовах боротьби за перемогу колективу, а військова гра завжди є саме такою боротьбою” [3: 559].

“Особливо велике виховне значення, вказував В.О. Сухомлинський, мають походи по місцях бойової слави старших поколінь” [3: 463]. Вони дають неоціненні знання про мужність борців за свободу і незалежність нашої Батьківщини, збережені в переказах, документах і пам'яті живих учасників бойових подій. Такі походи в Павлишській середній школі директор організував щороку після закінчення шкільних занять, під час літніх канікул. Причому в походи вирушав увесь колектив школи, від I до IX класів. У цих походах

відбувалося не просто вивчення рідного краю, а йшло поступове ідейне збагачення учнівського колективу. Під час зустрічей з людьми, відзначав Василь Олександрович, перед нами відкривався світ людської мужності, героїзму, самопожертви. Враження від походів місцями бойової слави насичувало учнів почуттям захоплення, подивом героїзму. Ці почуття розкривали дитячі серця й по краплинах вносили в душі школярів те, що називається ідейною зрілістю, дорослістю. Захоплення героїчними подвигами старших поколінь створювало той духовний стан, коли учні прагнули у власному житті героїзувати свою поведінку, що відповідає моральним нормам патріота, борця за утвердження слави й могутності рідної Вітчизни. Приклади мужності й вірність громадянському обов'язку, почуті в поході під час зустрічей з учасниками Великої Вітчизняної війни, так зворушили п'ятикласників, відмічав директор школи, що вони вирішили щороку вирощувати червоні троянди спеціально для того, щоб у день свята Перемоги класти їх до портретів загиблих героїв.

Схема 1.

**Класифікація форм військово-патріотичного виховання учнівської молоді
(за В.О. Сухомлинським)**

Форми військово-патріотичного виховання

Одиночні форми військово-патріотичного виховання:	Групові форми військово-патріотичного виховання:	Колективні форми військово-патріотичного виховання:
<p>створення кожним учнем історичної бібліотеки з набором книжок про героїчне; читання школярем творів про подвиги героїв; підготовка учня до походів місцями бойової слави українського народу; підготовка школяра до військової гри; ведення рукописного журналу "Наші земляки в роки Великої Вітчизняної війни"; посадка учнем дерева у "Саду Героїв"; покладання квітів до братської могили; підготовка учнем експонату до "Кімнати слави і скорботи"; підготовка учнем опису подвигу земляка до хрестоматії моральних цінностей.</p>	<p>уявні подорожі учнів до місць героїчних святинь; догляд за могилами і пам'ятниками загиблих воїнів; установлення дружніх стосунків з рідними загиблих воїнів; проведення походів місцями бойової слави українського народу; проведення екскурсій на місця бойових подій; проведення зустрічей з учасниками Великої Вітчизняної війни; створення програм проведення бесід про героїчне; відвідування учнями сімей загиблих воїнів; проведення в класі диспутів на патріотичну тему; проведення в сім'ях розповідей про бойові подвиги батька, брата або сестри.</p>	<p>створення в класах куточків бойової слави земляків; розповіді учням про героїчні подвиги учасників бойових дій; проведення в класі обрядів, заснованих на патріотичній ідеї; проведення біля місць захоронення загиблих воїнів виховних заходів; проведення військових ігор; створення в класі хрестоматії моральних цінностей – описів подвигів героїв; створення сільського пантеону-галереї портретів героїв-односельчан; створення в школі "Кімнати слави і скорботи"; відзначення в школі днів пам'яті загиблих воїнів.</p>

Ефективною формою військово-патріотичного виховання в школі В.О. Сухомлинського були куточки бойової слави земляків, які створювалися учнями в кожному класі. Під портретами воїнів, що полягли в боях за Батьківщину, були написані

звернення до шкільної молоді. Велике виховне значення цих звернень Василь Олександрович вбачав у тому, щоб до кожного вихованця школи прийшов час роздумів, коли він, прочитавши звернені до нього слова, вдумався в їхній зміст, замислився над своєю долею й переживав над тим, як виконати в майбутньому свій патріотичний обов'язок під час служби в армії та інших умовах. Це почуття буде пронизувати все, про що учні дізнаються в своїй школі, під час вивчення загальноосвітніх предметів, що відкривається перед ними у словах учителів і в книжках. Так в учнів буде поступово формуватися патріотична свідомість, справжня любов до своїх земляків, своєї землі, Батьківщини, причому такої, якою її створили й утвердили старші покоління, якою вона вийшла з жорстокої боротьби в роки ворожих навал. А згодом справжня любов переросте в бачення того, що треба зробити, щоб Вітчизна стала ще могутнішою, розвинутішою й щасливішою.

Складовою частиною військово-патріотичного виховання учнів Павлиської середньої школи були розповіді про воїнів-героїв, які полягли за свободу і незалежність Батьківщини. В.О. Сухомлинський вважав, що немає “нічого прекраснішого і величнішого, ніж героїчний подвиг в ім'я Вітчизни” [3: 145]. У зв'язку з цим усе, що пов'язане з пам'яттю про героїчні подвиги, мужність, самопожертву, в його школі було прийняте естетикою переживань, діяльності, творчості. “Місце героїчного подвигу, де пролилась кров в ім'я вашого щастя, діти, – священне місце” [3: 145]. Ця думка прищеплювалась учням з перших днів перебування в школі. Тому в Павлиші стало традицією, що до цього місця приходив кожний юнак з матір'ю перед тим, як іти на військову службу. Звідси бере він жменю рідної землі й несе її з собою “як символ рідного і найдорожчого” [3: 145]. Заснований на високій патріотичній ідеї обряд, в якому духовна краса втілює велич героїзму й викликає хвилюючі естетичні переживання, що підносять почуття честі і гідності на високий рівень. У результаті виникає “трепетання серця” перед прекрасним і піднесеним обрядом, який є духовною енергією самовиховання – найвищою формою формування в учнівській молоді самостійності [7].

Великого значення у військово-патріотичному вихованні надав В.О. Сухомлинський практичній діяльності учнів, яка несе в собі високий соціальний зміст. Такою в Павлиській середній школі була діяльність учнівського колективу зі створення “Саду Героїв”. Це живий пам'ятник слави, створений учнівським колективом на місці, де під час фашистської окупації в 1941 році фашисти вирубали колгоспний сад і на його місці розмістили табір військовополонених, в якому сталася трагедія, сповнена героїзму і самопожертви. Після визволення села школярі очистили пустир й посадили 400 дубів – живих пам'ятників тим, хто віддав життя в ім'я врятування своїх товаришів. Тут через кілька років нове покоління посадило свої дуби. Згодом стало традицією під час урочистих подій учнями школи саджати в “Саду Героїв” нові дуби. На цьому священному місці завжди панує тиша. Тут не можна бігати, гратися, кричати, – тут можна лише милуватися красою природи, відпочивати, читати. Сюди приходять рідні, батьки яких загинули в роки Великої Вітчизняної війни. З покоління в покоління в “Саду Героїв” передається розповідь про героїв, які зберегли для нашого народу сонце, квіти, вільну працю.

Таким чином, вивчення і аналіз літературних і архівних джерел засвідчують, що важливою складовою частиною військово-патріотичної роботи в кожній загальноосвітній школі, вважав В.О. Сухомлинський, має бути виховання в учнів мужності, яка “складається з найменших крупинок, єдність і нерозривність яких і становить силу духу” [3: 151]. У багаторічній практиці Павлиської середньої школи склалися такі закони виховання в учнів мужності: 1. Мужнім і безстрашним стає лише той, хто з дитинства навчився дорожити своєю громадянською гідністю. 2. Мужність вимагає того, щоб духовні сили в людині завжди були незмірно більшими за сили фізичні – це основа безстрашності, хоробрості, безбоязності. 3. Виховання мужності – це виховання волі до перемоги над труднощами, подолання перешкод у складних, часом драматичних ситуаціях. До активних вольових зусиль необхідно спонукати вихованців повсякденно, тактовно й доброзичливо. 4. Мужнім є той, хто в роки дитинства, отрочтва і ранньої юності здійснив доблесний вчинок, суть якого

виражається в злеті духу, в напруженні творчих сил. Доблесний вчинок – це сама суть панування духу над тілом, це дія, насичена громадянською одухотвореністю. 5. Мужність формується там, де молода людина вчиться пробуджувати в собі почуття гнівної нетерпимості до негідного, негативного, зла, малодушності, підлості й байдужості. 6. Виховання мужності – це також формування уміння панувати силою духу над слабостями тіла. Сила людської волі безмежна: занепад же духу у важкій життєвій ситуації може призвести до поразки, загибелі; в боротьбі з ворогом можуть виникнути такі обставини, коли єдиною зброєю людини залишається сила духу, волі, і, якщо вона зуміє скористатися цією зброєю, вона непереможна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базилевич Н.Г. Проблеми патріотичного виховання молодших школярів в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / Н.Г. Базилевич // Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1982. – 16 с.
2. Кіндрат В.К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / В.К. Кіндрат // Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 190 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. – С. 557.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.1. – С. 463.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.1. – С. 145.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. – С. 151.
7. Сухомлинський В.О. Про воєнно-патріотичне виховання: Доповідь на засіданні педагогічної ради школи від 16. 09. 1968 р. – Протокол № 2. – Спр. ЛВ 13011.

УДК 371.14: 37.03

А.М. Зубко, О.В. Стребна

ПЕДАГОГІЧНА АКСЕОЛОГІЯ В.СУХОМЛИНСЬКОГО І КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ

У статті проаналізовано засадничі принципи громадянського виховання у спадщині В.Сухомлинського через його науково-педагогічні праці і надбання директорської діяльності під кутом зору потреб, завдань нинішньої української освіти та суспільства.

The article analyses the principles of civic education in the activity of V.Sukhomlinski through his scientific and pedagogical works and his director's management under the angle of view of tasks of contemporary ukrainian education and society.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що педагогічна творчість В.Сухомлинського відбувалася у другій половині ХХ століття, проте чимало його стратегічних ідей, концепцій залишаються актуальними й на початку ХХІ століття. Серед таких ідей – формування особистості, вихованої у річищі демократичних принципів та цінностей, що цілковито співвідноситься з концепцією громадянського виховання і знайшло своє продовження в базових державних документах.

Національною доктриною розвитку освіти України ХХІ століття передбачено, що сучасний освітній процес має бути спрямований на втілення в життя української національної ідеї, виховання громадянина і патріота України, прищеплення любові до української мови і культури, поваги до народних традицій [3]. Фактично у Національній доктрині сформульовано мету розвитку громадянської свідомості й культури, що має здійснюватися на всіх щаблях загальної і вищої освіти. Науковці справедливо підкреслюють, що сутність громадянського виховання – «формування гармонійно розвинені особистості, які спроможні органічно поєднувати свої права й інтереси з правами та інтересами середовища, нації, держави, орієнтуватися на найвищі загальнонародні права, духовні та культурно-

естетичні цінності» [2: 23]. Це стосується і початкової школи, якій В.Сухомлинський приділяв особливу увагу у процесі становлення особистості.

Для сучасної української ситуації громадянське виховання стає нагальною необхідністю, що спричинено недостатньою розвиненістю інституцій громадянського суспільства. У зв'язку з цим підготовка школярів, у тому числі й молодших, повинна здійснюватися у координатах громадянського виховання, основоположні засади якого у вітчизняній педагогіці були розроблені ще Василем Олександровичем Сухомлинським.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська педагогічна думка традиційно чимало уваги приділяє проблематиці громадянськості й формуванню громадянських почуттів. У цьому річизні активно розмірковували Г.Вашенко, М.Грушевський, М.Драгоманов, А.Макаренко, С.Русова, К.Ушинський, виходячи з необхідності розвивати громадянську культуру з раннього дитячого віку. Їхні думки, методологічні розробки сприяли закладенню основ громадянського виховання у дошкільних та шкільних навчальних закладах.

Сучасні вчені-педагоги, серед яких своїми розробками виділяються І.Бех, Н.Бібік, І.Зязюн, М.Красовицький, О.Киричук, Н.Косарева, В.Кремень, В.Кузь, В.Оржехівський, А.Розенберг, О.Сухомлинська, К.Чорна та ін., суттєво збагатили концепцію громадянського виховання, розробивши і запропонували методичний інструментарій її втілення в умовах освіти ХХІ століття. Продовжуючи напрацювання попередників, вони наголошували на комплексному підході в процесі формування громадянськості, підкреслювали єдність морально-етичного і національного чинників для становлення юної особистості, розглядали специфіку громадянського виховання в різних вікових навчальних групах.

Фундаментальну роль у розвитку національної системи формування громадянськості зіграли теоретико-педагогічна і практична діяльність В.Сухомлинського, без постаті й спадщини якого неможливо уявити повноцінний розгляд проблеми громадянського виховання.

Мета статті – виокремити й проаналізувати засадничі принципи громадянського виховання у спадщині В.Сухомлинського, послуговуючись його науково-педагогічними працями і надбаннями директорської діяльності під кутом зору потреб, завдань нинішньої української освіти та суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Відомо, що В.Сухомлинський увійшов в історію вітчизняної і світової педагогіки як мислитель, освітянин-творець, речник гуманістичних виховних ідей. Плідну педагогічну практику В.Сухомлинський систематично поєднував із теоретико-узагальнюючою діяльністю. Провідні ідеї його педагогічних праць завжди проходили апробацію у школі, де він тривалий час директорував, і були результатом авторського науково-педагогічного пошуку. З-поміж цих праць варто виділити такі – «Павлівська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Народження громадянина», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Хрестоматія з етики» та ін., що склали новий етап у розві педагогічної науки.

Креативна свідомість В.Сухомлинського відзначалася неабиякою динамічністю. Цілком закономірно, що й система його педагогічних цінностей незмінно розвивалася. Мислитель-педагог ніколи не задовольнявся досягнутими педагогічними результатами. Його кредо полягало у розумінні педагогіки як сфери нескінченного гуманістичного творення, у процесі якого удосконалюється і відшліфовується добродайна і добротворна сутність людини. Науковці неодноразово зазначали, що концепцію В.Сухомлинського вирізняє високогуманний, патріотичний і людинолюбний пафос, що його вихідні постулати пронизані почуттям громадянськості й любові до Батьківщини, що його педагогічна стратегія була спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, яка сповідує демократичні цінності й відчуває потрібність у постійному саморозвитку. Так, дослідниця Л.Момотюк, вичленовуючи педагогічні константи великого педагога, аргументовано наголошувала на тому, що «у працях В.Сухомлинського порушуються й розкриваються проблеми навчання і

виховання юних громадян своєї країни, даються глибоко обґрунтовані, перевірені багаторічним практичним досвідом відповіді на питання, як потрібно виховувати дітей, щоб вони стали свідомими громадянами своєї держави, справжніми патріотами. Він зазначав, що саме через громадянську активність, безпосередню участь у громадських справах і можна виховати справжніх патріотів: «Якщо в дитинстві і отрочстві людина піклувалася про свої інтереси, якщо спільне стало для неї глибоко особистим, вона у зрілі роки стане справжнім патріотом» [1: 16].

У педагогічній аксіології В.Сухомлинського поняття «громадянськість» посідає провідне місце, оскільки саме воно виконує роль смислового концентру і слугує стратегічною метою навчально-виховного процесу. Хоча діяльність педагога проходила в інших соціумних умовах і духовно-психологічній атмосфері, проте його думки й концепції, що стосуються сутності й значення громадянськості, формування громадянина, і нині є актуальними, тому що тісно пов'язані зі становленням особистості й процесами державотворення.

Теоретики педагогіки висловлюють цілком слушну думку, що В.Сухомлинський потрактовував громадянськість як інтегральну, синтезуючу якість особистості, що характеризує соціополітичну, етико-моральну свідомість і виявляється в активній діяльності на благо Вітчизни. Великий учитель акцентував увагу на тому, що «громадянськість – це пристрасть людського серця, це вогонь букв, якими написана мудрість ідей, і донести до юних душ пристрасть боротьби, прочитати палаючі слова ідейної мужності можна лише тоді, коли ви, вихователь, постаєте перед своїми вихованцями як громадянин» [8: 40].

Педагог-мислитель був переконаний, що розвиток громадянських основ юної або молодшої особистості безпосередньо впливатиме на її характер, формуватиме її волю, наполегливість, цілісність натури, уміння приймати рішення і втілювати їх. Важливою в цьому сенсі є такий умовивід В.Сухомлинського: «...Мужньою, безстрашною людиною стає тільки та людина, яка з дитинства навчилася дорожити своєю громадянською гідністю... А громадянська гідність включає в себе єдність думки і справи, слова й вчинку» [4: 25]. У цьому висловлюванні оприявлено прямий зв'язок між розвиненістю громадянських почуттів особистості та її поведінковою культурою.

У педагогічній системі В.Сухомлинського поняття «громадянськість» неможливо розглядати без поняття «патріотизм». Безперечно, вони не є тотожними. Проте зрозуміти всю смислову повноту категорії громадянськості, не розглянувши трактування педагогом-мислителем суті патріотизму, не вдасться. Поняття «патріотизм» не було для В.Сухомлинського абстракцією. Більше того, воно наповнювалося в його системі педагогічних координат конкретикою чітко визначених цінностей.

До найважливіших із таких цінностей передусім належала відданість Батьківщині, народу, рідній землі. А відчуття рідної землі, на переконання педагога, розпочинається з «малої» батьківщини. Саме тому, будучи директором, він докладав багато зусиль до того, щоб його вихованці цілеспрямовано вивчали свій рідний край – його природу, ландшафтні особливості, характерні риси навколишньої флори та фауни. З цією метою в Павлівській школі активно практикувалися ознайомчі екскурсії з природою, відвідування місць бойових дій, тематичні бесіди про звитягу рідного народу, земляків та односельців. Цей напрям патріотичної роботи він обґрунтовував теоретично: «Ми піклуємося про те, щоб у свідомості, в емоційній пам'яті дітей назавжди залишилися дрібні деталі рідної природи, ті незабутні куточки, з яких поступово складається світ, дорогий людині» [7: 21]. Батьківщина розпочинається з перших уявлень про рідну землю, вважав педагог-мислитель, а цими першими уявленнями завжди слугували враження від краєвидів, що оточують людину з найперших днів її життя. Тому патріотичне виховання починалося в Павлівській школі з відвідин прикметних і знакових навколишніх територій.

Суттєве місце у морально-патріотичному вихованні дітей та учнівської молоді В.Сухомлинський відводив авторитету й образу Матері. Цей образ він потрактовував як основу роду, символ життя, життєдайності та нескінченності існування. До певної міри

можна стверджувати, що він сприяв утвердженню культу матері, осяюючи його романтичним ореолом і пов'язуючи його з почуттям любові до Батьківщини. Поняття «Матір» було сповнене для нього не просто широкої, а найширшої метафоричної проєкції. Любов і шанобу до Матері він вважав однією з основ любові до рідної землі. «Людина, не вихована належним чином у цій колисці, – людина, незмінна в глибоко особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в суспільному... Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, хто байдужий до матері, що вигодувала та виховала його, нездатен пережити високі патріотичні почуття», – маніфестував В.Сухомлинський [5: 146]. У Павлівській середній школі регулярно проводилися різноманітні виховні заходи, присвячені образу Матері, до організації яких залучалися як учні, так і їхні батьки.

Актуальним у річищі патріотичного виховання залишається і його ставлення до рідної мови. Її він вважав першоджерелом почуттів, знань, особистісної культури. Без знання рідної мови немає вихованої та освіченої особистості, стверджував він. Мова, за його концепцією, є не лише сумою лексичних засобів і граматичних норм. Мова для нього була носієм моральних канонів і світоглядних начал. В.Сухомлинський акцентував на тому, що рідна мова спроможна «піднести, звеличити людину в її власних очах, утвердити її патріотичну свідомість і громадську гідність, на все життя відкрити в її серці невичерпні й вічні джерела любові до своїх предків...» [6: 216]. Його педагогічні праці позначені філологічним відчуттям мови, багатим лексичним складом, милозвучністю. За його як педагогічними, так і літературними творами можна і нині вивчати літературну українську мову, оскільки вони пройняті любов'ю до самого явища рідної мови.

Внесок педагога-класика в розробку концепції громадянського виховання полягає не лише у формулюванні базових теоретичних положень, які нині не менш своєчасні, ніж у другій половині ХХ століття, а й у накресленні методології, конкретних прийомів формування громадянськості. Основним методом у цьому річищі він вважав спрямування учня, вихованця до такої соціокультурної діяльності, яка б дозволила йому розкрити увесь потенціал своїх здібностей, можливостей. За його логікою, процес становлення громадянських почуттів, громадянської самоідентифікації невід'ємний від життєвої практики, поведінкової культури, що завжди демонструють ціннісний вибір і морально-етичні настанови особистості. Тільки у реальних справах народжується, виникає ефект причетності до навколишніх загальнодержавних процесів.

Другий важливий метод формування громадянських почуттів учнів, згідно переконанням В.Сухомлинського, полягає у вербальному впливі, що найдієвіше втілюється у виховних бесідах, які повинні мати тематичний і систематичний характер. Великий педагог сам досконало володів словом, відчував його і талановито послуговувався ним. На це ж він спрямовував і вчителів, розуміючи процес виховання як синтез майстерності педагогічної дії та влучності дієвого слова. Виховні бесіди, діалоги, позакласні заходи, що проводилися у Павлівській середній школі, відрізнялися формуючими цілями і широкою морально-етичною проблематикою. У виховній роботі Павлівської школи пріоритети віддавалися формуванню в учнях різного віку, в тому числі й молодших класів, доброти, чесності, принциповості, поваги до оточуючих і до себе, відповідальності, відданості цінностям суспільства й ідеалам Вітчизни. В.Сухомлинський справедливо стверджував, що саме через вербальний вплив, через виразність і переконливість учительського слова учні як початкової, так середньої і старшої ланок залучаються до практичної діяльності, в якій відбувається закріплення, реалізація їхніх громадянських інтенцій, почуттів. Педагог наголошував, що мета бесід полягає у тому, щоб «домогтись, щоб вихованець, пізнаючи велич моральну красу, героїзм і благородство відданої високим ідеалам людини, утверджувався в почутті самоповаги і водночас поєднував відповідальність за все, що робить тепер і що належить йому зробити в майбутньому, бо громадянськість – це насамперед відповідальність, обов'язок» [6: 45].

Висновки. Педагогічна система і практика В.Сухомлинського свідчить про те, що він вичленовував базові, основоположні категорії і докладно розроблював їх. Серед таких категорій і громадянське виховання, якому педагог-мислитель надавав особливого значення.

Він розробив не лише теоретичний каркас громадянськості як основи національної освіти, а й складники громадянського виховання, обґрунтувавши їх у власних працях. Важливо підкреслити, що формуванню громадянськості було підпорядковано і навчально-виховний процес у Павлівській школі, арсенал методів якої в цьому сенсі відрізнявся надзвичайною різноманітністю і варіативністю. Серед перспектив дослідження цієї проблематики – детальний розгляд, систематизація й аналіз конкретних форм, видів роботи, що використовувалися педколективом Павлівської школи у річці громадянського виховання учнів усіх ланок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Момотюк Лілія Борисівна. – Рівне, 2007. – 291 с.
2. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні – К.: Школяр, 1997. – С. 23-24.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект / Науково творчий колектив О. Сухомлинська (науковий керівник) та інші // інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України, 2001 – 322с.
4. Рехтета Л.О. Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. / Рехтета Любов Олександрівна. – К., 2003. – 211 с.
5. Сухомлинский В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности // Избр. произведения: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1979. – Т.1. – С. 59-218.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.3. – С. 9-300.
7. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – К.: Рад. школа, 1975. – 243 с.
8. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори: В 5т. – К., 1977. – Т. 3; Бесіди про громадянськість. – Т.1.

УДК 371.036

І.І. Корольова

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ КУЛЬТУРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розглянуто питання актуальності естетичного виховання в педагогічній науці. Визначено аспекти культуротворчої діяльності в організації естетичного виховання в педагогічній діяльності видатного педагога В.Сухомлинського.

This article discuss the relevance of aesthetic education in teaching science. Detected in cultural aspects of aesthetic education in the educational activities of the outstanding teacher of Suhomlinskogo.

Вступ. Серед актуальних проблем сьогодення на особливу увагу заслуговує питання зростання ролі естетичного виховання дітей та студентської молоді, у процесі якого відбувається їх становлення як особистості та формування свідомості, здатності до розуміння та творення культурних цінностей. Саме естетичні цінності створюють умови для розкриття особистісних якостей, творчої самореалізації особистості.

Питання теорії естетичного виховання в педагогічному аспекті аналізували видатні науковці А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький та ін. і сучасні дослідники А. Алексюк, В. Бутенко, О. Глузман, О. Дем'янчук, М. Євтух, І. Зязюн, С. Мельничук, Н. Миропольська, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Рудницька, Л. Столович, Г. Троцько, Г. Шевченко, О. Щолокова та ін., розкриваючи проблеми методології, теорії та практики естетичного виховання як засобу гармонізації особистості, особливості естетичного виховання у вищій школі, зв'язок естетичного виховання студентів з їх духовним розвитком,

можливості естетичного виховання при вивченні різних видів мистецтва, зокрема студентів вищих педагогічних закладів. Деякі питання морально-естетичного виховання у межах вирішення фундаментальних проблем реорганізації сучасної системи освіти – виховання.

У забезпеченні ефективності процесу естетичного виховання особливого значення набувають форми виховної роботи, які впроваджуються у освітньо-виховний процес і є складовими культуротворчої діяльності, спрямованої на задоволення естетичних інтересів і потреб. Це питання набуло свого певного висвітлення у наукових дослідженнях В. Бутенка, О. Жорнової, О. Рудницької, О. Софіщенко, О. Шевнюк та ін., які присвячені обґрунтуванню методологічних основ культуротворчої діяльності, визначенню основних напрямів, форм і змісту культуротворчої діяльності студентів педагогічного навчального закладу, розкриттю значення культуротворчої діяльності у культурологічній освіті майбутніх педагогів.

Формулювання цілей дослідження. Витоки культуротворчої діяльності здійснюваної в естетичному вихованні ми знаходимо в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.

Отже, метою нашого дослідження є визначення шляхів використання культуротворчої діяльності в естетичному вихованні дітей у педагогічній спадщині В.Сухомлинського.

Результати дослідження. Зміст та завдання естетичного виховання покликані сприяти сприйманню, осмисленню та творчому освоєнню прекрасного у сферах природній, предметній, соціальних відносин, розвитку мистецтва. Для цього дітям та студентській молоді важливо мати необхідні уявлення про прекрасне, володіти найважливішими способами естетичного освоєння естетичних цінностей у життєдіяльності.

Людина здатна засвоювати і збагачувати знання про прекрасне, гармонійне, пропорційне в природі, дійсності мистецтві. Проте наявність такого інформаційного досвіду є недостатнім для функціонування культуротворчої діяльності. Необхідна наявність діяльнісного (процесуального) аспекту, який забезпечив взаємозв'язок із прекрасним і виявлення активності у здійсненні культуротворчої діяльності. Естетична активність особистості надає можливості рішення комунікативних, пізнавальних, творчих завдань у процесі пізнання естетичних цінностей, їх подальшому збереженні та примноженні в сферах природній, соціальній та розвитку мистецтва.

Культуротворча діяльність є одією з форм естетичного виховання, яка спрямована на розвиток естетичної активності особистості при виявленні ставлення, її почуття, здібності до естетичного сприйняття, естетичної оцінки та ін. Існують різні способи естетичної активності, серед яких слід виділити емоційні, інтелектуальні, креативні.

Ураховуючи це, сутність естетичного виховання у процесі культуротворчої діяльності полягає у формуванні естетичної свідомості особистості шляхом збереження, збагачення та примноження культурних цінностей у сфері природи, побуту, соціальних відносин та розвитку мистецтва.

В. Сухомлинський, обґрунтовуючи важливість і зміст естетичного виховання, розкривав вирішення проблеми естетичного розвитку у формуванні діяльнісних відносин у природному та суспільному середовищі. На думку видатного педагога, «формування естетично вихованої людини в більшій мірі залежить від того, наскільки яскраво виражається багатогранне поняття прекрасного в активному духовному житті, в діяльності колективу та особистості, наскільки глибоко співпадає краса оточуючої нас дійсності з життям ідей та переконань» [1: 188].

Отже, ми можемо зазначити, що у педагогічних поглядах ученого є певні ознаки культуротворчої діяльності: спілкування, пізнання, інтерпретування, творення естетичних цінностей у сферах природній, предметній, соціальних відносин, розвитку мистецтва. Яскраві приклади використання культуротворчої діяльності у процесі естетичного виховання знаходимо у творі «Серце віддаю дітям» видатний педагог спрямовує дітей до роздумів у «Школі радості», «Школі під голубим небом», «Кутку мрій», «Кімнаті казки».

На думку В. Сухомлинського, вчителю дуже важливо дотримуватися міри у розповіді, не можна перетворювати дітей на пасивних об'єктів сприймання слів. Він звертає увагу на значення у процесі естетичного виховання дітей формування естетичного світогляду шляхом

освоєння, пізнання, осмислення, інтерпретування, творення прекрасного. Видатний педагог писав, що «серед природи дитині треба дати можливість послухати, подивитися, відчутти... Ми вслуховуємося в хор цвіркунчиків. Я радий, що діти захопилися цією чудовою музикою. Нехай в їх пам'яті назавжди збережеться тихий вечір, насичений ароматом полів і переливами чудових звуків. Коли-небудь вони складуть казку про цвіркунчика» [2: 36 – 37]. Він радить вихователям:

- впливати на почуття, уяву, фантазію дітей, не розкривати одразу всі таємниці безмежного світу, а поступово, щоб предмети та явище не набридли і не «стали пустим звуком – не більше» [2: 43];
- розкривати так, щоб кусочок життя загравав перед дітьми всіма фарбами веселки. Залишайте завжди щось недоговорене, щоб дитині захотілося ще раз і ще раз повернутися до того, що він пізнав» [2: 44].

Використання естетичних цінностей у процесі пізнання є показником освоєння прекрасного в дійсності у процесі культуротворчої діяльності. Особистість реалізує себе не лише шляхом встановлення емоційно-ціннісних взаємин з мистецькими цінностями, але й за умови поглиблення у світ природних, естетичних та соціальних явищ. Досягнути цього можливо лише тоді, коли у її діях виявляє себе естетична ідея, а інформаційне забезпечення пізнавального процесу відбувається за участю певних знань, у тому числі і естетичних. А це сприяє формуванню естетичного досвіду, відкриває можливість глибоко пізнавати сутнісні зв'язки естетичних явищ природної, соціальної, мистецької сфер, бачити їх цілісність, гармонію, красу. Інформація, її естетична складова стимулюють інтерес до цінностей різних сфер, збагачують уявлення та поняття про ціннісну сутність явищ, надає можливості творити.

Так, у педагогічній діяльності В. Сухомлинського можемо спостерігати, що прогулянки на природі біля Куточку мрій з роздумами сприяли зародженню культуротворчої діяльності дітей у природній сфері та розвитку мистецтва. Кожного дня вони відкривали щось нове в природі: в її забарвленні, звуках, мелодіях, формах, явищах, які в ній відбувалися. Все впливало на емоційний їх стан, викликали різні почуття, бажання творити – складати колективно вірші про красу осіннього ранку.

«...Зачаровані, стоїмо біля куща, на наших очах відбуваються дивні речі...Ми поглинуті спостереженням...

- Це Сонечко п'є росинки, – шепоче Лариса. Образ, створений фантазією дитини, зацікавив дітей, і ось народжується казка. Лариса помітила співзвучність слів росинки, павутинки, намистинки. Це співпадання як би осяяло дітей. До сих пір діти знали вірші, які чули від старших братів і сестер, а старші вчитували їх з книжок, тут же вірші народжувалися із живого слова, із оточуючого світу...» [2: 49]

Отже, В. Сухомлинський у природі, у всьому її багатстві бачив джерело живого слова і творчої думки. Він звертав увагу на красу природи, що загострює сприйняття, пробуджує творчу думку, наповнює слово індивідуальними переживаннями [2: 50]. Таким чином, педагог намагався залучити дітей до культуротворчої діяльності шляхом виявлення емоційної активності при сприйнятті краси природи.

Людина у процесі сприймання, співпереживання, привносить у культуротворчу діяльність своє відчуття прекрасного чи потворного, піднесеного чи низького, трагічного чи комічного. Вона не може залишатися байдужою до радості пізнання чи невдачі, не може залишати поза своєю увагою естетичні цінності, які прагне сприймати і використовувати у процесі спілкування. При здійсненні культуротворчої діяльності дитина збагачує свій естетичний досвід, уявлення і поняття про прекрасне, відкриває для себе нові аспекти природних явищ і процесів, які розкривають їх гармонійність, пропорційність. Естетичне освоєння природи вимагає вияву естетичних почуттів, схвильованості, зацікавленості, розуміння співвіднесеності кольорів, форм. Систематичність пізнання цінностей природи стає джерелом культуротворчої діяльності особистості.

Інші шляхи, в яких розкриваємо ознаки культуротворчої діяльності в естетичному вихованні видатного педагога, – це казка, гра, фантазія. Василь Олександрович стверджував, що казка, гра, фантазія – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. Естетичні, духовні та інтелектуальні почуття зароджуються в душі дитини під впливом казкових образів, активізують потік думок, який пробуджує до активної діяльності мозг, зв'язує повнокровними путами живі островки мислення [2: 188].

У своїй багатогранній педагогічній праці В. Сухомлинський у спілкуванні з природою, у праці, у грі завжди використовував казку. Він, зауважував, що діти знаходять глибоке задоволення в тому, що їх думки живуть у світі казкових героїв. П'ять, десять раз дитина може переказати одну і ту ж казку, і кожного разу відкриває в ній щось нове... і кожний раз, розповідаючи одну і ту ж казку, виражає своє особисте ставлення до поганого та хорошого [2: 188]. Отже, здійснюється певна інтерпретація твору, привнесення в нього нового, а відповідно набуває виразу інтелектуальна активність в освоєнні естетичних цінностей мистецтва у процесі культуротворчої діяльності.

На думку педагога, казка невіддільна від краси, сприяє розвитку естетичних почуттів, без яких неможливе благородство людської душі, сердечна чуткість, до людського нещастя, горя, страждання. Дитина не тільки пізнає світ, а й відгукується на події та явища оточуючого середовища, виражає своє ставлення до добра й зла [2: 189].

Культуротворча діяльність, здійснювана у процесі естетичного виховання, спрямована на пізнання естетичних цінностей природної та предметної сфери, використання їх виховних можливостей на формування емоційно-почуттєвої сфери дитини. Естетичне побуту, речей створює особливий психологічний клімат, необхідний в конкретній життєвій ситуації і який сприяє органічному, легкому і радісному виконанню людиною різних видів діяльності за допомогою цих речей, роздумам або прагненню до спілкування тощо. Тому В. Сухомлинський велике значення надавав естетичному характеру обстановки, в якій діти слухали казку. «Кожна картинка, кожний наочний образ загострювали сприйняття художнього слова, більш глибоко розкривали ідею казки. Навіть освітлення у Кімнаті казки грало дуже велику роль. Коли розповідали казку про Царівну-Жабку, у лісовій хащі загоралися маленькі лампочки, в кімнаті панував зелений сутінок, добре передаючи обстановку, в якій розгорталися події [2: 190].

Водночас, Василь Олександрович наголошував, що естетична потреба ніколи не повинна задовольнятися до пересичення. Він звертав увагу на необхідності створення умов включення дитини у творчий процес на основі прагнення не тільки засвоєння, але й виявлення творчої, інтелектуальної активності [2: 190]. «Дитині хочеться не тільки слухати казку, а й самому розповідати так, як хочеться не тільки слухати пісню, а й самому співати, не тільки спостерігати за грою, а й приймати в ній участь» [2: 191].

Таким чином, можемо зазначити, що дитина включається у процес культуротворчої діяльності на початковому етапі – виконавському, репродуктивно відтворює сприйняті естетичні цінності, але інтерпретуючи їх, обираючи різні засоби, шляхи відтворення переходить на наступний етап – творчий, де виявляє своє ставлення до сприйнятого, прагнення його не просто відтворити, а й змінити завдяки своїй уяві, фантазії, творчості.

Видатний педагог пише, що «гра виливається у творчість: малюки стають казковими героями, а ляльки в їх руках допомагають краще передати думки та почуття. Вони не просто повторюють слова діючої особи, а творять, вносять у казку гру своєї уяви» [2: 191]. «Дитяча фантазія в Кімнаті казки не зсякає. Стоїть дитині подивитися на новий предмет, як вона вже пов'язує його у своїй свідомості з іншим предметом, народжується фантастичне уявлення, дитяча уява грає, думки трепечуть, очі загораються, мова тече повільним потоком» [2: 192].

Ураховуючи цю особливість дитячої творчої гри, В. Сухомлинський піклувався, щоб у різних куточках Кімнати казки на очах у дітей були різні предмети, які вони у процесі інтерпретування дій казкового героя могли використати. Видатний педагог, використовуючи досвід та всі свої сили, прагнув створити такі умови, які б забезпечили розвиток фантазії

дітей, їх творчість, можливості складати нові казки, а саме умови для здійснення культуротворчої діяльності, що ґрунтується на законах краси, гармонії.

Водночас, особливе роль у процесі гри виконує спілкування між її учасниками. Естетичний зміст спілкування передбачає внутрішню красу відносин – любов, повагу, співчуття. Виховання покликане сформувати естетичне ставлення до людських взаємовідносин шляхом розкриття естетичного в спілкуванні через пояснення, аналіз, характер спілкування між людьми та відповідну його організацію. Естетичне у спілкуванні активно проявляється у гармонії взаємовідносин.

В естетичному вихованні важливі установки, якими вихователь керується, залучаючи дітей до світу прекрасного. Головна установка для В. Сухомлинського це установка на виховання здатності емоційно ставитися до краси та потреби у враженнях естетичного характеру. Видатний педагог зазначав, що мета всієї системи виховання в тому, щоб «навчити людину жити у світі прекрасного, щоб вона не могла жити без краси, щоб краса світу творила красу в ній самій» [2: 67].

Василь Олександрович всією своєю діяльністю довів, що краса побуту, людських стосунків, праці, мистецтва знаходить витoki з краси природи, вказував на шляхи використання її виховного впливу у процесі формування та розвитку особистості дитини. Так у «Школі радості» велика увага приділялася розвитку дітей засобами мистецтва. Він писав, що першою задачею є викликати емоційну реакцію на мелодію і потім поступово переконати дітей, що краса музики має своїм джерелом красу оточуючого світу; музична мелодія як би закликала людину – зупинитися, прислухатися до музики природи, насолоджуватися красою світу, берегти цю красу і примножувати [2: 67]. Слід зауважити, що освоєння, збереження та примноження цінностей світу є ознакою, в якій розкривається сутність культуротворчої діяльності.

Систематичне спілкування з мистецтвом збагачує естетичний досвід особистості, його творчу уяву, формує образне мислення, а саме асоціативність, фантазію, які є компонентами культуротворчої діяльності і творчості в цілому.

Основою виховання мистецтвом є виховання естетичного ставлення, формування естетичної свідомості. Кожний компонент естетичного ставлення – естетичні сприйняття, почуття, судження, смаки, ідеал, потреба – визначаються діяльністю особистості та викликає значні зміни у переконаннях, поведінці, перетворює його у суб'єкт естетичної діяльності. Естетичне ставлення надає можливості ґрунтовніше сприймати цінності мистецтва, що виявляються у гармонії, пропорційності, цілісності; осмислити природу художньої творчості; визначити його естетичні функції.

Василь Олександрович, виховуючи почуття краси, використовував спосіб порівняння краси музичної мелодії та краси музики природи – зимового ставу, весняного чи осіннього лісу, голубого неба, літніх луків та степів. Він наголошує, що дитина розвиває свої духовні сили таким шляхом: музика – уява – фантазія – казка – творчість [2: 70].

Творчість дітей набуває свого вияву у віршах, малюнках, в яких розкривається краса думок, гармонія передачі почуттів на малюнку через зображений образ, гаму кольорів, композицію ліній тощо. На нашу думку, це ознаки культуротворчої діяльності дітей в естетичному вихованні, що набули свого вираження не тільки в освоєнні цінностей дійсності, а й у виявленні зусилля їх збереження, збагачення та певним чином примноження.

Висновок. У педагогічних поглядах В. Сухомлинського головним було виховання справжньої людини, високодуховної, з витонченим внутрішнім духовним світом. Учений-педагог своєю педагогічною діяльністю довів значення емоційного, естетичного сприйняття навколишнього середовища, краси природи, творів мистецтва, людських стосунків у процесі формування та становлення особистості. Заслужують на увагу розроблені ним механізми естетичного впливу на особистість, які розкривають культуротворчу діяльність дітей у спілкуванні з природою, мистецтвом, людьми, у освоєнні, збереженні, збагаченні та подальшому примноженні цінностей дійсності у різних сферах її функціонування.

Естетичне виховання не втрачає свого значення, зважаючи на те, що у його процесі забезпечується освоєння навколишньої дійсності в різних сферах – предметно-природній, соціальних відносин, розвитку мистецтва за законами краси, гармонії, пропорційності тощо. Відповідно постає необхідність у створенні педагогічних умов для естетичного розвитку учнівської та студентської молоді, спрямовуючи естетичне виховання на культуротворчу діяльність, яка ґрунтується на педагогічному досвіді видатних учених.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: [в 5-ти т.] / В.А. Сухомлинский. – К.: Рад. школа, 1979. – Т.1: Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. Духовный мир школьника. Методика воспитания коллектива. – 1979. – 686 с.
2. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: [в 5-ти т.] / В.А. Сухомлинский. – К.: Рад. школа, 1979. – Т.3: Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. – 1980. – 719 с.

УДК 373.21

Т.А. Лісовська

ВПЛИВ МУЗИКИ НА ДУХОВНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ У СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розкривається музичний досвід дітей старшого дошкільного віку. Даються деякі рекомендації щодо слухання музики, використовуючи ідеї В.Сухомлинського у практиці роботи з дітьми.

Musical experience of children of senior preschool age opens up in the article. Some recommendations are given in relation to listening of music, using the ideas of V. Suhomlinsky in practice of work with children.

Стрижневою ідеєю педагогічної діяльності В.О.Сухомлинського виступає духовно-моральний розвиток особистості, який здійснюється у навчально-виховному процесі будь-якого навчального закладу: від дошкільного до вищої школи. У цьому зв'язку вчений писав: «Навчання – дуже важлива, але не єдина сфера духовного життя дитини. ...Справжня школа – це багатогранне духовне життя дитячого колективу, в якому вихователь і вихованець об'єднані багатьма інтересами і захопленнями» [5: 11]. Водночас педагог зазначав, що чим молодша дитина, тим особливу роль у духовному розвитку особистості відіграє правильно організований процес сприймання довкілля. За його словами, діти з перших кроків свідомого життя відзначаються конкретністю, образністю та емоційністю думки, суджень, поведінки. Водночас В.О.Сухомлинський був переконаний, що емоційність духовного життя 3-4 річної дитини не можна порівнювати з емоційністю духовного життя 6-7 річної дитини. Своєрідність духовного розвитку і виховання моральних якостей у дітей різного віку на етапі дошкільного дитинства залежить багато в чому, на думку педагога, від розвитку в них відчуттів і сприймань та індивідуального підходу педагога до вибору засобів і методів морально-духовного виховання дітей [6: 241-242].

Метою статті є висвітлити вплив слухання музики на духовно-моральний розвиток дітей старшого дошкільного віку.

Провідним методичним інструментарієм організації процесу сприймання музики виступив індивідуальний підхід до дітей п'яти, шести і семи років.

Зазначимо, що одним із розділів загальнопедагогічних програм для дошкільних закладів є музичне виховання. Програмами передбачено слухання дітьми музичних творів композиторів як класиків, так і сучасних, розучування пісень, ритмічних рухів і танців, проведення святкових ранків та ін.

Музичне виховання – це цілеспрямований та систематичний розвиток музичних здібностей дітей, виховання емоційної чуйності до музики, здібність розуміти та глибоко переживати її зміст [4: 10].

Великого значення музичному вихованню і зокрема, слуханню музики надавав В.О.Сухомлинський. Пізнання світу почуттів, писав він, неможливе без розуміння й переживання музики, без глибокої духовної потреби слухати музику і діставати насолоду від неї. Актуальними й сьогодні залишаються слова вченого, що без музики важко переконати людину, яка вступає у світ, у тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури.

Музика є мовою серця, найніжніших почуттів, світу емоцій дитини. Вона дає поштовх для внутрішнього переживання й уяви. Увага дитини немовби зосереджується на предметах і явищах, які в новому світлі відкрила перед нею музика, її думка малює яскраву картину, а ця картина проситься у слово.

Широко відомі у загальній і музичній педагогіці імена В.Н. і С.Т.Шацьких. У організованій ними в 1911 році дитячій колонії «Бадьоре життя» давалось широке музичне виховання. При цьому Шацькі постійно підкреслювали всебічний вплив музики на людину. Основу репертуару складала класика, народна і духовна музика. Практикувалось слухання і самостійне виконання музики. Ідеї В.О.Сухомлинського щодо використання музики в морально-духовному розвитку дітей на сучасному етапі досліджували Н.Ветлугіна, Г.Шелепенко, Н.Чичеріна, Л.Комісарова. Ними було з'ясовано, що одержані музичні знання допомагають дітям усвідомити засоби музичної виразності, відчутти загальний характер твору, поглиблюють сприйняття, сприяють мотивованій оцінці [2: 80].

Специфіку розвитку музичного сприйняття вивчали: С.Беляєва, Н.Ветлугіна, І.Дзержинська, М.Нільсон, М.Вікат, О.Радинова, С.Шоломович. Ними було встановлено, що в дитини дошкільного віку при сприйнятті музики переважають емоції, які зовнішньо виражені яскравіше, ніж у дорослих. Зовнішні прояви дітей тісно переплітаються з їх внутрішніми переживаннями. Зауважимо, що у 30-тих роках ХХ ст., існувала думка, що дошкільники вважають за краще веселу та маршову музику. На цій основі доходили висновку про певну емоційну однобічність дітей. Сучасні дослідження спростували цю думку. Науковці рекомендують використовувати різноманітну за емоційним змістом музику, знайомити дітей із творами різних епох і стилів. Тільки в цьому випадку можуть бути закладені основи музичної культури [3: 150].

Зазначимо, що старший дошкільник має досить багатий життєвий та музичний досвід, охоче слухає музику, емоційно на неї реагує, прагне долучитися до неї, відтворити її, робити самостійні спроби бути не лише виконавцем, а й творцем. І це, на думку багатьох науковців, стосується не лише музично обдарованих, а й пересічних дітей.

Дитина старшого дошкільного віку спроможна самостійно визначити загальний характер, настрої музичного твору; орієнтується на кількох засобах музичної виразності – темп, тембр, динаміка. Саме в цей віковий період у багатьох дітей з'являється інтонаційно-мелодична орієнтація музичного сприйняття, що позначається на збагаченні індивідуальної інтерпретації музики. І в цьому випадку не можна не згадати слова В.Сухомлинського, який писав: «Я вбачав одне з важливих завдань виховання дітей в тому, щоб сприймання музичних творів чергувалося із сприйманням того тла, на якому людина могла зрозуміти, відчутти красу музики – тиші полів і лук, шелестіння діброви, пісні жайворонка в блакитному небі, шепотіння стиглих колосків пшениці, дзижчання бджіл і джмелів. Усе це і є музика природи, з якого людина черпає натхнення, створюючи музичну мелодію» [5: 63]. У «Школі радості» В.Сухомлинський багато уваги приділяв саме слуханню музичних творів і музики природи.

Слухання музики в дитячому садку є одним із видів музичної діяльності. У працях зарубіжних педагогів значення слухання музики обумовлюється тим, що воно створює фундамент майбутньої музичної культури, якщо діти будуть мати можливість слухати прекрасну музику, то це слугуватиме багатій основі для майбутнього музичного розвитку.

Діти старшого дошкільного віку, засвоюють поняття «жанр» – одне з ключових для музичного мистецтва, розрізняють інструментальну, вокальну музику, марш, пісню, танцювальну (вальс, польку), поступово збагачуються уявлення дошкільників про форму музичного твору, його простоту і складність.

Діти слухають музику, яка сприяє піднесеному настрою, оптимістично налаштовує, збагачує життєвими враженнями, запрошує до активних дій, закладає підґрунтя художнього смаку не лише на музичних заняттях, а й поза ними, що позитивно впливає на їхній духовний розвиток. Ми намагалися, щоб приміщення, у якому діти слухали музику, було затишним, естетично оформленим, захищеним від сторонніх шумів, різних подразників, які відволікають дошкільнят. Інструментальні п'єси та пісні у виконанні дорослих і дітей розвивають музичний слух. Особливого значення має використання педагогом знайомих мелодій у поєднанні з новими. Дітям пропонувались для прослуховування мелодії, що виконуються на різних інструментах, інтегрували прослуховування музики з читанням літературного матеріалу, розгляданням малюнків, різними іграми та розвагами. Такий підхід сприяв не лише умінню дітей розрізняти звуки, підвищував інтерес до активної діяльності, а й спонукав до розвитку таких моральних якостей, як бажання бути кращим, виховував увагу, повагу до думки однолітків.

Особливого значення набуває індивідуальна робота зі слухання музики, яка передбачає використання методів впливу на кожну дитину окремо з урахуванням властивих їй особливостей (індивідуальних, статевих), тобто виокремлених конкретних дій і ставлення до дитини з боку педагога. Є.Аркін підкреслює важливість «інтимного контакту» при вивченні дитини, де особлива увага звертається на встановлення таких відносин, за яких дитина проявляє глибокий інтерес, відчуває, що її переживання знаходять ширий, живий відгук. Тільки встановивши довірливі відносини з дитиною, педагог може зрозуміти особливості її психіки [1: 36].

Під індивідуальним підходом слід розуміти педагогічний вплив на кожну дитину, який ґрунтується на знанні її особистих рис і умов життя, в результаті якого у педагога створюється чітке уявлення про характер кожного з них, про його інтереси і здібності, що дає змогу зрозуміти вчинки дитини, застосувати найбільш доцільні навчально-виховні засоби, які розвивають творчу активність дітей. Індивідуальний підхід застосовується як виховними системами гуманістичної орієнтації (коли педагоги визнають право кожної дитини бути не схожою на інших), так і системами авторитарного типу, які прагнуть усіх дітей зробити однаковими.

Індивідуальний підхід має свою специфіку у навчальному та виховному процесах. Відтак індивідуальний підхід у вихованні – це варіативне використання педагогом цілісної системи засобів, форм, методів та прийомів виховної роботи з урахуванням комплексу індивідуальних відмінностей дітей. А в навчанні ж його розглядають як вибір педагогом особливих засобів активізації навчально-пізнавальної діяльності кожного вихованця. Варіюються, зокрема, вимоги до засвоєння матеріалу, який вивчається (добір завдань, різних за змістом та ступенем складності); форми організації навчання (фронтальна, групова, індивідуальна); кількість та характер допомоги, що надається дітям; темпи оволодіння знаннями та навичками.

Здійснений нами аналіз проблеми впливу музики на духовно-моральний розвиток дітей дошкільного віку показав, що є однією з найбільш цікавих з наукового погляду і принципово важливих проблем теорії музичного виховання.

Експериментальна робота з підвищення рівня музичної вихованості дітей старшого дошкільного віку містила в собі три етапи: констатувальний, формувальний, прикінцевий. Констатувальному етапу передувало визначення критеріїв, показників рівнів музичного розвитку дітей у процесі засвоєння програмного матеріалу з музики. Було визначено два критерії музичного розвитку з показниками до них. Перший критерій – «Чуття ритму», другий – «Чуття ладу». До кожного з критеріїв були дібрані однакові показники (слухання, співи, музично-ритмічні рухи, гра на музичних інструментах). Нами було виявлено три рівні

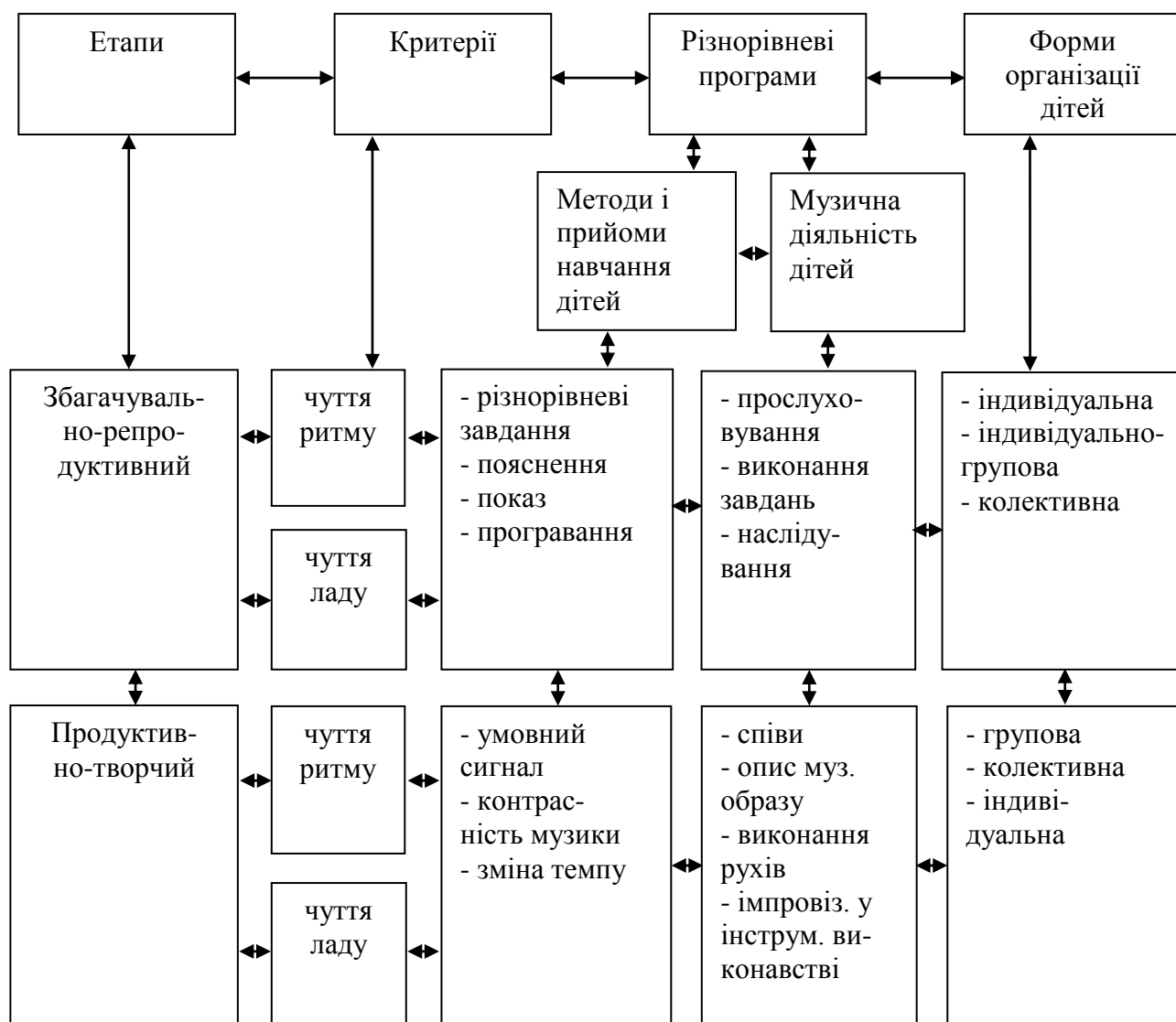

сформованості музичних здібностей (достатній, середній, низький). У ході експерименту діти з різним темпом сприймали зміст завдань, їх виконання: одне й те ж завдання одними дітьми сприймалось як дуже легке й відразу виконувалося, іншим дітям його необхідно було пояснювати декілька разів. Причиною такої суттєвої різниці виступила відсутність індивідуальних програм до навчання дітей музики з різним рівнем їх психічного розвитку. У проведеному експериментальному дослідженні навчання дітей музики здійснювалося за розробленими диференційованими програмами з урахуванням вікових і індивідуально-психологічних особливостей дітей, поступово навчаючи їх розрізняти жанри музичних творів.

З метою підвищення рівня музичного розвитку дітей старшого дошкільного віку було розроблено модель музичної вихованості, яка сполучувала форми організації дітей, що включали різні види музичної діяльності та методи і прийоми музичного впливу на виховання дітей.

Практика роботи з дітьми показала, що однією з суттєвих причин слабого сприйняття дітьми музичного матеріалу є захопленість музичних керівників колективною та індивідуально-груповою формами навчання і нівелювання індивідуальних форм роботи з дітьми.

Модель музичної вихованості дітей

На колективному занятті музкерівник не в змозі забезпечити індивідуальну роботу з кожною дитиною, до того ж колективна форма або індивідуально-груповою зобов'язує всіх

дітей виконувати одні і ті самі завдання, що діти достатнього рівня виконують легко і швидко, а діти низького рівня – потребують допомоги дорослого. У результаті гальмується розвиток і сильних (дуже легкі завдання), і слабких дітей (музкерівник їм не може приділити потрібної уваги). Для дітей середнього рівня ці завдання посилені, з ними, головним чином, і працює сьогоднішній музкерівник.

Пропонуючи дітям прослухати твір Е.Гріга «Ранок», ми слухали враження кожної дитини від прослуханого, з'ясували, що вони уявляли, слухаючи цю музику. А потім пропонували кожному намалювати те, що вони уявляли під час слухання твору.

Отже, поради В.Сухомлинського щодо використання різних видів діяльності сприяють кращому сприйняттю дітьми музичних творів, а індивідуальна робота виступає ефективним засобом розуміння музики кожною дитиною і ефективніше впливає на духовно-моральний розвиток кожної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркин Е.А. Ребёнок в дошкольные годы. – М.: Просвещение, 1968. – 445с.
2. Держинская И.П. Музыкальное воспитание младших дошкольников. – М.: Просвещение, 1985. – 126 с.
3. Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия. – М.: 1972. – 400 с.
4. Основы эстетического воспитания / Под ред. А.К. Дремова. – М.:Высшая школа, 1975. – 327 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибр. тв. в 5 т. – Т.3. – К.: Рад. шк., 1977. – С.11.
6. Сухомлинський В.О. Вибр. тв. в 5 т. – Т.1. – К.: Рад. шк., 1977. – С.241-242

УДК 37.017

О.О. Лужкова

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНОГО ІДЕАЛУ МОЛОДІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті висвітлено проблеми формування морально-естетичного ідеалу молоді в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.

The article highlighted the problem of moral and aesthetic ideal of youth in the educational heritage of Suhomlinskogo.

Однією з актуальних проблем сьогодення є проблема виховання людини як найвищої морально-духовної цінності, в якій тісно взаємопов'язані естетичні знання, естетичний досвід та естетична активність. Ці складові загальної мети визначають завдання діяльності сучасної вищої школи. Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)» визначає стратегічну мету розвитку системи виховання молоді України: забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та духовного потенціалу як найвищої цінності нації. Тому, на цей час постає проблема спробувати домогтися оновлення змісту професійної підготовки фахівців, які у контексті вимог сучасного соціального буття забезпечують включення підростаючого покоління у соціокультурну діяльність, актуалізують духовні сили молоді. Естетичне виховання студентської молоді в різних вищих навчальних закладах має загальні й специфічні тенденції. Навіть в умовах одного вищого навчального закладу, наприклад, технічного вирішуються цілеспрямовані особливі завдання, які притаманні професійній підготовці. Формування духовного потенціалу, розширення морально-естетичного досвіду студентської молоді в умовах навчального закладу слід здійснювати через формування морально-естетичного ідеалу.

У самому розумінні слово ідеал у перекладі з грецької означає вид, образ, уявлення – це поняття моральної свідомості і категорія етики, це уявлення про досконале суспільство чи особистість, що визначають спосіб мислення і діяльності людини та суспільства. Люди створили ідеали, щоб потім, реалізувавши їх на практиці, зробити власне життя кращим, досконалішим, щасливішим. Ідеали відіграють надзвичайно важливу роль у системі духовних орієнтацій кожної людини, її світогляді. В молодому віці ідеали тільки формуються, але в житті молоді вони мають особливе значення. Духовні орієнтації, ідеали молоді суттєво відрізняються від орієнтацій, ідеалів людей старшого віку. По-іншому і бути не може, адже вони пов'язані з основними прагненнями особистості і, як правило, відображають сутність його життєдіяльності. Не можна також забувати, що ідеали молоді базуються не стільки на знаннях, скільки на емоціях і почуттях. У них переважають не раціонально обґрунтовані положення, висновки, підкріплені особистим життєвим досвідом, а уподобання, емоційно окреслені образи. Відповідно і вплив таких ідеалів на потреби та інтереси молоді, їхню мету, плани, задуми здійснюються, перш за все, через чуттєво-емоційні канали.

Серед багатьох проблем нашого суспільства, які трапляються в наш час, є проблема зростання та розвитку інтелектуального, духовного та фізичного компонентів людини та безпосередньо молоді. Неперервність освітнього та професійного вдосконалення особистості, звернення до загальнолюдських і національних цінностей, насамперед духовно-моральних.

У процесі життєтворчості, подолання кризових явищ зростає роль вищої школи, яка покликана допомогти студентові знайти зміст життя, створивши для цього повноцінні умови для його фізичного, інтелектуального, духовного розвитку і саморозвитку. Тому людське життя під кутом зору суб'єктивних, активно творчих засад виступає як проблема творчого життя особистості, її духовного світу, світогляду, мети та сенсу життя.

Особливої уваги сьогодні набуває проблема формування духовного потенціалу, морально-естетичного ідеалу студентської молоді, яка в свій час найширше була висвітлена в працях видатного педагога і гуманіста В.Сухомлинського.

Байдуже ставлення до духовного світу молодої людини неприпустиме, бо духовна убогість, яка є причиною такого ставлення, веде до морального спустошення і падіння, і тоді ніщо не зможе замінити найважчої втрати – втрати людини. Щоб ці втрати звести до мінімуму, маємо турбуватися передусім про виховання людської душі. Між освітою і вихованням у деяких закладах є розрив: знання, які мають формувати благородство душі, не зачіпають свідомості, не перетворюються в переконання.

На думку В.Сухомлинського, дуже важливо, щоб молодь мала духовне життя, моральні цінності. «Дитину треба вчити і вчити, що вона живе не в пустелі, а серед людей, отже, кожен твій крок врешті-решт відбивається на твоєму ближньому, тому що ідеш ти кудись з якоюсь метою; кожне твоє слово відгукнеться в душі іншої людини, але як відгукнеться – залежить від тебе. Уже те, що ти дивишся на навколишній світ і бачиш його, – приховує в собі і добро, і зло: все залежить від того, що ти бачиш і як бачиш, – так повчаємо ми своїх вихованців» [3: 260].

На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається тенденція переходу до гуманістичної освіти, основою якої є збереження, трансляція й набуття духовних особистісних цінностей. Метою навчання в такому контексті має бути послідовна реалізація гуманістичного принципу – дбайливе ставлення до внутрішнього світу студента, його інтересів і потреб, збагачення духовного потенціалу. Досягненню цієї мети сприяє формування морально-естетичного ідеалу студентів вищих навчальних закладів. Освітній процес за таких умов має за мету створення ситуацій для розвитку особистості, в яких вихованець набуває можливостей оволодіти досвідом особистісного ставлення до навколишньої дійсності.

Провідне місце у педагогічній спадщині В.Сухомлинського займає ідея гуманізму, людяності та доброзичливості. Педагог переконливо стверджував, що виховання гуманізму,

людяності здійснюється через творення людям добра. Щоб людина росла і гармонійно вдосконалювалася як особистість, реалізовувала свої здібності й таланти, вона має бачити перед собою яскравий взірець, високу мету поривань. Весь процес виховання в понятті В. Сухомлинського – це прагнення досконалого морального-естетичного ідеалу. На основі узагальнення дослідницького й життєвого матеріалу він наприкінці життя написав книгу "Як виховати справжню людину", в якій і сформулював свої практичні поради вихователям.

У праці "Як виховати справжню людину" подається моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. В ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. В ній розкриваються зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо. На підставі багаторічної практичної роботи в школі автор у цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність тощо. В центрі його уваги передусім – дитина, особистість, її духовний світ та моральні цінності. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах життєстверджувальних істин та формування морально-естетичного ідеалу.

Педагогічний пошук В. О. Сухомлинського засвідчує, що у кожній молодій людині повинна бути сформована чітка система ціннісних позицій, поглядів і уподобань. Це стає можливим лише за умови, коли ідеали, смакові уподобання, ціннісні орієнтири не регламентуються і передаються освітнім закладом не в завершеній формі, а виробляються безпосередньо молоддю в процесі спілкування, навчання і творчості [1: 16-17].

Василь Сухомлинський вважав, що треба виховувати високоосвічених, працелюбних, наполегливих людей, готових долати труднощі та формувати в майбутньому гідне суспільство. За його твердженням процес пізнання навколишньої дійсності є неодмінним емоційним стимулом думки для особистості. Істина, в якій узагальнюються предмети і явища навколишнього світу, стає особистим переконанням людини тоді, коли вона одухотворюється яскравими образами, що впливають на почуття. Тому важливо, щоб наукові істини молодь пізнавала через красу й невичерпну складність природних явищ.

Цій проблемі присвячено більшість робіт педагога. На його думку, ідея людяності насамперед реалізується через розвиток всіх потенціальних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Всебічно розвинена особистість втілює в собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість.

Джерелами для створення морально-естетичного ідеалу видатний педагог вважав мудрість народної філософії, цілеспрямованість і практичність народної педагогіки, національні традиції родинного виховання, наукові спостереження й дослідження, а також енциклопедичні знання та активну практичну діяльність. Саме це в ідеалі справжньої людини органічно поєднує національні й загальнолюдські цінності, акумулює найкращі риси людини і громадянина.

В. Сухомлинський визначив і схарактеризував основні, найважливіші якості людини. Серед них – віра в моральні святині народу, відданість їм, любов до рідної землі, Батьківщини, вірність обов'язку людини, повага до старших, батьків, моральна чистота і благородство, прагнення творити добро, відповідальність, щедрість, скромність тощо. Коли ж узагальнити всі якості, якими має володіти справжня людина, перед нами вимальовується найголовніше – людяність, яка інтегрує ставлення до інших людей, до суспільства, до самої себе [2: 16-24].

Ідеал справжньої людини є основою програми, яку видатний педагог розробив і якою керувався. Про це говорять хоча б назви його творів: "Серце віддаю дітям". "Народження громадянина". "Людина неповторна". "Вірте в людину", "Дума про людину", "Як виховати

справжню людину", "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості" та багато інших. Всі ці роботи наповнені гуманістичними ідеями виховання молодшої генерації.

Особливу увагу В.Сухомлинський приділяв вихованню високих моральних якостей і норм поведінки, які регулюють окремі вчинки й поведінку взагалі. Великого значення він надавав вихованню почуття гордості, бо без людської гордості, на його думку, немає яскраво вираженої особистості.

Виховати моральний ідеал можна лише пробудивши прагнення його досягти. Така спонукальна діяльність вихователів по суті є однією з основ морального виховання. В Павлівській школі про це дбали повсякденно. Прикладом може слугувати хоча б вироблення кількома поколіннями учнів Законів дружби, які регулювали відносини між школярами, надто старшого віку. "Щоб моральний ідеал став реальністю, треба вчити людину правильно жити, правильно ставитись до людей і до самої себе. Учитель стає вихователем лише тоді, коли оволодіє найдієвішим інструментом виховання – наукою про моральність, етикою" [3: 150].

У багатій різноаспектній педагогічній спадщині В. Сухомлинського можна знайти також інші складові морального виховання. Сам педагог надавав великого значення вихованню обов'язку й відповідальності, чутливості, чесності й правдивості. Такою якістю є виховання різнобічно розвиненої особистості, вірного сина свого народу, патріота, здатного зробити свідомий соціальний та моральний вибір.

На думку В.О.Сухомлинського – одна з найскладніших і найгостріших проблем, над якими треба працювати і в теоретичному, і в практичному планах – це проблема виховання моральних цінностей засобами слова, адже слово вчителя, як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити.

На його погляд, тонкість внутрішнього світу людини, благородство морально-емоційних стосунків не утвердити без високої культури словесного виховання. Багаторічний досвід Василя Олександровича переконує в тому, що слово вчителя пробуджує у підростаючого покоління відчуття людини – глибоке переживання того, що поруч із нами завжди є людина зі своїми радощами, печалями, запитаними, потребами.

У формуванні духовного обличчя людини велику роль відіграють поведінка, взаємини в колективі, суспільно-корисна праця. Однак і поведінка, і взаємини, і праця – все залежить від складних процесів, що відбуваються в душі, найважливішим засобом впливу на яку є слово.

Отже, майстерність, мистецтво виховання словом виявляється в тому, що педагог створює для вихованців атмосферу, насичену душевністю, атмосферу шукань, відкриттів не тільки наукових, суто пізнавальних, а й морально-естетичних. І ця атмосфера – плідний ґрунт для формування морально-естетичного ідеалу: "Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутись до найніжнішої рисочки людського характеру. Словом можна створити красу душі, а можна і спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рух виходила тільки краса!" [8: 167]. Врешті-решт саме від слова педагога залежить створення в освітньому закладі обстановки, що сприяє вихованню, любові до знання, читання, мистецтва, музики. Слово педагога, що відображає його духовні уподобання і потреби, – це найперше і найголовніше.

Вплив слова вихователя на підопічних з метою виховання у них морально-естетичного ідеалу, духовних цінностей великою мірою залежить від емоційної культури самого вихователя, це частина культури педагога як особистості.

Надаючи духовності виняткового значення у формуванні особистості, В.Сухомлинський розкриває своє розуміння цього феномена: «... ми включаємо в поняття «духовний світ», «духовне життя» такий смисл: «Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів і інтересів у процесі активної діяльності». А морально-естетичний ідеал – це осмислення особистістю гуманістичного сенсу цілей власного життя, людської життєдіяльності загалом. Таке осмислення дає змогу збагнути високу мету, задля якої живе людина, відчувати власну –

як і кожної іншої людини – неповторність, усвідомити відповідальність за все, що вона робить, зрозуміти, що життя – це постійна, невідступна боротьба зі злом в ім'я перемоги добра на землі.

Основою, канвою духовності В.Сухомлинський вважає моральність. Однак, моральна довершеність особистості не є наслідком якихось вузькоспеціальних моралізаторських впливів на дитину, а здобувається останньою у щоденній життєдіяльності, у творчій праці, завдяки усвідомленню суспільного, громадянського значення як самого процесу праці, взаємин, які складаються між її учасниками, так і наслідків праці.

Праця ж, мотиви якої не пов'язані з усвідомленням її суспільної та особистої значущості, духовного сенсу, знищує в людині людське, спустошує, спонукає волю до холодного розрахунку, провокує до підлих намірів і вчинків. З тієї ж причини знання, що розглядаються лише з точки зору їх практичного застосування у майбутньому, можуть спричинити появу у людини таких негативних рис, як егоїзм, цинізм, втрата сумління та пов'язану з цим безвідповідальність, прагнення до наживи, успіху будь-якою ціною. Неодухотворені гуманістичним сенсом знання та праця можуть послужити вправним, проте соціальне небезпечним інструментом, якими їх носій здатен заподіяти багато зла.

Як зазначав В.Сухомлинський, духовна довершеність людини – це домінування у неї моральної спрямованості вищих форм психічної діяльності, ідейність її спонукань, думок, поглядів, інтересів, переконань, стійких морально-естетичних ідеалів. Усе це детермінується змістом, сутністю, головною життєвою метою людини, її взаєминами з іншими людьми, тим, яку роль відіграє вона у житті колективу, суспільства.

Дуже важливим для виховання молоді є особистий приклад учителя, особливо з урахуванням того, що дитина схильна до наслідування всього, що їй до вподоби, так і навпаки. Тому духовне обличчя молоді насамперед залежить від того, хто стає гідним прикладом для наслідування [7: 362].

З вуст учителя молода людина часто чує моральні повчання і настанови, як стверджував В.О.Сухомлинський, усе це набуває авторитет в очах дитини лише тоді, коли вона бачить у своєму вчителі людину одухотворену, закохану в свою працю: “Приклад вчителя – це не тільки те, що вчитель вміє робити своїми руками (хоч і це має велике значення), це весь уклад його духовного життя, це його одухотвореність усім, що він робить. Разом з дітьми, усім, що приносить дітям радість” [7: 382].

Педагог глибоко дослідив професію педагога, її особливості, визначив умови його ефективної роботи, основними з яких є професійно-педагогічна спрямованість, теоретична підготовленість, загальна культура, усвідомлення важливості самоосвіти, систематичність, логічна послідовність, науковість.

Винятково важливу роль у професійній підготовці вчителя відіграють його ідейні і моральні якості, любов до дітей, терпимість і наполегливість, вимогливість і педагогічний такт. Цю проблему він розглядає у статтях «Краща учителька», «Майстерність», «Майбутні вчителі», «Моральне обличчя вчителя», «Високе покликання педагога». Василь Олександрович створює цілу педагогічну систему діяльності вчителя, яка ґрунтується на таких принципах:

- найвищою цінністю, що визначає весь смисл і спрямованість виховання, є людина;
- вплив особи вихователя на колектив і особистість вихованця залежить від гармонійної єдності моральної культури, духовного багатства, багатогранності інтересів вихователя;
- вихователь впливає на вихованця остільки, оскільки їх – вихователя і вихованця – об'єднує спільність духовних інтересів, спільність багатогранної діяльності.

Вихованець є найближчим помічником педагога у здійсненні складного багатогранного процесу виховання. Наймудрішим є той вихователь, якому вдалося досягнути того, що його вихованець сам виховує себе.

Отже, щоб виховати у молоді моральні цінності, досвідчений вихователь добивається того, щоб перед свідомістю вихованців розкривалися одухотворені образи людей з високою

моральністю, духовністю, які боролися за утвердження в житті ідеалів добра й справедливості. Розкриваючи суть моральних цінностей на конкретних прикладах, педагог формує морально-естетичний ідеал, тим самим розвиваючи і збагачуючи духовне життя студента.

Отже, досвід видатного педагога переконує, що духовний, моральний розвиток людини на ґрунті високих ідей дасть плідні результати за умови постійного впливу педагога на формування морально-естетичного ідеалу молоді.

Діяльна турбота про життя, щастя, спокій іншої людини – основа душевної краси. Справжнє піклування вихователя про долю вихованця починається тоді, коли йому вдається домогтися, щоб він поділився часткою своїх духовних сил з іншою людиною, щоб найвищим щастям для нього була турбота про щастя іншої людини, щоб умів керувати своїми діями, вчинками, поведінкою, намірами. Людиною він стане тоді, коли в його душі назавжди оселиться лагідність, чуйність, душевність, сердечність.

Видатний педагог вважав педагогічно доцільним такі основні вимоги до організації взаємостосунків, як духовність, духовна культура, взаємоповага, доброзичливість, взаємна довіра. У своїх працях Сухомлинський подає моральний ідеал, який увібрав найкращі риси менталітету українського народу. Він розкриває конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо.

Українська освіта має бути плідним фундаментом для розвитку всебічно розвиненої особистості, покликана не тільки давати якісну освіту, а й всіляко сприяти загальному культурному розвитку молоді, що забезпечить рівні можливості розвинути свої здібності і особисте мислення, усвідомити моральну та соціальну відповідальність у становленні корисного громадянина України. Навчання – не механічне перекладування знань з голови вчителя у голову дитини, а «складні моральні стосунки у яких провідною, визначальною рисою є виховання почуття честі, гідності і на цій основі бажання бути гарним». Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про те, що в педагогічній науці питання морально-естетичного виховання студентів вищих технічних навчальних закладів залишаються все ще мало вивченими; за наявності досліджень окремих аспектів проблема формування морально-естетичного ідеалу студентів вищих технічних повністю не висвітлена в сучасній вітчизняній педагогічній науці. В той час, коли в вищих технічних навчальних закладах приділяється багато уваги фаховим дисциплінам, спостерігається недостатня увага до формування морально-естетичного ідеалу, світоглядних позицій, духовних цінностей студентської молоді, задача якої в майбутньому піднести моральний рівень нації.

Конкуренція на ринку інтелектуальної праці ставить перед інженерними вузами проблеми задоволення ринкового попиту на фахівців певного рівня і якості підготовки. Освітня політика вузу в цих умовах повинна бути направлена на вирішення підготовки конкурентноспроможних фахівців, соціально захищених якістю і професійно-діяльними можливостями своєї освіти, а також комплексно підготовлених до роботи в умовах, що постійно змінюються.

Таким чином, вирішити завдання морально-естетичного виховання студентів вищих технічних навчальних закладів засобами дисциплін гуманітарного циклу та різних видів мистецтва, розвинути у студентів світосприймальну позицію, розумово-вольовий компонент душі, піднести їх рівень культури в даному аспекті можливо лише при умові побудови відповідного цілеспрямованого процесу.

Спадщина Сухомлинського має колосальне значення для українського національного виховання, яке передбачає цілеспрямований, систематичний, регульований педагогічний вплив на формування морально-естетичного ідеалу молоді як засобу творення духовно багатого, а тому і розвиненої нової генерації. Особливість виховання на сучасному етапі полягає в тому, що воно повинно у найкоротший термін відродити національну гідність, честь, високу духовність зі стійкими переконаннями та взірцевими моральними ідеалами.

Педагогічний досвід видатного педагога сприяє теоретичному обґрунтуванню концепції естетичної освіти молоді в умовах відродження української національної освіти.

Вихідними позиціями при цьому є прагнення стверджувати морально-естетичний потенціал передусім самої людини. У зв'язку з цим, на нашу думку, пріоритетним є питання формування морально-естетичного ідеалу студентів вищих технічних навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутенко В. Г. Естетична освіта / В.Г. Бутенко // Початкова школа. – 1995. – № 8. – С. 16-17.
2. Розенберг А. Я. Системний підхід у педагогіці В. О. Сухомлинського / А.Я.Розенберг // Психологія і педагогіка. – 1998. – № 3. – С. 16-24.
3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори / В. О. Сухомлинський. – К., 1976.
4. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський // Вибр. тв.: У 5 т. – К., 1987. – Т. 3. – С. 300.
5. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О.Сухомлинський // Вибр.твори: У 5-ти т. – Т.1. – К., 1976.
6. Сухомлинський В. Книга о любви / В. Сухомлинский. – М., 1983.
7. Сухомлинський В.О. Павлицька середня школа / В.О.Сухомлинський// Вибр.твори: У 5-ти т. – Т. 4 – К., 1977. – С. 7-390.
8. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський// Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т-3. – С.7-282.
9. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.5. – К., 1977. – С. 321-330.
10. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину // Вибр.твори: У 5-ти т. – Т.2. – К., 1976. – С. 149-416.

УДК 37.032:371.4

Н.М. Мирончук

МОРАЛЬНО-ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу наукового доробку В.Сухомлинського розкрито особливості морально-духовного розвитку особистості школяра, форми, методи та засоби його здійснення, окреслено вимоги до особистості педагога у спілкуванні з учнями. З'ясовано роль моральної свідомості, емоційно-почуттєвої сфери, вольових зусиль, діяльності, відносин у цьому процесі.

The article deals with peculiarity of morally-spiritual education of personality schoolchildren, forms, methods and means its realization on the basis analysis the scientific works of V.O. Sukhomlynsky. Requirements of personality teacher in relations with schoolchildren are described. The role of moral consciousness, emotional and volitional spheres, activity and relations in this process is defined.

Важливим чинником економічного, соціального і культурного розвитку суспільства, збереження духовних, моральних, громадянських, національних, родинних, особистісних цінностей, зміцнення гуманістичних основ життя суспільства, утвердження між людьми високої духовності та моралі є виховання дітей та молоді. Школа, сім'я, суспільство покликані забезпечити духовне зростання особистості, створивши відповідні умови для засвоєння національних та загальнолюдських цінностей, самовиховання і самореалізації особистості, сприяння її інтелектуальному, фізичному й естетичному розвитку, становлення гуманних взаємин.

Відомі українські дослідники та науковці І. Бех, А. Богуш, І. Зязюн, К. Журба, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін. з'ясовують соціально-психологічні та педагогічні чинники морально-духовного розвитку особистості дитини, принципи, напрямки його формування, технологічні засоби його вивчення та формування.

Словники ототожнюють поняття „духовність” із психічним життям людини, сферою ідей, з домінуванням духовно-моральних, інтелектуальних цінностей над матеріальними. Це фундаментальне надбання людини, яке виявляється у багатстві її духовного світу, ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, у моральності.

Морально-духовний розвиток особистості передбачає соціокультурний процес впливу суспільства на людину і, власне, активність людини щодо критичного, творчого осмислення певних ролей, цінностей, історичного досвіду в сучасних соціально-економічних, політичних умовах.

Результатом морально-духовного розвитку особистості є засвоєння нею системи морально-етичних норм, основ культури, сформованість духовних запитів, потреб, інтересів, виявлення культури почуттів та гуманних взаємин із оточуючими.

Проблеми морально-духовного розвитку особистості дитини – самоцінної, складної, духовної істоти – стали осередком педагогічної системи В. Сухомлинського. „Ми творимо Людину, як скульптор творить свою статую з безформного шматка мармуру: десь у глибині цієї мертвої брили лежать прекрасні риси, які потрібно добути, очистити від усього зайвого” [5: 478].

Мета статті – на основі аналізу праць В. Сухомлинського розкрити особливості морально-духовного розвитку особистості школяра, форми, методи та засоби його здійснення, показати діалектичний взаємозв’язок моральної свідомості й самосвідомості, волі й почуттів, моральної діяльності й відносин, окреслити вимоги до особистості педагога у взаємодії з учнями.

Видатний учений-гуманіст теоретично обґрунтував та практично реалізував ефективну модель духовно-морального розвитку особистості. Головним для педагога є віднайдення та практична реалізація оптимальних форм, методів розвитку моральної свідомості, емоційно-почуттєвої сфери, розвитку вольових зусиль, діяльності, взаємин.

Учений пов’язував моральне виховання особистості з її розумовим розвитком, оскільки морально-духовні утворення, які за своєю природою є емоційними, завжди містять пізнавальну складову. Особистість свідомо привласнює певні морально-духовні цінності, які виявляються у її вчинках. Педагог вважає, що духовна культура людини буде неповною, якщо вона не володіє знаннями, що є основою моральної культури. Він підкреслює необхідність сформувати у вихованців систему позитивних поглядів на життя, дати найнеобхідніші знання про емоційно-психічні й духовні потреби людини і навчити користуватися цими знаннями в житті, праці, у взаєминах з іншими людьми.

В. Сухомлинський подає важливі норми моральності, дотримання яких зводиться до плекання в собі добра, правди, честі, духовної краси, моральної гідності, доблесті, творіння добрих справ, учинків, а також протистояння злу, неправді, безчестю, потворності, викриття моральної безхребетності, безпринципності, егоїзму, пристосуванства.

Ці знання він називає „азбукою самопізнання і самоствердження, культурою духовного життя особистості” [3: 108]. Разом із тим, як вважає педагог, така „азбука моральної культури входить у свідомість і душу лише тоді, коли в шкільному колективі є елементарна культура людських взаємовідносин” [4: 449]. Саме тому в своїй практичній діяльності він намагається сформувати між школярами такі взаємини, за яких кожен член колективу черпав би у своїх ровесників духовні багатства, віддавав їх іншим і тим самим збагачувався би сам.

Процес морально-духовного розвитку особистості можливий лише за умови багатогранної духовної діяльності, без якої, на думку педагога, немає прагнення до ідеалу, немає людської особистості. „Уся майстерність виховання полягає в тому, щоб, знаючи, якою повинна бути людина, вміти одухотворити її прагненням до свого власного ідеалу” [5: 532].

Ідеал – це духовна серцевина особистості. Прагнення до ідеалу – це перший поштовх, стимул до самовиховання, без якого духовне життя особистості не є повноцінним. З огляду на це, педагогові важливим бачиться розвинути у підлітків, юнаків і дівчат здатність бути

виховуваними, навчити їх виховувати самих себе. „Здатність бути виховуваним – це чутливість душі, чутливість серця вихованця до найтоншого відтінку слова вихователя, до його погляду, до руху, до посмішки, до задумливості й мовчазності...” [6: 494].

Програма виховної роботи з учнями, на думку В. Сухомлинського, повинна розкривати перед школярем той моральний ідеал, який у скарбниці духовних цінностей суспільства є критерієм моральності, певним взірцем високоморальної поведінки. Моральні скарби суспільства, які відкриває перед школярем учитель, стають індивідуальним надбанням кожного з них, перетворюються в норми і правила моральної поведінки. Пізнаючи моральну красу, добро, справедливість, вихovanець пізнає власну особистість, „починає міряти себе найвищою міркою моральності” [6: 257].

Першорядна роль у морально-духовному розвитку особистості належить єдності свідомості та моральних почуттів. Духовне благородство дитини формується у навчанні „відчувати людину, пізнавати не лише розумом, але і серцем усе, що відбувається в її душі” [2: 11]. З огляду на це, вчитель у дитини має розвивати такі індивідуальні явища, як прагнення бачити красу в собі самому, відчувати себе морально красивим, чутливість сприймання, турботливість, сердечність, бажання опікуватися кимось, плекати людяність відносин між вихованцями, школярами і дорослими.

Істотна роль у розвитку емоційно-почуттєвої сфери належить гармонії виховного середовища і слова. „Слово безсиле без середовища..., а потрібне для виховання середовище неможливе без слів” [5: 549]. Виховне середовище має повсякденно створюватися і збагачуватися: це і світ речей, що оточує учня, вчинки старших, особистий приклад учителя, загальний моральний тонус життя шкільного колективу. Умовою створення виховного середовища є активна діяльність кожного школяра (у Павлиській школі, зокрема, за дієвої участі школярів організовувалися такі трудові колективні справи, як садіння кущів троянд, вирощування виноградників, створення персикового гаю, маленької діброви, горіхової алеї тощо).

Учений-практик виняткового значення надавав мотивам, які спонукають дитину до моральних дій. За його переконанням, лише ті вчинки мають право на духовне життя, яким властиві високі людські переживання, у яких присутні й радощі, й гіркота, і сподівання на щасливе майбутнє. Мотиваційно-ціннісна зумовленість дій особистості виключає мотиви пристосовництва, задоволення особистих прагматичних потреб.

Духовність людини розвивається у процесі розгорнутої моральної діяльності. Моральний аналіз явища, узагальнююча думка спонукають дитину до активного прояву розуму й почуття. Духовна діяльність – це активні зусилля особистості для того, щоб моральні багатства суспільства – .... ідеї, погляди, переконання, ідеали – стали багатствами особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами і правилами її поведінки [6: 259].

Для повноцінного виховання школяра особливо важливо, щоб він докладав активних зусиль, прагнучи досягти ідеалу. „Справжнє виховання полягає в тому, щоб постійно відбувалася внутрішня робота думки і серця, щоб моральні цінності, які розкриває перед вихованцем учитель, ставали його особистим надбанням, відбивалися у його взаєминах із товаришами, у ставленні до людей” [6: 259].

Духовність не приписується індивідові ззовні; вона „виростає” зсередини разом із особистісним „Я” людини, а часто навіть випереджає його формування і виражається лише в суспільно значущих прагненнях. Виявом духовності є совість, яка завжди є самооцінюванням [1: 604].

Для формування багатого духовного світу школярів слід обирати такі способи і прийоми спонукування до активної діяльності, які розкривають перед вихованцями перспективу подолання труднощів, пробуджують у них такі емоції, як почуття гідності, честі, самоповаги [4: 222]. Необхідно розвивати в особистості потребу в духовних цінностях, у духовному спілкуванні, докладати зусиль задля подолання погляду соціального середовища на пріоритет моральних цінностей; створювати ситуації для морально-духовного самовипробування дитини (суд совісті, почуття провини, сорому, страху).

Істотну роль у морально-духовному розвитку особистості відіграють вольові зусилля особистості. За їх допомогою відбуваються гальмування виявів еґо-потягів, які стають на заваді вихованню людяності [1: 630]. Важливим, необхідним елементом духовного життя особистості є усвідомленість вольових зусиль, свідоме керування ними. Вольові зусилля як активні прояви думок і почуттів народжуються тоді, коли вихованець переконаний, що робота, яку він здійснює, не є межею, коли перед ним відкривається перспектива більш серйозної праці [4: 219-220].

На думку В. Сухомлинського, „щоб підкоритися розумним, доцільним, необхідним, обов’язковим вимогам суспільства, людина повинна вміти підкоряти саму себе, мати в собі силу волі, здатну наказувати, стримувати. А щоб підкоритись самому собі, щоб утвердити в собі повелителя, потрібно глибоко поважати себе” [2: 59].

Воля є механізмом, який дає можливість керувати власною поведінкою, психічними процесами та мотивацією. У волі відображається активність людини, спрямована не на зовнішній світ чи інших людей, а на саму себе. Вольова регуляція характеризується свідомою навмисністю поведінки, що ґрунтується на розробці програми досягнення мети, свідомим вибором певного способу дії з переліку можливих, оцінкою перепон на шляху до мети, необхідністю мобілізації вольових зусиль для подолання перешкод [1: 488].

Таким чином, свідомість, моральний ідеал, воля є потужною спонукальною силою особистості до здійснення духовної діяльності.

Багатство духовного життя, на думку педагога, починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воедино, проявляються у високоморальному вчинкові.

Азбукою моральних ідей і переконань є моральні звички. Завдяки моральній звичці норми моралі стають духовним набутком особистості. Без моральної звички неможливе самоствердження, самовиховання, повага до себе [3: 193]. Важливим чинником виховання моральних звичок є совість і воля школярів, які спонукають їх до високоморальних учинків. Зокрема, В. Сухомлинський розробив програму формування моральних звичок, яку ефективно застосовував у своїй практичній діяльності.

Ефективність керівництва духовним життям за будь-яких умов залежить насамперед від характеру активної діяльності: від того, як вона утверджує в свідомості школяра величні благородні почуття і до якої нової, більш серйозної, діяльності вона його спонукає.

Морально-духовний розвиток особистості не відбудеться без глибокої поваги себе, без усвідомлення вихованцем власної моральної гідності. „Багате духовне життя характерне тим, що учень, долаючи труднощі в ім’я суспільних інтересів, усвідомлює себе як особистість, осмислює свою моральну гідність. Без подолання труднощів самоутвердження неможливе, неможливе й багате духовне життя, уповільнюється духовний розвиток” [4: 221].

Чим більше властиве діяльності вихованців подолання труднощів, тим глибший їх духовний розвиток, тим яскравіше помічається єдність думки, емоцій і їх активного прояву – вольових дій. Усвідомлення своєї переваги над труднощами, усвідомлення ролі інтелекту й розуму в цій перемозі є найважливішим стимулом духовного життя вихованців [4: 222].

На переконання Сухомлинського, справжня морально-духовна досконалість особистості неможлива без постійної праці над собою. Ця досконалість пов’язана з процесами глибокого духовного очищення, пробудження всіх людських можливостей і здібностей, росту свідомості й самосвідомості особистості.

Вогнищем духовного життя є школа. Місія педагога полягає в тому, щоб у школі в усій повноті розкривалося багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості.

В. Сухомлинський називає такі джерела духовно-морального виховання особистості, зокрема, спеціально створені моральні, трудові, творчі взаємини у колективі; слово вихователя; передача молодому поколінню етичних цінностей та середовище, що дає дитині наочні уроки, які розкривають зміст моральних понять [3: 20].

На думку педагога-практика, виховний задум має здійснюватися активною діяльністю самих учнів. Вихованцеві слід не лише демонструвати зразки морально-духовного життя, а

ставити їх у позицію суб'єкта суспільно значущої дії. Через те у Павлиській школі упроваджувалися різні форми роботи за участі школярів з урахуванням специфіки їх вікового періоду. Це, зокрема, створення Куточка Казки, або Куточка Краси, походи місцями бойової слави, екскурсії, знахідки матеріальних і духовних цінностей, літературно-творчі гуртки, шкільний літературний журнал „Наша творчість” тощо.

Педагог неодноразово наголошував (та дотримувався цього принципу в практичній діяльності), що кожна виховна справа має стати суттю духовного життя школярів, а не прив'язуватися штучно. Він застерігає від вияву псевдотурботи про моральність дитини (яка не передбачає індивідуально спрямованої роботи з вихованцем, з його емоційно-почуттєвою сферою): масовість заходів, залучення до діяльності культурно-освітніх закладів, спортивних організацій, доведення до абсурду організації життя вихованців. На його думку, усі види діяльності мають проходити через сферу почуттів школяра.

Істотним засобом самоствердження особи, її духовного розвитку педагог вважав працю, виховний вплив якої забезпечується тим, що вона залишає відбиток у думках і почуттях вихованця, глибоко зачіпає його вольову сферу. „Утвердження особистості в праці, матеріалізація духовних рис і якостей у тому, що творять руки й розум, – це і є, образно кажучи, нитка, що зв'язує працю і духовне життя” [5: 489].

Носієм і проповідником морально-духовної культури у школі є вчитель. Його виховна діяльність має полягати у розвитку, зміцненні індивідуальності, особистої гідності кожної дитини.

Морально-духовний розвиток особистості вимагає удосконалення педагогічного процесу в напрямку підвищення культури морально-емоційних взаємин між вихователем і вихованцем, забезпечення їх духовного спілкування.

Духовне спілкування між учителем і учнем, на думку педагога, – це втілення педагогічних ідей, поглядів, переконань у людські взаємини, вчинки, поведінку, передавання інтелектуальних, моральних, естетичних багатств людства від особистості вчителя до особистості учня. Основою їхніх взаємин має бути людяність, чуйність, душевність, вимогливість [5: 476-477]. Попри те, вчителів мають бути властиві: гармонійна єдність ідеалів, принципів, переконань, поглядів, уподобань, смаків, симпатій і антипатій, морально-етичних засад у його словах і вчинках; великий авторитет, який твориться єдністю вчинків, поведінки й слова педагога; висока освіченість – духовна потреба нести свої знання людям.

На основі викладеного можна зробити такі висновки: 1) духовний розвиток особистості має здійснюватися на гуманістичних засадах; 2) найбільш оптимальними у розвитку морально-духовної особистості є дотримання низки педагогічних умов: стимулювання внутрішньої естетично-почуттєвої культури, формування інтелектуально-пізнавальної складової особистості, розвиток регулятивно-вольової сфери на основі їх діалектичного взаємозв'язку, створення моральних взаємин вихованців як суб'єктів суспільно значущої діяльності, забезпечення належної фахової, психолого-педагогічної підготовки вчителя.

До подальших напрямів дослідження можна віднести такі: а) корегуюча виховна роль духовного спілкування у життєдіяльності учнів; б) морально-духовні аспекти розвитку особистості у контексті євроінтеграційних освітніх процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: [підручник] / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива / В. А. Сухомлинский. – М.: Просвещение, 1981. – 192 с.
3. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. – 3-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 335 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: [в 5-ти томах] / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – 1976. – 654 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: [в 5-ти томах] / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 4. – 1976. – 640 с.

6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: [в 5-ти томах] / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 5. – 1977. – 639 с.

УДК 37.032

С.О. Моїсеєв

ГУМАНІСТИЧНА СПАДЩИНА В. СУХОМЛИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ

У статті аналізуються гуманістичні та демократичні погляди В. Сухомлинського на побудову навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Виокремлюються теоретичні положення, які можуть бути використані при розробці особистісно орієнтованої моделі фізичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах.

This article analyzes humane and democratic views of V. Sukhomlinskiy on the construction of educational and upbringing process at general educational school. The article chooses theoretical basis which can be used during construction of personal oriented system of physical training of pupils at general educational teaching establishments.

Неприпустиме збільшення кількості летальних випадків на уроках фізичної культури, стрімке погіршення рівня здоров'я школярів та відсутність у переважній більшості молоді стійких переконань щодо необхідності ведення здорового способу життя вимагають від влади України науково обгрунтованого реформування вітчизняної системи фізичного виховання учнів у площині особистісно орієнтованої парадигми освіти. Розробка та впровадження у практику роботи загальноосвітніх шкіл вискоефективного особистісно орієнтованого інструментарію не можлива без критичного переосмислення гуманістичного та демократичного спадку видатних вітчизняних педагогів минулого, серед яких особливе місце посідає Павлиський геній – Василь Сухомлинський.

В умовах становлення та розвитку особистісно орієнтованої парадигми освіти педагогічна спадщина народного вчителя з Павлища не тільки не втрачає своєї актуальності, але з кожним роком набуває все більшої популярності в освітянському та науковому середовищах України. Так, в останні роки філософські, теоретико-методологічні та організаційно-методичні аспекти педагогічної концепції В. Сухомлинського через призму вирішення сьогоденних проблем розвитку духовності досліджували Л. Боднар, Н. Дічек, О. Сухомлинська, М. Сметанський та ін. Гуманістичні та демократичні засади функціонування Павлиської школи різнобічно вивчали І. Бех, І. Зязюн, М. Мухін, О. Савченко та ін. Дидактичну систему видатного педагога досліджували М. Антонєць, З. Курлянд, В. Лозова та ін. Аналізу поглядів В.Сухомлинського на проблему взаємодії школи, родини та учнів присвячували свої праці В. Ликов, Л. Паламарчук, О. Паскаль та ін. Але, незважаючи на всебічне та різнопланове дослідження вітчизняними та зарубіжними науковцями педагогічної спадщини видатного українського вчителя, проблема теоретико-методологічного обгрунтування особистісно орієнтованої системи фізичного виховання школярів ще залишається недостатньо вивченою та розробленою.

Метою статті є аналіз гуманістичної та демократичної спадщини В. Сухомлинського через призму обгрунтування концептуальних положень побудови особистісно орієнтованого підходу до фізичного виховання школярів.

Досліджуючи цільові орієнтації авторської концепції В. Сухомлинського, необхідно відзначити, що виховним ідеалом Павлиської школи була всебічно і гармонійно розвинена особистість, активний учасник суспільного прогресу. Саме тому всі зусилля педагогічного колективу, очолюваного В. Сухомлинським, були спрямовані на виховання людини з ясним

розумом, благородним серцем, золотими руками, яка з повагою ставиться до інших членів суспільства, здатна цінувати, берегти, поважати працю, моральну гідність, розум, красу інших людей [4: 15].

Народний вчитель сутність гармонійного, всебічного розвитку вбачав у тому, що кожна дитина повинна навчатись та виховуватись у гармонії з загальнолюдською мораллю (детермінація всієї діяльності особистості високими моральними ідеалами), власною природою (задатки, здібності, потенції, схильності, потреби) та сферами діяльності особистості (ідейна, громадянська, розумова, творча, трудова, естетична, емоційна, фізична тощо).

У контексті особистісно орієнтованого підходу до фізичного виховання школярів вважаємо найбільш цінною домку В. Сухомлинського про те, щоб духовне життя школи не обмежувалось, не вичерпувалось самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Майстерність і мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості повинно полягати в умінні педагога відкрити буквально перед кожним учнем, навіть найпосереднішим, найважчим вихованцем ті сфери розвитку його психофізичного потенціалу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим [3: 29].

Саме тому фізичне виховання у школі майбутнього повинно бути орієнтовано на створення необхідних організаційно-педагогічних та матеріально-технічних умов для самопізнання дитиною власного психофізичного потенціалу, розвитку в школярів суб'єктності у різноманітній фізкультурно-спортивній діяльності, на розкриття у юнаків і дівчат спортивної обдарованості та накопичення успішного досвіду вирішення особистісно значущих проблем у сфері фізичної підготовленості та фізичного розвитку.

Геніальний педагог був глибоко переконаний, що надзвичайно важливе місце у гармонійному і всебічному розвитку учнів повинно займати їх фізичне виховання, і особливо, зміцнення захисних сил організму, які запобігають захворюванню. "Турбота школи про те, щоб дитина не хворіла, щоб її організм був несприйнятливий до хвороб, неодноразово наголошував геніальний учитель, так само важлива, як і турбота про розумовий і моральний розвиток її вихованців" [4: 14].

Ми повністю погоджуємось із думкою В. Сухомлинського щодо важливості здоров'я для успішного розвитку кожної дитини, і вважаємо, що на сучасному етапі історико-культурного розвитку суспільства ця проблема набула ще більшої актуальності та важливості. Саме тому одним із першочергових завдань сучасної системи фізичного виховання повинно стати ефективне формування у школярів реально працюючих ціннісних орієнтацій на ведення здорового способу життя.

Характерними ознаками гуманістичної концепції В. Сухомлинського завжди були глибока повага та любов до кожної дитини, педагогічний оптимізм, палке прагнення найбільш повно зрозуміти тонку матерію дитячого світу.

Розмірковуючи у своїх статтях про сутність педагогічного покликання, В. Сухомлинський часто наголошував на тому, що його альфою та омегою є глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини [2: 423]. Невіра в людину, якою б маленькою, незначною вона не була згодом, як правило, переходить у недобррозичливість, злорадство та озлобленість. Визнаний майстер педагогічної справи радив тим, хто вирішив присвятити своє життя вихованню молоді завжди бути терплячим до дитячих слабкостей, які, коли уважно до них придивитись і вдуматись в них, коли пізнати їх не тільки розумом, а й серцем, – виявляються на великий рахунок незначними, такими, що не варті ні гніву, ні обурення, ні покарання. Потрібно завжди та усюди розуміти, що в класі перед учителем перш за все діти, а не дорослі, і тому до них потрібно ставитись як до дітей, яким притаманно помилятись та робити не зовсім продумані речі. Необхідно пам'ятати, що в дитині немає нічого такого, що вимагало б від педагога використання сильнодіючих засобів та проявів жорстокості [2].

У своїх наукових роботах видатний учитель постійно зауважував, що без чуйного, дбайливого ставлення вихователя до честі, гідності вихованців неможливо ефективно вирішувати навчальні, виховні та оздоровчі завдання. "Найвитонченіша "творчість" учителя, мета якої – дисципліна, слухняність, відповідальність вихованців, – казав В. Сухомлинський, – залишається безсилою і до того ж призводить до конфліктів між вихователем і його вихованцями, якщо, образно кажучи, честь і гідність не народжують в маленькій дитини – бажання учитися" [1: 83].

Багаторічний досвід роботи у школі переконав В. Сухомлинського у тому, що учень на неповагу до своєї особистої гідності з боку батьків, вчителів, колективу майже завжди відповідає впертістю або грубістю. Прагнення зламати цю впертість, примусити скоритись надзвичайно сильно ображає, навіть озлоблює підлітка, призводить до того, що він ніби навмисне починає діяти всупереч розумним вимогам дисципліни. У цьому випадку найкращими ліками, на думку видатного педагога, можуть бути лише терпимість до негативних рис учнів та їх педагогічна корекція у спокійній обстановці [1].

Червоною стрічкою через усю творчість В. Сухомлинського проходить ідея необхідності детального розуміння педагогом найдрібніших нюансів дитячого світу. Розмірковуючи з окресленої проблеми, народний учитель неодноразово застерігав молодих педагогів від того, щоб вони грубо не вривались у дитячий світ зі своїми дорослими правилами та вимогами, які не враховують специфічних норм, поглядів, традицій та субкультури дитячого світу. Ігнорування даного застереження призводить до того, що горе-вчителі ризикують виглядати в очах дітей дивними "мандрівниками", які постійно сердяться, кричать, нервують, "виходять з себе", розмовляють на незрозумілій мові, розпалюють конфлікти та забороняють все найбільш цікаве [1]. У цьому контексті В. Сухомлинський наголошує на тому, що "Справжнє виховання починається не там, де педагог з вершин спускається на землю, а там, де він піднімається до тонких істин світу дитинства" [1: 630].

Загальновідомо, що нерозуміння світу дитинства веде до нерозуміння суті мотивів дитячих вчинків та виникнення конфліктів у системах учитель-учень, учитель-група, учитель-колектив. В Сухомлинський вважав, що уміння уникнути конфлікту це надзвичайно важлива складова педагогічної майстерності та мудрості вчителя. Чим менше конфліктів, тим глибше входить у духовне життя колективу взаємна довіра, тим яскравіше виражається, розкривається особистість. Геніальній вчитель був переконаний, що найчастіше конфлікт виникає тоді, коли педагог думає про дитину несправедливо [1].

Шукаючи мотиви неконструктивної поведінки школярів, необхідно постійно пам'ятати про те, що дитина постійно перебуває в стані самопізнання, самоутвердження, самовиховання та самореалізації. Намагаючись максимально повно проявити свої різноманітні здібності, діти так захоплюються цією діяльністю, що іноді переходять межу дозволеного, порушуючи сталі норми, правила та традиції. Але у цій ситуації імпульсивні, емоційні, недалекоглядні, сильнодіючі впливи з боку педагогічного колективу школи можуть тільки нашкودити досягненню стратегічної мети виховання.

Розуміючи сутність виокремленої проблеми, В. Сухомлинський неодноразово закликав учителів Павлівської школи постійно пам'ятати про те, що колектив учнів співчуває тій дитині, на яку обрушився гнів учителя. Чим зрозуміліше кожному членові учнівського колективу те, що й з ним теж може трапитись щось схоже, тим глибше співпереживання з тим, хто терпить біду. Якщо діти співчують тому, хто попався на дрібниці, співчуватимуть вони й тому, хто не зміг утаїти серйознішого осудливого вчинку. У даному контексті видатний вчитель радив "не робити з дитячих пустощів біди, не тренуйте дитячих почуттів на співпереживанні горя, якого, по суті, не було б, коли б ви самі його не створили" [1].

Взагалі справжня гуманність за Сухомлинським це – справедливість як поєднання поваги з вимогливістю. Справедливість у вихованні означає, що в педагога є достатньо духовних сил для того, щоб приділити увагу кожній дитині. Учень, який бачить що його не помічають, не хочуть знати про його маленьку біду, забувають про нього, полишають на самого себе, переживає це як гірку образу і велику несправедливість. Вимогливість, за

твердим переконанням геніального вчителя, завжди починається з глибокої поваги до сил і можливостей дитини. По-справжньому вимагати – це означає вміти зрозуміти і відчутти серцем, що учневі під силу, а що ні. Вцілому, погоджуючись з теорію зон розвитку людини, сформульовану Л. Виготським, В. Сухомлинський стверджував, що до тієї межі, до якої дитина може піднятися при максимальному напруженні своїх сил, їй потрібно допомогти піднятися. Переконати людину, що поставлена мета досяжна, – це й означає по-справжньому вимагати і водночас по-справжньому поважати [4].

Багаторічний досвід роботи в освітній галузі переконав народного вчителя в тому, що успішно навчати та виховувати школярів не можливо без любові до кожної дитини. Висловлюючись з даної проблеми В. Сухомлинський казав: "Педагог без любові до дитини – це все одно, що співець без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору" [5: 292].

В. Сухомлинський любов до дитини розумів не як інстинктивну любов, не обласороджену життєвою мудрістю, що завдає інколи дитині великої шкоди, а як людську любов, одухотворену глибоким знанням людського, розумінням усіх слабких і сильних сторін особистості – любов, що застерігає від нерозсудливих вчинків і надихає на вчинки чесні, благородні.

Для того, щоб у навчально-виховному процесі школи панувала взаємна любов – учителя до учнів та учнів до вчителя, необхідно, щоб у кожному виховному впливі педагог враховував закономірність сформульовану В. Сухомлинським: якщо весь час, протягом якого вчитель перебуває разом зі своїми вихованцями, вважати одним цілим, то дві третини його має бути невимушеним, товариським, дружнім спілкуванням, в якому діти забувають, що вони – вихованці, а вчитель – їхній вихователь [5].

Підсумовуючи наведенні аргументи, доводи та поради видатного педагога щодо необхідності гуманізації взаємовідносин між педагогічним колективом та учнями, вважаємо, що сучасна система фізичного виховання повинна бути пронизана людяністю та любов'ю до дитини. Необхідно, щоб кожний виховний вплив на дитину характеризувався глибокою повагою до її честі, гідності; вірою в можливість успішного формування особистої фізичної культури; врахуванням найтонших закономірностей функціонування дитячого світу та його субкультури; відсутністю сильнодіючих засобів, які принижують честь та гідність людини; уникненням конфліктів та пошуком компромісів; підтримкою школярів на індивідуальній траєкторії розвитку; стимулюванням думки дитини про те, що вона ще не стала такою, якою може і повинна стати; дружними, товариськими взаємовідносинами з дитиною.

Наріжним камінням гуманістичної системи В. Сухомлинського є положення про те, що немає людини, яка в належних умовах, при вмілому вихованні не виявила б свого самобутнього, неповторного таланту. Як показує досвід педагогічної діяльності у "школі радості", важливою умовою розвитку індивідуальних нахилів, розкриття обдарування і таланту є різноманітна творча праця всіх учнів – від першого до випускного класу, створення в школі атмосфери творчої праці.

У навчальному закладі, який очолював В. Сухомлинський, кожен навчальний рік працювало щонайменше 70-80 гуртків, осередків різноманітної творчої праці учнів. Вихованці Павлівської школи вже з перших днів перебування у навчальному закладі мали можливість випробовувати свої сили і здібності в кабінеті живої природи, в теплицях, у плодовому саду і на навчальній ділянці, на пасіці і кролівницькій фермі, на дослідній ділянці колгоспної тваринницької ферми, на винограднику, в плодовій шкільці, в робочих кімнатах технічної творчості і в майстернях, у спеціальній кімнаті, де поєднується елемент праці (технічного конструювання і моделювання) з грою, на дитячій електростанції, в лабораторії, на метеорологічній станції, у ланках юних будівельників тощо [5: 89].

Таким чином, у своїй педагогічній лабораторії, геніальному вчителю вдалося створити реально працююче особистісно розвивальне середовище, в якому кожен учень школи міг актуалізувати свої найприхованіші таланти, здібності та потенції під керівництвом мудрих педагогів і старших товаришів.

На нашу думку, система фізичного виховання школярів XXI століття повинна обов'язково бути орієнтована на поступове, системне збільшення суб'єктності учнів у фізкультурно-оздоровчій та спортивній діяльності протягом навчання у школі, що буде відображатись у наданні учням можливості широкого вибору змісту, форм, методів фізичного виховання як на уроках фізичної культури, так і у позакласній роботі. Це дозволить кожній дитині у повній красі відкрити для себе неосяжний потенціал фізичної культури, у максимально вигідних умовах проявити свою індивідуальність та розкрити таланти, а також зрозуміти, що заняття фізичною культурою можуть приносити радість і задоволення та вирішувати особистісні проблеми.

Аналізуючи результативність професійної діяльності В. Сухомлинського, необхідно відзначити, що в учнів протягом навчання у Павлівській школі не тільки не втрачався інтерес, жадібність до знань, а навпаки, ще більше розгоралось полум'я бажання у пізнанні невідомого. Цей феномен пояснюється надзвичайно просто – педагогічний колектив школи був орієнтований на те, щоб забезпечити успіх кожної дитини у процесі навчання.

Розкриваючи суть даної вимоги, В. Сухомлинський зазначає, що будь-яка тривала праця (а навчання – настільки тривала праця, що дитина кінця їй не бачить) може успішно виконуватися лише тоді, коли в результатах роботи людина бачить живе втілення своїх духовних сил, тобто досягає помітного, особистісно значущого успіху. Якщо учень не буде постійно переживати відчуття успіху у навчально-виховній діяльності, то його інтерес до даного виду діяльності поступово згасне [4].

В. Сухомлинський у своїх наукових роботах неодноразово наголошував: "Справжня педагогічна мудрість полягає в тому, щоб, постійно одухотворяючи дитину бажанням бути хорошою, ніколи не ставити їй "двійки"" [4: 462]. Саме тому у Павлівській школі існувало правило: якщо учень не зміг впоратися з роботою, то його навчальні досягнення взагалі не оцінюються або оцінка відтермінується з наданням можливість проявити себе за більш сприятливих умов та з гарантованим досягненням успіху.

Ми вважаємо, що у школах майбутнього система фізичного виховання повинна, в першу чергу, бути орієнтована на забезпечення учню успіху у фізкультурно-спортивній діяльності. Щоб кожна дитина як фізично обдарована, так і та, що не хапає зірок з неба, після закінчення школи мала у своєму багажу суб'єктного досвіду позитивний результат вирішення особистісно значущої проблеми у сфері фізичного розвитку та фізичної підготовленості, а також переживання позитивних емоцій обумовлених даними досягненнями. Це, на нашу думку, дозволить суттєво підняти відсоток молоді, які будуть після закінчення школи систематично займатись фізичною культурою та пропагувати особистим прикладом ідеали сили, тілесної краси та духовного й фізичного здоров'я серед близьких та рідних.

В. Сухомлинський у своїй професійній діяльності величезного значення надавав розвитку розумових здібностей учнів. Пояснюючи вибір даної виховної домінанти, талановитий учитель зазначав, що для того, щоб дитина була палко зацікавлена в навчанні, їй необхідне багате, різноманітне, приваблююче інтелектуальне життя.

Популяризуючи власний досвід вирішення окресленої проблеми, талановитий учитель радив обов'язково впроваджувати у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи уроки мислення. За задумом В. Сухомлинського, вони являли собою своєрідну школу думки, без якої не можна уявити повноцінної, ефективної розумової праці учнів на всіх уроках не тільки в початковій школі, а й у наступні періоди навчання та розумового розвитку. На уроках мислення у Павлівській школі відбувався складний процес самовираження особистості в творчій думці, в підході до явищ навколишнього світу, в їх пояснюванні, в глибокому осмисленні [5: 427].

На наше глибоке переконання, кожен урок фізичної культури у прогресивній школі повинен бути максимально насичений живою, творчою думкою учнів. Тільки намагаючись самостійно відшукати давно відомі істини та знання, учні їх запам'ятають на все життя та

зможуть творчо використовувати на благо себе, своєї родини та всього українського суспільства.

Таким чином, аналіз гуманістичної та демократичної спадщини В. Сухомлинського засвідчив, що при побудові особистісно орієнтованого підходу до фізичного виховання школярів необхідно враховувати наступні чинники:

- фізичне виховання у школі повинно бути спрямовано на самопізнання учнями власного психофізичного потенціалу, формування у дітей стійких переконань на ведення здорового способу життя та розвитку їх фізичної і рухової обдарованості;
- взаємовідносини між учителем фізичної культури та учнями повинні знаходитись у площині віри, надії, любові, взаємоповаги, відповідальності, дружби, пошуку компромісів та підтримки;
- учням необхідно надати можливості широкого вибору змісту, форм, методів та засобів фізичного виховання як на уроках фізичної культури, так і у позакласній роботі;
- необхідно створити спеціальні умови, які забезпечать кожному учню гарантований успіх у фізкультурно-спортивній діяльності;
- під час викладення навчального матеріалу необхідно не повідомляти готові істини, а активізувати мислення учнів на самостійний пошук необхідного знання.

Отже, розпочате наукове дослідження потребує свого логічного продовження у напрямку розроблення конкретних методик реалізації виокремлених положень у практиці фізичного виховання молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – К.: Радянська школа, 1976. – 654 с.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.2. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителям. – К.: Радянська школа, 1976. – 670 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – К.: Радянська школа, 1977. – 670 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.4. Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. – К.: Радянська школа, 1977. – 640 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т. 5. Статті. – К.: Радянська школа, 1977. – 639 с.

УДК 37:373.3

В.Г. Постовий

ГУМАНІСТИЧНА ПЕДАГОГІКА В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО ДОБИ АВТОРИТАРИЗМУ

У статті розриваються особливості гуманістичної культури в педагогічній практиці і теорії українського педагога В.Сухомлинського.

In the article described special humanistic of the culture in pedagogical practice and theory of Ukrainian pedagogue of V. Suhomlinskiy.

Життя і педагогічна діяльність видатного українського педагога В.О.Сухомлинського повністю пройшли в умовах доби авторитаризму і тоталітаризму, які породила комуністична ідеологія. Ці умови зламали дух і волю багатьох творчих вчених, обдарованих педагогів та декількох поколінь їх учнів. Проте не все так однозначно негативно вирішувалося в соціально-економічних та політичних умовах конкретного суспільно-історичного часу.

Умови ж, як відомо, є основою усього суспільного життя в багатьох його вимірах. Коли умови спрямовані на гуманістичний творчий розвиток особистості, тоді вони підносять її дух на втілення високих і благородних поривань людини, її доброзичливого ставлення до інших людей. В інших випадках соціальні, політичні, психолого-педагогічні умови пригнічують і гальмують розвиток усіх гуманістичних процесів в освіті, культурі, мистецтві. Оскільки їх основою є жорстка, тоталітарна ідеологія, спрямована на підпорядкування духовних, матеріальних і фізичних сил суспільства, кожної особистості, волі і діям комуністичної системи. В цих умовах педагоги, учні та їх батьки ставали коліщатком і гвинтиком тоталітарної комуністичної системи, яка функціонувала за єдиними програмами, планами, методологією навчання і виховання підростаючих поколінь.

Коли аналізуємо цей період всюди натрапляємо на гасла та заклики про посилення впливу комуністичних ідей на почуття, розум і душі молодих поколінь. В цих складних умовах педагогічній творчості вчителя місця майже не залишалося.

Педагогічна діяльність за своїм характером, природою і способами функціонування є толерантною, м'якшою і майже безконфліктною у порівнянні з мистецтвом літератури і живопису, театру, кіномистецтва та ін. Педагогічне мистецтво В.О.Сухомлинського тільки йому властивими способами і засобами, уникаючи конфліктних ситуацій з усіма владними структурами, що мають відношення до освіти і духовності, часто вдаючись до „езопової” мови, іносказання, дитячої літературної творчості, малювання, інсценізацій, вміло маневруючи поміж ідеологічними небезпеками змогло утриматись на гуманістичних позиціях застережених світочами української, російської та світової педагогічної науки. Серед них на скрижальх історії педагогіки сяють імена Григорія Сковороди й К.Ушинського, А.Макаренка та В.Сухомлинського.

В.О.Сухомлинський умів класичну педагогіку гуманізму трансформувати в прості, доступні кожній віковій групі учнів, зрозумілі усім правила життя і поведінки. Кореневою основою цих правил є християнська культура, мистецтво, література. Маючи енциклопедичні знання з педагогіки, психології, світової та вітчизняної культури, філософії, історії педагог-гуманіст незважаючи на умови авторитаризму в центрі усієї виховної роботи бачив конкретну особистість з усіма її ціннісними якостями. На основі власного педагогічного досвіду та прогресивної гуманістичної педагогіки В.О.Сухомлинський сформулював п'ять моральних заповідей виховання особистості, які не втратили свого значення і в наш час:

„1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожен твій вчинок. Кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе. Вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство” [4:146-150].

Ці гуманістичні ідеї В.О.Сухомлинський втілює в своїй науково-педагогічній діяльності шляхом підготовки цілого ряду методичних рекомендацій, пам'яток, повчань, сентенцій та ін. Як педагог з величезним творчим м досвідом В.О.Сухомлинський

конкретизує процес морального виховання школярів в чіткі правила поведінки особистості у тих чи інших умовах. При цьому він вдавався до різних форм узагальнення і стилю цих настанов. В одних випадках він делікатно повчає, підказує, веде до оцінки й самооцінки та самоаналізу поведінки, в інших категорично стверджує, що є негідним звання людини, її поведінки і т.ін.

На основі цього В.Сухомлинський сам розробив і постійно опікувався дотриманням таких моральних заповідей особистості. Ось вони:

„1. Негідно добувати своє благополуччя, радощі втіхи, спокій за рахунок утисків, невлаштованості, горя, хвилювання іншої людини.

2. Негідно залишати товариша в біді, небезпеці, проходити байдуже повз людське горе, страждання. Моральна глухота й сліпота, здерев'яніння серця – одна з найогидніших вад.

3. Негідно користуватися результатами праці інших, ховатися за чужу спину.

4. Негідно бути боязким, розслабленим; ганебно виявляти нерішучість, відступати перед небезпекою, хникати. Хоробрість, відвага – джерело мужності.

5. Негідно давати волю потребам і пристрастям, що ніби вийшли з-під контролю людського духу.

6. Негідно мовчати, коли твоє слово – це чесність, благородство і мужність, а мовчання – легкодухність, підлість.

7. Нерідко справжньої людини не тільки обманювати, лицемірити, плазувати, підлашуватися під чиюсь волю, але й не мати власного погляду, втратити своє обличчя. Огидно і гидко нашіптувати. Нашіптувати обмовляти товариша – рівнозначно пострілу в спину.

8. Негідно легковажно кидатися словами, давати нездійснені обіцянки.

9. Негідна надмірна жалісливість до самого себе, як і безжальне ставлення, байдужість до людини, негідне перебільшення особистих кривд, горя, страждань. Негідна слізливість. Людину прикрашає витримка.

10. Негідно бути спокійним і байдужим, коли поряд з тобою важко жінці.

11. Негідне пияцтво і обжерливість. Алкоголь затуманює свідомість і дає волю інстинкту, приводячи людину до тваринного стану” [3, С.297-306].

Педагогічні знання та досвід дали В.О.Сухомлинському можливість бачити особистість дитини в усій сув'язі її надзвичайно складних відношень із суспільним і природнім довкіллям. В окремих випадках В.О.Сухомлинський вдається до категоричних заперечень, своєрідного морального ”табу”:

„Не можна ледарювати, коли всі працюють...

Не можна сміятися над старістю і старими людьми – це величезне блюзнірство...

Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми, особливо із стариками...

Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі... у твого товариша є, а про тебе батьки не подбали: від своїх батьків ти не маєш права вимагати нічого.

Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі, – кращий шматочок на столі, смачнішу цукерку, кращий одяг...

Не можна робити того, що осуджують старші, – ні на очах у них, ні десь на стороні...

Не можна залишати старшу рідну людину самотньою, особливо матір, якщо в неї немає нікого, крім тебе...

Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших, особливо в діда, не попрощавшись з ними, не дочекавшись від них побажання щасливої дороги, не побажавши їм щасливо залишатися.

Не можна сідати до столу, не запросивши старшого...

Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особлива літня людина, тим більше жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший. Ти повинен перший привітати його зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я..." [3:202-204].

Такий категоризм викликаний необхідністю дотримання загальнолюдських норм поведінки незалежно від національності чи чогось іншого, що увиразнює особистість з поміж інших людей. Цієї гуманістичної цінності співжиття людей у суспільстві Василь Олександрович дотримувався сам та вимагав від вчителів і учнів упродовж усього життя. Цими гуманістичними ідеями перейнята уся педагогічна творчість і діяльність В.О.Сухомлинського. Мабуть, це однаковою мірою відображено в складних і просторих науково-педагогічних працях В.Сухомлинського та щирих і зрозумілих дітям багатьох порадах, настановах, повчаннях.

Як досвідчений педагог, В.Сухомлинський розумів, що найповніше гуманістичний аспект цінності особистості як дорослих, так і дітей виявляється у вчинках, оскільки саме через них виявляється ціннісно-діяльнісна сутність людини. Очевидним є, що в творчості педагога ми знаходимо так багато конкретних звертань до вихованців, їх батьків та педагогів, якими він звертається до сумління, душі і серця особистості. На підтвердження цього висновку доцільно навести перелік вчинків, які В.Сухомлинський вважав мерзенними та огидними:

- „- наодинці з собою робити не так, як ти робив би на очах людей;
- лінуватися, бути ледарем, неробою, дармоїдом;
- видавати за доблесть і заслугу те, що є твоїм обов'язком;
- вимагати від батьків те, чого ти не заслужив працею;
- бути жадібним, корисливим, негостинним;
- гребувати простою працею своїх батьків;
- глумитися із старості;
- лицемірити, говорити не те, що думаєш і відчуваєш;
- запобігати перед тим, хто сильніший від тебе;
- давати порожні обіцянки, не додержувати слова;
- нашіптувати, доносити на товариша;
- бути легкодушним, уникати відповідальності за свій вчинок;
- байдуже проходити повз людську біду, горе, відчай, посилаючись на свою слабкість;
- використовувати свою силу, фізичну перевагу на зло;
- мовчати, коли треба говорити, й говорити, коли треба мовчати;
- відступати перед небезпекою, щоб зберегти спокій благополуччя;
- добиватися для себе полегшення за рахунок товариша;
- кривдити дівчинку, дівчину, жінку;
- не слухати батьків, обманювати їх;
- базікати;
- глузувати з калік;
- не любити й кривдити тварин" [3:324-325].

Педагогічна діяльність В.О.Сухомлинського – це осмислена й науково продумана та чітко виважена технологія взаємодії педагога з особистістю учня. Адже всі зусилля педагога спрямовувалися на одухотворення особистості, облагородження почуттів і помислів, запобігання негативним проявам у діях і пробудження творчих потенцій та їх реалізації в повсякденному житті, вчинках, поведінці.

Педагогічна діяльність і тісно пов'язана з нею творчість В.Сухомлинського постійно наштовхувалися на впертий опір комунопедагогічних ортодоксів від освіти. Не дивлячись на заборону комідеологічної системи в освіті, постійно пульсувала жива педагогічна думка, основою якої була, найперше, народна педагогіка. „Про народну педагогіку ніхто досі серйозно не думав і, мабуть, це завдало багато шкоди педагогіці. Я певний, що народна педагогіка – це зосередження духовного життя народу. У народній педагогіці розриваються

особливості національного характеру, обличчя народу. Якщо в майбутньому знайдеться достатньо сил, я візьмусь за українську народну педагогіку” [1], – писав В.О.Сухомлинський. Та, власне, й уся його педагогіка була наскрізь народною, в якій відбивалися почуття й думки народу. Трансформуючи їх в дитячі серця і душі, педагог був переконаний, що в них вони проростуть добрими ділами, вчинками, ставленням до людей, до Батьківщини.

Основою усіх цінностей світу він, як і філософи давньої Греції та пізніших часів, ставить Людину з усіма складностями її життя. Не дивно, що в своїх педагогічних творах-роздумах педагог використовує давню міфологію і філософію, літературу і мистецтво. Він домагається того, щоб життя й навчання було найбільшою радістю дитини. Він не кидається сторч голов копіювати й наслідувати хай і добре, але чуже. Він бере його, як добрий Майстер будівельний матеріал, і припасовує до „забутого” Богом і людьми Павлиша, його дорослого люду і дітей, і тоді світовий досвід, гуманістична культура в поєднанні з духом і серцем українського патріота, педагогічного митця стає вже своїм, рідним, українським.

Цю особливість педагогічної творчості Василя Сухомлинського давно помітив зіркий і ортодоксальний український вчений педагог-марксист, один з перших Канонічних тлумачів його багатой спадщини Олександр Григорович Дзевєрін. Ось що він писав у вступній статті до найповнішого п’ятитомного видання робіт 1976р.: „Багатим джерелом творчості В.О.Сухомлинського була народна педагогічна мудрість, найкращі виховні традиції трудових мас... Прогресивна етнопедагогіка російського, українського та інших народів тодішнього СРСР безперестанно надихала думку й працю В.О.Сухомлинського, орієнтувала його на пропаганду ідей виховання дітей і молоді безмежної любові до Вітчизни, глибокої любові до матері, батька, рідних, поваги до старших, сердечної чуйності до трудової людини, дійової готовності подати їй допомогу в біді, пошани до праці, старанності в роботі, трудової майстерності й кмітливості, дбайливого ставлення до природи, її багатств, виявлення патріотичних почуттів у повсякденній діяльності і поведінці... У своїх творах, а також у практичній навчально-виховній роботі педагог часто використовував такі перлини творчості мас, як прислів’я, приказки, народні афоризми, етнічні повчання, задачі на кмітливість, вдало яскраво переказував створенні трудовим народом казки, думи, притчі, легенди” [2:18].

Помічене й поціноване О.Дзевєріним явище гуманістичної педагогіки В.Сухомлинського справді відбиває одну із багатьох граней сутності народної педагогіки, якій Василь Олександрович був завжди вірний і відданий. Помітним і яскраво виразним в усі періоди його діяльності було істинне людинолюбство, увага до дитини і довкілля, в якому вона живе, готовність завжди прийти кожному на допомогу. Явні і приховані недруги називали це людинолюбство „абстрактним буржуазним гуманізмом”, „рожевою пастораллю”, „ідилією” та ін. Сьогодні ж дехто з тих, хто мабуть ненавидів його, доносив у республіканські та союзні ЦК, видають себе за його друзів, однодумців і захисників. Та чомусь в архівах Вчителя та інших імен цих „захисників” немає. Критиків, як і друзів, було багато. Не дивно, що в творах Василя Сухомлинського є чимало й комуністичної лексики, гасел. Та завжди після цього зміст своїх робіт він наповнює суто життєвими прикладами, спостереженнями й порадами, які мають неперехідне значення. Вони й сьогодні слугують справі виховання і не тільки українських дітей, а й усього світу. Торувати шлях в освіті завжди було важко, а в українській і поготів.

Примітивні уявлення деяких критиків і критиканів народної педагогіки часто зводиться до висміювання деяких зовнішніх ознак одягу (називають шароварництво), застосування фольклору і вивчення традицій, звичаїв, обрядів українців та ін., що мають більше чи менше поширення в деяких школах. Безперечно, що навіть ці злобні укуси шкодили і шкодять формуванню і розвитку національного духу, національної культури школярів. Василь Олександрович відчував давно це своєю душею пригнобленого українця. Він говорив переконано вже зрілою людиною, досвідченим педагогом-практиком і відомим вченим: „Народ – живе вічне джерело педагогічної мудрості”. В своїй практичній діяльності, в теоретичному обґрунтуванні багатьох педагогічних ідей В.Сухомлинський завжди звертався до витоків народної педагогіки. Він і сам збирався створити велику книгу з

народної педагогіки, збирав до неї матеріали. І хоч книги Василь Олександрович не написав, та багато з тих матеріалів лягли на сторінки його багатой педагогічної спадщини.

Справжню бурю в педагогічній (та й не тільки) пресі викликала остання велика праця В.Сухомлинського „Етюди о коммунистическом воспитании”, опублікована в журналі „Народное образование” за 1967 р. В ній він намагався знайти відповіді на багато „вічних” питань виховання особистості. Віддаючи данину часу і назвою роботи, і лексикою у розкритті змісту й ідеалів виховання, цінностей особистості, педагог залишався послідовним і переконаним гуманістом, що викликало велике невдоволення й обурення псевдокласиків і апологетів комуністичної педагогіки – Кумаріна, Лихачова, Гордіна. Тоді в „Учительской газете” Б.Лихачов „огульно” накинувся на „Етюди...” з недостойними нападками, вдаючись до прямого спотворення поглядів і висловлювань В.Сухомлинського, висмикування окремих цитат і довільного їх тлумачення у відриві від загального тексту з метою спотворити істинні думки автора. Ще більшу тривогу викликало намагання критика за відсутністю переконливих аргументів кинути тінь на особистість автора „Етюдів...”, представити його як проповідника „всепрощення, як противника ідей А.С.Макаренка, як захисника індивідуалізму у вихованні” [5:284].

Безперечно, значний вплив на Василя Сухомлинського мали й окремі абстрактні ідеї комуністичного гуманізму. Так, він щиро вірив у можливість перебудови світу на цій основі. Та, розуміючи, що їх не можна одразу здійснити, намагався через форми виховання їх конкретизувати гуманістичною діяльністю дітей. Це є один з виявів гуманістичної педагогічної культури і діяльності Василя Сухомлинського. Найповніше вона виявилася у таких напруженнях:

1. В управлінні школою й організації навчання та виховання дітей і їх батьків він спирався на добре розвинений в українській школі принцип взаємодії педагогів і сім'ї у досягненні мети. В.О.Сухомлинський в багатьох своїх творах неодноразово підкреслював, що від особистого прикладу керівника школи залежить його моральне право керувати. Та керівник, який спирається тільки на адміністративні заходи втрачає авторитет як серед колективу, так і серед батьків та учнів. Завдяки його діяльності, авторитету у Павлівській школі справді було створено оригінальну систему самоуправління педколективу. Педагогічна рада школи, до складу якої входили вчителі, старший вожатий, бібліотекар, вихователі групи продовженого дня, лікар, керівники гуртків, директор школи, завуч, заступник директора по господарству, п'ять-сім членів батьківського комітету, засідала 7-8 разів на рік. На її засіданнях обговорювалися найрізноманітніші питання, що сприяло поліпшенню навчально-виховного процесу в школі, тісній взаємодії всіх учасників навчання й виховання школярів, перетворенню звичайної сільської школи в „школу радості”, і вона стала знаменитою на весь світ. В.О.Сухомлинський організовує уроки-подорожі до джерел народної творчості, природи, створює спеціальний зелений клас, що сприяє взаєморозумінню вчителя і учнів, природовідповідності навчання і виховання дітей, а за тим і кардіоцентричності виховання.

2. По суті, не маючи змогу удосконалювати, чи змінювати визначені державними органами освіти програми і навчальні плани з основ наук та підручники і посібники, Василь Олександрович Сухомлинський насичує їх численними прикладами з життя людей (особливо з гуманітарних предметів), що збагачують, гуманізують їх зміст, олюднюють і одухотворяють сам процес навчання. Це, по суті, один із малодосліджених аспектів змісту і методів навчання в Павлівській школі. це своєрідна дидактика і педагогічна технологія вчителя, через яку він віддавав своє серце дітям. Називаю це так, бо вона є особливою, в тому розумінні, що Василь Олександрович знаходив способи синтезу народної дидактики і досягнень педагогічної науки, що сприяло міцному засвоєнню знань, розумінню необхідності оволодіння ними та свідомому саморозвитку і загальному розвитку особистості учня.

3. Василь Олександрович був неперевершеним і сфері виховання дітей і молоді та підготовки їх батьків до виховання дітей у сім'ї. І тут виявилася чи не найбільше його

особистісна духовна природа і природа української народної педагогіки. В цьому напрямку Василь Олександрович широко застосовував фольклорні скарби. Та розуміючи, що просте переповідання не завжди приносить бажаний ефект у вихованні, Учитель сам створює тисячі казок, притч та інших творів з яскраво вираженою дидактичною і моральною основою. Адже пряме моральне повчання, правило часто важче засвоюється дитиною, аніж висловлене у формі емоційного оповідання, переказу та ін. До речі, ці прийоми властиві педагогіці Ісуса Христа. У відомих всьому світові оповідях і притчах він приводив людей до нібито самостійного відкриття істини, її осмислення й усвідомлення. Ця наука давно відома і українській народній педагогіці. Її широко використовував у своїх «баснях» Григорій Сковорода. Ще більше цю характерну особливість української педагогіки розвинув Василь Сухомлинський. Та й цього йому було замало. Він вчить учнів складати такі казки. Адже в процесі творення казок дитині доводиться давати моральну оцінку багатьом діям дорослих людей і дітей, своїм літературним героям. Педагог вчить дітей вивчати й оцінювати життя людей, вчить діяти. Тисячі казок створених Учителем і учнями це велике надбання української педагогіки, яке сьогодні належить людству.

4. Василь Сухомлинський не мислив собі школи, учнів без батьків. В єдиному педагогічному руслі йшло пізнання світу учнями і навчання їх батьків високому мистецтву і найтяжчій науці в світі – вихованню Людини. Школа для батьків, яку вів Василь Олександрович майже протягом усієї своєї педагогічної діяльності, сприяла взаєморозумінню педагогічного колективу і сім'ї, підвищенню педагогічної культури й ерудиції батьків, вихованості учнів. Передавався і засвоювався тисячолітній досвід виховання дитини в українській родині. Збагачений світовою культурою, духом і серцем нашого безсмертного Учителя Василя Сухомлинського, він став новим етапом у творенні сучасної української педагогіки.

Загалом, говорячи про педагогічну спадщину видатного педагога України і світу ХХ століття, скажемо, що в ній відбився великий природний розум нашого народу, вироблений в жорстоких умовах тисячолітнього розвитку України, щирість і правдивість почуттів та самовіддана любов до дітей, що дало підставу Василю Сухомлинському сказати – „Серце віддаю дітям”. Його феноменальна працьовитість і опора на народну основу, дух нації дали людству неперевершений зразок того, як народне, національне надбання стає здобутком вселюдської гуманістичної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єгоров Д.Є. Народилася під щасливою зіркою /Д.Є.Єгоров //Рад. освіта. – 1972. – 20 грудня.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. /Василь Олександрович Сухомлинський. – Т.1. – К.: Радянська школа, 1976. – 654 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. /Василь Олександрович Сухомлинський. – Т.2. – К.: Радянська школа, 1976. – 670 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. /Василь Олександрович Сухомлинський – Т.4. – К.: Радянська школа, 1976. – 640 с.
5. Этюды о Сухомлинском. Педагогические апокрифы /Составление, предисловие, послесловие, комментарии к частям книги О.В.Сухомлинской. – К.: Акта, 2008. – 440 с.

УДК 371.48

Т.І. Романько

ВТІЛЕННЯ ІДЕЙ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО В СУЧАСНУ СИСТЕМУ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У публікації розкриті погляди В.О.Сухомлинського на екологічне виховання підростаючого покоління як компоненту педагогічної системи та шляхи реалізації спадщини

видатного культурно-освітнього діяча в навчально-виховний процес сучасної загальноосвітньої школи.

The author of the article investigates V.Suhomlinsky's ecological ideas of about education of the young generation in the modern schooling system of Ukraine.

На початку другого тисячоліття перед людською спільнотою гостро постали проблеми деградації навколишнього середовища та пошуку науково обґрунтованої стратегії забезпечення екологічної безпеки на планеті. Розбалансованість між природними та соціоекономічними системами привела до катастрофічних наслідків і охопила в наш час уже всю біосферу.

Нинішні світові системи освіти ще не здатні формувати на достатньому рівні у підростаючого покоління екологічну компетентність, усвідомлення і почуття відповідальності у особистості за стан природного довкілля. Реалізація національної екологічної безпеки у контексті переходу нашої країни до моделі сталого розвитку відповідно до рішень конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), Всесвітнього саміту в Йоганнесбурзі (2002 р.) потребують екологізації суспільної свідомості, підвищення рівня екологічної освіти і культури підростаючого покоління [1: 29].

Екологічне виховання розглядається в наш час як один із основних факторів становлення гармонійного розвитку суспільства, засобом ефективної організації виробництва з позиції врахування можливостей біосфери.

Екологічна освіта, як наголошують О.І.Бондар, Т.В.Саєнко, повинна стати системою знань про глобальні умови існування всього живого і обов'язково вимагати реалізації комплексу просвітницьких і педагогічних заходів з метою формування природоохоронної свідомості особистості, а на її основі – мотивації для відповідальної діяльності. В наш час необхідно організувати навчання всіх верств населення для усвідомлення причин глобальних екологічних змін у навколишньому середовищі та шляхів їх усунення і подолання [3: 229].

На жаль, ми маємо визначити той факт, що і в наш час ще не вдалося суттєво розв'язати проблему формування екологічної культури підростаючого покоління, гармонізувати їх стосунки з природою.

З огляду на це **метою нашої публікації** стало вивчення теоретичних положень педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського – відомого гуманіста і українського культурно-освітнього діяча – та розкриття можливостей їх використання на нинішньому етапі деградації глобального навколишнього середовища, споживацького ставлення до природи.

Дослідження сучасної практики екологічного виховання школярів свідчить, що в цілому вони стурбовані станом довкілля, але в більшості випадків учні ще не ознайомлені на достатньому рівні з живою природою свого краю, не можуть розкрити взаємозв'язок між забрудненням навколишнього середовища і погіршенням здоров'я людини, назвати види рослин, які занесені в «Червону книгу», вести спостереження за природними явищами та бачити в них зміни і ознаки погіршення існування біосистем.

Одним із шляхів розв'язання вказаних проблем в наш час може стати звернення до педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського.

У працях «Павлиська середня школа», «Школа і природа», «Природа, праця, світогляд» та інших В.О.Сухомлинський підкреслює, що в умовах школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, під час якої вони повинні задумуватися над істиною, що «природа це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його, і природа – частинка нас самих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі» [5: 555].

В.О.Сухомлинський був переконаний, що «входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом

цінностей, джерелом багатств. У цьому факті закладено величезні можливості становлення гармонійної всебічно розвиненої людини» [6: 537].

Слід також зазначити, що більшість сучасних школярів, як показує наше дослідження, на жаль, ще не навчені під час спілкування з природою поводитися з позиції екологічної доцільності та спрогнозувати результати своєї діяльності.

Це може відбуватися і тому, що навіть в сільських школах не використовуються потенційні виховні можливості оточуючого середовища і воно ще не стало для дітей, за думкою В.О.Сухомлинського, «класами під відкритим небом» [5: 200].

В останнє десятиліття в навчально-виховному процесі суттєво зменшилась кількість екскурсій в природу, уроків на пришкольній ділянці. І до цього часу не передбачено систематичне вивчення екології як науки в державному компоненті предметів загальноосвітньої школи.

Розділи екологічного спрямування, наприклад, в курсі «Біологія» ще не направлені на формування цілісного знання про закономірності організації та функціонування природних систем. Тому в час модернізації системи освіти України слід уважніше вивчити роботу В.О.Сухомлинського «Школа і природа», в якій вказано: «Єдність розумового виховання, з одного боку, і виховання фізичного, трудового, морального, естетичного, емоційного – з другого, що створюється завдяки постійному спілкуванню дитини з природою, які з її віком дедалі розширюється, відриває винятково сприятливі можливості для впливу виховання у вузькому розумінні цього поняття на навчання, набування знань» [5: 537].

У процесі нашого дослідження ми поділяли точку зору М.М.Кисельова, що програми предметів природничо-математичного циклу загальноосвітньої школи також «як правило, переобтяжені інформацією стосовно кругообігу хімічних елементів і речовин на планеті, описом типів і шляхів забруднення природного довкілля, еволюції життя на Землі, визначеннями меж біосфери тощо» [2: 10].

У підручниках з географії, хімії, дуже мало знань, які могли стати орієнтирами в житті майбутньої сучасної людини в складних екологічних ситуаціях і дозволили б вірно оцінити можливі наслідки своєї практичної діяльності.

Викликає занепокоєння і те, що в сучасних школах на уроках біології об'єкти живої природи частіше показуються на слайдах, відеоматеріалах, таблицях, а не під час, наприклад, «екологічної стежки», або на пришкольній ділянці.

Навіть на обласній олімпіаді кращі учні шкіл не можуть назвати і розповісти про пташку, спів якої чується в природному довкіллі, назвати види чи сорти рослин, які їм показують, розповісти хоча б про деякі екосистеми околиць свого села (міста) та їхній видовий склад.

Ще мало, на наш погляд, на засіданнях МАН розглядається учнівських наукових робіт, спрямованих на вивчення динаміки екологічних мікросистем, встановлення причин їхньої трансформації, екологічних порушень біоценозів і біотипів мікрорайонів і околиць населених пунктів, в яких проживають діти.

Тому, на нашу думку, сучасним вчителям в практичній діяльності важливо частіше звертати увагу на зауваження В.І. Стефаніка: «Незнання сучасними людьми видового складу живої природи, її специфіки, потреб, можливостей (і неможливостей) ... сформувало байдужість до живого довкілля, а інколи й ворожість. А звідси проростають паростки аморальності, збочені претензії до можливостей природи, формується психологічна домінантна зверхності і всездозволеності у своїй взаємодії з природою, філософія марнотратства і надмірних потреб» [4: 28].

Позитивні результати в розв'язанні вказаної проблеми можна отримати, як правомірно вказує В.О. Сухомлинський, якщо забезпечити систематичне вивчення учнями природного середовища, сформувати стійкий інтерес і позитивну мотивацію особистості до набуття екологічних знань, вмінь і навичок, використовувати потенційні можливості всіх блоків навчальних дисциплін, організовувати систематичну діяльність учнівської молоді з охорони та поліпшення екологічного становища довкілля [5].

Василь Олександрович писав: «У природі закладені у доступній для дитини формі прості і разом з тим дуже складні речі, предмети, факти, явища, залежності, закономірності, інформацію про які нічим не можна замінити, тому що вона відповідає саме світу дитячої природи, тому що інформація про ці речі, предмети є тим світом, в який входить сама дитина, в цьому світі – першоджерело її уявлень, понять, думок, узагальнень, суджень» [5: 339].

Вивчення досвіду формування екологічної культури підростаючого покоління нашого регіону показує, що позашкільна та позааудиторна робота ще недостатньо акцентована на вивченні екоситуації території області. Тому одне з основних завдань, яке стоїть перед сучасними учителями-практиками – це навчити дітей розуміти навколишню природу та зміни в ній, які відбуваються під впливом діяльності людини.

Учням південного регіону України, наприклад, слід знати, що ще в 2000 році ВЕЛ порушила питання про підтоплення земель на Херсонщині і рекомендує провести широке обговорення цієї проблеми, пов'язаної з негативними наслідками меліорації земель.

Вихованців загальноосвітніх шкіл Херсонщини бажано більш активно залучати до участі в різноманітних всеукраїнських акціях, наприклад, «Збережи ялинку», «Первоцвіт», «Амброзія – небезпечна рослина», «Нове життя джерел», «Парк тисячоліть».

Попередні результати нашого дослідження свідчать, що якісно нова екологічна освіта учнів сучасної загальноосвітньої школи залежить від професійної майстерності вчителя-практика. Вона може бути забезпечена розробкою і впровадженням цілісної поетапної системи, яка направлена на формування екологічних знань, перетворення їх в погляди, переконання, ціннісне ставлення підростаючого покоління до природи та опанування уміннями і навичками природоохоронної діяльності.

Таким чином, викладена інформація приводить до висновку про важливість подальшого удосконалення навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, необхідність систематичного використання спадщини видатних вітчизняних учених. В.О.Сухомлинський правомірно наголошував: «Бажано також пам'ятати, що природа величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу. Природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу» [5: 339].

Перспективними напрямками дослідження, на наш погляд, повинна стати розробка методичних, структурних та організаційних вимог до організації процесу формування екологічних цінностей і свідомості учнів середніх і старших класів загальноосвітньої школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція екологічної освіти України // Директор школи. – 2002. – №16 (208). – С. 20 – 29.
2. Кисельов М.М., Камок Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 318 с.
3. Лук'янова Л.Б. Екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України: Монографія – К.: Міленіум, 2006. – 252 с.
4. Стефаник В.І. Специфіка екологічної освіти та виховання в сільській школі // Екологічний вісник. – 2006. – №1 (35). – С. 27 – 30.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – К.: Рідна школа, 1977. – Т.5. – 639 с.
6. Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибр. тв. у 5 т-х. – 1977. – Т. 5. – С. 549.
7. Фіцула М. Педагогіка. – К.: Академія, 2000. – С. 283.

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СИСТЕМІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

У публікації репрезентовано виховання моральних цінностей школярів як невід'ємну складову морального виховання і педагогічної системи В.Сухомлинського. На основі аналізу творчого доробку видатного українського педагога розкрито шляхи, методи, прийоми і форми виховання моральних цінностей.

The publication presents the moral values of school education as an integral component of moral education and pedagogical system of V.O. Sukhomlinskiy. Based on an analysis of the creative legacy of the famous ukrainian teacher cleared the way, methods, techniques and forms of education of moral values.

У сучасному світі простежується збільшення кількості асоціальних вчинків, нівелювання моральних цінностей, зростання дитячої агресії та жорстокості, що актуалізує проблему виховання моральних цінностей школярів. Її вирішення потребує урахування досвіду попередніх вітчизняних поколінь і надбань зарубіжних педагогів, оскільки стратегічним завданням освітньої політики Української держави є створення національної системи освіти й виховання, орієнтованої на розвиток моральних якостей особистості.

Доцільним у цьому аспекті вважаємо вивчення педагогічної системи В.Сухомлинського, що стали предметом вивчення науковців як в Україні (М.Антонець, І.Бех, А.Богущ, Л.Бондар, І.Зязюн, В.Кузь, О.Савченко, М.Сметанський та ін.), так і поза її межами (А.Борисовський, Б.Кваша, М.Мухін, В.Риндак, С.Соловейчик та ін.).

Проблема виховання моральних цінностей у педагогічній системі В.Сухомлинського була темою наукових пошуків Л.Бондар, В.Ликова, А.Семеза, М.Сметанського.

Незважаючи на те, що багато науковців-сучасників вивчали провідні ідеї педагогічної системи В.Сухомлинського, не було детальних розвідок щодо аналізу доробку педагога-практика з позиції аксіології, що і є предметом нашого дослідження і висвітлення в публікації.

Мета дослідження: проаналізувати проблему виховання моральних цінностей школярів на основі дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського.

Педагогічна система В.Сухомлинського не лише демонструє, а й вчить розв'язанню цілої низки складних проблем, поставлених життям. Тому вона не втрачає актуальності і сьогодні. Результати її використання підтверджують правильність закладеної основи.

Основу педагогічної системи В.Сухомлинського, на думку багатьох дослідників (М.Левківського, М.Мухіна, В.Риндак), становлять такі складові:

- 1) система навчання і виховання в Павлівській середній школі є здобутком наукової та народної педагогіки;
- 2) принципи, що визначають мету, зміст, методи, форми організації і забезпечують продуктивність навчально-виховного процесу: гуманізм, унікальність дитини, опори на позитивне в дитині, створення ситуації успіху, одухотворення знання тощо.
- 3) система моральних цінностей самого В.Сухомлинського, що складають основу педагогічної системи і впливають на всі підсистеми стосунків: "учитель – учень", "учень – батьки", "учитель – батьки", визначають поведінку, діяльність, спрямованість потреб та інтересів. Зміст ціннісних орієнтацій особистості (як учителя, так і учнів) впливає на вироблення її життєвих принципів.
- 4) навколишнє середовище, що включає в себе і світ речей, і оточуючих людей, їх вчинки і почуття.

Новий особистісно орієнтований, гуманістичний підхід у педагогічній системі В.Сухомлинського спрямований на формування особистості, здатної до саморозвитку, самовизначення, самореалізації та самоактуалізації, як найголовнішої цінності.

Цінності, на думку В.Сухомлинського, формуються в ранньому дитинстві. Їх джерелом є оточуючі дитину люди (переважно це батьки). Так як основа ціннісних орієнтацій закладається в середині родини, то дитина наслідуює розуміння добра і зла крізь світ сім'ї. А з віком стикається з іншими ціннісними системами (друзів, вчителів, сусідів тощо) і під їхнім впливом може змінювати власні цінності.

Як зазначає дослідниця Київської наукової школи при лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України Л.Бондар, Василь Олександрович “один із перших повернув у теорію виховання такі категорії, як совість, сором, честь і порядність, щедрість душі, моральні емоції, повагу до батьків, до дідусів і бабусь, узагалі до людей похилого віку, культ матері” [1: 47]. Людмила Семенівна приходить до висновку, що у працях педагога постає сучасна система виховання, основою якої виступають гуманістичні ідеї добра і краси.

Беззаперечною видається думка про те, що найвищі людські цінності, за В.Сухомлинським, становлять особистість, сім'я, колектив, народ, людство.

Дійсно у тоталітарному суспільстві відбулось знецінення людського життя: вивчали діяльність видатних осіб, забуваючи про власних предків. А В.Сухомлинський повертає на почесний п'єдестал родину з її звичаями, традиціями. Він щиро вірить в духовне багатство сім'ї, невичерпні джерела народної педагогіки і мудрість батьківського виховання. “Нехай у школі (так само і в сім'ї) панують правда і довір'я” [5: 333].

У Павлівській школі вчили учнів сприймати прекрасне, трагічне, потворне, піднесене, низьке, комічне. Педагог знаходився поруч, завжди уважний, готовий дати пораду, співчутти, підтримати, посварити чи заохотити. “Розповідаючи на уроці про явища суспільного життя, про природу чи людину, про моральні чи естетичні цінності, справжній учитель-вихователь ніколи не забуває того, що він не тільки дає знання, а й чимось збагачує духовне життя колективу” [6: 482]. Вчитель – це людина, яка любить дітей, пробуджує в їхньому серці бажання бути хорошим, почуття поваги до оточуючих і самого себе.

У педагогічній системі В.Сухомлинського загальнолюдське і національне нерозривно пов'язані між собою. Дитина з народження генетично наслідуює прашурів, живе в оточенні носіїв певної культури, виховується на національних традиціях і звичаях. Їй змалку повинні бути близькі і зрозумілі рідна мова, пісня, національні свята і традиції, символи (калина, тополя та ін.). У Павлівській школі почуття самоповаги, самовиховання гідних бажань, пошани і поваги до старих людей, шанування пам'яті померлих, уміння ненавидіти зло і бути непримиренним до нього формували через рідне слово, рідну природу, історію рідного народу. А разом з цим ставав зрозумілим моральний смисл таких понять, як: совість, добро, краса, правда, дружба, благородство, відповідальність, працьовитість, доблесть і багато інших. Отже, практикою доведено, що виховання ціннісних орієнтацій у дитини повинно спиратись на поєднання загальнолюдського і національного.

Виховання загальнолюдських цінностей стало складовою морального виховання в школі В.Сухомлинського. Практична діяльність в цьому напрямі полягала в розробці класними керівниками планів виховання моральної культури, розрахованих на тривалий період. Один раз на тиждень проводились етичні бесіди. В.Сухомлинський особисто розробив їх тематику, що включає:

«1. Кому зобов'язана людина (дитина, ти, я) тим, що він живе, радіє, користується щастям буття.

4. Ти не завжди будеш дитиною – ніколи не забувай про це!

17. Чому людина ПОВИННА? Весь смисл нашого життя полягає в тому, що всі ми повинні. Чи може бути по іншому?

25. Найдорожче, ні з чим не зрівняє в світі – Людина.

38. Людина залишає себе в людині. В цьому людське безсмертя.

86. Якими своїми радощами буває безтактно ділитися з товаришами.

299. Будь скромним. Бережи свою гідність.

300. Не будь нав'язливим" [8: 66].

Для виховання моральної культури учнів у Павлівській середній школі було сформовано "азбуку моралі", що являла собою правила, заповіді, норми поведінки, які мали стати стійкими переконаннями кожного учня. Азбучні істини безпосередньо пов'язані з найвищими моральними цінностями, які повинні розкриватись через яскраві образи, що пробуджують прагнення до ідеалу. Засвоєння загальнолюдських норм (азбуки моралі) виступало важливим елементом формування моральної культури особистості.

"1. Ти живеш серед людей. Кожний твій вчинок, кожне бажання відбивається на людях, які тебе оточують. Є чітка межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевірй свої вчинки запитанням до самого себе: чи не чиниш ти зла, незручності чесним, хорошим людям? Роби все так, щоб хорошим людям було добре, а злим – нестерпно.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Всі блага і радощі життя створюються працею. Без праці немислиме чесне життя. Народ учить: хто не працює, той не їсть, назавжди запам'ятай цю заповідь, умій бути гнівним, нетерпимим, непримиренним до неробства, лінощів, недбайливості, пустопорожнього базікання...

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришеві в біді... Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбство, а себелюбство – джерело жорстокості.

5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, обкрадає суспільство. Найбільше зло – відступництво, зрада високих ідеалів" [4: 120].

Засвоєння загальнолюдських норм є важливим елементом формування моральної культури особистості, тому що всі азбучні істини пов'язані з найвищими моральними цінностями. Вони повинні розкриватись через яскраві образи і пробуджувати прагнення до ідеалу.

Невід'ємною складовою виховання моральності в педагогічній системі В.Сухомлинського було виховання справжнього громадянина нашої держави. Основною формою громадянського виховання в Павлівській середній школі стала система бесід про громадянськість, що проводилися протягом усього періоду навчання в школі. Програма проведення цих бесід була складена на основі двадцяти років практичної роботи і включала перелік рекомендованих тем, розрахованих на різні вікові групи учнів (з першого класу до закінчення середньої школи). Крім того, вона була побудована на розповідях про героїчні вчинки видатних особистостей та односельчан, наприклад, для учнів молодшого шкільного віку – про Клавдію Абрамову, невідомого піонера-героя з м. Кременчука, матір-Марію, Януша Корчака, Павла Морозова та інших; для учнів середнього шкільного віку – про Олександра Морозова, Зою Космодем'янську, Фелікса Дзержинського, Семена Тер-Петросяна (Камо) й багатьох інших; для учнів старшокласників – про Володимира Леніна, Олександра Ульянова, Марію Ульянову, Сергія Лазо, Джордано Бруно, генерала Карбишева та інших.

Щоб істини азбуки моралі перетворилися на стійкі переконання, вчителі використовували різноманітні форми, методи роботи, що перетворилися в Павлівській школі в цілу систему. Її основу становили етичні бесіди. Під час них було розкрито і основні проблеми моралі, і складні питання суперечливого характеру. Василем Олександровичем було розроблено тематику етичних бесід, складено посібники "Хрестоматію з етики для читання учням Павлівської середньої школи", що включала понад тисячу маленьких оповідань і казок з яскраво вираженим філософсько-етичним змістом, і "Хрестоматію моральних цінностей людства", в школі діяли "Кодекс людської порядності", "Внутрішні закони особистості", "Десять "не можна", Закони мужності, Закони дружби.

Для виховання всебічно розвиненої особистості Василь Олександрович застосовував нетрадиційні засоби: красу, доброту, дружбу, людяність, істину, радість, творення людям добра. “Для того, щоб істина виховувала, вона повинна запалювати, надихати. Справжнє виховання здійснюється там, де думка пробуджує й утверджує прагнення до ідеалу” [4: 114]. Для цього знання про героїчні вчинки видатних людей минулого, односельців, сусідів, батьків, ровесників повинні торкнутися душі дитини, сприяти її “пізнанню краси людини”, якій притаманні найкращі риси: “героїчний дух, безмежна відданість Вітчизні, вірність переконанням, готовність й уміння досконало оволодівати всіма багатствами думки в ім’я щастя народу” [4: 115].

Духовний світ людини є істинним багатством. Він охоплює все оточуюче, єдне в собі минуле і майбутнє. За умови єдності духовного життя (ідеалів, прагнень, думок, переживань) вчителя і учня процес виховання стає на найвищий рівень. Лише тоді вихователь досягає головної мети – підштовхує учня до самовиховання.

Процес всебічного розвитку учня в Павлиській школі ґрунтувався на засвоєнні дитиною норм, правил поведінки, що формують центральні принципи, навколо яких можуть зосереджуватися індивідуальні і соціальні цілі. Такий підхід, що базується на принципах народності, природо і культуровідповідності, гуманізму і демократизму, самостійності, активності, громадянської зрілості, передбачає визначення кожного вихованця як унікальної особистості, визнання його прав на життя, щастя, свободу вибору, ставлення до нього як суб’єкта власного розвитку.

Отже, загальнолюдські і національні цінності, що складають основу педагогічної системи В.Сухомлинського, були вироблені протягом розвитку людського суспільства і мають неминуче значення для виховання молоді в сучасних умовах гуманізації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар Л.С. Загальнолюдські цінності у спадщині В.Сухомлинського / Л.С. Бондар // Шлях освіти. – 1997. – №2. – С.47 – 49.
2. Концепція виховання дітей і молоді в національній системі освіти // Інформ. зб. М-ва освіти. – 1996. – №13.
3. Семез А.А. Виховання моральних цінностей молодших школярів в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спеціальність 13.00.01. – Загальна педагогіка та історія педагогіки. / А.А.Семез. – Кіровоград, 1998. – 17с.
4. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості: Тв. в 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – 1976. – С. 55 – 206.
5. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра: Тв. в 5т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. – 1976. – С.209 – 400.
6. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу: Тв. в 5т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. – 1976. – С. 403-637.
7. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину: Тв. в 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – 1976. – С.149-416.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.р.5097. – Оп. 1. – Спр. 930.

УДК 377 (09):37.091.4

Л.А. Семеновська

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ Й ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА ШКОЛЯРІВ У СВІТЛІ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Педагогічна творчість В. Сухомлинського розглядається в контексті проблеми трудового виховання й політехнічної освіти школярів. Розкриваються основні ідеї педагога у зв’язку із формуванням трудової культури особистості та її підготовкою до продуктивної діяльності.

The article considers V. Sukhomlynsky's pedagogic work in the context of schoolchildren working and polytechnical education. Educator's key ideas concerning the formation of the personality working culture as well as training for productive activity are revealed.

Одним із найважливіших шляхів залучення підростаючого покоління до засвоєння соціального досвіду є трудове виховання школярів, у якому утверджується система прийнятих суспільством цінностей, норм і правил, що сприяє інтелектуальному й емоційному розвитку особистості, формуванню її пріоритетів у всіх сферах наукового знання, зародженню професійних інтересів.

У сучасних умовах виховні функції праці актуалізуються. Представники прогресивної педагогічної громадськості висловлюють занепокоєння щодо посилення негативної тенденції недооцінки вирішального значення трудового виховання у становленні людської особистості. Учені й педагоги-практики звертають увагу, що це зумовлює небажання значної частини молоді займатися трудовою діяльністю, прискорення процесів нівелювання поважного ставлення до праці інших людей і поширення в суспільстві «філософії споживання».

Безумовно, така ситуація викликана низкою соціально-економічних факторів, але значною мірою вона пов'язана з незадовільною постановкою трудового виховання школярів. Руйнується міжгалузевий підхід до здійснення трудової підготовки учнів та професійного визначення молоді. У шкільних навчальних закладах, на жаль, звужується сфера організованої праці учнів, збіднюється її зміст. Примітивний і репродуктивний характер безоплатної праці (зокрема чергування, епізодичні трудові акції, уроки праці в умовах слабкої матеріальної бази) в цілому й визначає байдуже, нерідко негативне ставлення до праці серед дітей і підлітків. У школах повільно розвиваються нові форми організації трудової діяльності учнів, які були б адекватні духу ринкових відносин, стимулювали власну активність, підприємливість особистості й дозволяли на практиці готувати учнів до праці в умовах високої конкуренції та професійної мобільності. Також зазначимо, що домінуючі позиції у соціально-економічній сфері України продовжує займати сільськогосподарське виробництво. Від його продуктивності залежить майбутнє держави, саме тому трудова підготовка школярів у сільських загальноосвітніх закладах потребує удосконалення з метою приведення її у відповідність до потреб розвитку постіндустріального суспільства.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним звернутися до творчої спадщини видатного українського педагога В. Сухомлинського, оскільки в основу його педагогічної системи було покладено працю як один із головних факторів гармонійного розвитку особистості.

Аналіз історико-педагогічних розвідок останніх років доводить, що розробка означеного нами питання здійснюється у наукових працях А. Бойко, А. Богуш, Н. Ангелуци, Н. Калініченко, Т. Куценко, В. Ликова, М. Мухіна, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської. Утім, маємо констатувати, що цей аспект творчості видатного педагога потребує подальшого вивчення й усвідомлення крізь призму існуючих соціально-педагогічних суперечностей: між прагненням людини до здобуття матеріальних благ і можливістю нетрудового збагачення; між високими темпами науково-технічних перетворень у промисловості й недостатнім рівнем трудової політехнічної підготовки особистості. Тож метою дослідження є висвітлення основних ідей В. Сухомлинського в контексті проблеми трудового виховання й політехнічної освіти школярів.

У своїх теоретичних міркуваннях щодо важливості забезпечення високого рівня трудової культури молодого покоління педагог цілком справедливо звертався до фундаментального положення К. Маркса про суспільний поділ праці. Без нього, зазначав В. Сухомлинський, є немислимим увесь процес виробництва й гармонійний розвиток людської особистості.

У зв'язку з цим педагог цілком умотивовано, на нашу думку, доводив важливість ґрунтовної політехнічної освіти: «Машинна техніка, технічні знання, які опановують люди, –

все це руйнує перегородки між окремими вузькими галузями виробництва, наприклад, між рослинництвом і тваринництвом. Техніка, машини, технологічні процеси, засновані на наукових даних, – усе це зближує вузькі галузі виробництва, втягує людину в широке коло трудових процесів і, що дуже важливо ..., відкриває перед трудівником широкий простір для багатогранної творчості в процесі праці, для тієї гри фізичних і розумових сил, про яку писав Маркс, – для всебічного розвитку... Техніка ускладнює процес виробництва, його технологію, робить складнішими знання, уміння і навички, потрібні для праці в певному колі вузьких, пов'язаних між собою галузей для законної переміни праці... Для того, наприклад, щоб водити трактор під час оранки на високих швидкостях (це один із важливих шляхів підвищення продуктивності праці в землеробстві), тракторист повинен знати не тільки машину, а й багато властивостей ґрунту, що залежать і від його складу, і від структури, і від мікроклімату та ін. Високої продуктивності праці в роботі на кукурудзозбиральному комбайні добиваються ті механізатори, які мають навички слюсарної справи: ця машина потребує постійного регулювання деталей, вузлів, робочих механізмів, потребує від працівника уміння конструювати і монтувати нескладні прилади і пристрої для удосконалення технологічного процесу залежно від конкретних умов праці на даній ділянці, з даним рельєфом місцевості та ін.» [3: 148-149].

Обґрунтовуючи принципи трудового виховання, В. Сухомлинський підкреслював необхідність раннього залучення школярів до продуктивної діяльності. Педагог зазначав, що переважна більшість видів праці у сільському виробництві може повноцінно відобразитися в суто дитячій трудовій діяльності. Приміром, майбутні першокласники Павлиської середньої школи за два місяці до початку навчального року розпочинали збирання насіння дерев, а навесні їх залучали до посіву на схилах ярів та балок. З часом діти включалися до роботи по догляду за деревцями, створюючи таким чином полезахисні лісові смуги, які захищають ґрунт від ерозії. Семирічні діти закладали розсадник і вирощували саджанці плодкових дерев, доглядаючи за ними впродовж отрочтва й ранньої юності. У 8-9 річному віці школярі вирощували гібридне насіння пшениці, соняшнику, цукрових буряків, кукурудзи або об'єднувалися в групи й ланки для догляду за молодняком, заготовляли корм для худоби. Крім цього, В. Сухомлинський наголошував на корисності залучення дітей до обробки матеріалів (дерева, металу) за допомогою машин і механізмів.

Педагог піддавав критиці родинне трудове виховання з приводу того, що в багатьох сім'ях діти підліткового, а іноді й юнацького віку, не мають постійних трудових доручень, не залучаються до продуктивної діяльності. Натомість батьки, прагнучи полегшити їм життя, залишаються переконаними, що бажання трудитися, любов до праці, усвідомлення її важливості формуються в людині з часом і без додаткових виховних зусиль. За таких умов, говорив В. Сухомлинський, праця, організована силами школи, залишається лише грою – часом набридливою і обтяжливою, від якої учень прагне швидше позбутися. Він узагальнював, що виховної сили праця набуває лише тоді, коли вона стає економічною необхідністю, саме тому важливим є раннє залучення дітей до посильної і водночас значущої продуктивної діяльності.

Педагог неодноразово підкреслював, що дитяча, підліткова, юнацька праця має повною мірою включатися в економічне життя сім'ї і бути у ньому органічною необхідністю, розглядатися як святий обов'язок дітей перед матір'ю й батьком. У своїх переконаннях він спирався на одвічні традиції народної педагогіки, яка навчає: справжня мудрість батьківської любові до дітей виявляється у тому, щоб виховати у них радість праці на благо людей.

Актуальним видається також обґрунтований В. Сухомлинським принцип наявності у дитячій праці ознак продуктивної діяльності дорослих (забезпечення суспільного значення, використання нових технологій, протікання повноцінних трудових процесів, створення виробничих стосунків, існування матеріальної відповідальності). Справжня соціалізація, на думку педагога, починається із формування ставлення певної особистості до своїх трудових обов'язків не лише як до необхідності, але й як до найконкретнішого способу задоволення

своєї потреби в іншій людині. Отже, в основі трудового життя колективу має бути почуття радості від праці, яке, в свою чергу, є передумовою зародження потреби в праці.

В. Сухомлинський підкреслював, що в ході колективної трудової діяльності формуються такі особистісні риси й вольові якості, які б ніколи не виявилися в результаті індивідуальної праці. Це самодисципліна, самодіяльність, відповідальність, наполегливість, стійкість, здатність долати будь-які труднощі. Досягнення означеної мети передбачає дотримання таких вимог: 1) спільна праця дітей і педагога, який виступає для них зразком непохитності в досягненні мети; 2) об'єкт трудової діяльності має бути значущим для кожного члена шкільного колективу; 3) учні повинні усвідомлювати важливість свого особистісного внеску в загальну справу; 4) характер трудової діяльності не може зводитися до ігрового (умовного). В. Сухомлинський доводив, що громадянські відносини, на яких будується трудовий колектив, формуються тільки в праці, яка спрямована на створення суспільних матеріальних цінностей. Педагог зауважував: «Трудовий колектив – це, образно кажучи, колиска громадянськості. У колективі людина набуває морального досвіду праці, як обов'язку, як необхідності, як самої суті суспільного й особистого життя, як найнеобхіднішої передумови всебічного розвитку особистості, як запоруки особистої честі, гідності, самоповаги» [1: 502].

Виходячи з такого переконання, В. Сухомлинський намагався створювати у Павлівській середній школі матеріальні взаємовідносини й виробничі стосунки не лише між школярами та вчителями, але й серед учнів. У такий спосіб педагог формував у них почуття обов'язку, взаємодопомоги, уміння підкорюватися вимогам і наказам, обмінюватися думками й формулювати колегіальні рішення. Так, учні середніх класів були задіяні у бригаді малої механізації, яка обслуговувала пришкільну ділянку. У їх розпорядженні були невеликий, змонтований старшокласниками і вчителем трактор, три невеликі автомашини, дві сівалки, косарка, молотарка, зерноочисна машина, а також кілька двигунів внутрішнього згорання, які використовувалися на заняттях гуртка юних мотористів. Роботою бригади керувала рада, яку очолював бригадир. Вони також несли мовну матеріальну відповідальність за усі машини й механізми. Серед учнів існувало тверде моральне правило: той, хто користується технікою, повинен здати її в кращому стані, ніж він її одержав. Якщо трапилась поломка з будь-якої причини, той, хто працював, повинен зробити ремонт власними силами, а якщо неможливо – відшкодувати матеріальні збитки.

Школярі старших класів складали бригаду юних механізаторів, які працювали в дні весняної чи осінньої сівби, під час збирання врожаю. Бригада була оснащена трактором, двома автомашинами, комбайном, сівалкою, зерноочисними машинами, верстатами й інструментами для ремонту машин. Бригадир, його помічники, механіки несли матеріальну відповідальність за техніку й ремонтну базу. Роботу в полі учні виконували під наглядом дорослого механізатора-колгоспника. Управляти трактором школярі навчалися взимку, попередньо отримавши знання й уміння щодо обробки та ремонту деталей машин на верстатах. Учні, які виявляли інтерес до вирощування рослин, були об'єднані у дві бригади – юних рослинників і юних садівників. Невеликий трудовий колектив займався виготовленням органічних добрив. Зароблені колективною трудовою діяльністю кошти школярі здавали у шкільну бухгалтерію на окремий рахунок, які згодом, за колективним рішенням, витрачали на проведення екскурсій, придбання музичних інструментів, спортивного обладнання.

Матеріально-технічна база Павлівської школи була розрахована на те, щоб навіть маленькі діти могли оволодівати науковими основами виробництва й порівняно складними інструментами, установками, механізмами. Так, кабінети машинознавства й електротехніки були обладнані діючими моделями електродвигунів, установкою для зарядження акумуляторів, перетворювачами, діючою моделлю електрифікованої залізниці, моделями машин і механізмів, макетами, схемами, електричними приладами. У кімнатах для проведення занять гуртків електротехніків й електромонтажників розміщувалися різноманітні матеріали й деталі, електричні й термоелектричні (побудовані на основі використання напівпровідників) установки, принципова модель, що ілюструвала без

генераторне одержання електроенергії. Для роботи радіотехнічного гуртка в школі було обладнано майстерню для виконання трудових завдань різних рівнів складності (монтування радіоприймачів, виготовлення установок для управління моделями по радіо). Приміщення для занять юних конструкторів і майстрів автоматики оснащувалося лещатами, двома токарними, свердлильним, фрезерним й стругальним верстатами, електроплавильною піччю, електропаяльниками, електролобзиками. Навчальні майстерні склалися з трьох відділень: столярного, слюсарного, електротехнічного. На території шкільної ділянки розташовувався плодовий сад (2 га); навчально-дослідна ділянка (2 га); виноградник (0,2 га); теплиця №1 (для вирощування овочів і квітів, проведення дослідів); теплиця № 2 (для вирощування цитрусових); зелена лабораторія – центр дослідницької роботи юннатівських і науково-предметних гуртків, обладнана сушильною камерою, шафами з гербаріями, колекціями ґрунтів і мінеральних вод; парники, ґрунт яких зігрівся біологічним паливом; будиночок гуртка юних будівельників, де школярі виготовляли залізобетонні плити, блоки, труби; кролівницька ферма; відділення молочнотоварної колгоспної ферми; пасіка; персиковий і дубовий гаї; каштанова й ялинова алеї; географічний майданчик; метеорологічна станція; вітроелектростанція, що забезпечувала струмом невисокої напруги діючі технічні моделі; водна станція; гаражі для автомашин і тракторів тощо.

Розробку видів трудової діяльності учнів й обґрунтування педагогічних вимог до її організації В. Сухомлинський здійснював на основі визначення ролі й місця праці у здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти. Він писав: «Розум дитини – на кінчиках її пальців... Чим вище майстерність, яку опанувала й опановує рука, тим розумніші дитина, підліток, юнак, тим яскравіше виявляється здатність до вдумливого аналізу фактів, явищ, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей» [4: 498]. Це положення педагог перевіряв у навчальній роботі з дітьми, що мали уповільнене й хаотичне мислення. Так, у результаті багаторічних творчих пошуків педагог дійшов висновку, що найголовнішою причиною невдач учнів у навчанні виступає невміння побачити відношення й взаємозв'язки. Усунути цей недолік можливо за умови подання матеріалу в наочному вигляді, тобто у трудовій діяльності.

У зв'язку з цим В. Сухомлинський обґрунтовував види праці, які, на його думку, сприяють розумовому розвитку школярів. По-перше, це конструювання й монтування діючих моделей установок, механізмів, приладів, що є потужним стимулом до осмислення взаємозв'язків між теоріями, законами, явищами й фактами. Упродовж такої праці відбувається перехід від конкретного до узагальнюючого знання. По-друге, педагог передбачав діяльність учнів щодо вибору способів передачі й перетворення енергії та руху (наприклад, конструювання й монтування установок, що здійснюють трансформацію електричної енергії у механічну або теплову). У даному випадку думка школярів прямує від узагальнення й абстрагування до аналізу та конкретизації. По-третє, зауважував педагог, важливим є залучення учнів до вибору способів обробки матеріалів, інструментів і механізмів, технологічних способів обробки. При цьому важливим є навчити школярів упливати рукою й думкою на об'єкт праці, оскільки коли людина обробляє його за допомогою ручних або механічних інструментів, відбувається найскладніше психологічне явище: щомиті від руки до мозку передаються сигнали й навпаки, що, у свою чергу, розвиває дитину. По-четверте, В. Сухомлинський говорив про важливість створення школярами середовища, необхідного для нормального розвитку життєвих явищ (у рослин і тварин), а також керівництво цим середовищем. Із цією метою учні повинні залучатися до сільськогосподарського дослідництва – рослинництва і тваринництва, які є ефективним засобом переходу від конкретних уявлень до узагальнень, а потім від узагальнень до практики. Тож сільськогосподарська праця, на переконання педагога, виступає одним «із найрозумніших видів трудової діяльності» [4: 501].

Система трудового навчання, розроблена В. Сухомлинським, також мала яскраво виражене політехнічне спрямування. Праця школярів на обов'язкових заняттях передбачала обробку матеріалів (папір, картон, пластилін, глина, дерево, тканина, метали, пластичні

маси); обробіток ґрунту й догляд за рослинами; конструювання й моделювання, керування машинами й механізмами. Отримані учнями в результаті такої трудової підготовки знання, уміння й навички могли бути використані школярами в майбутній професійній діяльності незалежно від обраної спеціальності, оскільки мали широке виробниче застосування. Так, у восьмому класі учні вивчали стаціонарний двигун внутрішнього згорання, генератор, різноманітні робочі машини й механізми, електромонтажну справу. Школярі старших класів навчалися керувати трактором, автомобілем, комбайном, поглиблювали знання з електротехніки, радіотехніки з елементами електроніки й автоматики, опановували роботу на токарному свердлильному і фрезерному верстатах. Оволодіння вміннями тісно пов'язувалося з конструюванням й моделюванням, ремонтом і поновленням машин і механізмів, виготовленням слюсарних і вимірювальних інструментів. Починаючи з восьмого класу, учні вивчали теоретичний курс рослинництва, що супроводжувався літнім практикумом, а у десятому – вони ознайомилися із основами агрохімії.

Завдяки політехнічному характеру набутих знань і вмінь кожний старшокласник, підкреслював педагог, має змогу вибрати ту спеціальність, в якій він зможе найяскравіше виявити свої здібності й нахили. «Ми дбаємо про те, щоб трудове навчання в старших класах не перетворювалося у ремісництво. Провідну роль відіграє теорія – теоретичні знання, які усвідомлюються в процесі праці, спостережень над працею, досвідом. Теоретичні узагальнення будуються на тих деталях праці, з якими учні мають справу на практиці. Наприклад, характеризуючи роль енергетики, ми використовуємо практичний досвід учнів, якого вони набувають, керуючи двигунами внутрішнього згорання, електромоторами. Екскурсії проводимо з таким розрахунком, щоб учні побачили техніку і процеси праці, найхарактерніші для основних галузей виробництва. Характеризуючи те, що спостерігали під час екскурсії, учні аналізують основні, типові риси машин і механізмів, трудових і технологічних процесів» [2: 323].

В. Сухомлинський робив акцент на доцільності залучення дітей до розв'язання політехнічних задач, які орієнтують учнів на пошук явищ і процесів, що лежать в основі певного виробництва, принципу дії техніки. Приміром, він давав учням такі завдання: назвати виробничі процеси, в яких вузли машини чи механізму діють на сировину для її подрібнення; пояснити, які особливості речовини й кінцевого продукту визначають особливості будови знарядь праці; визначити пристрої, за допомогою яких можна обладнати трактор при перевезенні цукрових буряків.

Педагог звертав увагу на важливість створення розгалуженої системи позакласної трудової діяльності, яка спирається у своїй організації на індивідуальні потреби учнів. У досягненні цієї мети В. Сухомлинський визнавав провідну роль гуртків технічного й сільськогосподарського спрямувань. Він зауважував, що серед технічних – найбільше захоплюють школярів гуртки слюсарів-конструкторів, токарів, електротехніків, механізаторів, радіотехніків. Із задоволенням діти відвідують гуртки селекціонерів, квітників, ґрунтознавців. Натомість позакласна трудова діяльність старшокласників повинна більше орієнтуватися на інтелектуальні ознаки праці, на «єдність роботи думки й рук» [2: 331]. Оскільки в цей віковий період трудові й розумові інтереси учнів інтенсивніше диференціюються, внаслідок чого юнаки заглиблюються в певну галузь знання, тому важливо, щоб певні наукові пріоритети поєднувалися з високою культурою праці.

Новітня парадигма трудового виховання характеризується особистісно-соціальним спрямуванням, оскільки виховання не лише сприяє формуванню людської індивідуальності, але й удосконалюється разом із суспільством. Сучасне трудове виховання покликане посилити взаємодію між людьми різних поколінь у всіх сферах діяльності, забезпечити повноцінний розвиток і життєдіяльність особистості, її безболісне входження та адаптацію до життя у певних соціально-економічних реаліях як суб'єкта конкретного історичного процесу. Важливо зосередити зусилля школи та сім'ї щодо правильного формування морально-ціннісних позицій і поглядів школярів на сутність і роль праці в умовах посилення державності, переконливо доводити й повертати молоді втрачені трудові аксіологічні

надбання нації, давати знання про перетворювальну роль трудової діяльності й красу людини в праці, її оцінку за результатами праці. Нині значно більшої уваги потребує естетика й культура праці, розвиток у школярів інтересу й потреби трудитися на основі особистісно-соціального підходу до трудового виховання, оскільки в сучасних умовах превалує егоїстичний, вузькопрагматичний характер мислення, споживацьке ставлення до матеріальних благ. Тому в процесі трудового виховання важливо приділяти увагу становленню в учнів позитивної мотивації праці й формуванню в дітей потреби до продуктивної трудової діяльності як передумови становлення духовного світу особистості, її громадянських характеристик. Правильно організоване трудове виховання молодого покоління здатне підтримувати суспільну й економічну стабільність. Воно сприяє формуванню особистісних якостей, умінь і навичок, необхідних для виконання певних трудових завдань, що насамперед забезпечує виховання волі й характеру учнів, їхньої відповідальності.

Тож сучасна педагогічна наука характеризується зміною методологічних орієнтирів і, відповідно, актуалізацією проблеми вибору нових стратегічних засад удосконалення трудового виховання молодого покоління. Перед освітньою практикою відкриваються нові перспективи завдяки її зверненню до вітчизняних здобутків. У зв'язку з цим невичерпним джерелом для пошуку найбільш ефективних шляхів розв'язання проблеми трудового виховання школярів є творча спадщина В. Сухомлинського. Значне місце у його науковому доробку займають обґрунтування основних принципів трудового виховання, визначення видів трудової діяльності учнів, розробка педагогічних вимог до її організації, робота щодо удосконалення матеріально-технічної бази трудової підготовки школярів, розвиток методів трудового виховання, розкриття ролі ручної праці у всебічному розвитку особистості, визначення взаємозв'язку між трудовим та іншими напрямками виховання.

Проведений нами аналіз означених аспектів педагогічної творчості В. Сухомлинського доводить, що трудове виховання й політехнічна освіта школярів розглядалися вченим в органічній єдності та взаємозв'язку. Він був свідомий того, що трудова підготовка молоді має здійснюватися на ґрунтовній політехнічній основі, оскільки лише за таких умов трудове виховання школярів буде відповідати соціально-економічному й інформаційно-технічному розвитку суспільства. Все це дає підстави говорити про доцільність теоретичної розробки ідеї політехнізму та її реалізації у практиці загальноосвітніх навчальних закладів. З огляду на педагогічні реалії сучасності, найбільш затребуваними, на наш погляд, видаються положення вченого щодо важливості раннього залучення дітей до продуктивної праці; доцільності модернізації матеріально-технічної бази трудової підготовки молоді й відтворення шкільних трудових традицій; необхідності вдосконалення змісту й форм організації позакласної трудової діяльності учнів. Зважаючи на це, предметом наших майбутніх наукових розвідок може виступати досвід творчого використання ідей В. Сухомлинського у формуванні трудової культури школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори у 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 1976. – С. 403-640.
2. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори у 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 4. – 1976. – С. 7-390.
3. Сухомлинський В. О. Праця – основа всебічного розвитку людини // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори у 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – 1977. – С. 145-159.
4. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям // В. О. Сухомлинський. Вибрані твори у 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 2. – 1976. – С. 419-656.

ПЕДАГОГІКА ГУМАНІЗМУ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті висвітлюються погляди В.О. Сухомлинського на гуманізацію освіти та виховання відповідних моральних якостей, які співвідносяться із становленням толерантної особистості.

This article is highlighted views of V.O. Suhomlynskyi for humanizations of education and upbringing of tolerant qualities of personality, as on of the aspects of a humanization of educational process.

Українці, як європейська за своєю цивілізаційною належністю нація, у своєму розвитку повинні спиратися на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка не раз доводила свою ефективність. А це неможливо без гуманістичного виховання, яке є сьогодні фундаментом, методологічною основою формування сучасної цивілізованої особистості. Відповідно, відбуваються зміни пріоритетів у освітніх процесах: посилюється увага до особистості, як активного суб'єкта суспільства, до демократизації й гуманізації навчально-виховного процесу в закладах освіти. Адже це стає необхідною умовою якісного розвитку суспільства.

Крім того, у суспільстві відзначається загальна тенденція до жорсткості, агресивності та формалізації взаємин. Така конфронтація та відчуженість мають поступитися місцем гуманному, толерантному ставленню людей один до одного, взаєморозумінню й довірі, тобто суспільно прийнятним морально-етичним нормам людських взаємин.

Саме цими тенденціями у суспільстві визначається наш інтерес до вивчення проблем гуманізації освіти і як один із аспектів цього процесу – виховання толерантної особистості.

Теоретичною базою для вирішення цієї проблеми в нашій країні стали: Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Закон України „Про освіту“, Національна програма „Діти України“, Концепція дошкільного виховання в Україні та інші державні документи, в яких розкрито проблеми демократизації та гуманізації всіх сторін життя сучасного суспільства і системи освіти. У цих документах пріоритетами національного виховання в Україні визначено: набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді особистісних рис громадянина Української держави, розвинутого духовно, морально, фізично, озброєного художньо-естетичною, правовою, трудовою та екологічною культурою [1]. Для досягнення таких завдань необхідні нові підходи до навчально-виховного процесу. Такими можна вважати особистісно орієнтовану, демократичну, диференційовану, змістовно-орієнтовану моделі освітнього процесу, які створюють умови для розвитку і становлення індивідуальності кожної дитини та її психологічної захищеності. Ці моделі забезпечать гуманізацію освітньо-виховного процесу, що допоможе закласти фундамент високоморальної і свідомої особистості.

Втілення в життя гуманістичних ідей – це, перш за все, виховання людяності, милосердя, терпимості до інакомислення, повага до прав людини, людської гідності, які співвідносяться із характеристикою толерантної особистості. „Це побудова стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування – від авторитарного до демократичного, подолання жорстокого маніпулювання свідомістю вихованця, практики індоктринації учнів і студентів – нав'язування їм непорушних стереотипів мислення, догм, які не підлягають критиці“ [2: 156].

Виховання на засадах гуманізму завжди цікавили педагогів. Витоки гуманістичних ідей в давньоруських літописах Київської Русі, у філософсько-педагогічних концепціях Г. Сковороди, в кращих працях І. Гізеля, І. Величковського, П. Могили, Ф. Прокоповича,

М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, К. Ушинського, О. Потебні, Б. Грінченка, І. Огієнка, Г. Ващенко, С. Єфремова, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін.

Сьогодні чимало учених, педагогів та громадських діячів торкаються цієї теми. Це – пошук шляхів взаєморозуміння дорослого й дитини, готовність до впровадження новітніх підходів до освітнього процесу, які покликані сформувати гуманістичну спрямованість особистості. Вчені зазначають, що перший етап активного оволодіння дітьми істотними ознаками гуманних уявлень і понять припадає на період навчання у початковій школі. Та ряд учених (І. Бех, А. Маслоу, О. Пометун, В. Сухомлинський та інші) вважають, що треба дітей якомога раніше знайомити з гуманістичними поняттями, уявленнями, навчати доброти, бо моральний стан особистості залежить від того, з яких джерел вона черпала свої радощі в роки дитинства [3]. І це, на наш погляд, саме дошкільний вік, який вважається сенситивним для формування основ майбутньої особистості. Адже, дошкільне дитинство – важливий час для формування моральних якостей особистості та закладання основ подальшого розвитку дитини.

У дошкільній освіті проблему гуманізації взаєностосунків досліджували: Т. Поніманська, Ю. Приходько, Т. Рєпіна (особливості становлення у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків); О. Запорожець, Л. Стрелкова (вплив соціальних емоцій на взаємодію дітей дошкільного віку); Л. Артемова, А. Гончаренко, В. Котирло, Л. Проколієнко, (специфіка прояву гуманних взаємин дошкільників у спільній діяльності) та інші. Всі вони у своїх працях зверталися до ідей В. Сухомлинського з цієї проблеми.

Метою нашого дослідження є розгляд та аналіз поглядів В. Сухомлинського на гуманізації виховного процесу та виховання моральних якостей, характерних для толерантної особистості.

Видатний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський був переконаним прибічником та ідейним пропагандистом гуманістичної педагогіки. Він зазначав, що „...виховання гуманізму й людяності повинно стати одним із завдань діяльності школи і вчителя. Вони мають виявлятися в таких якостях і рисах особистості, як талант доброти, потреба в служінні людям – радість самовіддачі“ [3: 362]. Поза всяким сумнівом педагог вважав цю проблему завжди важливою і актуальною.

На його думку, головним у вихованні гуманізму є те, що педагог повинен любити дитину, тоді й вона полюбить людей. Без любові і поваги до учнів розмови про гуманність і людяність безпідставні. Не скажеш краще, ніж сам педагог про своє відношення до виховання людяності та чуйності як основних характеристик толерантної, гуманної людини: „Моим непоколебимым педагогическим убеждением является истина: чуткость и мягкость – та духовная сила, которая способна убережет детское сердце от огрубения, озлобления, жестокости и равнодушия, от бессердечно-тупого отношения ко всему доброму и светлому в жизни, прежде всего к сердечному доброму слову... Это человечность. Это самая сущность, самая сердцевина педагогики“ [5: 90].

Гуманізація освіти нерозривно пов'язана зі змінами уявлень про сутність педагогічного впливу й роль педагога в навчально-виховній взаємодії. Не даремно у центрі уваги видатного педагога стає діяльність вчителя, його проблеми, культура спілкування з дітьми, педагогічна майстерність, духовність, підготовка вчителів у навчальних закладах тощо. Все це Василь Олександрович виразив у "Сто порад вчителю" – праця, яка має стати настільною книгою вчителя, як і інші його визначні твори, що мають пізнавальне значення для освітніх працівників, педагогічної громадськості.

Хороший педагог, на його думку, перше за все, повинен любити дітей, відчувати радість від спілкування з ними, а потім все решта: знати педагогіку, психологію, свій предмет і т.п. А процес виховання для нього був найвищою майстерністю, творчим діянням. «Виховання полягає у тому, – писав він, – щоб вміло, розумно, мудро, тонко, сердечно доторкнутися до кожної з тисячі граней, знайти ту, котра, коли її, як діамант, шліфувати, засяє неповторним сяйвом людського таланту, а це сяйво принесе людині особисте щастя.

Відкрити у кожній людині її, лише її неповторну грань – у цьому мистецтво виховання» [4: 346].

Зазначимо, що у багатьох працях можна простежити переконання педагога, що одним із основних принципів виховання і уміння педагога має бути терпимість, а це основна характеристика толерантної людини. Не даремно серед педагогічно впливових елементів виховання він виділяє насамперед такі якості педагога, які співвідносяться із ознаками толерантної особистості: душевність тактовність, делікатність, чуйність, радість спілкування, чутливість, доброзичливість, вдячність, сердечність, повага до інших. Вчений-педагог вважав важливим таке виховання, за якого дитина відчувала б серцем іншу людину. Пізнання та розуміння іншої людини трактувалось ним як необхідна умова виховання [7].

У статті „Людина – найвища цінність“ Василь Олександрович наголошує, що кожна грань педагогічної діяльності має відкриватися на тлі головного – поваги людської гідності, здатності дорожити іншою людиною. На основі таких почуттів, на його думку, формується система моральних звичок, серед яких він виділяв звичку допомагати старим, слабким, самотнім незалежно від того, близькі це люди чи „чужі“, ділитися своїми радіощами, задоволеннями, розвагами з іншими людьми, не завдавати нікому турботи чи болю [8: 149].

На думку педагога почуття – це, образно кажучи, живлющий ґрунт для високоморальних вчинків. Дуже важливо, щоб явища навколишнього світу неодноразово хвилювали дитину, змушували його переживати весь діапазон емоцій від співчуття і співпереживання чужого лиха до обурення, зло. Одне з виховних завдань навчального закладу і полягає в тому, щоб дитина серцем відчувала: довкола неї є люди, котрі потребують турботи і допомоги. Тому В.Сухомлинський вважав важливим учити вихованців співчувати людям, адже ці почуття формують у дитини терпіння і гуманність до навколишніх. Учати відчувати – це найважче, що є у вихованні. Дитина відчуває переживання іншої людини тоді, коли вона робить щось для людей. Дуже важливо, підкреслював В.Сухомлинський, щоб наші вихованці довідались про вищу радість – радість хвилюючих переживань, викликаних турботою про людину. Він домагався того, щоб кожен його школяр зустрів людину, якій потрібна була б його допомога. Із першим кроком свідомого життя дитина має серцем доторкнутися до людської долі [4]. І „...якщо дитина не вміє бачити в очах іншої людини, що в неї на серці, – вона ніколи не стане справжньою людиною“ [7: 89]

Ці переконання педагога прослідковуються у багатьох працях, та й реалізовувалися у його педагогічній діяльності. Так у праці "Як виховати справжню людину" аргументуються настанови, поради, щодо виховання високих моральних якостей і норм поведінки у дитини, щоб досягти морального ідеалу. Автор глибоко розкриває суть таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність і т. ін. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя. Що це, як не формування базових якостей толерантної, гуманної особистості?

На думку педагога, гуманістичне виховання сягає свого вінця, коли у дитини розвивається здатність страждати й переживати за іншу людину, як і здатність радіти за її успіх і щастя [3]. Навіть у своїх листах синові Сухомлинський наголошує: „Прежде всего – никогда не забывай, что ты живешь среди людей. Никогда не забывай, что рядом с тобой трудится человек, у которого свои заботы, тревоги, мысли, переживания. Уметь уважать человеческое в каждом, кто живет и трудится рядом с тобой, – это, пожалуй, самое большое человеческое мастерство. ...Дружба поможет тебе выработать тонкую чуткость к человеческому в каждом, кто тебя окружает“ [6: 49].

Свої гуманістичні погляди та ідеї педагог постійно реалізовував у житті: у створеній ним школі все було зорієнтоване на гуманізацію педагогічного процесу, людяність, доброту та взаєморозуміння у спільній діяльності всіх членів колективу. Формуванню тонких сердечних людських взаємин служила педагогічна система у Павлівській школі, якій присвятив свою діяльність Василь Олександрович. Можна сміливо сказати, що у своїй школі

педагог створив ідеальне толерантне, гуманне середовище, де засуджується жорстокість, розгнuzданість поведінки і вчинків, пропагується осмислена поведінка, яка демонструє моральність внутрішнього світу дитини. Дітям допомагають знайти відповідь на запитання, яким має бути ставлення до інших людей, як домогтися моральної виправданості й обґрунтованості своїх вчинків і т.п. Педагог формував у свідомості вихованців розумові, моральні, естетичні почуття і давав мудрі, щирі поради:

"Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим що можна. Перевіряй свої вчинки... Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре".

"Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром".

"Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним, ... товаришу в біді. Не завдавай людям прикrostі. Поважай та шануй матір і батька, вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею" [8: 358].

Засвоєння дітьми цієї азбуки моральної культури формує у них справжні гуманні почуття і вчинки, спонукає опановувати духовними цінностями свого народу, розуміти мету і сенс життя.

Без сумніву Василь Олександрович є видатним представником гуманістичної педагогіки. Він синтезував ідеї попередників учених-педагогів і традиції народного виховання, розробив власну педагогічну систему, яка створювала умови для формування гуманістичних цінностей у дітей та реалізації гуманістичних ідей у навчально-виховному процесі, зробив значний внесок у розвиток основ педагогіки толерантності.

У подальшому ми плануємо використати педагогічні надбання В.Сухомлинського для розробки рекомендацій із вдосконалення процесу формування основ толерантності у дітей старшого дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття» // Освіта. – 1993. – № 44–46.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 156 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1974. – Т.4. – 460 с.
4. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.1. – 596 с.
5. Сухомлинский В.А. Не только разумом, но и сердцем.: Сб.ст. и фрагментов из работ / Сост. и авт. предисл. Л.В. Голованов. – 2-е изд. – М.: Мол. гвардия, 1990. – С. 90.
6. Сухомлинский В.А. Письма к сыну: Кн. для учащихся. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1987. – 49 с.
7. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям // Избр. произв.: В 5 т. – Т.3. – С. 7-301.
8. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // В.О. Сухомлинський. Вибр. тв. в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т.2. – С.149-416.

УДК 37.035.3

Н.В. Слюсаренко

ПЕРШІ КРОКИ ТРУДОВОЇ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Статтю присвячено висвітленню досвіду та традицій трудової підготовки підростаючого покоління, що зароджувалися в Павлівській середній школі в кінці 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття.

The article presented a theoretical analysis of the nature and structure of self-identity and reveal features of its formation in younger school age. This article is dedicated to highlighting the experience and traditions of employment training of the younger generation that zarodzhuvav in Pavlyskiy school in the late 40's – first half of 50-ies of XX century.

Спадщина В.Сухомлинського привертає увагу багатьох сучасників. Вони намагаються знайти в ній «тих незаперечних цінностей, постулатів, орієнтирів, які були і завжди будуть основою виховання – любов і повага до особистості дитини, роду, народу, природи, праці» [2: 4].

Серед науковців, які досліджували доробок педагога, передусім, слід назвати М.Антонця, Л.Бондар, А.Іванка, Н.Калініченко, В.Кузя, Ю.Мальованого, В.Риндак, О.Савченко, О.Сухомлинську та ін. Їхні роботи присвячені різним напрямкам діяльності В.Сухомлинського та досить повно відображають усі періоди його життя і творчості. Однак, на нашу думку, початковий період наукової та практичної діяльності видатного вітчизняного вченого потребує більш детального висвітлення. Це, зокрема, стосується кінця 40-х – першої половини 50-х років ХХ століття, коли В.Сухомлинським разом із колективом Павлівської середньої школи закладено цікаві традиції трудової підготовки підростаючого покоління та нагромаджено значний досвід проведення такої роботи. Висвітлення зазначених питань і стало метою нашої публікації.

Зауважимо, що найкращі уявлення про вищезазначений період роботи Павлівської школи можна отримати, якщо ознайомитись з дисертаційним дослідженням В.Сухомлинського «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи» (1954 р.), де детально описано систему роботи навчального закладу в цілому, організацію політехнічного навчання та трудового виховання учнів зокрема.

Нагадаємо, що політехнічне навчання, що бере свої витoki в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, на зламі 40-50-х років почало домінувати в педагогічних процесах загальноосвітньої та вищої шкіл.

Так, на початку 40-х років С.Чавдаровим одним із провідних принципів навчання (зокрема у педагогічних вищих навчальних закладах) названо принцип політехнізму [3]. У повоєнні роки, коли відбулося чергове відродження традицій трудової підготовки молоді, цей принцип почали покладати в основу побудови навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи.

Роботи в зазначеному напрямку активізувалися після ХІХ з'їзду КПРС (1952 р.), після якого систему загальної освіти Радянського Союзу було повністю переорієнтовано на політехнізацію. Як наслідок, переглянуто навчальні плани та програми, підручники та посібники, перебудовано викладання основних шкільних курсів, розпочато роботу з підготовки відповідних фахівців та ін. [1; 6].

Ураховуючи вищезазначене, в Павлівській середній школі, яку, як відомо, з 1948 року очолював В.Сухомлинський, політехнічне навчання пронизувало весь педагогічний процес. Педагоги намагалися ознайомити учнів з основними галузями виробництва та принципами його побудови, а також сформувати у дітей уміння, навички та якості, необхідні для успішного виконання різних видів трудової діяльності. Тобто у межах політехнічного навчання здійснювалася трудова підготовка хлопців і дівчат. Крім того однією із найбільш значущих ціннісних орієнтацій закладу було виховання в учнів любові до праці і поваги до праці інших людей. Саме тому школу В.Сухомлинського можна було називати дійсно трудовою і політехнічною.

Аналіз матеріалів дисертації Василя Олександровича доводить, що в кінці 40-х – першій половині 50-х років у Павлівській середній школі керівництво політехнічним навчанням здійснював безпосередньо директор, який був переконаний у необхідності «підготувати молодь, яка закінчує середню школу, до вибору професії, тобто до продуктивної праці в промисловості і сільському господарстві» [5: 192]. Він координував та

спрямовував у необхідне русло навчально-виховну роботу учнів на уроках, політехнічне навчання та позакласну роботу.

У цей період колектив школи, як і інші навчальні заклади України, спрямовував свої зусилля на якомога кращу організацію політехнічного навчання учнів, а у внутрішкільному керівництві таким навчанням вбачав за необхідне:

- 1) «створення матеріальної бази для прищеплення учням практичних навиків у тісному зв'язку з оволодінням теоретичними знаннями;
- 2) вивчення і використання можливостей, які надає життя для зв'язку теоретичних знань з практикою, для виховання в учнів любові до праці, для прищеплення практичних навиків;
- 3) підвищення політехнічної кваліфікації учителів;
- 4) повсякденне керівництво навчально-виховною роботою на уроках і в позакласній роботі;
- 5) включення продуктивної праці в навчально-виховний процес» [5: 192-193].

Політехнічне навчання учнів здійснювалося в ході вивчення учнями навчальних дисциплін (фізики, хімії, математики, природознавства, зоології, біології та ін.), продуктивної праці, виховної роботи (гуртки, трудові традиції, зустрічі учнів з кращими людьми колгоспного села, самообслуговування та ін.). Для нього використовувалася матеріальна база колгоспу та машино-тракторної станції (МТС), а також ділянки польової землі, фруктовий сад, шкільні дослідні ділянки.

Особливу увагу в школі приділяли формуванню у дітей навичок вирощування сільськогосподарських культур та вихованню любові до сільськогосподарської праці. Це здійснювалося в ході продуктивної праці учнів. Так, за кожним класом було закріплено дві ділянки: перша – на польовій землі, що знаходилася за 300 метрів від школи, а друга – у фруктовому саду. На цих ділянках учні 4-10 класів працювали щотижня по 3-6 годин під керівництвом класних керівників [4: 11; 5: 208].

В.Сухомлинський у своїй дисертації наводить приклад організації такої роботи у 1952-1953 навчальному році. Зокрема він пише, що «за 9-им класом (27 учнів) була закріплена ділянка саду з 42 фруктовими деревами і 0,07 га польової землі, на якій була посіяна пшениця і посаджена картопля. Крім того, клас заклав парник і доглядав за ним» [5: 208]. Перелік робіт, які було виконано учнями 9-ого класу за тиждень з 17 по 23 квітня 1953 року, представлено в таблиці 1.

Як бачимо, дев'ятикласники за тиждень виконали чималу роботу. Проте, в класі навчалася 27 учнів, а отже наведений у таблиці 1 перелік робіт був їм цілком під силу і не потребував для свого виконання багато часу.

У Павиській школі, як правило, більшість видів робіт виконувалася всім класним колективом або його частиною. Лише в окремих випадках, якщо того вимагали умови роботи, учням давали індивідуальні завдання [5: 209].

Об'єктами праці були найважливіші трудові процеси: підготовка матеріалу для висівання, снігозатримання, боротьба зі шкідниками сільськогосподарських рослин, закладання парників, збір урожаю, силосування кормів для скота [4: 11]. Виконували учні й інші види робіт. Наприклад, на окремі дні I півріччя 1953-1954 навчального року класний керівник 7-ого класу О.Й.Степанова запланувала для своїх підопічних такі види робіт: збирання гусені з фруктових дерев на відведеній ділянці саду, викопування саджанців декоративних дерев і підготовка їх для посадки, надання допомоги інваліду Вітчизняної війни в заготівлі палива [5: 107].

Педагоги дбали про те, щоб діти привчалися до праці змалку, а тому залучали до праці всіх школярів. Так, учні 1-3 класів виконували посильну роботу на спеціально відведених для них «невеличких площах дослідної ділянки і фруктового саду», де кожен клас саджав по 2-3 дерева і доглядав за ними. Крім того разом зі старшокласниками молодші школярі пересажували розсаду, квіти, брали участь в інших видах робіт. Спільна робота мала неабияку виховну цінність [5: 209].

Перелік робіт, виконаних учнями 9-ого класу Павлівської школи протягом тижня

Дата	Види робіт, виконаних учнями
17 квітня	Зроблено прочистку фруктових дерев. Біля 20 дерев викопано ями для поливання, що буде проводитись пізніше. Полито розсаду в парнику.
18 квітня	Викопано 22 ями біля решти дерев. З поля привезено торішню солому для окурювання саду на випадок заморозків під час цвітіння дерев. Полито розсаду в парнику.
19 квітня	Скопано міжряддя між деревами. Викорчувано троє дерев, які загинули взимку. Посаджено троє молодих дерев. Полито розсаду в парнику.
20 квітня	Привезено з колгоспу перегній для виготовлення підживлювальної суміші в парники. Підготовлено ґрунт для садіння картоплі. Полито розсаду в парнику.
21 квітня	Посаджено картоплю. Виготовлено підживлювальну суміш для поливання розсади в парнику. Полито розсаду.
22 квітня	Перевірено фруктові дерева (для виявлення і знищення лялечок гусені, непомічених восени). Побілено вапном стовбури фруктових дерев. Заготовлено підживлювальну суміш для поливання дерев. Залито 12 ям, викопаних біля дерев (у кожен яму вилито по 6 відер). Полито розсаду в парнику.
23 квітня	Залито 16 ям біля дерев (по 6 відер підживлювальної суміші в кожен яму). Полито розсаду в фруктовому саду.

Виховну цінність мало й те, що «щовесни на шкільному подвір'ї і на вулиці, біля парадного входу в школу, розбиваються квіткові клумби», а в «кожному класі на вікнах стоять вазони з квітами», догляд за якими, як писав В.Сухомлинський, поступово ставав колективною справою класів, здружував учнів першої і другої змін [5: 122].

До того ж постійна участь учнів у різних видах продуктивної праці сприяла вихованню у них любові до праці та поваги до людей праці. На це були спрямовані й трудові традиції Павлівської школи, серед яких В.Сухомлинський у своїй дисертації називає такі:

- виготовлення у передекзаменаційні дні для подарунку школі наочних приладів, обладнання для навчальних кабінетів;
- виготовлення в літні канікули наочних посібників для кабінету біології (колекція ґрунтів, колекція глин тощо);
- колективне виконання учнями різних видів робіт у колгоспному виробництві (збирання колосків, штучне запилення кукурудзи, заготівля кормів для худоби, збирання врожаю фруктів, знищення гнізд гусені) [5: 141-141-а].

Таким чином, у першій половині 50-х років, коли В.Сухомлинським завершено роботу над дисертаційним дослідженням, у Павлівській школі було закладено основу для успішного здійснення у подальші роки трудового і політехнічного навчання учнів. Це дозволило видатному педагогу обґрунтувати принципи трудового навчання, розробити та апробувати в умовах звичайної сільської загальноосвітньої школи дієву систему трудового виховання підростаючого покоління, яка заслуговує на детальне вивчення та впровадження багатьох її складових у практику роботи сучасних закладів освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / Михайло Семенович Гриценко; за ред. С. А. Литвинова. – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.
2. Директор і вчитель. В.О.Сухомлинський. Видання 2-е. – Кіровоград: Видавництво КОШПО, 2005. – 34 с.

3. Козій М.К. Розвиток середньої педагогічної освіти в Україні (1945 – 1990 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. К. Козій. – К., 1994. – 22 с.
4. Сухомлинский В.А. Директор школы – руководитель учебно-воспитательной работы: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / В. А. Сухомлинский. – К., 1955. – 16 с.
5. Сухомлинський В.О. Директор школи – керівник навчально-виховної роботи: дис. ... канд. пед. наук / Сухомлинський Василь Олександрович, 1954. – 474 с.
6. Терентьева Н. О. Розвиток політехнічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах України (XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. О. Терентьева. – К., 2007. – 20 с.

УДК 37.032

Л.І. Ткаченко

ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті автор аналізує погляди В.О.Сухомлинського на розумове виховання школяра у світлі формування критичного мислення особистості вчителя.

The author examines in the article the views of VO Suhomlinskogo on mental training school in light of the formation of critical thinking individual teacher.

Процеси демократизації та гуманізації суспільства, приєднання України до Болонського процесу та інтенсивний розвиток інформаційних технологій ставлять перед сучасною освітою вимоги формування нового типу особистості, здатної критично сприймати інформацію, самостійно аналізувати, знаходити шляхи оптимального розв'язання проблем. Мета державної політики щодо реформування освіти полягає у створенні умов для повноцінного виховання підростаючого покоління, готового ефективно працювати і самостійно навчатися впродовж життя, вдосконалюватися в професійному та особистісному плані.

Важлива роль у вирішенні багатьох проблем в освіті вбачається саме у формуванні критичного мислення особистості як ціннісної якості сучасної людини. Ця необхідність зумовлена невизначеністю перехідних процесів у державі, кризовими суспільними станами та потоком різноманітної, часто суперечливої інформації, яка впливає на нашу молодь. Здатність критично мислити є важливою якістю і вмінням, бо це не просто мисленнєвий процес, а мислення, яке формує позицію, духовність особистості; воно є не тільки наслідком демократизації суспільства, а й важливою умовою її поступу.

Необхідно зазначити, що проблема формування критичного мислення піднімалась у різні епохи і посідала належне місце. Ще Конфуцій говорив: «Навчання без міркування – марна праця».

Традиційна система передачі знань від учителя до учня, від викладача до студента не зможе дати відповіді на питання, які ставить сучасне життя. Тому вихід вбачається у відомій істині: навчати людину вчитися.

Надзвичайна місія покладається на того, хто вчитиме і виховуватиме завтра юного громадянина України. І тому, першочерговим завданням сучасного вищого педагогічного навчального закладу має стати підготовка майбутнього вчителя, конкурентоспроможного, готового працювати над підвищенням свого професійного рівня, активного, мобільного, інтелектуально незалежного, здатного самостійно здобувати знання, знаходити оптимальні шляхи розв'язання складних життєвих та професійних проблем і при цьому залишатися високоморальною особистістю. Процес становлення перелічених якостей та вмінь успішно

відбуватиметься за умови формування у сьогоднішніх студентів критичного мислення як важливої цінності сучасної людини.

Дослідження праць В.О. Сухомлинського, а саме його поглядів на професійні та особистісні якості вчителя як важливої умови ефективності навчально-виховного процесу та гуманізації освіти в цілому, дає підстави зробити наступні висновки. Видатний педагог-гуманіст розглядав особистість вчителя як наріжний камінь навчання та виховання. Він обґрунтував концепцію формування особистості вчителя, структура якої передбачає якості та уміння, притаманні людині, що здатна критично мислити. В педагогічних творах В.О.Сухомлинського саме поняття «критичне мислення» не зустрічається. Проте педагог-класик ставить вимоги до тих, кому завтра держава довірить найцінніше – своїх маленьких громадян, і його думки співзвучні з тими вимогами, які сучасне життя ставить перед освітою в напрямку підготовки вчителя, головним покликанням якого є формування особистості людини третього тисячоліття.

Виховання у сучасного молодого покоління здатності мислити, думати, а не просто запам'ятовувати та накопичувати знання – ось що має стати одним із напрямків школи двадцять першого століття. Але ці завдання під силу вирішити тільки педагогу, який сам є критично мислячою особистістю.

Творчість великого вчителя-гуманіста В.О. Сухомлинського є невичерпним джерелом, з якого ми беремо ті витoki, що дають змогу готувати нове покоління педагогів, здатних критично міркувати і готових до формування даних якостей у майбутніх вихованців.

Стаття присвячена аналізу спадщини видатного педагога, а саме його поглядів на розумове виховання учнів та особистісні і професійні якості вчителя у світлі формування критичного мислення особистості.

В.О. Сухомлинський вбачав бідою освіти те, що основні зусилля учня «ідуть на пасивне отримання знань – запам'ятовування готового, розтлумаченого вчителем, заучування із підручника»[3]. Але основні розумові сили все ж таки мають направлятися на осмислення, а не на запам'ятовування. В.О. Сухомлинський закликав вбачати кінцеву мету процесу навчання не у нагромадженні знань. Останні, за словами педагога, мають виступати інструментом, який дасть змогу свідомо робити нові кроки в пізнанні навколишнього світу.

Людину, яка б усе життя ефективно мислила, прагнула до пізнання нового, до саморозвитку своєї особистості та самоосвіти протягом продуктивного періоду життєдіяльності, необхідно вчити думати ще до того часу, коли вона прийде до школи, тобто з дошкільного віку.

Психологія дитини, яка стоїть на порозі шкільного життя, влаштована так, що мислення працює за умови сприймання наочного образу. Якщо таку дитину з перших днів ізолювати тільки сприйманням слова, клітини мозку будуть швидко стомлюватися. А це є одним із чинників відставання в шкільному навчанні. Тому В.О. Сухомлинський вбачав за необхідне, щоб дитина пройшла школу мислення. Чим складніші завдання мають постати перед пам'яттю, тим важливішою є робота з виховання мислення.

Дитині, яка не проникає в суть речей, а бачить їх тільки поверхово, важко буде оволодівати процесом запам'ятовування. Тому саме уроки мислення, які роблять дитину трудівником думки, В.О. Сухомлинський розглядав як ефективний засіб формування позитивного ставлення до розумової праці.

«Уроки мислення» – це і сприймання навколишнього світу, і аналіз явищ, і знаходження причинно-наслідкових зв'язків, і, звичайно, – здобування знань, таких необхідних для створення нової думки. Педагог радив колегам готувати до цього дитину за рік до початку навчання в школі. Пропонував здійснити 20-30 подорожей у природу, щоб ввести майбутніх першокласників у чудовий світ, де переживається маленькою людиною почуття подиву перед красою і водночас пробуджується її думка. «Ми йдемо з дітьми в садок і до лісу, в поле і на берег ставка; відкриваємо перед ними найрізноманітніші відтінки й грані предметів, явищ, відношень, залежностей»[2].

«Уроки мислення» Василя Олександровича мали на меті формувати саме ті якості особистості, про які в останнє десятиліття так активно заговорили вітчизняні вчені – дослідники проблеми критичного мислення.

Цінні ідеї В.О.Сухомлинського щодо формування критично мислячої особистості знаходимо і у діяльності вечорів Юних мислителів, де в дискусіях на рівних брали участь вчителі та учні. Вечори Юних мислителів давали можливість учневі аналізувати життєві явища та ситуації, оцінювати власну думку та думку інших. Школярі, говорячи, наприклад, про добро чи зло, піднімаючи проблему «можна, не можна, треба», не тільки знаходили шляхи до розуміння істини – вони відстоювали свої погляди, рефлексували стосовно власних почуттів і думок. «Ми були щедрі на факти й скупі на узагальнення, – говорив Василь Олександрович. – Найцікавіший виклад для підлітка той, в якому не все доведено, ми викладали факти, пропонуючи підліткам проаналізувати їх, узагальнити»[2]. Це і є, на думку видатного педагога, бурхливим, емоційно насиченим періодом мислення людини.

Підліток своєю розумовою активністю прагне не лише показати, що він думає, висловити свої погляди, але і впевнитися у правильності сформованих у нього переконань. Він бажає мати свою думку і це часто приводить до того, що, не зваживши на правильності, підліток намагається відстоювати її. І це ще раз наголошує на необхідності розвитку критичного мислення особистості на всіх вікових етапах.

У старших класах найважливіше місце відводилося методам навчання, в яких В.О. Сухомлинський виявляв такі риси розумової праці:

1) застосування раніше набутих знань і вмінь для «добування» нових знань; самостійний аналіз фактів, предметів, явищ із цією метою;

2) самостійне вироблення вмінь застосовувати знання, набуті на уроці; формування, розвиток, поглиблення потрібних для цього вмінь і навичок; виконання з цією метою практичних завдань;

3) дослідження явищ, процесів[3].

Причиною того, що дитина, яка навчалася добре в початковій школі, в наступних класах починає вчитися погано, педагог вбачав у відсутності розуміння важливості спеціальної роботи вчителя, направленої на розвиток мислення. «Ось одна важлива риса цілеспрямованого педагогічного керівництва розумовою працею: досвідчені вчителі на практиці здійснюють класичне правило Арістотеля – мислення починається із здивування»[4]. Саме здивування здатне породити допитливість.

У творчому доробку В.О.Сухомлинського багато праць, присвячених проблемі формування допитливості. В одному із розділів книги «Як виховувати справжню людину» він розглядає питання виникнення допитливості та шляхи її формування у дітей. Не можна допустити, щоб потреба у пізнанні, з якою народжується людська істота, була згублена у стінах школи. Тому вчителю потрібно заходити до класу з метою здивувати, викликати бажання пізнавати.

«Ви знаєте, як спалахують дитячі очі, якою особливою, якою неповторною стає тиша, коли, образно кажучи, в класі опускається птах, ім'я якого – очевидність незрозумілого»[5]. Необхідно добитися того, щоб діти побачили незрозуміле. І якщо перед ними постало питання – це вже наполовину досягнений успіх.

Педагог засуджує тих вчителів, які намагаються дати учням якнайбільше готових знань і тим самим гублять дитячу допитливість. Відсутність запитань після розповіді вчителя є свідченням того, що в учнів відсутня потреба в пізнанні, а залишився тільки обов'язок вчити уроки. Тому, готуючись до уроку, вчителю необхідно знайти ті непомітні «вузлики», в яких сплітаються причинно-наслідкові, функціональні зв'язки, з яких народжується запитання, що є стимулом збудження бажання знати. Інтерес до пізнання пробуджується тоді, коли матеріал уроку містить певні «порції» уже відомого і нового. Якщо ж розповідь переповнена тільки невідомим, людина не може прив'язати це до власної думки.

«Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки. Залишайте завжди щось недомовлене, щоб дитині хотілося ще й ще раз повернутися до того, що вона дізналася»[4].

В.О. Сухомлинський підкреслює ефективність саме такого методу, який передбачає не повне витлумачення поданого матеріалу, а залишає дещо нерозкритим, те, що може пояснити сам учень за допомогою знань, засвоєних ним раніше. Такий метод викликає в учнів активність мислительної діяльності: «радісно спалахували вогники в очах, усім хотілося відповісти на питання, які не були висвітлені...»[2].

В.О. Сухомлинський переконаний, що розвитку допитливості думки, самостійності розуму сприяють такі прийоми впливу, за яких учень подумки оглядає, досліджує широке коло фактів та явищ для вивчення проблеми. Найефективнішим прийомом є постановка проблемних запитань[3]. Саме так ми навчимо учня думати, виховуватимемо його розум. Бо тоді, коли допитливий розум доторкується до найтонших взаємозв'язків між явищами світу, в якому ми діємо, пробуджується інтелектуальна активність особистості. Людина починає відчувати себе «володарем думки», думки, що здобута власними зусиллями, а від того є надзвичайно дорогою.

У Павлівській школі педагоги намагалися організувати розумову діяльність учнів так, щоб процес осмислення та оволодіння знаннями зливався із їх застосуванням, щоб отримані знання ставали інструментом для здобування нових знань. Важливість останніх визначається тим, складаються вони в голові як мертвий багаж, чи живуть, знаходяться в постійному русі, тобто використовуються творчо.

Аналізуючи роботу колег, В.О.Сухомлинський розповідає, як викладачі гуманітарних предметів запобігають механічному вивченню за підручником, переказуванню завченого, бо саме це сковує розум дитини. Тому вчитель не вимагає за один раз завчити десятки сторінок матеріалу, він пропонує подумати над питаннями, порівняти, зіставити, знайти на них відповіді, тобто дослідити. Адже знати – це вміти користуватися знаннями. Якщо знання не використовуються у практичному житті, в т. ч. і в інтелектуальній праці, а запам'ятовуються, нагромаджуються задля відтворення на вимогу педагога, то таке навчання, на думку В.О.Сухомлинського, отуплює людину, не вчить її самостійно мислити, послаблює її інтерес до науки й власного духовного світу, зводить нанівець її допитливість, позбавляє її почуття радості пізнання[4].

Велика увага приділялась в Павлівській школі самостійній роботі учнів. Знання, здобуті самостійно, дуже міцно зберігаються в пам'яті. І майстерність вчителя Василь Олександрович вбачав у вмінні знайти гармонію між накопиченням фактичних знань у голові дитини, з одного боку, та вихованням її розуму, виробленням здібності самостійно оволодівати знаннями – з іншого.

Видатний педагог підкреслював, що не можливо уявити формування розумових здібностей школяра без самостійної роботи, бо в процесі самостійного здобування знань формуються «інтелектуальні риси особистості, виробляється індивідуальний стиль розумової праці».

Схожі підходи ми знаходимо у дослідників критичного мислення Г.І. Липкіної та Л.А. Рибак, які вважали, що критичність розуму пов'язана саме із самостійністю людини.

Дослідник проблеми критичного мислення Д.Кластер вказує на самостійність як складову критичного мислення і підкреслює, що учні (студенти) повинні мати досить свободи, аби думати власною головою і самостійно вирішувати найскладніші питання.

Але, незважаючи на те, що критичне мислення, як доводять дослідники, є індивідуальним і самостійним, воно проявляється під час обговорення, в дискусіях, тобто в присутності іншої людини. Згадаймо сократівські діалоги, в яких народжувалась думка. Саме цей філософ установив безпосередній зв'язок між мисленням і спілкуванням в процесі взаємодії особистостей.

Дослідження фахівців показали, що людина середніх здібностей, працюючи у групі, може придумати майже вдвоє більше рішень, аніж працюючи наодинці. Філософ Х.Аренд

підкреслює, що досконалість може бути досягнута лише за чіткої присутності. Коли ми сперечаємось, читаємо, обговорюємо, заперечуємо і обмінюємося поглядами з іншими, ми уточнюємо свою особисту позицію.

Дослідження О. Тягло також доводить ефективність формування критичного мислення у комунікативних формах роботи зі спільною колективною діяльністю, взаємодією, відкритим спілкуванням.

Подібні погляди ми знаходимо у В.О. Сухомлинського, який важливу роль у розумовому вихованні людини вбачав саме в колективних формах роботи, де загорається жива думка, даються відповіді на важливі питання, які висуває життя. В.О.Сухомлинський підкреслює, що в інтелектуально та духовно багатому колективі, в якому витає «дух мислення», виникає бажання знати і пізнавати, розвивається «інтелектуальний стан допитливості»[5].

У цьому контексті доречно згадати про те, що видатний педагог-класик відзначав важливість зв'язку мислення з мовою та вбачав, що оволодіння рідною мовою розширює мисленнєві інтереси особистості. Тому завданням педагога має бути навчання молоді мисленню та вмінню висловлювати власні погляди, адже це дозволяє обмінюватись думками з іншими. Бо, хоча наше ефективне мислення і є самостійним, все ж істина народжується в процесі обміну думками, коли оцінюються свої та чужі погляди.

Надзвичайну роль у формуванні ефективно думаючої людини Василь Олександрович вбачав у читанні, яке є потребою мислити та пізнавати. Читання, яке має установку на запам'ятовування, перетворюється на зубріння. Роздуми про те, чому підлітки, юнаки і дівчата з небажанням читають навела В.О. Сухомлинського на те, щоб створити у школі кімнату думки, де були б зібрані найкращі книжки. Це викликало інтерес в учнів, почало приваблювати і поступово стало вогнищем багатого духовного життя школи. «Читаючи, людина пізнає саму себе – в цьому якраз і полягає те багатство духовного життя, яке приносить людині книжка. Це багатство – в радості пізнання»[5]. В процесі читання юнак все більше переконується в тому, як мало він ще знає. І книги відкривають перед ним безмежний світ пізнання.

Важливою складовою формування критичного мислення є мотиваційний компонент, який не можна залишити поза увагою, бо саме з нього має ставитися питання розвитку у підростаючого покоління критичної думки. А мотивацію до пізнання не можливо пробудити, якщо в середовищі, що оточує людину, немає «жадоби знань». Важлива роль у становленні мотиваційного компоненту належить особистості вчителя. Як говорив видатний педагог і психолог Ш.О. Амонашвілі, «пристрасть до пізнання може запалити тільки той, хто сам горить нею».

Дуже важливо, щоб процес опанування знань не вводив людину у стан втоми та байдужості, а сповнював її радістю пізнання, бо саме негативні інтелектуальні почуття пригнічують активність думки. І від того, які емоції переповнюють особистість – емоції радості чи розчарування – залежить її бажання вчитися, пізнавати, думати. І в цьому надзвичайна роль вбачається в особистості педагога. Найтоншу грань майстерності виховання В.О. Сухомлинський вбачав саме у тому, «щоб вогник, запалений вихователем, не згас, коли вихованець залишається віч-на-віч із собою» [2], адже успіх виховання розумових якостей учня залежить і від «духовного багатства вчителя».

«Вихователь тільки тоді є сіячем розумного, доброго, вічного, коли він правильно бачить добро і зло, правильно оцінює найтонші пориви душі, думки, прагнення, наміри» [2], тобто, говорячи мовою сучасної проблематики нашої освіти, коли він (вихователь, вчитель) володіє здатністю до критичного мислення.

В.О. Сухомлинський звертав увагу педагогів на те, що розвиток мислення не може бути завданням, відокремленим від розвитку і формування духовності та моральності, від потреби особистості у самопізнанні, саморозвитку та самовдосконаленні. Розумове виховання, на думку великого педагога, не зводиться до засвоєння певного обсягу знань. Їх

здобування і якісне поглиблення лише тоді будуть впливати на інтелектуальне зростання особистості, коли знання стануть духовним багатством окремої людини.

На одному із прикладів В.О. Сухомлинський переконує в необхідності гармонійної єдності інтелектуального та морального життя. Василь Олександрович описує урок суспільствознавства, на якому учні дискутували про обов'язок і щастя. Вчитель і учні настільки були захоплені, що забули про оцінювання як важливий атрибут уроку. Бо не оцінка має бути головною на уроці, а самовираження людини в її думках та переживаннях.

Духовне багатство особистості залежить від гармонії думки, почуття і діяльності. Моральність людини залежить від того, які духовні потреби породжує діяльність, адже головною потребою вихованця має бути бажання мислити, пізнавати, здобувати істину.

Особистість, яка ефективно мислить, здатна до об'єктивної оцінки своєї діяльності, своїх моральних якостей, своїх взаємин з іншими, і тільки критично думуюча людина може оцінити свої можливості, зробити висновки щодо особистісного розвитку, зрозуміти важливість саморозвитку як шляху до самовдосконалення.

Відомо, що саморозвиток починається із самопізнання, а тією силою, що примушує вихованця побачити себе, є особистість учителя. Адже «пізнання дитиною світу починається з пізнання людини», і найперше – батька, матері, вчителя. «Вдумливий, проникливий погляд вихованця на самого себе, здатність вимогливо оцінювати свої бажання і вчинки – ця якість формується в юній душі за тієї умови, якщо вихователь – трудівник думки, трудівник невтомної турботи про людину» [4]. Саме вчитель може спонукати дитину до того, щоб вона почала задумуватися, що в ній є доброго і що є погане. Тільки усвідомивши це, людина здатна «оволодіти собою», здатна до самовиховання. Останнє і є, на думку В.О.Сухомлинського, справжнім вихованням.

У спадщині великого педагога-гуманіста ми знаходимо відповідь на важливе питання: яким має бути справжній учитель?

Найперше – це людина, яка любить дітей, вірить у те, що кожна особистість здатна досягнути вершин саморозвитку. Цю особливу професію не можна зрівняти ні з якою іншою, адже вона має справу із вразливими дитячими душами. І тільки справжній учитель здатний заглянути в них, проїнятися радіщами і сумом, задоволенням і розчаруванням.

По-друге, педагог повинен мати глибокі наукові знання, бути всебічно освіченою людиною. Василь Олександрович Сухомлинський вважав, що учителю необхідно знати в десятки разів більше, ніж він буде викладати на уроці. Тільки так можна вільно володіти матеріалом, вибирати найістотніше, тільки за таких умов в центрі уваги вчителя буде не його власна розповідь, а мислення учнів.

Важливу якість учителя, що також притаманна і людині критично мислячій, ми вбачаємо в наступному твердженні В.О.Сухомлинського: «Учитель, який не вміє, не бажає проникати подумки в глибину фактів, в причинно-наслідкові зв'язки між ними, перетворюється на ремісника»[4].

Уся творчість видатного педагога пронизана ще одною умовою, при якій здатне розвиватися критичне мислення особистості, – це організація всього педагогічного процесу на засадах партнерства (коли вчитель є другом дитини), в атмосфері доброзичливості і толерантного ставлення до кожного.

Уся система навчання і розумового розвитку у нинішній школі потребує докорінного наукового вдосконалення, як вважав Василь Олександрович, і його слова залишаються надзвичайно актуальними для сьогодення. Але, на жаль, цей процес оновлення гальмується, і головною причиною того є, на нашу думку, нерозуміння важливості нових підходів для глибокої зміни напряму всього освітнього процесу, щоб зробити його дійсно гуманним і демократичним.

Сучасна школа повинна працювати, орієнтуючись на майбутнє, враховуючи об'єктивні тенденції суспільного, морального, інтелектуального, технічного прогресу. Щоб сформувати в людині ті якості, які розкриватимуться протягом багатьох років творчої праці, освіта покликана передбачати майбутнє в певному розумінні, проектувати багатогранні риси

особистості в її найскладніших аспектах, взаємозалежностях, взаємозв'язках. Педагог має бачити перспективу – те, якими стануть його вихованці через десять, двадцять, тридцять років[1]. І саме розвиток якостей критично мислячої особистості дозволить людині орієнтуватися в мінливості оточуючого світу та залишатися конкурентно-спроможною протягом всього продуктивного періоду свого життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – Т.1. – К.: Радянська школа, 1977.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – Т.3. – К.: Радянська школа, 1977.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – Т.4. – К.: Радянська школа, 1977.
4. В.А.Сухомлинский об умственном воспитании / Сост. М.И.Мухин – К.: Радянська школа, 1983.
5. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека / Сост. О.В.Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990.

УДК 37(09)(477)

Л.В. Ткачук

ФОРМУВАННЯ НООСФЕРНОЇ СВІДОМОСТІ: ДІАЛОГ ІЗ В.СУХОМЛИНСЬКИМ

У статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти формування духовності підростаючого покоління, зокрема, такої її складової як ноосферна свідомість. Аналізується теоретичний та практичний спадок В.О.Сухомлинського як вагомий доробок у справі розв'язання зазначеної проблеми.

The theoretikal and practical aspects of forming rising generation spirituality are examined in the article, in particular, such its constituent as noosphere of consciousness. The theoretikal and practical inheritance of V.Sukhomlynskyi as ponderable reserve in matters of decision of the noted problem is analysed.

Сучасний стан педагогічної теорії та практики потребує філософського осмислення системи цінностей, на які нині орієнтується освіта, і прогностичного визначення тих цінностей, які мають утверджуватися у майбутньому.

Домінуюча у свідомості значної частини суспільства установка на невичерпність природи, її здатність до самовідтворення, свідомо чи несвідомо зневага до людських цінностей на користь пріоритетів науково-технічного профілю, суспільно-неконтрольований розвиток техніки, впровадження недостатньо апробованих технологій та проектів, призвели до певних деформацій в суспільній свідомості – пріоритету матеріальних, інтелектуальних цінностей над загальнолюдськими. Людству загрожує глобальна криза цивілізації, якщо воно не змінить свою життєву філософію, свого ставлення до природи і стилю діяльності, не здійснить повороту до розуму і людських пріоритетів: "Світ, створений лише за "розрахунком холодного розуму", набуває зловісних відблисків. По суті така діяльність має руйнівний характер. За великим рахунком, вона підштовхує людину і людство до прірви затьяжної економічної кризи, соціально-політичного конфлікту, екологічної катастрофи або термоядерного колапсу.

Запобігти останньому можна тільки добром, точніше – освітою та вихованням людини в дусі гуманістичних фундаментальних цінностей, виплеканих історією, гирким досвідом розвитку людської культури"[1, 14].

Адже чим вищий духовний потенціал підростаючого покоління, тим реальнішою стає можливість оздоровлення відношень людей з оточуючим соціальним світом, природним та культурно-предметним середовищем.

Під екологічно чистим середовищем ми розуміємо чистоту, здоров'я та охорону навколишнього середовища, а також усталені високоморальні відносини людей.

Проблему гармонійної взаємодії природи та людської культури, здатної не тільки використовувати природу, а й творити добро і красу в природному середовищі, удосконалювати його, уперше в науковій практиці порушив відомий український вчений В.Вернадський, який ще на початку ХХ століття створив теорію "ноосфери"(сфери розуму) – формування нового світового устрою на основі нової суспільної свідомості з визнанням пріоритету загальнолюдських духовних цінностей, почуття єдності й цінності всього живого на планеті, створення морально-психологічного клімату на засадах добра і любові.

Вперше до розуміння екологічної відповідальності людини за своє життя, за навколишнє середовище, за гармонійні взаємини між індивідами підійшли представники гуманістичного напрямку психології (Г.Олпорт, В.Франкл, А.Маслоу).

Одночасно із західними психологами і незалежно від них до аналогічного розуміння у 60-х роках ХХ століття імпліцитно підійшов видатний український педагог В.Сухомлинський, яким була створена філософсько-педагогічна концепція, наближена до ідеї Вернадського, заснована на принципах доброти, гуманізму й розумного співіснування людини і природи.

Подальший розвиток ця ідея отримала у Концепції сталого розвитку, покладеної в основу "Порядку денного на ХХІ століття" – документі, затвердженому на Всесвітній конференції з проблем охорони оточуючого середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.). Згідно із Концепцією сталий розвиток передбачає усвідомлення взаємозв'язку між соціальними та економічними проблемами людства і проблемами охорони оточуючого середовища, а також взаємопов'язане їх розв'язання.

Освіта в контексті "Порядку денного на ХХІ століття" та прийнятої ЮНЕСКО у 1997 р. Декларації про відповідальність нинішніх поколінь перед наступним повинна стати інструментом зміни системи цінностей, поведінки та способу життя з метою досягнення сталого розвитку, а отже, демократії, безпеки та миру.

Проблему взаємодії особистості і природи на основі розвитку почуттєвої сфери та її впливу на формування ставлення людини до навколишнього середовища досліджували Л.Архангельський, Л.Виготський, Г.Костюк та ін. Вона є предметом зацікавлень сучасних науковців. Так, зокрема, В.Бех стверджує, що соціальний світ – це польова, тобто існуюча у вигляді поля форма життя планетарного людства. Дослідник наголошує на тому, що треба повернутися обличчям до духовного сприйняття соціального світу. Першим кроком тут буде формування ноосферичного мислення. Прорив до світогляду третього тисячоліття відбудеться саме тут [2].

На думку І.Карпенка, виховання ноосферного світосприйняття, світовідношення і світорозуміння, переведення їх у норми соціальної поведінки – головна умова загальнолюдського духовного катарсису. Разом з тим автор вважає, що ядром світовідчуття є національний образ світу. У національному образі світу соціум, природа й сама людина постають через призму національних цінностей, що сформувалися й закріпилися в мові та культурі"[ ].

Сьогодні наше світорозуміння, ціннісні орієнтири, мислення визначає відносно нова ментальна парадигма, яку, як правило, пов'язують із методологією цілісного підходу до світу – холізмом. Центральними і визначальними для цієї методології є відношення "людина – природа", "людина – суспільство", "людина – людина". У цілісній системі "людина – світ" людина розглядається як повноцінна особистість, що реалізує свій творчий потенціал у гармонійній взаємодії зі світом.

Це, в свою чергу, визначає орієнтири у конструюванні освітньо-виховного процесу. Державні документи (Закон "Про освіту", Державна національна програма "Освіта. Україна ХХІ століття", Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті) виняткової ваги надають завданням забезпечення орієнтації освіти молоді на глобальні проблеми, усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими і класовими, на

формування цілісної картини світу, духовності, культури особистості і планетарного мислення.

У цьому зв'язку доречним є звернення до творчого доробку видатного гуманіста ХХ століття В.Сухомлинського, який у своєму багаторічному педагогічному експерименті апробував досить дієву систему екологічного виховання, в основі якої постулат – турбота учнів про все живе і красиве (рослини, квіти, тварини) переростає в розуміння самоцінності життя у всіх його проявах.

Метою статті є розкриття концептуальних засад розвитку гармонійної особистості, людини з новою філософією взаємин з природою, новим "ноосферним" типом світогляду у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Поєднання практичної діяльності з гностичною дозволило вченому виділити і поставити в центр суспільного прогресу людину: "Людина – найвища цінність серед усіх цінностей світу" [5,412]. На цьому він наголошує у своїх працях "Людина – найвища цінність", "Людина неповторна", "Вірте в людину" та ін. Разом із тим, людина для нього не самоцінність, вона з дитинства має насамперед на емоційно-мотиваційному та на когнітивно-практичному рівнях пізнати складність зв'язків з природним світом, закони його функціонування, причини виникнення дисгармонії у природному середовищі.

Зазначимо, що на той час терміни "екологічне виховання", "екологічна культура", "ноосфера" не мали широкого вжитку, і тому видатний педагог ними не оперував. Разом із тим, комплексне вирішення завдань екологічної освіти, спосіб організації природоохоронної діяльності, організація навчально-виховного процесу у Павлівській середній школі дає змогу констатувати про створення В.Сухомлинським ефективною моделі формування екологічної культури школярів у сучасному розумінні цього процесу (утвердження у них розуміння гармонії взаємин із навколишнім світом, природою, іншими людьми та адекватне самоствердження себе як особистості), що передбачала формування не тільки екологічних знань та умінь, але й морально-світоглядних якостей особистості.

Природу видатний педагог визначав як провідний фактор виховання: "Входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом цінностей, джерелом багатств"[13, 537]. Разом із тим, він зауважував: "Природа сама собою не виховує..... Те, що людина любить природу, само по собі теж не є показником її вихованості....Виховна роль природи залежить від того, в ім'я чого живе людина, в чому вона вбачає добро і зло, до чого вона прагне, які її ідеали. Роль природи як вихователя в кінцевому підсумку визначається взаємодіями людини з природою"[13, 546].

Формування світоглядних переконань, наголошує В.Сухомлинський, залежить від того, як пізнається природа, як людина з дитинства бачить, розуміє і відчуває її, як вона входить в її життя . Саме тому процес шкільного виховання він починав з активного, керованого спілкування дітей з природою: "Активне спілкування з природою за допомогою розумної, цікавої суспільно корисної праці – це, образно кажучи, місток, що з'єднує знання з ідеями, веде до становлення світогляду громадянина"[10, 562].

Провідним напрямком виховної роботи у Павлівській школі виступав процес формування у школярів світоглядних переконань: природа – єдине ціле. "... підростаюче покоління треба вчити розуміти природу як єдине ціле, бачити єдність людини і природи"[10, 555], – наголошував Василь Олександрович. "...У цьому цілому – своя гармонія і постійність, взаємозв'язки і залежності; вона – джерело нашого буття і сама суть нашого буття, вона єдина і нерозривна з нами, з людиною"[10, 554].

Освіта і виховання, на думку В.Сухомлинського, повинні починатися з систематичного, тривалого впливу на розум дитини з метою, щоб та усвідомила, що люди – діти природи; вони живуть і користуються благами природи доти, поки не порушено гармонію природи: "...природа – це наш дім, і якщо ми будемо безтурботними марнотратцями, ми зруйнуємо його; природа – частинка нас самих, а байдужість до природи – це байдужість до власної долі"[10, 555].

Екологічна ідея, як особистісна, в інтерпретації В.Сухомлинського включає в себе ідею формування "екологічного" типу особистості. Важливим завданням морального виховання він вважав те, "...щоб діти глибоко зрозуміли: життя могутнє і всепереможнє, але разом з тим – ніжна і нерідко беззахисна, легко уразлива цінність" [7, 566].

Сухомлинський, вказуючи на напрямки формування екологічної відповідальності зростаючої особистості (формування емоційного сприймання краси, слабкості життя у всіх його проявах, його цінності; апробація естетико-екологічної системної діяльності школярів у саду, на городі, в теплиці, в лабораторії; розвиток здатності і переконання в настійній необхідності естетизації взаємин учнів та ін.), підійшов до розуміння сутності духовності учнів як першооснови їх майбутньої життєтворчості: "...серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов'язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язку .....перед іншою людиною ..." [8, 475].

Екологія людини передбачає людські взаємостосунки, особисті взаємини, духовне спілкування людей: "Наша місія – готувати людину до життя в суспільстві, в колективі, серед людей, а суспільне життя – це нескінченна різноманітність доторкань людини до людини, серця до серця, почуття до почуття" [12, 404]. Видатний педагог наголошував на необхідності вчити вихованців "...відчувати поряд себе людину з її багатогранними потребами, відчувати нескінченну різноманітність станів людської душі – радість і горе, мудре натхнення творчості і сум, потребу в допомозі і співчутті" [12, 405].

Значно випереджаючи свій час, учений розкриває механізм, який дозволяє поєднувати світосприйняття "розумом і серцем", береже від вчинків, спрямованих проти всього живого: "Джерело дитячої совісті, готовності робити добро іншим – співпереживання почуттям тих людей, у яких на серці горе. Чулість до духовного світу людини, здатність відгукнутися на чуже нещастя – з цього починається найвища людська радість, без якої неможлива моральна краса" [11, 227].

Тож В.Сухомлинський наполягав, щоб уже маленька дитина розуміла й серцем відчула, що кожний її крок, кожний вчинок відбивається у духовному житті того, хто поруч з нею: товариша, батька, матері, вчителя, зовсім незнайомого, "чужої" людини: "Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре" [9, 146].

Актуальним є висновок Сухомлинського про те, що виховання високої емоційної культури, культури почуттів проникає у всі інші елементи виховання, у всі сфери духовного життя і тільки гострота почуттів пробуджує прагнення до активної дії: "Не менш важливим, ніж опанування основ науки про природу і суспільство, вважаємо ми, є опанування мови почуттів. Ми учимо взаємного людського проникнення – так я називаю здатність брати близько до серця радощі і прикраси іншої людини. Ще раз повторюю: виховувані стає лише той, хто бачить світ не тільки очима, а й серцем; а якщо серце сліпе і глухе, то й очі нічого не бачать. Емоційне невігластво породжує байдужість, безсердечність: людина серед людей, буває, почуває себе як у пустині" [6, 494].

Педагог виділяє два фундаментальних класи емоційних переживань: переживання, які пов'язані з різними формами індивідуального споживання, та переживання, які спрямовані на іншу людину.

Дитина мусить переживати величезне по-справжньому людське щастя – щастя творення радості для інших людей – для батьків, товаришів тощо. Звичайно, що переживання-творення не виникають мимовільно: вони стають результатом діяльності вихованця, яка мотивується широкими суспільно значущими мотивами. Таку діяльність прийнято кваліфікувати вчинковою. Чим більше своїх душевних сил вкладає дитина у вчинкову діяльність стосовно, наприклад, благополуччя меншої дитини, тим ближче бере до серця її радощі й турботи. Якщо нічого цього нема, серце дитини залишиться холодним і байдужим не тільки до "чужих", але й до рідних [3].

Дітей необхідно вчити співпереживанню, формувати в них вміння "перестраждати стражданням людства", наголошував видатний педагог: "Дитина повинна відчувати, що в кожній людині є серце, яке треба берегти, що завдавати їй болю – велике лихо. Нехай дитяче серце хвилюється за долю живого і красивого; йому тоді буде чуже розбещене почуття солодкого задоволення від думки, що чийсь серце страждає через нього"[9, 149]. У зв'язку з цим Василь Олександрович стверджував: "Утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого – елементарна, азбучна істина шкільного виховання, з цієї істини починається школа. Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність – джерело жорстокості. Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве – про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей. І навпаки, якщо маленька людина ламає, безжалісно нищить живе, прекрасне, вона може стати маленьким тираном, що знущується над близькими"[9, 149].

Василь Олександрович вважав емоційний стан співпереживання найчутливішим, найвимогливішим охоронцем сумління. Завдання вихователя, пробудивши й утвердивши в дитячій душі співпереживання, спрямувати сили дитини на виявлення себе в духовному благородстві.

Отже, мірою екологічної відповідальності ("екології душі", "екології серця") у творчій спадщині В.Сухомлинського виступає духовність, що є першоосновою гуманного людського прогресу.

Незалежне сьогодення України – це час оновлення моралі і час моральних пошуків, нового соціально-історичного спрямування в життєдіяльності особистості. Сучасність вимагає виховання "глобальної громадянськості", планетарного мислення, яке включає екологічну культуру, осмислення єдності людського роду і себе як його невідривної частини, повагу до життя людини, усвідомлення її недоторканості, а отже, "...принципово нового підходу до способу здійснення життєвих процесів – екологічного, тобто не руйнівного, а життєствердного, життєзберігаючого, життєвідтворюючого, однаково актуального стосовно людини і природи. Сформувати такий підхід не просто. У масовому масштабі, в загальному людському масиві це може здійснити лише такий соціальний інститут, як освіта, яка, разом з тим, зінтегрує екологозабезпечуючий вплив культури та виховання. Екологічним повинен бути стиль, спосіб життя людини, її культура й духовність"[1, 15].

Педагогічні ідеї В.Сухомлинського та унікальний досвід Павліської школи, її освітньо-виховні технології живлять і сьогодні педагогічну теорію та практику. В.Сухомлинський заклав наукові підвалини для розуміння феномена "екологічна культура", чітко обґрунтував стратегічний напрямок її становлення: дитина має зростати у постійному піклуванні про оточуючий світ рослин, тварин, людей, доглядати, допомагати їм. Шляхом саморозвитку вона оволодіває емоційно особистісним переживанням краси природи, допомагає збереженню цієї краси, і поступово підходить до розуміння краси людських взаємин. Почуття захоплення красою природи та людських взаємин, творення добра сприяє утвердженню людяності, сердечності у душах вихованців, тобто здійснюється шлях до "екології серця", "екології душі людини".

Його фундаментальні твори "Серце віддаю дітям", "Народження громадянина", "Павліська середня школа", "Розмова з молодим директором", статті "Біля чистого джерела", "Природа, праця, світогляд", "Школа і природа", – безцінний скарб для вчителя у формуванні в учнів ноосферної свідомості, екологічної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) // Вища освіта України. – 2001. – №1. – С.11-17.
2. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье, 1999.

3. Бех І.Д. Світ емоцій у виховній системі В.О.Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 52. Частина 1. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка. – 2003. – С.3–5.
4. Карпенко И.М. Катарсическая теория формирования духовной культуры учащейся молодежи// Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе/ Отв.ред.Л.Н.Синельникова и др. – Луганск, 2000. – С.127-142.
5. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка // Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К., 1977. – С.410-414.
6. Сухомлинський В.О. Бачити себе // Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Рад.школа, 1977. – С.489-495.
7. Сухомлинський В.О. Біля чистого джерела // Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.562-568.
8. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку// Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.472-488.
9. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибрані твори. В 5-ти т. Т.4. – К.: Рад. школа, 1976.– С.7–390.
10. Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд // Вибр.твори: В 5-ти т. – Т.5.– К.: Рад. школа, 1977. – С.551-562.
11. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. – К.: Рад. школа, 1977.– С.3–279.
12. Сухомлинський В.О. Слово до спадкоємця // Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.401-410.
13. Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибрані твори: У 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.536-551.

УДК 37.034

Т.П. Тоцька

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ:
ДІАЛОГ З В. СУХОМЛИНСЬКИМ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБОТИ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ЯЛИНКА» ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РІВНЯ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ
БРОВАРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ)**

У статті представлено результати роботи експериментального дошкільного навчального закладу «Ялинка» управління освіти Броварської міської ради щодо духовно-морального розвитку вихованців.

The article presents the results of functioning of experimental preschool educational institution "Fir-tree" of educational administration of Brovarysky municipal council concerning the moral and mental development of pupils.

“Вчити дитину відчувати – це найскладніше, що є у вихованні. Школа сердечності, чуйності, доброти – це дружба, взаєморозуміння, повага в дитячому колективі”.

В.Сухомлинський.

Найдорожчий скарб кожного народу – це діти. Адже все починається з дитинства. Саме в дитинстві формуються уявлення про довкілля, накопичуються знання і, що найголовніше, закладаються основи духовності, моралі, засвоюються правила поведінки майбутньої людини в суспільстві. Сумно про це казати, але нині ми переживаємо не лише економічну, а й духовну кризу.

Дитинство – країна безтурботного життя, мрій і сподівань. Як хочеться нам, дорослим, хоч на хвилинку повернутися в ту країну, відчуті її неповторні відтінки краси, де казка є другом, що вчить бути добрими і чуйними, вчить допомагати в складних ситуаціях один одному, вчить розуміти проблеми, давати поради. В.Сухомлинський вважав, що добрі почуття йдуть своїм корінням у дитинство, а людяність, доброта, ласка, доброзичливість народжуються в праці, турботах, хвилюваннях про красу довкілля. Педагогічним ключем до розв’язання проблеми морального виховання В.О.Сухомлинський вважав навчання дитини робити добро без прямолінійних вказівок: “Зроби ось так”.

Твори В.Сухомлинського, його чудові збірки: “Чиста криниця” та “Вічна тополя” є незамінними помічниками в роботі вихователя. А ще педагогам допоможуть такі “норми моральності”, які сформулював В.Сухомлинський у наступних правилах:

“Ти живеш серед людей. Твої бажання, твої вчинки – це радість або хвилювання твоїх близьких. Роби так, щоб людям, які оточують тебе, було добре. Проявляй нетерпимість до зла, будь чутливим до чужого горя.”

У дошкільному віці з’являються передумови до рефлексивного мислення як здатність людини аналізувати свої дії, вчинки, мотиви та співвідносити їх із загальнолюдськими цінностями, а також з діями, вчинками та мотивами інших людей. За В.Сухомлинським, виховання рефлексивного мислення – це насамперед виховання в дитини “відчуття серцем іншої людини”. Необхідно вчити дітей ставити себе на місце інших людей, радіти за успіхи, співчувати невдачам.

У дошкільному віці, коли дитина сприятлива до наслідування, дуже легко, вважав В.О.Сухомлинський, впливати на формування її моральних звичок. Для цього треба наочно, в доступній формі показувати їй наслідки “доброї” та “поганої” поведінки.

Друга норма моральності.

“Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Будь вдячним, плати їм за це добром”.

Вдячність В.Сухомлинський вважав “рідною сестрою” почуттів відповідальності, обов’язку, громадської гідності. Педагог застерігав вихователів та батьків від великої небезпеки – дитячого егоїзму, коли дитина вважає, що люди, які її оточують, створені лише для задоволення її особистих потреб та бажань. У дитинстві, зазначав В.Сухомлинський, малюк має відчуті не лише радощі споживання, а й зазнати задоволення від творення добра іншим. За добро треба платити добром! Ця усвідомлена в дитинстві **істина** – основа моральної вихованості людини на все її подальше життя.

Третя норма моральності.

“Поважай батька й матір”.

Вчений-педагог вважав дитину віддзеркалюванням моральності батьків. Моральна краса людини, або, навпаки, аморальність, починається з родини. Найцінніша, на думку Василя Олександровича, моральна риса гарних батьків, яка передається дітям без жодних зусиль, – душевна доброта матері і батька, їхні бажання і вміння робити людям добро. Значне місце у своїй діяльності В.Сухомлинський відводив проблемі родинного виховання, співробітництву педагогів і батьків у моральному розвитку дитини. У своїх працях Василь Олександрович обґрунтував необхідність формування моральної культури особистості, починаючи з дошкільного дитинства. Для малої дитини весь світ складається з доброго і поганого, правильного і неправильного. В повсякденному житті під впливом емоційного сприймання навколишньої дійсності, наслідування поведінки авторитетних дорослих формується її світогляд, її бачення світу.

Таким чином, ці три норми моральності і є провідними в роботі педагогів садочка з дітьми по моральному вихованню.

В.О.Сухомлинський казав, що добрі почуття повинні сягати своїм корінням в дитинство, а людяність, доброта, доброзичливість народжуються в праці, в турботі, хвилюванні про красу навколишнього світу. Діти потребують доброти, ласки і разом з цим

вони здатні віддавати свою доброту всьому живому. Головне завдання вихователів і батьків – не заважати їм бути чуйними, а навпаки, допомагати зберегти свою доброту на все життя.

В творчості В.О.Сухомлинського червоними нитками проходять дві головні ідеї взаємопов'язані та взаємозалежні між собою: перша – оспівування краси рідної природи у різні пори року, виховання любові до кожної травинки, кожної грудочки рідної землі та оспівування краси людських стосунків – любов до Батьківщини, до батьків, повага до старших, дружба, взаємодопомога.

В.Сухомлинський зазначав: «...переді мною назавжди буде закрито шлях до серця дитини, якщо я не матиму з нею спільних інтересів, захоплень і прагнень. Без прямого, безпосереднього виховного впливу на дітей я, директор, втрачу найважливішу якість педагога-вихователя – здатність відчувати духовний світ дітей.» (3, 9) І підтвердженням сказаного є твір Василя Олександровича «Які ж ви щасливі діти!», в якому головною думкою є те, що діти будуть щасливими в тому випадку, коли їх виховує небайдужий вихователь, вихователь, який вміє помічати красу, не проходить сам мимо див природи, зупиняється, щоб показати ці дива дітям, вихователь з чуйним, лагідним, вразливим серцем.

Для педагога так важливо, щоб будучи дорослим, він не втратив дитячості, вміння дивуватись, помічати і захоплюватись, вміння бачити, спостерігати і мріяти; вміння захопити інших. і в тому числі дітей та розкрити їм таємниці оточуючого світу. Які ж щасливі будуть діти, коли у них буде такий вихователь!

Це перша і основна умова успіху у вихованні дитини дошкільного віку – вихователь за покликом душі!

Кожен з нас береже в пам'яті самі улюблені картини дитинства – яскраві неповторні враження. Вони заховані десь далеко, їх можна побачити тільки закривши очі і прислухавшись до себе. До них варто повертатись знову і знову, щоб перевести подих і зайвий раз нагадати про те, що можна відчути радість і подив від кожної миті, і бути таким, який ти є, і відчувати безмежну свободу, належність світу і єдність з ним.

Щоб перевірити враження дорослих людей про дитинство, в нашому дошкільному закладі була проведена педрада під назвою «Фарби дитинства».

Перед педагогами було поставлено завдання згадати свої враження «з дитинства», відвідування дитсадку, і розповісти, якими вони були позитивними чи мали «гіркоту», що залишив дитсадок в пам'яті дорослих?

Потрібно зауважити, що в нашому колективі є молоді вихователі, які виховувались саме в нашому садочку, і на педраді були присутні їх вихователі. Педрада пройшла надзвичайно жваво і цікаво. Виявляється, що всі ми, дорослі педагоги, тримаємо в пам'яті і хороше, і образи на своїх вихователів, коли їх, дітей, несправедливо «наказали», посварили, образили, і багато приємного – прогулянки до лісу, озера, гаю. Пригадали і те, що раніше, чомусь, сачками ловили метеликів, а зараз навіть і сачків немає і зараз би цього ніколи не зробили б. Пригадали й те, що раніше квітів в лузі було більше, і цвіли вони яскравіше, і день був довшим, і час плинув повільно. «...День у дитинстві здається безконечним, луг – безмежним, поле – безкраїм ...Чого воно так?», запитує герой твору «Зелений луг, квіти, метелики» В.Сухомлинського і тут же ми знаходимо відповідь: «Мабуть тому, що саме в дитинстві перед нами відкриваються найтонші, найніжніші барви рідної землі». І тут важливо, щоб поруч з дитиною був чуйний, небайдужий, з добрим серцем вихователь, саме від нього залежить чи зуміє він розвинути у дітей вміння бачити «дива» природи, вміти помічати їх, не пройти мимо, а зупинитись, помилуватись, помріяти, замислитись «чому воно так?» і знайти відповідь у дорослого, який завжди поруч, рядом, який все знає, який теж «родом з дитинства» і не втратив цього відчуття дитинства.

Василь Олександрович був твердо переконаний в тому, «...що є якості душі, без яких людина не може стати справжнім вихователем, і серед цих якостей на першому місці – вміння проникнути в духовний світ дитини» (3, 12)

Розвиваючи духовну культуру дитини насамперед необхідно розвивати емоційну чутливість, закладати основи моральності, допомагати відчути єдність всього живого на

Землі. В творі «Одно-однісіньке зернятко» ми виводимо для себе наступну філософську думку.

Мати і батько опікуються своєю дитиною, ростять її, пестять, навчають і виховують. І дитина розуміє, що тато і мама – це її захисники, але настає час, коли дитину потрібно віддавати в дошкільний заклад. У дитини виникає перше почуття страху – мама залишає її на чужих людей. І в цей момент роль батьків беруть на себе вихователі. Вихователь – друга мама. Дошкільний заклад і сім'я продовжують опікуватись дитиною, готують її до життя. Діти з допомогою дорослих пізнають світ. Адже дитинство, це та пора, коли вихователі, батьки ознайомлюють дітей з навколишнім світом, ... « саме в дитинстві відкриваються найтонші, найніжніші барви рідної землі» (В.Сухомлинський). Саме в дитинстві діти дуже вразливі, емоційні, чутливі і завдання дорослих знайомити дітей з навколишнім світом, але, разом з тим, оберігати їх, не завдати шкоди дітям, не перевантажувати інформацією і готувати до життя, до виходу в світ. Світ дорослих лякає дітей, тому вихователі і сім'я, в тісній співпраці, роблять все для того, щоб наступний етап – перехід до навчання в школі, був якнайменш болісним для дитини. За час перебування в дитсадку дитина вчиться самостійності, отримує підготовку до виходу в шкільне життя.

В цьому творі піднято дуже важливу проблему – пізнання оточуючого світу дітьми. Ми гадаємо, що в творі порівнюється дитина з маленьким маковим зернятком, яке через свою надзвичайну допитливість випало з макової коробочки і впало на землю. Вихователь же автор порівнюється з зимовою ковдрою. В дошкільні роки вихователь, ніби зимова ковдра, вктує дитину, оберігає її від різних негараздів, навчає, виховує, готує до виходу в світ – в школу. Дбає про те, щоб дитина не боялась висловлювати і відстоювати свою думку, боролась зі злом, розрізняла добро і зло, чинила по-доброму, поважала дорослих і багато інших знань, необхідних для дитини, під час переходу на іншу сходинку життя – перехід до школи. І якщо вихователь докладе багато зусиль в вихованні і навчанні дитини в дошкільні роки, то і виросте гарна дитина, підготовлена до дорослого життя.

Багато людей живуть сьогодні за принципом “Моя хата з краю – нічого не знаю”, навколо нас так і віє байдужістю, заздрістю. І часто це не провина людей, а їхня біда. Бо ж не навчили їх розуміти взаємозалежність людських стосунків, не прищепили ще в дитинстві елементарних навичок спілкування, не сформували таких позитивних і вкрай необхідних рис характеру, як чуйність співчуття, доброта. З цього приводу В.Сухомлинський писав:

“Будити в дитини почуття, виховувати духовні цінності – це не додаток до навчання, а головне завдання школи. Духовний розвиток людини починається з розвитку в неї різноманітних почуттів. Вони зміцнюють волю, розум, формують ставлення до себе, до природи, до праці, до інших людей, роблять людину більш цікавою і оригінальною. А тому треба вчити дітей любити, поважати, співчувати і вміти виражати ці почуття. Це не менш важливо, ніж учити грамоті, письму і рахунку.”

Розуміти чужий біль, співчувати, щиро радіти успіхам інших – це ще не все. Треба вчити дітей робити добрі справи, не вимагаючи похвали, винагороди.

Мораль – дивна наука: її наявність непомітна, але зате відсутність позначається фатальним чином. Здавна джерелом моральності, що оберігає нас від поганих вчинків, вважалася Мудрість. Її основні ознаки:

- не допускати розбіжностей між словом і справою;
- зважувати свої судження і вчинки;
- дотримуватися почуття міри;
- бути завжди собою;
- вдосконалювати душу;
- бути стійким, доброзичливим.

Існує повір'я, що людина неминуче розплачується за зло, що заподіює людям. І в цьому немає ніякої містики. Справа в тому, що зло впливає не лише на того, на кого воно спрямоване, а й на того, хто його робить. Важливі значення мають і такі якості, як: совість і сором, справедливість, почуття честі, порядність і ще багато моральних якостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори.–К.:Радянська школа, 1980.-т.3, ст.10, 12, 87,89.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори.–К.:Радянська школа, 1980.-т.2,ст.275
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори.–К.:Радянська школа, 1980.-т.5,ст.476
4. Сухомлинський В.О. Чиста криниця.–Веселка,1993

УДК 37.017.92

К.Г. Трибулькевич

ВИХОВАННЯ ПРАЦЕЛЮБНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК КОМПОНЕНТ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто проблеми морального виховання підлітків, розкрито поняття працелюбності; визначено закономірності, принципи та методи ефективного процесу виховання працелюбності на основі педагогічних ідей В.О.Сухомлинського.

In article are considered problems of the moral teenager`s upbringing, is revealed notion of the industry; the certain regularities, principles and methods of the efficient process of the upbringing the industry on base pedagogical ideas of V.O.Suhomlinskiy.

Нові економічні умови життєдіяльності вимагають підготовки такої особистості, яка б змогла самореалізуватися, знайти гідну роботу, що була б значущою для особистості та корисною для суспільства, духовно збагачувала людину. Проте зниження суспільної ролі таких цінностей як чесність, відповідальність, працелюбність, совісність сприяє проявам безгосподарності, своєкорисності, лихварства, корупції, кумовства на всіх рівнях суспільного життя. Неодмінною умовою розбудови української держави, зростання її добробуту та відродження духовності, є реалізація гуманістичних цінностей.

Дослідженням проблем гуманізації займались І.Бех, В.Білоусова, М.Боришевський, С.Гончаренко, В.Дубровський, І.Дуранов, Г.Жирська, О.Кононко, В.Кузь, Ю.Мальований, І.Найдьонов, О.Ростовцева, О.Столяренко, Ю.Танюхіна, К.Чорна, Т.Шингірей та ін. Особливої уваги заслуговує дослідження питання виховання працелюбності як складової гуманістичної моралі.

Метою статті є дослідження проблем морального виховання підлітків. До кола завдань статті входить обґрунтування поняття “працелюбність”, дослідження сформованості рівня сформованості працелюбності у сучасних підлітків; визначення закономірностей формування працелюбності у позакласній виховній роботі на основі педагогічних ідей В.О.Сухомлинського.

Моральні цінності є вираженням гуманістичної моралі. Під ними ми розуміємо етичну категорію, що характеризує сукупність абстрактних ідей, які втілюють у собі суспільні уявлення про еталон поведінки між окремими людьми і цілими народами в гармонії з внутрішнім “Я” особистості. Стрижневими моральними цінностями є доброта, справедливість, відповідальність, працелюбність.

Активне буття особистості забезпечує сформованість працелюбності. У нових ринкових умовах вона набуває все більшої значущості. Працелюбність – це потреба докладати свою фізичну або розумову енергію на створення та примноження матеріальних і духовних цінностей. Навчити дітей здоровій конкуренції, гуманній підприємливості (такій, що має на меті добробут країни, народу та самого працівника як частки спільноти без шкоди іншому), прищепити ціннісне ставлення до людської праці та її продуктів – одне з найважливіших завдань, що постало сьогодні перед школою.

Підлітки мають усвідомлювати необхідність трудової активності, вияву ініціативи, розуміти і намагатися вирішити економічні та соціальні проблеми суспільства, бути

готовими до самореалізації в нових ринкових умовах, володіти основами конкурентноздатності і можливостями соціальної адаптації у подальшому житті.

Велику роль у формуванні працелюбності відіграють відповідальність, наполегливість та витримка. Ці якості формуються завдяки конструктивним процесам самопізнання та самоусвідомлення, впливу таких характеристик як совісність, чесність, терпимість, активність. Відповідальність тісно пов'язана з необхідністю свідомо дотримуватися дисципліни, тобто твердо встановленого порядку, обов'язкового для всіх членів певної спільноти. Проявляючи ініціативність, творчість, свідому активність, а також ставлячись з повагою до іншої людини, особистість створює умови для своєї повноцінної життєдіяльності та життя інших. Тобто відповідальність є регулятором взаємодії людей, підґрунтям дисциплінарних взаємозв'язків у суспільстві.

Визначальну роль при формуванні працелюбності відіграє ціннісне ставлення до себе, до інших, до Батьківщини, до природи. Людина, яка поважає себе, не може дозволити собі не займатися працею. Праця є майстернею людської особистості, у якій гартується воля, наполегливість, прагнення приносити користь іншим. Праця на благо Батьківщини, інших людей, рідної природи приносить особистості з розвиненими гуманістичними рисами глибоке задоволення, стає сенсом її життя.

Вищим щаблем сформованості працелюбності є праця, спрямована на задоволення не лише потреб співвітчизників, але й інших народів, збереження природи Землі, забезпечення добробуту людства. Усвідомлена потреба працювати – одна з центральних гуманної особистості. У ній знаходить прояв і така моральна цінність, як доброта. Дорбота – чуйне ставлення до всього живого, а у праці чуйне ставлення знаходить активний прояв. Виховання справедливості, як об'єктивної, неупередженої оцінки та ставлення до себе і світу, пов'язаної з усвідомленням невід'ємних прав людини, змушує виконувати особистісно цінну і суспільно значущу працю як з утилітарних, так і з духовно-моральних міркувань. Адже справедливість вимагає праці від кожного та збуджує до добродійної діяльності відносно немічних, старих, дітей.

Проблеми морального виховання підлітків визначені амбівалентністю їх розвитку. Амбівалентність розвитку підлітка виявляється в непокорі дорослим і потребі в керівництві; бажанні близькості та страху інтимності; перевірці на міцність зовнішніх меж (школи, сім'ї); думках про майбутнє та орієнтації на сьогоднішній день; статевому дозріванні та психічній неготовності до таких стосунків [1: 324-325]. Докорінним чином може змінюватися система моральних цінностей підлітка, який усе піддає сумніву, бажає перевірити на власному досвіді. Про підлітків говорять: “як підмінили”, “як з цепу зірвались”. Буремний віковий етап вимагає особливого виховного впливу.

В.О.Сухомлинський зазначав, що людина народжується двічі: вперше – як біологічна істота, і вдруге, як громадянин. Друге народження відбувається в підлітковому віці. “Це вік інтелектуального, морального, суспільного самоствердження особистості. У цьому віці нормальний духовний розвиток особистості школяра залежить від того, наскільки глибоко проходить його самоствердження в усіх сферах діяльності і відносин у колективі – в інтелектуальному житті, в праці, у формуванні моральних переконань” [4: 229]. А отже підліток потребує включення в систему особистісно цінної та суспільно значущої діяльності, насамперед трудової. Організація ефективної системи виховання працелюбності підлітків вимагає попереднього вивчення стану сформованості даної характеристики. Дослідженням були охоплені учні 7-9 класів миколаївських загальноосвітніх шкіл.

Сформованість працелюбності у підлітків ми відстежували за допомогою методики “Виявлення настанов на працю”. Ця тестова методика містила десять запитань і передбачала відповіді респондентів “так” (“+”) або “ні” (“-”): 1. Ви згодні, що найголовніше у житті – приносити користь своєю працею? 2. Творча праця є для вас найголовнішою насолодою в житті? 3. Ви прагнете, щоб всі навколо вас були зайняті цікавою справою? 4. Ви надаєте перевагу спілкуванню з працелюбними людьми? 5. Вам буває нестерпно нудно без улюбленої справи? 6. Вам приносять більше задоволення успіхи в роботі, чим отримана за

неї винагорода? 7. Чи залишилися б ви на улюбленій роботі, якщо б вам запропонували іншу, більш прибуткову, але не таку цікаву? 8. Навіть буваючи на відпочинку, ви не можете не працювати? 9. Для вас найважливішим за все є визнання результатів вашої роботи? 10. Праця – найбільша цінність для вас?

Обробка результатів. За кожну позитивну відповідь опитуваний отримує 1 бал. Бали сумуються. Висновки. Сума балів за відповіді характеризує орієнтацію на процес праці. 8-10 балів – високий рівень сформованості певної ознаки, 4-7 – середній, 1-3 – низький.

Завдяки результатам тестування ми змогли підтвердити висновки, зроблені у ході спостережень за учнями: тільки 5% (глибоко усвідомлюють необхідність трудової активності, вияву ініціативи. Самостійно здійснюють трудову діяльність з урахуванням особистих інтересів і потреб інших людей. 54,03% розуміють корисність особистісно значущої та суспільно цінної діяльності, проте потребують додаткового стимулу для її здійснення. А 40,97% не мають потреби у особистісно значущій добродійній діяльності. Їх трудова активність виявляється ситуативно, навіть коли потрібно задовольнити особисті потреби.

Такий стан сформованості працелюбності пояснюється низьким рівнем активності вихованців (37,9 % вихованців виявляють ініціативність і активність у громадському житті, 14,04 – час від часу, 48,06 – пасивні).

Результати дослідження засвідчили нагальну потребу корекційної роботи з формування працелюбності у позакласній виховній роботі.

Дослідження педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського дозволяє виділити такі закономірності ефективного процесу виховання працелюбності: в серця дітей необхідно вдихнути любов до праці, до знань, до інтелектуальних, естетичних, моральних цінностей, створених людством; вихованець повинен відчувати себе не тільки спадкоємцем, але й творцем матеріальних і духовних благ; справжнім патріотом може стати той, хто з дитинства суспільні інтереси сприймав як глибоко особисті; вихованці повинні дізнатися «що таке втома, мозолі, солоний піт трудового дня» [5: 242]; «людина праці не любить балаканини про ідеали» [5: 243]; підліток повинен аналізувати минуле через призму гарних трудових справ; «дитинство і отрочество можна назвати творенням доброго імені людини, формуванням самосвідомості» [5: 246]; «без закоханості в справу немає людини» [5: 247]; радість праці породжує любов до близьких і далеких співвітчизників, яким вихованець приносить користь; праця повинна бути одухотворена добрими почуттями; система виховної роботи має бути спрямована на формування органічної потреби в праці; справжнє громадянське виховання починається там, де ідея і особиста праця зливаються в єдине; покликання – основа поєднання особистої радості і громадянської гідності людини; необхідність відкриття радості творчої праці.

Система визначених закономірностей знаходить своє логічне продовження у виділених В.О.Сухомлинським принципах єдності трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці; висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість; раннє залучення до продуктивної праці; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці; творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук; наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок; посиленість трудової діяльності; єдність праці і багатогранного духовного життя.

Виховання працелюбності вимагає формування свідомості підлітків за допомогою етичних бесід, зустрічей з людьми праці, диспутів, прикладу значущих людей; формування досвіду особистісно цінної та суспільно значущої діяльності через вправління, вимогу, громадське доручення, громадську думку колективу, метод створення емоційно збагачених виховних ситуацій; стимулювання бажаної поведінки за допомогою методу перспективних ліній, змагання, заохочення, покарання. Звісно, вся названа палітра методів вимагає високого рівня педагогічної майстерності вихователя. Адже до кожного способу організації виховного

процесу є система вимог. І те, що працюю карати не можна, на жаль, знає не кожен педагог і батько.

Виховання працелюбності вимагає настанови вихованця на свідому активність, коли особистістю ставляться особистісно цінні та суспільно значущі цілі колективної та індивідуальної діяльності.

Дане дослідження не вичерпує проблеми виховання працелюбності у спадщині В.О.Сухомлинського. Подальшого вивчення вимагають принципи і методи виховання працелюбності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005. – 896 с.
2. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания: Учебное пособие. – М.: Пед. общество России, 2001. – 320с.
3. Сухомлинский В.О. Выбранные творения: В 5 т. – К.: Рідна школа, 1976. – Т. 1: Проблемы воспитания всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – 654 с.
4. Сухомлинський В.О. Виховання і самовиховання // В.О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 229 – 239.
5. Сухомлинський В.О. Народний учитель // В.О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 239 – 255.
6. Сухомлинський В.О. Праця, покликання, щастя // В.О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 167 – 176.
7. Сухомлинський В.О. Шматок хліба // В.О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 308 – 316.

УДК 37.032

Т.В. Філімонова

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА В.СУХОМЛИНСЬКОГО: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

У статті на основі аналізу педагогічної системи В.Сухомлинського окреслено перспективи використання його досвіду в сучасних навчальних закладах.

The article outlines the trends of usage of V. Sukhomlinsky experience in modern educational institutions on the basis of analysis Sukhomlinsky pedagogical system.

Василь Олександрович Сухомлинський знаний у всьому світі як талановитий учитель, педагог-гуманіст, який жив і працював для дитини, для школи, для суспільства. Звернення до досвіду видатного педагога дає нам, сучасникам, можливість по-новому осмислити, узагальнити ті відкриття та напрацювання, які були випробувані педагогом, увійшли органічною складовою в започатковані освітні процеси і стали базовою основою побудови педагогічної науки та школи.

В своїх педагогічних працях – своєрідним звертанні, настанові до молодих вчителів, педагогів Василь Олександрович прагнув розповісти про те, як тонко, делікатно ввести дитину в цікавий, яскравий світ – світ пізнання навколишньої дійсності; допомогти юному школяру – майбутньому громадянину – учитися, розумово працювати, пробудити й утвердити у тендітній душі дитини благородні почуття, переживання.

Напрацювання Василя Олександровича давно стали частиною вітчизняної педагогіки, заслуговують окремої уваги, особливо в сучасних підходах до розробки концепції освіти і виховання в Україні. Спадщина видатного педагога надзвичайно велика, торкається всіх

проблем виховання і навчання дитини. Ми зупинимось лише на двох аспектах – громадянське виховання і свобода особистості, які, на нашу думку, є актуальними сьогодні.

Всі діти унікальні і одночасно неповторні, несуть в собі загальнолюдські характеристики. Різні природні задатки, свідомість, діяльність, світогляд, ставлення до життя, потреби – всі ці ознаки характерні для кожної окремої людини. Проте, у людства є багато соціально-спільного, тобто такого, що має суттєве значення для суспільства – стати громадянином країни, в якій ти народився.

Дуже важливо, а тим більше, виняткового значення має матеріалізація моральних багатств, цінностей на межі дитинства й отрочства. Вивчаючи всі аспекти виховної роботи з підлітками, ми повинні враховувати всі фізіологічні зміни в цей віковий період, бо яка б проблема не актуалізувалася, без врахування цих природних явищ неможлива ефективна навчально-виховна робота. В підлітковий період з'являються нові труднощі, суперечності, складності. І зовсім по іншому сприймаються, інтерпретуються моральні повчання. Змінюються відносини (як власні, так і бачення навколишніх відносин), світ людини, бачення світу, особисте ставлення до навколишньої дійсності (невідповідність моральних повчань до реалій життя), які мають відповідати внутрішнім силам, здібностям, можливостям підлітка.

Вагомим внеском у процес становлення і формування громадянськості у підростаючого покоління стала книга “Народження громадянина” (1970), де формування громадянськості розглядається на основі гуманізму. В цьому виданні сучасний вчитель, батьки знайдуть відповіді на всі хвилюючі питання: як виховати справжню людину, особистість, як розв'язати проблеми між хлопчиками та дівчатками в період статевого розвитку, як зберегти нервову систему підлітка та ін. Питання формування особистості вимагає не лише педагогічного аналізу, а й психологічного, соціального, фізіологічного дослідження.

Окрім якості інформації, її відповідності з реальним життям, стосунками, важливим є те, як дитина, підліток сприймає запропоновані ідеали, цінності, як вони засвоюються, як практично досягти того, щоб “голос совісті” завжди нагадував про себе. Як досягти того, “щоб дитина червоніла наодинці із собою, щоб бажання бути кращою стало одним з найглибших бажань, які надихають, облагороджують поведінку, взаємини...”, – вважав Василь Олександрович [1, 304]. Якщо в свідомості дитини зародилися тривоги, хвилювання, турботи про людей, суспільство, емоційна чутливість до власної поведінки стає ще тоншою. Саме за цих умов, на думку педагога, гармонійно поєднуються джерела морального і громадянського виховання.

Одним із завдань вчителя, який є безпосереднім вихователем, тонко і делікатно провести виховну роботу, враховуючи ті суперечності, які природно виникають у дітей, а саме:

- непримиренність до зла, неправди, готовність вступити в боротьбу з найменшим відхиленням від істини, і разом з тим, невміння розібратися в складних явищах життя;
- прагнення до ідеалу; не бажання, щоб його виховували;
- прагнення самоутвердитись і невміння це зробити;
- глибока потреба в пораді, допомозі – і водночас не бажання звернутися до старшого;
- складні психологічні явища, що виражають процес самоутвердження особистості має показне заперечення авторитетів, захоплення ідеальним і сумнів у тому, що ідеальне може бути в нашому буденному житті;
- зневага до егоїзму, індивідуалізму і... чутливе самолюбство;
- подив перед невичерпністю науки, прагнення багато знати, переживання почуття натхнення, радості інтелектуальної праці, і разом з тим поверхове, навіть легковажне ставлення до навчання, до своїх повсякденних обов'язків;

- романтична захопленість і... грубі вчинки, «моральне невігластво», захоплення красою і... іронічне ставлення до краси.

За переконанням В.О.Сухомлинського “щоб суперечності підліткового віку не приводили до конфліктів і зривів, треба виховувати в молодого громадянина зрілість думки, ідейну цілеспрямованість і стійкість” [1, 339].

Рушієм творчого процесу для Василя Олександровича стала невдоволеність існуючими у практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання, яке було абсолютно відірваним від життя дитини. У своїй теоретичній і практичній діяльності педагог відштовхувався від школи навчання (зубріння), і спрямовував всю виховну роботу на формування вільної, незаангажованої особистості, яка мала свою чітку громадянську позицію, високу моральну відповідальність. Саме така позиція відрізняла педагогічну систему В.Сухомлинського від загальноприйнятих канонів тогочасної школи, і в подальшому дала поштовх до розвитку педагогіки співробітництва, яка спирається на принципи гуманізму і творчого підходу до розвитку дитини. В своїй роботі Василь Олександрович обґрунтовував і впроваджував ідеї творчої взаємодії вчителя і учня; навчання без примусу; ідею досягнення поставленої мети; індивідуального та колективного підходів до діяльності учнів; особистісного підходу до виховання; співпраці вчителів з громадськістю тощо.

Ідеї самоцінності й неповторності, свободи вибору і мислення, вільний розвиток кожної особистості, включення дитини в соціальне середовище, в сферу педагогічних впливів стають одними із головних принципів виховання в педагогічній системі Василя Олександровича.

Свобода особистості, право на власну думку і моральний вибір – ці питання стали одними із головних на сьогодні для молодого покоління. Свобода особистості передбачає реалізацію людиною певної послідовності її життя. Кожна людина прагне діяти вільно, добровільно і відповідально, відіграти свою значущу роль у суспільстві “детермінована послідовність подій якого проходить крізь цю людину і крізь її спонтанні вибори і волю”. Завдяки запровадженню “учіння бути вільним” (про яке одним із перших заговорив відомий психолог К.Роджерс, і яке стало співзвучним з ідеями Василя Олександровича), можна знайти “сутнісне ядро процесу, який міг би полегшити вирощування в нашій освітній системі людей, котрі будуть адаптивними і творчими, здатними до відповідальних виборів, відкритими до калейдоскопічних змін навкруги, гідними громадянами світу...”.

Навчально-виховний процес, на думку Василя Олександровича, має узгоджуватися з бажаннями і потребами дитини, тому важливо, щоб дитина була у контакті з реальною проблемою, тобто дивилася їй в обличчя. Це перший крок до уміння бути вільним, який називається *зустріч з проблемою*. Дитина має обов’язково зустрітися з тими об’єктами, які є значущими для її розвитку. Проте, маємо визнати, що в наш час простежується інша тенденція, а саме ізоляція дитини від будь-яких реальних проблем життя, що становить величезну трудність в процесі “учіння бути вільним”. Яка б це не була реальна проблема – чи то нездатність дитини до тих чи інших змін, чи проблема пов’язана з формулюванням власних поглядів, реальна зустріч із проблемою постає необхідною умовою для всебічного розвитку особистості.

Зустріч із проблемою є також процесом соціалізації індивіда, засвоєння певних норм і цінностей, що дає змогу функціонувати особистості як повноправному члену суспільства, і включає цілеспрямовані (виховання) впливи та стихійні (реальна проблема) процеси. Саме процес соціалізації Василь Сухомлинський вважав найголовнішим в житті дитини, який має проходити у взаємозв’язку із формуванням колективу. Дитина з перших кроків життя усвідомлює, що її крик чи плач, рухи ніжок або ручок впливають на поведінку тих, хто задовольняє її потреби і бажання (мама, тато, бабуся чи дідусь). І ось тут В.Сухомлинський застерігає: саме з цього починається ненормальна, знівечена соціалізація: дитина починає пізнавати себе не з тієї сторони, з якої треба (перша зустріч з реальністю – це батьки та їх реакція). Пізнання себе як частини навколишнього світу, на думку Василя Олександровича,

починається у дитини тоді, коли все, що йде врозріз її бажанням, приносить їй неприємності. “Правильне включення в життя суспільства, правильна соціалізація можливі лише тоді, коли людина свідомо прагне до гармонії власного “я” з інтересами інших людей, не тільки вміє, а й намагається поступитися своїми бажаннями в інтересах спільного блага”, – вважав В.Сухомлинський [2, 476].

Наступним кроком у процесі формування вільної особистості є *довіра до людського організму*, яка істотно залежить від самого учителя. Якщо вчитель не довіряє дитині (індивіду), то він починає наповнювати її інформацією за своїм бажанням, тим самим не дає можливості дитині висловити власні думки, проявити власні емоції й почуття. Вся педагогіка Василя Сухомлинського, його діяльність були побудовані на повній довірі до дитини (людського організму). Педагог вважав, що самим лиховісним в справі освіти – не вірити в людину, і там де немає довіри до дитини, в добрий її початок, там вся педагогічна система розсипається в прах. Без віри в потенціал дитини, її добро не може бути ніякої педагогіки. “Виховання, – на думку педагога, – не беззаперечні накази старших і покірливе підпорядкування молодших, а спільна, напружена, складна духовна діяльність, в якій беруть участь дорослі й малюки” [3, 339]. Оптимізм, віра в людину – це невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й вихованця.

Наступним важливим аспектом, який виокремлював Василь Олександрович, є *щирість учителя*, як істотна складова праці вихователя і педагога. Вчителю може не сподобатись те, що зробив учень, проте це не означає, що скоєне – об'єктивно погане або поганий сам учень. Вчитель, якому недоступна радість спілкування з дітьми, вчитель, який не щирий з дитиною, – стверджував Василь Олександрович, – не розуміє дитячих почуттів і вчинків, не розуміє дитину як особистість. Діти дуже гостро відчувають щирість, відвертість дорослої людини.

Саме *цінування учня, його почуттів і думок* є вагомим підґрунтям до формування громадянина, вільної особистості. Вчитель, який цінує кожного учня, може повністю бути толерантним до страхів і вагань дитини, коли той зустрічається з новою проблемою, лише стимулює учіння бути вільним і свідомим громадянином.

Важливою, суттєвою складовою виховного процесу за В.Сухомлинським є *емпатія*, здатність вчителя розуміти реакції учня ніби зсередини. На думку педагога, такий вид розуміння майже ніколи не реалізується в класі, проте, якщо вчитель є емпатичним, це вносить у навчальний клімат дуже плідний аспект, – вважав Василь Олександрович. В своїх порадах молодим вчителям, батькам В.Сухомлинський радив звернути увагу про мудру здатність старшої людини – матері, батька, вчителя – розуміти й відчувати найтонші спонукальні мотиви й причини дитячих вчинків. Розуміти й відчувати саме те, що це дитячі вчинки. Неможливо пізнати дитину, її внутрішній світ, не любивши її, – вважав В.Сухомлинський. І чим більше пізнаєш тонкощі, особливості внутрішнього дитячого світу, тим більше любиш кожну дитину.

Життя дитини, її виховання, навчання і формування світогляду відбувається в людському середовищі, і саме ефективність виховного процесу залежить від того, яким чином відбиваються в цьому середовищі моральні здобутки людства. Дитині має бути притаманне таке поняття, як добро (яке має багатогранну спрямованість: активна діяльність, праця, любов до людей, чесність, правдивість скромність тощо).

Система роботи Василя Олександровича спиралась на урахуванні психологічних, фізіологічних та культурних особливостей розвитку дитини та їх практичному запровадженні в навчально-виховній роботі школи. Через такий комплексний і системний підхід педагог обґрунтував методологічні засади своєї “педагогіки гуманізму”, яка ставилася перед шкільним колективом, спрямовувала його діяльність і об'єднувала зусилля всіх у її досягненнях. Ідеї Василя Олександровича, його думку і поради залишаються актуальними і сьогодні.

Педагогічна спадщина В.Сухомлинського, його теоретичні розробки, досвід практичного впровадження новаторських ідей на сучасному етапі, в період модернізаційних

змін у галузі освіти набувають особливого значення. Науковий доробок Василя Олександровича належить до найяскравіших здобутків світової гуманістичної педагогіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 770 с.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 1. – С.403-447.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 334-339.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.3. – С.339.

УДК 371.14:37.015.6:373.5

З.В. Філончук

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В СУХОМЛИНСЬКОГО У ФОРМУВАННІ В УЧНІВ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ ЯК ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття розкриває роль педагогічної спадщини В.Сухомлинського у формуванні в учнів ставлення до праці як ціннісної основи економічної культури.

The article examines the role of pedagogical heritage of V. Sukhomlinskiy in the formation of attitude to work as valuable basis of economic culture among pupils.

Постановка проблеми. Сьогодні в суспільстві найважливіше значення надається виховній функції навчальних закладів, про що свідчить низка нормативно-правових актів. На створення системи виховної роботи спрямовують “Рекомендації до планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти”, розроблені Міністерством освіти та науки України.

Відповідно до них система життєдіяльності дитини, з метою її всебічного розвитку, повинна включати в себе шість видів діяльності: пізнавальну (навчальна), трудову (в т.ч. самообслуговування, суспільно-корисна праця, виробнича праця), суспільну (організаторська), художньо-естетичну, спортивно-туристську, ігрову. Основними видами діяльності через які здійснюється формування економічної культури є пізнавальна, трудова, суспільна. В програмі аналізу виховної роботи в класі рекомендовано досліджувати зміни в соціокультурному розвитку учнів, в тому числі розвиток економічної культури та культури праці [5].

Економічна культура людини проявляється в економічній поведінці. Рівень її розвитку встановлюється через відповідність економічної культури індивіда тим знанням, цінностям, нормам, які існують в певному суспільстві.

Провідне місце серед ціннісних стандартів в економічній культурі займає цінність праці.

Формування ставлення до праці, усвідомлення суті праці як економічної категорії, здобування знань та закладання основ світогляду відбувається в школі.

Головною педагогічною проблемою, яка повинна бути в центрі уваги школи та сім'ї, є трудове виховання. Так вважав В. Сухомлинський. Під працею він розумів діяльність, спрямовану на створення суспільного багатства і в школі прагнув не до “уроків праці”, не до гри в працю, а саме до праці [6].

Педагогічна спадщина В.Сухомлинського завжди була в центрі уваги освітянської спільноти і в наш час особливо потребує детального вивчення. Адже, незважаючи на зміни в політичній та соціально-економічній ситуації, є ті цінності, які становлять основу культури народу. До них належить і праця. Проте час вимагає дещо інших підходів до тлумачення цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У працях Л.Паламарчук, В.Мадзігона, В.Ковальчука, А.Розенберга, О.Сухомлинської та інших учених розкриваються різноманітні аспекти педагогічної спадщини В.Сухомлинського.

Проблема економічного виховання вивчалася А.Нісімчуком, В.Поповим, С.Шацьким, О.Шаком та іншими. Духовно-економічне виховання як особистісно орієнтовану технологію досліджує О.Варецька.

Мета статті полягає у визначенні ролі педагогічної спадщини В.Сухомлинського в формуванні в учнів ставлення до праці як ціннісної основи економічної культури.

Виклад основного матеріалу. Праця – є життєвою потребою людини, справою її честі і слави – зазначав В. Сухомлинський. Проте сама праця, без впливу на свідомість, без переконання словом не може забезпечити цілковитого успіху. “Ми домагаємося того, щоб на уроках перед учнями поступово розкривалося суспільне і творче значення праці,” – писав В.Сухомлинський [7: 108].

Він зазначав, що навчити дитину активно бачити світ, керуватися в праці переконаннями – одна з головних передумов виховання знаннями [9].

Сучасний учень, здобуваючи економічну освіту, повинен усвідомити як економічну сутність категорії “праця”, так і значення праці для особистого розвитку, самореалізації.

В економічній теорії праця – це, по-перше, цілеспрямована діяльність, що передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль. По-друге – це фактор виробництва (економічний ресурс), що охоплює людські ресурси: фізичні та розумові здібності, освітній та професійний рівень, виробничий досвід зайнятих у виробництві [2].

Праця як економічний ресурс є особистим надбанням кожного індивіда. Саме від людини залежить його (ресурсу) якість. В сучасних умовах дитина повинна усвідомлювати, що вона є власником цього економічного ресурсу.

Слід зазначити, що ресурс “праця” саме тим і відрізняється від усіх інших виробничих ресурсів, що його носієм є людина – жива істота і член суспільства. І продуктивність праці залежить не лише від технічної оснащеності праці, а й задоволення своєю роботою.

На думку В.Сухомлинського, “праця і тільки праця – основа всебічного розвитку особистості. Не може бути й мови про всебічний розвиток, коли людина не знає радості праці” [7: 152].

“З малку людина повинна пізнавати радість творчості для людей. Юність немислима без радості. Змужніння приносить інша радість – радість від думки, що я своєю працею дав людям. Це найважливіше – джерело морального багатства” [7: 320].

Сучасний учень іноді важко сприймає те, що на ринку праці продається послуга праці – потенційна здатність працівника створювати продукти і послуги. Цю послугу купують підприємці або держава, а продають наймані працівники. Незважаючи на автоматизацію та роботизацію виробництва роль особистого фактору зростає, що висуває нові вимоги не лише до кваліфікації, компетентності та знань працівників, а й до загальноосвітнього рівня. Культурна, освічена людина інакше розуміє відповідальність, є ініціативнішою, вимогливішою до себе [2].

Це дозволяє їй бути мобільною. В.Сухомлинський писав:” Саме завдяки тому, що людина оволодіває тонкощами, науковими основами улюбленої праці, вона відчуває потребу в збагаченні все новими і новими знаннями та вміннями. Часто буває так, що, заглиблюючись у тонкощі своєї праці, людина освоює суміжні, споріднені спеціальності. Але логіка праці в умовах НТП така, що оволодіння спорідненими спеціальностями, з одного боку, відкриває можливості переміни праці і, з другого, – допомагає удосконалювати майстерність, відкриває перед людиною ті сторони трудової діяльності, в яких праця піднімається на рівень творчості” [7: 158].

У наш час, як вважає Мудрик А., виховання ставлення до праці повинно бути наповнено іншим змістом вже тому, що змінилось ставлення до власності. Почуття господаря свого підприємства, своєї справи дозволяє уникнути відчуження, створює

передумови для ставлення до своєї праці як до засобу самореалізації, міра якої буде залежати від характеру, організації, а головне – позиції людини в процесі праці [4].

У цьому плані важливе значення має культура праці, тобто здатність правильно організувати робочий час і місце, знайти відповідні прийоми та операції для досягнення максимально корисних результатів та отримання високоякісної продукції (товарів або послуг). В.Сухомлинський писав:” Культура людини починається в трудовій культурі, в тому, що людина знаходить все нові й нові тонкощі і деталі діла, в якому далеко ще не все відоме, не все відкрито” [7: 157].

Для В.Сухомлинського праця є найвищим моральним принципом, обов’язком перед суспільством. Знайти, відкрити, затвердити в людині її трудове покликання, досягти, щоб кожен став справжнім майстром у будь-якій справі, щоб трудова творчість назавжди ввійшла в духовне життя та стала найсильнішим емоціональним стимулом діяльності – в цьому сутність ідейного та трудового виховання. Гармонія права та обов’язку, особистої праці в ім’я щастя та блага інших людей – це його моральний ідеал. Тільки при цій гармонії людина може бути справді щасливою та вільною [6].

В. Сухомлинський писав, що “дитина повинна навчатися втілювати свої бажання, прагнення у практичні діла. Мистецтво виховання і полягає в тому, щоб знайти таку суспільно корисну працю, яка б давала дітям змогу випробувати свої сили” [7: 92]. Він стверджував:” Підлітки, а тим більше юнаки і дівчата, повинні завжди відчувати себе учасниками праці, діячами, від зусиль яких певною мірою залежить доля суспільства, народу” [7: 95].

Як вважає дехто з сучасних педагогів відповідальне ставлення до праці як до основи благополуччя держави, суспільства та окремого індивіда перестало бути головною життєвою цінністю. Цінність праці у молоді насамперед визначається тим, наскільки вона сприяє задоволенню їх потреби в самореалізації [4].

У сучасних економічних умовах України особливої актуальності набуває формування в учнів позитивного ставлення до підприємницької діяльності. Один факт: на початку 2008 року у сфері малого та середнього бізнесу знайшло роботу майже десять мільйонів працівників, а це більше половини зайнятого населення [1].

На жаль, в учнів сформувався певний стереотип підприємця. Мало хто асоціює його діяльність із кропіткою, ініціативною, творчою, системною працею, усвідомлює, що розвиток підприємницької діяльності є запорукою успішного розвитку України.

Слід зазначити, що переважна більшість варіативних курсів з економіки має прикладний характер, що активізує та зацікавлює учнів і активізує процес вивчення ними економіки. Проведення практичних робіт, розв’язування задач, виконання вправ, проведення презентацій та екскурсій є невід’ємною складовою змісту програм зазначених курсів. Це дає можливість формувати і розвивати економічну компетентність учнів щодо захисту прав споживачів, організації та ведення власної справи, основ фінансових розрахунків та ведення сімейного господарювання, орієнтує учнів на професійну діяльність [3].

Трудове виховання учнів здійснюється в усіх видах праці, передусім у навчальній праці. В.Сухомлинський вважав, що розумова праця має таке ж значення для виховання, як і фізична. Він писав: “Учень, який здобуває знання, докладаючи власних зусиль, по-перше, дістає велике моральне задоволення, по-друге, ніколи не відступає перед труднощами. У подоланні труднощів він вбачає найважливіший засіб доведення істини” [7: 115].

Далі В.Сухомлинський наголошував: ”Дуже важливо, щоб учень оволодівав знаннями в процесі активної праці: бачив, усвідомлював, переживав результати своїх зусиль, розумів, що глибина знань, сталість умінь і навичок – усе це залежить від нього, а не є чимось фатальним, випадковим” [7: 116].

Поєднанню знань, переконань та їх практичній реалізації В.Сухомлинський приділяв саму щільну увагу. “Знання, які не застосовуються на практиці стають мертвим багажем,” – писав він. А важливим засобом застосування здобутих знань вважав виконання творчих робіт [7: 123].

Прикладом відповідальності, творчої ініціативи в праці для учня повинен стати вчитель. "Справжній вихователь вбачає велику небезпеку в тому, що учні стають споживачами знань, які він, учитель, вкладає їм у голови. Це найгірше, що може бути в педагогічній праці. Педагог-вихователь прагне до того, щоб учні бачили в ньому не байдужу людину, яка тлумачить явища навколишнього світу, а захопленого, допитливого дослідника, який завжди визначає свою ідейну позицію" [7: 102]. Досліджувати разом з учнями, працювати разом – так повинен діяти вчитель.

Висновки. Отже, в сучасних умовах людина є власником такого економічного ресурсу як праця, а значить самостійно приймає рішення щодо його використання та ставлення до процесу праці. Завдання суб'єктів педагогічного середовища полягає в тому, щоб навчити дитину працювати (діяти) та вміло використовувати працю (як економічний ресурс), вклавши максимум зусиль у формування її якості, виховувати особистісне ставлення до праці з позиції громадянського суспільства.

Вважаємо, що педагогічна спадщина В.Сухомлинського є джерелом великої любові до людей та до праці з людьми в інтересах суспільного розвитку, в інтересах народу.

Подальші дослідження. На нашу думку, подальшого дослідження потребують проблеми розроблення та впровадження в практику загальноосвітніх навчальних закладів конкретних програм щодо формування економічної культури учнів як складової системи навчально-виховної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дацюк Л. Підприємництво//Урядовий кур'єр. – 2009. – №33 – 8 с.
2. Загальна економіка: Підручник для 10 (11) класів середніх загальноосвітніх закладів (І.Ф.Радіонова, І.С.Кравченко, В.В.Радченко. За ред. І.Ф.Радіонової. – Кам'янець – Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 368 с.
3. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (для курсів за вибором). Ч.ІІ. – Кам'янець – Подільський: Аксіома, 2008. –384 с.
4. Мудрик А.В. Социализация и «смутное время». – М.: Знание, 1991. – 80 с.
5. Рекомендації до планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти //Інформаційний збірник МОН України. – 2008. – №34 – 35. – С.23-43.
6. Родчанин Е.Г., Зязюн И.А. Гуманист. Мыслитель. Педагог. Об идеалах В.А.Сухомлинского. – М.: Педагогика, 1991. – 112 с.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. – К., "Рад. школа", 1976.
8. Сухомлинский В.А. О воспитании / Сост. и авт. вступит. очерков С.Соловейчик. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.

УДК 373.3.091

В.П. Харченко

ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У СУЧАСНОМУ ДОШКІЛЬНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Статтю присвячено використанню ідей В. О. Сухомлинського у сучасному дошкільному навчальному закладі.

The article is devoted to the use of V. O. Sukhomlinsky's ideas in modern preschool educational establishment.

Постановка загальної проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що головна мета української системи освіти – створити умови для розвитку особистості. Закон України „Про освіту” наголошує: „Освіта – основа духовного, соціального, екологічного, культурного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є

всебічний розвиток людини як особистості, розвиток талантів, розумових і фізичних здібностей...” [4]. У статті 23 Конституції України зазначено: „Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов’язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [1: 7 – 8].

Освітні парадигми сучасності є орієнтованими не лише на масові педагогічні явища, а й на особистість дитини, що, у контексті інноваційних процесів, значною мірою сприяє гармонійному розвитку особистості кожного дошкільняти.

Надійним шляхом розв’язання визначеної проблеми є осмислення, узагальнення, оцінка досвіду минулого як багатого джерела ідей для подолання основних суперечностей сьогодення, а саме: спадщина Аристотеля, Демокрита, Я.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо тощо. У цьому зв’язку досвід вітчизняних педагогів має велике теоретичне і практичне значення, оскільки, поза будь-яким сумнівом, символізує собою демократичну педагогіку, одне з головних місць у якій посідає проблема формування особистості дитини, зокрема творчість А. Макаренка, К.Ушинського, В. Сухомлинського та інших, психологів Л. Виготського, П. Зінченка, С.Л. Рубінштейна тощо.

Метою дослідження є визначення та наукове обґрунтування проблеми використання ідей В. О. Сухомлинського у сучасному дошкільньому навчальному закладі.

Проблема виховного середовища як засобу впливу на духовний світ вихованців та чинника формування їхніх поглядів, переконань і звичок завжди була актуальною. А в умовах сучасного соціуму, коли виховне середовище є надто суперечливим і сприяє появі нахилів агресивності, девальвації цінностей, руйнації довіри і здоров’я людини, вона потребує особливої уваги.

У зв’язку з цим вважаємо за доцільне проаналізувати особливості виховного середовища та його складових у сучасному дошкільньому навчальному закладі за педагогічною системою В.О. Сухомлинського.

Так, педагог зазначав: „Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не тільки людські відносини, не тільки приклад і слово старших, не стільки традиції, що дбайливо зберігаються у колективі, а й речі – матеріальні і духовні цінності. Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими дітьми, речами, що збагачують духовне життя колективу” – це, на наш погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу [9: 89].

На сучасному етапі розвитку дошкільнього навчання та виховання обов’язковим елементом є, так зване, виховне середовище колективу, у ньому діти самі виховують один одного, допомагають один одному долати свої помилки. Якщо дитина „оступилася”, зробила щось недобре, образила когось, то у дитячому колективі обов’язково знайдеться кілька дітей, які підійдуть і роз’яснять, як правильно треба було зробити і нададуть пораду, як вийти із ситуації, що склалася.

Колектив – велика сила, яка допомагає вчитися жити у нашому, дуже непростому, суспільстві. Василь Олександрович вважав, що особа і колектив – це дві грані, дві сторони єдиного людського буття. Немає і не може бути виховання особи зовні колективу, оскільки „абстрактного колективу” без осіб не існує. Але, на думку вченого, справжній колектив формується лише там, де є досвідчений педагог, який щиро любить дітей. Дійсно у атмосфері відвертості, доброзичливості дитина прагне бути кращою, але не для того, щоб її похвалили, а з внутрішньої потреби відчувати пошану оточуючих, не втратити в їхніх очах своєї гідності.

Однак є й інший бік медалі, коли педагог з тієї або іншої причини не зміг створити міцний колектив. Тоді у дитячому колективі починаються розбіжності у поглядах, прагнення одного отримати лідерство над усім колективом. Починається гноблення слабких дітей як фізично, так і морально. І ось тоді дія на вразливу психіку дитини силою морального засудження колективу частіше за все призводить до того, що дитина „ламається”, стає лицемірною, або, що не менш жахливо, робиться жорстокою у сліпій ненависті проти всіх.

Василь Сухомлинський підтримував гуманістичні традиції навчання та виховання. Він пропагував виховання без покарань у навчальних закладах і стверджував, що цей процес має бути педагогічним принципом всього педагогічного колективу. Покарання Сухомлинський, на відміну від його попередників, розумів набагато глибше. „Виховання без покарання – це не вузька справа навчального закладу, – говорив В.О.Сухомлинський. – Це одна з найважливіших проблем... перевлаштування суспільства, його якнайтонших і найскладніших сфер – людської свідомості, поведінки, взаємостосунків” [8: 43].

За думкою вченого, розумове виховання передбачає набуття знань, формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу і потреби в розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, у застосуванні їх на практиці.

Розумове виховання відбувається у процесі одержання наукових знань. Але знання стають фактором розумового виховання лише за умови, коли вони є переконаннями особистості, її духовним багатством, якщо позначаються на ідейній спрямованості людини, на результаті її діяльності, на її суспільній активності та інтересах.

Головна мета розумового виховання – розумовий розвиток. Без нього, без гнучкої, живої думки неможливе розумове виховання, так стверджував В.О.Сухомлинський.

Важливими елементами розумового виховання є: праця, дослідження, експеримент, самостійне вивчення явищ, літературних джерел, різні досліди і дослідження тощо.

Нині розумовий розвиток у дошкільному навчальному закладі є необхідним складником всього процесу навчання та виховання. Прослухавши певну тему, діти разом з вихователем обговорюють, у яких випадках можна застосувати отримані знання. Звичайно, дуже часто трапляється так, що дитина з якихось причин не застосовує на практиці отриманих знань. І тоді на допомогу приходить колектив, який нагадує, що на занятті вже було розглянуто дану тему і що у такій ситуації необхідно вчинити саме так.

Розкриваючи зміст морального виховання, В.О. Сухомлинський із багатого спектра моральних якостей виділив людяність, доброту, чуйність, співпереживання, готовність прийти людині на допомогу. Спеціальними темами, на які педагоги не завжди звертали увагу, були виховання любові, поваги і доброти до батьків, родини, перш за все, до матері. В.О.Сухомлинський писав, що справжньою школою людяності є сім'я, ставлення до батьків, дідуся, бабусі, братів, сестер. Названа тема була центральною у виховній практиці педагога.

Іншою темою була тема позитивного прикладу у вирішенні завдань морального виховання. Сухомлинський говорив, що вчать слова, але захоплюють приклади. Педагог розробив програму формування моральних якостей особистості нашого суспільства. Центральною якістю у цій програмі була потреба робити людям добро, працювати на загальне благо і в цьому знаходити щастя, моральний сенс свого життя. В.О.Сухомлинський був переконаний, що для пробудження у дитини добрих почуттів до людей потрібно залучити її до діяльного піклування про них.

Одне з центральних місць у моральному вихованні педагог відводив формуванню правдивості, принциповості, прагнення відстоювати правду, домагатися її торжества, проявляючи при цьому наполегливість. Педагог навчав дітей пізнавати світ серцем, відчувати завжди той стан, у якому перебуває людина. Він глибоко розумів, що найскладніше у вихованні – це навчити дитину відчувати. Дитина, яка вміє відчувати іншу людину, стає людянішою, добрішою. Моральне виховання передбачає вплив на свідомість, волю і почуття людини. В.О.Сухомлинський не випускав із поля зору морального ідеалу особистості, формування громадянських поглядів, переконань, моральної позиції, моральної культури, емоційності, моральної дієвості і активності. Один із провідних принципів Сухомлинського – ніякого насильства над малюком. Діяльність дітей повинна ґрунтуватися на інтересах, зацікавленості, бажаннях, прагненнях до діяльності.

Справді, ми переконуємося майже щодня, що дитина як губка всмоктує у себе все, що скаже або зробить дорослий. Якщо дорослі зробили щось добре: поступилися місцем у автобусі літній людині, нагодували бездомне котеня, допомогли іншому у скрутний час, то,

звичайно, й дитина буде рости вихованою та чуйною. І, навпаки, якщо дорослі всім своїм еством доводять погані вчинки, як-от: вживають нецензурні слова або алкогольні напої, обманюють, ображають інших, то звідки ж дитина буде брати доброту у серці? Звичайно ж вона не знатиме, що таке взаємодопомога та взаємоповага.

Також В.О. Сухомлинський глибоко вірив у благородну силу праці. Якщо дитина вклала свою душу в працю для людей і знайшла у цій праці радість, вона не зможе стати недоброю людиною.

Завдання трудового виховання – працьовитість, усвідомлення необхідності праці, любов до дітей, потреба у праці. Трудове виховання розпочинається з навчання. Працею для дошкільника є думка, пізнання світу, одержання знань, формування поглядів і переконань. Яке ставлення до розумової праці, таке ставлення і до праці фізичної. Навчання стає працею, якщо у ньому є ознаки праці: мета, зусилля, результат. В.О.Сухомлинський був прихильником раннього залучення дітей до праці, рекомендувавши використовувати різноманітні її види. У праці повинні поєднуватися зусилля рук і думки. Праця має сенс у тому випадку, якщо у ній бере участь розум дитини і якщо в ній приховано великі виховні можливості. Система трудового виховання В.О. Сухомлинського ґрунтується на принципі поєднання навчання з продуктивною працею.

Сьогодні у дошкільних навчальних закладах є обов'язковим виховання у праці. Звичайно, праця має бути посилюючою для кожної вікової групи. Діти із задоволенням виконуватимуть різноманітні доручення вихователя: принесуть – віднесуть, подадуть – заберуть, квіти поллють, накриють у їдальні столи, допоможуть двірникові прибрати ігровий майданчик тощо.

Естетичне виховання – важливий елемент формування особистості. Не враховуючи інших факторів, людина стає людиною і завдяки тому, що навчилася цінити і творити прекрасне. Важливе місце Сухомлинський відводив формуванню потреби відчувати красу, зокрема у людині, у її праці, стосунках, вчинках.

Взагалі естетичне виховання охоплює всі сторони особистості. Воно включає такі джерела, як природа, мистецтво, людське суспільство. Донині під час екскурсій діти вчать пізнавати красу природи, виражати її за допомогою слова, музики, малюнка. Також важливим засобом естетичного виховання є казка, за допомогою якої дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, вчиться розуміти красу людських вчинків, стосунків, красу слова. Вихованець повинен не тільки відчувати, розуміти і цінити прекрасне. Основним завданням сьогодення є вміння педагога навчити дітей творити красу.

Висновки. Результати історико-педагогічного дослідження дають нам можливість акцентувати увагу на тому, що система дошкільного виховання базується на мудрості народної педагогіки й теоретичних положень педагогічної науки, що їх було сформульовано відомими педагогами і які у майбутньому мають бути втіленими у систему навчання та виховання особистості дошкільняти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Право, 2001. – 47 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. – Законодавство України про освіту. За станом на 14 грудня 2006 р./ Верховна Рада України: Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – С. 128-129.
3. Закон України „Про дошкільну освіту”. Законодавство України про освіту. За станом на 14 грудня 2006 р./ Верховна Рада України: Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – С. 115-140.
4. Закон України „Про освіту” // Освіта. – 25. 06. 1991. – С. 5.
5. Державна національна програма „Освіта”. Україна ХХІ століття. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Освіта України. – 2001. – 18 липня. – С. 4 – 6.
7. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978. – 283 с.
8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям // 4-е изд.– К., 1973. – 288 с.
9. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего гражданина. – К., 1976. – 286 с.

В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

На основі аналізу педагогічної спадщини В.Сухомлинського висвітлено думки видатного педагога щодо проблеми збереження здоров'я дитини. Розкрито психолого-педагогічні засади організації здоров'язбережувального навчально-виховного процесу.

On the basis analysis of pedagogical heritage V.Suhomlinsky is shown opinion on the problems of conservation child's health. Come out psychological-pedagogical basis of development conservations for health's of teaching and educational process

Постановка проблеми. Проблема людини та її здоров'я – віковична проблема, стрижнем якої є шлях до вільного, гармонійного розвитку особистості. Звісно, що основи здоров'я закладаються у дитинстві. Але більшість показників здоров'я дітей України характеризуються негативними тенденціями. Медичні працівники не перестають бити тривогу з приводу сучасного рівня захворюваності підростаючого покоління. За даними сучасних досліджень майже 90 % школярів мають відхилення у здоров'ї, понад 50 % – незадовільну фізичну підготовку, близько 60 % мають низький рівень фізичного розвитку. Екологічний, соціальний, економічний стани, які є в нашій державі на цей час не дають змоги покращити показники захворюваності. Невтішною також є і зорієнтованість педагогічного процесу, який не тільки не покращує становище, а й навпаки погіршує його.

Тому необхідно шукати нові шляхи, способи та засоби для покращення та зміцнення здоров'я школярів загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз педагогічної літератури свідчить, що до здоров'язбережувального педагогічного процесу зверталось багато видатних педагогів, таких як М.Драгоманова, О.Духновича, С.Русової, В.Сухомлинського, К.Ушинського. Наукові погляди на цю проблему можна розподілити за такими напрямками: валеологічний (І.Брехман, Г.Зайцев, М.Гриньова), психологічний (І.Бех, О.Хухлаєва та ін.) й педагогічний (В. Сухомлинський, Д. Белухін, О. Омельченко та ін.).

Також роблячи аналіз педагогічної спадщини видатних вчених, можна виділити декілька підходів до формування здоров'я в учасників освітнього процесу.

Культурологічний підхід розглядали Г.Апонасенко, С.Волкова, Л.Попова, О.Савченко та ін. В основу їхніх наукових поглядів покладене розуміння фізичної культури як невід'ємної частини загальної культури людини.

Фундаментом здоров'язбережувального навчально-виховного процесу, вважають Л.Ващенко, О.Овчарук, О.Савченко, є здоров'язбережувальна компетентність, тобто знання та вміння спрямовані на збереження власного та оточуючих здоров'я.

І.Бех, Є.Вайнер, О.Іонова, В.Сухомлинський, І.Якименська підтримували гуманістичний підхід до формування здоров'я у дітей, відносно до якого дитина виступає найважливішою педагогічною цінністю. У центрі навчально-виховного процесу вони ставлять учня, тому освітній процес треба пристосувати під дитину, а не навпаки, дитину під цей процес.

Людинознавча спрямованість педагогічних поглядів видатного педагога В. Сухомлинського, що виявляється у піклуванні про здоров'я дитини, про її психофізичний розвиток, свідчить про його небайдужість до цього питання. Тому, **метою статті** є висвітлення поглядів, практичного досвіду В.Сухомлинського щодо здоров'язбережувального навчально-виховного процесу.

Виклад основного матеріалу. В.Сухомлинський відмічав важливість педагогічного процесу у формуванні дбайливого ставлення до здоров'я дітей: «Турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Якщо вимірити всі мої турботи й тривоги про дітей, то

добра половина їх – про здоров'я» [6: 103]. Під час навчального року діти більшість часу проводять у навчальних закладах, тому саме на педагогів покладається відповідальне завдання по збереженню здоров'я учнів.

Спеціальні дослідження засвідчують, що саме стан здоров'я має одне з вирішальних значень у виникненні різних відхилень у поведінці дітей [2: 14]. Це відмічає у своїх наукових творах і В.Сухомлинський. Він звертав увагу батьків і педагогів, що одне із перших причин відставання, неуспільності є саме проблеми у здоров'ї дитини: «Приблизно у 85 % усіх невстигаючих учнів головна причина відставання в навчанні – поганий стан здоров'я, якесь нездужання або захворювання, найчастіше зовсім непомітне й таке, що можна вилікувати тільки спільними зусиллями матері, батька, лікаря і вчителя» [6: 48]. Василь Олександрович стверджував, що слабка розумова діяльність у більшості випадків не є результатом органічних чи функціональних змін у головному мозку, а є наслідком загального нездужання організму, самотинної ослабленості дитини. На його думку, найбільш точно сутність виховання цієї категорії учнів відбиває поняття «медична педагогіка», засадами якої повинні бути певні принципи, а саме: щадити легко вразливу хворобливу психіку дитини; усім стилем, укладам шкільного життя відвертати дітей від тяжких думок і переживань, пробуджувати в них життєрадісні почуття; ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться як до хворої [6: 52].

Видатний педагог був переконаний, що фізичний стан дитини та духовне життя є життєвопов'язаними, нерозривними та цілісними: «Добре, міцне здоров'я, відчуття повноти, невичерпності фізичних сил – дуже важлива умова життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності долати труднощі. Духовне життя дитини – її інтелектуальний розвиток, мислення, пам'ять, увага, гра, почуття, воля – великою мірою залежить від «гри» її фізичних сил» [4: 192-193]. Соматично ослаблена дитина не зможе радіти життю, як її повний сил одноліток, тому необхідно, у першу чергу, не спрямовувати корекційну роботу на психологічний стан дитини, а шукати причину і проводити фізично-оздоровчу роботу.

Так, наприклад, піклуючись про здоров'я учнів, В.Сухомлинський велику увагу приділяв різним видам загартування, особливо ранкова гімнастика й обтирання мокрим рушником [6: 386], а також для фізичного здоров'я школяра «особливе значення має загартування сонцем» [6: 389].

У своїх працях учений пише про свої висновки, що робота в лісі в морозний день, при яскравому лютневому сонці, – це чудесний спосіб зміцнення здоров'я, виховання стійкості й витримки [6: 391]. В.Сухомлинський говорив, що «праця й відпочинок у зимові дні були джерелом гармонії фізичного й духовного» [6: 393]. На жаль, сучасне шкільне навантаження учнів, велика кількість домашнього завдання, а також збільшення обсягу матеріалу, який направлений на самостійне вивчення, призводить до того, що діти рідше бувають на вулиці, під час перерв не бувають на вулиці. Дефіцит свіжого повітря може призвести до кисневого голодування організму, що дуже небезпечно для формуючого організму. Вчений, знаючи про це, вчив дітей правильному диханню під час відпочинку, роботи, ходіння, класних занять.

Педагог у своїх турботах про здоров'я підлітків і, насамперед, серця, дійшов до висновку, що «робота і відпочинок на свіжому повітрі, радість духовного спілкування в колективі, насолода красою буття – усе вкрай необхідне для того, щоб зміцнити серце саме тоді, коли воно в бурхливому процесі становлення, глибоких внутрішніх змін» [6: 393].

Тому, якщо не можливо зменшити обсяг матеріалу, який вивчається, то необхідно так організувати навчально-виховний процес, щоб діти частіше бували на свіжому повітрі: знову ввести режим шкільного розпорядку ранкові гімнастики на свіжому повітрі, уроки праці на повітрі, деякі уроки природничого характеру проводити у формі екскурсії.

На думку Василя Олександровича, «попереджаючи простудні захворювання, загартовуючи організм, зміцнюючи й оберігаючи серце, ми піклуємося про продовження життя» [6: 393].

В. Сухомлинський відмічав у своїх працях не тільки залежність духовного життя від фізичних сил, а й навпаки вплив душевної гармонії на фізичний стан учнів: «турбота про

людське здоров'я, тим більше про стан здоров'я дитини, – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не перелік вимог до режиму, харчування, праці, відпочинку. Це насамперед турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, і вінцем цієї гармонії є радість творчості» [6: 109].

Розкриваючи значення гармонії здорового тіла, В. Сухомлинський концентрує увагу на тому, що на неї впливає дитяча радість й творчість. «Не даючи можливості, міркуючи, пізнавати і, пізнаючи, міркувати, а це і є початок самоствердження, учитель без кінця мучить серце підлітка. Кілька років такого смикання, і воно грубіє, стає байдужим. Для такого серця часто немає нічого святого. Підсвідомість перестає бути чуйним охоронцем совісті. Але справа не обмежується моральними втратами. Велика шкода наноситься здоров'ю. Для тих, хто виховується в душі безсловесної покірності, характерне почуття пригніченості. Їм недоступно оптимістичне, життєрадісне світосприйняття» [6: 401].

Наполягаючи на творчій, дослідницькій побудові навчально-виховного процесу, В.Сухомлинський відзначав важливість дослідницького елемента в навчанні. Саме дослідження дає поштовх до креативних шляхів вирішення ситуації, а значить, – це шлях до нових відкриттів, до радості від пізнання. «Чому на сторінках, присвячених здоров'ю, мова йде про дитячу творчість? Тому що це дитяча радість, а без радості неможлива гармонія здорового тіла і здорового духу» [6: 11].

Він вважав, що для досягнення вершини гармонії тіла й духу – це перебування дитини під враженням казкових, фантастичних образів, зачарування природою – «красою полів, метінням зірок, нескінченною піснею коників і пахоців польових квітів» [6: 109]. Мешканцям як мегаполісів, так і невеликих міст, це побачити дуже важко, а точніше не можливо, тому це досягти на сучасному уроці можливо за допомогою технічних засобів навчання та живопису. Звісно, це не замінить живодайний потенціал природи, але трохи зменшить той дефіцит естетичної наповнюваності життя, який дає сьогодні.

Педагог розглядав здоров'я школяра як цілісну систему. «Анатомо-фізіологічні процеси, що відбуваються в цьому віці, настільки тісно зв'язані з духовним життям і формуванням свідомості, значною мірою відбивають майбутнє людини, що фізична культура вже не може обмежуватися культурою тіла й здоров'я» [6: 382]. Таким чином, він відзначає єдність духовного, психічного й фізичного аспектів здоров'я особистості.

Але усього цього можна досягти тільки за допомоги цілеспрямованого організованого здоров'язбережувального навчально-виховного процесу. В.Сухомлинський багато уваги приділяв педагогічно-доцільній організації процесу навчання, методам та формам викладання.

У першу чергу Василь Олександрович наголошував на тому, що підбирати навчальний матеріал відповідно до вікових особливостей дітей.

Так, «художнє, емоційно насичене мислення» – є характерною рисою молодших школярів, тому «істина, в якій узагальнюються предмети та явища оточуючого світу, стає особистим переконанням дітей за умови, що вона одухотворена яскравими образами, що впливають на почуття» [6: 18].

Виходячи з цього, на думку В.Сухомлинського, діти повинні не просто засвоїти знання, а пройти «емоційну школу – школу пізнання серцем» [6: 18].

Другим важливим моментом у формуванні здоров'язбережувального навчально-виховного процесу, на думку В.Сухомлинського, є запобігання перевантаження учнів. Вирішити цю проблему можливо, працюючи за наступними напрямками.

Насамперед, вважає великий педагог, навчальне навантаження слід розподілити за порами року. Він пояснює це тим, що «рік складається з періодів, у кожному з яких життєдіяльність людського організму різна. Добре відомо, наприклад, що навесні захисні сили організму послаблюються, на осінь – зміцнюються. Враховувати ці циклічні коливання особливо важливо в школі, адже ми маємо справу з організмом, який росте, розвивається, з мозком, який формується» [5: 488]. Тому, особливо в початкових класах, В.Сухомлинський радить до кінця лютого в основному закінчити вивчення теоретичних узагальнень, а весною

зосередитися на тих видах роботи, які поглиблюють, систематизують здобуті раніше знання, а також посилюють вироблення вмінь, необхідних для успішного навчання в подальшому.

В.Сухомлинський у своїх працях висловлює досить негативне ставлення до прийомів так званого ефективного, «прискореного» навчання, що само собою не може бути пов'язаним з формуванням здорової особистості. В їх основі, на думку вченого «...погляд на голову дитини як на електронний механізм, здатний без кінця нагромаджувати й засвоювати. Дитина – жива істота, її мозок – найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо й обережно. Поцінність розумової праці визначається не тільки й не просто її темпом і напруженістю, а насамперед правильною, продуктивною, розумною її організацією» [4: 193].

В. Сухомлинський вважає, що поспіх, нервозність недопустимі у школі, оскільки «надмірне розумове напруження призводить до того, що у дітей тьмяніють очі, затуманюється погляд, рухи стають млявими. І ось дитина вже ні на що не здатна, їй аби тільки на свіже повітря, а вчитель тримає її «в голоблях» і підганяє: швидше, швидше...» [6: 49].

Також, щоб запобігти інтелектуального перевантаження дітей під час навчання, на думку В.Сухомлинського, слід дотримуватись таких основних вимог:

- з малечку турбуватися про багатий інтелектуальний фон, на якому відбувається розумовий розвиток дитини в сім'ї, а тому постійно дбати про педагогічну культуру батьків;
- не допускати диспропорції в уміннях і знаннях;
- індивідуально підходити до учня, бачити розумову роботу кожної дитини;
- турбуватися про повсякчасний розвиток знань, щоб вони не залишалися «закостенілим вантажем»;
- не допускати, щоб «навчання перетворювалося в нескінчене надолужування пропущеного, не підтягувати без кінця «хвосту» [5: 489-490].

Виконання цих вимог можливе при дотриманні двох основних умов, а саме:

- розвиток багатогранного інтелектуального життя дитини, передусім, через введення учня у світ книжок, виховання любові, духовної потреби в читанні;
- надання учневі вільного часу, необхідного йому як повітря для здоров'я, правильно чергувати працю і відпочинок.

Не останнє місце у своїх дослідженнях В.Сухомлинський приділяє чергуванню видів діяльності, встановленню індивідуального для кожної дитини режиму праці й відпочинку, активізації учнів через фізичну працю, рух, ходьбу, біг, гру – оскільки без втоми не може бути здоров'я [6: 48-49].

Але великий педагог звертав увагу, що неможливе формування здорової особистості без зв'язку із сім'єю [6: 103]. Він надавав величезного значення постійним бесідам з батьками про здоров'я.

В.Сухомлинський зазначав про необхідність інформувати батьків про раціональний режим учнів дома (виконання вправ, читання, малювання тощо), щоб домашня розумова праця не була втомливою для дитини. Не менш важливим є усвідомлення батьками про необхідність відпочинку дитини, повноцінного сну (обов'язково при відкритій квартирці, а в теплі пори року – на свіжому повітрі; виконання вимог рано лягати спати і рано вставати), ранкової гімнастики, водних процедур по можливості у природних водоймах) [6: 48-49].

Окремо В.Сухомлинський звертає увагу на необхідність щодо важливого аспекту здоров'я, як раціональне повноцінне, здорове харчування, від якого залежить гармонійний, пропорційний розвиток частин тіла (правильний розвиток кісткової тканини, особливо, грудної клітки). Він радить батькам обов'язково давати дітям такі важливі для здоров'я продукти як мед («шматочок сонця на тарілці»), багаті на вітаміни та мінерали фрукти й овочі, насичені фітонцидами злакові рослини (пшениця, жито, ячмінь, гречка), лугові трави, горіхи тощо [6: 48-49].

На думку В.Сухомлинського, збереження й зміцнення здоров'я учнів у школі – це одна з головних проблем, що вимагають від учителів теоретичних знань і практичних умінь, але й валеологізації всього навчально-виховного процесу, спрямованого на формування високого рівня культури здоров'я школярів.

Висновок. Проведений аналіз педагогічної спадщини В.Сухомлинського дозволяє зробити висновок, що великий педагог велике значення приділяв саме здоров'язбережувальному напрямку навчально-виховного процесу.

Найважливішими умовами для збереження та зміцнення здоров'я учасників освітнього процесу є: організація освітнього процесу відповідно до вікових особливостей дітей, залучення у процес навчання мистецтва й трудової діяльності, дитячої творчості; належне забезпечення медико-гігієнічних умов (правильне харчування, зміна режиму праці та відпочинку, загартування та ін.).

Безперечними факторами успішності розв'язання проблеми формування здорової дитини є узгоджена взаємодія сім'ї й школи, батьків і педагогів, а також позитивний вплив особистості вчителів на процеси здорового розвитку учнів.

Перспективу **подальшого дослідження** вбачаємо у творчому осмисленні та впровадженні теоретичних положень та багатогранного досвіду В.Сухомлинського в сучасну школу з метою забезпечення умов для збереження й розвитку здоров'я дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горашук В.П. Валеологічні погляди В.О.Сухомлинського на навчально-виховний процес у школі // Проблеми педагогічних технологій: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2000. – № 3. – С.4-10.
2. Свириденко С. Здоров'я дитини – центр уваги вчителя // Завуч. – № 25 (103). – 2001. – 14 с.
3. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа: Обобщение опыта учеб.-восп. работы в сел. сред. шк. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1979. – 393 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори – К. Радянська школа, 1976. – Т. 1 – 654 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори – К. Радянська школа, 1976. – Т. 2 – 670 с.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори – К. Радянська школа, 1977. – Т. 3 – 670 с.

УДК 37.033

Т.Ф. Юркова

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІСТИЧНО-ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У даній статті розглядаються актуальні питання гуманістично-екологічного виховання учнів у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. Автор досліджує основні методи, прийоми, форми організації навчально-виховної роботи учнів, формування екологічних цінностей особистості, що є досить актуальним сьогодні.

The article focuses on actual problems of humanism and ecological bringing up the pupils revealed in pedagogical heritage of V. Suhomlinsky. The author investigates the basic methods and forms of studying and bringing up the pupils, forming their ecological values, that is actual enough nowadays.

У Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття) відзначається, що завдання освіти – сформувані покоління всебічно розвинутих, свідомих громадян. Метою Концепції неперервної екологічної освіти та виховання є підготовка молодого покоління, спроможного вивести людство зі стану глибокої екологічної кризи та формування екологічної культури особистості як форми регуляції взаємодії людини з природою [5: 17]. Концепція національного виховання визначає стратегію розвитку наскрізної системи виховання молодого покоління України, наповнення виховання гуманітарним змістом, який

узгоджується з кращими надбаннями цивілізації, орієнтований на соціалізацію, розвиток людини і відповідає потребам її самореалізації та актуальним завданням відродження національної культури, становлення Української держави.

Розвиток новітньої системи освіти базується на основних принципах національного виховання, серед яких з огляду на гуманізацію виховання виокремимо: народність – єдність загальнолюдського і національного (повага до мови, культури, спадщини, України, землі, людей України); природовідповідність виховання – врахування багатогранної і цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, учнівської та студентської молоді, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних і регіональних особливостей; культуровідповідність виховання – зв'язок з історією народу, мовою, культурою, мистецтвом, ремеслами, духовна єдність поколінь; гуманізація виховання – створення умов для формування найкращих якостей, здібностей дитини, гуманізація взаємин вихователя і вихованців, повага, довіра, милосердя, людяність, доброзичливість; демократизація виховання – особистість вихованців – вища соціальна цінність, право на його свободу, розвиток особистості, зв'язок між ідеями свободи, правами та громадською відповідальністю; диференціація та індивідуалізація виховного процесу – врахування у виховній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності розкриття творчої індивідуальності кожного.

Таким чином, основною турботою новітньої системи освіти на Україні, є людина, починаючи з дитячого віку, її всебічний розвиток, створення умов для формування кращих якостей, розвитку здібностей, становлення гідного громадянина Української держави.

Засновники гуманістичної психології А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, В.Франкл акцентували увагу на самоактуалізації особистості як вищій потребі людини. Як зазначає М.В.Левківський: «...психологи у своїх гуманістичних концепціях особистості вперше підходять до розуміння екологічної відповідальності, у першу чергу, за своє життя, навколишнє середовище та гармонійні взаємини між індивідами [6: 79]».

Проблеми гуманістичного виховання дітей та учнівської молоді посідають значне місце у сучасних наукових дослідженнях І.Д.Бега, І.А.Зязюна, П.А.М'ясоїда, І.Ф.Надольного, О.В.Сухомлинської та ін.

У педагогічній науці приділяється значна увага питанням екологічної освіти та виховання. Окремі аспекти цієї проблематики викладені в дослідженнях Г.О.Білявського, В.М.Бровдія, А.С.Волкової, В.В.Вербицького, Г.П.Пустовіта, Н.А.Пустовіт, Л.М.Шаповал, З.М.Шевців, С.В.Шмалей, В.Д.Шарко та ін.

Дана стаття має на меті проаналізувати педагогічну спадщину українського видатного вченого В.О.Сухомлинського, дослідити систему методів, прийомів, форм еколого-виховної роботи з учнями.

Вивчення, аналіз, упровадження в життя творчості В.О.Сухомлинського – важлива проблема сучасної педагогічної теорії і шкільної практики. Питанням вивчення теоретичних праць і дослідницької роботи видатного педагога-новатора присвячено чимало досліджень, статей, матеріалів конференцій. Так, у науковому доробку З.М.Шевців систематизовано й узагальнено педагогічні умови і напрями застосування педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського в екологічному вихованні дітей у навчально-виховному процесі та позакласній виховній роботі у загальноосвітній школі [15]. Педагогічну культуру батьків у спадщині В.О.Сухомлинського висвітлила у своїй науковій публікації В.Л.Федяєва [13]. Основні напрями використання гуманістичної спадщини педагога в системі підготовки спеціалістів Херсонського державного університету розглядаються в працях Л.В.Бабіч, Г.М.Кондратенко, О.В.Рідкоус [1]. Педагогічну систему В.О.Сухомлинського у вітчизняних дослідженнях (історіографічний аспект) представлено О.В.Сараєвою [8].

Видатний український педагог В.О.Сухомлинський був справжнім співцем природи, актуальним пропагандистом її цінностей. У славнозвісній Павлівській школі, де протягом багатьох років самовіддано він трудився, панував культ природи, прагнення єднання з нею. Дітей навчали відчувати, розуміти, цінувати і, головне, в міру сил, множити красу рідної

землі. Навчити любові, на думку В.О.Сухомлинського, можливо лише в діяльності, у вчинках.

Основним принципам гуманістичного та екологічного виховання учнівської молоді присвячені праці видатного педагога: «Моральні заповіді дитинства і юності», «Духовний світ школяра», «Як виховати справжню людину», «Методика виховання колективу», «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості», «Народження громадянина», «Павлівська середня школа», статті «Школа і природа», «Природа, праця, світогляд» та ін.

У статті «Школа і природа» В.О.Сухомлинський розглядає природу в двох аспектах: природа як джерело знань і природа – як джерело виховання. Для розвитку розумових здібностей, допитливості природа має виняткове значення. Педагог-гуманіст у своїх наукових працях «Павлівська середня школа», «Школа і природа», «Природа, праця, світогляд» підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути перш за все піклування про збереження родючості ґрунту. Посильна участь школярів у боротьбі з руйнівною стихією є школою громадянства, змужніння та господарництва, що, зазначає педагог, вчить дітей пізнавати ціну праці, землі і хліба.

У навчально-виховній роботі В.О.Сухомлинський повсякчас звертається до природи. Уроки серед природи – це ті дорогоцінні хвилини, коли вчитель доторкується до дитячого серця красою рідного краю. Значна частина уроків у початковій школі проходила у вигляді екскурсій, під час яких учні спостерігали за окремими явищами природи. Вони складали твори про те, що бачили довкола. Цей засіб висловлення думки поступово став для дітей таким же необхідним, як мелодія для музиканта.

Слід зазначити, що погляди педагога на досліджувану проблему відповідали не лише сучасним йому вимогам, але і набагато випередили свій час. Про визначну роль природи у виховній системі В.О.Сухомлинського свідчать такі його слова: «Не можна не враховувати, що життя наших дітей відбувається серед природи, природа входить у духовне життя дитини і як нерукотворна краса, і як сфера творчості, як поле, на якому створюється краса душі. Ми глибоко переконані в тому, що бережливе, турботливе ставлення до природи, праця, яка прикрашає рідну землю, – це найважливіша умова формування духовної краси... Усе це діти більше відчують серцем аніж розуміють, аніж міркують про це [9: 121]».

У творах В.О.Сухомлинського природа визначається як провідний чинник виховання. Він писав: «Багаторічний досвід навчально-виховної роботи переконує, що природа є не лише об'єктом пізнання, не лише сферою активної діяльності наших вихованців, а й частиною їх буття, взаємовідносин, всього ладу їх життя. Природа – величезної ваги виховний чинник, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу [9: 536–537]».

На думку Василя Олександровича, природа сама собою не виховує. Дитина стає розумною, прекрасною, доброю і непримиренною до зла за умови активного «взаємодіяння з природою». Якою ж, на думку вченого, має бути взаємодія школярів з природою? В.О.Сухомлинський так відповідає на це запитання: «Активно впливати на природу, але при цьому залишатися сином її, бути вінцем її творіння і водночас володарем її сил, по-синівському бережливо ставитися до неї – ось яку позицію треба виховувати в учнів у процесі їх взаємодіяння з природою [9: 554]».

Педагог вказував, що у дитини, яка вихована в умовах дефіциту спілкування з природою розвивається емоційна глухота, агресивність у ставленні як до людей, так і до об'єктів природи. Ось чому таким важливим є формування емоційно-естетичного, духовного світу учня, де переважає почуття співпереживання до всього живого.

Формування бережливого ставлення дітей до природного середовища здійснюється в процесі трудового, естетичного, морального, екологічного виховання. Кожен з цих напрямків сприяє формуванню в учнівській молоді усвідомлення необхідності знати про природу, відчувати її красу, читати її мову, зберігати її багатства.

Як зазначає автор монографії «Школа радості: еколого-виховна спадщина В.О.Сухомлинського» С.М.Глазачев, робота в Павлівській середній школі, якою керував педагог, будувалася таким чином, щоб з першого до останнього дня перебування в ній учні щоденно спілкувалися з природою. Для того, щоб активно впливати на формування в дітей гуманного відношення до природи, спілкування з природою, на думку педагога-новатора, повинно відбуватись у різних формах: через споглядання, працю, творчість, науковий пошук, милування, спостереження.

У Павлівській школі існувала ціла система методів, прийомів, форм організації екологічного та гуманістичного виховання школярів. Серед найголовніших методів, прийомів виховного впливу педагога на вихованців В.О.Сухомлинський виділяв такі: виховання словом; роз'яснення моральних понять, цінностей, норм поведінки; етичні бесіди (розробив Хрестоматію з етики); словесний вияв довір'я і недовір'я; навіювання; переконання, роздуми, створення казок – образів гуманної поведінки, взаємин; виховання прикладом: відношення до людей, довкілля, природи, Батьківщини, людства, Землі; системи методів організації діяльності і формування досвіду гуманної поведінки дітей: вправлення (добрі справи для людей, природи); організації спеціальних педагогічних ситуацій, які часто створювало саме життя і в яких проявлялися і закріплювалися гуманні почуття і якості молодших школярів; доручення гуманістичного спрямування; спонукання до творчої корисної діяльності; створення ситуації успіху тощо; стимулювання і оцінювання вчинків, поведінки, діяльності: (ухвала «ласкаве слово з сотнею відтінків»), заохочення, осуд, нагляд, заборона, обмеження, моральна підтримка та ін.; методи самовиховання, саморозвитку учнів.

Дуже різноманітні, наповнені високими гуманними ідеями були форми організації навчально-виховного процесу в Павлівській школі: незвичайні уроки казки, думки, творчості; різноманіття традицій у школі і сім'ї; різнопланові гуртки (їх було 60-70); екскурсії, подорожі по рідному краю; творча продуктивна сільськогосподарська праця молодших школярів. Будь-який виховний захід обов'язково поєднував «розум – серце – руки дитини». Навчання грамоті дітей шестирічного віку проходило через складну систему образно-чуттєвого сприймання дітьми довкілля: емоції – почуття – сприймання – уяви – образи навколишнього світу – образно-емоційне мислення – логічне мислення – запам'ятовування – застосування в різноманітній діяльності (малювання, читання, роздуми, спостереження).

В.О.Сухомлинський розглядав гуманізм як внутрішню, добровільну дію, вказував, що істинна гуманність – це несамопідкорення та жертвування своїм щастям заради інших, а переживання особистого щастя від турботи про них.

У великому тлумачному словнику сучасної мови «гуманізм» трактується як ставлення до людини, пройнятого турботою про її благо, повага до її гідності, людяність [3].

Як зазначає Т.В.Бутківська, «ціннісне ставлення до реальності є основою гуманізму» [2: 33].

Гуманістично-екологічне виховання, на думку В.О.Сухомлинського, починається з раннього дитинства. Школа великого педагога повинна стати сьогодні прикладом цілеспрямованого формування гуманної особистості. Однією з необхідних умов педагог-гуманіст вважав дбайливе ставлення до природного середовища: «Ми виховуємо у своїх вихованців погляди на природу як на цінність, яку неможна з жодними іншими цінностями ні співставити, ні порівняти [11: 36]».

У творчій спадщині видатного педагога червоною лінією проходить ідея гуманізації школи та освіти в цілому. Завдання екологічного виховання – сприяти накопиченню екологічних знань, виховувати любов до природи, прагнення берегти, примножувати її, формувати вміння і навички діяльності в природі. Гуманістичне екологічне виховання має за мету формування в учнівської молоді необхідної гармонії людини з природою, переконання їх у тому, що в разі розвитку цих зв'язків або їх порушення на людство чекають глобальні катастрофи [7].

Правильне сприйняття й осмислення природи – перший крок на шляху ціннісного ставлення до неї. Зупинка на цьому шляху надає процесу споглядального характеру.

Педагогічно організоване спілкування з природою поглиблює чуйність і сприйнятливості до її довершеності, стимулює розвиток потреби глибоко розуміти, цінувати, множити багатство і красу рідної землі. Важко не погодитись з В.О.Сухомлинським, який вважає, що якщо дитина виростила троянду лише для того, щоб милувалися її красою, якщо єдиною нагородою за працю стало насолодження красою і створення цієї краси заради щастя і радості іншої людини, – вона не здатна на зло, підлість, цинізм, безсердечність. Класичним зразком формування у школярів екологічних ціннісних орієнтацій щодо природи, стала розроблена педагогом методика і практика організації «школи під блакитним небом».

У Павлівській школі діяли центр дослідницької роботи юнацьких і науково-предметних гуртків та комітет охорони природи. В основі їх практичної діяльності лежала боротьба за збереження об'єктів навколишнього середовища й удосконалення вмінь і навичок дбайливого ставлення до природи. Ланки, що входили до складу комітету, називалися відповідно до напрямів практичної діяльності та мали власну емблему. Так, юні захисники саду – виноградні грони і яблука, друзі полезахисних смуг – кленовий листок і плоди абрикоса [14].

Таким чином, можемо зазначити, що в системі виховання В.О.Сухомлинського природа є і об'єкт, і засіб, і сутність діяльності людини. Постійне спілкування з природою – суттєво важлива частина виховного процесу. Перші «уроки мислення», вважав педагог, мають бути не в класі, не біля класної дошки, а серед природи. Кожне заняття мало свою тему, передбачало конкретне коло речей і явищ для спостереження. Тематами таких занять були: «Пробудження природи від нічного сну», «Дванадцять відтінків осіннього вбрання лісу – як їх назвати», «Живе і неживе в природі», «Кожне явище має свої причини», «Подорож краплі води», «Пшеничне зерно і колосок» та ін. Педагог закликав: «Ідіть в поле, парк, пийте із джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, допитливими, цікавими людьми [10: 39]».

Аналіз наукових опрацювань сьогодення засвідчує підвищення інтересу до вивчення різних аспектів проблематики і посилення тенденції розв'язувати екологічні питання в її руслі.

Тим чином, унікальний досвід видатного українського педагога В.О.Сухомлинського переконує, що найдоцільнішим шляхом виховання гуманного ставлення до природи є широка і всебічна діяльність учнівської молоді. Взаємодія з природою в Павлівській школі була поставлена на предметну основу, залучала дітей до конкретних справ, до збереження і примноження природних багатств. На голому, випаленому сонцем схилі учні розбили сад для людей, у іншому місці заклали виноградники, боролися із засухою, не відступаючи перед руйнівними силами стихії. Шкільна ділянка стала царством зелені і квітів, серед якого особливо виділялася алея троянд, які вирощували самі діти. За ініціативою Василя Олександровича кожен учень саджав на своїй ділянці Яблуню Матері, Яблуню Батька, Яблуню Бабусі, облаштовував Куточок краси тощо.

Вихователям належить прагнути до того, щоб завдяки праці його вихованців світ навколо них, став краще. Без цього неможна виховати свідомого громадянина нашої вітчизни. Заклик вірного сина своєї землі, пропагандиста ідеї української національної школи до того, щоб спілкуючись з природою, молодь навчалася любити і зберігати природу, охороняти її, знаходити сьогодні втілення в діяльності кращих учителів і педагогів України.

Отже, видатний український педагог В.О.Сухомлинський зробив надзвичайно цінний вклад в наукове осмислення і висвітлення найактуальніших проблем гуманістично-екологічного виховання учнів. Він запропонував багато корисних порад, дотримання яких допомагає вчителям виховувати в школярів дбайливе ставлення до природи, формувати психологічну готовність оберігати природні цінності всюди і завжди.

Дане дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми. На нашу думку, в перспективі потребують поглибленого вивчення питання, що стосуються забезпечення органічного взаємозв'язку гуманістично-екологічного виховання у процесі взаємодії сім'ї та загальноосвітньої школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабіч Л.В., Кондратенко Г.М, Рідкоус О.В. Використання гуманістичної спадщини В.О.Сухомлинського в системі підготовки спеціалістів: Зб. наук. праць. Педагогічні науки – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 50. – С. 26 – 29.
2. Бутківська Т.В. Ціннісний вимір соціалізації учнів // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С. 33 – 39.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
4. Глазачев С.Н. Школа радости: эколого-воспитательное наследие В.А.Сухомлинского – М., 1997. – 80 с.
5. Концепція неперервної екологічної освіти та виховання // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. – №14. – С. 17.
6. Левківський М.В. Екологічна відповідальність у соціокультурному вимірі // Взаємодія школи та громадських екологічних організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи: Матер. всеукр. наук.-прак. конф. – К: Центр екологічної освіти та інформації, 2004. – С. 78 – 83.
7. Мойсенюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 3-тє видання, доповнене, 2001. – 608 с.
8. Сараєва О.В. Вчитель в педагогічній системі В.О.Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету: Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Вип. 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 104 – 107.
9. Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд. Вибрані твори у 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.2 – 639 с., Т.5. – 639 с.
10. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 376.
11. Сухомлинський В.О. Школа і природа // Сов. педагогіка, 1970. – №5. – С. 36.
12. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1 – 670 с.
13. Федяєва В.Л. Педагогічна культура батьків у науковому доробку В.О.Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету: Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Вип. 8. – Миколаїв: МДУ, 2004. – С. 223 – 227.
14. Шаповал Л.В. Досвід В.О. Сухомлинського з організації природоохоронної діяльності учнів. – Харків: ХДПУ, 1999. – Вип. 10 – Ч.2. – 124 с.
15. Шевців З.Н. Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.: Автореф. дис. ... кандидата пед. наук / Ін-т педагогіки АПН України – К., 1994. – 24 с.

УДК 378

С.І. Якименко

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ – СКЛАДОВА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

У статті автор розкриває питання громадянського виховання молодших школярів як складової виховного процесу.

In the floor an author exposes the question of civil education of junior schoolboys as a constituent of educate process

Перед освітою України, яка стоїть на шляху демократичних перетворень, постають нові завдання. Одне з них – формування особистості громадянина правового демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві громадянськість розуміється як сукупність складних багатовимірних особистісних якостей, з-поміж яких вирізняються: громадянські чесноти,

громадянські знання та готовність брати участь у соціально-політичному житті країни (громадянська участь).

У сучасному розумінні до громадянських чеснот обов'язково додається повага до прав і свобод людини, відповідальність, відкритість та критичне мислення, толерантність.

Методологічним підґрунтям громадянського виховання учнів є погляди й думки відомих українських педагогів К. Д. Ушинського, І. Огієнка, Г. Г. Ващенко, Б. Д. Грінченка тощо. Однак особлива роль у розвитку ідеї громадянського виховання належить В. О. Сухомлинському.

Об'єкт дослідження – громадянське виховання учнів початкової школи.

Мета: розкрити значення громадянського виховання в початковій школі.

Завдання:

1. Визначити ідеї громадянського виховання в історії наукової думки.
2. Розкрити зміст поняття «громадянське виховання» в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Проблема виховання громадянина має тривалу історію в науковому дослідженні. Дослідники педагогіки античності (Г. О. Голубева, П. Є. Жураковський та ін.) вважають, що домінуючими в ній були дві тенденції: одна, що бере початок від Сократа, пов'язана з ідеєю громадянського виховання, друга, яку відстоював Антісфен Афінський, започаткувала традиції вільного виховання. Вивчення текстів античних авторів переконує, що найяскравішою животворною ідеєю, стосовно формування особистості, виступає ідея громадянського виховання – як відповідь на суспільну потребу привести у відповідність інтереси суспільства та інтереси особистості.

За Платоном, мета виховання полягає в тому, щоб здійснити такий вплив на людину, який би з дитинства спонукав її пристрасно бажати, прагнути стати досконалим громадянином". При цьому Платон відстоює первинність, пріоритет інтересів держави, а не особистості: "Ні спокуса, ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави". Однак найбільш позитивною рисою концентрації громадянського виховання Платона є розроблений ним принцип гармонії. У праці "Держава" він надає гармонії і морального, і соціального значення: гармонія, за Платоном, є сукупністю гідностей громадянина, яка виявляється в його зовнішності, вчинках, висловлюваннях і створюваних речах. Фактично в його творах ідея громадянського виховання вперше набуває концептуального оформлення. У цій концепції підкреслюється необхідність гармонійного взаємозв'язку морального, правового та політичного начал. Найвидатніший мислитель античності Арістотель обґрунтував ідею виховання переважно у працях "Нікомахова етика"/"Велика етика" і "Політика". Він ставить питання про розрізнення понять доброчесності людини і доброчесності громадянина залежно від державного ладу, вважаючи, що воно неодмінно зумовлюється останнім. Виходячи із принципу визнання рівності всіх людей як громадян держави, Арістотель зазначав, що громадянська доброчесність полягає в тому, щоб людина добре виконувала свою справу. "Доброчесність громадянина, – уточнює він, – очевидно, й полягає у здатності прекрасно і владарювати, і підкорятися". При цьому дана демократична вимога стосується, на думку Арістотеля, всіх громадян держави. Розкриваючи поняття "громадянське виховання" і "доброчесності громадянина", він висловлює судження про необхідність наявності в людині сукупності громадянських прав, бо "громадянином є переважно той, хто володіє такою сукупністю прав", "лише вільний громадянин повинен брати участь в управлінні справами держави". Отже, великий мудрець давнини підкреслював позитивний вплив законів на формування громадянськості. Арістотель також першим висловив думку про те, що громадянське виховання є основою благополуччя й стабільності існуючої держави. "Законодавець повинен поставитися із винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, сам державний лад завдає шкоди". Отже, завдяки зусиллям Сократа, Платона й Арістотеля ідея громадянського виховання, що виникла в античності як відповідь на суспільну потребу розв'язати суперечність між інтересами індивіда й держави, остаточно сформувалася і стала традиційною для всіх

гуманітарних і суспільних наук. Слід зазначити, що ця сама ідея, незалежно від впливу античності, виникла в різних ученнях Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, причому тут вона інтерпретувалася в рамках підпорядкування інтересів особистості інтересам держави. Виходячи з традицій громадянського виховання, численні автори пізніших часів різних країн підкреслювали необхідність формування такої особистості, для якої наявність усієї повноти громадянських прав, благо суспільства є настільки ж органічно необхідними, як і гуманність, дружба, прагнення до щастя, тобто особистості, для якої повага до законів – основа добродітності, а законне – тотожне справедливому.

Утвердження нових світоглядних цінностей здійснюється різними шляхами і засобами: політико-правовими, економічними, морально-етичними, науково-освітніми тощо. Але чи не найголовнішим і найефективнішим механізмом утвердження нової парадигми буття є трансформація світоглядних орієнтирів і переконань у процесі відтворення самої людини, тобто виховання особистостей, які характеризуються високим рівнем громадянської культури [3: 74]. І першість тут має не стільки злам світогляду зрілих членів суспільства, скільки формування нових орієнтирів у майбутнього покоління, не переобтяженого старими догмами. Саме молоді люди будуть будівничими суспільства нового типу, що актуалізує проблему виховання в них громадянської культури.

Підтвердження цієї думки знаходимо в працях сучасних вчених І.Беха, М.Боришевського, Н.Дерев'янка, В.Іванчука, С.Рябова, К.Чорної та ін. Дослідники визначають громадянську культуру як морально-психологічний стан людини.

Перші знання, переконання, уявлення про громадянські цінності та способи їх прояву, тобто першопочатки громадянської культури, дитина набуває в сім'ї. Саме під безпосереднім та опосередкованим впливом батьків у неї закладаються основи світогляду, формуються уявлення про національну свідомість та самосвідомість, моральність, традиції, норми поведінки, правила життя в громаді та суспільстві загалом. Родина, рід, родовід, народ, нація – поняття, що розкривають природний шлях розвитку кожної дитини, сприяють її становленню як громадянина.

Якщо для батьків такі цінності, як патріотизм, обов'язок перед суспільством, нацією, національні ідеали, моральні чесноти є визначальними, втілюються в реальній поведінці, діти сприймають їх як власні, навчаються долати розбіжність між справжніми та перехідними цінностями.

Зі вступом дитини до школи вона починає зазнавати цілеспрямованого впливу суспільного виховання, що сприяє розширенню, ускладненню її досвіду в царині громадянських цінностей та дійсних актів їх прояву. Школа має невичерпні можливості для здійснення громадянського виховання завдяки цілеспрямованому ознайомленню учнів з історією українського народу, його культурою, традиціями, звичаями та обрядами, формуванню в них уявлень про державний устрій країни, існуючі в суспільстві норми, правила, громадянські цінності. Вступаючи у численні взаємини в шкільному колективі дитина набуває вмінь розв'язувати конфлікти ненасильницькими способами, доходити порозуміння з оточуючими за допомогою діалогу, вчиться захищати права людини, зокрема свої права.

Пошуки оптимальних шляхів розв'язання проблеми громадянського виховання спонукають нас до вивчення педагогічної спадщини видатного педагога В.О.Сухомлинського. До теоретичного обґрунтування та практичної реалізації завдань громадянського виховання зверталось чимало дослідників (А.С. Бик М.Й. Боришевський, М.В. Богуславський, Н.П. Дічек, Г.В. Калмиков, В.А. Киричок, В.К. Кіндрат, М.Ю. Красовицький, М.І. Мухін, А.Я. Розенберг, М.І. Сметанський, Д.Ю. Стельмухов, В.О. Сухомлинська, К.І. Чорна та інші). В українському педагогічному словнику С.У. Гончаренка зазначається, що громадянськість – це усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище. Громадянськість є важливою моральною якістю людини. Громадянське виховання – це формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає

змогу людині бути юридично, морально і політично дієздатною. Основними елементами громадянськості є моральна і правова культура, що дає можливість людині виконувати свої обов'язки щодо своєї держави і з повагою ставитися до інших громадян. Головна мета громадянського виховання – виховання в людині моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, потреби в діяльності на благо суспільства [1: 75].

Практика громадянського виховання є ціннісно-діяльним процесом і забезпечує активізацію соціального функціонування особистості. Головна мета громадянського виховання, що визначає домінанту відповідної практичної діяльності, формування готовності і здатності особистості до позитивних змін соціального середовища; до її повноцінної самореалізації в суспільстві й державі в їх інтересах і власного розвитку. Становлення і розвиток особистості як повноцінного суб'єкта можливе лише за умови її активної взаємодії із соціальним середовищем, діяльної участі в цілеспрямованих змінах під час виконання соціально значущих і духовно-творчих завдань.

Видатний педагог стверджував, що протягом усіх років навчання в школі учням слід давати не лише систему знань з основ наук. Передусім дітей треба вчити жити, вчити найважливішої мудрості буття – громадянськості. «Громадянськість – це насамперед відповідальність, обов'язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові» [3: 429]. Покладаючи на людину відповідальність, суспільство розраховує, що цим самим воно виховує її в потрібному напрямі. У цьому розумінні моральна відповідальність особистості – це важливий регулятор поведінки людей у суспільстві, який орієнтує їхню діяльність в ім'я суспільних цілей. Моральна відповідальність ґрунтується на внутрішньому переконанні самої особистості, на її самосвідомості, почуттях і волі. Учений-педагог акцентував увагу на тому, що серцевиною нашої громадянськості є ідеали, вірність трудовому народові, готовність віддати свої сили й життя в ім'я своєї Батьківщини. Шкільний колектив – це школа громадянськості, а ідейно-громадянська основа колективу твориться внаслідок гармонії двох складових: почуття особистої честі й почуття обов'язку.

Через усі твори В.О. Сухомлинського проходить червоною ниткою ідея виховання дітей у душі високої громадянськості, тобто усвідомлення своєї відповідальності за все, що відбувається в країні. Учений визначив основні складові громадянськості особистості: знання, переживання, вчинки. Як цілісне особистісне утворення громадянськість включає емоційну культуру особистості (патріотичні, гуманні, правові, екологічні почуття) і громадянські якості (громадянська самосвідомість, гідність, совість, мужність, почуття громадянського обов'язку та громадянської відповідальності). «Громадянська діяльність, як стверджує видатний педагог, – це така праця, таке напруження фізичних і духових сил, коли для людини особистим, моїм, дорогим, рідним стає те, що належить не їй особисто, а громаді, колективу, суспільству... Громадянське виховання – це виховання на громадянських ідеях. А ідеї – то святині, здобуті, вистраждані людством, їх не повторюють щодня і на кожному кроці... Раджу всім, причетним до виховання: як вогню, бійтеся тієї гри в ідейність, яка, на жаль, буває в школі і про яку, на сором школі й педагогіці, газети інколи пишуть як про досягнення в ідейному громадянському вихованні» [2: 3]. Видатний педагог переконливо доводить, що основою громадянської самосвідомості особистості є патріотизм, любов до Батьківщини, свого народу. Він пов'язує поняття Батьківщини з рідною оселею, матір'ю, Україною. «Батьківщина починається зі шматочка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою».

В. О.Сухомлинський глибоко переконаний, що «громадянський початок – основна ланка морального виховання». Учений звертає увагу педагогів на соціальну орієнтацію як одну із найважливіших складових формування переконань, з'ясовуючи при цьому, як розвиваються і зміцнюються переконання в період моральної зрілості, який шлях від морального поняття до морального переконання.

Сьогодні вчителі в своїй роботі керуються настановою В.О.Сухомлинського: «Виховайте людину і ви виховаєте громадянина», оскільки розуміють, що виховання

громадянина України, озброєння учнів громадянськими знаннями з одночасним подоланням негативних впливів є надзвичайно нагальним і невідкладним завданням сучасної школи і суспільства в цілому.

В.О.Сухомлинський розглядав виховання особистості як поступовий процес формування світоглядних переконань у процесі вправлення у суспільно корисних учинках, як розвиток максимально широкої гами її почуттів і моральних переконань. Хоча педагог високо цінував повчання як виховний прийом, однак необхідно наголосити, що в його трактуванні повчання завжди було емоційно забарвленим, спрямованим на збудження, викликання у дитини чуттєвого руху, відгуку душі. Саме моральну емоційність системи виховання громадянина (за В.Сухомлинським) вважаємо її провідною, характерною ознакою: «Критерій оцінки наслідків виховання й самовиховання полягає передусім у тому, які громадяни виходять зі школи, що вони утверджують своєю працею і поведінкою, за що й проти чого борються, що люблять і що ненавидять. ...Життя тисячу раз переконує в тому, що підготовка дитини до отроцтва і юності неможлива без праці, але праця має бути особливою – такою, що матеріалізує найтонші рухи душі... Матеріалізація благородства, моральної краси в праці, у взаємовідносинах між членами колективу – один із найважливіших коренів того дерева, яке ми називаємо громадянськістю. Дуже важливо, щоб цей корінь ішов глибоко в дитинство» [2: 303–305].

Тривалий успішний досвід вихователя переконав Василя Олександровича у важливості розпочинати «матеріалізацію моральних багатств і цінностей у людських відносинах» якнайраніше, ще в ранньому дитинстві.

Василь Олександрович вважав надзвичайно важливим виховним завданням введення дитини як можна раніше у світ суспільного життя але не спостерігачем, а активним учасником, який відчуває і переживає своє залучення до суспільної діяльності, вважає долю Батьківщини глибоко особистою справою.

Висновки. Отже, досліджуючи проблему, ми дійшли таких висновків:

- завдяки зусиллям Сократа, Платона й Арістотеля ідея громадянського виховання, що виникла в античності як відповідь на суспільну потребу розв'язати суперечність між інтересами індивіда й держави, остаточно сформувалася і стала традиційною для всіх гуманітарних і суспільних наук;
- у вихованні громадянина велика роль належить початковій школі;
- громадянська освіта – це якісна характеристика як змісту, так і орієнтації освіти, коли якості громадянина виховуються всім укладом школи, зокрема й духом стосунків між дітьми і дорослими.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Передмова // Теоретичні засади формування громадянської культури школярів / Н. Дерев'янка: За ред. В. Костіва. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.3 – 6.
2. Дічек Н.П. Макаренко в світі: аналіз англійських студій. – К.: Наук. світ, 2005. – 305 с.
3. Доукина Е.М. Взаємодія сім'ї та школи в формуванні громадянської культури молодших школярів: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1993. – 134 с.
4. Концепція громадянської освіти в Україні // Педагогічна газета. – 2000. – С.4-6.
5. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори в 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад школа, 1971. – С. 283-582.
6. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку // Вибрані твори в 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 472-489.

Розділ 4

Теорія і методика професійної освіти

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розкриваються шляхи оволодіння педагогічною майстерністю в контексті гуманістичної спадщини педагога-гуманіста В.О.Сухомлинського.

The article describes the ways of mastering pedagogical skills in the context of V.Sukhomlinsky's humanistic heritage.

«Головним предметом у школі має бути людиноведення, а основою педагогічної майстерності – здатність розуміти і відчувати дитячу душу».

(В.О.Сухомлинський).

Василь Олександрович Сухомлинський, який віддав своє серце дітям, завоював серця мільйонів уроками людяності та доброти, широсердності й милосердя, уроками проникливого слова! Проникливе слово – само по собі мистецтво тонке, це і монолог, і діалог, в основі якого – нерозривна взаємоповага педагогів і учнів, ширий інтерес один до одного, співчуття та співпереживання.

Одна з особливостей педагогічної праці, за думкою В.О.Сухомлинського, заключається в тому, що вона має берегти маленьку дитину. Ця специфічна особливість потребує від учителя найвищого рівня володіння педагогічною майстерністю. У своїй роботі «Як виховати справжню людину» В.О.Сухомлинський, узагальнюючи досвід виховної роботи з учнями, переконливо й натхненно відмічає: «Працю вчителя не можливо ні з чим порівняти та зіставити. Ткач уже за годину бачить наслідки своїх клопотів, сталевар за декілька годин радіє вогняному потоку металу – це вершина його мрії; плугатар, сіяч, хлібороб за декілька місяців милується колоссям та горсткою зерна, зрошеного в полі... Натомість учитель має працювати роки, щоб побачити предмет власного творіння... Щохвилини, щомиті вчитель має бачити кожного з тридцяти або сорока своїх вихованців, знати, що він в цей момент думає, чим наповнена його душа, які прикrostі та образи турбують його [1: 171]».

Сухомлинський підкреслював, що в школі не має бути жодного педагога, якого би праця вчителя обтяжувала: «... Вчителю треба мати величезний талант людинолюбства та безмежної любові до власної праці і, передусім, до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливність почуттів, а без цих якостей праця педагога перетворюється на муку [1: 172]».

В.О. Сухомлинський наголошує на тому, що завданням учителя часто є узгодження та координація всіх впливів, що здійснюються на особистість. З метою образної ілюстрації цього твердження він вдається до порівняння праці педагога із працею скульптора: «Усе занепокоєння, усі прикrostі та вся творчість нашої справи в тому й полягають, що скульпторів декілька. Це і родина, і особистість вихователя, і дитячий колектив, і книга, і цілковито непередбачувані впливи, скажімо, знайомі, з якими подружила хлопчика вулиця... Якщо б усі ці сили діяли як добре злагоджений оркестр, як легко творили б люди! Але кожен майстер має власну вдачу та власний характер, власний почерк та, нарешті, власне уявлення про майбутнє створіння, власний етичний та естетичний ідеал. У кожного – схильність критично ставитися до творчості суперників, і він намагається не тільки пройтися різцем мармуровою цілиною, але й колупнути там, де щойно працювали руки іншого різьб'яра. Потім настає момент, коли й мармур перестає бути бездушною глибою, «скульптура» оживає, стає істотою, яка пізнає не тільки світ навколо себе, але й самого себе. І тоді бере ця істота власний різець та починає різьбити і навіть виправляти те, що зробили інші. Як мечі

схрещуються різці, летить мармурова крихта, а іноді від благородного каменя відколюються цілі куски. Звести все різноманіття впливу в єдине, домогтися, якщо є змога гармонії – завдання педагога [2: 12]».

Для розв'язання проблем формування педагогічної майстерності дуже важливим є цілеспрямоване звернення й використання творчої спадщини та науково-практичного досвіду В.О.Сухомлинського. Теоретична спадщина визначного педагога – це струнка й послідовна система поглядів на педагогічну майстерність учителя як складову його загальної культури. Складовими педагогічної майстерності (за В.О.Сухомлинським) є:

- **гуманізм** – ставлення до дитини як до найвищої цінності, яке проявляється у педагога через наявність доброти, любові, милосердя, чутливості;
- **педагогічні здібності** – комунікабельність, інтуїція, переконання, оптимізм, здатність до творчості;
- **педагогічна взаємодія** – професійний такт учителя, культура мовлення та спілкування з учнями, врахування психофізіологічних властивостей дитини.

Володіння педагогічною майстерністю, наголошував В.О.Сухомлинський, визначає ефективність праці вчителя-предметника, а майстерність педагога полягає в «олюдненні», натхненності професійних знань, котрі не просто безпристрасно доносяться до слухачів, а забарвлюються почуттями вчителя та висвітлюються як власний погляд на світ. Тому що, як стверджували стародавні люди, «думка входить у людину вратами почуттів», і «почуття передують знанням».

«Емоційне пробудження розуму» – метод Василя Олександровича Сухомлинського та його колег. Дитячий розум вони пробуджують, звертаючись не до розуму, а до почуттів, і лише через почуття – до розуму. Здається, прямий шлях: знання вчителя – знання учня. Однак цей найкоротший шлях виявляється найважчим, якщо не звернутися до провідника – **до почуття: «знання вчителя – почуття вчителя – почуття учня – знання учня».**

В.О.Сухомлинський, говорячи словами Януша Корчака, «поважає дитяче незнання» і терпляче, годину за годиною, рік за роком вибудовує педагогікою і психологією свого гуманістичного серця душу дитини та її знання. Не можна у зв'язку з цим не навести слова В.О.Сухомлинського: «Якщо педагогіку порівняти з майстернею, то психологія – це інструменти в ній: немає інструментів чи вони нікуди не годяться – від майстерні залишаться тільки стіни». Саме філігранне володіння інструментами у конкретній ситуації та у потрібний час надавало великому майстрові можливість проникати в сутність педагогічного явища, пізнання людської сутності.

Він був твердо переконаний у тому, що безліч шкільних конфліктів, які часто-густо закінчуються бідною, мають своїм джерелом невміння й небажання вчителя пізнавати дитячу душу, спілкуватися з учнями, вміло застосовуючи відточені прийоми педагогічного гуманістичного впливу.

Неодноразово висловлювався з цього приводу В.О.Сухомлинський. Сповнені болю сторінки його книг, присвячені «крику вчителя»; саме сполучення цих слів викликає внутрішній опір, оскільки слово вчителя – це понад усе знаряддя **людяності, чутливості та терпіння**. «Будьте обачливі, щоб слово не стало батоном, котрий, торкаючись ніжного тіла, обпалює, залишаючи на все життя грубі рубці. Саме від цих дотиків отроцтво й здається пустелею... Слово щадить та оберігає душу підлітка тільки тоді, коли воно правдиве й іде від душі вихователя, коли в ньому немає фальші, упередженості, бажання «вишпетити», «вчитати»... Слово педагога має передусім заспокоювати».

«Мудра влада педагога», як називав його В.О.Сухомлинський, – інструмент, котрий може в руках учителя стати знаряддям руйнації, а не тільки творіння. І для того, щоб використати його за призначенням, учитель має робити з дитиною «те, що підказали ... йому мудрі роздуми», а не те, «на що його штовхає миттєвий, швидкоплинний настрій».

Наведемо приклади трансформації мудрих гуманістичних думок і положень великого гуманіста сучасності у процесі роботи зі студентами на заняттях з педагогіки. В одних випадках робота будувалася шляхом постановки проблемних питань, наприклад, таких:

- Уроки людинознавства... уроки спілкування і доброти... Чи потрібні вони сьогодні? Як їх будувати? Чи слід обмежитися тільки уроками математики, фізики, біології, мови та літератури тощо?
- У чому полягає гуманістична сутність учительської професії?
- Мистецтво любити дітей – у чому воно?
- Як Ви вважаєте, що таке «добра людина» – професія чи ні? Що означає «бути доброю людиною» для вчителя?

В інших випадках студентів було залучено до духовної гуманістичної спадщини через роботу з крилатими висловлюваннями про гуманізм і гуманність, що дозволяє студентам «побачити» педагогічні ідеї у максимально сконцентрованій формі, як «згустки смислів», котрі максимально пробуджують власні думки.

За допомогою педагогічних афоризмів ми підвищували мотиваційних потенціал занять з оволодіння гуманістичною спадщиною визначного Педагога-Гуманіста-Людини В.О.Сухомлинського:

- Справжня гуманність означає перш за все справедливість.
- Добрі почуття повинні уходити своїми коріннями у дитинство, а людяність, доброта, ласка, доброзичливість народжуються у праці, турботах, хвилюваннях про красу оточуючого світу.
- Головним предметом у школі повинно бути людинознавство.
- Все, що ми називаємо вихованням, є велика творчість повторення себе у людині.
- Кожний твій вчинок відбивається на інших людях: не забувай, що поряд з тобою людина.
- ...Щоб співчувати, співпереживати, необхідна величезна культура почуттів... Хто найбільш неприторенні хама і неукі? Це безпросвітні тупиці у сфері почуттів.
- "Знання без виховання – це меч у руках божевільного" – я написав би великими літерами ці слова Менделєєва і вивісив би у кожній школі на найвиднішому місці.
- Красота – засіб виховання чутливої совісті. Вже у дитинстві людина повинна індивідуально освоювати естетичні цінності. Важливо, щоб це освоєння продовжувалось усе життя.
- Якщо ти з дитинства не навчився дивитись в очі матері і бачити в них тривогу або спокій, мир і збентеження, ти на все життя залишишся неуком.
- Вмійте бути милостивими до людських слабостей старих людей. Вмійте не помічати їхніх окремих слабостей.
- Старі люди мають право повчати, радити. Вмійте поважати це моральне право.
- Якщо люди говорять погано про твоїх дітей – це значить, вони говорять погане про тебе.
- Гуманне відношення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої і мудрої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути доброю немислима школа, немислиме виховання.
- Крик учителя заглушує, притуплює голос дитячої совісті.
- Мудрість влади педагога – це передусім його здатність все розуміти.
- Слово – завжди спільник, не заступник.
- Слово – найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною, пахучою квіткою, і живою водою, повертаючи віру в добро, гострим ножом, що колупнув ніжну тканину душі, і розжареним залізом, і грудками грязюки [4: 21-22].

Також у ході занять студентам пропонувалося провести спільно з викладачем подорож-роздум за сторінками робіт педагога-гуманіста В.О.Сухомлинського. Завдання цієї форми роботи полягало у формуванні гуманістичної педагогічної позиції студентів, у насиченні їх гуманістичними поглядами та підходами.

У якості прикладу наведемо зразок такої подорожі-роздуму за роботою В.О.Сухомлинського «Слово про слово». При підготовці до заняття було підготовлено ряд проблемних запитань, на які немає і не може бути однозначних відповідей. В якості

додаткового джерела для постановки відповідних проблем було використано публіцистичну пресу, доповіді на педагогічні та моральні теми, що звучали по радіо, телебаченню, невичерпні джерела народної мудрості, творча спадщина видатних філософів, педагогів, акторів, режисерів. Такі питання мали вигляд запитань-роздумів, а відповіді на них знаходилися в процесі спільних обговорень. Потім було організовано діалог-суперечку, діалог-обговорення, за результатами яких студенти писали педагогічні твори про значущість слова в житті людини, в їх власному житті, про силу впливу слова вчителя, підтверджуючи це прикладами зі шкільних вражень.

Наприклад, студентам було запропоновано такі уривки з вищезгаданого твору В.О.Сухомлинського: «Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людської природи. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Слово – це дещо на кшталт містка, яким наука виховання переходить у мистецтво, майстерність [3: 169, 176]».

Наведемо декілька уривків із педагогічних творів студентів.

Ольга М.: «Прикладів вражаючого впливу слова можна навести багато, адже у кожного з нас у житті були ситуації, коли здається – все! Безвихідь!... І все здається похмурим. У таких ситуаціях відчуваєш власну самотність, «непотрібність людям». І зненацька... тепла, дружня рука на плечі, спокійний голос: «Ну ось, знову сльози. Заспокойся. Давай краще помислимо, що можна зробити, чим допомогти. А наравітись ти завжди встигнеш». Не ручатимуся за всіх, але в моєму житті дружня підтримка є дуже важливою. Два-три слова, вимовлені від щирого серця доброю та щирою людиною, здатні не тільки зцілити душу, але й воскресити сили, котрі, як здавалося, були вичерпані, та кольори життя, котрі згасли...

А чи не так відбувається, коли лікар вселяє в серце хворої, часом безнадійно хворої людини, віру, і той виживає...

А приклад руйнівної сили слова я хочу навести конкретний. У нашому класі навчався хлопець. Непогана людина й товариш. Але... Було одне але... Він любив довго роздумувати, розмірковувати з приводу заданого запитання, зважити все... Не було в нього тієї миттєвої кмітливості, яку так люблять учителі в школі. Однак наполегливістю, старанністю він завойовував свої четвірки.

І ось одного разу на уроці хімії нова вчителька, зачекавши хвилину, поки він думав біля дошки, процідила крізь зуби: «Сідай! Тупиця!»

З того часу хлопця нібито підмінили. Закинув усе та тихо сидів на гальорці в класі, втрапивши будь-яке бажання вчитися. Адже він і до цього багато переживав, а тут – остання краплина».

Наталя С.: «Слово – основний спосіб вираження думки. Але найголовніше – це не просто якийсь запрограмований набір має бути, а залежно від ситуації, від характеру людини, від його здатності зрозуміти та почути звернені до нього слова. Адже те саме слово може по-різному діяти на різних людей: одного – морально вбити, а інший поставиться до нього абсолютно байдуже. Треба вміти користуватися словами, підбираючи ключі до кожної людини. Мені здається, що саме це вміння треба використовувати в школі при вихованні учнів. А ми часом у школі спостерігаємо абсолютно протилежне. Я хотіла б навести приклад з мого шкільного життя, коли слово не лікує, а калічить.

До Новорічного свята учні нашого класу вирішили підготувати програму. За допомогою до класного керівника ми не зверталися, вирішивши зробити все самотужки, а потім їй показати. Вона погодилася з нами, сказавши, що ми дорослі люди та вона повністю нам довіряє. За декілька днів до Нового року в нас усе було підготовлено, і класний керівник попросила нас показати їй програму Новорічного свята. Після цього вона висловила свою думку про підготовлену нами програму. Вона повідомила нам, що все не підходить, і потрібно зробити все заново. І сказано це було в такій манері, в такому тоні, що в нас одразу ж пропало бажання щось робити.

Для прикладу, коли слово лікує, хочу навести свою маму. Вона в мене вчителька. Я зростала разом з її класом і дуже добре знаю всіх. Цей клас був досить слабким. Моя мама

вважає, що до кожного треба підходити індивідуально. Кожному треба сказати своє, особливе слово. Дуже часто вона залишалася з кожним після уроків і тихо, спокійно поясняла все, що було незрозуміло учням на уроках. Вона вважала, що криком справі не допоможеш. І в майбутній своїй роботі вчителем я хочу бути схожою на свою маму».

Тетяна С.: «Дійсно, слово – найтонший різець... Скільки можна навести прикладів, коли єдине слово може викликати і біль, і смуток, і радість... Слово може ранили душу так, що потім вже буде складно вилікувати рани, все одно залишаться рубці...»

Пам'ятаю, ще у школі я нагрубилася своїй подрузі... У чомусь вона була неправа, у чомусь я. Ми посварилися, наша сварка продовжувалася три роки (з шостого по восьмий клас). І мене постійно гризло сумління. Напевно, було б не так важко, якщо б вона відповіла тим же на мої грубощі, але вона лише мовчки подивилася на мене та мовчки пішла... Її погляд переслідував мене на протязі цих трьох років. Нарешті я насмілилася просити пробачення... Вона посміхнулася і сказала: «Пробачаю...» Ось і все... А скільки радості одразу, яке полегшення, навіть життя здалося яскравіше та прекрасніше... А всього єдине слово...».

Про ті зміни, що відбуваються зі студентами під впливом дискусій, подорожей-роздумів за творами видатних педагогів, роботи з педагогічними афоризмами, написання педагогічних творів, можна зробити висновок, виходячи з таких даних. Результати роботи над вищезгаданою проблемою піддавалися кількісно-якісній обробці за допомогою контент-аналізу. В основу аналізу було покладено припущення, що під впливом цілеспрямованої роботи над формуванням гуманістичних основ діяльності у студентів переборюється формальне ставлення до проблеми, що вивчається, спрямованість на виключно теоретичне обговорення, ефективніше формується настанова на самовиховання та саморозвиток.

У якості критеріїв аналізу студентських творів було обрано такі. Якщо у творі студента були представлені тільки загальні роздуми про те, яку важливу роль грає слово у житті людини та діяльності вчителя, отже, він не зміг подолати бар'єр між абстрагованими від реальної дійсності знаннями та практикою, не відчуває потреби зайнятися самоаналізом. Подібні твори відносилися нами до I рівня результативності. Якщо в творі студент не тільки відмічав значущість слова, але й наводив практичні приклади, що ілюструють загальні роздуми, подібна робота відносилася до II рівня. У роботах III рівня з'являлися, нехай навіть поодинокі, але спроби здійснити самоаналіз, спроектувати загальні положення на себе, на особливості власної мовленнєвої діяльності. Якщо в тексті твору були хоча б первинні вказівки на те, що автор ставить перед собою завдання саморозвитку, самовдосконалення, підвищення рівня власної мовленнєвої діяльності, така робота відносилася до IV рівня. Нарешті, якщо студент відзначав, що вже працює над собою, має програму, або хоча б одне конкретне завдання щодо оптимізації власної мовленнєвої діяльності, то вважалось, що він досяг найвищого рівня розуміння сутності даної проблеми та впровадження її у практику власної діяльності. Подібна робота відносилася до V рівня.

У таблиці 1 наведені дані аналізу педагогічних творів студентів різних років навчання. У якості контрольних було обрано дві групи, де заняття велися традиційними методами. У двох експериментальних групах проводилися заняття з педагогіки, побудовані на ідеї гуманізму як мета-проблемі.

Таблиця 1.

Результати контент-аналізу творів студентів при роботі над проблемою мовленнєвої діяльності вчителя

Групи	Кількість студентів	Розподіл за рівнями (кількість студентів / %)				
		I	II	III	IV	V
Контрольні	49	19/38,8	13/25,7	10/20,7	5/10,5	2/4,3
Експериментальні	47	13/27,7	10/21,4	9/19,2	10/21,4	5/10,3

Отже, отримані результати свідчать про те, що запропоновані для проведення занять з педагогіки форми роботи, методи та прийоми, котрі базуються на виділенні системоутворювального фактора – гуманістичної спрямованості вчительської діяльності та спираються на спадщину видатних педагогів минулого і сучасності, містять більше можливостей для розвитку студентів, ніж традиційні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – К., 1975.
2. Сухомлинский В.А. Вижу человека // Литературная газета. – 1967. – 27 сентября. – 12 с.
3. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т. – Т.5. – Статьи. – С. 169, 176.
4. Барбіна Є.С. Гуманізація освіти: Навчально-методичний посібник. – Херсон: Айлант, 2001. – 60 с.

УДК 371.01

З.П. Милёхина, А.В. Москвина

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ВООБРАЖЕНИЯ В НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГОВ В СВЕТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ В.А.СУХОМЛИНСКОГО

Стаття висвітлює актуальність науково-дослідницької діяльності студентів спеціальності «Олігофренопедагогіка». Визначено роль науково-дослідницької діяльності у формуванні олігофренопедагога. Обґрунтовано необхідність розвитку уяви у студентів у процесі науково-дослідницької діяльності. Проблематика статті розглядається в контексті педагогічних поглядів В.О. Сухомлинського.

Article opens an urgency scientifically – research activity of students on a speciality «Oligophrenopedagogy». The role scientifically – research activity in formation special (oligophrenic) pedagogue is defined. The necessity development imagination of students in the course of formation scientifically – research activity is proved. Article problematics is considered in the light of the pedagogical views by V.A.Suhomlinsky.

«Мы живет в такое время, когда без овладения научными знаниями невозможны ни труд, ни элементарная культура человеческих отношений, ни выполнение гражданских обязанностей», – писал в XX столетии Василий Александрович Сухомлинский [12: 12.]. Как никто другой он понимал, что педагог не только профессия, но прежде всего «звание».

По сложности решаемых проблем, полифункциональности личностных качеств, требуемых от учителя, по степени ответственности возлагаемых обществом на него задач профессия учителя является наитруднейшей и наиболее благороднейшей среди многих других профессий, которые своей *созидательной сущностью* направлены на совершенствование самого главного, что есть на Земле, – Человека [1: 117]. Деятельность Сухомлинского – педагога пронизана глубочайшим убеждением: «Нет в мире ничего сложнее и богаче человеческой личности» [7].

Для Сухомлинского учитель – это «подлинный мастер», «знающий, думающий, опытный педагог», «первый светоч интеллектуальной жизни...» [8: 26].

Учителем, по мнению В.А.Сухомлинского, может быть только человек:

- «который любит детей, находит радость в общении с ними, верит в то, что *каждый ребенок может стать хорошим человеком*, умеет дружить с детьми, принимает близко к сердцу детские радости и горести, знает душу ребенка, никогда не забывает, что и сам он был ребенком»;

- «хорошо знающий науку, на основе которой построен преподаваемый им предмет, влюбленный в нее, знающий ее горизонты – новейшие открытия, исследования, достижения... который *обладает способностью к самостоятельному исследованию*»;
- «знающий психологию и педагогику, понимающий и чувствующий, что без знания науки о воспитании работать с детьми невозможно»;
- «в совершенстве владеющий умениями в той или иной трудовой деятельности, мастер своего дела...» [9, 40].

Современный образовательный процесс отмечен особыми тенденциями: по данным Министерства образования РФ, только 3 % российских детей рождаются абсолютно здоровыми, при этом 85 % детей – воспитанников детских садов и учащихся школ нуждается в помощи медицинского, психологического или коррекционно-педагогического характера.

Ученые свидетельствуют о возрастающем падении интеллектуального потенциала подрастающего поколения. Несмотря на то, что в России уже не один десяток лет ученые, методисты и практики работают в направлении развития интеллектуальных способностей учащихся, результаты этой работы в постсоветский период развития отечественной школы более чем скромные (А.Э. Симановский).

Современные исследования Н.М. Назаровой, В.А. Сластенина, Б.П. Пузанова, Г.Ф. Кумариной позволяют констатировать, что уровень достигнутого сегодня знания позволяет выделить среди многочисленных факторов, являющихся источниками отклонений в развитии человека, три основные группы: биогенные, социогенные и психогенные. При этом «поломки» и ограничения на уровне биологической организации человека встречаются не так часто (8 – 10% детской популяции). В то время как количество детей, пострадавших от неблагоприятных условий развития и нуждающихся вследствие этого в педагогической помощи, по обобщенным данным отечественных и зарубежных исследователей колеблется от 20 до 50%. Воспитание и обучение детей с ограниченными возможностями интеллекта – это особая область педагогической науки и практики.

Необходимость и востребованность оказания на уровне междисциплинарного, интегративного подхода *квалифицированной педагогической помощи* детям данной категории только начинает осознаваться российской педагогической наукой. По мнению Г.Ф.Кумариной, все возрастающая общественная тревога за положение в системе образования и судьбы детей риска, осознание необходимости усиления роли школы и педагогов в охране их физического, психического и нравственного здоровья, повлекли за собой формирование нового направления в школе – *коррекционно-развивающего образования*.

Специфичность и многоплановость задач коррекционного образования требуют от будущего олигофренопедагога профессиональной подготовленности в области социально-педагогической, консультативно-диагностической, психотерапевтической, собственно коррекционной деятельности.

Теоретический анализ исследований и практический опыт позволяют констатировать, что современный олигофренопедагог не всегда готов к решению проблем, с которыми он сталкивается в школе в силу общепринятых рамок практики, ограничивающих педагогический процесс традиционной формулой «обучение – воспитание».

Специфика профессиональной направленности олигофренопедагога проявляется в функциональном многообразии, многогранности его деятельности, и каждая из этих высвеченных временем новых граней – «развитие», «коррекция», «педагогическая помощь», «фасилитация», «исследование» и т.д., – востребует педагога, ориентирующегося не только в собственном предмете, но и интегрирующего на практике научные знания в области психологии, социологии, физиологии и медицины, имеющего опыт межличностного социального взаимодействия. Возникает необходимость в практическом переосмыслении и теоретическом обосновании подготовки учителя качественно нового уровня. А именно:

- *профессионала*, владеющего знаниями в области физиологии, психологии, социологии возрастного развития и способного оказать *психолого-педагогическую*

поддержку – то есть адекватное конкретной зоне актуального и ближайшего развития ребенка педагогическое действие, направленное на актуализацию его физических, психических и духовных сил в момент разрешения возникшей проблемы;

- *фасилитатора* (*facilitate* –облегчать), для которого личность школьника, его жизнь, свобода, духовное богатство и творчество – высшие человеческие ценности. Педагог-фасилитатор относится к воспитаннику как к ответственному и самостоятельному субъекту собственного развития, выстраивает взаимодействие на основе интенции к высшим ценностям, уважительного отношения к каждому человеку, отзывчивости, сопереживания, милосердия, толерантности;
- *педагога-исследователя*, способного к самостоятельному и в возрастающей мере творческому усвоению и применению знаний, умений и способов социальных отношений в учебном процессе на основе решения педагогически значимых проблем, которые служат развитию личности субъектов образовательного процесса – учителя и ученика.

Современный подход к высшему педагогическому образованию предполагает не только вооружение выпускников знаниями, но и *обеспечение профессиональной готовности учить и воспитывать, добиваясь гарантированных результатов.*

Успешное осуществление данных задач в вузе будет зависеть от правильного отбора из педагогической науки современных научных знаний, от умения соотносить возрастающую наукоёмкость современного образования с её качеством, эффективностью и практической значимостью, и, в целом, от подготовки *специалиста образования как будущего исследователя.*

«По самой своей логике, по философской основе, по творческому характеру педагогический труд невозможен без научного исследования. Если вы хотите, чтобы педагогический труд давал учителю радость, чтобы ежедневные уроки не стали скучной, однообразной повинностью, процедурой, ведите каждого учителя на дорогу научно-педагогического исследования», – звучит призывом мысль ученого-практика, обращенная в будущее [10: 2].

В Национальной доктрине образования Российской Федерации, рассчитанной на 2000 – 2025 годы, заложена в качестве концептуальной идея участия практикующих педагогических работников в научной деятельности.

Вследствие этого высшие учебные заведения приобретают новую, исследовательско-поисковую функцию, появляется необходимость переориентации образовательной политики на формирование у будущих учителей знаний, умений и навыков научно-исследовательской деятельности.

Исследовательская деятельность студентов – это процесс, формирующий будущего педагога путем индивидуальной познавательной работы, направленной на получение нового знания, решение теоретических и практических педагогических проблем, самовоспитание и самореализацию своих исследовательских способностей и умений [13: 42]. Так, учебно-исследовательская деятельность, направленная главным образом на создание условий для привлечения студентов к научным исследованиям, предполагает самостоятельное творческое исследование темы, что и позволяет сформировать необходимые для исследователя качества: умение соединять логику учебного и научного познания; методологию и методику научного анализа явлений и процессов изучаемой действительности; учебную и исследовательскую, коллективную и индивидуальную работу.

Учебно-исследовательская деятельность студентов, как важнейшая составляющая культурного пространства образовательного процесса, направлена на приобретение необходимых творческих навыков, знакомство с техникой эксперимента, с научной литературой (А.А. Лебедев, В.Я. Сердобинцев), она организуется педагогом с использованием дидактических средств косвенного и перспективного управления и направлена на поиск объяснения и доказательства экспериментально наблюдаемых или

теоретически анализируемых фактов, явлений, процессов, в которых доминируют самостоятельное применение приемов научных методов познания, в результате которой студенты активно овладевают знаниями, развивают свои исследовательские умения и способности (В.И. Андреев).

Другие ученые рассматривают научно-исследовательскую деятельность студентов, которая предполагает самостоятельное творческое исследование (Н.Я. Сердобинцев), позволяет сформировать необходимые качества исследования (Т.А. Стефановская). Это комплексная система участия студентов во внеучебных формах научной работы, основанная на принципах самостоятельности, добровольности, заинтересованности и направленная на углубление творческих качеств их личности (М.А.Байдан), это – процесс решения целого ряда научно-исследовательских задач как в учебное, так и во внеучебное время, результатом которого является тот или иной уровень сформированности исследовательских умений и навыков (В.Г. Недопасов).

Научно-исследовательская деятельность студентов включает умение соединять логику учебного и научного познания, методологию и методику научного анализа явлений и процессов изучаемой действительности, учебную и исследовательскую, коллективную и индивидуальную деятельность (М.Ю. Бокарев).

Таким образом, выделение учебно-исследовательской и научно-исследовательской деятельности весьма условно, поскольку эти виды служат одной цели – формированию готовности студентов к исследовательской деятельности. Эта цель включает выработку у студентов исследовательских умений, развитие творческой активности, самостоятельности и др. Основное различие учебной и научно-исследовательской деятельности студентов заключается в степени самостоятельности выполнения исследования и уровня новизны полученного результата.

Исходя из этого, научно-исследовательскую деятельность в педагогической сфере можно рассматривать как индивидуальное и коллективное взаимодействие исследователей, направленное на получение точного, объективного и системного знания о педагогической действительности, обогащающего и развивающего педагогическую культуру [13: 42].

Главной, определяющей научно – исследовательскую деятельность, целью является получение знаний о реальности. Целью и продуктом научно-исследовательской деятельности является получение объективного и системного знания о мире, человеке и его деятельности, потребность в самообразовании.

Сухомлинский подчеркивал: «Жизнь все больше требует постоянного обновления знаний. Без жажды знаний невозможна полноценная духовная, а значит, и трудовая, творческая жизнь. Следовательно, нам необходимо воспитывать органическую потребность в самообразовании» [11: 117].

Педагог-ученый писал: «Близость педагогического труда к научному исследованию заключается прежде всего в анализе фактов и в необходимости предвидеть» [10: 2]. Он был уверен, что «без предвидения и плана работа немислима...» [10: 7].

Для нашего исследования мы выбрали проблему, связанную с развитием воображения, так как именно воображение в функциональном измерении определяет прогностические умения будущего учителя. Вслед за В.С.Нургалеевым мы определяем: «воображение – есть когнитивный процесс и психическая деятельность, заключающаяся в творческом отражении и преобразовании в субъективно-новые сочетания перцептивных элементов эмоционально-чувственного и абстрактно-логического опыта индивида в процессе освоения им окружающего мира» [5: 52].

Философия представляет универсальными гносеологические функции воображения:

- быть связующим звеном между чувственностью и рассудком в деле познания [Кант, Хайдеггер, С.Катречко, В.Васильев];
- освободить духовную жизнь [Фихте];
- переводить сознание на новый метауровень, путем сотворения соответствующих априорных форм [С.Катречко];

- определять и обосновывать культуру и историю [Вышеславцев, Коллингвуд];
- подтягивать бытие до уровня реальности образа и иных реальностей [2: 15].

По классификации Немова Р.С. воображение выполняет ряд специфических функций:

- *представление действительности в образах* – т.е. отражать действительность в образах и иметь возможность пользоваться ими, решая задачи; эта функция связана с мышлением и органически в него включена [4: 266];
- *регулирование эмоциональных состояний* – т.е. управлять многими психофизиологическими состояниями организма, настраивая его на предстоящую деятельность [4: 266];
- *осуществление регуляции познавательных процессов и состояний человека* (в частности восприятия, внимания, памяти, речи, эмоций);
- *формирование внутреннего плана действий* – воображение является основой наглядно-образного мышления, позволяющего человеку ориентироваться в ситуации и решать задачи без непосредственного вмешательства практических действий [4: 261];
- *планирование и программирование деятельности* – для того, чтобы преобразовывать действительность на практике, нужно уметь преобразовывать ее и мысленно, этой потребности и удовлетворяет воображение [6: 345].

Следовательно, воображение в функциональном измерении является тем феноменом, который *осуществляет будущую практическую преобразовательную деятельность* через представляние, планирование, моделирование и программирование в идеальном психическом контексте, то есть идеализированное преобразование мира.

Таким образом, процесс обновления научно-исследовательской деятельности в педагогическом вузе требует разнопланового, многоаспектного подхода, создающего инвариантные условия для реализации все более возрастающих культурных, ценностных, научных, творческих и духовных запросов каждого студента. Современные подходы к высшему педагогическому образованию предусматривают учитывать требования мировой образовательной системы в становлении специалиста как субъекта научно-исследовательской деятельности, конкурентоспособного профессионала, владеющего опытом научно-творческой деятельности, целесообразно изменяющего образовательное пространство.

В связи с вышесказанным проблема развития воображения в научно-исследовательской деятельности студентов – олигофренопедагогов является актуальной для эффективного осуществления педагогического профессионального взаимодействия.

«Педагогическая наука отстает в той мере, в какой она не исследует десятки и сотни зависимостей и взаимообусловленностей воздействий на личность. Она станет точной наукой, подлинной наукой лишь тогда, когда исследует и объяснит тончайшие, сложнейшие зависимости и взаимообусловленности педагогических явлений», – считал великий педагог, ученый, исследователь и гуманист XX столетия [12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. Книга 1. Издательство Казанского университета. – 1996. – С. 565.
2. Борчиков С.А. Воображение как познавательная способность. Сборник научных статей. Фонд «Центр гуманитарных исследований». – М., 2001.
3. Национальная доктрина образования в Российской Федерации (проект) // Бюллетень Министерства образования Российской Федерации. – 1999. – № 11. – С. 3 – 10.
4. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. 4 –е изд. – Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.
5. Нургалеев В.С. Психологические факторы развития воображения в процессе когнитивной деятельности: Дис. ... докт. психол. наук. – Новосибирск, 1999.
6. Рубинштейн С.Л. Воображение // С.Л. Рубинштейн. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – С.-Пб., 2003. – С. 295 – 307.
7. Сухомлинский В.А. Вижу человека! «Литературная газета», 27 сентября 1967.

8. Сухомлинский В.А. Воспитание личности в советской школе. – К.: Радянська школа, 1965.
9. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа. – М.: Просвещение, 1969.
10. Сухомлинский В.А. Разговор с молодым директором. – «Народное образование», 1965–1966.
11. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. – М.: Молодая гвардия, 1971.
12. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1969.
13. Сычкова Н.В. Исследовательская подготовка студентов университета: Монография. – Магнитогорск: МаГУ, 2002. – 224 с.

УДК 37.032

В. Г. Рындак

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ
В. А. СУХОМЛИНСКОГО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА
ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ**

Стаття присвячена розгляду педагогічної системи морального виховання В. О. Сухомлинського як методологічної основи ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя.

This article is devoted to the aspects of the pedagogical system of moral education after V. A. Sukhomlinsky as a methodological guidelines of a future teacher.

Альфой и омегой своей педагогической веры В.А.Сухомлинский называл представление о счастье человека, заключающегося в его высокой нравственности. Только высоконравственный человек может быть счастливым.

В.А. Сухомлинский рекомендовал пробуждать у своих питомцев мысль, их личное отношение к миру. Бездумное, бесстрастное (еще хуже – равнодушное) отношение к материалу, запоминание фактов в процессе изучения материала без глубокой личной нравственно-эмоциональной их оценки таит в себе большую опасность – знания скользят по поверхности сознания, у человека нет убеждений, его голова – хранилище знаний, не самобытный, стойкий, принципиальный, убежденный ум личности. Педагог писал: «Мастерство воспитания заключается в том, что каждое прикосновение воспитателя к своему питомцу является в конечном счете побуждением к труду души. Чем тоньше и нежнее оно, это побуждение, тем в большей мере становится маленький человек воспитателем самого себя» [4: 26].

Основным содержанием нравственного воспитания он видел формирование таких качеств личности, как идейность, гуманизм, гражданственность, ответственность, трудолюбие, благородство и умение управлять собой, а суть нравственного воспитания определял как овладение воспитанниками моральным богатством общества и превращение их в нормы и правила нравственного поведения.

Нравственное воспитание в Павлышской школе было основано на непреходящих общечеловеческих ценностях: любви и сердечности, доброте и отзывчивости, щедрости души и бескорыстии и др. Через заботу о близких и окружающих, через формирование способности к сочувствию и сопереживанию школьники усваивали нормы нравственности.

Целостная программа начальной школы гражданственности построена В. А. Сухомлинским на общечеловеческих нормах нравственности:

1. Ты живешь среди людей. Не забывай, что каждый твой поступок, каждое твое желание отражаются на окружающих тебя людях. Знай, что существует граница между тем, что тебе хочется, и тем, что можно. Проверь свои поступки вопросом к самому себе: не делаешь ли ты зла, неудобства людям? Делай все так, чтобы людям, окружающим тебя, было хорошо.
2. Ты пользуешься благами, созданными другими людьми. Люди дают тебе счастье детства. Плати им за это добром.

3. Все блага и радости жизни создаются трудом. Без труда нельзя честно жить. Народ учит: кто не работает, тот не ест. Навсегда запомни эту заповедь. Лодырь, тунеядец – это трутень, пожирающий мед трудолюбивых пчел. Учение – твой первый труд. Идя в школу, ты идешь на работу.
4. Будь добрым и чутким к людям. Помогай слабым и беззащитным. Помогай товарищу в беде. Не причиняй людям зла. Уважай и почитай мать и отца– они дали тебе жизнь, они воспитывают тебя, они хотят, чтобы ты стал честным гражданином, человеком с добрым сердцем и чистой душой.
5. Не будь равнодушен к злу. Борись против зла, обмана, несправедливости. Будь непримирим к тому, кто стремится жить за счет других людей, причиняет зло другим людям, обкрадывает общество.

Главным во всей системе воспитания он считал нравственную активность ученика. И сегодня актуальной остается программа самовоспитания моральной культуры, представляющая собой ряд требований. Их ставит перед собой воспитанник в нравственных отношениях с другими людьми.

У каждого из нас есть своя школа. Мне судьба подарила Павлышскую среднюю школу, в которой училась 10 лет (с 1955 по 1965 годы). Память хранит школьные традиции. Одна из незабываемых — День Матери — это чествование в школе наших матерей. К этому дню мы готовили индивидуальные подарки и концерты, выставки поделок своим мамам. А пятиклассники встречали матерей, дети которых погибли в Великую Отечественную войну. И сейчас не могу забыть волнение при встрече с ними. Одетые в черные платья, белые платочки — это мои односельчане. В этот день их морщины разглаживались улыбкой. Это был праздник, название которому трудно дать. Милосердия? Возможно. Когда звенел звонок с урока, дети провожали их домой с цветами. И сегодня эти праздники нужны для души. Нужны тем, у кого погибли дети, родные в стихийных бедствиях, горячих точках и т.п., но еще больше тем, кто организует их.

Поздравить с пятидесятилетием Василия Александровича пришли все жители — бывшие ученики, их дети. В поселковом клубе, как говорят, яблоку негде было упасть. Василия Александровича пригласили на сцену. Он обвел глазами зал, поклонился всем, сбежал по ступенькам вниз — в первом ряду сидела его мама, Оксана Авдеевна. В зале все встали, а они поднимались на сцену: Мама и Сын. Еще один урок Сухомлинского.

Позволю себе остановиться ещё на одной традиции. В мае мы все шли на сельское кладбище, возлагали венки, изготовленные нами, на могилы дедушек, бабушек, отцов, матерей, внуки, дети которых учились в наших классах. Это наши односельчане, мы помнили их разными, а Андрей Федорович Барвинский, наш классный руководитель, о каждом вспоминал что-то хорошее. Так в старших классах и я стояла у могилы отца и чувствовала поддержку своих одноклассников и добрую память о нем. Соучастие, сопереживание — слагаемые человеческого в уроках, которые мы вынесли из стен нашей Павлышской школы.

Заболел в Павлышской школе ученик, учитель сразу спросит, кто вчера был у него, чем помог, сам с ребятами пойдет проведать выздоравливающего. Василий Александрович и ко мне, десятикласснице, приходил в больницу, принёс яблоки, беседовал с врачами. Было приятно, а как же, сам директор школы у тебя в гостях. «Будь добрым и чутким к людям», — завещал В.А. Сухомлинский. Утвердить в воспитанниках доброту, сердечность, отзывчивость, готовность прийти другому на помощь — как важно и сегодня понять ценность этой элементарной, азбучной истины школьного воспитания. Ведь с этой истины начинается школа и учитель.

В.А. Сухомлинский ввел этику в структуру педагогической науки, наполнил ее педагогическим содержанием.

В.А. Сухомлинский верил в могучую, безграничную силу воспитания примером, силой слова воспитателя. Как убедительны и сегодня его советы «Как воспитать настоящего человека» (любовь к Родине; отношение к людям и долг перед ними; отношение к

родителям, родным, близким; понимание жизни, добра и зла в ней; любовь к знаниям, к школе, учителю; дружба, любовь, семья; отношение к красоте в природе и обществе)!

Духовно-нравственная сфера личности учителя — это феномен, относящийся к процессам смыслостроительства и потому принципиально не доопределяемый, опосредуемый деятельностью человека по саморефлексии своих состояний, принципов, сознания и самосознания и потому интенсивно развивающийся. Это «единый синхронистический акт, в который с самого начала вовлекаются все его образующие».

Духовность — творческая сила, направляющая активность личности учителя. Духовность — не статичный критерий развитости его определенных характеристик и не самодостаточное основание для приближения к высшим телеологическим ценностям, а процесс и способность ориентироваться на высшие ценностные инстанции в своей жизнедеятельности, тем самым интенсифицируя культурное саморазвитие. Мотивационной основой духовности являются духовные влечения, заключающиеся в стремлении личности к достижению такого состояния бытия, которое основывалось бы на ценностно опосредованных формах активности или относилось бы к ценностным воззрениям учителя. Истоки саморазвития состоят в приобретении учителем возможности движения от того, что у него есть, к тому, чего он не имеет, и для этого ему необходима свобода как условие и основа полноценной и гармоничной самореализации.

Помогать ребенку в его духовно-нравственной работе в процессе обучения в школе — значит:

- учить осмысливать свои действия и поступки, отношения и взаимодействие с людьми, свои цели и замыслы;
- помогать воспринимать все происходящее вокруг себя открытой душой, учить быть «открытым миру», все принимать неравнодушно;
- соотносить поведение и деятельность с высокими нормами нравственности, созданными культурой;
- учить действенному проявлению сочувствия, нравственной деятельности, направленной на поддержку человека (Л.Куликова).

Духовно-нравственное становление личности воспитанника продуктивно только тогда, когда образование выстраивается «в горизонте личности» — как для него, так и для ученика, который при этом определяет для себя перспективы жизненного продвижения, производя «ревизию» своих возможностей, выявляя противоречие между наличным и желаемым уровнями своей подготовленности к взрослой жизни, создает личностное мотивационное обеспечение саморазвития, а затем начинает целенаправленное самостоятельное воспитание в себе важнейших качеств, от которых зависит успешность его самореализации в жизнедеятельности.

В этом убеждает опыт Павлышской средней школы В. А. Сухомлинского, его труды.

Ориентацию на нравственные ценности в теории и практике В.А. Сухомлинского условно можно разделить на три фазы:

I. Присвоение ценностей общества личностью.

II. Преобразование личности на основе присвоения ценностей.

III. Прогноз, целеполагание, проектирование.

Присвоение ценностей общества личностью, отмечает В.А. Сухомлинский, характерно для ребёнка с первых шагов его сознательной жизни: «Среди многочисленных средств воздействия на юное сердце важное место принадлежит музыке. Музыка и нравственность — это проблема, ожидающая глубокого изучения и исследования. Песня утверждает поэтическое видение мира. Родная песня раскрывала перед детьми слово родной речи как бесценное духовное богатство народа. Благодаря песне дети воспринимали тонкость звучания слова» [4: 171]. Такие нравственные понятия, как «добро и зло, справедливость и несправедливость, правдивость и ложь, откровенность и лицемерие, верность и вероломство, красота и пошлость, осмысливаемые в младшем школьном возрасте в образе ярких картин и представлений, запечатлеваются в эмоциональной памяти на всю жизнь».

Поэтому ориентацию на нравственные ценности в этом возрасте В.А. Сухомлинский рекомендовал осуществлять так, чтобы хорошее познавалось, осмысливалось и переживалось ребенком на образцах прекрасного, обладающего большой притягательной силой, а плохое чтобы не только правильно оценивалось, но и активно осуждалось. Уже в том, что ребенок мысленно одобряет хороший поступок и осуждает плохой, заключается его активная деятельность.

Главная особенность младшего школьного возраста в том, что для «маленьких детей» многие вещи кажутся удивительными не столько потому, что они не осмысливают их сущности, сколько потому, что они переоценивают свои силы и возможности». Эта особенность представляет большие возможности для постепенного формирования их нравственных убеждений. Размышляя над особенностями данного возрастного периода педагог писал: «Детство – важнейший период человеческой жизни, не подготовка к будущей жизни, а настоящая, яркая и самобытная, неповторимая жизнь. И от того, как прошло детство, кто вел ребенка за руку в детские годы, что вошло в разум и сердце окружающего мира, – от того в решающей степени зависит, каким человеком станет сегодняшний малыш» [4: 12].

Именно в младшем возрасте в Павлышской школе раскрывали перед детьми общечеловеческие нравственные ценности, учили их азбуке морали. «Общечеловеческую азбуку нравственности мы стремимся одухотворить гражданской активностью и самостоятельностью. Не просто знать, что такое хорошо и что плохо, а действовать хорошо». Таким образом, В.А. Сухомлинский обосновал главный принцип современной теории воспитания: знание – эмоциональная оценка – поступок.

Наряду с осмыслением таких понятий, как добро и зло, честь и бесчестие, справедливость и несправедливость, В.А. Сухомлинский видит необходимость раскрывать перед воспитанниками и сущность таких нравственных ценностей, как «любовь к Родине, героизм, стойкость, мужество в борьбе за свободу, честь, независимость, величие и могущество Родины».

В контексте современного образования эти мысли Учителя своевременны и подкреплены конкретными рекомендациями. Например, «нравственные ценности следует раскрывать перед юными сердцами в ярких образах, захватывающих мысль и волнующих душу, пробуждающих стремление к нравственному идеалу. *Verba docent, exempla trahunt*, – говорит мудрая латинская пословица (слова учат, примеры увлекают)».

Итогом многолетнего труда учительского и ученического коллективов Павлышской школы является хрестоматия нравственных ценностей – описание тысячи подвигов, совершенных людьми, верными своей Родине, идеалам трудового народа, своим убеждениям.

Показателями присвоения нравственных ценностей личностью являются нравственные убеждения, характеризующие духовный облик человека, единство мысли и поступка, слова и дела в его поведении.

Многолетняя практика В.А. Сухомлинского подтвердила правомерность его теории формирования нравственных убеждений. Их прочная, незыблемая основа «закладывается в детстве и раннем отрочестве, когда добро и зло, честь и бесчестие, справедливость и несправедливость доступны пониманию ребенка лишь при условии яркой наглядности, очевидности морального смысла того, что он видит, делает, наблюдает. Мы добиваемся, чтобы добро, честь и справедливость приносили ребенку личную радость, а зло, бесчестие, несправедливость – огорчение, тревогу, даже личное горе».

И далее: знания превращаются в нравственное убеждение с поступка, с привычки, насыщенных глубокими чувствами, личным отношением к тому, что ребенок делает, что делается вокруг него. «Поступок приносит переживание правоты, волнует ребенка, оставляет в его душе чувство радости, бодрости, духовной приподнятости».

Час классного руководства в Павлышской средней школе я бы назвала часом доверия. Осмысления жизненных проблем, своего отношения к миру и себя в этом мире. Приведу

пример, как использовалась «Хрестоматия по этике» на часе классного руководства. Прозвенел звонок. Учитель читает эпизод «Мама, папа, Люда и Сережа по субботам ходили поливать цветы на дедушкиной могиле. В одну из суббот мама взяла кустик розы и предложила посадить его на могиле, которая находилась рядом с дедушкиной и которую давно никто не посещал. «Зачем мы будем сажать цветы на чужой могиле?» – спросил Сережа. «Что бы Вы ответили Сереже, дети? – обращается учитель к своим воспитанникам. Обсудите этот вопрос дома с родителями, братьями, сестрами, одноклассниками и вернемся к нему через неделю».

Задание для семьи было традиционным и это не оказалось неожиданным. В течение недели учитель время от времени интересовался, как идет подготовка к часу классного руководства.

И вот этот час наступил. Учитель повторил вопрос, ученики отвечали, как сами думают, как подсказали родители.

«А давайте послушаем, что ответил Сереже папа», – сказал учитель.

Все замолчали в ожидании. «Чужих могил, как и чужого горя не бывает».

Над классом повисла тишина, а потом снова зашел разговор о том какие в их семьях были аналогичные случаи, как они поступили. Дети задумались. Слова не прошли мимо их сознания. Так ненавязчиво «Хрестоматия по этике» В.А. Сухомлинского входила в жизнь. Убеждала в истинности суждения, формировала нравственную позицию павлышских школьников, нравственные убеждения.

Преобразование личности на основе присвоения ценностей обеспечивается наличием идеала; согласованностью «Я реального» и «Я идеального»; самооценкой; устойчивостью; статусом в коллективе.

Прислушаемся к словам В.А.Сухомлинского: «Если в детские годы важнейшим источником духовной жизни человека является мир вещей – их суть, причинно-следственные связи и зависимости, то в годы отрочества перед ним открывается мир идей».

Воспитанник в годы отрочества начинает философствовать – мыслить широкими нравственными понятиями. Все, что происходит в мире, касается его личности.

К стабильным ранговым показателям жизненных ориентиров будущего учителя мы относим такие как «счастливая семейная жизнь» (в разные годы – от 91 % до 96 %, «здоровье» (от 89 % до 92 %), «воспитание собственных детей» (за исключением 1997 г. – от 84 % до 86 %), «материальная обеспеченность» (от 81 % до 87 %).

В то же время отношение студентов – будущих учителей – к ряду жизненных ценностей за этот период заметно изменилось. Наблюдается неуклонный рост из года в год значимости для них «продвижения по работе» (соответственно, 18 %, 58 %, 60 %, 63 %, 70 % оценок высшим баллом). К сожалению, также линейно сужается уровень предпочтения таких жизненных ориентиров, как «полноценное приобщение к культуре» (59 %, 48 %, 40 %, 32 %, 27 %), «физическое совершенство» (55 %, 48 %, 49 %, 48 %, 40 %).

Величины некоторых показателей изменялись «волнообразно», но, в конечном счете, снизились. Так произошло с оценкой высшим баллом ориентаций на «развитие своих способностей» (с 76 % в 1992 г. до 68 % в 2006 г.), на «авторитет, уважение окружающих» (с 66 % до 56 %), на «постоянное самообразование» (с 74 % до 56 %). Причем, во всех случаях наблюдается рост показателей в первый период мониторинга (с 1992 г. по 2000 – 2003 гг.) и снижение в последнее время (с 2003 по 2006 гг.).

То есть наблюдается общий процесс переориентации массового сознания в условиях рыночных реформ на ценности утилитарно-прагматического порядка. Следовательно, дальнейшая эволюция ценностных ориентаций, духовного облика будущих и действующих педагогов будет определяться главным образом перспективами развития российского общества в целом, характером и темпами совершенствования системы образования, мерами по улучшению материального положения учителя, повышению его социального статуса [1: 41-42].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гендин А.М., Дроздов Н.И., Сергеев М.И. Эволюция ценностных ориентаций выпускников педагогического вуза (по материалам мониторинга 1992-2006 гг.) // Альма-матер, № 10. – 2008. – С. 41-42.
2. Рындак, В. Г. Учитель Сухомлинский: уроки на завтра / В. Г. Рындак; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, Федер.агентство по образованию, Оренбург. гос. пед. ун-т. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2008. – 512 с.
3. Рындак, В. Г. Уроки Сухомлинского. – М.:Педагогический вестник, 2003. – 340 с.
4. Сухомлинский, В. А. О воспитании / Сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1988. – 270 с.
5. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. – М.: Просвещение, 1979.
6. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. – М.: Молодая гвардия, 1975.

УДК 378

Л.В. Бабіч, М.В. Браїло

ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТВОРИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО У ДІАЛОЗІ З СУЧАСНИМИ ПРОБЛЕМАМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

У даній статті проаналізована актуальна проблема теорії і практики виховання молоді.

The actual problem in theory and practice of education of youth is analyzed in the given article.

Постановка проблеми

У сучасній мережі вищих навчальних закладів України існує значна кількість університетів класичного типу, які спрямовані на універсальність підготовки спеціалістів, у тому числі тих, які будуть працювати у соціально-педагогічній сфері. Психолого-педагогічний компонент у підготовці студентів класичних університетів зменшено. Актуальним стає пошук додаткових резервів для формування професійної етики випускників класичних університетів, які будуть працювати в системі освіти. Теоретичні основи професійної деонтології на сьогодні недостатньо розроблені. До програм навчання студентів класичних університетів введено курс «Деонтології», який викладається з використанням наукових основ, які розроблені для окремих напрямків професійної етики. Існують підручники з педагогічної етики, які не відповідають сучасним вимогам. Саме це і викликає необхідність звернення до історії педагогічної науки з метою дослідження й використання тих систем, які можуть бути використаними для побудови методології сучасної професійної етики.

Проблема професійної етики знайшла своє яскраве виявлення у творах видатного вітчизняного педагога ХХ-го століття Василя Сухомлинського, творчість якого набула світового значення. Гуманістична педагогіка Василя Сухомлинського містить науку і практичну основу для розвитку професійної деонтології.

Сьогодні продовжується дослідження наукової спадщини В.О.Сухомлинського. Методологічна основа гуманістичних ідей в педагогічній спадщині В.Сухомлинського досить ґрунтовно досліджена. Значний внесок у вивчення наукового доробку педагога-гуманіста В.О.Сухомлинського зробили вітчизняні вчені М. Антоненко, Л.Бондар, А.Борисовський, М.Боришевський, В.Г.Бутенко, Є.С.Барбіна, М.С.Вашуленко, І.А.Зязюн, Г.М.Кондратенко, В.Л.Федяєва, а також донька педагога – академік О.В.Сухомлинська. З'являються роботи, в яких досліджено окремі напрямки розвитку етико-педагогічних ідей В.Сухомлинського. Для впровадження цих ідей в практику виховання потрібно проаналізувати їх співзвучність сучасними аспектами морального виховання молоді. На

сучасному етапі розвитку освіти ускладнилися проблеми виховання (у зв'язку зі змінами потреб людини, її соціальними прагненнями і ціннісними орієнтирами тощо). У період глибоких економічних і соціально-політичних перетворень в Україні великого значення набуває гуманізація різних сфер життя людини і, насамперед, сфери її освіти і виховання. Науковий аналіз та об'єктивна оцінка ідей Василя Сухомлинського, пов'язаних з формуванням професійної етики, необхідні для побудови методологічних основ сучасної деонтології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема професійної етики розроблялася вченими різних століть, починаючи з Давньої Греції, де вперше було введено термін «Деонтологія». Деонтологічні норми в античний період були розроблені Гіппократом. На розвиток деонтологічних знань впливали й релігійно-церковні ідеї, й ідеї Відродження, й прогресивний розвиток різних соціальних формацій, кожна з яких мала своє ідеологічне підґрунтя. Розробкою основ громадської етики займався англійський філософ і правознавець XVIII століття І. Бентам. Значний внесок у розвиток деонтології зробили педагоги минулих століть. Зокрема, у творах видатних вітчизняних педагогів П.Русина, Ю.Дрогобича Є.Славинецького, Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, О.Духновича, К. Ушинського, М.Грушевського, В.Винниченка, Г.Ващенко, В.Сухомлинського, А.Макаренка, закладено наукові основи етичного виховання людини. Кожне суспільство висуває власне бачення проблеми формування професійної етики. У зв'язку з тим, що суспільство змінюється, стає більш складним, змінюються концепції моралі, якими воно керується, що відображено у творах науковців, які належать різним історичним та соціальним умовам. Для з'ясування філософських аспектів професійної етики велике значення мають роботи таких філософів: Аристотеля, І.Кона, Г.Тульчинського, А.Лосева, В.Біблера, В.Малахова та інших. Ряд учених займалися розробкою теорії деонтології, у т.ч.: Ю.Аракелов, Б.Джегутанов, Де Джордж Ричард Т., С.Гусарев, І.Зязун, С.Погребняк, С.Сливка, О.Тихомиров, В.Ткаченко. Сучасні автори, які розробляють основи деонтології, звертають увагу на її професійну спрямованість (медична деонтологія, юридична деонтологія, соціальна деонтологія, педагогічна деонтологія, ділова етика тощо). Системне дослідження особливостей ділової етики можна знайти у книзі Де Джорджа Ричарда Т. «Ділова етика», про популярність якої свідчить те, що книга витримала вже п'яте видання та широко використовується при підготовці магістрів науки про управління підприємствами [1]. Творча спадщина Василя Сухомлинського містить теоретичні основи педагогічної деонтології та систему етичного виховання педагогів. [2]. Для розробки теорії сучасної педагогічної деонтології важливо розглянути ідеї Василя Сухомлинського у діалозі з сучасним розумінням етики вчителя.

Метою статті є аналіз публіцистичних творів В. Сухомлинського у діалозі з сучасними проблемами педагогічної деонтології.

Результати дослідження.

У дослідженні ми виходимо з концептуальних засад, які представляють професійну етику, як складовий елемент моральності, яку можна визначити як «систематичне бажання усвідомити наш індивідуальний і суспільний моральний досвід так, щоб встановити правила, які повинні керувати поведінкою людей, створити цінності, яких потрібно дотримуватись, а також виховати такі риси характеру людей, які їм корисно у собі розвивати» [3: 34]. Методологічною основою дослідження є ключові положення сучасної теорії особистості: гуманістичні принципи розвитку людини, які дозволяють бачити значущість і цінність кожної особистості. Наше дослідження засноване на ідеях Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття) [4].

Сучасній вищій школі потрібне духовне оновлення педагогічного процесу. Цей процес повинен стати більш гуманістичним. Гуманізація вищої школи може сприяти досягненню майбутнім спеціалістом моральних висот, зокрема, глибокому усвідомленню таких понять, як честь, добро, людяність. Прогресивним моментом є ведення в навчальні програми вищих закладів освіти морально спрямованих дисциплін, серед яких курс

«Деонтологія» займає особливе місце. Знання основ деонтології необхідне сучасним фахівцям, незалежно від того, в якій сфері вони будуть працювати (в педагогічній, медичній, юридичній, соціальній, промисловій тощо). Щоб людина в сучасному складному світі змогла не тільки утриматися від духовного падіння, але і піднятися до рівня благородних людських почуттів, прагнень, вчинків, розвинути в собі соціальну активність і внутрішню свободу (що є джерелом її самоповаги), необхідно формувати її моральну культуру.

На необхідності морального і професійного розвитку особистості, надання освітнім закладам моральної і професійної свободи у своїх працях неодноразово наголошував В.О.Сухомлинський. Його етико-філософські і педагогічні дослідження мають велике значення. Фундаментальні твори В.О.Сухомлинського з цієї проблеми дають змогу чітко визначити принципи і норми моральної культури особистості, зміст понять «гуманізм і гуманістичне виховання». Серед педагогів ХХ століття саме Василь Олександрович Сухомлинський найбільше займався розробкою теоретичного обґрунтування змісту педагогічної культури, педагогічної майстерності, педагогічної деонтології й намагався обґрунтувати систему підготовки молодого вчителя, який відповідав його високоморальним уявленням та ідеалам. Він запропонував досконалі механізми гуманітарного виховання людини. Цим проблемам присвячені всі праці видатного педагога-гуманіста. В його творах («Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Розмова з молодим директором школи», «Людина неповторна», «На нашій совісті – людина», «Людина – найвища цінність») розкрито систему гуманістичного виховання особистості в радянській освіті. Головна ідея вченого полягала в тому, що особистість розглядається як самоцінність, центром педагогічних зусиль є людина з її інтересами, потребами, особливостями, природними задатками. Вчений розумів виховання як процес розгортання вроджених властивостей людини у спеціально організованому соціумі, він пропонував створювати навчальні заклади як школу радості і розвитку людини. Якщо виходити з поняття «всебічний розвиток людини» на основі висновків В.Сухомлинського, тоді стає зрозумілим головна деонтологічна характеристика цього розвитку – створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб. На думку В.Сухомлинського, справжній всебічний розвиток – це гармонія того, що людина дає суспільству і того, що вона одержує, споживає. Повне задоволення людських потреб немислиме без розвитку найважливішої потреби – потреби працювати...». В.Сухомлинський визначив три основні рушійні сили виховання людини: її індивідуальність (природу), спеціально організований соціум (середовище виховання), власну активність людини (самовиховання). У своїх працях він висловив виключно важливу ідею, що гармонія виховання визначається мораллю і педагогічною етикою. У найголовніших творах Василя Сухомлинського («Духовний світ школяра», «Моральний ідеал молодого покоління», «Павлиська середня школа», «Серце віддаю дітям», «Сто порад вчителю», «Виховання громадянина», «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості», «Батьківська педагогіка», «Розмова з молодим директором школи», «Як виховати справжню людину») основна увага приділяється ідеям гуманістичної педагогіки, основою якої за радянських часів був марксизм-ленінізм, проте педагог чітко підкреслював, що побудова гуманістичної педагогіки можлива за умов осмислення і використання культурних здобутків попередніх історичних епох. Зокрема, В.Сухомлинський спирався на ідеї давньогрецьких філософів (Аристотеля, Сократа) і видатних педагогів (Я.Коменського, Ж-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А.Дистервега, Г.Сковороди, К.Ушинського, Л.Толстого, Т.Шевченко та інші), а також на народну педагогіку. На думку Василя Сухомлинського, народна педагогіка – це зібрання простих законів, в яких відображено багатостолітній досвід поколінь [5]. Особливим джерелом для розробки теорії сучасної деонтології можуть стати публіцистичні праці В.Сухомлинського (він написав понад 600 статей, 266 з яких опубліковано на сторінках суспільних і педагогічних видань). Аналіз хронології появи публіцистичних творів

В.Сухомлинського, дозволяє побачити, що вже у 1945-1955 рр. вийшла велика кількість творів, які він надрукував у газетах: «Ударна праця» (19 статей), «Зоря комунізму» (4 статті), «Кіровоградська правда» (26 статей), «Радянська освіта» (19 статей), «Учительська газета» (22 статті), «Комсомольська правда» (1 стаття), «Молодь України» (2 статті), «Сталінське плем'я» (4 статті), «Правда України» (2 статті), «Українська мова в школі» (3 статті); в радянських журналах: «Література в школі» (3 статті), «Народна освіта» (4 статті), «Сім'я і школа» (4 статті), «Вожатий» (1 стаття), «Початкова школа» (2 статті), «Радянська педагогіка» (5 статей), «Радянська школа» (8 статей), а також дві статті вийшли у республіканських журналах. Статті в газетах і журналах носили інформаційний характер, висвітлювали зерна педагогічного досвіду видатного педагога, поступово набували характеру педагогічних праць, в яких В. Сухомлинський роз'яснював суспільству, педагогам, вихователям, батькам, молоді морально-педагогічні проблеми. Публіцистичні твори В.Сухомлинського є рекомендаціями і педагогічними настановами ученого, в яких він висловлює ідеї у доступній для широкої громади формі. Ряд його публіцистичних творів безпосередньо стосується деонтології. На той час радянська дійсність стимулювала Василя Сухомлинського підкреслювати що в основі педагогічної етики лежить патріотизм і любов до Батьківщини, а також викорінювати негативні, антиморальні якості вчителів. Наприклад, у статті «Про деякі сторони виховання радянського патріотизму», яка була надрукована в №6 «Сім'ї та школи» у 1955 році, наводяться поради педагогам, щодо формування у дітей і дорослих почуття відповідальності перед суспільством і патріотизму; у статті «Комуністична ідейність – основа морального виховання», яка надрукована у № 3 «Радянської школи» у 1959 році педагог підкреслює: «Завдання школи полягає в тому, щоб молоде покоління дивилося на відхилення від норм комуністичної моралі, як на тяжкий злочин» [6: 38]. Хоча сьогодні ідеологічні основи українського суспільства фактично змінилися, роль духовно патріотичних основ етики фахівців залишається важливою. Якщо розглядати ці етичні настанови у діалозі з сучасністю, можна побачити їх відображення, наприклад, у сучасній юридичній деонтології, в якій особливим образом виділено духовно-національні аспекти. Так, автор підручника «Юридична деонтологія» Сливка С.С. наголошує на розвитку духовно-національного почуття юриста, як обов'язкового елементу професійної етики, підкреслює, що «характеристикою юриста повинна бути первинність національного і вторинність інтернаціонального» [7: 164]. Як відомо, за теорією Лоренса Колберга, моральний розвиток особистості має **3 рівня**: доконвенційний, конвенційний, постконвенційний (автономний). Більшість людей знаходяться на другому рівні розвитку моральності, яка відповідає законам і порядкам суспільства, в якому вони живуть і працюють [8]. Для сучасного українського суспільства актуальною є підготовка вчителів –патріотів з високою мораллю, яка дозволяє формувати відповідні якості молодого покоління. У творах Василя Сухомлинського підкреслюється важливість виховання у педагога загальнолюдських моральних якостей. За своїми переконаннями Василь Сухомлинський був атеїстом, тому в педагогічній сфері не підтримував релігійну мораль, але більшість моральних суджень в його творах пов'язані з загальноприйнятими правилами такими, як «не роби зла», «кажи правду» тощо. У статтях В.Сухомлинського, які адресовані вихователям і батькам, етичні закони і принципи ілюструються педагогічними прикладами, що беруться з досвіду роботи. Наприклад, у статті «Народження добра» В.Сухомлинський роз'яснює етичні категорії і правила людської поведінки через старовинну українську легенду та наводить методику творення добра в реальних життєвих та шкільних ситуаціях [9: 229-235]. Василь Сухомлинський сформував аксіому виховання етичної культури: «Найголовніше, по-моєму, в тому, щоб учити дитину бачити і почувати, розуміти й переживати всім серцем, що вона живе серед людей і що найбільша людська радість – жити для людей» [10: 219]. Нею доцільно користуватися не тільки в шкільні роки, але й у вищій школі під час формування етики майбутнього вчителя, щоб створити в нього таку якість, яку Василь Сухомлинський означив, як «сердечна чуйність до навколишнього, до всього, що створює людина, що служить їй, і, звичайно, насамперед, до самої людини» [10: 219].

Василь Сухомлинський розкрив суть процесу морального виховання людини в статті «Щоб душа не була пустою» (1966 р.). Ця суть полягає в тому, що вчитель покликаний передати моральну культуру вихованцям, щоб вона стала їх індивідуальним надбанням та перетворилася в норми і правила моральної поведінки. Щоб сформувавши професійну етику, треба включити людину у багатогранну духовну діяльність. Сухомлинський В.О. розглядав духовну діяльність як активні зусилля особистості, завдяки яким формуються її внутрішні цінності, норми, правила, відбувається «внутрішня робота думки і серця» [10: 259].

Професійна етика вчителя виявляється, на думку В.О.Сухомлинського, в етичній поведінці, в професійній честі, в обов'язку, моральній відповідальності та совісті. У 1970 році в журналі «Народна освіта» №11 опубліковано «Лист про педагогічну етику» В.О.Сухомлинського – роботу, яка й сьогодні не втратила своєї значущості й популярності. У цій роботі педагог на прикладі педагогічної помилки, яку було допущено вчителем, довів таку особливість професійної етики вчителя: від моральної культури вчителя залежить процес виховання – «найтонше душевне доторкання людини до людини». Василь Олександрович Сухомлинський сформулював заповідь педагогічної етики: «Школа – світ душевних доторкань» [11: 600].

Висновки. Проведене дослідження проблеми дозволяє нам зробити ряд висновків:

1. Аналіз публіцистичної спадщини В.О.Сухомлинського свідчить, що вчений-педагог Василь Сухомлинський з трибуни суспільно-політичної преси впливав на суспільства з метою виховання молодого покоління з високою духовно-національною культурою.
2. У публіцистичних творах В.О.Сухомлинського містяться ідеї педагогічної деонтології, шляхи її формування, розкривається суть процесу морального виховання особистості, досвід формування моральних якостей молодих людей, а також знаходяться головні заповіді педагогічної етики.
3. Ознайомлення педагогів класичних університетів з науково-педагогічною спадщиною педагога-гуманіста В.О.Сухомлинського може сприяти новим науковим пошукам у методології формування професійної етики вчителя, його публіцистичні праці корисні для використання в роботі зі студентами при викладанні курсу «Деонтологія».
4. У період вступу України у третє тисячоліття, які супроводжуються позитивними науково-технічними й інтелектуальними тенденціями одночасно з деякими серйозними перекосами у сфері духовного виховання людини гуманістична педагогіка Василя Сухомлинського знаходиться у суперечливому діалозі з проблемами розвитку сучасними деонтології.
5. Необхідні нові педагогічні дослідження, які дозволять глибоко вивчити педагогічну деонтологію В.О.Сухомлинського й сприятимуть розробці практичних рекомендацій викладачам класичних університетів щодо використання досвіду В.О.Сухомлинського в процесі морального виховання майбутніх учителів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Де Джордж Ричард Т. Деловая этика / Пер. с. англ. Р.И.Столпера. – М.:ИГ «Прогресс»; ИД «РИПОЛ КЛАССИК», 2003. – 736 с.
2. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т./ Редкол. А.Г. Дзевежин (пред) и др.-К.: Рад.школа 1979 – Т.1. – 1979 – 1980.
3. Де Джордж Ричард Т. Деловая этика / Пер. с. англ. Р.И.Столпера. – М.:ИГ «Прогресс»; ИД «РИПОЛ КЛАССИК», 2003. – 34 с.
4. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К.: Освіта, 1994.
5. Уважение к старшим. – Правда, 1973, 30 сент.
6. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т./ Редкол. А.Г. Дзевежин (пред) и др.-К.: Рад.школа. – 1979 – Т.5. – 1980. – 38 с.
7. Сливка С.С. Юридична деонтологія: Підручник – К.: Атака, 2008. – 164 с.

8. Lawrence Kohlberg / The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment // Journal of Philosophy, 70 (1973). – P.630-646.
9. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: В 5 т./ Редкол. А.Г. Дзевежин (пред.) и др. – К.: Рад.школа, 1979. – Т.5. – 1980. – С. 229-235.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – Т.5. Статті. – К.: Рад. школа, 1977. – С. 219.
11. Сухомлинський В.О. Лист про педагогічну етику // Вибрані твори: В 5 т. – Т.5. Статті. – К.: Рад. школа, 1977. – С.600.

УДК 371.4

О.В. Білюк

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ І ПРОФЕСІОНАЛІЗМ УЧИТЕЛЯ З ПОГЛЯДУ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО ТА А.С.МАКАРЕНКА

У статті висвітлюється спільність та відмінність поглядів В.О.Сухомлинського і А.С.Макаренка щодо ролі педагогічної майстерності та професіоналізму вчителя у формуванні особистості учнів.

Community and difference of looks V.O.Souhomlinscogo and A.S.Macarenca concerning the role of pedagogical trade and professionalism of teacher in forming of personality of students is lighted in the article.

На сучасному етапі розвитку національної освіти зростають вимоги до особистості вчителя як організатора та керівника навчально-виховного процесу, який повинен орієнтуватися на інноваційні процеси в педагогічній теорії та практиці, мати належний рівень фахової підготовки, професійної та педагогічної культури.

Практичний і теоретичний досвід видатних педагогів В.О. Сухомлинського та А.С. Макаренка, їх педагогічні погляди на процеси формування педагогічної майстерності і професіоналізму найбільш співзвучні нашому часу й перспективам розвитку національної педагогічної освіти. Творчу діяльність двох талановитих педагогів єднали велике покликання до педагогічної діяльності, багаторічний досвід учительської праці, керівництво педагогічними колективами, пошуки і утвердження власних освітньо-виховних концепцій щодо підготовки вчителя, його ролі і місця у формуванні особистості.

Автори дослідження проблеми становлення педагога і формування його педагогічної культури Антонєць М.Я., Зязюн І.А., Луцюк А.М., Сухомлинська О.В., Тартаковський Б. та інші аналізують різноманітні аспекти професіоналізму та діяльності особистості вчителя у педагогічній системі В.О.Сухомлинського, підкреслюють неоціненну важливість та відповідальність учительської праці.

Дослідники спадщини А.С. Макаренка Л. Крамушенко, Л. Пашко, М. Окса, М.Ярмаченко розглядають проблеми ролі і місця педагога і його професіоналізму у контексті становлення та розвитку виховної системи, формування ціннісної сутності людини.

Метою статті є порівняльний аналіз спільних і відмінних особливостей педагогічних думок, поглядів, ідей великих педагогів щодо особистості вчителя, його професіоналізму та педагогічної культури, місця і ролі у забезпеченні ефективності навчально-виховного процесу по формуванню особистості школяра.

Питання професійної майстерності та педагогічної культури В.О.Сухомлинський порушує в багатьох творах, статтях, серед яких «Павлівська середня школа», «Розмова з молодим директором», «Сто порад учителям», «Методика виховання колективу», «Суспільство і вчитель» та багато інших. Педагог-новатор, будучи особисто взірцем педагогічної майстерності та високої педагогічної культури, вважав, що досконале володіння вчителем «наукою, майстерністю і мистецтвом навчання та виховання» є умовою успішного педагогічного процесу.

Найрізноманітніші аспекти педагогічної творчості, розвитку та формування професійного педагогічного таланту, педагогічної культури розкриваються А.С.Макаренком в його творах, статтях: «Про деякі проблеми теорії і практики виховання», «Проблеми шкільного радянського виховання», «Деякі висновки з мого педагогічного досвіду», «Про мій досвід», «Педагогічна поема» та ін. Спираючись на власний досвід, А.С.Макаренко довів, зокрема, що цілісна виховна система діє ефективно за умови високого професіоналізму педагогів, об'єднаних в єдиний педагогічний колектив, ідеєю віри в людину, що роль педагога ґрунтується на високому професіоналізмі, майстерності, здібності прораховувати результати своєї діяльності.

В.О.Сухомлинський та А.С.Макаренко виділяють ряд спільних специфічних властивостей і якостей майстерності педагога:

- всебічна теоретична і практична підготовка, оволодіння спеціальними знаннями та навичками, «без яких жоден вихователь не може бути хорошим вихователем» [4: 57];
- Педагогічна теорія, що живить педагогічну майстерність учителя, розвивається за умови, якщо вона відбивається в творчій індивідуальній праці, «теорія навчання – складна і потрібна теорія, без оволодіння якою неможливо працювати в школі» [6: 427];
- глибоке знання теорії та володіння майстерністю навчання та виховання, «яка ґрунтується на умінні, на кваліфікації» [3: 114];
- потреба творчого пошуку з елементами наукового дослідження, адже «у самій своїй основі педагогічна праця – справжня творча праця – стоїть близько до наукового дослідження» [6: 472];
- поєднання професіональних якостей вчителя і вихователя, оскільки «виховна сила особистості педагога полягає в тому, наскільки органічно зливається в ньому вчитель і вихователь» [7: 559], педагог має бути активним і «свідомо спрямований на виховну роботу» [4: 57];
- постійне розширення свого наукового і педагогічного кругозору шляхом самоосвіти, самовдосконалення і самовиховання;
- усвідомлення цілей освітньо-виховної діяльності, яка визначається «програмою людською особи, програмою людського характеру» і має вищий спеціальний зміст – виховання особистості людини [2: 15]. Уміння прогнозувати і проектувати подальші можливості розвитку творчих якостей вихованців, адже «кінцевий результат педагогічної праці можна побачити не сьогодні, не завтра, а через тривалий час» [6: 420]
- інтелектуальний і професіональний обмін цінностями у педагогічному колективі, якому притаманні активний розвиток педагогічної думки, постійний творчий пошук, ініціатива, відповідальність;
- особистість педагога, як носія найвищих ідеалів, людяності, добра, справедливості і гуманізму творить особистість вихованця. На найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість, можна впливати «тільки так само-розумом, почуттям, волею, переконаністю, самосвідомістю» [6: 421]

Аналіз теоретичної спадщини В.О.Сухомлинського та А.С. Макаренка дає підставу стверджувати, що у їхніх поглядах на педагогічний професіоналізм було багато спільного. Зокрема, обидва педагоги розуміли багатоаспектність педагогічної майстерності та її значення для вчителів у організації навчально-виховного процесу.

Під педагогічною майстерністю В.О.Сухомлинський розумів єдність глибоких знань науки та теорії і практики мистецтва навчання й виховання, педагогічна творчість і застосування найрезультативніших методів і прийомів навчання та виховання, педагогічний такт і педагогічна етика, радість спілкування з дитиною і віра в неї, перцептивні здібності,

особиста духовна культура та вміння розуміти духовний світ школяра з тим, щоб впливати на свідомість і почуття, керувати його розумовою працею, всебічним розвитком.

Розробляючи вимоги до професійної майстерності вчителя, В.О.Сухомлинський був переконаний, що високий рівень як загальної, так і педагогічної культури, є визначальним у педагогічній діяльності. Педагогічна культура розглядається В.О.Сухомлинським як об'ємне, багатоаспектне поняття, що охоплює різні сторони особистісних проявів діяльності вчителя і, можливо, як одна із складових педагогічної майстерності.

Дещо у вузькому розумінні був підхід А.С.Макаренка до визначення педагогічної майстерності, яка, на його думку, є не якимось особливим „мистецтвом, що вимагає таланту; вона є спеціальністю, якої треба навчатись". Для педагогів потрібна реальна педагогічна теорія з метою розвитку ділового мислення, творчого пошуку, знань, умінь і навичок, які допоможуть осмислити і зрозуміти ділову суть своєї роботи і без „непотрібного нелюдського напруження" добре виконувати свої функції. Не випадково вирішального значення А.С. Макаренко надавав педагогічній (методичній) техніці [4: 78].

Особистою педагогічною практикою Макаренко переконував у необхідності справжнього знання виховного процесу, майстерності, яка ґрунтується на вмінні, на класифікації, на досвіді. «Даю вам слово честі, – пише А.С. Макаренко, – я себе не вважав за хоч трохи талановитого педагога. Кажу вам це відверто. Але я багато працював... добивався оволодіння цією майстерністю, спершу навіть не вірив, та чи є така майстерність, та чи треба говорити про так званий педагогічний талант». Молодим учителям необхідно наполегливо вчитися майстерності, не покладатися лише на талант, адже „майстерність – це те, чого можна добитися, і як може бути відомий майстер – токар, чудовий майстер – лікар, так повинен і може бути чудовим майстром педагог" [3: 115].

В.О Сухомлинський та А.С.Макаренко доводили, що важливою умовою зростання досвіду педагогічної роботи, формування майстерності навчання та виховання, зростання творчого потенціалу педагога, рівня його особистісної самореалізації є створення згуртованого педагогічного колективу, якому притаманні активний розвиток педагогічної думки, постійний творчий пошук ініціатива, відповідальність.

Зусиллями В.О.Сухомлинського по згуртуванню педагогічного колективу вчителі Павлівської школи переживали процес становлення як професіонали-одномумці. Духовний світ колективу і духовний світ та професіоналізм особистості вчителя формувалися завдяки взаємному впливу. На думку вченого-педагога, чим прогресивнішим є педагогічний колектив, тим майстернішу, більш творчу особистість учителя він формує. «У школі, – пише В.О.Сухомлинський, – де педагогічний колектив є мудрим охоронцем моральних і інтелектуальних цінностей, молодий педагог швидко й безболісно стає майстром навчання і виховання» [5: 199].

Турбуючись про створення педагогічному колективу умов для професіонального росту членів колективу, А.С. Макаренко висловлював незадоволення з приводу того, що під тягарем дріб'язкових перевірок і регламентуючих наказів педагог обмежений у свободі творчості і не здатний принести користь дітям. Адже вихователь повинен мати право на творчий ризик в ім'я щастя юної особистості. На зниження ефективності творчої праці, навіть талановитих учителів, впливають невизначеність виховного процесу в школі, розпорошеність педагогічних сил та побоювання сміливого почину.

З поняття «педагогічна майстерність» В.О.Сухомлинський та А.С.Макаренко окремо виділяють «майстерність виховання» та «майстерність навчання», особливо наголошуючи на майстерності виховання. А.С.Макаренко навіть був схильним відокремлювати процес виховання від процесу освіти з тим, щоб була виділена окрема галузь майстерності вихователя.

В.О Сухомлинський був переконаний, що професія вчителя поєднує в собі дві спеціальності, отже, він має бути фахівцем не тільки зі свого предмета, але й вихователем, прищеплювати учням ідеали, традиції, цінності. Говорячи про якості вчителя як вихователя у праці «Розмова з молодим директором», вчений-педагог поняття «вчитель-вихователь»

визначає як «вічна проблема педагогічної творчості», яка є «предметом творчого дослідження і пошуку» у всій «складності й багатогранності того глибоко особистого, індивідуального, що в кінцевому підсумку й визначає секрети виховання як єдності науки, майстерності і мистецтва». В основі взаємовідносин учителя і учня лежить „моральна і педагогічна ідея”, яка в „десяти талановитих майстрів педагогічної праці знаходить десять цілком різних виявів”. Від того, як „моральні і педагогічні ідеї відбиваються в духовному світі людини”, залежить, „як учитель стає майстром педагогічного процесу” [6: 477].

З погляду А.С. Макаренка виховання є особливою галуззю педагогічної діяльності, яка не може бути обмеженою лише питаннями викладання тому, що „виховна робота керує всім життям учня”, що „виховний процес відбувається не тільки в класі, а буквально на кожному квадратному метрі нашої землі”. Тому при необхідності залучення шкільних учителів до виконання функцій вихователя з ними треба проводити „велику роботу, щоб навчити їх виховувати”. Навчання майстерності виховання, на думку педагога-новатора, полягало „насамперед в організації характеру педагога, виховання його особистої поведінки, а потім в організації його спеціальних знань та навичок”, оскільки робота вихователя найважча, найвідповідальніша, вимагає найбільшого напруження і великих сил і великих здібностей [4: 56-57].

Формування педагогічної майстерності та професіоналізму В.О.Сухомлинський і А.С.Макаренко розглядали у тісному зв'язку з розвитком антропологічних наук та глибоким володінням майбутніми педагогами знаннями всіх цих наук, зокрема педагогіки, психології, фізіології, логіки, біології та ін. У процесі побудови діалектичної цілісної педагогічної системи великі педагоги творчо аналізували класичну спадщину вітчизняної і світової педагогічної думки, науковий рівень природничих, антропологічних і соціально-психологічних знань, які сформувалися на ті часи, рівень професійної підготовки випускників педагогічних навчальних закладів.

А.С.Макаренко був переконаний, що виховний засіб може бути виведений тільки з досвіду і перевірений та стверджений положеннями таких наук, як педагогіка, психологія, біологія та ін., які «у найближче десятиріччя дадуть точні положення про поведінку людської особи». Тому цілком логічно, що вихователі були орієнтовані педагогом на володіння знаннями антропологічних наук, яким належить постійна участь у виховній роботі [2: 15]. Він закликає теоретиків у галузі педагогічної науки „подолати старий безпомічний схоластичний метод утвердження і проповіді”, розвивати дослідну методологію, справжню матеріалістичну педагогічну теорію і техніку. Засуджував педагогіку, яка у суті своїй не має ніякого відношення до вирішення завдань соціального виховання, називаючи її «дамською» чи „інтелігентською”.

А.С.Макаренку було прикро спостерігати, як молодь, яка щойно закінчила вузи була „не озброєна педагогічно», її знання психолого-педагогічних наук були відірвані від практики, виявляла безпорадність у спілкуванні з вихованцями, а «в педагогічних вузах цією педагогічною майстерністю і не пахне», що «там не знають, що таке педагогічна майстерність» [3: 115]. Він закликав створювати „методику і методологію педагогічної науки”, побудовану на винахідливості, творчій думці, творчій методології. Теорія повинна розробити педагогічну техніку, вона має повернутися обличчям до практики. Він мріяв особисто написати підручник, назвавши його «педагогікою завтрашнього дня», побудувавши його за схемою: спочатку про виховання, потім про вчителя і закінчити дидактикою. Але, на жаль, ця мрія не збулася.

Педагогічна майстерність немислима без творчості, яку В.О.Сухомлинський називає глибоко індивідуальною якістю, що визначає «секрети виховання». Майстерність педагога живиться енергією, яка розвивається у творчій індивідуальній праці, його здібностях, таланті. Якщо ж теоретичні положення стають незмінними, або ж такими, що придатні для всіх випадків – теорія перетворюється в догму.

Видатний педагог був переконаний в тому, що формування педагогічної майстерності починається ще в стінах педагогічного закладу. Аналізуючи зміст педагогічної освіти,

В.О.Сухомлинський уже в ті часи передбачав зміни статусу педагогіки як навчального предмету, відстоюючи ідею інтеграції всіх психолого-педагогічних знань, поєднання з філософією, психологією, методикою викладання, культурологічними науками. Педагог радив роботу педагогічних навчальних закладів спрямовувати на підготовку не просто вчителів, а вчителя-майстра. З цією метою слід посилити увагу навчанню у вузах педагогічній майстерності, педагогічній профорієнтації, домагаючись підготовки і добору абітурієнтів за справжнім покликанням до професії вчителя. Адже не кожному притаманні такі риси вчителя, як талант і внутрішня психологічна потреба працювати з дітьми. Вони генетично закладені в природі особистості і їх треба виявити, сформулювати й призвичаїти до педагогічної праці.

Звичайно, це далеко не повний аналіз поглядів В.О.Сухомлинського та А.С.Макаренка в контексті вимог до педагогічної майстерності та професіоналізму вчителя. Їх новаторські ідеї не втратили актуальності й новизни, вони співзвучні з проблемами сучасної педагогічної науки і практики та потребами подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макаренко А.С. Из опыта работы // Избранные произведения: у 3-х т. – К.: Радянська школа, 1984. – Т.3. – С. 166-176.
2. Макаренко А.С. Методы воспитания // Избранные произведения: у 3-х т. – К.: Радянська школа, 1984. – Т.3. – С. 9-21.
3. Макаренко А.С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта // Избранные произведения: у 3-х т. – К.: Радянська школа, 1984. – Т.3. – С. 110-126.
4. Макаренко А.С. Педагогика индивидуального действия// Избранные произведения: у 3-х т. – К.: Радянська школа, 1984. – Т.3. – С. 46-65.
5. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С. 55-208.
6. Сухомлинський В.О. Розмови з молодим директором // Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т.4. – С. 393 – 622.
7. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С. 419-657.

УДК 378

С.Б. Бричок

ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ В.СУХОМЛИНСЬКОГО У ВИКЛАДАННІ КУРСУ “МЕТОДИКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ УЧНІВ” МАЙБУТНІМ ПЕДАГОГАМ

У статті розкрито досвід використання ідей Василя Сухомлинського у процесі викладання курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” на педагогічному факультеті Рівненського державного гуманітарного університету.

The article disclosed the experience with the ideas of Vasilja Suhomlinskogo in the process of teaching the course «Methods of psychological and pedagogical study students» faculty at the Rivne State Humanitarian University.

Постановка проблеми. Сучасна вища школа України повинна виконувати важливе соціальне замовлення суспільства – сформувати творчу особистість з високим рівнем інтелектуального і духовного розвитку, справжнього громадянина, патріота, висококваліфікованого фахівця, здатного забезпечити поступ нації. Вища педагогічна освіта орієнтована на формування особистості педагога як найвищої цінності, орієнтована на розвиток і саморозвиток цієї особистості. Враховуючи вимоги галузевих освітніх стандартів, та зокрема, освітньо-кваліфікаційної характеристики, мета сучасної педагогічної освіти –

підготовка висококваліфікованої, всебічно розвиненої особистості, здатної до активної соціальної адаптації у суспільстві, до передачі знань підростаючому поколінню, до самоосвіти, самовдосконалення та навчання протягом усього життя.

Для реалізації вищезазначеної мети вже сьогодні у системі вищої педагогічної освіти відбуваються зміни, що в першу чергу торкнулися змісту освіти.

Так, державний галузевий стандарт вищої освіти за спеціальністю 6.010100 – початкове навчання, зокрема освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра, передбачає формування у майбутнього вчителя вміння вивчати учнів. Саме тому на третьому курсі педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету в навчальний план за вибором студентів введено навчальну дисципліну “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” [3].

Курс “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” є важливим етапом в оволодінні студентами психолого-педагогічними знаннями, він має на меті формування у студентів практичних умінь вивчення особистості учня у всіх її проявах. Курс включає в себе 2,5 кредити ECTS (108 год.), передбачає лекційні, практичні, лабораторні заняття, завершується заліком.

Складаючи тематичний план курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” за вимогами ECTS, визначаючи наповнення змістових модулів, ми звернулися до творчості видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського, так як у його спадщині віднайшли відображення найважливіші проблеми пропонованого курсу. Вченим було ґрунтовно розроблено питання всебічного вивчення особистості школяра, відпрацьована технологія вивчення його психофізіологічних, психічних, особистісних особливостей. Досвід В.Сухомлинського допомагає нам у підготовці і проведенні занять: праці Василя Олександровича дозволяють студентам на яскравих емоційних прикладах розібратися у сутності доволі складних психолого-педагогічних явищ й процесів, зрозуміти їх глибинні механізми.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Проблема вивчення особистості була актуальна завжди. В українській педагогіці ідея вивчення особистості розглядалась у працях Г.Сковороди, К.Ушинського і, звичайно, В.Сухомлинського.

Перечитуючи праці В.Сухомлинського, переконаєшся, якими сучасними є ідеї, думки, досвід павлиського педагога, якими актуальними вони є для ефективного реформування освіти незалежної України. Творче використання досвіду Василя Олександровича у практиці української середньої й вищої школи розглядалось у працях А.Постельняка [4], А.Розенберга [5], О.Соколовської [6] та ін.

Нас, зокрема, цікавить проблема вивчення особистості учня, якій Василь Олександрович приділив надзвичайно багато уваги. Однак саме цей аспект спадщини педагога не досліджувався окремо, тому ми обрали його **предметом дослідження** у нашій статті.

Основне **завдання** статті полягає у розкритті досвіду використання ідей Василя Сухомлинського у процесі викладання курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” на педагогічному факультеті Рівненського державного гуманітарного університету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочинаючи викладання курсу, ми цитуємо студентам Василя Сухомлинського, який у праці “Розмова з молодим директором школи” зауважував: “Знати дитину – це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі нитки педагогічного керівництва шкільним колективом” [14: 441].

Василь Олександрович вважав величезним недоліком сучасної йому середньої й вищої школи той факт, що у навчальних планах школи й педагогічних вузів був відсутній предмет “Людиознавство”: “Людиознавством має бути пройнята вся навчально-виховна робота школи й вузу”, – переконував педагог у статті “Думки про шкільне виховання” (1968) [9: 392]. А у статті “Что такое добро и зло” зазначав: “Ніхто не змусить мене відмовитись від

переконав: головним предметом у радянській школі має бути людинознавство. І не лише в школі, але і в кожному інституті. Для мене у школі це головний предмет” [8: 8].

У відомій книзі “Сто порад учителю” В.Сухомлинський зазначав: “Пам’ятайте, що нема й бути не може абстрактного учня” [16].

Педагог був переконаний, що вчителю насамперед “треба **побачити, пізнати, зрозуміти** дитину... Пізнайте її такою, якою вона є. Не намагайтесь змінити, переломити, перебудувати те, що створила в своїй таємничій майстерні природа...” [11: 214] (виділено В.Сухомлинським).

Ще у 1953 році В.Сухомлинський у статті “Педагогическая характеристика ученика” стверджував, що вчителю необхідно вміти складати педагогічну характеристику на учня, при цьому слід враховувати ряд важливих моментів [7]. Насамперед, характеристику можна складати лише після глибокого вивчення індивідуальних особливостей дитини. По-друге, вчителю не треба строго притримуватися схеми, тому що “різноманітні особливості дитини не можна “підігнати” під схему” [1: 217]. По-третє, педагог застерігав учителів від того, щоб складання характеристики на учня не перетворилося в “своєрідну кампанію”. На переконання педагога, характеристика “повинна включати особливості засвоєння учнем матеріалу і набуття ним практичних навиків” [там само, с.219].

У Павлівській школі діяв відомий психологічний семінар. У контексті нашого дослідження цікавим є той факт, що на кожному з семінарів першим питанням стояла “Педагогічна характеристика такого-то учня”. У педагогічній характеристиці на першому місці стоїть здоров’я, фізичний розвиток дитини, характеристика умов її всебічного розвитку. “Предметом великої уваги є характеристика індивідуальних особливостей розумового розвитку: як дитина сприймає предмети і явища навколишнього світу, як у неї відбувається формування понять, які особливості її мови, як вона запам’ятовує, як розвинуто в неї образне й абстрактне мислення, яке емоційне забарвлення її мови, взагалі який ступінь її емоційної культури”, – розповідав педагог молодому директору школи [14: 447]. Василь Олександрович зауважував, що на перших порах учителям було дуже важко “готувати педагогічну характеристику дитини” [там само]. Педагог дійшов висновку, що до складання характеристики педагога необхідно готувати. Саме це ми й здійснюємо на заняттях з курсу.

Розуміння себе, особливості власної пізнавальної, емоційної, поведінкової, мотиваційно-потребової сфери дозволяє особистості адекватно будувати свій життєвий простір. Водночас, ґрунтуючись на вмінні психолого-педагогічного аналізу власних індивідуальних характеристик, можна зрозуміти деякі особливості поведінки і психічних властивостей іншого. Тому на заняттях з курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” студенти всі практичні завдання виконують насамперед щодо власної особистості. Такий підхід ми пояснюємо студентам ідеями Василя Олександровича, викладеними у працях “Павлівська середня школа”, “Розмова з молодим директором школи”. Педагог вважав, що школа дає багато знань про навколишній світ і зовсім недостатньо – про саму людину. Він був переконаний, що юнаки і дівчата повинні знати самих себе, власний духовний світ, виховувати волю і характер, розвивати пам’ять. Крім того Василь Олександрович вважав, що без ознайомлення з основами психології немислимий повноцінний розвиток особистості. Тому у Павлівській школі для учнів старших класів у позаурочний час читався цикл лекцій про психіку людини, про темперамент і характер, мислення, пам’ять, мовлення, почуття, емоції і волю [13].

Складаючи орієнтовну програму психолого-педагогічного вивчення учня, ми починаємо зі збору загальних відомостей про учня, про стан його здоров’я, захворювання, загальний фізичний розвиток, спираємось при цьому на досвід Василя Сухомлинського, який зазначав: “Коли ми переконалися, що все духовне життя і особливо розумова праця дитини залежать від її здоров’я, фізичного розвитку, ...наш колектив вирішив починати вивчення дитини саме з вивчення її здоров’я” [14: 444].

При розкритті другої теми курсу “Учень в сім’ї” пропонуємо вивчати склад сім’ї, заняття батьків, сімейно-побутові умови учня, матеріальний стан, культурний рівень сім’ї.

Вчителів мають цікавити особливості виховання в сім'ї, погляди батьків на виховання, методи виховання у сім'ї, ставлення батьків до школи, ставлення учня до батьків, до старших, до братів і сестер. Вивчення цієї теми також ілюструємо досвідом Василя Олександровича, який вважав, що без вивчення сім'ї, “без допомоги батьків нам не обійтися не тільки у вивченні дитини, а й у всіх інших справах” [там само].

У процесі вивчення учня Василь Олександрович особливо великого значення надавав ролі сім'ї у становленні особистості дитини. Він був переконаний, що для того, аби “добре вивчити дітей, треба добре знати сім'ю – батька, матір, братів, сестер, дідусів і бабусь” [15: 19]. Адже “дитина – дзеркало сім'ї; як у краплі води відбивається сонце – так у дітях відбивається моральна чистота матері й батька” [там само, с.29].

Розглядаючи індивідуально-типологічні особливості учня, формуючи систему вивчення темпераменту, характеру, самооцінки, емоцій, волі особистості, ми знову ж таки спираємось на досвід павлівського директора школи, насамперед, пропонуємо студентам опрацювати праці Василя Олександровича “На нашій совісті – людина”, “Серце віддаю дітям” та ін. [11; 15].

При вивченні тем другого змістового модуля курсу – “Психолого-педагогічна діагностика”, зокрема, теми “Дослідження психічних процесів учня” – ми звертаємось до праці В.Сухомлинського “Духовний світ школяра”, в якій педагог на величезному фактичному матеріалі проаналізував інтелектуальну, моральну, естетичну сферу особистості школяра на різних вікових етапах розвитку. Педагогом на численних прикладах проаналізовано особливості розвитку сприймання, мислення, почуттів, інтересів, прагнень, вольових процесів [10]. (Детальніше про це див. нашу статтю “В.Сухомлинський про розвиток мислення молодшого школяра”[2]).

Проводячи заняття з тем “Діагностика рівнів вихованості школярів”, “Критерії оцінки моральної вихованості учня” знову ж таки використовуємо досвід павлівського педагога. Зокрема, пропонуємо студентам ознайомитися з п'ятою бесідою “Про деякі питання морального виховання” праці “Розмова з молодим директором школи”, “Як виховати справжню людину” [14; 17].

При вивченні теми “Методика укладання психолого-педагогічної характеристики учня” спираємось на положення вже згадуваної вище статті Василя Олександровича “Педагогическая характеристика ученика” [7], де вчений радив учителям при складанні педагогічних характеристик пам'ятати, що “індивідуальні особливості учня не є чимось незмінним, сталим. Вони постійно змінюються, відповідно, повинна постійно якимось змінюватись і педагогічна характеристика учня. Вона повинна намічати перспективи розвитку учня у майбутньому, перспективи його росту. Головною у педагогічній характеристиці має бути вказівка на те, як розвиваються здібності учня і що ще треба зробити вчителю, щоб учень краще засвоював програмовий матеріал” [1: 220].

Особливо важливим вважаємо переконання Василя Сухомлинського з приводу того, що у педагогічній характеристиці не варто відображати дисципліну і поведінку учня, тому що це є непотрібним, а інколи, й шкідливим моментом. Пропонуємо студентам ґрунтовно ознайомитись зі статтею педагога “Педагогическая характеристика ученика”, в якій Василь Олександрович наводить яскраві, емоційні приклади негативної ролі педагогічних характеристик у житті школярів [1].

Підводячи підсумок курсу, нагадуємо студентам думку В.Сухомлинського про те, що “педагогічні характеристики повинні бути підсумком уважного вивчення індивідуальних особливостей учнів. Тільки в такому випадку вони будуть корисні вчителю для подальшої його роботи з учнями” [1: 220].

Важливим моментом є презентація кожним студентом власних папок діагностичних методик для вивчення учня, яку вони можуть використати під час педагогічної практики та подальшої роботи у школі.

Актуально сьогодні звучить думка педагога про те, що школярі повинні знати самих себе, власний духовний світ, виховувати волю і характер, розвивати пам'ять, мислення,

мовлення. Саме тому залік з дисципліни приймаємо у вигляді психолого-педагогічних характеристик студентів на самих себе. Такий вид роботи дає можливість перевірити не тільки рівень засвоєння теоретичних положень, але й ступінь оволодіння третьокурсниками практичними навиками й вміннями, їхню готовність до роботи у сучасній школі, адекватність самооцінки.

На закінчення вивчення курсу знову цитуємо студента Василя Олександровича, який писав: “якщо в школі, скажімо, шістсот учнів, то це означає, треба шукати шістсот індивідуальних стежок. Допомогти кожному вихованцеві знайти **його** стежку – це й означає поставити людину на ноги, ввести її в життя громадянином з своєю індивідуальністю” [12: 247] (виділено В.Сухомлинським). Побажанням бачити в кожній дитині індивідуальність, вміти її вивчити і знайти разом з нею її власну життєву стежку, творчо й красиво пройти свою життєву дорогу завершуємо викладання курсу.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, наше дослідження довело, що думки, ідеї, справи В.Сухомлинського не втратили актуальності і у наш час. Вони мають знайти відображення у практиці викладання сучасних курсів у вищих навчальних педагогічних закладах, так як досвід педагога й сьогодні допомагає у пошуку відповідей на питання, які ставить суспільство перед школою.

Ефективність використання досвіду Василя Олександровича доведена нами під час викладання курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учня” у вищому навчальному закладі при підготовці педагогів.

Перспективним на часі вважаємо вивчення можливостей використання спадщини В.Сухомлинського при формуванні мотивації студентів педагогічних спеціальностей до навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. “Обережно: дитина!” В.О.Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб. / упоряд. Т.В.Філімонова; за наук. ред. проф. О.В.Сухомлинської. – Луганськ: державний заклад “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2008. – 264 с. – С.214-224.
2. Бричок С.Б. В.Сухомлинський про розвиток мислення молодшого школяра / Наукові записки. – Випуск 78 (2). Серія: Педагогічні науки.-Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – 393с. – С.9-13.
3. Державний галузевий стандарт вищої освіти за спеціальністю 6.010100 – початкове навчання.
4. Постельняк А.І. В.О.Сухомлинський: діалог із сучасністю. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво. – 2003.-178с.
5. Розенберг А.Я. Педагогіка провидця / Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали V Всеукраїнських педчитань – Київ – Кіровоград, 1999, – 388с.-С. 80-83.
6. Соколовська О.С. Формування наукового світогляду у студентів при вивченні педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського / Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали V Всеукраїнських педчитань – Київ – Кіровоград, 1999, – 388с.-С. 298-300.
7. Сухомлинский В.А. Педагогическая характеристика ученика // Народное образование. – 1953. – №4. – С.44-49.
8. Сухомлинский В.А. Что такое добро и зло // Свободное воспитание. – М.:ВЛАДИ, 1993. – Вып. 3. – С.2-8.
9. Сухомлинський В.О. Думки про шкільне виховання // Вибр. твори: В 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. –Т.5. – С.378-392.
10. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра // Вибр. твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.1. – С. 209 – 400.
11. Сухомлинський В.О. На нашій совісті – людина// Вибр. твори: В 5-ти т.-К.: Радянська школа, 1976. – Т.5. – С.203-217.
12. Сухомлинський В.О. Народний учитель // Вибр. твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т.5. – С. 239-255.
13. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибр. твори: В 5-ти т.-К.: Радянська школа, 1977.-Т.4.– С.7-392.
14. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи // Вибр. твори: В 5-ти т.-К.: Радянська школа, 1976. – Т.4. – С.393-628.

15. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибр.твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.3. – С.7 – 282.
16. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю// Вибр. твори: В 5-ти т.-К.: Радянська школа, 1976. – Т.4. – С.436-437.
17. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр.твори: В 5т. – К.: Радянська школа,1976. – Т.2. – С.149 – 418.

УДК 37.011.31

Ю.О. Грицай

ОСОБИСТІТЬ УЧИТЕЛЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті висвітлюються погляди В.О.Сухомлинського на особистісні й професійні якості вчителя у структурі ціннісних вимірів освіти. Даються рекомендації щодо покращення підготовки майбутніх учителів.

V.O.Syhomlinskiy's views on the peculiarities of the pedagogical education end professional qualities of a teacher are studied in this article.

У розбудовчій політиці незалежної України велика роль школи і місця, що посідає вчитель у національному відродженні нової школи, бо вчитель – головна фігура народної освіти. Тому слід враховувати, що формування нової педагогічної ідеології передбачає виховання нового педагогічного мислення, вільного від стереотипів, здатного дивитися на педагогічну дійсність під різними кутами зору й приймати самостійні рішення. Йому властиве прагнення до пізнання і подолання діалектичних суперечностей процесу навчання й виховання, орієнтація на інноваційні процеси в педагогічній теорії та практиці з урахуванням альтернативних концепцій світового педагогічного досвіду. Функції вчителя, що постійно ускладнюються, зумовлені якісними змінами в змісті освіти, виховному процесі, зрослою громадською відповідальністю за навчання і виховання підростаючого покоління.

Через усе своє життя Василь Олександрович Сухомлинський високо проніс звання вчителя. Він пишався тим, що земляки-односельці вважали його народним учителем. Головне правило, якого безперечно дотримувався педагог, – щасливою буде дитина лише тоді, коли шкільні справи, навчання будуть приносити їй справжню радість. І в цьому, як вважав Василь Олександрович, першочергову роль відіграє учитель. Тому бути вчителем дуже важко й дуже почесно.

Яким же має бути сучасний учитель і які вимоги до нього в умовах сьогодення?

На думку Василя Олександровича, хороший учитель – це людина, для якої насамперед характерні:

По-перше, любов до дітей, уміння знаходити радість у спілкуванні з ними; вірну можливість кожної дитини стати доброю людиною; уміння дружити з дітьми, розділяти їх радощі і прикрощі, знання душі дитини, уміння розуміти її точку зору.

По-друге, глибокі знання науки, на основі якої побудований предмет, що він викладає, широкий кругозір; закоханість у цю науку, знання її горизонту – найновіші відкриття, дослідження, досягнення; небайдужість до проблем цієї науки; навчальний предмет для нього – лише азбука науки.

По-третє, знання психології і педагогіки; розуміння і відчуття неможливості працювати з дітьми без знання науки про виховання.

По-четверте, доскональне володіння вміннями в тій чи іншій трудовій діяльності, майстер своєї справи. Як бачимо, з усіх перерахованих необхідних учителю якостей, Василь Олександрович насамперед убачає у хорошого вчителя наявність любові до дітей, уміння

дружити і знаходити радість у спілкуванні з ними, «знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною» [1: 49-50].

У статті В.О.Сухомлинського «Учитель і діти» йдеться про вчителя математики, який йшов на пенсію після тридцяти п'яти років роботи. В школі його не любили. Учні поважали математика за глибокі знання предмета, за широку ерудицію, але в цій повазі не було тепла сердечності. Школярів насторожувало, а інколи й обурювало те, що вчитель намагався «впіймати» учня якраз тоді, коли він не знав матеріалу». Впіймавши, ставив незадовільну оцінку. У цю хвилину діти відчували, що математик ніби радіє, що вдалось утвердити свою владу над вихованцями. Учителі, як і учні, недолюбливали колегу за сухість, але поважали за глибокі знання. У ті тонкі та складні взаємини, що склалися між математиком і учнями, ніхто з учителів не старався вникнути. І коли директор школи в день прощання з колективом сказав: «Ми знаємо, любий друже, як нелегко розлучатися з тим, що дороге й рідне...», старий математик, схиливши голову в роздумі, зі сльозами на очах сказав: «Друзі мої дорогі, не хочу далі носити в серці те, що гнітить мене ось уже кілька років. Останнім часом я розумом своїм осяг усе, чого не могло відчутти серце за три десятиліття. Я ніколи не любив дітей. Я дуже добре знаю математику, але учні не любили мого предмета, бо не любили мене. Ось тільки тепер, працюючи останній рік, я зрозумів, що діти – це наймудріші філософи і найчутливіші психологи. Тридцять п'ять років я працював у школі..., за вчительським столом... Стіл – я тепер зрозумів – був тією фортецею, з-за стін якої я наступав на учнів. Але вони примушували мене оборонятись, і я був завжди, як в облозі. Між нами стояла глуха стіна... Боляче про це говорити, але хай це стане наукою для молодих... Не пішов би в школу. Математика – ось моє покликання. Математика, а не виховання дітей» [2: 196-197].

Отже, ця трагічна історія вчителя математики переконливо свідчить про те, що саме любов до дитини – найважливіша якість учителя. Можна дуже добре бути обізнаним у якійсь галузі науки, володіти конкретними знаннями, проте без любові до школяра навчати його дуже важко. В наведеному прикладі людина, яку примушували учні протягом більше тридцяти років «оборонятись», була для них просто математиком, який тільки наприкінці своєї трудової життя зрозумів, що він вибрав не той шлях... Тільки за умови любові до дітей, на думку педагога, можливо стати хорошим учителем, першим, а потім і головним світочем в інтелектуальному житті школяра, спроможним пробудиш в дитині жаждою знань, повагу до науки, культури, освіти [3: 50].

У той же час слід зазначити, що якості вчителя, що пов'язані тільки з любов'ю до дитини, не можуть забезпечити успішне розв'язання проблем навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Вони – лише найважливіша необхідна умова ефективної діяльності вчителя. І для того, щоб «пробудити в дитини жаждою до знань, повагу до науки, культури, освіти» недостатньо тільки проявляти любов до школярів, розділяючи їх радощі й прикрощі та знаходити радість у спілкуванні з ними.

Учитель повинен мати глибокі знання, широкий кругозір. Ось чому Василь Олександрович наголошує, що хороший учитель – це «людина, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, котрий він викладає, закохана в цю науку, знає її горизонт – найновіші відкриття, дослідження, досягнення. Гордістю школи стає вчитель, який... сам небайдужий до проблем, над якими б'ється його наука, здатний до самостійного дослідження» [3: 49].

Слід зазначити, що проблема творчої науково-дослідницької діяльності вчителя є однією з найважливіших у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. Усі роки тривалого часу роботи вчителем і директором середньої загальноосвітньої школи великий педагог не тільки самостійно проводив дослідження, а й приділяв значну увагу керівництву дослідною діяльністю педагогічного колективу. Предметом особливої уваги у Павлівській школі стало дослідження розвитку особистості учня. «Ми вбачаємо своє завдання в тому, щоб у роки отрочества і ранньої юності кожний наш вихованець свідомо знайшов себе, розкрив себе, обрав собі той життєвий шлях, на якому його праця досягне найвищого ступеня

майстерності, творчості. Найголовніше у розв'язанні цього завдання – помітити в кожній дитині її найсильнішу сторону, знайти в ній ту «золоту жилку», від якої починається розвиток індивідуальності, добиватися того, щоб дитина досягла видатних для свого віку успіхів у тій справі, яка найбільш яскраво виявляє, розкриває її природні задатки», писав В.О.Сухомлинський [4: 19].

Як бачимо, індивідуальна робота та забезпечення розвитку виявлених здібностей кожного школяра займали вагомe місце в діяльності видатного педагога і керованого ним колективу школи. У своїй роботі «Павлиська середня школа» Василь Олександрович відмічає: «Майстерність педагога полягає в умінні побачити обдарованість дитини, визначити сферу застосування її інтелектуальних і творчих сил та поставити перед нею завдання, щоб, розв'язуючи їх, вона долала труднощі, і щоб це сприяло подальшому розвитку її здібностей. Ми дбаємо про те, щоб учні жили в позаурочний час багатим інтелектуальним життям і щоб це життя позначалося на духовному розвитку колективу, підносило розумовий рівень усіх учнів, розвивало здібності менш обдарованих» [3: 19].

Василь Олександрович наполегливо добивався, щоб кожний учитель і вихователь школи був дослідником і раціоналізатором, а не просто «споживачем» педагогічних знань.

А для цього необхідні глибокі знання. «Беі глибокого знання науки, основи якої викладає вчитель, нема педагогічної культури» [4: 453]. На думку Василя Олександровича, для того, щоб добитися, щоб кожний учитель, знав не тільки ази навчання, а й глибокі джерела предмета, необхідні читання, читання і ще раз читання, «як найперша духовна потреба, як їжа для голодного» [4: 453].

Василь Олександрович звертав особливу увагу на знання педагогіки, психології, що також є важливою необхідною якістю хорошого вчителя: «Без твердого психологічного ґрунту нема педагогічної культури».

Декому з учителів психологія здається нудною наукою, яка не має свого практичного застосування в школі.

Ми дбаємо про те, щоб психологія була справжнім компасом у практичній роботі колективу. Про дослідження вчених-психологів розповідаємо на засіданнях педагогічної ради, книжки з психології виставляємо на стенді «Книжкові новинки» в учительській – читайте, думайте, вивчайте. Звичайно, ця пропаганда книжок залишалася б благим побажанням, якби не постійна, вдумлива робота кожного вчителя – директора і завуча – над педагогічною характеристикою дитини з її радощами і прикростями, а в основі педагогічної характеристики лежать психологічний аналіз, спостереження, вивчення» [7: 455].

Без знання психології і педагогіки неможливо працювати з дітьми. Василь Олександрович відмічає, що «учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса – повсякчас відкривати в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці» [5: 421].

У дослідженні, яке проводила наша кафедра з питання: «як студенти університету, майбутні педагоги, оцінюють якості вчителя», ми давали завдання: визначити п'ять найважливіших рис учителя. У дослідженні брали участь двісті студентів третіх і других курсів. Перші п'ять місць посіли такі якості: 1) тактовність; 2) охайність; 3) доброта; 4) чесність; 5) любов до дітей. Як бачимо, найважливіша риса вчителя – любов до дитини – була поставлена тільки на п'яте місце.

Серед інших якостей вчителя студенти назвали такі: ввічливість, розуміння дитини, доброзичливість, справедливість, відповідальність, чуйність, активність, знання психології та інше, компетентність, повага до людей, стриманість, винахідливість та ін.

Щоб виховати у студента багаті позитивні якості майбутнього вчителя, ми розробили рекомендації. Їх основні напрямки в наступному:

- Виховання в сім'ї гуманних, доброзичливих відносин між дітьми, почуття співпереживання, поваги до дорослих, активної потреби спілкування з меншими дітьми, поваги до професії вчителя.

- Організація шефської роботи деяких дітей (I-II класи в дитсадку, III, IV кл. – в перших – других), в процесі якої у дітей сформувались би зачатки педагогічних здібностей (організаторські, комунікативні, потреба передати знання іншим).

Ці якості дітей розвивати в середніх і старших класах (педагогічні гуртки, допомога класним керівникам, шефська робота з молодшими школярами, заняття в студіях (гуртках) художнього слова). Давати кожною школою рекомендації таким учням із вираженими елементами педагогічних здібностей для вступу до університету з метою отримання професії вчителя.

- Кураторам і викладачам академічних груп надати допомогу в розробці програми самовдосконалення особистості майбутнього педагога.
- Кафедрам психології, педагогічним кафедрам проводити спільну цілеспрямовану роботу з метою формування всіх компонентів педагогічних здібностей студента (академічні, дидактичні, комунікативні, організаторські, артистичні здібності).
- Доцільно на факультетах університету практикувати спецкурси: «Педагогічні здібності», «Самовдосконалення особистості студента як майбутнього педагога», «В.О.Сухомлинський про професійну майстерність вчителя».
- На практичних заняттях з педагогіки та психології практикувати міні-дослідження студентів у школі з проблем розвиваючого навчання, причини слабкої успішності учнів, морального, інтелектуального виховання, психології спілкування дітей, неблагонадійних сімей і важко виховання дітей, творчих здібностей учнів та ін.

На нашу думку, реалізація цих заходів сприятиме більш ефективному формуванню педагогічних кадрів сучасної генерації, їх високого професіоналізму, нового мислення, готовності самовдосконалюватися, творчо працювати, щоб з відзнакою закінчити «школу сердечності – протягом тривалого часу пізнавати серцем усе, чим живе, що думає, з чого радіє й чим засмучується вихованець» [1: 425] – і стати справжнім учителем, майстром своєї справи, яким і був Василь Олександрович Сухомлинський.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Наші вчителі, вихователі // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.49-65.
2. Сухомлинський В.О. Учитель і діти // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – С.195-203.
3. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.7-30.
4. Сухомлинський В.О. Педагогічна культура вчителя // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.450-464.
5. Сухомлинський В.О. Що таке покликання до праці вчителя? Як воно формується? // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С.420-425.

УДК 378

В.Ф. Деркач

ЗРОСТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛІВ У КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

Статтю присвячено висвітленню шляхів зростання професійної майстерності вчителів у контексті педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського.

The article is devoted to highlighting ways to increase skills of teachers in pedagogical heritage VO Suhomlinskogo.

В.О.Сухомлинський велику увагу приділяв зростанню педагогічної майстерності вчителів. Переконливим свідченням цього є тематика засідань педагогічних рад школи:

- «Про педагогічне удосконалення уроку»;
- «Про поліпшення методичної роботи в школі»;
- «В чому полягає культура педагогічного процесу»;
- «Про удосконалення уроку»;
- «Авторитет учителя»;
- «Про роботу вчителів над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня»;
- «Про підготовку до проведення системи уроків»;
- «Удосконалення методів навчання»;
- «Про роботу методичних об'єднань»;
- «Основні принципи наукової організації праці в школі».

У протоколі засідання педагогічної ради від 10 жовтня 1966 року, на якій розглядалося питання «Про педагогічну культуру вчителя» записано: «Вважати найголовнішим завданням кожного вчителя – наполегливу працю над підвищенням своєї педагогічної культури».

В одному з пунктів рішення педагогічної ради «Про шляхи удосконалення уроку» записано: «Кожному вчителю серйозно й наполегливо щоденно працювати над удосконаленням форм і методів навчання, виготовленням нового і правильним використанням наявного унаочнення».

Систематично на засіданнях педагогічної ради Василь Олександрович глибоко аналізував відвідані ним уроки. За матеріалами відвіданих уроків робив узагальнюючі доповіді :

- «Грамотність – запорука високої успішності учнів»;
- «Про науково-дослідну роботу»;
- «Робота педколективу по згуртуванню учнівського колективу».

На засіданнях педагогічної ради традиційно аналізувався стан викладання окремих предметів та рівень знань учнів. Це в значній мірі сприяло підвищенню професійної майстерності вчителів школи. Відбувався зацікавлений обмін досвідом роботи з питань організації навчально-виховного процесу:

- «З досвіду проведення творчих письмових робіт»;
- «З досвіду проведення індивідуальної роботи з учнями»;
- «Розвиток творчих здібностей школярів в процесі навчання» та ін..

3 грудня 1953 року на засіданні педради зацікавлено обговорювалася дисертація В.О.Сухомлинського «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи».

Видатний педагог активно залучав своїх колег до участі в роботі семінару педагогічної культури. Щомісяця проводилася творча дискусія з таких питань, як :

- «Жива природа і дитяча праця у вихованні людяності»;
- «Розвиток розумових здібностей в процесі навчання»;
- «Спадковість і розумові здібності»;
- «Як працювати з дітьми, що мають уповільнене мислення?»
- «Формування особистого ідеалу людини»;
- «Мотиви діяльності і вчинків учнів»;
- «Учитель і учні (педагогічний такт)»;
- «Заохочення і покарання в школі»;
- «Уявлення наших вихованців про щастя»;
- «Чим живе вчитель?».

Протягом року кожен учитель працював над методичною темою. Узагальнювалися результати роботи, розроблялися рекомендації, які успішно використовувалися вчителями в навчально-виховному процесі.

Велику роль в зростанні професійної майстерності педагогів відігравали створені в школі предметні комісії та методичні об'єднання. Василь Олександрович сам визначав теми їх занять.

Видатний педагог був глибоко переконаний в тому, що фундамент успішного навчання учнів у середніх і старших класах закладається у початковій ланці. Тому над вдосконаленням професійної майстерності вчителів початкових класів працював надзвичайно багато. Наполегливо вимагав від них бездоганного знання теоретичного матеріалу, високої професійної майстерності у проведенні уроків, індивідуального підходу до учнів.

З цією метою, – розповідають вчителі, які працювали з В.О.Сухомлинським, – він проводив уроки в початкових класах, вчив педагогічної майстерності, наполегливо стежив, щоб учителі систематично поповнювали свої теоретичні та методичні знання, забезпечував необхідною наочністю та методичною літературою.

Учителям початкових класів спочатку важко давалося впровадження системи творчих письмових робіт. Василь Олександрович допомагав кожному в складанні творів, часто сам їх писав для вчителя, вчив вибирати тему, складати план, підбирати образні вислови. Згодом вчителі настільки оволоділи вмінням складати з учнями твори, що могли поділитися своїм досвідом з колегами.

Велику увагу приділяв він урокам мислення серед природи. Багато працював над удосконаленням методики їх проведення. В будь-яку пору року він вимагав вести дітей в природу, вчити їх спостерігати за змінами, особливо звертав увагу на виховання любові до рідного краю.

Коли Василь Олександрович був призначений в 1948 році директором Павлівської десятирічки, в школі всього 4 учителі мали вищу освіту. Він наполегливо рекомендував всім колегам із середньою спеціальною освітою вступати на навчання до педагогічних вузів. Молодих вчителів, – пригадує Г.Г.Шевченко, – оточував особливою увагою і піклуванням, з великим терпінням ставився до їхніх помилок, всіляко допомагав їм влитися в колектив. У перший рік роботи молодого колеги його помилки ніколи не були предметом обговорення на педагогічній раді чи методичному об'єднанні. Василь Олександрович з радістю розповідав лише про позитивні моменти в роботі молодих учителів. І тільки через рік – два перед ними ставилися загальні вимоги. Траплялися випадки, – розповідають ветерани педагогічної праці, – коли він рекомендував молодому колезі знайти себе в іншій сфері діяльності. Так у школі створювався педагогічний колектив одностайних, справжніх майстрів педагогічної справи, без яких, на думку Василя Олександровича, він не міг би здійснити багато того, що він задумав.

Видатний педагог високо оцінював роботу своїх колег. Яскравим свідченням цього є характеристика вчительки біології Степанової О.Й., написана В.О.Сухомлинським «Ольга Йосипівна – досвідчений майстер педагогічної праці. Особисті якості – велика любов до дітей, глибока віра в кожну дитину, вміння знайти індивідуальний підхід до кожного вихованця. Її уроки завжди проходять на високому науково-методичному рівні, учні активно працюють, аналізуючи та досліджуючи факти, явища й закономірності природи. Важливою рисою педагогічної майстерності вчительки є те, що вона вміє організувати самостійну роботу учнів як на уроці, так і в процесі підготовки до уроків. Вона вміло залучає дітей до виконання завдань, які називаються попередніми спостереженнями над явищами природи. Діти роблять необхідні записи, збирають гербарії та колекції для використання на уроках.

Велику роботу проводить Ольга Йосипівна як завідувача навчально-дослідною ділянкою. Проводяться цікаві дослідження по прищепленню дерев, по вегетативній гібридизації, по вирощуванню морозостійких сортів зернових культур і плодових дерев. Щороку на шкільній ділянці вирощується від 500 до 800 саджанців плодових дерев і кущів винограду, які передаються населенню і місцевому колгоспу. Велика дослідницька робота проводиться в шкільній теплиці і в зеленій лабораторії – спеціально збудованому для цієї роботи будиночку в шкільному саду. Тут досліджується родючість ґрунтів, створюються умови, сприятливі для розвитку в ґрунті корисних мікроорганізмів. Результати дослідів успішно впроваджуються в

роботі шкільної навчально-виробничої бригади. Щороку під керівництвом вчителя біології проводиться велика робота по боротьбі з ерозією ґрунту на полях, діти саджають дерева на схилах ярів та балок.»

В.О.Сухомлинський підкреслював: «У вихованні людини дуже важливо бачити головне, провідне, вирішальне. Дитина, якій сьогодні сім років, яка несміливо переступає поріг школи і виводить у зошиті кружечки і палички, через десять років на наших очах стане громадянином. Це перш за все і вище за все».

Пам'ятаючи про це, педколектив Павлиської школи, яка тепер носить ім'я видатного педагога, всі зусилля спрямовує на виховання майбутніх громадян України. Своє найголовніше завдання вчителі вбачають в тому, щоб кожен випускник школи став особистістю. Взявши за основу ідеї великого Добротворця про те, що таку особистість може сформувати тільки вчитель, наставники проводять велику роботу по орієнтації старшокласників на учительську професію. Ця робота була однією з найважливіших ділянок роботи ще за життя В.О.Сухомлинського.

Сьогодні, для тих школярів, які мріють у майбутньому стати вчителями, на базі педагогічно-меморіального музею В.О.Сухомлинського під керівництвом Ткаченко З.Ю. створено клуб «З поглядом у майбутнє».

Учні детально вивчають біографію видатного педагога, знайомляться з його педагогічною спадщиною, проводять екскурсії залами музею для своїх однолітків, для численних відвідувачів – палких прихильників педагогічного таланту нашого великого Учителя. Для членів клубу організуються цікаві зустрічі з ветеранами педагогічної праці, які працювали з Василем Олександровичем. Учні листуються з колишніми випускниками школи. Проводять велику пошуково-дослідницьку роботу. Підтримують тісні зв'язки з навчальними закладами, де створені кімнати – музеї видатного педагога. Підписані угоди про співпрацю з Миколаївським університетом ім.В.О.Сухомлинського, Уманським педагогічним університетом ім.П.Тичини. Така робота дає свої плідні результати: кожного року випускники нашої школи поповнюють студентські ряди педагогічних закладів.

Після закінчення навчання більшість колишніх випускників повертаються на роботу в свою школу. Кожний другий учитель школи в минулому наш вихованець.

Перші роки молодих учителів ми прагнемо якнайраціональніше використати для зростання їх педагогічної майстерності. Наприкінці серпня, на першому засіданні педагогічної ради, кожний молодий колега отримує бібліотечку книг видатного педагога і Пам'ятку, яка закінчується словами: «З гордістю неси в майбутнє ту іскру вогню, яку запалив нам славний земляк – великий Добротворець і запали від неї свої свічки Добра, Творчості, Людяності і Надії, сіючи нові зерна краси людської».

В індивідуальній бесіді з молодими вчителями з'ясуємо їхні нахили, інтереси. Прагнемо дізнатися, яка допомога потрібна кожному з них, як найраціональніше використати їхні можливості.

Усі молоді колеги, які мають стаж роботи до 5 років об'єднані в клуб «Мисухомлиністи». Останні роки його роботу вміло організовує заступник директора з навчально-виховної роботи Балабуха В.Ф., учениця В.О.Сухомлинського. Молодим учителям вона з перших днів роботи нагадує слова свого наставника з книги «Сто порад учителю»: «Учитель потрібно володіти величезним талантом любові до людей і безмежної любові до своєї праці й насамперед до дітей, щоб на довгі роки зберегти бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень сприйняття почуттів, а без цих якостей праця педагога перетворюється в муку.»

Заняття клубу проводяться щомісяця на базі педагогічно-меморіального музею. План роботи клубу передбачає глибоке вивчення педагогічної спадщини нашого земляка. Проводяться читацькі конференції, семінарські заняття, бесіди за круглим столом. Організується зацікавлене обговорення книг та статей видатного педагога. Члени клубу виступають з рефератами.

За 5 років молоді вчителі глибоко вивчають книги В.О.Сухомлинського: «Павлиська середня школа», «Серце відаю дітям», «Сто порад учителям», «Батьківська педагогіка», «Моральні заповіді дитинства і юності».

Керівник гуртка постійно розповідає своїм молодим колегам про географію впровадження педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського, про те, що нового він вніс у вітчизняну педагогіку.

Живими свідками становлення Павлиської школи є ветерани педагогічної праці, які працювали з Василем Олександровичем. Цікаві зустрічі з ними допомагають молодим учителям з перших днів знайти шлях до дитячих сердець. Досвідчені колеги Гришина Р.М., Сироватка М.Т., Вовченко Г.Я., Різник К.С., Шевченко Г.Г., Малолітко О.О., Федорова Т.Г. розповідають молодим, як працював видатний педагог з шестирічками, як вчив учителів початкових класів проводити уроки мислення серед природи, складати казки, писати твори на морально-етичні теми.

На кожному засіданні перед членами клубу виступають працівники музею з цікавими повідомленнями про останні надходження до музею, ознайомлюють їх з науковими дослідженнями, організовують фотовиставки, демонструють уривки з документальних фільмів «Учитель» та «Серце відаю дітям», відеозапис «Родина Сухомлинських».

Цікаві зустрічі організовуються і з колишніми учнями Василя Олександровича, які тепер працюють в школі: Явтушенко Л.С., Нестеренко В.А., Роскос Л.І. Їх незабутні спогади про свого Учителя дуже допомагають молодим колегам в їх професійному ставленні, у вихованні юних громадян.

Наприкінці кожного навчального року проводиться конференція «Роль клубу «Ми – сухомлинці» в зростанні професійної майстерності молодого вчителя», відбуваються зацікавлений обмін досвідом роботи з питань творчого впровадження в практику роботи педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського. В.О.Сухомлинський наголошував, що «виховання – це процес духовного спілкування між учителем і учнем». Індивідуальна робота молодих учителів з безцінними архівними матеріалами допомагає в певній мірі їм опанувати цим складним процесом. Гортаючи сторінки протоколу педради від 31 січня 1951 року, молоді вчителі звертають особливу увагу на слова Василя Олександровича: «Кожен учитель повинен щоденно турбуватися про зростання свого авторитету з перших днів роботи в школі» і наполегливо прагнуть до цього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 томах – К. – 1976-1977. т.4.
2. Сухомлинський В.О. Серце відаю дітям // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.3. – С. 93-241.
3. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С.541.
4. Сухомлинський В.О. Директор школи – організатор навчально-виховної роботи. Дисертація. – 1955.
5. Книги протоколів засідань педагогічних рад Павлиської середньої школи. – 1948-1949; 1949-1951; 1951-1952; 1953-1954; 1965-1966; 1967-1968.
6. Книга протоколів психологічного семінару Павлиської середньої школи.– 1968-1969.

ПРОБЛЕМА ТВОРЧОСТІ ВЧИТЕЛЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. СУХОМЛИНСЬКОГО ТА І. СИНИЦІ

У статті аналізуються ідеї В. Сухомлинського та І. Синиці щодо шляхів самореалізації педагога, педагогічної майстерності в контексті сучасних підходів до педагогічної творчості.

The article analyzes the idea of V. Suhomlinskogo and I. Sinitsy on how to self-teacher, teacher skills in the context of current approaches to teaching art.

Сучасний етап розвитку Української держави, особливість історичного процесу, через який проходить українське суспільство, вимагає від кожної особистості творчої самореалізації. Творчість впливає на формування інтелектуально й морально досконалої особистості, дає їй можливість використати свій талант на суспільне благо.

Вирішення проблеми формування творчої особистості значною мірою залежить від учителя, творча педагогічна діяльність якого стає міцним засобом формування і всебічного розвитку особистості кожної дитини. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначається необхідність розвитку ініціативи та творчого пошуку педагогів, вивчення та поширення їхнього педагогічного досвіду. Зміни суспільного життя країни вимагають від усіх педагогічних колективів працювати по-новому, оновлювати форми та методи діяльності [2: 30].

Педагогічний словник визначає педагогічну творчість як оригінальне та високоефективне вирішення вчителем навчально-виховних завдань, збагачення теорії та практики виховання й навчання [3: 17].

У сучасній психолого-педагогічній науці до проблеми педагогічної творчості вчителя зверталися такі вчені, як В. Андреев, В. Кан-Калик, М. Нікандров, М. Поташник, Л. Рувинський, В. Шубинський та інші. Зокрема, В. Андреев розглядав поняття педагогіки творчості як «науки про педагогічну систему двох діалектично зумовлених видів людської діяльності: педагогічного виховання та самовиховання особистості в різних видах творчої діяльності і спілкування з метою всебічного та гармонійного розвитку творчих здібностей як окремої особистості, так і творчих колективів» [1: 125].

Серед дослідників проблеми творчої самореалізації вчителя особливе місце займають видатні українські педагоги минулого століття В. Сухомлинський та І. Синиця. Їх ідеї щодо шляхів самореалізації педагога, педагогічної майстерності аналізуються в працях М. Антонця, Л. Бондар, О. Губка, І. Зязюна, Є. Кучеренка, А. Розенберга, О. Савченко, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка.

В. Сухомлинський та І. Синиця жили і творили в один історичний період, тісно спілкувались. Тому, порівняння їх поглядів взагалі, і, зокрема, на проблему творчості вчителя у вирішенні ним навчально-виховних завдань, на нашу думку, є надзвичайно актуальним.

Особистість учителя В. Сухомлинський розглядав як наріжний камінь навчання та виховання, а його професійну і педагогічну майстерність пов'язував із рівнем психологічної культури, психолого-педагогічних знань, розмаїттям засобів естетико-психологічного впливу на учнів. Василь Олександрович був переконаний, що вчитель для вихованців може бути одночасно і другом, і наставником. Самодостатній вчитель наділяється такими позитивними рисами, як освіченість, педагогічний такт, доброзичливість, відчуття прекрасного, любов до дітей, гуманізм. З огляду на це, навчально-виховний процес у закладах освіти своєю змістовно-методичною спрямованістю має сприяти розвитку яскравих, здатних завжди перебувати в пошуку власних шляхів самореалізації індивідуальностей, для яких творчість є справжнім культом [9: 37].

Так у праці «Розмова з молодим директором школи» В. Сухомлинський зазначив: «Досвід багатьох років переконує, що суттю педагогічної творчості є думка, ідея, яка пов'язана з тисячами повсякденних явищ. Педагогічна ідея – це, образно говорячи, повітря, на якому пливуть крила педагогічної майстерності» [8: 426]. Отже, творча праця є найбільш продуктивною, ефективною, а тому педагогічна творчість стає засобом формування індивідуальності, яка здатна творчо мислити, самостійно приймати рішення, брати активну участь у житті суспільства. «Проблема творчості – одна з ділянок педагогічної цілини, і щоб тільки приступити до її освоєння, потрібно створити книжку про педагогічний аспект творчості», – писав В. Сухомлинський [6: 609].

Творчий початок у діяльності педагогів й учнів – це те, що здатне дійсно розкривати внутрішні резерви навчання, перебудувати весь навчально-виховний процес у навчальному закладі, вивести його на якісно новий рівень. Саме ця думка є головною в творах В. Сухомлинського. У монографії «Мої педагогічні переконання» він називає абсурдним уявлення про школу як про місце, де учні здобувають лише знання, навички, уміння, і висловлює погляди на школу як на вогнище освіти й освіченості, як осередок життя й творчої думки, розуму, таланту. Педагогічна творчість є специфічною, бо об'єктом і результатом її стає творення особистості, її духовності, перетворення наукових істин у живий досвід творчої праці. А це, на думку В. Сухомлинського, – найскладніша сфера дотику науки з практикою. Зроблене вченим відкриття, коли воно оживає в людських взаємостосунках, в живому пориві думок й емоцій, русі думок постає перед учителем як складне завдання, розв'язати яке можна багатьма способами, й у виборі способу, у втіленні теоретичних істин у живі людські думки й емоції якраз і полягає творча праця вчителя [7: 402].

Для визначення сутності педагогічної творчості вчителя та її специфічних ознак важливі, на нашу думку, положення психолого-педагогічної системи І. Синиці, в якій педагогічна творчість учителя входить до поняття педагогічної майстерності. Видатний психолог, поряд із В. Сухомлинським, поставив у центр навчально-виховного процесу дитину з її проблемами, вподобаннями, здібностями й недоліками – дитину, творча особистість якої є найвищою цінністю, що її має формувати та розвивати кожен педагог. Найскладнішим у педагогічній діяльності, на думку Івана Омеляновича, є проникнення у складний духовний світ людини. Тому творчість у педагогічній справі – це перш за все пізнання людини, захопленість її й багатогранністю й невичерпністю.

Теоретично обґрунтувавши сутність педагогічної творчості вчителя, І. Синиця розділив її на складові «педагогічні мистецтва» та доповнив їх новим – педагогічним тактом. Психолог вважав, що педагогічна творчість, майстерність – це не лише висока і всебічна загальна й методична освіченість учителя, а й уміння донести кожне своє слово до учня, домогтися, щоб знання, які він дає, були дітьми пережиті й засвоєні [5: 28].

На думку І. Синиці, складниками педагогічної майстерності, її структурними компонентами є світогляд учителя, його ідейні переконання. Вчитель має бути носієм моралі, яку він виховує в учнів. Педагогічна майстерність передбачає досконале знання предмета навчання, знання всього того фактичного матеріалу, який він намагається передати учням, і всіх тих моральних норм, правил, навичок, звичок, що їх він збирається виховати в дітей. Крім того, вчитель має володіти методикою навчання і виховання. Всі названі компоненти є складовими частинами педагогічної творчості вчителя [4: 125].

Проте навчально-виховний процес є справою не тільки одного вчителя. І. Синиця писав, що без контакту з дітьми, без їхнього бажання взяти участь у навчально-виховному процесі довершеного уроку не вийде. Педагог вважав, що у центрі навчально-виховного процесу знаходиться особистість учня у взаємозв'язку з учителем. Стосунки в системі «учень – учитель» є основою особистісного самоствердження, самосвідомості. І. Синиця стверджував, що педагогічна майстерність учителя полягає в тому наскільки органічно зливаються в ньому викладач і вихователь [4: 92].

І. Синиця, як і В. Сухомлинський розглядав особистість учня і вчителя та їх взаємодію як основу виховного процесу. Освіта людини, підкреслював І. Синиця – це не тільки її знання, але й уся багатогранність людського образу. Виховна сила особистості педагога полягає в тому, наскільки органічно зливаються в ньому вчитель і вихователь. Педагогу потрібно бути закоханим у свій предмет, любити дітей, бути інтелігентною, інтелектуальною людиною, розвиненим, здібним, гуманним, працьовитим, фізично здоровим, без шкідливих звичок, з високою мораллю та іншими позитивними якостями [1: 22]. Саме такий педагог зуміє сформувати творчу особистість школяра.

В. Сухомлинський та І. Синиця засуджували педагогічну брутальність і черствість. Привернення уваги до гуманістичної основи в педагогічній творчості було основним завданням діяльності цих вчених, які зовсім по-новому побачили риси гуманізму вчителя. Передусім це ставлення вчителя до учнів, його повага до дітей. В окресленому ними ідеалі педагога перша й визначальна риса – гуманізм, моральність. Педагогом-гуманістом стає лише людина з високим почуттям власної гідності, з розвинутим почуттям жалості, взаємодопомоги, самоповаги, тактовності [4: 13]. Провідна роль відводиться вчителю, який повинен мати «високий дар бачити в людині хороше, вірити в неї». В. Сухомлинський завжди стверджував, що любов до дітей – це вершина педагогічної культури, найголовнішою рисою якої є гуманність, а гімн гуманізму – відчувати серцем іншу людину [7: 92].

«...Кожна дитина – це цілий світ, зовсім особливий, унікальний... Щира гуманність педагогіки полягає в тому, щоб уберегти радість, щастя, на яке має право дитина» [6: 16]. При цьому педагог – яскрава особистість, що діє ефективно, вчасно й доцільно, несучи учневі красу зовнішнього світу та знання про нього, створюючи всі умови для збереження унікальності внутрішнього світу й можливості для його делікатного перетворення, якщо виникає така потреба. Сучасні визначення педагогічної підтримки також зацентровані на діяльності педагога: «Педагогічна підтримка – діяльність професійних педагогів і психологів із надання превентивної й оперативної допомоги дітям (підліткам) у розв'язанні їхніх індивідуальних проблем, пов'язаних із фізичним та психічним здоров'ям, діловою і міжособистісною комунікацією, з успішним просуванням у навчанні, з життєвим і професійним самовизначенням» [3: 154].

Так само, як В. Сухомлинський, І. Синиця також досліджував складові ідеалу творчої особистості вчителя, розглядаючи їх через призму педагогічного такту. І. Синиця вважав, що педагогічний такт є важливим складником педагогічної майстерності, найхарактернішою професійною рисою вчителя, що проявляється в його звичках, мові, думках, уподобаннях, навіть у зовнішньому вигляді [4: 126].

Слід відмітити, що визначення педагогічного такту і сфери вживання самого терміна в сучасній педагогічній теорії і освітній практиці ґрунтується на трьох точках зору. Перша – педагогічний такт – це запровадження у взаємини з учнями загальнолюдського такту, друга – педагогічний такт – це психологічна властивість особистості вчителя, його характерологічна риса, третя – педагогічний такт – один з компонентів майстерності вчителя [1: 17].

І. Синиця відзначав, що тактовну людину характеризують такі риси її особистості, як ввічливість, привітність, кмітливість, дотепність, уважність, вибачливість, витримка, урівноваженість, почуття гумору. Ці ж самі риси особистості повинні бути і в тактовного педагога. До учнів треба ставитися так само ввічливо і з такою самою повагою, як і до дорослих, тільки ще більш уважно і обережно. Це необхідно особливо підкреслити, бо дехто вважає, що одна справа поводитися серед дорослих і інша справа – в колі учнів [4: 82].

Проте загальний такт, у життєвому розумінні цього слова, і педагогічний такт – це не одне й те саме, підкреслював І. Синиця. Не кожна вихована і культурна людина володіє педагогічним тактом. Педагогічний такт – це професійна якість учителя, скажімо, як лікарська етика медичних працівників. Він є складовою частиною педагогічної майстерності й набувається разом з педагогічною освітою і педагогічною практикою [1: 65]. на думку І. Синиці, оволодіти педагогічним тактом, не володіючи педагогічною майстерністю в цілому, неможливо. Педагогічний такт не засвоюється шляхом навчання, запам'ятовування

і тренування. Він є наслідком творчості вчителя, показником гнучкості його розуму. Педагогічний такт як складова частина педагогічної творчості учителя найменше піддається стереотипі [4: 42].

Необхідно також відзначити, що педагогічна творчість як форма взаємин з учнями визначається багатьма сторонами особистості вчителя, його ідейними переконаннями, культурою поведінки, загальною і спеціальною освітою, запасом відповідних умінь і навичок. І. Синиця часто визначав педагогічну майстерність як дотримання розумної міри в усій навчально-виховній роботі з учнями. Саме цим умінням педагог відрізняється від не педагога і саме цим умінням педагогіка зближається з мистецтвом. Це вміння встановити з учнями емоційний і робочий контакт, з чого, власне, починається виховання і навчання, з чого починається і наша професійна майстерність. Не зумій вчитель підійти до учнів, встановити контакт з ними він ще не педагог, яку б освіту не мав. Такий учитель не забезпечить педагогічного (психологічного) догляду за учнями [1: 56].

У свою чергу В. Сухомлинський, всупереч пануючим ідеологічним догмам сімдесятих, довів незаперечність таких властивостей особистості вчителя-майстра як любов до дитини, глибокі знання, мистецтво педагогічної техніки, постійна праця педагога над собою, тонке розуміння нюансів навчально-виховного процесу, що стало кроком уперед у пошуку суми складників поняття педагогічна творчість.

І. Синиця на сторінках своїх праць визначив елементами педагогічної творчості ідейні переконання, досконале знання предмета навчання, володіння методикою навчання і виховання, педагогічний такт учителя й уміння встановлювати контакти з учнями.

Педагогічна праця нетворчою не буває й бути не може, тому що неповторні діти, обставини, особистість самого вчителя і будь-яке його педагогічне рішення має виходити із нестандартних дій. «Я знаю представників багатьох спеціальностей, – писав В. Сухомлинський, – але немає – я в цьому переконаний – людей більш допитливих, невгамовних, більш одержимих думками про творчість, як учителі». Педагогічна діяльність, яка є сплавом науки і мистецтва, за своїми компонентами завжди передбачає творчість [6: 427].

Цілком зрозуміло, що основне завдання творчого вчителя – розвивати свою творчу особистість та творчу особистість учня. Про це дуже тонко підмітив В. Сухомлинський: «Якщо в педагогічному колективі є талановитий творчий математик, серед учнів обов'язково знайдуться здібні й талановиті математики. Немає хорошого вчителя математики – немає талановитих учнів. У цьому випадку той, хто має математичні здібності ніколи їх не виявить. Учитель – це перший світоч інтелектуального життя» [8: 129].

Таким чином, в контексті психолого-педагогічних ідей В. Сухомлинського та І. Синиці педагогічну творчість учителя можна визначити як особистісно-зорієнтовану взаємодію суб'єктів навчально-виховного процесу (вчителя й учня), зумовлену специфікою психолого-педагогічних взаємовідносин між ними і спрямовану на формування творчої особистості учня та підвищення рівня творчої педагогічної діяльності вчителя.

Творчий педагог – це творча особистість. Творча особистість – це креативна особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації творчого потенціалу людини додаткових мотивів, особистісних утворень, здібностей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи кількох видах творчої діяльності.

Отже, резюмуючи вищевикладене, слід зазначити, що дослідження В. Сухомлинського та І. Синиці щодо проблеми творчості вчителя потребують подальшого осмислення й залишаються надзвичайно актуальними на сучасному етапі розвитку освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. – Казань, 1988. – 228 с.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.). – К., 1994.-61с.

3. Михайлова Н., Юфин С., Александрова Е. и др. Педагогическая поддержка ребёнка в образовании. Учебное пособие. – М.: Академия, 2006. – 283 с.
4. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність вчителя: Пер. з рос. – К.: Педагогіка, 1983. – 248с.
5. Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5-8 класів. – К.: Радянська школа, 1965. – 315 с
6. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения В 3-х т. – М.: Педагогика. – 987с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах, К.: Радянська школа, 1977. – Т.4.
8. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. Бесіда 1. Основні проблеми творчої праці вчителя // Вибр. твори в 5 т. – К., 1976. – Т.4. – 489 с.
9. Сухомлинський В.О. про виховання особистості школяра: навч.-метод. посіб. / О.В. Білюк. – Миколаїв: Іліон, 2007. – 160 с.

УДК 371

Г.М. Кондратенко, О.В. Рідкоус

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ НА ОСНОВІ ІДЕЙ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У роботі розглядаються основні напрями використання педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського в системі підготовки вчителів. Представлено досвід роботи викладачів кафедри педагогіки та психології Херсонського державного університету та кафедри педагогіки Херсонського РІПО педагогічних кадрів у поглибленні знань учителів із гуманістичної системи роботи педагога-новатора.

The ways of the usag of the pedagogical works by V.Sookhomlynskiy in the system of the preparing teachers are considered in this article. The expiriance of the teachers of the pedagogical and phsykholological department of Kherson State University and the pedagogical chair of RIPO in improving knowledge of the teachers by the educationist – innovator is considered there.

Педагог – творець майбутнього держави, людства. Вчительська професія є людинознавство на основі високого рівня гуманізму і професіоналізму. В.Сухомлинський підкреслював: «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя» [11: 420].

У «Національній доктрині розвитку освіти» України відмічається, що освіта – рушійна сила розвитку особистості громадянського суспільства: «Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне вдосконалення – важлива умова модернізації освіти» [7: 654].

Питанням підготовки та підвищення кваліфікації вчителів для сучасної школи приділяли велику увагу вчені – соціологи, психологи, педагоги (М.Антонець, І.Бех, Г.Костюк, О.Савченко інші). Проблема педагогічної майстерності вчителя, шляхи її вдосконалення цікавила і досліджувалася такими визначними педагогами, як Я.А.Коменський, Й.Г.Песталоцці, Ф.Дістервег, К.Ушинський, Г.Ващенко, А.Макаренко, В.Сухомлинський, І.Зязюн, Н.Тарасевич та інші. Але проблема педагогічної майстерності вчителя як і педагогічна спадщина В.Сухомлинського невичерпні. Тому тема нашого дослідження і досвіду роботи актуальна.

Мета дослідження – проаналізувати досвід роботи викладачів кафедри педагогіки та психології ХДУ і кафедри педагогіки РІПО з використання ідей В.Сухомлинського в формуванні та вдосконаленні педагогічної майстерності вчителя на основі ідей В.Сухомлинського.

Завдання дослідження:

- 1) виділити основні поняття педагогічної майстерності вчителя;
- 2) визначити погляди В.Сухомлинського на педагогічну майстерність вчителя і шляхи її вдосконалення;
- 3) проаналізувати шляхи впровадження ідей педагога-новатора в процесі підготовки майбутніх учителів і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Педагогічна майстерність вчителя – це професійне вміння оптимізувати всі види навчально-виховної діяльності, цілеспрямувати її на всебічний розвиток і вдосконалення особистості кожного вихованця, формування його світогляду, здібностей, потреби у соціально значущій діяльності і щасливому житті. В сучасному підручнику педагогічної майстерності наводиться таке визначення: «Педагогічна майстерність – комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної педагогічної діяльності на рефлексивній основі» [8: 1]. Із з'ясування сутності педагогічної майстерності вбачає в особистості вчителя, в його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на ґрунті реалізації власної системи цінностей в професійній діяльності: «Майстерність – вияв найвищої форми активності особистості вчителя в професійній діяльності, активності, що базується на гуманізмі і розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації навчання і виховання» [9: 29]. Складові педагогічної майстерності вчителя: гуманістична спрямованість діяльності, високий рівень професіоналізму, педагогічні здібності (забезпечують швидкість самовдосконалення), педагогічна техніка – вміння впливати на себе та інших вербальними і невербальними засобами (гармонізує структуру педагогічної діяльності). Критерії майстерності педагога: доцільність (за спрямованістю), продуктивність (за результатами), діалогічність (характер взаємовідносин з усіма учасниками навчально-виховного процесу), оптимальність (у виборі засобів), творчість (за змістом діяльності).

У педагогічній системі В.Сухомлинського – «педагогіці серця, любові, мудрості» – важлива увага приділяється особистості вчителя, його педагогічній майстерності, необхідності постійного самовдосконалення особистості на гуманній основі. Кожна робота педагога-гуманіста присвячена благородній справі виховання дитини – неповторної особистості, майбутнього громадянина, щасливої людини і сім'янина. Тому висувуються особливі вимоги до діяльності вчителя-вихователя:

- любов до дітей і кожної окремої дитини;
- повага до дитини як до особистості;
- віра в дитину як запорука педагогічного успіху;
- глибоке знання дитини, середовища її життя;
- розуміння дитини – педагогічна емпатія;
- систематичне піклування про всебічний розвиток кожної дитини;
- бережливе ставлення до духовного світу і природи дитини;
- вміння розвивати у дитини почуття власної гідності;
- вміння включати дитину в коло інтересів, життя і турбот інших людей, країни, світу;
- дбайлива підготовка кожної дитини до творчої діяльності, щасливого життя;
- бути другом, мудрим радником дитини, «не боятися бути ласкавим з нею»;
- постійне самовдосконалення.

Ідеалом учителя сучасної школи повинен бути той взірць вихователя, яким був сам В.Сухомлинський, якого він бачив у своїх творах [10] і мріях. Головні риси особистості такого вихователя-гуманіста:

1. Висока загальна культура, багатство думки і духовність.
2. Мудра любов і влада педагога над розумом і душею дитини.
3. Спільні з дитиною погляди на життя, людину як найвищу цінність.
4. Здатність зцілення душевних ран дитини.
5. Ніжне, ласкаве, оптимістичне, відповідальне ставлення до дитини.

Багато робіт В.Сухомлинського присвячено педагогічній майстерності вчителя [10]: «Сто порад учителям» [11], «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Розмова з молодим директором школи», «Павлиська середня школа» та інші [10]. Так, перша порада із «Ста порад учителям» стосується проблеми «Що таке покликання до праці вчителя? Як воно формується?» [11: 420-425]. Наведемо основні якості педагога-майстра за цією роботою:

1. «Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, який ніколи не припиняється... Це подив перед багатогранністю і невичерпністю людською».
2. «Практична педагогіка – це знання й уміння не тільки доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва ... виховувати і відчувати індивідуальний світ дитини».
3. «Наріжний камінь педагогічного покликання – це глибока віра в можливість успішного виховання кожної дитини». Терплячість до дитячих слабкостей, мудрість в розумінні дитини, конфліктів.
4. «Гармонія серця і розуму» педагога. «Чуйність, сердечна турбота про людину – це плоть і кров педагогічного покликання».
5. «Уміння настроювати себе на задушевну розмову з учнем, особливо з підлітком, надзвичайно важливе в тій майстерні педагогічних засобів, яку повинен створити для себе кожний учитель. Це вміння треба виховувати в собі, створювати, удосконалювати, «відшліфовувати», робити тоншим і більш дійовим...необхідно глибоко проникати в душу дитини, вдумуватися в те, чим вона живе, як вона дивиться на світ, чим є для неї люди, що оточують її».

«Дорогий мій колега, щоб стати справжнім вихователем, треба пройти цю школу сердечності – протягом тривалого часу пізнавати серцем усе, чим живе, що думає, з чого радіє й чим засмучується ваш вихованець. Це одна з найтонших речей у нашій педагогічній справі» [11: 424-425].

Сучасні вчені та вчителі шанобливо відносяться до гуманної спадщини В.Сухомлинського, вивчають, аналізують і втілюють в життя його ідеї. Про це свідчать численні дослідження з сухомлиністики, публікації, конференції, педагогічні читання, робота об'єднань асоціацій тощо. Так, в матеріалах III Міжнародних й XV Всеукраїнських педагогічних читаннях «В.Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ідеї, пошуки, перспективи» (Кіровоград, 2008 р.) в частині II наукових записок розділ V присвячено темі «Сухомлиністика про вчителя в системі культурологічних і соціалізаційних впливів» надруковано 34 дослідження. Зокрема, це такі напрями досліджень:

- спадщина В.Сухомлинського в професійній підготовці сучасного вчителя і спеціаліста [12], [2],[6];
- виховання студентів на національних ідеях В.Сухомлинського[13];
- ідеї В.Сухомлинського у формуванні позитивного іміджу майбутніх фахівців[14];
- проблема формування професійної культури вчителя в педагогічній спадщині В.Сухомлинського[15];
- самоосвіта вчителя в контексті педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського [5] та інші.

Працюючи 33 роки в ХДУ, ми маємо певний досвід використання гуманістичної спадщини В.Сухомлинського в навчально-виховній роботі зі студентами [6]. Використовуються різні методи і форми залучення студентів до вивчення і застосування на практиці педагогічної спадщини педагога-новатора [15:284]. Для прикладу наведемо досвід роботи зі студентами ІТФ за 2008-2009 навчальний рік – рік 90-річчя від дня народження В.Сухомлинського.

Так, на перших заняттях з педагогіки зі студентами 2-го курсу ІТФ була запропонована програма відзначення ювілею педагога-гуманіста, вивчення його творів. У жовтні 2008 р. зі студентами 2-5 курсів ІТФ проведена науково-методична конференція,

присвячена 90-річчю з дня народження В.О.Сухомлинського (керівники – доценти Г.М.Кондратенко, В.С.Блах). На ній з доповідями виступили 8 студентів, 14 студентів брали участь в її підготовці. На семінарських заняттях з педагогіки студенти конспектували та аналізували роботи «Сто порад учителеві», «Серце віддаю дітям», «Розмова з молодим директором школи» інші. Особлива увага зверталася на гуманістичні основи системи В.Сухомлинського, трудове виховання в Павлівській школі, морально-етичні основи особистості, проблеми виховання «важких» дітей інше. Тематика курсових робіт була пов'язана з педагогічною спадщиною педагога-новатора. Студенти II курсу брали участь в університетській олімпіаді з педагогіки і зайняли призові місця.

У кінці навчального року на II курсі було проведено анкетування «Педагогічна спадщина В.Сухомлинського і сьогодні» (14 запитань; 57 студентів). Більшість студентів ознайомилися і законспектували рекомендовані твори педагога (найбільше сподобалися їм «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві»). Деякі прочитали «Листи до сина», «Книга про любов» інші. Висловлювання В.Сухомлинського, які стали для студентів крилатими виразами: «Діти – квіти життя», «Я твердо вірю в могутність і силу виховання», «Любов до дитини». Студенти навели чималий перелік якостей людини, особистості вчителя, які найбільше цінував педагог.

Студенти відмітили основні складові трудового виховання в Павлівській школі, але не всі підкреслили єдність високоморальної ідеї і праці для людей. Вони зацікавилися традиціями Павлівської школи-родини (День матері, батька; Пам'ять старших поколінь; Культ слова, книги; екологічне виховання ін.). Усі студенти вважають В.Сухомлинського педагогом-новатором й актуальність його творів для сьогоднішнього, особливо для батьків, вчителів. Але для сучасної шкільної молоді в епоху НТП не цікава робота на полі (так думають студенти). Більшість студентів підтримує ідеї педагога-новатора, але в 10-12% відповідей підкреслюється завелика його вимогливість до учнів і вчителів, 2 студенти згодні тільки «з половиною ідей». Більшість студентів вважає за необхідне вивчати досвід роботи В.Сухомлинського, хоч 4 студенти відповіли, що майбутньому автомобілісту це не обов'язково робити. Ідеї педагога корисні для втілення в сучасній школі: уроки на природі, трудове виховання, організація навчання дітей, культура взаємин у школі-родині інші. Всі студенти вважають В.Сухомлинського педагогом-новатором.

При відповіді на 14 запитання «Що для себе як для людини, вихователя, вчителя ви візьмете із педагогічної спадщини В.Сухомлинського?» студенти відмітили: методику навчання і виховання, самоствердження дитини, виховання «важких» дітей, терпимість і прагнення зрозуміти кожного, цілеспрямованість у вихованні дітей, виховання своїх дітей (відповіді 4 студентів), «запал до праці», любов до дітей і т.д. Але 5 студентів не відповіли на це запитання.

Отже, роботу по вивченню педагогічної спадщини В.Сухомлинського треба продовжувати і на старших курсах, звертаючи увагу на моральне, статеве, сімейне, естетичне, трудове виховання і самовиховання.

Так, студенти ІТФ 4-5 курсів під час педпрактики в школі проводили бесіди з учнями за творами В.Сухомлинського. Студенти 5 курсу ІТФ Д.Добриніна, Т.Зайчук, В.Мова робили доповіді з сухомліністики для вчителів на обласній науково-методичній конференції «В.Сухомлинський у діалозі з сучасністю (до 90-річчя від дня народження)» на базі РПО (матеріали опубліковані [3]). Цей матеріал їх досліджень увійшов в випускні роботи (керівник – доцент Кондратенко Г.М.). Добре, що у факультетській бібліотеці наявні деякі роботи В.Сухомлинського, студенти можуть самостійно працювати над ними.

Певна робота з впровадження ідей В.Сухомлинського в життя школи проводиться в Херсонському РПО педагогічних кадрів. Так, старший викладач кафедри педагогіки О.Рідкоус знайомить учителів початкових класів з роботою «Школи радості» в Павлівці з ідеальною моделлю вчителя-майстра, технологією успіху в навчально-виховній роботі тощо [1]. Спадщина педагога аналізується курсантами в рефератах, курсових роботах, доповідях, у роботі творчих груп вчителів, у статтях. Так, у вересні 2008 р. на базі РПО була проведена

обласна науково-методична конференція «В.Сухомлинський у діалозі з сучасністю (до 90-річчя від дня народження)», в матеріалах якої опубліковані дослідження 29 викладачів інституту і вчителів Херсонщини [3]. На допомогу вчителям підготовлений методичний посібник про життя і творчість В.Сухомлинського «В.Сухомлинський – Людина, Вчитель, Вчений» [4].

ВИСНОВКИ:

1. Використання педагогічної спадщини В.Сухомлинського актуально в становленні педагогічної майстерності майбутніх учителів, у підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів.
2. Ознайомлення студентів із ідеями педагога-новатора повинно мати систему і охоплювати зміст психолого-педагогічних і соціальних дисциплін з 1-го по випускний курси для всіх спеціальностей, бо В.Сухомлинський – ідеал Людини, Вчителя, Вченого. Треба враховувати особливості спеціалізації студентів, ввести відповідний курс занять за вибором студентів.
3. Недостатні зв'язки теорії і практики в підготовці студентів: можливість відвідання ними ще з 1-2 курсів авторських шкіл, волонтерська робота, робота в літніх таборах, скорочення годин на психолого-педагогічні дисципліни, недостатньо відповідної літератури.
4. Перспективи подальших досліджень:
  - розширення тематики самостійної роботи студентів і курсантів;
  - введення спецкурсу «Гуманістичні основи педагогічної системи В.О.Сухомлинського» для всіх спеціальностей з урахуванням їх специфіки;
  - проведення конкурсу студентських наукових робіт з досвіду роботи педагогів-новаторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабіч Л.В., Кондратенко Г.М., Рідкоус О.В. Використання гуманної спадщини В.О.Сухомлинського в системі підготовки спеціалістів // Зб.наук.праць. Педагогічні науки. Випуск 50. – Херсон: ХДУ, 2008. – С.26 – 31.
2. Белан Ганна. Спадщина В.О.Сухомлинського в професійній підготовці сучасного педагога // Наукові записки. – Випуск 78 (2). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.262 – 265.
3. Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю (до 90-річчя від дня народження): матеріали обласної науково-методичної конференції /За ред. Л.А.Пермінової. – Херсон: РПО, 2008. – 120 с.
4. Василь Олександрович Сухомлинський – Людина, Вчитель, Вчений: Метод. посібник /Укл.Г.М.Кондратенко, О.В.Рідкоус. – Херсон: РПО, 2008. – 24 с.
5. Гергуль Світлана. Самоосвіта вчителя в контексті педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 78 (2). Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.323 – 327.
6. Кондратенко Галина, Бабіч Людмила. Проблема підготовки майбутніх спеціалістів на основі гуманістичної спадщини В.О.Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 78 (2). Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.280 – 285.
7. Національна доктрина розвитку освіти // Історія української школи і педагогіки Хрестоматія /За ред. В.Г.Кременя. – К.: Знання, 2005. – С. 644 – 657.
8. Основы педагогического мастерства /Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
9. Педагогічна майстерність: Підручник /За ред. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 1997. – 349 с.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В. 5 т. – К.: Рад.школа, 1976 – 1977.
11. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві // Вибрані твори: В 5 т. – Т.2. – К.: Рад.школа, 1976. – С. 419 – 656.
12. Федяєва Валентина. Педагогічна система В.О.Сухомлинського в підготовці майбутнього вчителя // Наукові записки. – Випуск 78 (2). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.303 – 305.

13. Фурдуй Світлана. Виховання студентів на національних ідеях Василя Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 78 (2). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.370 – 375.
14. Чипиленко Наталія. Ідеї В.О.Сухомлинського у формуванні позитивного іміджу майбутніх фахівців // Наукові записки. – Випуск 78 (2). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.375 – 380.
15. Шевченко Інга. Проблема формування професійної культури вчителя в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 78 (2). – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.380 – 384.

УДК 378

О.М.Кочерга

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ВАЖЛИВОЇ РИСИ ВЧИТЕЛЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті автор аналізує погляди В.О.Сухомлинського на роль учителя в житті суспільства, розкриває його підходи до вирішення проблеми формування соціальної відповідальності як однієї з важливих професійних якостей особистості вчителя.

In the article the author examines the views of VO Suhomlinskogo the role of teachers in society, reveals his approach to solving the problem of social responsibility as one of the most important professional qualities of the individual teacher.

В умовах переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, інтеграції і глобалізації соціальних, економічних і культурних процесів вища педагогічна школа покликана формувати у майбутніх учителів не тільки наукову ерудицію, професійну компетентність, але й інтелігентність, громадянську зрілість, високу моральну свідомість. Сучасний вчитель повинен мати високий рівень духовної культури і професійної майстерності, володіти творчими здібностями і бути відповідальним як за процес формування майбутньої особистості, так і за власне професійне удосконалення. Саме тому нового звучання набуває проблема формування відповідальності майбутнього вчителя, виховання соціально активної особистості майбутнього педагога, який керується в своїй діяльності національно-культурними і загально-людськими цінностями.

Демократичні процеси, що відбуваються в суспільстві, розширюють можливості учителя у виборі ним змісту, нових форм, методів організації навчально-виховного процесу, у самостійній розробці власних технологій навчання та виховання. Сьогодні як ніколи вчителю надана широка можливість у творчій діяльності, в активізації його духовно-морального, інтелектуального потенціалу. Разом з тим такі зміни підвищують вимоги до особи вчителя, до його фахової підготовки, до його морально-психологічних якостей. Важливим фактором активізації діяльності учителя, підвищення його професійного рівня, духовно-морального удосконалення є глибоко усвідомлена відповідальність за виконання обов'язків, покладених на нього державою. Суспільне значення статусу педагогічної професії вимагає від учителя відповідальності за якість навчання та виховання підростаючих поколінь. Досить слушно видатний педагог-гуманіст В.О.Сухомлинський зазначав, що «вихователь творить найбільше багатство суспільства – людину» [10: 430]. «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її здоров'я, розум, характер, воля, громадське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя», – стверджував Василь Олександрович [10: 420].

Відсутність почуття обов'язку і відповідальності, на думку Н.В.Кузьміної, навіть при наявності певних педагогічних здібностей є перешкодою до вершин професійної майстерності вчителя [3].

Практика переконує, що в сучасних умовах професія вчителя стає все менш престижною, існує невідповідність між суспільною роллю і соціальним статусом педагога. До педагогічних навчальних закладів значна частина молодих людей вступають невмотивовано, не усвідомлюючи важливості і складності здійсненого ними вибору майбутньої професійної діяльності, що є причиною зниження їх відповідальності, добросовісного ставлення до власного професійного становлення. В цих умовах особливого значення набуває проблема формування соціальної відповідальності у студентів педагогічних вузів.

У розробці проблем відповідальності особистості у вітчизняній і західній філософсько-педагогічній, психологічній думці є чималі набутки. Так, психологи Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн та інші відзначають, що педагогічна діяльність передбачає високий рівень сформованості професійних якостей особистості вчителя, серед яких важливе місце посідає соціальна відповідальність. Вагомий внесок у розробку проблеми відповідальності зробили такі відомі педагоги, як А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський.

У даній статті ми проаналізуємо педагогічні погляди відомого вітчизняного педагога В.О.Сухомлинського на відповідальність як важливу професійну якість учителя, опишемо модель формування даної якості у студентів педагогічного коледжу.

Аналіз творчої педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського дає підстави зробити висновок про те, що видатний педагог сучасності приділяв велику увагу проблемі виховання соціальної відповідальності особистості, розглядаючи її в тісному взаємозв'язку з проблемою формування громадянського обов'язку.

В.О.Сухомлинський розкрив бінарний характер поняття „обов'язок”, виявивши в ньому гармонію індивідуального обов'язку – відповідальності перед самим собою і обов'язком громадським, тобто обов'язком перед іншими людьми. В обов'язку, на думку В.О.Сухомлинського, зливається громадське і глибоко особисте, усвідомлення і переживання інтересів інших людей, суспільства, батьківщини у зв'язку з особистими інтересами.

Важливої уваги приділяв В.О.Сухомлинський проблемі виховання відповідальності як особистісної якості педагога. У педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського немає спеціальних досліджень, присвячених особистості вчителя. Але в концепції громадянського і гуманістичного виховання викладено міркування про педагогічну майстерність, творчість, дослідницький характер праці педагога, принципи і стиль діяльності, що безпосередньо стосується якостей людини, яка навчає і виховує.

На думку В.О.Сухомлинського, праця вчителя найвідповідальніша, потребує багато часу, терпіння, затрати сил та енергії. У справжнього педагога, крім всебічних знань, завжди повинна бути органічна потреба передавати їх учням. Основою діяльності вчителя, за В.О.Сухомлинським, є творчість. Від уміння, майстерності, мудрості педагога залежить життя, здоров'я вихованців.

Порушуючи цю проблему, педагог-гуманіст насамперед наголошував на відповідальності керівника навчально-виховного закладу, його вмінні керувати колективом, знайти найтонші деталі педагогічного процесу, розуміти духовний світ дитини, враховувати особливості розумової праці вчителя та учня [14]. Дуже тісно проблему формування відповідальності павлівський педагог-класик поєднував з проблемою творчості. Він уважав, що лише перебуваючи у постійному творчому пошуку, педагог може виконати свій професійний обов'язок: відкрити в людині нове, виховати гуманну людину, патріота. “Людська особистість – це складний сплав фізичних і духовних сил, думок, почуттів, волі, характеру, настроїв. Без знання всього цього неможливо ні вчити, ні виховувати” [14: 46]. Педагог має усвідомлювати не тільки те, що він повинен виростити, а й те, що слід

викоренити. Саме на цьому особливо наголошував у своїй педагогічній діяльності В.О.Сухомлинський. «Разом з матерями і батьками своїх вихованців, – писав він, – ми вбачаємо сенс своєї розрахованої на далекі роки роботи в тому, щоб діти розуміли й відчували: у світі є речі мізерні й гидкі. Ставитись з огидою, обуренням до цих речей – моральна доблесть; бути якоюсь мірою причетним до них – підлість і приступництво, зрада, продажність» [10: 324]. Пізнаючи і виховуючи молоду людську душу, яка знаходиться у постійному розвитку, педагог надзвичайно відповідально повинен ставитися до слова – головного виховного засобу.

В.О.Сухомлинський був глибоко переконаний у необхідності правової, матеріальної відповідальності вчителя та учня. „Усі слова про почуття відповідальності залишаються дитячим лепетом, якщо немає відповідальності за матеріальні цінності” [13]. І найголовніше, на чому акцентував свою увагу В.О.Сухомлинський, це постійне прагнення педагога до власного професійного самовдосконалення, до систематичної роботи над собою. У цьому, на думку педагога-гуманіста, полягає відповідальність учителя перед суспільством, перед вихованцями, перед самим собою.

В.О.Сухомлинський підкреслював: «Учитель – це не тільки той, хто передає учням знання та вміння. Це передусім той, у кого дитина, як у батька і матері, вчиться жити» [10: 197]. Сутність цього педагогічного феномену вбачав в умінні «передавати з серця в серце моральні багатства, здобуті, нагромаджені людством». І першими це здійснюють батько, мати і вчитель. А найголовнішою передумовою успіху в тій найтоншій сфері людської творчості, що зветься вихованням, є «моральна чистота, моральна цілісність вихователя» [10: 199]. Учитель має допомогти дитині розібратися в навколишньому світі. Але для цього він повинен мати в собі те, що хоче бачити в своїх вихованцях. Він має бути втіленням добра, працелюбства, високої духовності, тоді дитина віритиме не тільки вчителеві, а й віритиме в добро. Саме «доброта, любов до людини, непримиренність до зла має бути в плоті і крові вихователя» [10: 200]. «Доброта педагога – це передусім велике почуття відповідальності за нинішнє і майбутнє дитини. Право на доброту, право бути наставником має насамперед той, хто чуйним серцем уловлює найтонші порухи душі свого вихованця...» – зазначав В.О.Сухомлинський.

У своїх педагогічних творах В.О.Сухомлинський наголошував на тому, що вчителем слід ставати тільки за покликанням. Учительська діяльність, як і багато інших видів діяльності, має свої специфічні особливості, потребує від особистості певних властивостей і якостей. «Чи кожному можна стати вчителем? Ні, не кожному... До всякого діла потрібне покликання... й педагогічна праця виділяється з-поміж усіх інших видів трудової діяльності своєю єдиною, неповторною рисою: об'єктом, предметом цієї праці є людина. І людина особливого роду – дитина, особистість у період формування її розуму, почуття волі, характеру, поглядів, переконань» [12: 197].

В.О.Сухомлинський у праці «Як виховати справжню людину» ствердно вказує, що діти люблять того вчителя, в особі якого вони вбачають «наставника, друга, товариша, мудрого батька і ровесника, посвяченого у всі їхні таємниці, секрети, пустощі, що суворо запитує з них і відповідає за них, знавця багатьох невідомих для них речей і що вічно пізнає, що вічно дивується світу» [16]. Педагог-гуманіст наголошує на відповідальності педагога за власний творчий розвиток і професійне становлення. Саме творчим індивідуальним особливостям учителя у педагогічній спадщині Василя Олександровича приділено достатньо уваги. Зокрема, йдеться про творчу лабораторію педагога, де використовуються різноманітна кількість методів вивчення дитини, є своя, притаманна лише йому, технологія педагогічної праці. Кожен учитель, за твердженням ученого, має бути креативним щодо здійснення ідей, знати специфіку свого предмету, враховувати особливості мислення учнів. А для цього вже в студентські роки майбутні педагоги повинні багато працювати над розвитком власної творчості, збагачуючи творчу лабораторію. Це можливо лише за умови сформованості високої відповідальності педагога за власний творчий розвиток, за успішне виконання своїх професійних обов'язків.

У своїх педагогічних працях В.О.Сухомлинський дає характеристику різним рівням сформованості відповідальності вчителя. До високого рівня відповідальності педагог відносить тих вчителів, які в студентській аудиторії оволоділи певною системою ціннісних установок і моральних орієнтацій, спрямованих на послідовне виконання обов'язків у своїй повсякденній праці. Для них характерними є єдність слова та діла, переконань та вчинків, що свідчить про гармонійне поєднання особистих та громадських інтересів і цілей. У них виявлено позитивне ставлення до основних видів навчальної діяльності. В основному, це колишні студенти, які вчилися на "відмінно" та "добре" з усіх дисциплін. Вони були активними на семінарських і практичних заняттях, займалися науково-дослідною роботою, сумлінно ставились до професійно-практичної діяльності.

Учителі, яких В.О.Сухомлинський відніс до середнього рівня відповідальності, характеризуються в цілому несистемним, нецілісним характером світогляду, життєвих установок і принципів. Відповідальність як особистісне утворення має тут однобічний характер, бо особистість дотримується певних ціннісних орієнтацій і установок, але її власна діяльність носить репродуктивний характер. Розуміючи важливість вивчення суспільно-політичних і гуманітарних дисциплін, участі в науково-дослідній роботі, сумлінного ставлення до професійно-практичної діяльності, ці студенти пасивно ставилися до таких видів діяльності.

Характеризуючи вчителів з низьким рівнем відповідальності, В.О.Сухомлинський вказує на відсутність у них системи знань, недостатній життєвий досвід. У них має місце невідповідність між словом та ділом, морально-вольові якості не мають активно-творчої реалізації. Студенти, а пізніше педагоги цієї категорії мають формально-задовільне ставлення до участі у всіх видах навчальної діяльності.

Порушена В.О.Сухомлинським проблема відповідальності вчителя свідчить про необхідність подальшого вдосконалення процесу виховання майбутніх педагогів, розробки педагогічної моделі, упровадження б якої в діяльність вищих навчальних закладів значно підвищило б рівень відповідальності майбутніх учителів.

У теоретичному аспекті проблема відповідальності, як правило, досліджується в соціальному вияві і в цьому плані давно вже стала предметом філософського аналізу. Загальні підходи щодо визначення філософських основ проблеми відповідальної особистості знайшли своє віддзеркалення у працях Л.П.Буєвої, А.П.Бутенко, М.П.Дубініна, С.І.Ковальова, І.С.Кона, А.Г.Мисливченко, Г.Л.Смирнова, А.Г.Спіркіна, В.П.Тугаримова, І.Т.Фролова. Суттєвий внесок у розробку проблеми відповідальності, зокрема її співвідношення зі свободою, зробили такі вчені, як В.І.Вировий, Л.С.Велика, Н.А.Головко, Л.І.Грядунова, А.П.Д'яков, Р.І.Косолапов, А.І.Оріховський, А.Ф.Плахотний, Е.І.Рудковський, М.Д.Табунов, І.П.Торунцов, А.П.Черменіна.

Для обґрунтування теоретичних основ відповідального ставлення до педагогічної професії важливе значення мають дослідження К.О.Альбуханової-Славської, Б.І.Ананьева, Л.С.Виготського, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, В.М.Мясіщева, О.Я.Савченко, О.В.Сухомлинської, Г.М.Філонової. Важливим у дослідженні проблеми відповідальності став психологічний напрям, який надає великої ваги стимулюванню відповідальності, принципам її делегування, чинникам, які впливають на свідомість особистості стосовно необхідності виконання своїх професійних обов'язків (праці К.Муздибаєва, Б.Д.Паригіна, А.П.Растігєєва, М.В.Савчина, Н.Д.Узнадзе, П.М.Якобсона та ін.).

Цінними є праці, де розкриваються механізми формування відповідальності як професійної якості. Так, проблема відповідальності особистості та шляхи її формування в процесі навчальної та трудової діяльності досліджувалася психологами Т.Є.Завадською, Н.П.Зубалієм. О.І.Кривов'язом, К.Муздибаєвим, М.А.Новотною, В.М.Пискуном, І.Д.Поспеловою, О.П.Санніковою, М.Д.Савчин та педагогами Д.А.Алферовим, З.В.Артеменко, Т.Г.Веретено, В.В.Савченко. Ю.П.Сокольниковим, Л.В.Тереховою, Ю.А.Юровою. Вагоме значення мають роботи з проблем морально-професійної підготовки особистості педагогів (Н.Є.Мойсеюк, Ю.Д.Руденко, А.Г.Щеколдін) та психологів (І.Д.Бех, С.Д.Максименко, В.О.Моляко та ін.).

Наше дослідження присвячене аналізу проблеми формування соціальної відповідальності як невід'ємної професійної риси вчителя в умовах педагогічного коледжу. Соціальну відповідальність визначаємо як інтегральну професійну якість особистості вчителя, що включає в себе усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, чітке знання своїх професійних функцій, володіння вміннями і навичками педагогічної діяльності, ініціативу, самостійність і творче ставлення до справи.

За своєю структурою соціальна відповідальність – надзвичайно складне утворення, вона має інтегративний характер, тісний зв'язок з усіма іншими якостями вчителя, його емоційно-вольовою та інтелектуальною сторонами діяльності. Соціальна відповідальність є показником розвитку соціальної зрілості особистості, під якою слід розуміти цілісну, відносно стійку систему, що пов'язана з усвідомленням особистістю майбутнього вчителя свого місця, ролі, функцій у суспільстві, групі, середовищі.

Соціальна відповідальність – динамічне утворення, формування якого – процес тривалий і складний, здійснюється через організацію професійного навчання в умовах педагогічного навчального закладу. У цьому напрямку формування соціальної відповідальності доцільно визначити як відповідальну діяльність, яка спрямована на реалізацію соціально значущої мети і виникає на основі послідовної реалізації системного підходу в навчально-виховному процесі, де навчальна, науково-дослідна і суспільно-корисна діяльність взаємно доповнюють одна одну.

У структурі соціальної відповідальності виділяють три компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий [7]. Їх розвиток становить єдиний процес, що йде паралельно з вихованням самої якості. Виділені компоненти соціальної відповідальності пов'язані з глибинними особистісними утвореннями. У них людина цілісно виражається як суб'єкт поведінки і діяльності. Ця обставина вказує на те, що рівень сформованості відповідальності студентів неможливо вивчити за якоюсь однією ознакою. Одним із завдань дослідження проблеми відповідальності є вивчення особливостей когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінкового компонентів відповідальності та шляхів їх формування.

Розвиток соціальної відповідальності як професійної риси вчителя у студентів педагогічного коледжу буде ефективним процесом за умови впровадження цілісної моделі, яка включає освітньо-виховні технології, що забезпечують формування когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів, їх гармонізацію як один із шляхів корекції нерівномірності становлення різних сторін соціальної відповідальності. Важливими критеріями побудови моделі формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя у нашому дослідженні є відповідність її вимогам сьогодення щодо особистості вчителя, його готовності до виконання суспільно важливих функцій. У процесі дослідження нами розроблена модель формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя в умовах педагогічного коледжу (див. мал. 1).

Модель формування соціальної відповідальності – це цілеспрямована й планомірна взаємодія суб'єктів процесу формування відповідальності та функціонально зв'язаних елементів педагогічного процесу, спрямованого на реалізацію мети й завдань формування відповідальності майбутніх вчителів.

Коротко охарактеризуємо основні структурні компоненти запропонованої нами моделі. Найважливішим компонентом моделі формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя є педагогічна мета. Вона зумовлює сам факт її створення і визначає спрямованість педагогічних впливів, систему методів, форм, засобів формування соціально відповідальної особистості студента. Єдина мета забезпечує цілісність системи, її упорядкованість, злагодженість та взаємодію всіх компонентів.

Мета:
формування соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу

Завдання

Засвоєння студентами знань, вироблення стійких навичок і звичок соціально відповідальної поведінки вчителя	Створення єдиного морально-етичного поля у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя	Інтеграція, скоординованість, гармонійність факторів впливу на процес становлення майбутнього вчителя
--	---	---

Принципи

Принцип культуровідповідності	Єдності ціннісно-змістового і професійного спрямування освіти	Принцип педагогізації	Принцип людиноцентризму	Принцип емоційно-почуттєвої домінан-ти	Принцип практичної спрямованості
-------------------------------	---	-----------------------	-------------------------	--	----------------------------------

Функції

Гностична, спонукальна, комунікативна, інтегративна, регулятивно-корекційна

Зміст

Формування інтенціонального досвіду – сприймання та усвідомлення знань, принципів, вимог, що є засадами педагогічної професії	Усвідомлення мотивів соціально відповідальної поведінки, розвиток позитивної мотивації, внутрішньої детермінації професійної поведінки	Збагачення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, його ставлення до педагогічної професії взагалі, до особистості вихованця, до особистості вчителя та до самого себе як до вчителя	Формування установки на соціально відповідальну поведінку	Удосконалення прийомів самопізнання, саморегуляції, саморозвитку, самовиховання, вироблення здатності прогнозувати наслідки власних вчинків	Формування професійного ідеалу, «Я-концепції» вчителя	Формування умінь, навичок, звичок соціально відповідальної поведінки, відповідального ставлення до виконання обов'язків	Корекція неадекватно сформованих ЗУН поведінки
---	--	--	---	---	---	---	--

Організаційно-педагогічне забезпечення

Психолого-педагогічні дисципліни						Педагогічна практика					Позааудиторна робота			
Вступ у спеціальність	Педагогіка	Спецкурс «Основи формування соціальної відповідальності вчителя»	Педагогічна психологія	Основи педагогічної творчості	Основи педагогічного менеджменту	Практика з позанавчальної виховної роботи	«Пробні уроки в школі»	Практика в літніх оздоровчих таборах	Переддипломна практика	«Перші дні дитини в школі»	Пед.клуб «Пошук»	Науково-практ. конференції	Ділові ігри	Круглі столи

Результат: сформованість соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу

Мал. 1. Експериментальна модель формування соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу

Метою моделі, яку ми проектуємо, має бути формування достатнього та високого рівня соціальної відповідальності у студентів педагогічного коледжу. Дана мета конкретизується у завданнях, найголовнішими серед яких є: озброєння студентів системою знань про роль вчителя у житті суспільства, про предмет, об'єкт, інстанцію соціальної відповідальності вчителя; формування свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків; вироблення стійких навичок і звичок соціально відповідальної поведінки; створення єдиного морально-етичного поля у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя; забезпечення інтеграції, скоординованості, гармонійності факторів впливу на становлення соціально відповідальної особистості вчителя.

Суттєве значення для розробки цілісної концепції та реалізації процесу формування соціальної відповідальності студентів педагогічного коледжу має визначення основних вихідних положень – базових принципів. Саме розробка і обґрунтування принципів реалізації цього процесу є передумовою розробки моделі формування соціальної відповідальності вчителя. Принципи, як основні ідеї, правила діяльності, відображають базові вимоги до навчально-виховного процесу, що здатні регулювати взаємодію всіх його суб'єктів, зберігають своє значення на різних етапах професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя. Крім традиційних наукових принципів навчання і виховання (цілеспрямованості, послідовності, систематичності, доступності, свідомості й активності, індивідуалізації та диференціації тощо) важливе значення для розробки структури і змісту моделі мають принципові положення, на основі яких можуть відбутися якісні зміни у змісті та способах організації педагогічного процесу у коледжі. Спираючись на методологічні підходи дослідження, нами виділено сукупність спеціальних принципів формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя початкових класів у процесі його професійно-педагогічного навчання (див. мал. 1).

Зміст і структура соціальної відповідальності, її цілісний, інтеграційний характер потребують відповідного забезпечення цілісності у межах професійної підготовки. Це вимагає визначення конкретних дисциплін у навчальному плані, мета яких – формування цього утворення. Таким предметним ланцюжком є низка дисциплін, що безпосередньо спрямовані на формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкових класів, в структурі якої соціальна відповідальність посідає одне з важливих місць. Психолого-педагогічна, або загальнопедагогічна, підготовка в цьому ланцюжку відіграє особливо важливу роль. Вона включає вивчення в процесі навчання таких дисциплін: «Вступ у спеціальність», педагогіка, загальна психологія, вікова і педагогічна психологія, основи педагогічної творчості, сучасні педагогічні технології, основи педагогічного менеджменту. Комплексною цільовою програмою вивчення цих дисциплін передбачено, по перше, їх узгодження в часі, по-друге, додержання наступності і логіки вивчення, використання міжпредметних зв'язків.

«Вступ у спеціальність», що вивчається у I семестрі, відкриває весь цикл психолого-педагогічних дисциплін і логічно пов'язаний з основними теоретичними курсами педагогіки і психології. Метою цього курсу є розкрити перед студентами перспективи і шляхи оволодіння професійною діяльністю вчителя, сприяти підготовці першокурсників до педагогічної практики. У напрямку формування соціальної відповідальності даний курс має важливе значення (особливо це стосується формування когнітивної складової соціальної відповідальності). В процесі його вивчення у студентів-першокурсників формуються загальні уявлення про структуру, зміст, характер і специфіку їхньої майбутньої професійної діяльності, особливості професійного становлення. Вивчення цієї дисципліни сприяє пробудженню інтересу у студентів до педагогічної теорії, до передового педагогічного досвіду, забезпечує формування установки на оволодіння професійними знаннями, необхідними для педагогічної діяльності. Студенти вивчають питання, що стосуються етики вчителя, особливостей його взаємодії з учнями, їх батьками, педагогами-колегами, але вони не сприймаються майбутнім вчителем як методологія педагогічної дії, оскільки подаються занадто рано, коли ще не засвоєно базових психолого-педагогічних понять.

Провідним у системі професійної загальнопедагогічної підготовки вчителів є курс «Педагогіка», оскільки він концентрує в собі методологічні, теоретичні й методичні основи навчально-виховного процесу. Завдяки йому майбутні педагоги оволодівають теорією навчання і виховання, практичними вміннями і навичками, усвідомлюють соціальне значення особи вчителя і роль педагогіки у формуванні особистості вихованця.

Важливу роль у професійному становленні вчителя відіграє курс «Психологія». Вивчення умов і основних закономірностей формування особистості, розвитку її психічних процесів та індивідуально-психологічних особливостей сприяє самопізнанню студентів й організації їхнього саморозвитку. Це допомагає майбутньому вчителю виявити й оцінити власні можливості, пізнати особистісні якості та співставити їх з тими вимогами, яких потребує майбутня професійна діяльність. Знання вікових та індивідуальних особливостей дітей забезпечує розуміння їх психіки, створює передумови для здійснення індивідуального підходу до кожного учня, що є однією з головних вимог суспільства, яка пред'являється до особистості вчителя в сучасних умовах. Цей курс дає уявлення про психологію педагогічної діяльності, сприяє формуванню педагогічних здібностей і вмінь, розвитку творчого потенціалу майбутнього вчителя, що є важливими сторонами його професійної діяльності і умовою успішного виконання професійних завдань.

Єдність курсів педагогіки і психології забезпечує загальнотеоретичний фундамент професійної підготовки майбутнього вчителя, що має особливо важливе значення у збагаченні комунікативного та емоційно-мотиваційного компонентів соціальної відповідальності студента. У свою чергу, вони тісно пов'язані з курсом «Основи педагогічної творчості», в якому розкрито сутність майстерності сучасного вчителя і визначено шляхи її становлення. На особливу увагу заслуговують система формування культури мислення студента, спілкування з учнями, навичок саморегуляції поведінки, елементи тренінгу психофізичного апарату вчителя і педагогічний тренінг для моделювання ситуацій під час розв'язання професійних завдань. Це особливим чином впливає на формування поведінкового компонента соціальної відповідальності. Варто вказати на той факт, що даний курс викладається на IV курсі (7 семестр), це, на нашу думку, дещо запізно. Саме такий підхід, як зауважують В.О.Сластьонін і В.Е.Тамарина, призводить до занепаду методологічного рівня, зміщення акцентів, формування установки на практицизм.

Спецкурс «Основи формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя» має на меті поглибити знання студентів про моральні цінності педагогічної професії через засвоєння її нормативних засад. Основними завданнями даного курсу є: розкриття соціальної значимості професії вчителя початкової школи; вивчення принципів, норм і правил професійної поведінки вчителя; формування уявлення про соціальну відповідальність як одну із головних складових професійної компетентності вчителя; формування, регулювання і оцінка соціально відповідальної поведінки і діяльності вчителів; дослідження системи зовнішніх і внутрішніх факторів, що визначають відповідальну поведінку вчителя; розкриття та аналіз шляхів формування соціальної відповідальності вчителя. Запровадження до навчальних планів професійної підготовки вчителя початкових класів даного спецкурсу дає змогу інтегрувати зміст інших психолого-педагогічних дисциплін навколо проблеми формування соціальної відповідальності, зробити цей процес пролонгованим.

Знання теорії про особливості вчительської професії, про соціальну відповідальність вчителя закріплюється і розвивається у практиці аналізу різних ситуацій. Тому ми вважали за доцільне включити до структури спецкурсу такі форми роботи як етичні практикуми, провідними методами в структурі яких є вирішення педагогічних ситуацій, виконання вправ, ділові ігри тощо. На наш погляд, етичні практикуми мають допомогти майбутньому вчителю тренуватися у прийнятті певних рішень, які є інтелектуальним процесом здійснення вибору альтернативи вчинку, виходячи з аналізу конкретних норм та цінностей. Такі практикуми сприятимуть не лише збагаченню когнітивного компонента соціальної відповідальності, але й, що особливо важливо, забезпечать розвиток і корекцію ціннісно-мотиваційної сфери студента. В ході вирішення педагогічних ситуацій, виконання вправ у

студентів формуватимуться адекватні оцінні судження, засвоюватимуться суспільно значимі морально-етичні норми і цінності, набуватимуть в свідомості студента особистісного змісту.

Невичерпні можливості у формуванні готовності особистості студента до виконання соціально відповідальної діяльності має педагогічна практика, оскільки саме в процесі самостійної діяльності активно формуються морально-етичні норми майбутнього фахівця. Педагогічна практика дає можливість кожному перевірити власну готовність до виконання функціональних обов'язків вчителя, рівень професійної компетентності, проявити рівень сформованості відповідальної поведінки, визначити недоліки та намітити шляхи професійного самоудосконалення. Ще одним досить важливим компонентом моделі формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя є позааудиторна робота, яка включає в себе цілу систему форм та методів роботи: педагогічний клуб «Пошук», науково-теоретичні та науково-практичні конференції, зустрічі з вчителями-практиками, усні журнали, ділові ігри, тренінгові програми, круглі столи та ін.

Впевнені, що вивчення, аналіз, систематизація та узагальнення джерельної бази змісту теоретичної спадщини В.О.Сухомлинського стане потужним джерелом для творчого використання у процесі вирішення досліджуваної нами проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васянович Г.П. Морально-правова відповідальність педагога. – К. – Львів, 2002.
2. Кузнецова В.С., Морозова В.С. Формирование социальной ответственности у студентов педагогического вуза //Советская педагогика, 1983. – № 5. – С. 93-96.
3. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. – Л.: 1981.
4. Куликовский С.В. Формирование социально-политической ответственности личности. – Автореф. дис. ... – К., 1989.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983.
6. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя. – К.:Вища школа, 1977.
7. Савчин М.В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини. // Педагогіка і психологія. – 1994. №4.
8. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности.–Свердловск, 1986.
9. Сидорова Т.Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников. // Вопросы психологи. – 1987. – № 5. – С.56-62.
10. Сухомлинський В.О.Сто порал учителів //Вибрані твори у 5-ти томах. – Т.2. –К.: 1976. – С.419-654.
11. Сухомлинський В.О. Суспільство і вчитель //Вибрані твори у 5-ти томах. – Т.5. –К.: 1977. – С.108-122.
12. Сухомлинський В.О. Учитель і діти //Вибрані твори у 5-ти томах. – Т.5. – К.: 1977. – С.195-203.
13. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. – К.: Рад. школа, 1986.
14. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи. – К.: Радянська школа, 1987.
15. Сухомлинський В.О. На нашій совісті – людина //Вибрані твори у 5-ти томах. – Т.5. –К.: 1977. – С. 203-217.
16. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. – К.: Радянська школа. 1987.

УДК 37.015.3

Р.В. Куліш

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО ПРО РОЛЬ САМОВИХОВАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА

У статті розкриваються погляди В.О.Сухомлинського на природу професійного покликання вчителя, особливості усвідомлення ним специфіки своєї нервової системи і

педагогічного мовлення. Даються деякі рекомендації відносно покращення професійного самовиховання педагога.

This article deals with V.O.Sukhomlinsky's points of views on professional teacher's opinion. It reveals peculiarities of teacher's nervous system. Recommendations are given for improvement of professional upbringing of a teacher.

В.О.Сухомлинський на багатому досвіді своєї роботи в школі глибоко розкрив специфічні властивості професії вчителя. Він писав: «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною; об'єкт нашої праці – найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість... Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється, завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця – формування людини, і це покладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставити [5: 420-421].

Кожна діяльність вимагає від працівника нервового напруження, але робота вчителя – це щоденна і щогодинна витрата величезних душевних сил. «Вміння володіти собою, тримати себе в руках – одне з найбільш необхідних умінь, від якого залежать і успіх діяльності педагога, і його здоров'я [5: 426].

Наш багаторічний досвід викладання психології в Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, психологічної служби в школі показує, що однією із вагомих причин, що негативно впливають на продуктивність праці та творчу активність, є недостатній рівень працездатності вчителів, зумовлений нервовим виснаженням. На індивідуальних психологічних консультаціях багато вчителів не тільки сорока восьми – шістдесяти років, але і значно молодших (тридцять – сорок п'ять скаржаться на поганий настрій, емоційну збудливість, перевтому, головний біль, пригніченість, тривожність, безсоння, невпевненість, занепокоєння, небажання вранці йти в школу і навіть агресивність. («На кожному уроці я дуже нервуюсь. Багато учнів не прагнуть до знань, а хочуть мати високі бали». «Сьогодні одна учениця (9 кл.) вела себе на уроці так зухвало, що я не витримала, вийшла з класу за хвилину 20 до кінця уроку», «Педагогічна робота передбачає виконання багатьох справ з дітьми, їх батьками, треба ще займатися самоосвітою, своєю сім'єю. Мені дуже важко все це охопити». «Робота вчителя, мабуть, не для моєї нервової системи. Буду підшукувати собі іншу»).

На нашу думку, таке, викликаюче тривогу, явище зумовлене, як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

Об'єктивні причини:

- низький рівень матеріального забезпечення вчителів, принижуюча людську гідність заробітна плата, набагато менша рівня прожиткового мінімуму. Тому вчитель не має можливості проводити щорічні оздоровчі курси лікування у водолікарнях, санаторіях, курортах, належного харчування з метою підтримки свого організму, зокрема, нервової системи в активному, бадьорому продуктивному стані;
- у багатьох сучасних сім'ях формується нездорова атмосфера недовіри до освіти, до школи. На психологічних консультаціях деякі учні відверто кажуть, що в наш час освіта нічого не варта, багато спеціалістів із вищою освітою працюють на некваліфікованій роботі, безробітні, чи виїжджають працювати за кордон, «були б гроші, а інститут знайдеться» та ін.;
- статистика свідчить, що перехід до ринкової системи хворобливо відобразився на сім'ї як першому виховному інституті: падіння моральних цінностей сім'ї, збільшення числа асоціальних сімей, конфлікти між дітьми і батьками, між чоловіком і жінкою; більше 70% українських жінок зазнають тієї чи іншої форми знущання в сім'ї. Педагогічна занедбаність багатьох дітей ще до школи, їх

невихованість негативно впливає на психологічний клімат класу і, відповідно, на психічний стан вчителя.

Суб'єктивні причини:

- відсутність у значної кількості вчителів покликання до професії педагога, справжньої любові до дитини.

В.О.Сухомлинський був переконаний у тому, що у вчителя повинно бути особливе сприйняття і розуміння дитини: «Кожний, хто вирішує присвятити своє життя вихованню дитини, має бути терплячим до дитячих слабкостей... Якщо у вас викликає досаду й серцебиття кожна дитяча витівка, якщо вам здається: ось вони, діти вже дійшли до краю, ось треба робити щось таке надзвичайне, вживати якихось «пожежних» заходів – сім раз зважте, чи бути вам педагогом» [5, с 423].

Вчителі, які брали участь в анкетуванні з проблеми «Мій вибір педагогічної професії», на питання «Чому Ви обрали професію педагога?», називали різноманітні мотиви вибору професії, але вони зводяться в основному до любові до предмету і впливу особистості вчителя. («Мені дуже подобалась історія як наука. Крім того, я з великим задоволенням читала історичні романи». «Я навчався в класі з поглибленим вивченням математики, у мене завжди були хороші оцінки з цього предмета, тому я поступив на фізмат педінституту». «Наша вчителька української мови дуже цікаво проводила уроки, організовувала вечорниці. Я з захопленням відвідувала її заняття, тому вирішила стати вчителем української мови»).

Тільки 31% опитуваних учителів свій вибір професії мотивували любов'ю до дітей, бажанням спілкуватися з ними, відчувати радість їх успіхів. («Я дуже люблю дітей, вони приходять до школи такими маленькими, невміючими, з довірливими оченятами». «Я ще з середніх класів мріяла стати вчителем. Мені дуже подобається спілкуватися з дітьми і на уроках, і на класних годинах, чи коли йдемо в театр, на екскурсію». «Не кожен може бути справжнім вчителем, а тільки той, у кого дійсно добре серце і любов до дитини»).

Якщо вчитель не розуміє дитячої психології і в нього немає глибокого переконання, що кожна дитина при правильному вихованні в школі і сім'ї може вирости прекрасною людиною, якщо помилки учнів, їх веселощі на перервах викликають роздратування, якщо в учителя немає радісного задоволення своєю роботою, то в нього ще в молоді роки можуть виникати типові психосоматичні порушення: неврози, гіпертонія, вегетативно-судинна дистонія, захворювання органів травлення та ін.;

- так як уміння володіти собою – одне із найважливіших і необхідних умінь вчителя, то професійне самопізнання і самовиховання потрібно починати, перш за все, із виявлення індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності.

Відомо, що основні нервові процеси збудження і гальмування мають такі властивості, як сила, урівноваженість, рухливість, комбінація яких утворює тип вищої нервової діяльності.

Сила нервових процесів зумовлює працездатність нервових клітин мозку. Існує багато методик діагностики цієї та інших властивостей нервової системи. Розглянемо одну з них.

I. Для визначення сили нервових процесів за п'ятибальною системою оцінюються такі якості: 1) працездатність; 2) енергійність; 3) рішучість; 4) активність; 5) цілеспрямованість; 6) хоробрість; 7) добрий апетит; 8) глибина сну; 9) наполегливість; 10) витримка.

Максимальна кількість балів – 50. Підраховується середній (кількість набраних балів поділити на 10). Якщо середній бал перевищує 3,5, то це означає, що тип нервової системи сильний, менше 3,5 – слабкий.

Діагностика такого ж типу і двох інших властивостей нервових процесів.

II. Урівноваженість нервових процесів характеризується відповідністю сили збудження силі гальмування. Якщо за силою процеси рівні, то тип людини урівноважений, якщо ні – то неурівноважений (збудливий чи гальмівний).

Оцінюються прояви таких якостей: 1) сміливість; 2) ініціативність; 3) схильність до ризику; 4) схильність «викладатися» на роботі; 5) непокірливість; 6) гарячкуватість;

7) готовність іти назустріч труднощам; 8) впевненість у собі; 9) внутрішня зібраність; 10) добрий настрій.

III. Рухливість нервових процесів можна виявити за такими показниками: 1) швидкість переходу від діяльності до спокою; 2) схильність до різноманітності виконання однієї і тієї ж справи; 3) незлопам'ятність; 4) швидкість відходу до сну; 5) збудливість; 6) нетерплячість; 7) швидкість переходу від однієї діяльності до іншої; 8) швидкість реакції; 9) винахідливість; 10) кмітливість.

Російський фізіолог І.Павлов у своїх дослідженнях показав, що особливості вищої нервової діяльності впливають тим чи іншим чином на особистість. Наприклад, люди з сильною нервовою системою енергійні, наполегливі, витримані, збудливі, більш схильні до лідерства, ініціативності, агресивності; у дітей з інертною нервовою системою знання та уміння засвоюються більш важче.

Психологічні спостереження і життєва практика показують, що надмірна збудливість при слабкому гальмуванні погані там, де потрібне сильне нервово напруження, тому людина такого типу схильна до несподіваних зривів. Їй потрібна більш спокійна робота. Надмірне гальмування має негативні наслідки там, де потрібний швидкий темп зміни діяльності. На багатому матеріалі експериментального дослідження і спостереження психологів виявлені такі позитивні та негативні характеристики типів темпераменту.

1. Холерик. Позитивні якості: наполегливість, енергійність, працездатність, цілеспрямованість, рішучість. Негативні: впертість, нестриманість, нетерплячість, схильність до різких змін настрою, агресивності.

2. Сангвінік. Позитивні якості: життєрадісність, швидко включається в новий вид діяльності, комунікабельність, легко переживає невдачі і неприємності, працездатний, легко пристосовується до різних обставин. Негативні: схильність до переоцінки своєї особистості, мінливість інтересів, легковажність, недооцінка труднощів.

3. Флегматик. Позитивні риси: спокійний, терплячий, послідовний у справах, обережний, розсудливий, любить порядок, уміє чекати. Негативні: повільно включається в діяльність і переключається на її інший вид, важко пристосовується до нових обставин, слабо виражені емоції, міміка; мовчазність.

4. Меланхолік. Позитивні якості: висока чутливість, терплячість, чуйність, емпатія. Негативні: швидко втомлюється, мала працездатність, невпевненість, важко встановлює контакти з новими людьми, відчуває пригніченість і розгубленість при невдачах.

Учителем може стати людина будь-якого типу темпераменту, але при цьому треба знати сильні і слабкі сторони своїх індивідуальних особливостей і в процесі професійного самовиховання ставити завдання використання кращих властивостей і подолання негативних. (Наприклад, підвищити працездатність меланхоліка, розвивати об'єктивну самооцінку; зменшити нетерплячість, нестриманість холерика, переборювати у нього впертість, поспішність; підвищити темп діяльності флегматика, розвивати у нього комунікабельність, гнучкість мислення; розвивати об'єктивну самооцінку і глибокі інтереси у сангвініка.

Основний шлях пристосування темпераменту до педагогічної діяльності, як рекомендують психологи, – виробка індивідуального стилю, творчого почерку вчителя.

У професійній діяльності вчителя провідне місце посідає педагогічне мовлення як інструмент передачі інформації, засіб спілкування та виховного впливу.

В.О.Сухомлинський, характеризуючи педагогічні уміння, надавав великого значення умінню вчителя володіти словом: «В руках вихователя слово такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора, як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність [6: 160].

Досвід спілкування В.О.Сухомлинського з учнями, вчителями, батьками показує велику, силу слова вчителя в моральному вихованні: «Слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця... Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями... Особистість вчителя розкривається перед учнем в єдності слова і поведінки. Учитель в слові виявляє себе, свою культуру, свою моральність, своє ставлення до вихованця. Головне, що визначає ефективність слова вчителя, – його чесність. Учні дуже тонко відчують правдивість слова, чутливо відгукуються на нього. Ще тонше відчують учні неправдиве, лицемірне слово» [6: 321-322].

У системі освіти вчителя виникло протиріччя: з однієї сторони – слово – найнеобхідніший інструмент його праці, а з другої – сучасні програми педуніверситетів не передбачають формування у студентів досконалої культури і техніки мовлення (за виключенням програм філологічних факультетів).

І хоча на перших курсах усіх факультетів читається предмет «Ділова українська мова», практичним заняттям з питань оволодіння своїм голосом відводиться мізерна кількість часу. Тому багато вчителів (особливо молодих), не знаючи індивідуальних особливостей сили, висоти, тембру, звучності, співучості, виразності свого голосу, напружують його, і тоді появляється сиплуватість, хрипота, крикливість, швидкий темп, неправильне відтворення звуків, напруження лобних м'язів і навіть набухання вен на шиї, а звідси і швидка втомленість всього організму.

Для того, щоб учитель міг зберігати працездатність, енергійність і задоволення своєю працею, в процесі професійного самовиховання йому потрібно ставити перед собою важливе завдання – пізнання особливостей свого педагогічного мовлення.

Члени авторського колективу [4] І.А.Зязюн, М.Т.Безкишкіна, Т.І.Гавакова, Г.Ф.Денисовець, а також учений С.Б.Єлканов розробили ефективні прийоми роботи вчителя над своїм голосом: подолання надмірно швидкого темпу мовлення, виховання культури дихання; покращення дикції.

Крім цих умінь, у вчителя повинна формуватися потреба у розвитку словникового запасу удосконалення грамотності, логічності, емоційності, виразності мовлення.

В.О.Сухомлинський, оцінюючи роль учителя у вихованні громадянина, писав, що вчитель повинен бути для дітей Апостолом Правди і Науки. А для цього держава, керівники освіти мають створювати сприятливі умови для праці вчителя, серед яких найважливішими, на нашу думку, можуть бути такі:

- оскільки у двадцять першому столітті провідними факторами соціально-економічного прогресу стають інтелектуальні ресурси країн, новітні технології, то керівники нашої держави, дбаючи про її розквіт повинні в найближчий період вирішити проблему достойного матеріального забезпечення вчителя, а відповідно і хорошого стану його здоров'я;
- здійснювати підготовку учнів середніх класів до педагогічної діяльності не тільки в ліцеї «Педагог», а й в кожній школі, створюючи постійнодіючі гуртки «Юний педагог», факультативні курси;
- психологічні дослідження вчених, аналіз нашої психологічної служби в школі показує, що дійсна адаптація молодих спеціалістів до педагогічної діяльності триває не менше двох-трьох років.
- незважаючи на те, що вчитель міг обрати свою професію не за покликанням, а за якимись іншими мотивами, він може досягти педагогічної майстерності.

А.С.Макаренко, підкреслюючи значення природної обдарованості, пояснював вчителям і на своєму досвіді доказав, що наполеглива і систематична робота над собою може принести значні успіхи кожному вчителю. Він писав: «Я не обладаю педагогическим талантом и пришёл в педагогику случайно, без всякого на то призвания. Отец мой маляр. Он сказал мне: будешь учителем. Рассуждать не приходилось. И я стал учителем. И очень

долгое время чувствовал, что у меня плохо идёт, неважный я был учитель. И воспитатель был неважный. Но я научился. Я сделался мастером своего дела» [3: 490].

- розпочинати роботу над професійним самовихованням вчителів треба ще з перших курсів навчання в університеті, тому в програму необхідно включати такі спецкурси: «Самовдосконалення особистості студента», «Педагогічне спілкування», «Культура мовлення вчителя», «Здоров'я і працездатність вчителя» та ін.
- в інституті післядипломної педагогічної освіти ввести викладання нової наукової дисципліни «Професійне самовиховання вчителя» і при атестації вчителя враховувати результати його самовдосконалення.

Учитель створює найголовніше багатство – особистість громадянина, моральні та інтелектуальні цінності нашої країни, тому він заслуговує як поваги, так і підтримки зі сторони держави, керівників освіти, психологічної служби школи, батьків учнів.

Подальша наша робота буде спрямована на розробку методичних рекомендацій з проблеми самовиховання для студентів – майбутніх педагогів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Елканов С.Б. Профессиональное самовоспитание учителя. – М.: Просвещение, 1986.
2. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1988.
3. Макаренко А.С. Соч. в 7-и томах. – Т. IV. – М., 1957.
4. Основы педагогического мастерства (под ред. проф. И.А.Зязюна). – К.: Вища школа, 1987.
5. Сухомлинський В.О. Вибр. тв. В 5-и томах. – Т. 2. – К.: Радянська школа, 1977.
6. Сухомлинський В.О. Вибр. тв. В 5-и томах. – Т. 5. – К.: Радянська школа, 1977.

УДК 378

В.В. Мелешко

ПРОФЕСІЙНІ ЯКОСТІ ВЧИТЕЛЯ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ У КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розкрито проблема занурення педагогічних ідей В.О. Сухомлинського в діяльність сучасної школи, обґрунтовані особливості професійних якостей вчителя, його ролі в сільській школі, акцентована увага на основних вимогах до особистості вчителя та його підготовленості до роботи у сільській школі.

The article revealed the problem of immersion teaching ideas VO Suhomlinskiego activity in the modern school features professional sound quality teacher, his role in the rural school, accentuated attention to the basic requirements for the individual teacher and his training to work in rural schools.

Динамічні процеси, які відбуваються в суспільному житті, значною мірою охоплюють й сферу освіти, створюють реальні передумови для здійснення інноваційних перетворень, активізують творчих керівників шкіл, педагогів, громадський актив сільських населених пунктів до пошуку шляхів модернізації й оновлення навчального закладу відповідно до бажаного задуму з урахуванням інтересів і потреб учнів та батьків як замовників та споживачів освітніх послуг.

Загальноосвітні заклади мають особливий статус у сільській місцевості, адже вони виступають визначальним чинником політичної, духовної, культурної життєдіяльності суспільства, формують і виховують людину як особистість, громадянина своєї країни.

Сільські школи є запорукою відродження українського села, і цей аргумент має враховуватися у розробленні навчальних програм вищих навчальних закладів, де

здійснюється підготовка майбутніх вчителів, оскільки починаючи з дитячого садка, потім школи виховується свідомий громадянин України.

Проблема розвитку та удосконалення системи шкільної освіти в сучасних умовах спрямовано у площину цінностей особистісного розвитку, варіативності і відкритості школи, що зумовлює необхідність переосмислення та формування ключових якостей вчителя, від яких значною мірою залежать результати навчання, виховання та рівень розвитку особистості.

В умовах модернізації системи освіти в Україні суттєво змінюються вимоги до професійної діяльності вчителя. У концепції 12-річної школи, зокрема, акцентується увага на те, що основою всіх перетворень в освіті має стати реальне знання потенційних можливостей дітей, прогнозування потреб і моделей розвитку особистості [1: 5] Орієнтованість освітньої політики й педагогічної науки на гуманізацію навчання й виховання продиктована соціальними потребами. Шкільна освіта у сільській місцевості утверджується як відкрита педагогічна система, що вимагає висококваліфікованого, добре підготовленого, компетентного вчителя.

Завдання вчителя полягає в тому, щоб не тільки допомогти молодій людині адаптуватися у суспільне життя, а й бути його творцем, безпосередньо взаємодіяти з ним. А це вимагає сутнісної зміни власної життєдіяльності, що характеризує людину з інноваційним типом мислення, високою культурою поведінки.

З огляду на це навчально-виховний процес потребує відповідної перебудови, що спонукає дитину не тільки на творче засвоєння базових знань, а й на вироблення навчальних компетенцій, сформованих навичок та бажань самостійного навчання, виробляти потребу оволодіння новою, потрібною інформацією, вміти ефективно використовувати здобуті знання у практичній діяльності.

Питання про підготовку вчителя до роботи в сільській школі – одне з провідних у сучасних умовах. Образ сільського вчителя є важливим у педагогічних напрацюваннях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, Про особливості його педагогічної діяльності знаходимо у спеціальних виданнях, присвячених проблематиці сільських шкіл, у статтях та інших публікаціях. Актуальність підготовки педагогічних кадрів для сільської школи обумовлена малою чисельністю учнів у таких закладах, особливістю організації навчально-виховного процесу, способами взаємозв'язку з оточуючим середовищем, що визначає багатогранність та поліфункціональність діяльності вчителя сільської загальноосвітньої школи.

Проблеми підготовки вчителя до педагогічної діяльності повинна ґрунтуватися, перш за все, на гуманістичних засадах, без чого не може відбуватися повноцінного освітнього процесу. Свідченням цьому слугує величезна спадщина педагога–дослідника В.О. Сухомлинського, досвід якого трансформується й широко застосовується як у вітчизняній, так і в зарубіжній практиці.

Сучасні підходи про гуманістичний характер виховного процесу, що ґрунтується на принципах толерантності, поваги, були в центрі педагогічної діяльності В.О Сухомлинського й дали позитивні результати в процесі його роботи на пості директора сільської школи, де навчалися й виховувалися діти від раннього віку до завершення середньої освіти.

Сучасний вчитель має бути готовий до активної соціальної ролі – виховувати людину, яка буде в гармонії з глобальним, демократичним простором. А це означає, що акцент має бути зміщено в бік формування самодостатньої людини, ліквідувавши авторитарний підхід, замінивши тоталітарну, репресивну педагогіку на гуманізовану, конструктивно-позитивну. Виникає нагальна потреба змінити парадигми у стосунках учителя і учня, у ставленні до людини в суспільстві, відкинувши неповагу до особистості.

Нова соціальна роль педагога – виховати громадянина України, патріота своєї Вітчизни. Адже процеси глобалізації не зменшують ролі патріотичних цінностей, а навпаки значно посилюють їх.

У той же час школа у сільському населеному пункті слугує найвпливовішим осередком формування моральних цінностей юних громадян у напрямку до самоорганізації й активності, особистісної відповідальності за власний вибір. Незважаючи на прийняття законодавчих актів, сьогодні педагогічна система, насамперед школа, важко піддається відновленню. Школа все ще продовжує жити в основному за знанневими нормами, коли саме знання з базових предметів є головним критерієм оцінки як учня, так і самого вчителя, у той час як виховання юнака чи дівчини, їхніх духовних потреб залишається не першочерговим завданням.

Сільська школа ще не вирішила складних й актуальних проблем гуманізації системи освіти, підготовки школярів до майбутньої успішної діяльності в нових соціально-економічних умовах. Вимагають нових підходів питання трудового й морального виховання, проблеми всебічного розвитку дитини, участі родини, суспільства в цьому процесі, що організовується, спрямовується досвідченими педагогами.

Феномен педагогічної системи В.О. Сухомлинського, що народжувалася у Павлівській школі полягає в тому, що вона будувалася на високих принципах гуманізму, глибокої поваги до особистості дитини. Щира любов до дітей і справжня педагогічна культура, як зазначав відомий педагог, поняття нерозривні. Адже вчитель зобов'язаний дорожити дитячою довірою, щадити беззахисність дітей, бути для них втіленням добра й справедливості. Без цих якостей не може бути справжнього вчителя.

“Якщо вчитель став другом для дитини, якщо ця дружба осяяна шляхетним потягом, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло. І якщо в школах є насторожені, недовірливі, а іноді й злі діти, то це лише тому, що вчителі не знайшли підходу до них, не зуміли стати їхніми товаришами. Виховання без дружби з дитиною можна порівняти із блуканням в темряві” [3: 21].

Підкреслюючи вагомість гуманістичних стосунків у шкільному середовищі, В.О. Сухомлинський висував високі вимоги до вчителя, серед сукупності якостей найважливішими вважав: професійну майстерність, різнобічні здібності, педагогічний такт, і найважливіше – любов до дитини. Педагог, на думку В.О. Сухомлинського, повинен на професійному рівні здійснювати повноцінну організацію шкільного життя, проводити позашкільну роботу на засадах взаємоповаги, доброзичливого партнерства, тісного зв'язку з громадськістю села, врахувати традиції та звичаї. Віра в людину, зазначав вчений, – величезна моральна сила, що втілює в собі саму суть відносин у нашому суспільстві. І в школі цю віру вчитель повинен підтримувати завжди і в усьому. Справжнім педагогом може вважати себе тільки той, хто в кожному вихованцеві бачить людину в майбутньому» [4: 119].

Про втілення гуманістичних принципів В.О. Сухомлинського у педагогічну практику свідчить діяльність Павлівської середньої школи, в якій виховання здійснювалося без покарань, що стало правилом для всього педагогічного колективу. Вчений переконаний, що виховання несумісне з покараннями учнів. Покарання В.О. Сухомлинський, на відміну від його попередників, розумів набагато глибше, з цього приводу він писав: «У середовищі педагогів можна нерідко почути розмови про заохочення й покарання. А тим часом, найголовніше заохочення й покарання в педагогічній праці – це оцінка» [5: 12].

Учений вважав, що правом користуватися гострим інструментом оцінки має тільки той педагог, що любить дітей. Адже вчитель повинен бути для дитини такою ж дорогою людиною, як мати. Віра школяра у вчителя, взаємна довіра між ними, людяність і доброта – це те, що необхідно вихователеві, те що хочуть бачити діти у своєму наставнику. Одне із провідних якостей вчителя Василь Олександрович вважав людяність, що поєднується з сердечною добротою та мудрою батьківською строгістю.

Здебільшого до сільської школи діти приходять з різною підготовкою, різняться і за соціальним статусом: багаті і бідніші, підготовлені і не підготовлені, уважні й неуважні, неохайні й акуратні. Проте на думку В.О. Сухомлинського, всі єдині в одному, всі діти без винятку приходять у перший клас із щирим бажанням добре вчитися. Гарне людське бажання – добре вчитися – опромінює весь смисл шкільного життя дітей.

Школа, за переконанням ученого, повинна функціонувати для дитини і не забирати у малюків дитячих радощів. Завдання, що ставилися перед учителем, який працює з наймолодшими дітьми, вимагає детального вивчення якостей особистості, її інтелектуальних інтересів та можливостей, уподобань та нахилів шляхом спостереження. Головною метою початкової школи передбачається навчити дитину вчитися, адже саме у цей період, на думку вченого, відбувається становлення людини, проходить її інтенсивний розвиток. У своїх працях Василь Олександрович зазначає: "Роки навчання в початкових класах – цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра" [5: 100].

Серед вимог до вчителя і сьогодні надзвичайно актуальними залишаються принципи, за якими вибудовуються відносини між учасниками освітнього процесу, до таких належать: співробітництво, взаємодопомога, вимогливість, дисципліна, відповідальність кожного за всіх і всіх за кожного.

Завдання вчителя полягає в тому, щоб зробити дитину щасливою, проте якщо в школі їй нудно й погано, якщо вона не почуває себе здатною, щоб опанувати шкільною наукою, то такі намагання будуть марними. Зробити дитину щасливою – значить насамперед допомогти їй вчитися.

За переконанням В.О Сухомлинського, навчання не дає бажаних результатів, якщо вчитель ставить перед учнем на перше місце мету – вивчити, запам'ятати. При цьому шкода зубріння величезна – вона мимоволі знищує основні ідеї навчального предмета. Вчитель повинен точно розмежувати, що треба запам'ятати на все життя, а що треба тільки зрозуміти й засвоїти без зубріння – у вправах.

Одна із вимог, яку досліджував і перевіряв В.О.Сухомлинський, полягала в тому, що кожний учитель, який би предмет він не викладав, повинен бути викладачем словесності. Слово – це перший крок до думки учня. Велике лихо, вважав Сухомлинський, якщо вихователь не вміє вибирати зі скарбниці мови саме ті слова, які необхідні, щоб знайти шлях до серця дитини. Якщо у процесі виховання норм моралі й моральності ми не викликаємо позитивних емоцій, подібних тим, які з'являються в людини від зустрічі із чимось близьким і дорогим. Слово повинне бути емним, мати глибокий зміст, емоційне забарвлення, воно повинне залишати слід у думках і душі вихованця. Адже якщо слова, нехай навіть найбільш потрібні й гарні про високу мораль, але не викликають емоцій, не хвилюють, то вони так і залишаються порожніми звуками, благими побажаннями. У тому і полягає майстерність вчителя, вихователя, щоб розмова з вихованцем викликала в останнього власні думки, переживання, спонукаючи до активної діяльності [4: 165].

У педагогічній діяльності все важливо: зміст матеріалу, і тон розмови, і час цієї розмови, і зовнішній вигляд учителя, і манери його поведінки. Слово вчителя знаходить відлуння у серцях учнів і стає їх особистим надбанням лише тоді, коли «мудрість вихователя захоплює, одухотворяє вихованців цілісністю, красою ідейно-життєвих поглядів, морально-етичних принципів». Діти дуже тонко відчувають фальш слів, якщо вони не відповідають моральному переконанню вихователя. Вони нехтують того, хто намагається видати темне за світле, прикрити похмуру темними словами. Ці думки не втрачають актуальності незважаючи на віддаленість у часі.

Про велике значення взаємостосунків вчителя і учня неодноразово наголошував Василь Олександрович, зокрема він зазначав, що десятки, сотні ниток, що духовно зв'язують учителів й учнів – це ті стежки, які ведуть до людського серця, ця найважливіша умова дружби, товариства вчителя й учнів. Учителя й учнів повинна поєднувати духовна спільність, при якій забувається, що педагог – керівник і наставник. Виховання без дружби з дитиною, без духовної спільності з нею можна зрівняти із блуканням у сутінках. "Інтерес підтримується успіхом, до успіху веде інтерес. А без успіху, без радісного переживання перемоги над труднощами немає інтересу, немає розвитку здібностей, немає навчання, немає знання" [4: 26].

Серед різних засобів виховання найціннішими В.О. Сухомлинський вважав виховання красою. Саме звертання до краси, облагородження душі, переживання краси змінює дитину. Педагог спочатку вчить відчувати красу природи, потім красу мистецтва й нарешті підводить вихованців до розуміння вищої краси – краси людини, її праці, вчинків і життя. Ні в чому вчителю не доводиться бути таким терплячим, як у вихованні почуття краси. Виховання почуттів – найважче в роботі педагога, наголошує В.О. Сухомлинський.

Спостереження, досвід В.О. Сухомлинського підтверджують, що вчитель повинен забезпечувати сприятливі умови для створення ситуації успіху, подолання труднощів, постійно підтримуючи дитину. При цьому оцінювати не знання самі по собі й не старанність, а саме просування вперед, цей результат поєднання знань зі старанністю повинне бути радістю, тому що праця, успіх в праці, подолання перешкод у праці, його результат – все це надійні джерела людської радості [3: 127].

Провідним компонентом системи виховання, її стрижнем у сільській школі вважається трудове виховання. У своїй школі В.О. Сухомлинський надавав великого значення трудовому вихованню, його ролі у становленні особистості школяра, у розвитку складної й тонкої сфери почуттів і емоцій. Вагомість трудового виховання у формуванні особистості підтверджують його думки про те, що праця дозволяє найбільше повно і яскраво розкрити природні задатки й схильності дитини. Аналізуючи готовність дитини до трудового життя, потрібно думати не тільки про те, що вона може дати для суспільства, але й про те, що праця дає особисто людині. У кожній дитині дремають задатки якихось здібностей. Ці задатки як порох: щоб запалити, необхідна іскра і в цьому процесі роль вчителя очевидна.

Активізуючи педагогічний колектив, життя Павлівської школи постійно було насичено цікавою, щоденною, багатогранною трудовою діяльністю дітей, у якій досягалися поставлені цілі, розв'язувалися різні виховні завдання: інтелектуальні, моральні, естетичні, з огляду на це праця для вихованця була особистісно значущою справою, піднесеною моральністю, красою і творчістю.

Сутність всебічного розвитку особистості В.О. Сухомлинський розглядав у тісному нерозривному зв'язку трудового виховання з іншими складовими цілісної виховної системи – морального, естетичного, інтелектуального, фізичного та ін.

Тільки висококваліфікований, творчий, талановитий вчитель, який добре обізнаний із педагогічною системою В.О.Сухомлинського, може забезпечити умови для генералізації цікавих ідей, навколо яких вибудовується захоплююча діяльність учнів, створити динамічну систему взаємозв'язків з оточенням, що сприяє поглибленню знань, розширенню світогляду, розвитку інтелектуальних здібностей дитини її соціального досвіду.

Отже, інтерес до творчості В.О. Сухомлинського з кожним роком зростає з боку світової наукової й педагогічної громадськості як у нашій країні, так і за рубежом. Розроблена ним педагогічна система та роль вчителя як суб'єкта цієї системи не тільки збагатили педагогічну науку новаторськими ідеями й положеннями, але й здійснила вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Директор школи – 2002. – № 1. – С. 5–15.
2. Сухомлинський В.А. Не только умом, но и сердцем. – М.: Педагогика, 1986.
3. Сухомлинський В.А. О воспитании. – М.: Педагогика, 1979.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані педагогічні твори. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977.
5. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. – К.: Радянська школа, 1974.

ВОСПИТАНИЕ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ В СВЕТЕ ИДЕИ В.А. СУХОМЛИНСКОГО

У статті розкрито сутність культури педагогічної діяльності вчителя у контексті ідей В. О. Сухомлинського. Окреслені основні напрями впровадження ідей В. О. Сухомлинського про виховання культури педагогічної діяльності вчителя у навчально-виховний процес сучасних освітніх закладів Оренбуржжя.

In clause the essence of culture of pedagogical activity of the teacher in a context of idea of V.A.Sukhomlinskogo is stated. The basic directions of introduction of idea of V.A.Sukhomlinskogo about education of culture of pedagogical activity of the teacher in teaching and educational process of modern educational establishments of Orenburzhye are described.

На современном этапе развития педагогической науки особое значение приобретают историко-педагогические исследования, вскрывающие преемственность научных традиций и инноваций, определяющие научный потенциал педагогических теорий, концепций прошлого, их эвристическую и прогностическую функции. Последнее инициирует обращение к гуманистическому наследию В.А. Сухомлинского, которое представляет собой огромный, неисследованный до сих пор потенциал образовательных и воспитательных идей.

Идея В.А. Сухомлинского о воспитании культуросообразно действующего учителя, занимающая центральное место в его наследии, во многом созвучна нашему времени, и поэтому требует современного осмысления. Сегодня общепедагогическая концепция В.А. Сухомлинского явилась основанием для дальнейшего развития теории культуры педагогической деятельности. Осознание того, что в культуре сохранен отраженный, закрепленный, транслируемый в формах общественного сознания устойчивый конструкт деятельности, позволяет сформулировать те характеристики, которые отличают деятельность вообще от всего другого, что в сущности не будет являться деятельностью, а кроме того, направить внимание субъекта на то, что должно быть им осуществлено, если в его намерения входит построить именно деятельность, а не что-то «деятельностноподобное». Необходимость рассмотрения педагогической деятельности в разрезе культуры диктуется тем обстоятельством, что деятельность педагога не во всех ее проявлениях выступает как явление культуры. В педагогической деятельности средства большей частью являются объектом выбора, а выбор предполагает субъекта (педагога) и намерения (мотивы), которыми он руководствуется. И в зависимости от качества выбора, соответствия его социально-исторической норме деятельность педагога будет культуросообразной или нет.

Культура педагогической деятельности понимается нами как осознанный профессионализм, согласно которому учитель все же не достигнет культуры именно педагогической деятельности, если он не осознает и не овладеет главным, а именно, пониманием того, что «развивающим механизмом» с позиции учителя, его общественным и профессиональным назначением является не просто самому встать в субъектную позицию, а поставить в эту позицию осознающего свою деятельность – другого, ученика. Именно здесь происходит по сути различие двух деятельностей: педагогической и деятельности по воспитанию учителя.

Когда учитель, не осознав сущности культуры педагогической деятельности, подменяет свою задачу и берет на себя функцию трансляции знаниевой компоненты культуры, осознавая себя «математиком», «географом» и т.д., он не только делает ущербной эту часть культуры, не имея должного основания быть ее проводником именно в этой ипостаси, не только сам демонстрирует бескультурье непонимания сущности и ценности профессионализма, но он также оставляет своего ученика один на один с реальностью, без средств и возможностей хоть как-то соотноситься с любым ее проявлением.

В деятельностном плане воспитание культуры педагогической деятельности заключается в реализации освоенных субъектом культурных норм человеческой деятельности (в их духовно-практическом и предметно-содержательном выражении). Но ограничиться таким ее пониманием, указывает А. Кусжанова, значило бы встать на позицию репродуктивной интерпретации сущности педагогической деятельности, исключив момент ценностный, момент развития и творчества. Качественным результатом культуры педагогической деятельности следует назвать способность учителя к творчеству, перенормированию педагогических норм (теории, практики).

В соответствии с этим культура педагогической деятельности может быть определена как интегративное качество личности, синкретически соединяющее в себе интеллектуальный, деятельностный и эмоциональный компоненты, а также такой способ ее сознательной организации, в котором обеспечивается полнота овладения учащимися знаниями, умениями, ценностями и инструментарием для организации самовоспитания, самообразования и саморазвития.

Определение сущности культуры педагогической деятельности учителя, поиск новых путей и способов ее воспитания делает целесообразным изучение и использование научно-прикладного опыта В.А. Сухомлинского. Внедрение идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя в образовательный процесс школ Оренбуржья происходит на двух уровнях: теоретическом и прикладном.

На *теоретическом уровне* исследованы следующие проблемы в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского: культура педагогической деятельности учителя как рефлексивный профессионализм (Л.Б. Соколова); гуманизм как основа культуры педагогической деятельности учителя (Н.А. Каргапольцева); уроки мышления как средство умственного воспитания школьников (В.Г. Рындак); научное творчество в культуре педагогической деятельности учителя (А.В. Москвина). Усилиями ученых Оренбуржья создана единственная в стране Уральская ассоциация «В.А. Сухомлинский», деятельность которой направлена на исследование творческого наследия ученого-педагога с позиций гуманистической парадигмы. Особенностью деятельности этих научных школ является широкое привлечение учителей, руководителей образовательных учреждений к разработке интерактивных методов воспитания культуры педагогической деятельности учителя.

На *прикладном уровне* разработаны направления внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности в образовательный процесс современной школы.

Участия учителя в выработке целей обучения и воспитания как направление внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя. Как известно, цели воспитания, обучения вырабатывались государством, существовал социальный заказ школе на подготовку ученика, обладающего определенным набором качеств. Учительская общественность не принимавшая участие в процедуре целеполагания, превращалась в объект педагогической деятельности, средство, проводника передовой идеологии, политики, экономики, прогресса. А это значило, что на уроке учитель не мог стать субъектом обучения (хотя в педагогической литературе и в отчетах управленцев встречались определения учителя как субъекта педагогической деятельности). Укрепление демократии в нашей стране, прекращение «расползания» государственности создали возможность участия педагогов в процедуре целеполагания. Учитель сегодня может принимать активное участие в разработке образовательных целей, ориентируясь на интересы государства, общества, личности.

Педагогический коллектив лицея № 1 г.Оренбурга в течение десяти лет апробирует способы участия учителя в выработке целей обучения, воспитания, развития личности. Углублению культуротворчества учителя в целеполагании способствовали вопросы для самостоятельной работы и практические задания: каково отношение философии образования к формулированию целей образования, проектирования образовательных систем (или все это определяется государством, его органами управления)? можно ли хотя бы кратко обозначить

цели образования в условиях современной России, учитывая перспективы развития страны? каковы психологические механизмы постановки цели? и др. Общим для всех стало следующее задание: разработайте цели урока, выберите адекватные этим целям средства достижения (содержание, методы, формы и средства), опишите идеальный (мысленный) результат и проведите урок. В процессе рефлексии выявите, какие вопросы остались нерешенными (недостигнутый результат), определите характер затруднений и смоделируйте новую деятельность с учетом нерешенных задач.

Вышеизложенное позволяет утверждать, что в современных условиях воспитание культуры педагогической деятельности – это целостный технологический процесс, который невозможно обеспечить в требуемых параметрах без специальных научных оснований.

Овладение учителем умениями вовлечения ученика в процесс целеполагания как направление внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя в образовательный процесс современной школы. Широкое применение в деятельности учителей лицеев №1, №2 получила технология «портфолио». Систематическое фиксирование своих достижений, постоянный анализ причин успехов и неудач, своего отношения к тому или иному виду деятельности – все это помогало учащимся не только понять свое предназначение в жизни, определиться с будущей профессией, но и интуитивно (а при наличии специальной помощи и поддержки со стороны педагога, родителя, консультанта и осознанно) выйти на понимание необходимости самому ставить цели любой учебной деятельности, результаты которой в дальнейшем можно и нужно фиксировать в своем личном портфолио.

Основной смысл портфолио – «показать все, на что ты способен». Педагогическая философия портфолио, выраженная в формуле «Возьми ответственность за свое образование в свои руки», предполагает: смещение акцента с того, что учащийся не знает и не умеет, на то, что он знает и умеет по данной теме, разделу, предмету; интеграцию количественной и качественной оценок результатов деятельности ученика; перенос педагогического удара с оценки на самооценку обучающихся. Данные особенности портфолио позволили обучающимся при его активном и систематическом использовании постепенно научиться самостоятельно не только оценивать свои достижения в различных областях, что, безусловно, уже само по себе является фактом, достаточным для того, чтобы признать педагогическую целесообразность постоянного использования портфолио, но и выходить на его основное предназначение – помогать обучающимся осознавать цели образования.

Таким образом, портфолио – это не только современная эффективная форма оценивания, но и инструмент для решения важнейшей педагогической задачи – формировать умение учиться – ставить цели, планировать и выстраивать собственную учебную деятельность. Технология «портфолио» позволяет ученикам осознавать цели образования как образования для себя и в течение всей жизни, самостоятельно оценивать свои достижения в различных областях. Такая самостоятельность школьника воспитывает привычку осознавать цель любого вида деятельности (будь то участие в школьном конкурсе социальных проектов, городской олимпиаде по учебному предмету, занятия во Дворце творчества), становится его внутренней потребностью. Пространство целеполагания ученика обеспечивает его самоопределение. Учитель реально чувствует: когда внешние цели теряют видимость всего лишь внешней, природной необходимости и становятся целями, которые ставит перед собой индивид, возникает «действительная свобода».

Как видим, в деятельности учителей лицеев № 1, № 2 происходит обогащение идеи В.А. Сухомлинского и апробируется инновационное направление внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя. В результате педагогическая деятельность обогащается, становится культуросообразной за счет организации взаимодействия учителя и ученика по овладению умениями целеполагания.

Овладение учителя и ученика интеллектуальной, деятельностной, личностной рефлексией как направление внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя в образовательный процесс современной школы. В

лицее № 1 учителя реализуют в практике тезис В.А. Сухомлинского о том, что «личность не формируется, а саморазвивается и поэтому наша задача – создать условия для развития ученика». В лицее акцент делается на активные формы учебно-педагогического процесса, взаимодействие, сотрудничество педагога и ученика. Ученик и учитель становятся равноправными и свободными в познании жизни, протекающей в их сотрудничестве и сотворчестве. Подобный способ организации образовательного процесса способствует развитию мобильности, гибкости, альтернативности, креативности мышления учащихся, учит школьников использовать при решении конкретных проблем все имеющиеся знания, личный опыт. У учащихся возрастает уверенность в своих силах, развивается самостоятельность, активность, целеустремленность. Об этом мечтал В.А. Сухомлинский. Однако воспитать культуру мышления ученика, научить способам получения нового знания может только культуросообразно действующий учитель. Экспериментальной площадкой по реализации гуманистических идей культуры педагогической деятельности В.А. Сухомлинского стал лицей № 6.

Уроки учителей этого лицея насыщены следующими приёмами, используемыми В.А. Сухомлинским в Павлышской средней школе: «недосказанное на уроке»; выявление «узелков знаний»; стимулирование постановки ярких, эмоциональных вопросов в процессе проверки домашнего задания, во время объяснения нового материала, при закреплении и обобщении изученного; выставление дифференцированной отметки по результатам умственной работы учащегося за определённый период (В.А. Сухомлинский предостерегал от спешки при выставлении отрицательных отметок за ответы на уроке объяснения нового материала).

В гимназии № 7 на протяжении нескольких лет действует Центр культуры педагогической деятельности, в работе которого объединились деятели искусства, журналисты, менеджеры, педагоги, предприниматели, методисты сферы дополнительного образования Оренбуржья. Цель деятельности Центра культуры педагогической деятельности заключается в создании условий для выявления способностей учителя, их развития и создания своего рефлексивного опыта, своей неповторимой, индивидуальной культуры педагогической деятельности. Молодые учителя, занимающиеся в Центре культуры педагогической деятельности и изучающие наследие В.А. Сухомлинского, особо выделяют мысли ученого о том, что в каждой науке, в каждом учебном предмете более или менее присутствует эстетический элемент и что одна из задач учителя – обнаружить и довести его до сознания и чувств воспитанников. Так на уроках математики учащиеся чувствуют красоту математической логики, символики, пространственных отношений и величин (углы, площади, объемы). У учителей русского языка основным источником красоты выступает смысловое и интонационное богатство родного и иноязычного слова, устной и письменной речи, эмоциональность, образность. Ученики высоко оценивают своих учителей, отмечают высокий уровень их культуры педагогической деятельности. А сами педагоги считают себя наследниками и почитателями таланта В.А. Сухомлинского.

Таким образом, только в культуросообразной деятельности учитель и ученик приобретают, наряду со знаниями и умениями, рефлексивные способности, позволяющие им осуществлять целеполагание, проектирование, программирование и коррекцию действий, оценивать результат деятельности.

Обеспечение непрерывности в воспитании культуры педагогической деятельности учителя как направление внедрения идеи В.А. Сухомлинского о воспитании культуры педагогической деятельности учителя в образовательный процесс современной школы заключается в активизации «субъектности» процесса в естественных условиях деятельности школы, педклассов, педагогических клубов, в педагогическом университете.

Основным из средств влияния на мотивированность будущих учителей и молодых учителей школы № 76 была избрана область культуры. Поскольку культура содержит глубинные пласты, назначение которых – «удовлетворить величайшую из потребностей человека – стремление к усовершенствованию в самой человеческой природе». Этими

областями культуры являются эстетика и педагогика. Эстетика, красота, искусство сами по себе выполняют в обществе воспитательные функции духовного преобразования и гармонизации человека, социальных отношений, «открывающие путь к добру и человечности» (В.А. Сухомлинский). Мы исходили из теоретического положения о том, что эстетическая культура человека является стержневым, базисным свойством личности, позволяющим ей не только полноценно общаться с прекрасным и активно участвовать в его созидании, но и выступать в качестве мотива любой, в том числе профессиональной деятельности. По словам В.А. Сухомлинского, «подлинно нравственная личность не может формироваться без стремления к прекрасному... красота – это плоть и кровь человечности, добрых чувств, сердечных отношений» [1: 352] – центральных мотивов культуры педагогической деятельности учителя. Основными направлениями разработанных программ развития мотивации как основания культуры педагогической деятельности выступали: расширение кругозора в проблемах современной культуры, философии образования, создание эмоционально-положительной окрашенности деятельности за счет проявления эстетической культуры. Положительная динамика внутренней мотивации всегда была в поле нашего внимания. Беседы, «круглые столы», дискуссии, вечера вопросов и ответов разрабатывались заново, модифицируя традиционные формы, чтобы предотвратить снижение интересов, поверхностное осмысление проблем, связанных с культурой педагогической деятельности, становлением личности, осознающей самоценность, уникальность, внутреннюю неповторимость. Особое внимание придавалось при этом трем моментам. Первый связан с качеством информации. Положительные эмоции проявляются, когда информация лучше ожидаемой и чуть в избытке по сравнению с тем, что знает учащийся. И наоборот, когда ее недостаточно – отрицательные эмоции. Второй момент обусловлен фактором восприятия ситуации в целом: дружелюбная обстановка, отсутствие боязни за ошибку действия. Третий момент стимулирования эмоций связан с формами оценки и рефлексии действия.

Работа по развитию мотивационно-ценностной сферы была продолжена в вузе. Однако характер ее изменился. Смыслообразующим звеном апробируемой нами программы активизации мотивационно-ценностного отношения к культуре педагогической деятельности явился перевод студентов на творческий уровень отношения к проблеме. Этому способствовал и курс «Введение в специальность», его обращенность к самоанализу, изучению мастерства педагогов-новаторов (особое внимание уделялось исследованию наследия В.А. Сухомлинского), изучению трудностей в работе учителя.

Таким образом, можно констатировать, что наиболее перспективными направлениями внедрения идеи подготовки культуросообразно действующего учителя, заключенной в произведениях В.А. Сухомлинского, в процесс воспитания современного педагога выступают: участие учителя в выработке целей обучения и воспитания; овладение учителем умениями вовлечения ученика в процесс целеполагания; овладение учителя и ученика интеллектуальной, деятельностной, личностной рефлексией; обеспечение непрерывности в воспитании культуры педагогической деятельности учителя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа: обобщение опыта учебно-воспитательной работы в сельской средней школе/ В.А. Сухомлинский. – М.: Просвещение, 1979. – 393 с.
2. Сухомлинский В.А. Мы – сельские учителя / В.А. Сухомлинский // Сов. педагогика. – 1968. – № 6. – С. 137-144.
3. Соколова Л.Б. Становление культуры педагогической деятельности учителя: Монография/ Л.Б. Соколова. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2006. – 352 с.

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ НАСТАНОВИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Стаття розглядає праксеологічні настанови В.Сухомлинського. Автор дає визначення праксеології як галузі педагогічних знань, висвітлює складові парадигми андрагогіки.

The article examines practical directions of V.Sukhomlinskiy. The author gives definition of practicality as branch of pedagogical knowledge, outlines components of paradigm of androgogics.

Постановка проблеми. Постать видатного українського педагога, мислителя, теоретика і практика привертає увагу сучасників, тому що світ педагогіки для В.Сухомлинського не був його темою, це було буття його «я» і бачення педагогічного процесу в нього не інтерпретаційне, а збагачувальне.

Доторкаючись до спадщини творця, його слова та праці й осмислюючи ціннісно-сміслові значення творчості В.Сухомлинського, варто уважніше подивитися на його методологічні орієнтири. При цьому ми будемо послуговуватися методологічними засадами, визначеними О.Сухомлинською. По-перше, досліджувальний об'єкт є багатовимірним та багатоаспектним, інтегрованим у різні структури, пов'язаний із реаліями численними причинно-наслідковими зв'язками, що вимагає від нас визначення предмета, який, по-друге, у педагогіці, зокрема в історії педагогіки, має світоглядно – ціннісну та практичну, технологічну спрямованість.

Якщо у першому випадку, з точки зору вченого, визначальним є філософське обґрунтування, тобто вибір однієї з існуючих концепцій для викладу своєї точки зору, своїх підходів і тлумачення феноменів минулого, то практична проблема не вимагає за великим рахунком світоглядної (ідеологічної, морально-етичної) аргументації. Третя обставина, на яку ми зважаємо в історико-педагогічному аналізі педагогіки В.Сухомлинського, – ціннісний опис, тобто наратив, що полягає у ставленні, інтерпретації автора тих реалій, які він досліджує, бо історія педагогіки – це класифікаційний добір складових дійсності, їх логічна вибудова, не проста репродукція історичного процесу, а конструювання на основі наших попередніх знань. Отже, проблема висвітлення праксеологічних настанов В.Сухомлинського є актуальною і важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про джерела андрагогічних знань і про праксеологічні настанови В.Сухомлинського знайшло теоретичне обґрунтування в працях вчених В.Кан-Калика, В.Кларіна, В.Кузя, М.Махмутова, А.Москвіної, М.Поташник, В.Риндак, О.Сараєвої та ін. Відомі вітчизняні вчені сучасності, серед яких І.Д.Бех, І.Зязюн, Г.Іванюк звертали і звертають увагу на просвітницький реалізм В.Сухомлинського, що є предметом наукової рефлексії. Практикеологія видатного українського вченого реалізується в етико-гуманістичній, науковій та освітній сферах. Вона обстоювалася В.Сухомлинським в онтологічній єдності особистості з довкіллям [3].

Мета статті – осмислити філософсько-настановчий аспект діяльності вченого-педагога з огляду на практичну проблематику історичного наративу і дати відповідь на ключове праксеологічне запитання сучасної системи підвищення кваліфікації вчителів: які основні позиції створеної В.Сухомлинським системи мають бути взяті на озброєння у проектуванні моделей методичної допомоги вчителям.

Виклад основного матеріалу. Найяскравіша суспільна іпостась В.Сухомлинського – просвітництво. Він був глибоко переконаний в тому, що освіта й культура мають стати органічною частиною життя суспільства, визначити свідомість, слугувати гуманістичним ідеалам. Його праці ґрунтуються на вірі в існування особливої місії вчительства на Україні. Він, як ніхто інший, бачив перспективи андрагогіки. Водночас у його діяльності прослідковується приналежність ідеям і принципам європейського Просвітництва.

Педагогічна праксеологія, якою так опікувався В.Сухомлинський, передбачає, передусім, осмислення практики застосування педагогічних інновацій, вивчення закономірностей і форм упровадження, використання нового [1]. Практиологія (від грец. *praktikos* – діяльний і *logos* – слово, вчення) – галузь педагогічних знань, де досліджується ефективність механізмів застосування педагогічних інновацій, оптимальної інноваційної діяльності. З цього погляду безперечним є той факт, що процес впровадження й освоєння педагогічних інновацій повинен бути природним – у цьому запорука його ефективності.

В.Сухомлинський сутнісно підтримував освітнє просвітництво в умовах народжуваної епохи глобальної культури. Він синтезував блок наукових засад у педагогіці, що об'єднали різні ідеї виховання, навчання, розвитку особистості, і новий тип методик, інтегруючих європейський раціоналізм та яскраву моральну орієнтацію вітчизняних послідовників освіти.

Ураховуючи відповідальність педагога за формування інтелектуального, духовного, емоційного світу дитини, він «змодельовував» особистість «хорошого вчителя», який любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі і прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною [4].

В.Сухомлинський справедливо вважав, що одним із найсуттєвіших завдань, яке стає перед учителем, це поширення власного і запозиченого досвіду й знань взагалі. Рецепція спадщини видатного педагога здійснюється з численних позицій, які можна згрунтувати в декілька, зокрема: педагогіка особистості, гуманізм педагогічної системи, професіоналізм вчителя та принципи виховання у педагогічній роботі.

Глибина В.Сухомлинського не лише в тому, що він був добре обізнаний із ренесансно-гуманістичними концепціями класиків західноєвропейського Просвітництва – В.Вольтера, К.Гельвеція, П.Гольбаха, Д.Дідро, Дж.Локка, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, а насамперед тому, що був енциклопедично освітченим, створив цілісний образ сучасного світу, намагався просто і ясно намалювати своїй аудиторії, кожній людині шляхи виховування в собі людського начала, шляхи, що ведуть до світла знань. Просвітницька місія не могла бути реалізована на основі вузькопрофесійного знання, вона вимагала звернення до різних сфер знань, об'єднаних однією центральною ідеєю.

Просвітництво В.Сухомлинського передусім людське, екзистенційне, воно передбачає довірливу бесіду, безпосереднє спілкування з людиною. Особливого значення набувало передання морального досвіду, співвіднесення його з найважливішими реаліями життя. Педагогічна концепція вченого високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку [5].

Особливу увагу В.Сухомлинський приділяв школі як осередку культури, проте цю роль вона може виконати лише за умови, якщо в її діяльності пануватиме культ Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова.

Сьогодні ми можемо стверджувати, що В.Сухомлинський має не лише науково-педагогічну славу, а й шану як відомий просвітник етичних норм у суспільстві.

У його просвітницькій настанові прийнято виокремити три аспекти:

- дидактичний, пов'язаний з духовним повчанням;
- глосолалію, пов'язаного зі здатністю знати й говорити те, що невідоме іншим;
- профетичний, пов'язаний з прогнозуванням, пророцтвом, з передбаченням майбутнього.

Крім того, В.Сухомлинський був унікальним носієм культурологічних і педагогічних знань, знань із історії педагогіки та методики викладання.

Просвітництво мислителя сприймається як альтернатива офіційності, що зорієнтована на високий стиль. Учений використовував природну мову, живу і незаангажовану, декларував нагальність реалізації створених людством гуманістичних ідеалів в освітньому виховному середовищі.

Розгляд настанов його педагогічної спадщини зумовлено відповідними змінами в педагогічній науці та практиці. По-перше, потреба в професіоналізмі фахівця спонукає до

реалізації ідеї «навчання упродовж життя» і подальшого розвитку системи неперервної педагогічної освіти. По-друге, необхідність професійного і духовного зростання фахівця активізує не лише інституційне вирішення цієї проблеми, а й важливі проблеми навчання дорослих, що формує предметне поле вивчення відносно нової галузі педагогічних знань – андрагогіки, під якою розуміємо науку про освіту та виховання дорослої людини на протязі усього її життя. По-третє, використання історіографії в оформленні теоретичних концептів навчання дорослих. Саме від історіографії дослідники намагаються довідатися не лише про минулі феномени як такі, але й про розвиток, процес розвитку чи змін певних феноменів минулого.

Сьогодення вимагає від нас формування цілісних знань із теорії та практики навчання дорослих. За змістом сучасну парадигму андрагогіки як цілісну систему можна представити через діалектичну єдність чотирьох основних підсистем: буттєвої, ціннісної, пізнавальної та практичної, кожна з яких визначає певний напрям дослідження.

Гносеологічне, логіко-методичне обґрунтування предмета, методологічного інструментарію андрагогіки, визначення категорійно-понятійного апарату парадигмальних засад сучасної концепції післядипломної освіти – база для утворення пізнавальної підсистеми парадигми андрагогіки. Пріоритетними завданнями в цьому контексті стають: аналіз наук, дисциплін та інтегративних підходів, що можуть стати підґрунтям для розробки методологічних засад андрагогіки; вирішення проблем виокремлення спеціальної наукової галузі в освітніх дослідженнях щодо цієї науки; обґрунтування предметного поля андрагогіки, розробки її специфічного понятійного апарату, та методології інноваційної трансформації післядипломної освіти: методів, тенденцій, принципів, закономірностей.

Праксеологічна (практична) складова парадигмальних засад сучасної андрагогіки склалася завдяки творчій спадщині В.Сухомлинського. Вона переводить буттєву, пізнавальну та ціннісну підсистему на рівень практичного проектування й втілення інноваційних освітніх систем навчання дорослих. Ця підсистема охоплює розробку змісту післядипломної педагогічної освіти; запровадження новітніх педагогічних технологій навчання дорослих, інформатизацію післядипломної освіти; матеріально-технічне й навчально-методичне забезпечення цієї освіти; підготовку викладачів – андрагогів.

Праксеологічний підхід в андрагогіці здійснюється через доцільну організацію діяльності професіонала, що сприяє успішному розвитку його особистості, раціонально задовольняє його. Саме такий аспект професіоналізму вчителя дають настанови українського вченого-педагога. Його педагогічне та публіцистичне письменство виростало з його практики навчання і розгорталось за характером неперервної освіти.

Праці В.Сухомлинського, зокрема статті «Постановка експерименту педагогічним колективом середньої школи» та праця «Сто порад вчителів» дають нам можливість згрупувати актуалітети для сучасної системи підвищення кваліфікації педагогів, які сьогодні можуть стати основою побудови та реалізації моделі системи підвищення кваліфікації вчителів.

Праксеологічні настанови для системи підвищення кваліфікації педагогів послідовні, логічні та виважені. Їх суть полягає в цільовій орієнтації методичної допомоги вчителю. Вона спрямовується на формування педагогічної культури, що охоплює: знання з педагогіки, психології, методики викладання предмета; уміння і навички ефективного спілкування; світогляду та ерудицію; професійні цінності; системне мислення та прогнозування. На цій основі В.Сухомлинський вибудовує особистісно орієнтовану методичну роботу в школі, тобто йде від індивідуальності до соціуму.

Великий педагог розглянув методичну допомогу як частину професійної діяльності, невід'ємну й важливу складову, він максимально організував освітнє середовище для професійного зростання педагогів, створив ефективну технічну лабораторію педагогічної праці.

Необхідною умовою ефективною реалізації методичної роботи він вважав активну творчу діяльність усього колективу й дослідницько-пошукову атмосферу, що панує в ньому.

Учений-практик заклав підмурівок для обґрунтування об'єкта педагогічної науки, акцентуючи увагу не лише на практиці передання соціального досвіду від одного покоління до іншого через чуттєву практичну діяльність, а й на значущих складових досвіду: соціокультурного, комунікативного, ціннісно-орієнтовного. Це дає можливість взяти до уваги в процесі професійного зростання педагога такі аспекти людської активності, як спілкування, гру.

Педагог поставив на перше місце в діяльності вчителя питання здоров'я і повноти його духовного життя. Підкреслюючи, що праця вчителя проходить «у світі дитинства», в який «потрібно вжитися», В.Сухомлинський неодноразово наголошував, що основним у професійній діяльності вчителя та методичній службі є запобігання неврогенним розладам, наслідком яких є нерозуміння світу дитинства.

«Джерелом творчої енергії, нервових сил, здоров'я вихователя й виховання» є оптимізм і віра в людину. Вчений-практик наголошував, що ознаками «недугу душі вчителя» є недоброзичливість, злорадство, нетерпимість. Тоді він перетворюється на холодного резонера, безпристрасного наглядча.

У професійній діяльності педагога-новатора особливе місце займають етичні та естетичні доміанти. Азбукою педагогічної культури є порада педагогові: «Будьте доброзичливими!» і тому у кожного справжнього вчителя повинна бути «доброчливість у дії».

Василь Олександрович звертає увагу на необхідність естетизації професійної діяльності, на його думку, вчителеві конче потрібне витончене почуття краси. Неможливо бути вихователем без відчуття краси, прекрасного в світі. Для цього педагогові бажано володіти будь-яким музичним інструментом, а якщо він не володіє, тоді інший могутній засіб впливу на людське серце – це художня література. Відчуття краси педагогом виражається також і в його духовному спілкуванні з природою.

Професіоналізм педагога полягає у розвитку дидактичних знань і вмінь, вдосконаленні мовлення, щоб слово стало одним з найголовніших інструментів творчості.

В.Сухомлинський вибудував ідею самоосвіти педагога, що охоплює інтелектуальну, етичну та естетичну роботу. Учений підкреслював, що педагог у процесі діяльності здатний до формування алгоритму досягнення мети та енергетичних затрат для цього. Він радив кожному вчителеві вести педагогічний щоденник, який би виступав джерелом роздумів, творчості. У кожного вчителя, на думку вченого, є власна система, педагогічна культура.

Як педагог-практик В.Сухомлинський свій педагогічний ідеал та свої ідеї намагався максимально реалізувати на практиці. В своїх працях він виокремлював на першому ступені феноменологічний, на якому в результаті первинного знайомства педагога з об'єктом «живого споглядання» якості та властивості об'єкта описуються природною мовою; на другому ступені – якісній теорії – народжується якісна теорія педагогічного об'єкта, що формується на специфічній (педагогічній) мові з властивою їй термінологією і символікою; третій ступінь – кількісна теорія – є результатом такого розвитку педагогічного досвіду, коли знання властивостей об'єкта досягають рівня повного розуміння вчителем закономірностей його професійної діяльності; четвертий ступінь – аксіоматичний – ступінь абстракції, де сформовані закономірності та побудовані педагогічні моделі володіють такою спільністю, що пояснюють і прогнозують дидактичні та виховні процеси, тобто створюється цілісна картина педагогічної системи [3].

Висновки. Підсумовуючи все вищесказане, слід зазначити, що аналіз робіт В.Сухомлинського дає нам змогу оцінити Учителя, який творить Людину, збагачує теорію і практику навчання і виховання [2]. Творча спадщина вченого окреслює принципи діяльності у відповідності з названими ціннісними настановами, а саме: принцип співвіднесення власних інтересів з інтересами суспільства та принцип підпорядкування свого життя інтересам просвітництва та культури. Вчений залишається ученим не тільки в робочий час, і все його життя присвячується створенню культури, протистоянню експансії псевдоцінностей. Образ глибоко мислячого дослідника, цільова особистісна орієнтація якого

– пошук істини у будь-який момент свого життя, повинен бути взірцем для майбутніх учителів. Сьогодні це не тільки інтелектуальна, моральна, але й соціальна проблема.

Стаття не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому в перспективі плануються додаткові дослідження андрагогічних ідей В.Сухомлинського: лишається неописаною історія андрагогіки; у сучасній теорії навчання дорослих існує проблема інерції педагогічного мислення, як власне й інерції освіти. Вочевидь необхідне не ескізне, а поглиблене й неквапливе студіювання неосяжного теоретичного капіталу педагогічного світу майстра – В.Сухомлинського, як джерела виняткової талановитості вітчизняної андрагогічної думки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352с.
2. Професійна освіта: Словник / Уклад. С.У.Гончаренко та ін./ За ред. Н.Г.Ничкало. – К.: Вища шк., 2000. – 380с.
3. Скрипник М. Джерела андрагогічних знань // Управління освітою № 23 (191) 2008. – С.25-30.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В.5т. – К., 1976-1977.
5. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч.посіб. Вид. 2-ге, випр., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 560с.

УДК 372

О.С.Соколовська

В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ДУХОВНУ КУЛЬТУРУ ВИХОВАТЕЛЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

У статті розкрито сутність педагогічної культури вихователя, складової культури вихователя дошкільного навчального закладу, показано аспекти формування духовної культури майбутніх вихователів, яка є складовою загальної культури.

The essence of teacher's pedagogical culture is revealed, some aspects of kindergarten's teacher's culture and the ways of firming of future moral culture (which is the part of general culture) are shown in this article.

Постановка проблеми. Формування духовно-активної особистості – процес досить складний і тривалий, який зумовлюється багатьма чинниками, пов'язаними з різними сферами життєдіяльності людини, різними потребами, цілями, інтересами особистості, що розвивається. Однак найвагомішими серед розмаїття таких чинників є ті, котрі пов'язані з духовними ціннісними орієнтаціями. “Без поваги до самого себе немає моральної чистоти і духовного багатства особистості”, – писав видатний педагог В. О. Сухомлинський [8: 309]

Сучасні умови формування освітньої політики, відродження духовності українського народу потребують ретельного аналізу, наукових обґрунтувань, творчого використання національного і світового освітнього досвіду. Насамперед, потрібно відтворити національні і загальнолюдські духовні цінності, на яких впродовж наступних десятиліть можна було б спиратися, готуючи висококваліфікованих педагогів.

Покликання педагога – своєю діяльністю та життєвою позицією гуманізувати внутрішній світ дітей, утверджувати ідеали добра і справедливості, бо саме на цих засадах відносини набувають статусу моральних, основу яких складають духовні цінності.

Завдання публікації. Розв'язання проблем, що знаходяться у площині розвитку освіти в Україні і формування культури вихователя залежатимуть від цілей та цінностей освіти в державі. Однак неможливо чекати зрушень в освітній галузі у майбутньому, якщо вихователь не удосконалює особистісного потенціалу, не розвиває професійних якостей.

Із підвищенням вимог до особистості вихователя, його професійної педагогічної майстерності важливим є обґрунтування шляхів формування духовної культури майбутнього

вихователя в контексті гуманізації педагогічного процесу; окреслення кола домінантних якостей вихователя, необхідних для організації виховної роботи.

У психолого-педагогічній літературі досить повно досліджено категорію моральних цінностей, а щодо проблеми духовних цінностей, то її дослідження лише розпочато в Україні (І. Бех, А. Богущ, М. Боришевський, О. Вишневський).

Сучасні філософи В. Т. Федотова, М. С. Коган, Н. К. Бородіна, А. І. Яценко досліджують сутність духовності через почуття, волю, розум людини у взаємодії таких категорій, як добро, істина, краса. Під духовними цінностями особистості І. Бех розуміє “життєтворити і діяти за законами Істини, Добра, Краси”, а під сутністю духовних цінностей з позиції християнського світогляду – “ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього й ставлення до інших людей. У цьому зв’язку головними цінностями виступають віра, надія, любов” [1: 201].

О. Вишневський, аналізуючи суспільну значущість професії педагога та професійної якості й обов’язки педагога, підкреслював його роль як духовного, мудрого наставника молоді [2: 24].

В українській історії чимало педагогічних думок ґрунтувалися на поєднанні національних, релігійних, сімейних, особистісних вартостей. Серед яких, зокрема твори Г. Ващенко, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського.

Виклад основного матеріалу. Духовність – багатозначне поняття, яке формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. “Це динамічний процес, кінцевим результатом якого є вироблення індивідумом особистої життєвої програми на базі сформованої світоглядної системи і головних життєвих принципів, цінностей, ідеалів, які можуть змінюватися впродовж життя” [5: 145].

У процесі життєдіяльності кожна особистість вибудовує певний ідеал і прагне до його втілення. Яким буде цей ідеал, насамперед, залежить від духовного наставника молодій людині, від особи, якій вона довіряє і яка є певним зразком для наслідування. Віра в святині, віра в ідеали – один з найглибших коренів духовної стійкості, повноти справжнього життя.

Духовність у розумінні М. Бердяєва – це найвища якість, цінність, найвище досягнення в людині, адже, вона переробляє, просвітляє “природний історичний світ, вносить у нього свободу і зміст” [2: 79].

Як педагогічна категорія, духовність в українському словнику визначається як “інтелектуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти “для інших” [3: 103].

С. М. Тищенко трактує поняття духовність як певний, достатньо високий рівень інтелектуального морального і естетичного розвитку. Вона зазначає, що духовність поняття багатоаспектне. З позиції змісту внутрішнього світу духовність – це перевага в індивіда духовних, ідеальних цінностей над матеріальними.

Видатний педагог В. О. Сухомлинський зазначав, що духовність – складне поєднання таких особливостей інтелектуальної почуттєво-емоційної та вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби у пізнанні світу, себе, інших людей та засвоєнню духовних цінностей.

Культура педагога, за його глибоким переконанням, – оптимальне поєднання професійних знань, створення педагогом нових цінностей, специфіка почуттів і засобів їх вираження в різноманітних ситуаціях об’єктивної реальності. Василь Олександрович стверджував, що професійна діяльність вихователя не обмежується лише оволодінням спеціальними знаннями, уміннями та навичками. Вихователь – носій моральної культури, духовності, краси. На нього покладається величезна відповідальність за виховання дітей, оскільки основа педагогічної діяльності – трансляція знань і творення нової людини. Відтак механізм формування культури вихователя спрямований на здобуття ним загальної культури, зокрема і педагогічної культури, яка характеризує вихователя, вказує на рівень його духовного розвитку. Духовна культура становить основу особистої культури.

Важливим аспектом педагогічної діяльності в університеті щодо формування духовності майбутніх вихователів є виховання у студентів гуманного ставлення до людей навколишнього світу на засадах педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Формування духовності у студентів не є легким завданням, адже у них уже сформований світогляд, власні ідеали, переконання.

Необхідно шукати такі шляхи впливу на особистість, які спонукатимуть їх замислитися, озирнутися навколо себе, переглянути свої погляди на поведінку. В. О. Сухомлинський стверджував, що “Чим більший обсяг знань наших вихованців, тим багатшим має бути духовне, інтелектуальне життя колективу, тим важливіше, щоб знання були засобами спілкування й пізнання людини” [16: 494].

Цей шлях пролягає через вивчення педагогіки, психології, історії педагогіки, окремих методик. Суть духовного вдосконалення – розбудова в собі внутрішнього плекання внутрішньої людини. Майбутній вихователь має бути глибоко переконаним, що саме він є носієм культури, що на його плечі лягає відповідальність за формування нового покоління.

Багаторічний досвід в університеті дозволяє стверджувати, що викладач курсів загальної педагогіки, історії педагогіки своїми предметами вчить студентів аналізувати педагогічні факти і процеси з позиції сучасності, виробити критичне мислення.

Виховання людини – багатогранний процес. Але дві грані в цьому процесі визначальні: виховання почуттів, душі і виховання розуму. Само собою зрозуміло, відділити одне від другого неможливо. “У сучасної людини, – на думку В. О. Сухомлинського, – треба виховувати інтелектуальну тонкість, чуйність, чутливість до мудрості людської” [8: 319].

Виховання справжньої людської моральності, переконаності як невід’ємної частки душі, без якої людина не в змозі й дня прожити, – безперечно, завдання надзвичайно важке.

Роздуми В. О. Сухомлинського з проблеми виховання духовно багатой та розвиненої особистості значною мірою узгоджуються з Концепцією виховання дітей і молоді в національній системі освіти, з Законом України “Про освіту в Україні”.

Звернення до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського на сучасному етапі є особливо актуальним, а проблема формування духовної культури вихователя заслуговує на увагу викладачів університету. В. О. Сухомлинський наголошував: “Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється. Прекрасна риса – повсякчас відкриває в людині нове, дивуватися новому, бачити людину в процесі її становлення – один з тих коренів, які живлять покликання до педагогічної праці” [7: 21]. Становлення духовності – це вища мета кожної особистості, адже в міцному ґрунті духовності зростає і особистість людини, – стверджував Василь Олександрович.

Обов’язкова якість всебічно розвиненої людини – велика працьовитість. Виховання не тільки повинне розвивати розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, – на думку видатного вченого, – а й має запалити в ній жадобу до серйозної праці, без якої життя її не може бути ні гідним, ні щасливим. Щоб людина по-справжньому полюбила серйозну працю, перш за все необхідно виробити в ній серйозний погляд на життя.

Трудове виховання, передусім, елемент світоглядного виховання, якоюсь мірою узагальнюючий показник усіх зусиль вихователів. Говорячи про те, що виховання – невід’ємна складова частина виховання світоглядного, не можна забувати ще про один його аспект: залучення студентів до вивчення історичного минулого.

Професор Г. Н. Волков обґрунтовує закономірності виховання:

- чим більше національного у вихованні, тим сильніша, культурніша, духовно багатша нація;
- в етнічних духовно-моральних цінностях виражаються загальнолюдські та міжнаціональні вартості;
- якщо дитина впевнена у доброзичливості та любові до неї з боку дорослих, вона росте духовно багатша, бо таке ставлення – основа єдності Людини із Всесвітом, духовного росту, гармонізації почуттів, кращого захисту людини;

- духовне збагачення дітей залежить від профілактики її дезадаптації, невротичних реакцій, хвороб душі та тіла.

Ці ідеї сповідував В. О. Сухомлинський: виховував дітей на загальнолюдських цінностях (Людина, Розум, Освіта, Мова, Пісня, Казка, Природа, Праця, Творчість); у стосунках з дітьми керувався ідеєю доброти та любові, дбаючи про гармонію їх душі та тіла.

Педагог обґрунтував ідею народності у вихованні, яку вважав найповнішим віддзеркаленням духовних скарбниць народу, його історії, культури та творчості.

Духовність, духовне збагачення особистості, за В. О. Сухомлинським, повинні стати основним завданням сучасного виховання. Тож не дивно, що визначення народного виховання вчений пов'язує з постійним духовним збагаченням людини та оновленням цього багатства.

Передати дітям народні святині, народну мудрість, національні та загальнолюдські вартості засобами рідної мови, природи, народних пісень, танців, ігор, традицій, звичаїв та обрядів, народних видів праці – було в центрі уваги навчально-виховної роботи Павлівської школи.

Саме духовне виховання, духовний розвиток дитини червоною ниткою проходять через усі педагогічні праці В. О. Сухомлинського. Вчений написав багато статей, а саме: “Щоб душа не була пустою”, “Щастя, ідеали, релігія”, “Здоров'я і духовне життя школярів”, “Духовне життя шкільного колективу”, “Навчання – частка духовного життя”, “Книжка в духовному житті дитини”, “Праця одухотворена благородними почуттями”, “Духовний світ людини нашого часу і методи виховання в дитинстві і отрочстві”, “Духовна культура, моральність і атеїзм”, “Обмін духовними цінностями”, “Творчість – могутній стимул духовного життя”, “Духовна культура”, в якій він розглядає різні шляхи формування духовної культури.

У книзі “Духовний світ школяра” В. О. Сухомлинський один із розділів присвятив ролі особи вихователя в духовному житті колективу та особистості. “Тільки за тієї умови, що вихователь навчив своїх вихованців ставитись до себе, він створює психологічні, моральні, духовні передумови того, що в повсякденній праці називається впливом на особистість”, – писав Василь Олександрович [6: 588].

На думку видатного вченого, практика, мистецтво впливу особи вихователя на вихованців полягає в тому, щоб, говорячи про будь-який предмет, він доторкався до сердець конкретних вихованців, пробуджував у них думки й тривоги про самих себе і зрештою приводив до животворнішого джерела виховання – прагнення.

Прагнення пізнання людиною самої себе, таємниць свого життя – один із духовних пошуків, що сягає в глибину століть. Потрібно допомогти дитині, пізнаючи світ, пізнати себе як людину і сприяти тому, щоб вона була суб'єктом життєтворчості. Навчити мистецтву життя, бути конкурентноспроможним у сучасному світі, оволодіти культурою життя.

“Надаючи великого значення духовному світові особистості, яка тільки-но формується, ми, – пише Василь Олександрович Сухомлинський, – вкладаємо в понятті “духовний світ”, “духовне життя” такий зміст, як розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів” [6: 212].

За його глибоким переконанням, у процесі життєтворчості, подолання кризових явищ зростає роль дошкільного навчального закладу, який покликаний допомогти дитині знайти зміст життя, створивши для цього повноцінні умови для її фізичного, інтелектуального, духовного розвитку і саморозвитку. Тому людське життя під кутом зору суб'єктивних, активно творчих засад виступає як проблема творчого життя особистості, її духовного світу, світогляду, мети та сенсу життя.

В. О. Сухомлинський вважав, що зосередженість духовного життя, дзеркало думки, вираження почуттів людського ока. Чим вище інтелектуальний, естетичний розвиток, духовна культура людини, тим яскравіше відображається (духовна культура людини) внутрішній світ у всіх відношеннях. Краса – могутній засіб виховання душі. Це вершина, з

якої ми можемо побачити те, що без розуміння і відчуття прекрасного, без захоплення і одухотвореності ніколи не побачимо.

У розумінні й відчутті краси – могутнє джерело самовиховання, але краса лише тоді возвеличує, коли зливається з правдою, людяністю, непримиримістю зі злом. Основна роль вихователя дошкільного навчального закладу донести до дітей думку про те, що кожна людина повинна жити за моральними принципами не тому, що хтось побачить її добрі вчинки і похвалить її, а за власною совістю. Бути справжньою людиною наодинці зі своєю совістю значно важче, ніж на очах людей, які оцінюють твої вчинки, хвалять за добро і засуджують зло. Звітувати перед своєю совістю значно важче, ніж перед іншими людьми. Якщо ти наодинці з самим собою робиш щось погане і думаєш, що про це ніхто не дізнається, – ти помиляєшся.

У світі є багато чого необхідного і гарного. З того часу, як людина стала людиною, коли вона задивилася на пелюстки квітів і вечірню зорю, вона почала вдивлятися в себе. Людина пізнала красиве.

“Я вбачаю дуже важливе виховне завдання в тому, щоб привести кожну дитину до невичерпних джерел думки, до яких би вона, ставши підлітком, юнаком, зрілою людиною, батьком дітей, поверталася потім усе своє життя”. Цими джерелами я вважаю природу, працю, моральну красу людської поведінки, книгу, творчість”, – писав видатний педагог В. О. Сухомлинський [6: 477].

Проблема формування духовної культури майбутніх вихователів сьогодні відноситься до ряду глобальних. Вона усвідомлюється викладачами університету, керівниками дошкільних навчальних закладів. Однак, ця проблема вирішена недостатньо і полягає в тому, що в державі і суспільстві немає погодженості в оцінці основних цінностей, на яких можна і потрібно виховувати майбутніх педагогів. А духовне відродження української нації неможливе без змін у всіх сферах життя: освіті, культурі, вихованні.

За глибоким переконанням В. О. Сухомлинського “Нам треба вміти підводити своїх вихованців до невичерпних джерел думки. Тільки тоді, коли ми, педагоги, володіємо цим умінням, учні наші стають нашими вихованцями, стають, у повному розумінні цього поняття виховуваними, а ми стаємо їх вихователями і нам не загрожує небезпека перетворитися в наглядачів” [6: 479].

Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського є тим невичерпним джерелом цінних ідей, теоретичних обґрунтувань, практичних рекомендацій з питань формування духовної культури вихователів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х т. – К.: Либідь, 2003. – Т. 2. – 344 с.
2. Бердяев Н. А. Самопознание: опыт философской автобиографии. – М., 1990.
3. Вишневський О. Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій / За ред. проф. О. Вишневського. – Дрогобич, 2001. – 263 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 145.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 588.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 3 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 121.

ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

У статті в контексті педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського розкрита сутність педагогічної творчості, визначені якості творчого вчителя та подана експериментально перевірена методика розвитку творчих здібностей майбутнього вчителя в процесі навчання у вузі.

In the article in context of V.O.Sukhomlinsky's pedagogical heritage the essence of pedagogical creative works is considered, some qualities of creative teacher are defined and the experimental methodic of development of future teachers creative abilities during university training is revealed.

Високі темпи змін у всіх сферах суспільного життя визначають нові цілі і завдання освіти. В ході реформування школи у відповідності з різними концептуальними ідеями в дидактиці складаються різні моделі навчання, які можна розділити на «традиційну» та «інноваційну» освітні стратегії.

Якщо в «традиційному» навчанні акцент робиться на реалізацію освітніх завдань, то в «інноваційному» – на перший план висуваються творчі і продуктивні завдання, які забезпечують повноцінний розвиток основних компонентів структури особистості – потреб та відповідних здібностей: організаційно-практичних, інтелектуальних, дослідницьких, комунікативних, креативних та сприяють формуванню досвіду творчої діяльності.

Однією із найважливіших вимог до сучасного вчителя є творче ставлення до своєї праці, постійні пошуки нового і безперервного удосконалення. Діяльність педагога відчувається в мінливих умовах розвитку науки, техніки, соціально-економічного середовища, залежить від рівня розвитку і вихованості учнів та ін. Тому вчителю доводиться постійно шукати нові, тільки ефективні методи і форми навчання та виховання.

У сучасній психолого-педагогічній літературі поняття педагогічної творчості трактується по-різному. В.І.Андреев розглядає поняття педагогіки творчості як «науки про педагогічну систему двох діалектично зумовлених видів людської діяльності: педагогічного виховання та самовиховання особистості в різних видах творчої діяльності і спілкування з метою всебічного та гармонійного розвитку творчих здібностей як окремої особистості, так і творчих колективів» [1]. В.С. Шубинський визначає педагогіку творчості як особливу галузь педагогічної науки, яка займається виявленням закономірностей формування творчої особистості [13]. Л.І.Рувинський дає визначення педагогічній творчості як пошуку вчителем нових рішень, постановки завдань, застосування нестандартних прийомів діяльності [7].

Педагогічний словник визначає педагогічну творчість як оригінальне та високоефективне вирішення вчителем навчально-виховних завдань, збагачення теорії та практики виховання й навчання [5].

«Проблема творчості – одна із учасників педагогічної цілини, і, щоб тільки приступити до її освоєння, необхідно створити книгу про педагогічний аспект творчості» [10: 346].

Таким чином, мета педагогічної творчості вчителя полягає у створенні сприятливих психолого-педагогічних умов для розвитку потенційних можливостей кожного учня в навчально-виховному процесі.

Педагогічна творчість має два боки: творчість самого організатора навчально-виховного процесу – учителя і творчість учнів як необхідна умова удосконалення вчителя і розвитку творчих можливостей дітей.

Учитель як суб'єкт педагогічної творчості повинен бути сформований як творча індивідуальність, яка включає в себе творче мислення і здатність до творчої діяльності.

В.О.Сухомлинський вважав, що джерелом творчої індивідуальності педагога є книга: «Особиста бібліотека вчителя – це дзеркало його творчої індивідуальності. У створенні цього фундаменту духовного багатства вчитель не орієнтується на якийсь зразок, не добирає книги за якимось списком. Єдине, чого слід дотримуватись, – це принципу: особиста бібліотека розкриває мою творчу індивідуальність і допомагає вводити вихованців у світ книги» [12: 83].

Неоціненну роль у розвитку творчих здібностей учителя, на думку Василя Олександровича, відіграє науково-дослідницька діяльність педагога. Предметом особливої уваги у Павлівській школі було дослідження проблем та особливостей розвитку кожного учня. «Ми вбачаємо своє завдання в тому, щоб у роки отрочтва і ранньої юності кожний наш вихованець свідомо знайшов себе, розкрив себе, обрав собі той життєвий шлях, на якому його праця досягне найвищого ступеня майстерності, творчості. Найголовніше у розв'язанні цього завдання – помітити в кожній дитині її найсильнішу сторону, знайти в ній ту «золоту жилку», від якої починається розвиток індивідуальності, добиватися того, щоб дитина досягла видатних для свого віку успіхів у тій справі, яка найбільш яскраво виявляє, розкриває її природні задатки», писав В.О.Сухомлинський [8: 19].

Великого значення у творчій діяльності вчителя видатний педагог надавав умінню вчителя виявити потенційні можливості кожного учня і створити всі умови для їх розвитку: «Майстерність педагога полягає в умінні побачити обдарованість дитини, визначити сферу застосування її інтелектуальних і творчих сил та поставити перед нею завдання, щоб, розв'язуючи їх, вона долала труднощі, і щоб це сприяло подальшому розвитку її здібностей. Ми дбаємо про те, щоб учні жили в позаурочний час багатим і інтелектуальним життям і щоб це життя позначалося на духовному розвитку колективу, підносило розумовий рівень усіх учнів, розвивало здібності менш обдарованих» [8: 19].

За глибоким переконанням Василя Олександровича, радість пізнання забезпечить тільки вчитель з високо розвиненими творчими здібностями, оскільки кожен урок, момент спілкування з дитиною повинен дивувати, розвивати творче мислення, уяву, фантазію, пізнавальний інтерес, створювати доброзичливу атмосферу. Все залежить від творчого добору педагогом форм, методів, прийомів роботи, вміння виробити власну неповторну методичку, що спиратиметься на індивідуальні вміння, інтереси і прагнення, ідеали вихованців. Тому він стверджував, що педагогічна система персоніфікована, визначається індивідуальністю вчителя віддзеркалює його погляди, принципи, життєві пріоритети [12]. І це положення Василь Олександрович підтвердив своєю творчою діяльністю, роботою Павлівської середньої школи, яка жила і працювала за його системою.

Аналізуючи педагогічну спадщину В.О.Сухомлинського, ми переконуємося, що вчитель не повинен проводити щодня буденних традиційних уроків, виховних заходів, відірваних від життя, насичених одноманітним матеріалом. До будь-якої справи необхідно знаходити творчий підхід, дарувати дітям новизну, нетрадиційність, наповнювати їхні душі позитивними емоціями, що сприяє активізації пізнавальних процесів та ефективному всебічному розвитку учнів.

Глибоко вивчаючи вікові особливості дітей, Василь Олександрович робить висновок, що однією із головних причин появи байдужості до навчання у підлітковому віці є відсутність або убогість творчого начала в духовному житті дитини. Василь Олександрович стверджує, що підлітку вже мало тих стимулів, яких було достатньо для молодшого школяра: виконання волі і бажання дорослої людини, похвали, заохочення. Підліток намагається виразити себе не тільки в результатах свого навчання, але і у внутрішньому духовному світі. Творче натхнення працею, яка створює духовні цінності – найважливіша умова повноти його духовного життя [10].

Важливою складовою педагогічної творчості є уміння вчителя розвивати творчі можливості дітей. «Як важливо, щоб шкільні двері не закрили від свідомості дитини оточуючий світ», писав Василь Олександрович. Щоб не перетворити дитину в хранилище знань, кладову істин, правил, формул треба вчити її думати, творити. Видатний педагог

прагнув до того, щоб усі роки дитинства оточуючий світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями і уявленнями [10].

Діяльність Павлиської середньої школи, яку очолював Василь Олександрович Сухомлинський, – яскравий приклад організації навчально-виховного процесу і розвитку творчого потенціалу дітей: мандрівки, походи, екскурсії, уроки мислення серед природи, уроки-подорожі, уроки в «Зеленому класі», в «Школі під голубим небом», в «Кімнаті казки» та ін. навчають дітей спілкуванню з природою, вчать бачити красу рідного краю і примножувати її, відчувати радість від посаджених своїми руками квітника, саду, надихають на творчість, розвивають творчу уяву та творчі здібності, сприяють повноцінному всебічному розвитку.

«Кожного разу, коли ми приходимо в Кімнату казки, дітям хочеться пограти. Гра виливається в творчість: вони стають казковими героями, а кукли в їх руках допомагають краще передавати думки і почуття» [9: 163].

Василь Олександрович переконаний, що «Створення казок – один із самих цікавих для дітей видів творчості. Разом з тим це важливий засіб розумового розвитку. Якщо ви хочете, щоб діти творили, створювали художні образи, – перенесіть із вогника своєї творчості хоча б одну іскру в свідомість дитини. Якщо ви не вмієте творити або вам здається пустою забавою зрозуміти дитячі інтереси, – нічого не вийде» [9: 165].

Наше дослідження не вичерпує усіх аспектів педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського стосовно сутності і ролі педагогічної творчості вчителя в розвитку особистості. Спираючись на його основні положення, викладачі кафедри загальної педагогіки і педагогічної психології МДУ ім.В.О.Сухомлинського плідно працюють над розвитком креативних здібностей у студентів – майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Досвід практичної роботи зі студентами МДУ імені В.О. Сухомлинського і результати досліджень доводять, що ефективність формування їхніх творчих умінь і навичок забезпечуються комплексним підходом до вирішення цієї проблеми.

У зв'язку з цим використовується така система: лекційні, семінарські, лабораторно-практичні заняття; самостійна робота студентів; робота проблемних груп, гуртків; спецкурси, спецсемінари; педпрактика; курсові, дипломні роботи майбутніх учителів.

Студенти залучаються до різних видів пізнавальної діяльності, пробують себе в процесі багатьох видів творчого пошуку. Подібні види навчально-практичної діяльності дозволяють визначити інтереси, нахили, творчі здібності і можливості, урахування яких допомагає створювати необхідні умови для їх підтримки й розвитку. Отже, процес навчання організується таким чином, щоб викликати у студентів потребу у творчому застосуванні знань, здібностей, нестандартного мислення і подальшого розвитку.

Привертає увагу основна форма організації навчального процесу – лекція. Розвитку творчого мислення і уяви сприяють лекції, на яких аргументується і мотивується тема, чітко визначаються мета і завдання, дається історіографія, використовуються різні рівні проблемного навчання, до структури яких входять елементи дослідницької роботи, розкриваються сучасні підходи і концепції, використовується досвід роботи кращих учителів, шкіл, визначаються перспективи розвитку школи і педагогіки, здійснюються міжпредметні і внутрішньопредметні зв'язки. На таких лекціях створюється атмосфера наукового пошуку. У процесі дискусій розвивається творчий потенціал її учасників, образне і продуктивне мислення, творча уява, мовлення. Студенти вчаться самостійно мислити, робити висновки. Використання наукової методики озброює студентів не тільки знаннями, а й методами їх здобуття.

На семінарських і лабораторно-практичних заняттях із педагогіки, основ педагогічної майстерності, методики виховної роботи студентам пропонуються творчі завдання різних рівнів складності: від презентацій книг на першому курсі до створення і вирішення педагогічних ситуацій, представлення передового педагогічного досвіду, інсценізації віршів,

уривків творів, проведення фрагментів уроків на другому і до проведення нестандартних уроків та виховних заходів – на третьому.

Творче аналітичне мислення і творча педагогічна уява розвиваються у студентів у процесі створення і вирішення педагогічних ситуацій. Творча педагогічна ситуація (ситуація, яка містить у собі протиріччя) дає можливість перевірити теоретичні знання, вибрати інструмент педагогічних дій і прогнозувати результат. У процесі її вирішення студенти визначають умови, у яких вона виникла, дійових осіб, основні протиріччя, аналізують дії кожного учасника і оцінюють їх; пропонують декілька варіантів вирішення й обирають оптимальне. Обґрунтовують його. Такий характер навчально-пізнавальної діяльності сприяє більш ґрунтовному засвоєнню знань, розвиває здібність прогнозувати і передбачати дії учасників ситуації та її результати. А найголовніше – запобігати складним конфліктним ситуаціям.

Значне місце у своїй роботі викладачі МДУ імені В.О. Сухомлинського відводять рольовим, і особливо діловим іграм. Із психології відомо, що гра забезпечує гармонійну роботу головного мозку, стимулює роботу правої півкулі, а через неї – всього мозку. У процесі гри напружені всі пошукові емоції. На повну силу працює образне і логічне мислення, мобілізовані всі види пам'яті, ввімкнені вольові механізми, залучені всі таємні резерви психіки. Тому ККД ігрових методів від двох до десяти разів більший у порівнянні зі словесним навчанням. У діловій грі засвоєння знань студентами і формування педагогічних умінь і навичок відбувається не абстрактно, а в реально змодельованому навчально-виховному процесі, у динаміці розвитку сюжету ділової гри. У студентів формуються навички педагогічної взаємодії, ціннісні орієнтації й установки, актуалізуються і закріплюються знання, розвивається пізнавальний інтерес і творчий потенціал. Знання з теоретичного рівня переводяться на більш високий – практичний.

До проведення фрагментів уроків на другому курсі, уроків і виховних заходів на третьому студенти відповідно до своїх здібностей і можливостей готують роздавальний матеріал, наочність, підбирають музику, цікаві повідомлення, факти, прислів'я, приказки, пісні, складають вірші, готують завдання творчого характеру тощо.

Ураховуючи об'єктивні оцінки своїх товаришів і викладача, студенти краще усвідомлюють свої недоліки, резерви. Це є стимулом до самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення, створення своєї творчої лабораторії і саморозвитку творчої особистості майбутнього вчителя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. – Казань, 1988. – 228 с.
2. Основи педагогічної творчості вчителя: Навчально-методичний план і програма курсу для педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Укл. С.О. Сисоевої, В.І. Барко, І.В. Бушовський та ін. – К., 1991. – 32 с.
3. Рувинский Л.И. Теория самовоспитания. – М., 1957. – Т.1. – 303 с.
4. Сухомлинський В.О. Павліська середня школа // Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. – т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.31-389.
5. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори в п'яти томах. – т.3. – К.: Рад. школа, 1977. – С.7-279.
6. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори в п'яти томах. – т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – С.31-389.
7. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори в п'яти томах. – т.2. – К.: Рад. школа, 1977. – С.419-656.
8. Сухомлинський В.О. Моя педагогічна система // Рад. школа. – 1988, №6. – С.87-91; №7. – С.79-84; №8. – С.87-91; №9. – С.86-91.
9. Щербакова К.І. Вступ до спеціальності: Навчальний посібник. – К., 1990. – 166 с.

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИКИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ
ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ ШКОЛЯРІВ (НА ОСНОВІ ДОСВІДУ
В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО)**

У статті визначені шляхи забезпечення підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей.

The ways ensuring training of future teachers of music, for organization of musical creativity of children are defined in this article.

Постановка проблеми. Готовність майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей не з'являється сама по собі. Вона є результатом впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Саме тому особливої гостроти й актуальності набувають питання, пов'язані з визначенням умов, необхідних для ефективного й цілеспрямованого вирішення зазначеної проблеми. Для кожного вчителя у роботі з підростаючою особистістю керівництвом до дії мають бути слова видатного педагога В.О.Сухомлинського "Могутнім засобом естетичного виховання є музика. Музика – це мова почуттів, переживань, найтонших відтінків настрою" [2:382].

Можна бачити, що для успішної підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей потрібні різні за своїм змістом умови. Проте, особливо відчутними й значимими є педагогічні умови, покликані забезпечити ефективно вирішення зазначеної проблеми в системі діяльності вищої школи.

Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського є цінним джерелом для опрацювання сутності педагогічних умов у забезпеченні ефективної підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей: "... як прищеплена брунька не пробудиться доти, поки в підщепі не почнеться бурхливий рух соків, так і добрий досвід не приживеться, поки в того, хто хоче перейняти такий досвід, не буде для цього умов: загальної культури, кругозору, знань з педагогіки і методики, уміння зрозуміти духовне життя дитини. Створити педагогові ці умови важче, ніж показати йому готовий досвід і добитися, щоб він добре зрозумів суть досвіду" [2: 74].

Як зазначено в Національній доктрині розвитку освіти, мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства. Професійна діяльність вчителя музики покликана вирішувати важливі завдання виховання дітей та молоді, залучення їх до світу художніх цінностей, формування естетичного ставлення до навколишньої дійсності та мистецтва, розвитку творчого потенціалу. З погляду соціальної практики вчитель музики покликаний бути одним із активних учасників соціалізації підростаючого покоління, передачі та закріплення на рівні особистості системи духовних, світоглядних, моральних та естетичних цінностей.

Мета даної статті полягає у визначенні ролі педагогічних умов у забезпеченні ефективної підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей.

Розгляд цього питання зумовлений тим, що для досягнення певних результатів у професійно-педагогічній освіті важливо створювати відповідні умови: соціально-економічні, культурологічні, психологічні, педагогічні та ін.. Кожна з цих умов є об'єктивно необхідною і покликана забезпечувати відповідний рівень професійної підготовки майбутніх учителів, залучати до навчально-виховного процесу саме ті чинники впливу, від яких залежатиме кінцевий результат.

Отримані результати. Теоретичний аналіз цього питання дозволяє зазначити, що для успішної підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей

потрібні різні за своїм змістом умови. Вони покликані створювати соціально-економічну основу зазначеного процесу, залучати культурно-освітні цінності в якості засобу педагогічного впливу, акумулювати увагу майбутніх учителів музики до питань розвитку особистісного потенціалу. Водночас можна бачити, що суттєво посилюється у процесі підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей роль педагогічних чинників, тобто форм, методів, засобів, технологій впливу на свідомість та діяльність особистості. Усе це вимагає більш глибокого аналізу того, якою має бути роль педагогічних умов в системі забезпечення вказаного процесу. (рис. 1)

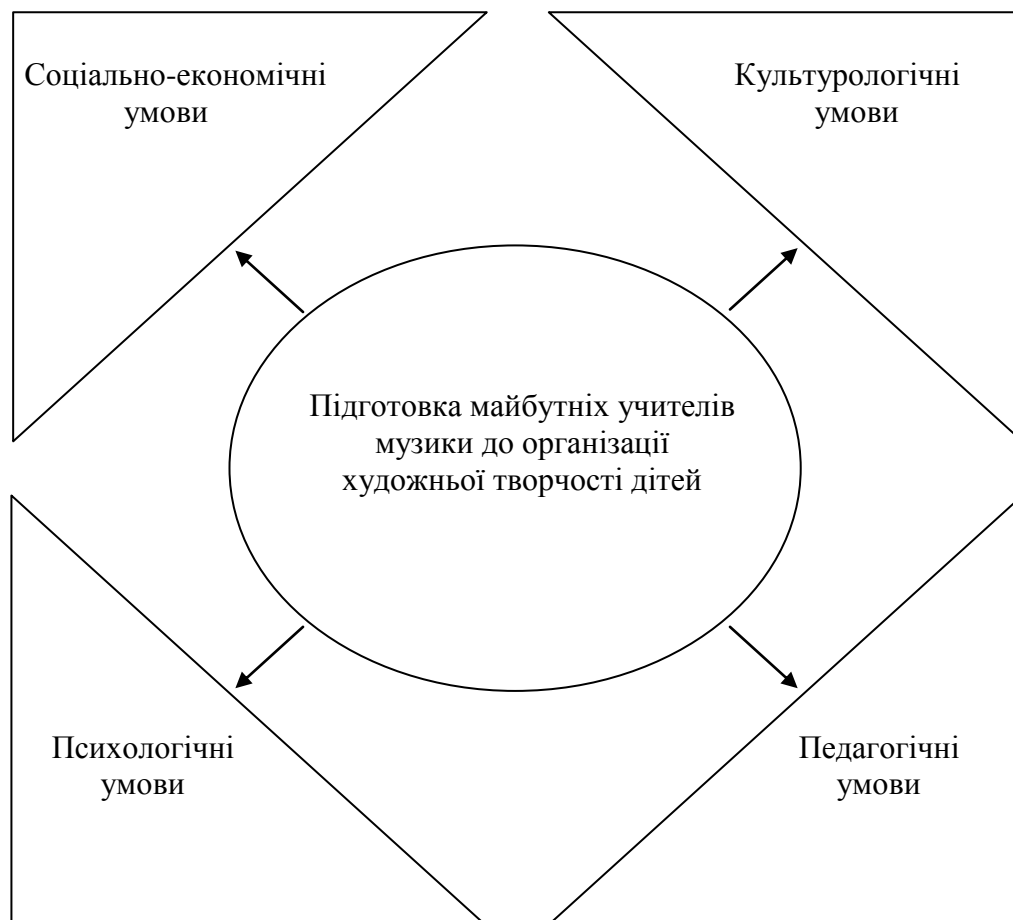

Рис.1. Умови підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей.

Значення соціально-економічних умов підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей полягає в тому, що для успішного вирішення питань професійно-педагогічної освіти, формування педагогічної культури майбутніх учителів музики потрібна активна підтримка з боку суспільства, здійснення відповідного правового та економічного забезпечення. Як зазначається у Державній програмі "Вчитель", "перехід від індустріального до інформаційно-технологічного суспільства неможливий без впроваджених особистісно орієнтованих технологій навчання, максимальної індивідуалізації навчального процесу, створення умов для саморозвитку і самонавчання дітей, осмисленого визначення ними своїх можливостей і життєвих цінностей. Водночас система освіти ще позбавлена належної державної підтримки, зокрема у посиленні кадрового потенціалу та поліпшенні фінансування, і насамперед – оплати праці педагогічних працівників, приведенні її рівня у відповідність з вимогами законодавства, а також у забезпеченні сучасними навчальними та інформаційними засобами, зміцненні матеріально-технічної бази навчальних закладів" [1:169].

Визначені на державному рівні соціально-економічні умови професійної підготовки майбутніх учителів передбачають:

- модернізацію системи освіти з урахуванням вимог сучасного інформаційно-технологічного суспільства;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій професійної підготовки та самореалізації працівників освіти;
- утвердження високого соціального статусу учителів у сучасному суспільстві;
- оптимізацію кадрового забезпечення навчальних закладів;
- удосконалення існуючої практики підготовки майбутніх учителів у системі професійно-педагогічної освіти;
- підвищення ролі вчителів у духовному розвитку, громадянському вихованні, формуванні естетичної культури дітей та молоді;
- підвищення рівня соціально-економічного і фінансового забезпечення підготовки вчителів, керівників, організаторів навчально-виховної роботи в закладах освіти;
- удосконалення післядипломної освіти вчителів та підвищення їх професійної культури.

Необхідність створення та зміцнення культурологічних умов зумовлена тим, що майбутні вчителі музики мають знати та широко впроваджувати в роботі з учнями той досвід, який вже набуто в діяльності музично-інструментальних колективів. В.О.Сухомлинський підкреслює: "Серед наших дітей є, без сумніву, майбутні артисти, музиканти, композитори. Для цих окремих учнів мистецтво, можливо, стане основним заняттям, спеціальністю. Але незалежно від цього, незалежно від майбутньої спеціальності наших вихованців, ми вважаємо, що мистецтво повинно бути постійним джерелом духовного багатства кожного" [2:345].

Відомо, що в кожному регіоні України склалися певні традиції колективного музикування, накопичено цікавий досвід організації художньо-творчої діяльності на базі інструментальних ансамблів, оркестрів народних інструментів тощо.

На прикладі Миколаївської області можна бачити, як розвиваються музично-інструментальні колективи. Вони є за своїм складом: однорідними (шумові, струнні – балалайки, домри, мандоліни, гітари, скрипки, ансамблі гармонік, баянів, акордеонів, фортепіано), а також змішаними (в різних інструментальних комбінаціях). Музично-інструментальні колективи визначаються за своєю репертуарною спрямованістю, а саме: побутові (фольклорні), самодіяльні (функціонують при дитячих позашкільних закладах), навчальні (існують в музичних школах, студіях, гуртках).

Культурологічні умови покликані активно впливати на підготовку майбутніх керівників дитячих музично-інструментальних колективів, спонукати їх до створення різних за своїм змістом та спрямованістю творчих колективів, активно використовувати набутий організаційно-педагогічний досвід роботи з інструментальними ансамблями традиційного фольклорного спрямування, однорідних та змішаних за типами музичних інструментів. Прикладом такого досвіду є створення та функціонування ансамблів: бандуристів (середня школа №38, народна Бузька юнацька капела "Кобзарський передзвін"), сопілкарів (середня школа с.Радсад Миколаївського району), ложкарів (середня школа с.Погоріловка, середня школа м.Южноукраїнська), кобзарів (Палац художньої творчості м. Миколаїв).

До культурологічних умов підготовки майбутніх учителів музики до організації художньо-творчої діяльності дитячих музично-інструментальних колективів слід віднести такі, як:

- розвиток музично-інструментальних колективів традиційного фольклорного спрямування;
- використання музичних інструментів у різних варіантах з дотриманням української фольклорної схеми: мелодичний, басовий та акомпануючий інструменти;

- використання окремих музичних інструментів (трембіта, ”бугай”, волинка) для виконання окремих тембральних епізодів етнічно підкресленого характеру;
- використання найбільш поширеного в Україні фольклорного ансамблю ”Троїсті музики”;
- поширення музичних ансамблів, що більше властиві іншим етнічним групам (ансамблі ложкарів);
- поширення музичних ансамблів академічного спрямування, які за природою своїх інструментів тяжіють до колективів фольклорного типу: домра – балалайка; домра прима – балалайка – баян; балалайка – гітара; домра прима – домра альт – баян – балалайка – бас;
- розвиток музично-інструментальних колективів розширеного складу: домра-прима (одна – дві), домра-альт, домра-бас, баян, балалайка-прима, балалайка-секунда, балалайка-альт, балалайка-бас, балалайка-контрабас, ударні інструменти; домра-прима (кількість – від одного до трьох – п’яти інструментів), баян, ложкарі;
- розвиток незвичних за своїм складом інструментальних ансамблів: три сопілки, два баяна, кобза, коза-бас, тромбон, ”бугай”, бубон, барабан маленький з тарілкою;
- розвиток музично-інструментальних колективів класичного напрямку: однорідні – скрипка, кларнет, труба; змішані – фортепіано, скрипка, віолончель;
- розвиток музично-інструментальних колективів естрадного спрямування: іоніка, електробаян, електрогітари, ударна установка, флейта, труба, скрипки;
- поширення ансамблів з нетрадиційними інструментальним складом: сопілка, баян, кобзи, коза-бас, ”бугай”, бубон, малий барабан з тарілкою, кларнет, труба, ліра, тромбон та ін.;
- створення та розвиток оркестрів народних інструментів.

Посилення уваги до питань психологічного забезпечення вказаного процесу зумовлено тим, що в сучасних умовах вчителі музики покликані активно використовувати власний інтелектуальний потенціал, виявляти емоційну активність, спиратися під час прийняття педагогічних рішень на творчі можливості та здібності. В.О.Сухомлинський стверджує: ”Однією з важливих умов багатства естетичних потреб, почуттів, переживань є глибокий інтелектуальний розвиток людини. Тому мета естетичного виховання – широко ознайомлювати дитину з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства” [2:369].

Особистість педагога має бути самодостатньою, всебічно розвиненою, спрямованою на утвердження діалогічних відносин з учасниками дитячого музичного-інструментального колективу.

Якісно нові перспективи і напрямки професійно-педагогічної освіти, пов’язані з посиленням особистісної складової навчально-виховного процесу, суттєво змінюють ставлення вищої школи до питань психологічного супроводу та створення необхідних психологічних умов. Для майбутніх учителів музики, покликаних організувати художньо-творчу діяльність дітей та молоді у сфері музичного мистецтва, психологічні умови набувають актуального характеру.

З метою психологічного забезпечення професійної підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей пропонується:

- стимулювати інтерес майбутніх учителів музики до художньо-творчої діяльності дітей та молоді;
- зміцнювати ціннісне ставлення до музичного мистецтва як особливого засобу передачі духовного змісту;
- збагачувати художньо-естетичні потреби студентів шляхом спілкування зі світом музичного мистецтва;
- розвивати можливості естетичного сприймання творів мистецтва;
- формувати естетичні оцінки явищ дійсності та художньої культури;

- збагачувати естетичні почуття, поняття та уявлення студентів музично-педагогічних спеціальностей;
- залучати студентів до творчого осмислення та інтерпретації творів музичного мистецтва;
- створювати психологічні умови для плідного спілкування та обміну почуттями, викликаними засобами мистецтва;
- стимулювати інтелектуальну активність майбутніх учителів, пов'язану з осмисленням музичних творів;
- розвивати творчі здібності у сфері музично-виконавської діяльності.

Серед основних умов, які пропонується створювати для вирішення вказаної проблеми, особлива роль належить педагогічним умовам. Їх сутність та значення полягає у тому, щоб професійно-педагогічна освіта майбутніх учителів музики набувала цілеспрямованого, послідовного й ефективного характеру, спиралася на можливості теоретичного і практичного досвіду, використовувала методи та прийоми навчальної роботи, які потрібні для розвитку певних якостей, пов'язаних з організацією художньо-творчої діяльності дитячих музично-інструментальних колективів.

Аналіз педагогічних умов, які пропонуються для розвитку професійно-педагогічної освіти та підготовки майбутніх учителів музики, дозволяє констатувати, що вони стосуються лише окремих питань та відповідної методики їх реалізації на практиці. Майбутнім учителям музики пропонуються, зокрема, такі педагогічні умови підготовки до організації музичної творчості дітей, як:

- ознайомлення з питаннями організації дитячого музично-інструментального колективу, його кількісним та якісним складом;
- обговорення питань що пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням дитячого, музично-інструментального колективу, придбанням якісних музичних інструментів, струн, пультів тощо;
- розгляд питань, що характеризують можливість та доцільність створення того чи іншого типу музично-інструментального колективу;
- висвітлення питань щодо принципів та методів навчання дітей музичному виконавству в умовах колективної співпраці;
- обговорення питань, що пов'язані з першим (організаційним) етапом створення дитячого музично-інструментального колективу, відбором його учасників, розподілом за окремими інструментами та відповідними інструментальними групами, а також ознайомленням учнів з окремими музичними інструментами;
- передача студентам знань про дитячий музично-інструментальний колектив, закономірності психофізичного та духовного розвитку учнів різних вікових груп;
- розгляд питань, що пов'язані з проведенням індивідуальних занять та загальної репетиції всього музично-інструментального колективу;
- аналіз основних напрямів роботи дитячого музично-інструментального колективу: музично-теоретичного, репетиційного та концертного;
- обговорення питань, пов'язаних з методикою розучування нового музичного твору, поясненням його музично-образного та естетичного змісту;
- ознайомлення студентів з питаннями підготовки дитячого музично-інструментального колективу до публічного виступу.

Висновки. Підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що перелічені вище педагогічні умови спрямовані переважно на те, щоб обговорити з майбутніми вчителями музики низку питань, що стосуються організаційних аспектів створення та функціонування дитячого музично-інструментального колективу. Водночас, без належної відповіді ще залишаються питання, пов'язані з підготовкою майбутніх учителів музики на системній основі, тобто з урахуванням таких складових, як ціннісне ставлення до цього напрямку педагогічної діяльності, усвідомлення найважливіших закономірностей та особливостей колективної художньо-творчої праці, володіння можливими способами та методами вирішення

актуальних питань життя та діяльності дитячого музично-інструментального колективу, використання наявних можливостей окремих форм навчально-виховної роботи у вищій школі з метою набуття практичного досвіду організації художньо-творчої діяльності дітей та молоді у сфері колективного музикування.

Розуміння необхідності створення педагогічних умов, які б сприяли ефективній підготовці майбутніх учителів музики до організації художньо-творчої діяльності дитячих музично-інструментальних колективів спонукало нас до розгляду питання, пов'язаного з обґрунтуванням вказаних умов.

Таким чином, успішне вирішення проблеми підготовки майбутніх учителів музики до організації художньої творчості дітей є можливим за певних педагогічних умов. Здійснений нами теоретичний аналіз вказаного питання дозволив виділити ряд педагогічних умов, які спрямовані на забезпечення системного підходу до професійної підготовки майбутніх учителів музики щодо організації художньо-творчої діяльності дитячих музично-інструментальних колективів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державна програма «Вчитель» / Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 28.03.2002 р. № 379 // Збірник державних документів, що регламентують роботу закладів освіти України / Укл. С.Г. Мельничук. – Кіровоград: КДПУ, 2004. С. 169 – 173.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. – В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 4. – 638 с.

Розділ 5

Соціальна педагогіка

К ВОПРОСУ ОБ УКРЕПЛЕНИИ ЦЕННОСТИ РОДИТЕЛЬСТВА

У статті зроблено спробу об'єднання сучасних уявлень у галузі сімейної педагогіки та сімейної педагогіки навльського новатора.

In clause attempt of connection of modern representations in the field of family pedagogics and family pedagogics навльського the innovator is undertaken.

Укрепление социокультурной ценности семьи определяется как направление государственной семейной политики, ориентированное на сохранение семьи и противодействие ее деструктивным изменениям. В качестве одной из приоритетных задач современного российского общества может рассматриваться стабилизация ценностей родительства.

Общеизвестно, что семья оказывает огромное влияние на формирование личности и психологических особенностей человека. Семейное воспитание во многом предопределяет систему потребностей и мотивации взрослого человека, его восприятие окружающего мира, самооценку и адаптационный потенциал, конституирующих профиль личности и впоследствии практически не поддающиеся изменению. В значительной степени именно под влиянием семейного воспитания формируются политические представления, установки в профессиональной деятельности.

Поэтому вопрос о целях и ценностях воспитания подрастающего поколения в любом обществе и в любые времена относится к числу самых важных, и ответ на него во многом определял будущее самого общества.

Семья является посредником между личностью и обществом, транслятором фундаментальных ценностей от поколения к поколению. Государство заинтересовано в семье, активно действующей, способной вырабатывать и осуществлять собственную жизненную стратегию, обеспечивать не только выживание, но и развитие. Именно такая семья является важнейшим фактором укрепления общества и государства.

В конце второго тысячелетия в нашей стране острыми стали проблемы в семейной сфере. Обозначим основные причины такой актуализации, связанные с состоянием самой семьи как социокультурной ценности общества.

Первая. Семья в значительной мере утратила состоятельность (экономическую, психологическую) в обеспечении безопасного существования индивида в обществе. В связи с этим потребовалось усилить такое направление социальной политики, как социальная помощь семье, объединившее традиционную социальную защиту с системой льгот и пособий и новой системой социального обслуживания. В социальной политике России на рубеже веков произошли, как известно, принципиальные изменения, выразившиеся в переходе от государственной субсидиальной, патерналистской модели помощи семье и детям к созданию условий для развития внутреннего потенциала семьи и реализацию адресной социальной помощи семье с детьми.

Вторая. Семья уже не может в полной мере обеспечивать воспроизводство населения. Особое внимание концентрируется на вопросах рождаемости и продолжительности жизни, планирования и обеспечения здорового деторождения, снижения детской и материнской смертности, детского здравоохранения. Избран путь экстенсивных мер, укрепляющих здоровье населения, в сочетании с укреплением семейного образа жизни и построением политики в области миграции и расселения. На рубеже веков в России была утверждена Концепция демографического развития Российской Федерации на период до 2015 г.

Третья. Семья больше не справляется с задачей социализации и воспитания детей. Ее сложности усилились с затуханием государственных форм воспитания детей и снижением экономических возможностей доступа к ним. Наблюдается ослабление внимания

государства к решению этих проблем, актуализируются лишь ее последствия: беспризорность, преступность, сиротство.

Таким образом, обозначим ценностные аспекты семейной политики:

- проблемы семейного воспитания;
- подготовка молодежи к семейной жизни;
- организация и содержание социальной работы с семьей;
- формы помощи семье, предусматривающие обучения родителей, выпуск необходимых пособий, организация консультаций, проведение лекториев;
- просвещение молодежи в сфере брачно-семейных отношений; реформирование преподавание этики и психологии семейной жизни в средней школе, его научно-методическое обеспечение, создание новых учебников, видеофильмов;
- организации подготовки и повышения квалификации учителей по этой дисциплине.

Семья, трактуемая как социокультурная ценность, не может рассматриваться в качестве феномена только общественной или только личной жизни. В качестве исходного направления социокультурного проектирования укрепления ценности семьи выделяется повышение ее влияния, именуемое актуализацией ценности семьи среди других ориентиров социальной политики. В качестве такого ориентира в нашем случае принимается образ «благополучной» семьи, сочетающей возможности реализации интересов, значимых для общества и индивида.

Содержание ценностей в обществе задается с помощью идеалов, эталонных образцов, декларируемых и стимулируемых государством. На основе анализа трансформации отношения в обществе к семье выделим ценности семьи, которые сохранились, преобразовались или возникли в последнее десятилетие прошедшего столетия под воздействием новых социальных процессов и которые необходимо учитывать при формировании семейной политики.

Наиболее существенными, по нашему мнению, новыми феноменами, определяющими ценность современной семьи, являются: равноправие всех субъектов семейного взаимодействия, включая женщину и детей; временная, статусная, возрастная, территориальная свобода выбора форм и способов семейных отношений; рационализация семейной жизни.

Современные родители стремятся воспитать в детях ценности современного, модернистского плана: ответственность, самостоятельность и независимость, активность и целеустремленность, любознательность, интеллект и широту мышления. Стоит отметить, что именно эти качества россияне считают наиболее ценными для адаптации подрастающего поколения к современным условиям жизни

Это те ценности семьи, которые помогут признать значимость семейного союза в условиях социокультурного кризиса, сохраняя семью как стабилизирующую силу общества. Они не противоречат существующей направленности изменения семейных отношений, а дополняют и усиливают ценностный статус сохранных и благополучных семей.

Изменения социальной значимости семьи, как показало исследование, характеризуются в первую очередь снижением внимания к собственно функционально-ролевым проблемам, связанным с рождением и воспитанием детей. В современном российском обществе наблюдается снижение ценности родительства. Эти процессы стали особо проявляться в сложнейших условиях экономического развития, особенно в середине 1990-х годов, когда большинство семей оказались на грани бедности. В пользу трудовой занятости с целью решения материальных проблем перераспределились все возможности семьи, включая время, отводимое родителями для общения с детьми, родительские потребности и интересы, родительские обязанности. Дети оказались связаны с родителями в основном в силу потребностей материального обеспечения. Экономическая несостоятельность в условиях разрушенной традиционной сферы занятости привела к

усилению депривационных процессов в поведении взрослых членов семьи (родителей), нарастанию алкоголизма, внутрисемейной жестокости.

Эти явления не только разорвали детско-родительские отношения, но и привели к безответственному родительству и детской беспризорности.

Жизнь современного поколения родителей существенно отличается от их собственного детства:

- во-первых, это первое поколение, которое практически не имеет бабушек в деревне, и, следовательно, огромный пласт культуры просто прошел мимо их сознания;
- во-вторых, это первое поколение, которое выросло в семьях, не имеющих трудовой морали и не имеющих суровой необходимости в каждодневном труде и самообслуживанию;
- в-третьих, это поколение, испытывающее жесточайший внутренний конфликт между нравственными нормами, которыми было пронизано их детство – нормами коллективизма, и нормами, обеспечивающими благополучие в современном мире.

Поэтому мобилизация внутренних возможностей семьи для выживания в условиях экономического кризиса явилась, по нашему мнению, главным фактором снижения ценности родительства. Второй фактор связывается с социокультурными глобальными изменениями, приведшими к увеличению разрыва между традиционным образом жизни родителей и инновационными подходами к нему со стороны детей. Третий фактор снижения ценности родительства связан с игнорированием в обществе его статуса

Все это объективно приводит к неспособности семьи справиться с решением задач достойного воспитания своих детей, нового поколения страны. В этом поколении родителей закладываются новые модели семейных отношений и воспитания детей. Однако, ориентация на те модели, которые сложились к середине XX века, сегодня остаются актуальными.

Выполнение супругами материнских и отцовских обязанностей В.А.Сухомлинский называл ни с чем несравнимым счастьем человека-творца. Он писал в этой связи: «Продолжая род человеческий, отец и мать повторяют в ребенке самих себя, и от того, насколько сознательным является это повторение, зависит моральная ответственность за человека, за его будущее. Каждое мгновение этой работы, которая называется воспитанием, это творение будущего и взгляд в будущее».

Отцовство и материнство педагог признавал высшей человеческой миссией, поскольку воспитание каждого отдельного ребенка есть утверждение достоинства всего человечества. В силу этого сотворение и воспитание человека возлагает на родителей величайшую ответственность. Воспитывая детей, родители в то же время воспитывают и себя, утверждают свое человеческое достоинство. Раскрывая эту мысль, Василий Александрович обращал внимание на то, что человек создается любовью отца к матери и матери к отцу, глубокой верой в достоинство и красоту человека.

Родительство, впрочем, как и семья в целом, перешло в сферу личного поведения и индивидуальных интересов. Приоритетными считаются профессионально-статусное положение, степень индивидуальной независимости и реализации. Наличие детей и выполнение родительских обязанностей оказались вытеснены не только из сферы производственных отношений, но и из интересов образовательных учреждений, системы профессиональных объединений, общественных структур по месту жительства. Четвертый фактор снижения ценности родительства связан с нормативными регулятивами ценностного отношения к нему.

Обязанности родителей, провозглашенные Конституцией страны, сводятся к проблемам распавшегося брака и материальным обязанностям отца, да и то без учета реально сложившейся ситуации в сфере официального декларирования экономических доходов, и к крайнему действию – лишению родительских права.

Кроме того, как показало наше исследование, на сегодняшний момент в нашей стране возникли две противоположные тенденции. С одной стороны, в силу социально-

экономических условий, семья «поручила» государству (детским садам) и частному сервису (няням и гувернанткам) заниматься воспитанием своих детей. Это принесло свои горькие плоды: отсутствие заинтересованности родителей в воспитании детей, их пассивная позиция, ограниченность общих интересов взрослых и детей, эмоциональная разобщенность, отчужденность между членами семьи – все это прямо и косвенно влияет на многие стороны развития ребенка, на его психологическое благополучие. С другой стороны, все больше количество родителей начинает понимать важность семьи в развитии и воспитании детей, осознавать свои задачи в семье, принимают активное участие в педагогическом процессе.

Но, к сожалению, в современном обществе практически не работают системы экономического и морального стимулирования родительства. Действующая система государственной помощи в выполнении функций родителей неэффективна: адресная система выплат не играет принципиальной роли в создании материальных условий для развития детей; образовательно-просветительная работа среди родителей ушла в историческое прошлое советской идеологии; моральные стимулы к родительству заменены на стимулирование экономической активности граждан; актуализация значимости родительства в средствах массовой информации перешла в обратный процесс демонстрации соответствующих проблем.

Поэтому в качестве важнейшей задачи политики укрепления ценности семьи рассматривается повышение социально-педагогического *статуса родительства*. Социокультурная семейная политика, ориентированная на эту задачу, в качестве ориентиров имеет следующие приоритеты:

- преодоление подхода к родительству как сфере только личностных выборов путем усиления его социально-ценностной значимости;
- содействие повышению ответственности родителей за выполнение родительских функций, включая институционализированные обязанности;
- формирование системы государственного стимулирования и поощрения выполнения родительской функции;
- расширение отражения роли, целей и задач родительства в законодательстве и других официальных документах, усиление ответственности за невыполнение родительских функций;
- создание условий для повышения статуса родителей в профессиональных сферах занятости;
- поддержка общественного движения в сфере содействия ответственному родительству;
- расширение системы оказания родителям информационной помощи.

В качестве приоритетных мер, по нашему мнению, могут выступать:

- 1) создание программ обучения для родителей, уделяющих особое внимание матерям и отцам-одиночкам, разведенным родителям, родителям детей-инвалидов, родителям, сохраняющим этнокультурные устои семейного образа жизни, а также учитывающих этапы жизненного цикла детей;
- 2) развитие системы консультационной помощи родителям в воспитании детей на базе образовательных и медицинских учреждений;
- 3) разработка механизмов межведомственной координации укрепления ценности родительства посредством принятия федеральной целевой программы;
- 4) проведение региональных социально-педагогических исследований с целью изучения проблем и потребностей, вытекающих из функционально-ролевого состояния родительства в конкретной социокультурной среде;
- 5) формирование отраслевых планов мероприятий по содействию усилению ценности родительства.

Таким образом, цели государственной семейной политики должны концентрироваться на решении задач по повышению престижа семьи и семейных ценностей в современном обществе, стабилизации института семьи, компенсации дефицита семейного воспитания,

улучшению физического, психологического и социального здоровья населения, профилактики детской безнадзорности.

УДК 37.013.42

Т.В. Кравченко

ЦІННІСНІ ПІДХОДИ ДО ШЛЮБНИХ СТОСУНКІВ: СТЕРЕОТИПИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто сучасні тенденції шлюбно-сімейних стосунків. Проаналізовано та висвітлено основні суспільні шаблони, що певною мірою заважають гармонійному існуванню сім'ї.

In the article is considered the problem of modern tendencies of the marriage relations. The author is analyzed and covered general social patterns, which can prevent to the matrimony's harmonious existence.

Еволюційний шлях розвитку суспільства змінив до невпізнання всі галузі життєдіяльності людини: науку, техніку, культуру, мистецтво, правила міжособистісних взаємин тощо. Не лишився осторонь цих перетворень й інститут сім'ї. На сьогодні ми є свідками того, що поряд з традиційною моделлю сім'ї під впливом урбанізації та нуклеаризації виникають нові альтернативні варіанти шлюбно-сімейних стосунків.

Динаміка розвитку шлюбно-сімейних стосунків, трансформація норм та стереотипів сімейної поведінки викликають активний дослідницький інтерес з боку вітчизняних науковців (Т. Говорун, В. Кравець, В. Федяєва та ін.).

У даній публікації ми ставимо за мету розглянути вплив дошлюбних стосунків на подальше сімейне життя, спростувати певні стереотипні підходи до таких проблем як важливість шлюбу для жінки, привабливість егалітарної моделі сім'ї, подружня зрада.

У формуванні подружньої пари виділяють два етапи: дошлюбний (до прийняття рішення про взяття шлюбу) й предшлюбний (до укладання шлюбного союзу). Період спілкування молодих людей до офіційної реєстрації стосунків на перший погляд не має великого значення для сімейного життя. Проте виділення функцій дошлюбного спілкування свідчить про першочергову важливість даного етапу для майбутнього подружжя. *По-перше*, відбувається накопичення спільних вражень та переживань, створюється емоційний потенціал подальшого сімейного життя, що допоможе найбільш ефективно адаптуватися до нових ролей. *По-друге*, чоловік та жінка більш глибоко пізнають один одного, паралельно перевіряючи прийняте рішення про можливість сімейного життя. *По-третє*, протягом даного періоду складається проєкція сімейного життя, але, на жаль, цей момент або лишається поза увагою молодят, або не усвідомлюється ними [3: 34].

На думку російських учених (Т. Андреева, А. Антонов, Є. Силаєва та ін.), джерелом труднощів сімейного життя можуть стати особливості вибору партнера, характер дошлюбного й предшлюбного залицяння, прийняття рішення про укладання шлюбу. Таким чином, сукупність дошлюбних факторів, що спонукали молодих людей створити сімейний союз, суттєво впливає на успішність подружньої адаптації у перші роки спільного життя, на міцність шлюбу або ймовірність розлучення [3: 30].

Серед важливих дошлюбних факторів можемо назвати:

- місце й ситуація знайомства;
- перше враження про партнера (позитивне, негативне, амбівалентне, індіферентне);
- соціально-демографічна характеристика молодят;
- тривалість періоду залицяння;

- ініціатор шлюбної пропозиції (чоловік, жінка, батьки, інші);
- вік майбутньої пари;
- батьки та їх ставлення до шлюбу своїх дітей;
- динамічні й характерологічні особливості подружжя;
- стосунків в сім'ї з братами і сестрами

Емпірично встановлено, що на шлюбні стосунки позитивно впливають: знайомство на роботі або в навчальному закладі; позитивне перше враження один про одного; період залицяння рік-півтори; ініціатива шлюбної пропозиції з боку чоловіка; супровід реєстрації шлюбу весільним святом [3: 31].

Найбільше значення у дошлюбному спілкуванні безперечно має мотивація укладання шлюбу. Досить часто прийняття рішення про одруження має полімотивований характер, серед основних мотивів можна виділити такі: кохання, обов'язок, духовна близькість, матеріальний розрахунок та ін.

Слід відзначити, що до середини ХХ ст. вимоги до індивідуальних особливостей партнера були мінімальні: спорідненість соціально-економічного стану, етнічних та релігійних характеристик, також враховувалась репутація сім'ї обранця/обраниці. Сьогодні ситуація кардинально змінилася: молоді люди шукають „принца” („принцесу”), віддаючи перевагу особистісним якостям перед соціально-економічними характеристиками. Так, проведене Т. Андреевою дослідження образу майбутнього чоловіка серед студенток університетів показало, що значна частина дівчат очікує від свого обранця „повного набору всіх теоретично можливих якостей людини – від краси, розуму, сильної волі й чудового характеру до фінансової забезпеченості. При цьому багато вимог виражено досить категорично, їх основний зміст – щоб мої інтереси ставив у центр свого життя” [1: 60]. Неважко здогадатися, що такі нереально завищені очікування та надмірний егоцентризм призводять до розпаду сімей та руйнації особистого щастя.

Оперуючи поняттям „шлюб”, „шлюбні стосунки” вважаємо за потрібне дати визначення вказаної дефініції. Так, у Сімейному праві України, шлюб визначається як „вільний союз рівноправних чоловіка та жінки, що спрямований на створення сім'ї... і породжує взаємні права та обов'язки подружжя” [4: 146]. Разом з цим, на момент укладання шлюбу чоловік та жінка мають досягти шлюбного віку. В Україні такий вік для чоловіка становить 18 років, для жінки – 17, в окремих випадках, за рішенням суду, право на шлюб може бути надано особі по досягненню 14 років [4: 149]. Установлення вікової межі для бажаючих одружитися дає змогу особі досягти певного рівня фізичної та психічної зрілості для забезпечення здорових нащадків.

На сьогодні досить розповсюдженим явищем є так званий „громадянський шлюб”, коли молоді люди фактично проживають разом не реєструючи свої стосунки в органах РАГСу. Слід зазначити, що таке трактування поняття „громадянський шлюб” є термінологічно невірним, оскільки за чинним законодавством громадянським визнається шлюб „укладений в органах РАГСу і відрізняється від церковного шлюбу, який є приватною справою подружжя” [4: 148].

На нашу думку, лібералізація моральних норм щодо сексуальних стосунків та високий рівень науково-технічного прогресу призвели до збільшення кількості фактичних шлюбів. Так, за даними російської дослідниці проблем сім'ї Т. Андреевої, від 5 до 8 % молоді перебувають у фактичному незареєстрованому шлюбі, найбільша активність припадає на 23 роки (7,8 %), до тридцяти років їх кількість зменшується, а кількість законних шлюбів збільшується майже вдвічі [1: 73]. Водночас спрощена процедура розлучення нівелювала поняття „святості шлюбу” серед значної частини молоді. Вступаючи у сексуальні стосунки, створюючи фактичний шлюб сучасна молода людина перш за все прагне задовольнити власні гедоністичні потреби, відчутти кохання, повагу та турботу. Але згодом виявляється, що спільне життя – це не лише щоденне свято кохання, а й монотонні будні. На думку відомого російського соціолога А. Антонова, поширення незареєстрованих стосунків негативно позначається на інституті сім'ї: „зростання випадків відмови від офіційної реєстрації

шлюбу... свідчить про поглиблення кризи сім'ї, про деградацію цінностей фамілізму, ціною яких є загострення суспільного неблагополуччя, збільшення девіантних форм суспільної поведінки” [5: 291]. За переконанням ученого, сама можливість спільного життя без легітимізації шлюбних стосунків підриває у свідомості людей цінність законного шлюбу та сім'ї як соціальних інституцій. На думку російських дослідників (Т. Андреева, Л. Шнейдер), люди, схильні до незареєстрованих шлюбів характеризуються більш ліберальними поглядами, низькою релігійністю, високим ступенем андрогінії, низькими шкільними успіхами в період дитинства та підліткового віку, меншою соціальною успішністю та ін. [1; 78].

В українському суспільстві традиційно вважається, що одинока жінка – нещасна та нетипова істота. Тому громадська думка активно формувала і формує суспільний стереотип: щаслива жінка – заміжня жінка. В свою чергу така орієнтація виробляє у дівчат цінність вступу у шлюб задля ствердження своєї значущості й самодостатності. Емпіричні дані, отримані дослідниками сімейних стосунків, повністю спростовують усталений стереотип. Так, у дослідженнях Т. Андреевої, В. Дружиніна автори стверджують, що шлюб перша за все необхідний для чоловіка. У самотнього чоловіка погіршується харчування, відсутнє регулярне статеве життя, він частіше хворіє, легше піддається негативному впливу стресів, як наслідок – зменшується якість та тривалість життя. У той час, як у шлюбі чоловік емоційно більш врівноважений, впевнений у майбутньому, менш вразливий для серцево-судинних захворювань, в нього відпадає потреба постійного пошуку сексуального партнера та ін.

А що ж відбувається з жінкою в аналогічних умовах? Виявляється, що заміжня жінка більше піддається стресам, не може самореалізуватися повною мірою, менше задоволена своїм соціальним статусом, їй не вистачає часу на себе, оскільки вона постійно стурбована проблемами догляду за чоловіком та дітьми. І навпаки, в самотньої жінки збільшується соціальний статус, вона досягає значних успіхів на виробництві, емоційний стан більш спокійний, покращується зовнішній вигляд, збільшується загальна тривалість життя. Ми в жодному разі не агітуємо обирати самотній стиль життя, адже людина – істота суспільна і може повноцінно жити лише відчуваючи себе потрібною та коханою.

Слід зазначити, що для сучасного суспільства взагалі характерною стає тенденція до збільшення людей, бажаючих вести самотній образ життя. За переконанням Т. Андреевої, „жити одному – історично новий феномен” [1: 69]. Значною мірою цьому сприяють економічні умови, можливість комфортного існування завдяки розвиненій інфраструктурі. Також важливу роль відіграє тенденція до переваги індивідуалістичних цінностей над колективістичними, прагнення до індивідуального успіху, збільшення споживацьких бажань. Зазначимо, що такі тенденції ведуть до поглиблення кризових процесів інституту сім'ї.

Одним з важливих факторів успішного функціонування шлюбу виступає проблема розподілу влади – сімейного лідерства. В сучасній науковій літературі найбільш поширеним є така типологія сімейного лідерства:

- традиційна сім'я (патріархальний стиль – чоловік-лідер, дружина-послідовник);
- нетрадиційна (матріархальний стиль – дружина-лідер, чоловік-послідовник);
- егалітарна (біархатний стиль – і чоловік, і дружина водночас є лідерами) [2: 314].

Дослідники проблеми сімейного лідерства (Т. Андреева, Т. Бендас, В. Дружинін та ін.) одностайно підкреслюють більший рівень стабільності й відповідальності у сім'ях з традиційним типом лідерства. Водночас можливості сучасної жінки заробляти кошти, в деяких випадках значно більше за чоловіка, призводять до перерозподілу влади в сім'ї, що в цілому негативно позначається на емоційному стані подружжя.

Сьогодні спостерігаємо той факт, що молоді люди у своїх дошлюбних очікуваннях часто змішують елементи патріархальної та егалітарної сім'ї. Так, за даними соціологічних опитувань, 17, 6 % чоловіків орієнтуються на псевдопатріархальну модель, коли головою сім'ї є чоловік, проте він не несе відповідальності за матеріальне забезпечення. Жінки, на відміну від чоловіків, підтримують псевдоегалітарну модель (28,4 %), в якій побутові

проблеми рівноправно поділялися б між подружжям, водночас чоловік обов'язково має утримувати сім'ю [1: 108]. На нашу думку, обираючи стиль сімейного лідерства, важливим є погоджена думка подружжя про можливий і бажаний ступінь зайнятості дружини професійною діяльністю та хатніми обов'язками.

Одним із суттєвих факторів ризику існування шлюбу, на нашу думку, виступає подружня зрада. Вона може бути реальною чи міфічною, сексуальною чи психологічною. У будь-якому разі така ситуація викликає у партнера сильні емоційні реакції. До останнього часу вважалось, що найбільше страждань подружня зрада завдавала жінці. Проте останні дослідження американських психологів (В. Абрахам, Р. Креймер) спростовують цей усталений стереотип. У низці власних досліджень зазначені вчені довели, що жінка переважно відчуває стрес, коли її чоловік має глибокий емоційний зв'язок з іншою жінкою. Чоловіки ж найбільше страждають від фізичної зради з боку дружини. Після зради в чоловіків протягом певного часу зникало бажання підтримувати власну фізичну привабливість, а жінки втрачали інтерес до роботи [2: 303]. Ці дані свідчать про серйозні емоційні хвилювання від подружньої зради – і в чоловіків, і в жінок. Водночас, при однаковій силі реакції, існує певна відмінність у характері переживань. Так, чоловік, закохавшись в іншу жінку, не маючи з нею сексуальних стосунків, може вважати себе „чистим” перед власною дружиною і не розуміти природи її страждань. І навпаки, зрадивши чоловіка з випадковим партнером, жінка може ставитись до цього, як до несуттєвої події і не розуміти, чому це викликає сильну емоційну реакцію в чоловіка.

Ми розглянули деякі аспекти подружніх стосунків, не враховуючи дітей. Слід зазначити, що поява дитини в сім'ї висуває перед чоловіком та дружиною нові завдання, разом вони мають виконувати ролі батьків, і саме тут формується новий тип стосунків – між батьками та дітьми. Народження дитини – новий складний екзамен для подружжя, адже за словами педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського: „Дитина – дзеркало сім'ї; як у краплині води віддзеркалюється сонце, так у дітях віддзеркалюється моральна чистота матері й батька” [6: 26].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т. В. Психология семьи: Учеб. пособие / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2007 – 384 с.
2. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учеб. пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2005. – 431 с.
3. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Под ред. Е. Г. Силиевой. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.
4. Семейное право Украины / Под ред. Ю. С. Червонного. – Х. : ООО «Одиссей», 2005. – 520 с.
5. Социология семьи / Под ред. проф. А. И. Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 640 с.
6. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / Сухомлинский В. А. – Мн. : Нар. асвета, 1982. – 288 с.

УДК 37.013.42

А.В. Лопухівська

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті розкривається проблема соціального становлення учнів сільської школи в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. Розглянуто питання соціалізації учнів, що охоплює процес залучення їх до моральних цінностей. З'ясовано завдання вчителя в організації навчально-виховного процесу, що сприяють самореалізації і самовизначенню особистості.

The article deals with the problem of social development of the rural school pupils in Suhomlynsky's pedagogical heritage. The author looked out the pupils socialization as the process of their united to the moral values. The teacher's tasks in the educational process, which assist the person's realization and determination are lighted out.

У сучасних умовах у зв'язку із спрямуванням освіти на особистісно орієнтоване навчання і виховання, формування ефективних ціннісних орієнтацій сприяє становленню особистості як суб'єкта діяльності та соціальних стосунків. Процес соціального становлення особистості передбачає духовний розвиток учня, оскільки формування системи цінностей неможливе без розвитку певного світогляду індивіда, який містить позитивне ставлення до світу. Проблема моральних цінностей та відповідно ціннісних орієнтацій в контексті соціалізації учнівської молоді завжди актуальна, оскільки цінності складають ядро світогляду, регулюють соціальну поведінку людини, взаємовідносини у суспільстві, орієнтують її в навколишньому світі, спонукають до конкретних дій, спрямовують діяльність.

Спрямованість усіх видів діяльності пов'язана з ціннісними орієнтаціями особистості. Існує проблема співвідношення ціннісних орієнтацій і характеру діяльності в процесі соціалізації. Адже цінності лежать в основі вибору цілей, засобів та умов діяльності. Моральні цінності та відповідно ціннісні орієнтації є стрижнем розвитку як суспільства, так і особистості.

Звернення до педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського особливо актуальне, оскільки теоретично обґрунтовані положення та рекомендації педагога щодо цілісного розвитку особистості школяра відкривають нові можливості для удосконалення навчально-виховного процесу. У педагогічній спадщині видатного педагога сучасні вчителі знаходять підґрунтя для вироблення концептуальних засад оновлення освітнього процесу, а саме, морального становлення особистості учня, здібного до усвідомлення свого соціального стану, вибору відповідних цінностей, визначення шляхів та засобів досягнення соціально значущої мети.

Дослідження соціальної сфери охоплює всі проблеми, пов'язані з діяльністю учня, його становищем у колективі, родині, інших соціальних групах, з його потребами й цінностями, орієнтаціями та мірою їх реалізації, ставленням до самого себе та до різних явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві. Усвідомлення учнями загальнолюдських цінностей є основою соціального становлення особистості, у процесі якого, як підкреслює В.О.Сухомлинський, "поєднується усвідомлення моральних норм поведінки з особистим моральним досвідом, набутим в активній діяльності"(1,с.365).

Важливим у соціальному становленні особистості є оволодіння навичками поведінки, сприйняття та засвоєння загальнолюдських та національних цінностей. Село якраз і залишається джерелом національної свідомості й природним середовищем збереження національної ментальності, традицій, мови. Соціальне становлення учнів сільської школи має свої особливості, обумовлені специфікою навчально-виховного процесу з урахуванням обмеженого соціально-культурного простору.

Соціальний розвиток, життєві орієнтири, цінності та запити сільських дітей мають специфічні ознаки. Ціннісні орієнтації у поєднанні із соціальними нормами становлять цілісно-нормативну систему регуляції поведінки сільських дітей, яка постійно контролюється громадою через сусідів, родичів, школу, органи місцевого самоврядування. Проблема адаптації сільської дитини тісно пов'язана із задоволенням її потреб, що забезпечують умови для успішної життєдіяльності.

Процес засвоєння системи цінностей, становлення ціннісних орієнтацій виходить на більш широкий рівень – формування особистості як суб'єкта системи соціальних зв'язків. Розуміння культурної сутності особистості пов'язане з системою цінностей суспільства і людини, які надають сенс їх життєдіяльності. Адже система цінностей – це та ланка, яка пов'язує суспільство з індивідом, включає його в систему суспільних відносин.

Ефективне засвоєння учнями системи цінностей можливе за умов створення доброзичливих взаємовідносин між педагогом та учнями, коли кожний учасник педагогічної взаємодії сприймається як неповторна індивідуальність; широкого використання у навчальній та виховній роботі активних педагогічних методів, що сприяє розвитку розумової активності школярів, ініціативності та самостійності; формування у них емоційного ставлення до явищ соціального життя; засвоєння суспільного досвіду.

Останнім часом суспільство вимагає від школи виконання соціальної функції, а саме: введення дитини за допомогою навчання у розгалужену структуру соціальних ролей. Функція соціального виховання пов'язана з поведінкою учня, його взаєминами з іншими людьми, формуванням життєвої позиції школяра. В.О.Сухомлинський підкреслює, що “навчання – це насамперед взаємовідносини між людьми, обмін духовними цінностями, взаємна віддача сердечної доброти, співчутливості. Усе шкільне життя повинно бути пройняте духом гуманності” (5, с.496).

Досвід В.О.Сухомлинського переконує, що педагог виховує не лише ідеями, які закладені в знаннях, але і тим, як ці знання через його поведінку, взаємні стосунки впливають на вихованця. “Знання стає переконанням лише за умови, коли вчинок дає переживання правоти, хвилює дитину, залишає в її душі почуття радості, бадьорості, духовної піднесеності” (4, с.157). Тобто навчання як форма активності може приносити задоволення лише за умови добровільної участі в ньому, а привласнення інформації відбувається лише за її відповідності прагненням дитини.

Навчальний процес слід будувати так, щоб учні мали можливість удосконалювати комплекс прийомів розумової діяльності, здібності до наукового мислення. За цих обставин важливою є здатність учня мислити абстрактно, що необхідне для розуміння сутності моральних цінностей.

Отже, необхідно здійснювати таку організацію навчально-виховного процесу, де ключовою фігурою є учень, якого необхідно поставити в умови зацікавленого здобуття знань. Видатний педагог зазначає: “немає абстрактного учня ... Мистецтво і майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб розкрити сили і можливості кожної дитини, дати їй радість успіху у розумовій праці” [2: 437].

Будуючи власну концепцію основної школи, сільські загальноосвітні навчальні заклади використовують можливість вибору програм, підручників; реалізується регіональний компонент державного освітнього стандарту загальної освіти. Адже вагомим результатом можна досягти, коли учні мають можливість вільно обирати способи діяльності для задоволення своїх інтересів, а педагоги створюють атмосферу доброзичливості та взаємодопомоги.

Переорієнтація завдань навчально-виховного процесу в навчальних закладах сільської місцевості на засади особистісно орієнтованої освіти, спрямованість на гуманістичну модель, що містить в собі моральні ідеали і громадянські цінності, значно збільшує можливості вирішення проблеми соціального становлення учнів.

Соціальне становлення учнів характеризується позитивними чинниками, що сприяють розвитку соціальної активності. Це реальна можливість залучення до праці, дотримання народних традицій, життя у тісному зв'язку з природою, психологічна захищеність дитини від стресових ситуацій. Зокрема, розвиток духовної сфери учня відбувається у взаємодії з природою, про що неодноразово наголошує В.О.Сухомлинський, адже “активне спілкування з природою” притаманне саме учням сільської школи. Проте такі чинники, як відносна замкненість сільського життя, складні соціально-побутові умови, втрата багатьох культурних та духовних традицій визначаються як негативні.

Пріоритетними напрямками навчально-виховної роботи в сільській школі є забезпечення активної участі кожного учня в суспільному житті; створення умов для виявлення себе у практичній діяльності, яка потребує як теоретичних знань, так і прояву моральних якостей. Педагогу необхідно розширювати досвід спілкування учнів, різноманітні контакти з батьками, громадськістю, активізувати внутрішній потенціал кожного школяра.

Вчителю необхідно прислухатись до мудрих порад ученого-практика щодо розкриття самобутності, орієнтації на особистість і максимально можливий розвиток її здібностей, моральних якостей. В.О.Сухомлинський наголошує, що “виховати почуття власної гідності, поваги до самої себе можна лише тоді, коли людина відчуває себе господарем у своєму власному духовному світі, коли в ньому є певна межа, за яку не має права переступати ніхто. Повага до особистості вихованця – найголовніша передумова вимогливості колективу і педагога до людини...” [3: 309].

Методи, форми роботи видатного педагога в школі були спрямовані на розвиток мислення, дитячої душі. Василь Олександрович неодноразово зазначав, що всі методи виховання повинні сприяти тому, щоб людина прагнула пізнати свій внутрішній світ, усі сили душі спрямувати на те, щоб зробити себе досконалішою. Завдання педагогічного колективу – організувати навчально-виховний процес так, щоб він сприяв розвиткові, самовдосконаленню, здобуттю власного досвіду.

Для набуття учнями соціального досвіду, уміння жити в суспільстві слід активніше залучати школярів до різних форм діяльності на основі діалогу, співпраці. Спільна діяльність передбачає міжособистісні стосунки, що сприяють встановленню суспільних відносин між учнями, створює можливості особистісного зростання, є засобом розширення соціальних контактів учнів сільської школи та їхньої успішної соціальної адаптації. Організація спільної діяльності забезпечує реалізацію таких завдань, як засвоєння учнем системи соціальних знань: правил, норм, цінностей; розвиток умінь і здатності до соціальної орієнтації у стосунках з людьми. Адже, чим менше село, тим тіснішим є спілкування дітей з дорослими.

Звичайно, навчити поведінці в кожній конкретній ситуації неможливо. Але необхідно інтегрувати у зміст навчально-виховної роботи способи діяльності, допомогти учням отримати досвід міжособистісних стосунків, оволодіти комунікативними вміннями, засвоїти духовні цінності.

Організація інформування учнів з питань спілкування сприяє ефективному засвоєнню знань, передбачає аналіз проблемних ситуацій, використання досвіду школярів. Від уміння спілкуватися з оточуючими значною мірою залежить статус учня в колективі. Повага до оточуючих поєднується з усвідомленням особистої гідності, готовності прийти на допомогу. Необхідно навчати учнів умінню сприймати точку зору іншого, слухати один одного і сприймати різні думки щодо вирішення завдання, виробляти власну позицію, знаходити своє місце в колективних діях, моделювати різні ситуації. Усе це збагачує досвід спілкування учнів, що досить важливо для сільської школи.

Малочисельність більшості сільських шкіл вимагає пошуку оптимальних варіантів організації позакласної роботи. Чим вища суспільна значущість, ширший діапазон спільної діяльності, тим сприятливішими є передумови для активного прояву особисті. Доречно використовувати такі види позакласної діяльності, як літературні вечори, виступи художньої самодіяльності, збирання фольклорного і краєзнавчого матеріалів, спільні творчі зустрічі, свята, на яких батьки і діти виявляють родинні захоплення. Доцільно створювати мережу гуртків для опанування традиційних народних промысел, зокрема з навчання учнів рукоділля, ткацтва чи лозоплетіння, різьблення по дереву. Адже характерною особливістю життєдіяльності сільських школярів є систематичне залучення їх до трудової діяльності.

Організація традиційних сільських свят, відродження народних ремесел, проведення краєзнавчої, екологічної робіт дозволяє учням відчувати свою причетність і взаємозв'язок з оточуючим світом, органічно увійти в систему стосунків, усвідомити свою відповідальність за збереження історії і культури рідного краю. З метою розширення народознавчої роботи вчителі залучають учнів до проведення дослідницької роботи: збирання оповідань, легенд, казок, підготовки альбомів з пошукової роботи (вивчення історії села, традицій своєї сім'ї тощо). Усі види й форми спільної діяльності педагогів, учнів, батьків доповнюють одне одного, сприяють оптимальному розв'язанню поставлених задач.

У малочисельних школах до будь-якої позаурочної роботи залучаються всі учні. Як наслідок, вони чіткіше усвідомлюють, що реалізацію творчих задумів, досягнення життєвого

успіху забезпечує власна активність. Учням слід надавати більше прав і повноважень, створювати широкі можливості для самореалізації кожного. Добровільна участь в різноманітній емоційно насиченій практичній діяльності за інтересами в клубах, гуртках, творчих об'єднаннях є початковою ланкою соціалізації особистості, у процесі якої здобувається практичний досвід громадянської дії. Як зазначає видатний учений, “дух сучасності повинен проймає всю навчально-виховну роботу школи, все життя вихованців”(6,с.365).

Саме через отримання нової інформації, формування асоціативно-комунікативних уявлень і понять таких, як толерантність, відповідальність творча активність можна навчити школярів брати участь у громадянському житті села. Завдяки діяльнісному підходу в освітньому процесі учень бере участь у моделюванні явищ суспільного життя, засвоює навички комунікації. Дієвість спільної діяльності зростає, якщо вона викликає у школяра позитивну внутрішню реакцію (ставлення) і стимулює соціальне становлення учнів.

Отже, соціальне становлення учня відбувається у навчально-пізнавальній діяльності, в організації різноаспектного життя колективу, у роботі об'єднань за інтересами, при виконанні того чи іншого соціального проекту. Рівень соціального розвитку особистості залежить від успішності послідовного оволодіння нею цінностями сімейного, етнічного, суспільного, регіонального існування.

Процес соціального становлення особистості обумовлений оточуючим соціумом і здійснюється шляхом засвоєння суспільного досвіду через спеціально організовану діяльність і безпосереднє емоційне спілкування. Реалізація поставленої проблеми відбувається в руслі цілісного підходу до організації навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.1. – К.: Рад. школа, 1976. – 654 с.
2. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.2. – К.: Рад. школа, 1976. – 670 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.3. – К.: Рад. школа, 1976. – 670 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – 640 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.4. – К.: Рад. школа, 1977. – 640 с.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. У 5 т. – Т.5. – К.: Рад. школа, 1977. – 639 с.

УДК 37.013.42

О.Б. Петренко

РОЛЬ КАЗКИ У ФОРМУВАННІ ОРІЄНТАЦІЇ ДИТИНИ НА ЦІННОСТІ СВОЄЇ СТАТІ (НА МАТЕРІАЛІ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО)

У статті здійснено аналіз виняткової ролі казки у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі та досвіду її використання Василем Олександровичем Сухомлинським.

The article analyzed the exclusive role of tales in the formation of targeting children on the value of its articles and experience of its use VO Suhomlinskum.

Постановка проблеми. На процес формування орієнтації дитини на цінності своєї статі впливають агенти соціалізації особистості – школа, вчителі, ровесники, сім'я а також засоби масової інформації, дитяча література.

Аналіз культурної ситуації сільського соціуму України за часів педагогічної діяльності Василя Сухомлинського дозволяє стверджувати, що у тогочасному контексті з-поміж вищеназваних агентів соціалізації, на статорольову соціалізацію сільського школяра найбільший вплив мала дитяча література, зокрема казка.

Ураховуючи це, необхідно зазначити, що читання книг, в змісті яких простежується гендерна стереотипізація, призводить до відтворення дитиною статево-типової поведінки, яка представлена у дитячій діяльності. Адже зазвичай у дитячій літературі зафіксовані традиційні уявлення про мужність і жіночність. Через дитячу літературу діти отримують характеристики, установки, цінності і поведінку, які суспільство визначає як відповідні їхній статі і які приводять їх до засвоєння ролей і відповідальності, приписаних чоловікам і жінкам, і до розвитку навиків, необхідних для ефективного виконання своїх гендерних ролей. Гендерні моделі поведінки, зразки “чоловічого” і “жіночого”, які транслуються героями книг, на основі механізмів соціалізації засвоюються свідомістю дитини, визначаючи гендерні орієнтації особистості та її реальну поведінку, на цінності своєї статі.

Василь Сухомлинський був переконаний: те, що важко передати звичайними словами, можна передати за допомогою літературного твору, у першу чергу, через казку. Через казки, легенди передається нам інформація про приховані причини подій, про їх уроки. Казка містить початкові відомості про устрій навколишнього світу, про сутність добра і зла, навчає життєвих правил. “Казка – це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій” [15: 515]. Казки – це своєрідна форма повчання. Їхня сила в тому, що в них акумульовані вироблені народом виховні кодекси, які своєрідно діють на дитячу психіку і свідомість. Причому повчання в них не явне, а приховане. Казки пропонують дитині образи, символи, які їй подобаються, і під час знайомства з ними дитина непомітно для себе засвоює важливу гендерну інформацію.

Звертаючись до казки, Василь Олександрович зазначав: “Чим більше я працюю, тим більше переконуюся в тому, яку важливу роль відіграє казка в духовному розвитку дитини” [1: 36]. Казка – це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій, – зазначав педагог. З казок і легенд діти дізнаються про те, як стати добрими, сердечними, чуйними, люблячими, як стати чоловіком чи жінкою, матір’ю чи батьком.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Використання казки у навчально-виховному процесі Павлівської середньої школи вже аналізували В.Попова, Л.Пироженко, В.Трохименко [8; 7; 19]. Роль казки у гендерній соціалізації особистості розглядали О.Здравомислова та Г.Тьомкіна, В.Кравець, О.Петренко [2; 4; 6].

Однак вивчення досвіду Василя Сухомлинського з використання казки у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі окремо не проводилось. Тому саме цей аспект є **предметом дослідження** у нашій статті.

Основне **завдання** статті ми вбачаємо у здійсненні аналізу виняткової ролі казки у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі та досвіду її використання Василем Олександровичем Сухомлинським.

Виклад основного матеріалу дослідження. Казка – це особливий інформаційний формат, це шифр, у якому закодовано життєво важливу інформацію. Цінна, життєво важлива інформація поступає у підсвідомість особистості й починає брати активну участь у житті, формуючи систему цінностей і через цю систему впливаючи на людську поведінку [3: 7]. Казки передають важливу інформацію про життя у всіх його проявах – біологічному, психологічному, соціальному, духовному і багато іншої. Вони спрямовують процес мислення, впливають на стосунки і рішення, які особистість приймає.

Казки – це ще й філософська, виховна система, спрямована на гармонізацію людини, на формування у неї усвідомленого сприйняття подій життя, а також життєстійкості та успішності в соціальних відносинах. Педагоги, вихователі розповідають історії своїм учням, щоб підтримати їх і зорієнтувати на життєвій дорозі.

Людина перші знання про закони і явища життя отримує з казок, притч, легенд. Метафорична форма інформування спонукає дитину до власних роздумів, формує ряд питань, пошук відповідей на які стимулює і розвиває особистість. Казки формують знання про те, як влаштований світ, що відбувається з людиною в різні періоди її життя, які етапи в процесі самореалізації проходить чоловік, а які жінка, як завоювати й зберегти дружбу й любов, як будувати стосунки з батьками й дітьми і т.п. [3].

В.Сухомлинський написав біля 2000 казок та оповідань, які стосуються різних сторін життя людини. Перлинами української дитячої літератури є створені педагогом збірки казок, притч, оповідань для дітей “Блакитні журавлі”, “Казки школи під голубим небом”, “Чиста криниця”, “Вічна тополя”, “Хрестоматія з етики”, “Вогнегривий коник” [10; 11; 17; 9; 13].

Може виникнути запитання: чому Василь Олександрович написав стільки казок? На нашу думку, насамперед тому, що у казці міг зашифрувати певні знання. Навіщо зашифровувати? Насамперед для того, щоб не спотворили (пригадаймо соціокультурну й ідеологічну ситуацію в державі). По-друге, тому, що не всі проблеми вчитель, вихователь може відверто обговорювати з учнями.

У Василя Олександровича – казка – це мова, за допомогою якої можна говорити з дітьми на тонкі теми, співзвучні їхнім душам. Завдяки казковій історії смисл цінності усвідомлюється точніше, переживання цінності стає гостріше і живіше. Змінюється погляд на подію і ситуацію, а дещо пізніше перебудовується система поведінки і взаємовідносин. Той, хто готовий до сприйняття, справжній зміст зрозуміє через роздуми. Той, хто не готовий, отримає знання у символічній формі. І будуть вони зберігатись у підсвідомості, очікуючи свого часу. Казкова “алегорія посилює враження, утверджує моральні поняття про добро й зло, справедливість і несправедливість, красу і вульгарність”, – переконував педагог [14: 272].

Через казку як плід фантазії проходить звернення до внутрішнього – ідеального – світу дитини, усвідомлення її почуттів та емоційних станів. Відсутність оцінного ставлення з боку дорослого, близькість казки до щиросердечної діяльності дитини й інші фактори сприяють максимальній проекції особистості, дозволяють досліджувати особистісні утворення школярів і школярок, в тому числі й статеворольові.

Герої казок Василя Сухомлинського близькі, звичні та зрозумілі дітям, сюжети доступні і легко сприймаються. Це дозволяє зосереджувати увагу дітей на тих ситуаціях морального вибору, які присутні у кожній казці. Висока художність, емоційна забарвленість творів, глибоке знання народного побуту, звичаїв, українського фольклору додає казкам В.Сухомлинського виразності, посилює їх педагогічний вплив.

Василь Сухомлинський мав дар переводити соціальну дійсність у тонку реальність внутрішніх переживань. В основі цього дару – унікальна робота з використання механізму інтроєкції – процесу переведення зовнішніх вражень у внутрішні образи, переживання, які супроводжуються появою яскравих метафор і сюжетних комбінацій. За допомогою інтроєкції індивід настільки повно вводить і включає у свій внутрішній світ (психіку) сприйняті ним фрагменти зовнішнього світу (образи, погляди, мотиви, установки інших людей і ін.), що він уже не розрізняє власні і невластні уявлення і фантазії. Інтроєкція – це процес і результат ототожнення себе індивідом з образом іншої людини (ідеального або історичного героя, впливової особи і т.д.) [5].

Саме задіяння механізму інтроєкції дозволило Василю Олександровичу домогтися того, що завдяки казці дитина пізнавала світ не тільки розумом, а й серцем. З казки вона брала перші уявлення про міжстатеві стосунки, про вірність і відданість [16: 177]. Співпереживаючи героям казки, дитина ідентифікує себе з ними. Вона співчуває героям казки або засуджує їх, намагається емоційно пережити казковий сюжет, тим самим засвоюючи моделі гендерної поведінки.

На думку Ольги Сухомлинської, казкам Василя Олександровича притаманний український народний культурний контекст. Мінімізація образів спонукає вдумливо вдивлятися у предмети культури. У казках педагога представлена гендерна культура українського народу: культура хлопців і дівчат, жінок і чоловіків, мам і тат, братів і сестер. За допомогою казки павлиські школярі вчилися розуміти таємницю стосунків між чоловіком і жінкою, орієнтувались на цінності своєї статі.

При аналізі казок, які використовувались В.Сухомлинським, ми фокусували увагу на співвідношенні статі й атрибутів-функцій персонажів у контексті їхніх казкових відносин. Нам було важливо з’ясувати, хто – чоловік або жінка – є суб’єктом нарративу, які функції

вони виконують, як розрізняються випробування, через які проходять герої різної статі, у які владні відносини вони вступають, як будуються гендерні відносини, у яких сферах діяльності беруть участь чоловіки і жінки.

Слідом за О.Здравомисловою та Г.Тьомкіною були виділені наступні структурні компоненти стереотипу, опис яких ми шукали в текстах:

- фізичні, психологічні й особистісні риси, приписувані чоловікам і жінкам;
- ролі, сформульовані як знання, навички, уміння, характерні для чоловіків і жінок як у суспільній, так і в приватній сфері;
- особливості виховання хлопчиків і дівчаток;
- соціальна позиція чоловічих і жіночих персонажів у відносинах влади і управління [2].

Наше дослідження виходило з тези, що казки відтворюють гендерну культуру традиційного суспільства. Через казку дітям трансформуються гендерні стереотипи українського народу, тогочасного суспільства, формується гендерна культура школярів. Дискурсивний гендерний аналіз дозволив нам виділити дві версії традиційного стереотипу: базовий патріархатний і так званий український традиційний (умовно матриархатний).

У якості базового гендерного стереотипу виступає патріархатний стереотип. Він реконструюється з більшості літератури, яка читається дітям, в тому числі й з казок. Василь Сухомлинський саме через казку трансформував етнокультурні гендерні стереотипи – чоловіча і жіноча стать – носії різних ролей і функцій, представляють типові відносини в українській сім'ї, відображають традиційні патріархатні стереотипи, звичні для того часу, того соціуму.

У казках, що відтворюють цей стереотип, випробування, які призначені героєві, відрізняються від тих, через які проходить жіночий персонаж. У більшості казок персонажі жіночої статі – втілення “традиційної жіночності”: героїні слухняні, пасивні, залежні, як правило, молода жінка демонструє уміння, виконує завдання, що відносяться до сфери побуту, догляду за дітьми, піклувальної діяльності. Чоловічий персонаж майже у всіх випадках виконує функцію забезпечення сім'ї, виконує суспільно цінну роботу. Він сильний, домінуючий, незалежний, наполегливий, рішучий, відважний. Жіночі та чоловічі персонажі, які володіють атрибутами, характерними для патріархатного стереотипу, завжди оцінюються позитивно. Чоловіки й жінки виконують традиційні гендерні ролі, стереотипні обов'язки. Ілюстрацією цієї тези слугують казки Василя Олександровича: “Корова”, “Глиняні пиріжки”, “Вранці на пасіці”, “Мурашина хатка”, “Мужне Гусеня, Яструб і Пуголовок” [10], “Лялька з відбитою ручкою”, “Ремісник і Різець”, “Безрідний Дятел”, “Відломлена гілка”, “Хліб, Труд і Пісня”, “Хто найкращий майстер на землі?”, “Як білочка дятла врятувала” [11], “Смітник” [13].

Патріархатний стереотип є специфічною конструкцією психологічних рис, поведінкових моделей, навичок, видів діяльності, яка передбачає сепарованість чоловіків і жінок, сегрегацію чоловічої і жіночої сфер діяльності.

Разом з тим серед казок Василя Олександровича, проаналізованих нами, ми віднайшли “відхилення” від базового патріархатного стереотипу, тобто стереотип український традиційний. Цей стереотип не пропонує жорстокого гендерного поділу, у ньому патріархатний стереотип “розмивається”, стає менш визначеним. Часто казкові канони чоловічих і жіночих: персонажів володіють гендерними конфігураціями, які протилежні тим, що є типовими для казок, транслуючих патріархатну гендерну культуру. Герої-чоловіки входять у “жіночий світ”, виконують піклувальну функцію: “Вогник у вікні” [11], “Півнику-братіку” [10]. Героїні-жінки опановують атрибути й функції, які у патріархатному стереотипі приписані чоловікам. Вони проявляють заздрість, капризність, черствість, самолюбство, зверхність, брехливість: “Прийшли провідати хвору”, “Жар-Птиця” [10], “Як дівчинка побачила себе”, “Як Наталя у Лисиці хитринку купила” [11].

У той же час педагог створює окремі казки, в яких яскраво простежуються “відхилення” від базового патріархатного стереотипу. Так, у казках “Кінь і вершник” [11],

“Зозулина журба” [13], “Як зозуля навчилася співати по-солов’їному” [10], домінує український традиційний стереотип, за яким допускається активність, незалежність, владність жінки, м’якість, поступливість чоловіка, допускається виконання ними нетрадиційних соціальних ролей (наприклад, жінка випалювала з дерева вугілля й продавала його) [11].

Здійснюючи подальший аналіз казок Василя Сухомлинського з точки зору їх ролі у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі, ми згрупували їх наступним чином.

У першу групу нами включені *казки героїчного змісту*, які давали школярам уявлення про героїзм чоловіків, про такі риси чоловічого характеру, як сміливість, стійкість, відповідальність, готовність допомогти слабким, лицарство. Причому ці риси властиві не тільки дорослим чоловікам, але і хлопчикам та героям-тваринам чоловічої статі: “Дідусева заповідь”, “В степу на могилі”, “Із шаблею на вовка”, “Соловейкове гніздо”, “Батьків олівець”, “Моя зброя – ненависть до ворога”, “Прострелена каска”, “Хлопчик, що боявся темряви” [10]. Ці казки давали можливість продемонструвати патріархатний розподіл сфер життя: саму важку і небезпечну роботу виконують, як правило, чоловіки. Такими розповідями педагог викликав захоплення чоловічим героїзмом, прагнення їх наслідувати.

Формуванню уявлень про мужність сприяли й *твори про хлопчиків*, які проявляли мужність, сміливість: “Паперовий кораблик”, “Боязкий Льоня”, “Не боюся ні блискавки, ні грому”, “Як Миколка став хоробрий” [10], “Сашків корабель” [11]. Такі сюжети були ближчі розумінню дитини, адже герой – ровесник, такий же, як школяр. Особливо позитивно засвоювались сюжети казок, де хлопчики захищали дівчаток, менших дітей, старших людей: “Як Сергійко навчився жаліти”, “Через потік”, [11], “Несміливий хлопчик” [13]. Важливим вважаємо те, що у цих казках акцент зроблений на тому, як хлопчики долають власний страх, сором’язливість, коли бачать, що слабкий потребує допомоги.

Дівчаткам ці казки були теж цікаві, у них також формувалось уявлення про чоловічі риси характеру, про справжню мужність, про ставлення хлопців до дівчат, до слабших.

До наступної групи ми віднесли казки, головною героїнею яких виступали *жінки, дівчата*. Героїні казок “Намисто з чотирма променями”, “Покинута кошения” [11], “Гніздо в шапці” [10], “Як білочка дятла врятувала” [11], “Лялька під дощем” [10] володіли жіночністю, яка проявлялась у турботливості, м’якості, лагідності, миролюбстві, терпимості до недоліків інших, опіці. Такі казки формували у школярів узагальнений позитивний жіночий образ: добра, працьовита, чуйна до чужого горя, уважна і самовіддана.

Наступну групу склали казки, які розкривали зміст жіночності і мужності, що проявляється у *відносинах з представниками протилежної статі*: “Посадіть мене з Петриком”, “Не чіпайте квітки” [10], “Про що думала Марійка”, “Суниці для Наталі”, “Петро і Марійка” [11], “Сніжинка й Сонце”, “Джміль і Лілова Китиця”, “Як Метелик напився березового соку”, “Ярок через дорогу”, “Наталочка” [13].

Особливо важливим для формування орієнтації дитини на цінності своєї статі вважаємо те, що у Василя Олександровича багато казок, які спрямовані на розвиток у школярів і школярок *толерантності, миролюбства, вміння розв’язувати конфлікти* мирним шляхом: “Синій олівець”, “Горбатенька дівчинка”, “Мишкові купили велосипед”, “Кінь утік”, “Лижі й ковзани” [11], “Як Павлик списав у Зіни задачу”, “Рибка і жаба”, “Чорногуз і Жабка” [10]. За допомогою цих творів педагог прагнув навчити дітей тому, як дати пораду, зробити зауваження представнику своєї і протилежної статі таким чином, щоб нікого не образити і не принизити, навчити домовлятися, спілкуватися без образ.

Під час аналізу казок Василя Сухомлинського ми звернули увагу на твори, які теж виділили у окрему групу. Це казки про *взаємодоповнюваність статей, специфіку чоловічого й жіночого начала*. З погляду гендерної рівності чого варті, скажімо, казки “Маківка і Джміль”, “Флейта і вітер”, “Як Ріка розгнівалась на Дощик” [11], “Як Джміль нагодував Бджолу” [13]. А зміст казки “Чотири аркуші золотого паперу” [11] образно демонструє відмінності між статями навіть на рівні сприймання і уяви: у одному й тому ж аркуші паперу хлопчики бачать хлібину, півня, а дівчатка – сонце й блискавку. Такі казки формували й

відшліфовували у дітей уявлення про жіночність і мужність, про особливість і рівноцінність чоловічого й жіночого у світі, про компліментарність статей.

У окрему групу ми також віднесли казки, у яких герої були носіями *контрастних, нетипових рис характеру*. Так, у казці “Сьома дочка” вміння гарно говорити старших доньок протиставляється бажанню молодшої доньки пожаліти маму [11]. Таке ж протиставлення знаходимо у казці “Кому ж іти по дрова” [11], де образ хорошого хлопчика особливо рельєфно проступає на фоні старших братів. Саме на протиставленні діти особливо чітко засвоюють позитивні і негативні риси, типові й нетипові стилі поведінки для жінок і чоловіків. Можливо тому у цій групі найбільша кількість казок: “Висока гора до неба”, “Цікава наука – арифметика”, “П’ять дубів”, “Борщ зі свіжою скибкою хліба”, “Соромно перед соловейком”, “Яблунька і літо”, “Від верби до тополі, від тополі до верби”, “Іванова хата горить”, “Важко бути людиною”, “Усмішка” [11], “Хто кого веде додому”, “Дві лопати”, “Палець у чорнилі”, “Чого це вода в криниці тепла?”, “Чого мати хвалить Миколу”, “Два брати” [10], “Хто розмалював півника”, “Мокра і суха сорочка”, “Чи можна перехитрити сонечко”, “Прогааний день”, “Загублені гроші”, “Ті самі слова” [13]. Казки, які дають змогу дітям проаналізувати протилежну поведінку героїв чи героїнь формували у дітей адекватні уявлення про те, якою має бути дівчинка, яким має бути хлопчик, сприяли усвідомленню певних соціальних очікувань від дівчат і хлопців як майбутніх жінок і чоловіків.

Орієнтація дитини на цінності своєї статі, насамперед, відбувається в сім’ї. Тут багато чого визначають традиції. Зразки чоловічої і жіночої поведінки входять у структуру самосвідомості дитини, насамперед, через безпосередні стосунки чоловіків і жінок різних поколінь у сім’ї. Поступово типова поведінка чоловіків і жінок у сім’ї засвоюється дитиною, стає її власною. Читання дітьми казок “Як їжачок піч змурував” [10], “Моя мама пахне хлібом”, “Гроза у лісі”, “Огірки навколо колодязя”, “Петрик і Павлик” [11] сприяли з’ясуванню гендерної конфігурації *відносин між статями у сім’ї*. Перераховані вище казки викликають у дітей позитивне ставлення до сім’ї, переконують, що спільна праця і взаємодопомога є необхідним атрибутом дружної сім’ї, вчать розподілу обов’язків у сім’ї. Діти підходять до висновку про те, що тато репрезентує традиційно активну роль: облаштовує житло, здобуває їжу, захищає, мама ж – пасивну: доглядає дітей, кормить їх, жаліє. Однак і мама, і тато однаково турбуються про дітей, люблять і оберігають їх.

У окрему групу можна виділити казки, у яких демонструється авторитет *батька у сім’ї*: “Пробачте, тату”, “Хочу й на тата бути схожа” [10], “Татусь – це не борода, а очі”, “Не журіться, тату”, “Коли засинають зорі”, “Скажи людині: “Доброго дня!”” [11], “Як народився Василько” [13]. Перераховані вище казки відтворювали традиційну ієрархію української сім’ї, у якій батька завжди поважали, визнавали його владу. Так, батько, його слово є законом, керівництвом до дії для дітей, зразком для наслідування. Такі казки відтворюють традиційний патріархатний стереотип стосунків у сім’ї, закріплюють у свідомості дитини образ про домінуючу позицію чоловіка.

Однак, зважаючи на соціокультурну ситуацію у суспільстві, на те, що в країні було мало повних сімей, на те, що дітей, у переважній більшості, виховували самотні матері, такі казки, на нашу думку, навпаки, у той час були дуже потрібні: вони вирівнювали гендерну конфігурацію, моделювали у майбутніх батьків образ повноцінної сім’ї, образ батька, готували до виконання батьківської функції. Адже у реальному житті післявоєнного селища прикладів для наслідування чоловічої ролі діти мали недостатньо. Таким чином, зміст казок про батька був тим освітнім і виховним простором, у якому формувались, передавались, зберігались і розвивались традиції і звичаї.

Особливу групу становлять казки Василя Олександровича *про матір*. Педагог вважав *материнську любов* природною рисою у жінки. Материнська самопожертва стала центральною темою багатьох казкових мініатюр В.Сухомлинського. Педагог у цих казках відійшов від традиційно патріархатного стереотипу жінки-матері. Якщо у традиційно патріархатних казках прослідковується осуд жіночого домінування, жіночої активності, то у казках В.Сухомлинського мати завжди є позитивним героєм і її домінування у сім’ї не

засуджується. Весь уклад життя української сім'ї, змальований у казках, формував у дитини особливе ставлення до жінки-матері. Ми знову бачимо певне відхилення від патріархатного розподілу ролей у сім'ї: жінка не тільки є берегинею домашнього вогнища, і вихователкою дітей, але й носієм моральних устоїв, вона демонструє жіночу сміливість, жертвність, активність, сприймається символом Батьківщини.

Прикладом самовідданої любові до дітей, милосердя, турботливості матері є казки “Що сталося з моїми дітками?”, “Як загинула білка”, “Чого мати бігла з поля”, “Партизангерой” [10], “Та й поклала кладочку”, “Їжачиха приголубила” [11], “Чотири вітри і материнське горе”, “Він прийде” [13].

Так, у відомій “Казці про гуску” мама-гуска рятує своїх дітей від непогоди ціною власного здоров'я [9]. Зраненими крилами прикрила вона гусенят від бурі, не дала загинути. Не чекає мати подяки, веселі жовті клубочки на галявині є для неї найкращою винагородою. Однак казка побудована так, що діти мимоволі замислюються: як могли гусенята не помітити зраних крил своєї матері, не допомогти їй? Мати готова пожертвувати своїм життям задля щастя своєї дитини, вона пробачить їй не лише помилку, а й образу, навіть смерть.

Величезна жертвність матері, невичерпна материнська любов і відданість матері часто стають причиною байдужості та безсердечності їхніх дітей. Це неодноразово підкреслював педагог у казках “Мама не любить смажених грибів”, “Людина з кам'яним серцем”, “Любий синок” [10]. Особливо відомими з цієї групи казок є “Легенда про Материнське серце” та “Дві матері” [9]. Важливим вважаємо те, що подібні казки формували у дітей особливе емоційно чуйне ставлення до матері, сприяли усвідомленню її виняткової ролі у сім'ї, того, що материнська турбота супроводжується занепокоєнням про дітей і всепрощаючою любов'ю. Зміст цих казок не лише створює відповідний емоційний стан у дітей, він ще й переконує їх у тому, що байдужість, черствість до матері повернеться до самої дитини згодом, у наступних поколіннях, у ставленні власних дітей.

Стосовно дітей батьківська влада матері зводилася до визнання її незаперечного морального авторитету як матері і виховательки, тобто полягала в праві вимагати від дітей слухняності і поваги.

Багато казок Василя Олександровича звеличують *красу Матері, любов до Матері*. “Моя мама найкрасивіша! – захоплено вигукує Совеня, здивоване критичними зауваженнями оточуючих щодо своєї зовнішності у казці “Сама красива мама” [9]. І тут неважливо, як вона виглядає насправді: чи великі в неї вуха, чи велика голова, чи сива коса. Вона – Мама маленької людини, і цим усе сказано. Так як кожна мати любить свою дитину, незалежно від її зовнішності, здібностей і навіть вчинків, так і для кожної дитини її мати – найкрасивіша, найрозумніша. Ця думка простежується у казках “Тавеня і Соловей”, “Ой, як же я берегтиму тебе!” [10], “Яблуко в осінньому саду”, “Найласкавіші очі”, “Як хлопці мед поїли”, “Мамин кавун” [11], “Яке щастя”, “Мати – єдина”, “Спіть, мамо, спіть” [13].

Особливо доречним педагог вважав використовувати казку, коли у школярів виникають питання про *зародження почуттів між юнаком та дівчиною, про дітонародження*. У казках “І чого це так?”, “Як поженились Кріт і Павучиха”, “Без хустини тобі некрасиво” [10], “Позбирай її сльози” [13] педагог алегоріями пояснював найскладніші моменти взаємин між статями.

Педагог був занепокоєний тим, що “як тільки на уроці в старшому класі заходить мова (з літератури, скажімо, ніяк не обійдеш, програма вимагає) про кохання, шлюб, народження дітей, – обличчя підлітків, юнаків і дівчат розпливаються в посмішках, починається шушукання” [12]. Зняти таку реакцію педагог радив казкою, засобами якої розкривав школярам таємницю дітонародження, зародження кохання.

Через чарівний світ казок “Як же все було без мене?” [11], “Для кого це ви внесли колиску?” [10], „Народження людини” [18] педагог пояснював дітям таємницю дітонародження. У праці “Як виховати справжню людину”, пояснюючи, звідки взялася казка “Народження людини”, педагог розмірковував про те, як краще пояснити дітям таємницю їх

народження. Василь Олександрович аналізував існуючі підходи до вирішення цього питання: “Одні вважають, що треба говорити про лелеку, інші впевнені, що буде краще, якщо розповісти дитині всю або майже всю правду, треті вважають за найдоцільніше відповідь: ти ще маленький, підростеш – знатимеш”, був переконаний, що “варіант з лелекою в моральному відношенні найсприятливіший, тому що це – художній образ, в якому виявлена народна мудрість і поезія, дбайливе піклування про потаємне в нашому бутті і про чуйну душу дитини. Розкажіть дитині про прекрасного доброго Лелеку, і вона зрозуміє це саме як казку, повірить у неї так, як вірять діти у казку. У потаємному і недоторканному повинні бути недомовки – інакше людина просто перестане бути людиною, має бути поетичне мислення – інакше ми опустимося до грубості й примітивізму” [18: 367].

Чудовим зразком розв’язання ситуації пояснення дітям сутності любові є приклад використання Василем Олександровичем “*Казки про любов*” [9]. Розповідь цієї казки, на його думку, варта більше, ніж науковий трактат. Потрібно зазначити: те, що відбувається між чоловіком і жінкою в казці, відбувається ніби зараз. Вони не порівнюють свої відносини з минулим і не думають, що буде з ними в майбутньому. Вони цілком занурені в сьогодення. Чоловік і жінка “дивляться то на червону ранкову зорю, то одне одному в очі”. Вони не ревнують один одного, не утримують один одного: “І побачив Бог в очах у чоловіка і жінки красу ще могутнішу й вічну. Побачив не тільки Кохання, а й Вірність. “Кохання, – за словами бабусі, героїні цієї казки – вище від Бога. Це вічна краса і безсмертя людське. Ми перетворюємось у жменю праху, а кохання залишається” [12: 243]. Ця ідея педагога перегукується з народною мудрістю про те, що чоловік і дружина мають обов’язково спілкуватись один з одним зі всіх питань чи сімейних проблем, щоб дійти згоди на основі рівних прав і можливостей. Це буде сприяти формуванню готовності прийняти і підтримати іншого, пробачити і бути пробаченим за ті протиріччя, які існують між статями.

Так “Казку про любов” В.Сухомлинський почув від своєї сторічної бабусі, розповів її своїм власним дітям, розповів не одному поколінню вихованців. Отже, саме через казку проходить передача життєвого досвіду старших поколінь, а також трансформація й формування гендерних стереотипів. Про цю наступність і передачу традицій, стереотипних уявлень про роль жінок і чоловіків йдеться і у казках “Чому не вішаєте цього рушника, матусю?”, “Бабусина яблуня”, “Я ж на роботу йду”, “Лялька зі старих клаптиків” [10], “Біда заставляє вчитись”, “Хто ж муруватиме печі?” [13].

Казки сприяють ідентифікації дитини з певними соціальними статевими ролями, засвоєнню гендерної ролі. Вони є своєрідним орієнтиром у визначенні призначення статей у суспільстві, органічною складовою нормативів статеворольових очікувань, гендерних стереотипів.

Творчо використовуючи казку у виховному процесі, павлівський педагог дійшов висновку, що найбільший вплив на дитину має навіть не читання чи споглядання казки, а “глибока, хвилююча думка, закладена у вчинках героїв, у зіткненні і боротьбі між ними, торжество справедливості, яким завершується кожна дитяча казка” [14: 272].

Казка активізує емоційну й інтелектуальну сферу дівчинки і хлопчика. Через казку як плід фантазії дитини реалізується її внутрішній – ідеальний – світ, усвідомлюються її почуття й емоційні стани. У казці, яку розповідає дитина, вона проявляє свої фемінні й маскуліні якості в межах тієї системи статевої ролі, у світлі якої сама дитина розрізняє ці критерії. Казка дає можливість проаналізувати, як дитина засвоїла й інтеріоризувала певну нормативну систему, задану соціокультурним оточенням і вихованням, як зорієнтувалась на цінності своєї статі.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, результати нашого дослідження засвідчили, що у казках Василя Сухомлинського присутній і традиційний гендерний стереотип (у двох варіантах – патріархатний і український традиційний); і радянський – комбінований, і егалітарний. Вважаємо, що широкий спектр казок з явно патріархатним змістом Василь Олександрович пропонував своїм вихованцям цілком свідомо. Це, на нашу думку, був своєрідний протест педагога проти радянського гендерного порядку,

який уніфікував жіночу й чоловічу стать. Через казку В.Сухомлинський намагався передати дівчатам традиційні гендерні установки на материнство, а хлопцям – установки на активну участь у суспільному виробництві, на захисну функцію. Через казку педагог вводив дитину у світ двох статей, проводив статевоюльову соціалізацію школярів, закріплював у їхній свідомості і поведінці статевоюльові установки, формував орієнтацію дитини на цінності своєї статі.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у аналізі ролі товариства ровесників у статевоюльовій соціалізації школярів Павлівської школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. З неопублікованих листів В.О.Сухомлинського (Підготувала О.В.Сухомлинська) // Рідна школа. – 1993. – № 8. – С.36.
2. Здравомыслова О., Темкина Г. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе // О мужественности. Сб. ст. – М.: Литературное обозрение, 2002. – С.432-451.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Тайный шифр женских сказок. – СПб.: Речь, 2006. – 272с.
4. Кравець В.П. Статева соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості. Монографія. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – 476с.
5. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – Ростов н/Дону: Изд-во “Феникс”, 1999. – 512с.
6. Петренко О.Б. Проблема статевоюльової соціалізації особистості у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. – Монографія. – Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень, 2008. – 191с.
7. Пироженко Л. Казка як один із засобів виховання любові до матері у спадщині В.О.Сухомлинського // Наук. записки. Тернопільській державний університету ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2002. – №5. – 354с., с. 283-286.
8. Попова В.П. В.О.Сухомлинський про роль казки у вихованні особистості // Педагогіка Василя Сухомлинського на зламі епох: Матеріали V Всеукраїнських педчитань – Київ – Кіровоград, 1999, – 388с., с.276-277.
9. Сухомлинский В.А. Хрестоматия по этике / Сост. О.В.Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 304с.
10. Сухомлинський В. Вічна тополя: Казки. Оповідання. Етюди: Для молод.шк.віку / Упоряд. О.Сухомлинської, заг. ред., передм. Д.Чередниченка. – К.: Генеза, 2003. – 272с.
11. Сухомлинський В. Казки Школи під Голубим Небом: Казки, притчі, оповідання / Упоряд. О.В.Сухомлинська; Худож. М.В.Перевальська. – К.: Рад.шк., 1991. – 191с.
12. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Радянська школа, 1978. –263с.
13. Сухомлинський В.О. Вогнегривий коник: Казки. Притчі. Оповідання / Упоряд. і передм. О.В.Сухомлинської. – 2-ге вид., стер. – К.: Вікар, 2008. – 200с.: іл.
14. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра // Вибр. твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.1. – С. 209 – 400.
15. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Вибр. твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.1. – С. 403 – 637.
16. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві // Вибр. твори: В 5-ти т.-К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С.419-655.
17. Сухомлинський В.О. Чиста криниця: Казки, оповідання, етюди: Для сімей. читання / Худож. оформ. Н.В. Сосніної; Упоряд. О.В. Сухомлинська; Передм. Д.С. Чередниченка. – К.: Веселка, 1993. – 287с.
18. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр.твори: В 5т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – С.149 – 418.
19. Трохименко В.О. В.О.Сухомлинський про роль казок у духовному збагаченні учнів // Початкова школа. – 1986. – № 9. – С.61-64.

ЗМІСТ

Розділ 1. Методологія та історія педагогіки

А.М. Богуш Духовний розвиток і виховання особистості в аспекті педагогічного виміру В.О.Сухомлинського.....	10
Є.П. Голобородько Слово як компонент педагогічного всесвіту Василя Сухомлинського	13
Н.П. Дічек Драматизм аксіологічного виміру педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського	18
Т.К. Завгородня Читання як фактор самовизначення особистості в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.....	24
В.Г. Кузь В.Сухомлинський: лонгітюдне дослідження.....	27
Н.С. Побірченко В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко: діалог через роки і відстані.....	33
М.І. Сметанський Ціннісні орієнтації сучасних концепцій виховання.....	40
Л.Б. Соколова, Т.В. Ежова Педагогический дискурс учителя как феномен деятельности В.А. Сухомлинского	46
О.Г. Тавстуха, М.Н. Гринько Реализация идей В.А. Сухомлинского в современном экологическом образовании.....	49
В.Л. Федяєва Цінності народного виховання у науковій спадщині В.О. Сухомлинського	54
Л.Л. Хоружа Етичні домінанти виховання особистості (за матеріалами «Хрестоматії з етики» В.О.Сухомлинського)	57
О.О. Адаменко Василь Захарович Смаль – дослідник і продовжувач ідей В.О. Сухомлинського	61
М.Я. Антонєць Книга В.О.Сухомлинського “Як виховати справжню людину” в контексті духовно- моральних цінностей.....	64
М.І. Карпенко Педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського: новаторська парадигма	70
О.Р. Медведєва Видатний педагог В.О.Сухомлинський та його книга «Духовний світ школяра»	75

Розділ 2. Теорія і практика навчання

Л.В. Кондрашова Використання ідей В.О.Сухомлинського про емоційність шкільної освіти	81
А.В. Москвина В.А.Сухомлинский: от обучения к научному творчеству	85
Л.М. Заліток Читання молодших школярів як процес прилучення дітей до книжки в спадщині В. О. Сухомлинського	89
В.В. Кузьменко В.О. Сухомлинський про формування в учнів цілісних знань	97
І.П. Лопушинський, О.І. Ковнір Рідна мова в українській школі: роздуми Василя Сухомлинського і реальність	102
Л.В. Мацевко-Бекерська Горизонти інтерактивного навчання у контексті ідей Василя Сухомлинського	106
О.Б. Полєвікова Лексична компетенція дитини старшого дошкільного віку в контексті сухомлиністики.....	110
В.В. Примакова Погляди В.Сухомлинського на проблему формування наукової картини світу молодших школярів	114
Н.В. Савінова В.О.Сухомлинський про формування духовного світогляду дитини в процесі підготовки до навчання в школі.....	118
О.М. Трегубенко Вплив педагогічних ідей В. О. Сухомлинського на розвиток природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти.....	122
Т.В. Челпаченко Умственный труд подростка в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского	126

Розділ 3. Теорія і практика виховання

В.Г. Бутенко Формування естетичного світогляду молоді в умовах освітньо-культурного середовища школи (з досвіду В.О. Сухомлинського)	132
Н.А. Калініченко В. О. Сухомлинський: актуальні проблеми трудової підготовки школярів в умовах сьогодення.....	134
С.А. Литвиненко Сім'я як цінність у виховній спадщині В.О.Сухомлинського.....	139

В.Г. Рындак, Е.В. Кожевникова Творческое саморазвитие старшеклассника как ценностная составляющая креативного образования.....	144
А.М. Аллагулов Организация духовно-нравственного воспитания школьников в педагогической системе павлышского новатора	148
О.В. Барнич Потенціал художньої спадщини В.О. Сухомлинського у розвитку творчих здібностей молодшого школяра	153
Г.В. Белан Особистість дитини як ціннісний орієнтир навчально-виховного процесу у спадщині В.О.Сухомлинського.....	156
Л.Д. Березівська Формування патріотизму як цінності у школярів у творчій спадщині В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка.....	161
Л.С. Бондар Педагогіка добра і духовності у виховній системі В.О.Сухомлинського	168
Н.І. Бутенко Духовно-моральні основи розвитку особистості	172
Ж.І. Власюк Виховання почуття справедливості як складової морального розвитку молодшого школяра: діалог з В. О. Сухомлинським.....	175
О.В. Волошина Особливості морального виховання підлітків у сучасних умовах	178
І.В. Воскова В.О. Сухомлинський про роль почуття власної гідності у становленні особистості дитини.....	181
Л.А. Гончаренко Проблема виховання толерантної особистості у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського.....	186
О.В. Гончарук Формування самосвідомості учнів початкової школи: теоретичний аспект.....	190
Т.В. Дячкова Про роль слова в науково-педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського	196
В.В. Елькина Психология воспитания человеческих потребностей у В.А. Сухомлинского	202
І.В. Єсьман Моральні цінності сім'ї у науковому доробку В.О. Сухомлинського	204

Я.В. Запорожець Формування культури взаємовідносин особистості в контексті ідей В.О. Сухомлинського.....	208
М.В. Заячківська Морально-ціннісні основи виховання особистості дитини в колективі у педагогічній спадщині В.Сухомлинського	213
М.Д. Зубалій Форми військово-патріотичного виховання учнів у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.....	217
А.М. Зубко, О.В. Стребна Педагогічна аксеологія В.Сухомлинського і концепція громадянського виховання.....	221
І.І. Корольова Естетичне виховання дітей засобами культуротворчої діяльності в педагогічній спадщині В.Сухомлинського	225
Т.А. Лісовська Вплив музики на духовно-моральний розвиток особистості у спадщині В.О.Сухомлинського.....	230
О.О. Лужкова Формування морально-естетичного ідеалу молоді в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.....	234
Н.М. Мирончук Морально-духовний розвиток особистості у педагогічній системі В. О. Сухомлинського.....	240
С.О. Моїсєєв Гуманістична спадщина В. Сухомлинського в контексті побудови особистісно орієнтованого підходу до фізичного виховання школярів.....	245
В.Г. Постовий Гуманістична педагогіка В.О.Сухомлинського доби авторитаризму	250
Т.І. Романько Втілення ідей В.О.Сухомлинського в сучасну систему екологічного виховання учнів загальноосвітньої школи	256
О.В. Сараєва Виховання моральних цінностей школярів у педагогічній системі В.Сухомлинського ...	260
Л.А. Семеновська Трудове виховання й політехнічна освіта школярів у світлі педагогічних ідей В. Сухомлинського.....	263
Н.І. Скрипник Педагогіка гуманізму В.О. Сухомлинського	270
Н.В. Слюсаренко Перші кроки трудової політехнічної школи Василя Сухомлинського	273

Л.І. Ткаченко	
Використання педагогічних ідей В.О. Сухомлинського в процесі формування критичного мислення особистості.....	277
Л.В. Ткачук	
Формування ноосферної свідомості: діалог із В.Сухомлинським	283
Т.П. Тоцька	
Духовно-моральні основи розвитку особистості: діалог з В. Сухомлинським (за результатами роботи експериментального дошкільного навчального закладу «Ялинка» всеукраїнського рівня управління освіти Броварської міської ради)	288
К.Г. Трибулькевич	
Виховання працелюбності підлітків як компонент морального виховання особистості...292	
Т.В. Філімонова	
Педагогічна система В.Сухомлинського: погляд у майбутнє	295
З.В. Філончук	
Роль педагогічної спадщини В.Сухомлинського у формуванні в учнів ціннісного ставлення до праці як основи економічної культури.....	299
В.П. Харченко	
Використання ідей В. О. Сухомлинського у сучасному дошкільному навчальному закладі.....	302
В.В. Цись	
В.О.Сухомлинський про формування здоров'язбережувального освітнього процесу	306
Т.Ф. Юркова	
Проблеми гуманістично-екологічного виховання учнів у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського.....	310
С.І. Якименко	
Громадянське виховання молодших школярів – складова виховного процесу школи І ступеня	315

Розділ 4. Теорія і методика професійної освіти

Є.С. Барбіна	
Педагогічна майстерність у контексті гуманістичної педагогіки В.О.Сухомлинського ...	321
З.П. Милёхина, А.В. Москвина	
Проблема развития воображения в научно-исследовательской деятельности студентов-олигофренопедагогов в свете педагогических воззрений В.А.Сухомлинского.....	326
В.Г. Рындак	
Педагогическая система нравственного воспитания В. А. Сухомлинского – методологическая основа ценностных ориентаций будущего учителя.....	331

Л.В. Бабіч, М.В. Браїло Публіцистичні твори Василя Сухомлинського у діалозі з сучасними проблемами педагогічної деонтології	336
О.В. Білюк Педагогічна майстерність і професіоналізм учителя з погляду В.О.Сухомлинського та А.С.Макаренка.....	341
С.Б. Бричок Творче використання ідей В.Сухомлинського у викладанні курсу “Методика психолого-педагогічного вивчення учнів” майбутнім педагогам	345
Ю.О. Грицай Особистість учителя в творчій спадщині В.О.Сухомлинського	350
В.Ф. Деркач Зростання професійної майстерності вчителів у контексті педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського.....	353
А.А. Загородня Проблема творчості вчителя у педагогічній спадщині В. Сухомлинського та І. Синиці..	358
Г.М. Кондратенко, О.В. Рідкоус Формування педагогічної майстерності вчителя на основі ідей В.О.Сухомлинського	362
О.М. Кочерга Формування соціальної відповідальності як важливої риси вчителя у творчій спадщині В.О.Сухомлинського.....	367
Р.В. Куліш Психолого-педагогічні погляди В.О.Сухомлинського про роль самовиховання у професійній діяльності педагога.....	375
В.В. Мелешко Професійні якості вчителя сільської школи у контексті гуманістичної педагогіки В.О. Сухомлинського.....	380
Н.М. Науменко Воспитание культуры педагогической деятельности современного учителя в свете идеи В.А. Сухомлинского	385
Ю.М. Несін Праксеологічні настанови Василя Сухомлинського.....	390
О.С. Соколовська В.О.Сухомлинський про духовну культуру вихователя та шляхи її формування.....	394
Н.В. Стельмах Педагогічна творчість як фактор формування творчої особистості учня	399
Ю.А. Шевченко Підготовка майбутніх учителів музики до організації художньої творчості школярів (на основі досвіду В.О.Сухомлинського)	403

Розділ 5. Соціальна педагогіка

И.В. Власюк	
К вопросу об укреплении ценности родительства.....	410
Т.В. Кравченко	
Ціннісні підходи до шлюбних стосунків: стереотипи та реальність	414
А.В. Лопухівська	
Проблема соціального становлення учнів сільської школи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського.....	417
О.Б. Петренко	
Роль казки у формуванні орієнтації дитини на цінності своєї статі (на матеріалі спадщини Василя Сухомлинського).....	421

Наукове видання

Збірник наукових праць

Педагогічні науки

Випуск LIII

Коректор	– Олексенко Н.М.
Технічний редактор	– Слюсаренко Н.В.
Комп'ютерне макетування	– Блах Е.І.

Підписано до друку 01.09.09.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. 50,8 арк. Наклад 300.

Видруковано у видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС № 33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4.
Тел. (0552) 32-67-95.